

Szent Márton és Benedek nyomában
Tanulmányok Koszta László emlékére

Fontes et Libri
3.

**SZENT MÁRTON ÉS
BENEDEK NYOMÁBAN
TANULMÁNYOK KOSZTA
LÁSZLÓ EMLÉKÉRE**

Szerkesztette:

Fedeles Tamás – Hunyadi Zsolt

SZEGED–DEBRECEN
2019

Fontes et Libri

Sorozatszerkesztő:

Papp Sándor

Az FIKP „Magyarország a középkori Európában” és a Szegedi Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszékének kiadványa

A tanulmányokat lektorálták: Fedeles Tamás, Hunyadi Zsolt, Kiss Gergely,
Polgár Szabolcs, Ribi András, Sudár Balázs, Thoroczkay Gábor

Technikai szerkesztő: Ferwagner Péter Ákos

A borítót tervezte: Koszta Ildikó

**DEBRECENI
EGYETEM**

ISSN 2676-8666

ISBN 978-963-306-709-3

© 2019, FIKP „Magyarország a középkori Európában” kutatócsoport

© Szerzők

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

Printed in Hungary

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

Tartalomjegyzék

Előszó	7
PERSONALIA	9
<i>Papp Sándor</i> : Búcsú – az utolsó hónapok Koszta Lacival	11
<i>Fedeleš Tamás</i> : Az „öt egyház” vonzásában: Koszta László Pécs középkori (egyház)történetére vonatkozó kutatásai	16
<i>Galamb György</i> : Media Aetas	23
<i>Hunyadi Zsolt</i> : Koszta László hiteleshelyi kutatásai	29
<i>Petrovics István</i> : Bártfától Pécsig: Koszta László várostörténeti kutatásai	35
TANULMÁNYOK	39
<i>Bagi Zoltán Péter</i> : François de Bassompierre a magyarországi hadszíntéren 1603-ban	43
<i>Barabás Gábor</i> : Egyed pápai káplán. Delegált bíró legátusi szerepben?	57
<i>Bélfenyéri Tamás</i> : Várad egyházi társadalma Károly Róbert korában a pápai tizedszedők számadásai tükrében	77
<i>Berend Nóra</i> : Koppány és a szent jobb: Szent István-legendák nemzetközi keretben	98
<i>C. Tóth Norbert</i> : Préposti méltóság: pásztorbot a „zsebben”? (Kikből lettek egyháznagyok a Zsigmond-korban?)	113
<i>Cevins, Marie-Madeleine de</i> : Gazdaság és kereszténység a középkori Magyarországon. A koldulórendi konfraternitások tanulságai	129
<i>Eroštyák Zoltán</i> : A Habsburg gazdaságpolitika szerepe Orosháza születésében ..	138
<i>Fedeleš Tamás</i> : Magyar szentelendők a Római Kúriában a késő középkorban	152
<i>Ferkov Jakab</i> : Halászati perek a pécsi püspökség mohácsi birtokain	167
<i>Galamb György</i> : Obszerváns ferencesek és a boszniai eretnekek elleni értekezések a 15. században	175
<i>Gálffy László</i> : Szent Márton és a korai Anjou	197
<i>Halmágyi Miklós</i> : Sírás és nevetés a korai magyar vonatkozású elbeszélő forrásokban	210
<i>Hunyadi Zsolt</i> : Johannita pecséthasználat a 13–14. században és európai kontextusa	225
<i>Karbić, Damir</i> : Common cult and religious elements in the history of a noble kindred. The case study of the Šubići of Bribir	243
<i>Kiss Gergely</i> : Báncsa nb. István prenestei püspök-bíboros mint <i>protector ordinis</i> ..	266

<i>Kordé Zoltán</i> : A székely ispáni méltóság Lack és utódai korában	279
<i>Kovács Mihai</i> : „Ut Dei ecclesia in suo statu tuta permaneat et in suis bonis sit tranquilla.” Monoszló nb. Péter erdélyi püspök birtokszervezői és egyházkormányzati tevékenysége	294
<i>Kőfalvi Tamás</i> : A pécsváradi hiteleshely privilégiális oklevelei	310
<i>Miljan, Sanja – Miljan Suzana</i> : Notes on the education of the Franciscans of Zadar in the fourteenth century	327
<i>Papp Sándor</i> : A Képes Krónika, Thuróczy János krónikája és a Tárih-i Üngürüş kapcsolata. Volt-e „török fogságban” a Képes Krónika?	342
<i>Petrovics István</i> : A középkori Temesvár egyházi viszonyai	358
<i>Pintér-Nagy Katalin</i> : Megjegyzések a 4–6. századi délorosz steppe nomád népeinek ostromtechnikájához	373
<i>Pósán László</i> : Szerzetesrendek a középkori Poroszországban	386
<i>Révész Éva</i> : Az ezredforduló keleti keresztény püspöksége	408
<i>Sebők Ferenc</i> : Adalékok I. (Nagy) Lajos király 1349. évi itineráriumához	417
<i>Sroka, Stanisław</i> : Magyar professzorok a krakkói Jagelló Egyetem „Artes Liberales” karán 1487–1526 között	431
<i>Szabó Pál</i> : „maradjon meg a görögök hitén”. A Hunyadi fiúk házassági terve, avagy az egyházi unió a gyakorlatban?	442
<i>Szende László</i> : Piast Erzsébet és az óbudai klarisszák	456
<i>Szőcs Tibor</i> : Kirendelt alországbírók. Adatok I. Károly kúriai bíraskodásához	480
<i>Teiszler Éva</i> : Luxemburgi Margit magyar királynévá koronázásának körülményei	499
<i>Thoroczkay Gábor</i> : A magyar Aachen első évszázada: a székesfehérvári prépostság története az Árpád-korban	522
<i>Tóth Sándor László</i> : Püspökök és püspökségek 1046-ban. A Vata-féle pogánylázadás tanúsága	540
<i>Vajda Tamás</i> : Középkori bencés szerzeteseink és a vízimalmok – a garamszentbenedeki apátság példája	559
<i>Vida Beáta</i> : A szépeességi karthauziak a 15. és a 16. században	582
<i>Z. Karvalics László</i> : <i>Contrarotulare</i> – egy fordultatos szótörténet üzenete a jelentések titokzatos természetéről	598

ELŐSZÓ

Immár több mint négy éve nincs közöttünk Koszta László, a magyar középkori egyháztörténeti kutatások nemzetközileg elismert professzora. Személyisége, munkássága, szakmai eredményei révén széleskörű kapcsolatrendszer alakított ki az évek során, pályatársak, közeli és távoli kollégák, tanítványok, valamint a barátok közül sokan vettek részt az emlékére megrendezett két konferencián. Az események időpontja Koszta professzor egy-egy kedves kutatási területéhez igazodott: az első megemlékezésre Szent Márton (2015), míg a nagyobb szabású nemzetközi tanácskozássra Szent Benedek (2016) ünnepén került sor Szegeden. Jelen gyűjteményes kötet a két emlékülésen elhangzott előadások tanulmányra érlelt, lektorált változatát tartalmazza. Az itt olvasható 40 dolgozat közül a *Personalia* részben közölt öt írás kifejezetten Laci kutatásait tekinti át személyes hangvételű visszaemlékezésekkel, történetekkel. A kötetben közölt tanulmányok – amelyek kéziratait a szerzők 2016 őszén zárták le – tematikájukban nagyon széles spektrumot fednek le. Túlnyomórészt – Koszta Laci érdeklődéséhez igazodva – egyháztörténeti kérdéseket (pl. krisztianizáció, egyházi társadalom, szerzetesrendek) tárgyalnak, de találunk gazdaság-, jog-, intézmény- és kormányzattörténeti feldolgozásokat is. A szerzők között vannak anyaországbeliek és határon túliak egyaránt; a magyar szakemberek mellett horvát, lengyel, francia kollégák is tisztelegtek Laci munkássága előtt. Laci szakmai tekintélyének, közvetlen személyiségének lenyomata e kötet, hiszen a történészképzést végző jelentős hazai tudományegyetemek szinte mindegyike (DE, ELTE, KGRE, PTE, SZTE) képviselteti magát egy vagy több szerzővel.

A legméltóbb emlékezés természetesen a tudomány művelésének ösvényein teljesíthető ki. Elvinni magunkkal és tanítványainknak továbbadni mindazt, amit tőle kaptunk, tanultunk akár személyesen, akár publikációi révén. Laci fájdalomosan fiatalon ment el, és nagyon sok tervet, munkát hagyott maga után bevégezetlenül a középkori magyar egyház történetéről. Eredményeit felhasználva, tovább finomítva az általa megrajzolt képet, újra meg újra megidézzük őt: talán éppen ez az öröklét.

2019. Szent Márton ünnepén

a Szerkesztők

PERSONALIA

Papp Sándor

BÚCSÚ – AZ UTOLSÓ HÓNAPOK KOSZTA LACIVAL

Már a negyedik évfordulón is túl vagyunk, hogy Koszta László nincs közöttünk. Négy év nagy idő, majd egy tizede annak, amennyit a Jóisten Lacinak adott, hogy aztán azzal jól sáfárkodva maradandót hagyjon maga után ebben a földi világban. A négy év elég idő arra, hogy a hiányt megérezze az ember, talán arra is, hogy elviselhetővé, elfogadhatóvá tegye azt, amit négy évvel korábban senki sem akart elfogadni. A négy év azonban még nem olyan hosszú, ha egy olyan leltár felvételére készülünk, amely a lezárult szakmai munka későbbi történész nemzedékekre gyakorolt súlyát hivatott összegezni. Erre sem az idő, sem pedig beavatottságom hiányában nem mernék vállalkozni. Ahogy a jelen kötet egyik előzményének számító konferencián egy köszöntővel megnyitottam a rendezvényt, a feladatom most is hasonló: előszóval bevezetni azon írások sorát, melyeken keresztül Koszta Laci barátai, pályatársai és tanítványai tisztelegnek előtte.

Az alább olvasható *Personalia* személyes hangú, ugyanakkor szakmailag nagyon súlyos tanulmányai elvégzik az első számvetést. Jelen sorok írója a *Personalia* szerzőivel ellentétben nem volt sem pályatárs, sem közeli barát, hallgató korában sem járt Laci óráira, hozzájuk képest nagyon későn találkozott vele. Rövid, pár szavas beszélgetések után ismeretségünkben hosszabb szünet következett mindaddig, amíg a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékének adjunktusaként – bécsi doktori tanulmányaim befejezése után – nem jelentkeztem az egyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszékére tanársegédi állásra. A sikeres pályázat eredményeképpen 1997-ben Koszta Laci szobájába kerültem, szobatársak lettünk. Mivel az egyetemi szobákat nem tekintettem az elmélyült munka biztos hátterének, viszonylag kevés időt töltöttem bent. Ennek ellenére a közös tér és Laci kedves, barátságos személyisége közelebb hozott bennünket egymáshoz, megtisztelt bizalmával, beavatott élete nem könnyű, akkor még éles fájdalommal terhelt szakaszába. Nehéz volt összeegyeztetni ezt a nagyon vidám, mindig mosolygós fiatalembert azokkal a nehézségekkel, amelyeket akkor át kellett élnie.

Megnyilvánulásai és gesztusai ellenére sem gondolhattam, hogy igazi barátság szövődött köztünk, de amit abban az időben megmutatott magából, segített a róla való árnyaltabb kép megrajzolásában. Ő volt az, aki – az akkori tanszékvezetőnk, Tóth Sándor mellett – bevezetett engem az egyetem történész társadalmába. Majd hamarosan egy nagyon határozott oldalát is megismertem, amikor a tanszéken – néhány hónappal az átkerülesem után – szavazásra került sor, amelynek a tétje egy tanársegédi állás betöltése volt. A három jelöltből kettő az ő tanítványai közül került ki. Laci fel-

lépéséből látszott, hogy hosszú távra tervezett, felelős volt az embereiért, sokra tartotta a szakmai színvonalat, és a döntés végeredménye az ő egyik tanítványát segítette a tanszékre. Látszódott, hogy a tanszék professzora, Kristó Gyula is mennyire nagyra becsüli őt, mennyire ad a szavára és mennyire támogatja Laci jövőbeli elképzeléseit. Tudatosan készült a tudományszervező feladatok elvégzésére, és az ezzel együtt járó tanszékvezetésre. Az egyik tanszéki értekezleten el is hangzott a szájából, hogy ha egyszer lehetősége nyílik rá, megtiszteltetésnek fogja tekinteni, hogy ennek a nagy múltú tanszéknek a vezetését átveheti.

Kosza Laci vérbeli középkorász volt, aki a kutatott és oktatott témák bűvkörében élt. A tanszékünket, bár hivatalosan Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszékként működött, mindig csak középkori tanszéknek nevezte. Ekkoriban éltük a magyar középkorkutatás szegedi virágkorát. A Kristó Gyula által képviselt tudományterület újabb felívelését feltétlenül tőle várta mindenki. A tanszék munkatársai közül rajtam és Tóth Sándoron kívül, aki a kora újkor mellett a honfoglalás korának is kutatója, mindenki magyar középkorral foglalkozott. Az előre elvárt új felívelés, a hazai és a nemzetközi egyháztörténeti kutatási centrum létrehozása azonban nem valósulhatott meg, a terveket és törekvéseket keresztülhúzta a sors.

*

Tisztán emlékszem arra a téli, borongós kora délutánra – 2014. december vége vagy 2015. január legeleje lehetett –, amikor Laci belépett a szobámba. Túl voltam az aznapi vizsgáztatáson. Még a vizsgaidőszakban használt kis kerek asztal mellett ültem, rendezgettem az irataimat, amikor kopogott az ajtón. Megszokott volt, hogy szinte minden vizsgámon vagy a doktoranduszaimnak tartott órámon bejött egy rövid időre, hiszen nálunk volt a tanszék fénymásolója. Letette a táskáját és készült elővenni valamit, amikor csak udvariasságból is megkérdeztem tőle, hogy van. Utólag gondoltam végig, hogy én talán sohasem érdeklődtem a hogyléte felől ilyen formában. A viselkedése más volt, mint a megszokott, nem nézett rám, leszegezte a tekintetét, majd elfojtott hangon csak annyit mondott: „*Valószínűleg rákos vagyok.*” Akkor jött a klinikáról, nagyon friss lehetett neki ez a felismerés, s talán ez okozta, hogy így megnyílt nekem. Kért, hogy egyelőre ne mondjam meg senkinek, még újabb vizsgálatok kellenek, hogy kiderüljön, mennyire gyűrte le a szervezetét a kór. Tartottam magam az ígéretemhez, nem szóltam senkinek.

A levelező rendszeremben önkéntelenül is megőriztem a 2015. január 12. és június 8. között folyó levelezésünket, amelyből kirajzolódik Laci küzdelme, amit a rák ellen folytatott, másrészt pedig az a szívós kitartás is, amivel szinte az utolsó leheletéig próbálta képviselni a tanszék ügyeit. Laci

2015. január 12-én egy mindenkit sokkoló körlevélben tudatta a tanszékkal súlyos állapotát. Utólag olvasva ezt a levelét, most is meglepő, hogy mennyire kendőzetlenül, pontosan, szakszerűen írt magáról. Utolsó mondataiban, mielőtt rátért volna néhány tanszéki ügyre, kedvesen ennyit jegyzett meg: *„Röviden ennyit, és drukkoljatok, hogy valahogy legyőzzem ezt a kórt.”*

Mivel az állapota nem engedte meg, hogy rendszeresen foglalkozzon a tanszék és a történész doktori iskola ügyeivel, amelyeknek a vezetője volt, felkért, hogy helyettesítsem. Tulajdonképpen ezzel kezdődött az a feladatköröm, amelyet attól az időtől fogva ellátok, mindkettőt az ő rám hagyott örökségeként. Abban egyeztünk meg, hogy minden neki címzett hivatalos levelet átküld nekem, ugyanakkor felhatalmazott, hogy a szobájába érkező leveleket vegyem magamhoz, tájékoztassam vagy járjak el belátásom szerint.

Amennyire tudta, nem engedte el a kezemet. Foglalkozott mindennel, ami a tanszéket érintette. Eleinte, az első hetekben úgy tűnt, hogy a kemoterápia eredményesnek mutatkozik. Javulást érzett, a kedélye és a munkakedve visszatérni látszott. A helyzet olyan mértékben javult, hogy ismét volán mögé ült. Szintén a lassú javulásának jelét lehetett látni abban is, ahogy felkarolta Vekov Károly, kedves kolozsvári kollégánk doktori fokozatának honosítási kérelmét, aki időközben átköltözött Magyarországra. Március közepén még mindig arról írt, hogy az állapota tovább javul. Rövid időre bejött tanítványának, Tóth Péternek a PhD védésére is. Sőt, azt tervezte, hogy ezek után minden héten bejön egy rövidebb időre, hogy találkozzon a kollégákkal. *„Talán hallottad, hogy Tóth Péter védésére bementem. Jól is esett újból bent lenni és a kollégákkal beszélni. Tervezem, hogy hetente próbálok most már bemenni.”*

Áprilisban, amikor elkezdtük tervezni a jövő félév órahirdetéseit, Laci még reménykedett benne, hogy szeptembertől ismét részt tud vállalni az oktatásban. Azonban június elsején már azt fontolgatta, hogy esetleg visszalép a hivatali kötelezettségeitől: *„Sajnálom, hogy a doktori dolgokba nem tudok bekapcsolódni és minden a nyakadba szakad. Komolyan gondolkodom azon, hogy lemondok. Bizonyos, hogy a gyógyulás nem lesz rövid, tehát sokáig másnak kellene helyettem dolgozni. Másrészt a gyógyulás esetén sem leszek egy ideig úgy terhelhető, mint korábban. Erről majd valamikor személyesen beszéljünk.”* Az utolsó telefonbeszélgetésünk röviddel ezután történt, s nagyon meglepődtem, hogy milyen erős és határozott a hangja. Talán az vezette, hogy egy számára nagyon fontos ügyet, egyik kollégánk, Tóth Sándor egyetemi tanári előléptetését szeretne volna kezdeményezni. Az a cél lebegett a szeme előtt, hogy a nagydoktori disszertációt leadó kolléga professzori előléptetésével immáron három akadémiai doktor lehetett volna a tanszéken. Ezt még a nekem küldött utolsó leveleiben is említette, utalva rá: *„Ezt még Kristó professzor úr is megsüvegeli fentről.”* Sajnos ez a szép terv nem sikerült. Ugyan Tóth tanár úr valóban szép eredménnyel teljesí-

tette a nagydoktori védését, és ha később is, mint ahogy Laci tervezte, megkapta a professzori címet, de Laci addigra már nem volt közöttünk.

*

A temetés megmozgatta a középkori magyar történelemmel foglalkozó szakmát, az alsóvárosi ferences templomban felravatalozva egy egész életében a középkori magyar egyháztörténettel foglalkozó professzorhoz méltóan távozott. A katolikus búcsúszertartás mélyen megérintett, különösen az, amikor azt énekeltük az elhunyt nevében: „Istenem, örök Atyám, szent kezedbe adom lelkem. Légy jószágos bírám, engedj haza országodba engem!” Ki gondolta volna, hogy jó két hónap múlva ugyanígy fog szólni a búcsúének édesapám felett Endrődön. Ő már a 92. életévében volt, Laci pedig csak az 53.-ban...

Laci júniusig, ahogy a leveleiből is látható, hitt a gyógyulásában. Egyszer mosolyogva mondta, hogy hinnie kell a felépülésében, hiszen érte *egyszerre három püspök* is imádkozik. Sohasem beszéltünk róla, hogy ezt a megjegyzését tényleges hitből mondta-e, de ennek nincs is semmilyen jelentősége. Csak annak van, hogy az életkedve és életszeretete sokáig biztosította benne azt az erőt, amellyel szembeállt a kórral.

A temetés után a jelen kötet egyik szerkesztője, Hunyadi Zsolt kezdeményezte Laci hagyatékának gondozását, elsősorban szellemi értelemben. Konferenciákat szervezett, elkezdte összegyűjteni a tisztelgő tanulmányokat, amely munkában Fedeles Tamás és Homonnai Sarolta volt a segítségére. Az elkészült kötet írsaival átfogja mindazokat a témákat, amelyekkel Laci is foglalkozott; a szerzők hazai és külföldi egyetemi, akadémiai kötődéseivel pedig bemutatja azt a jelentős szakmai kört, amellyel munkája során érintkezésbe került. Egy sokoldalú egyéniség széleskörű kapcsolatrendszerének és kutatási területeinek méltó tükörképe. A harmincöt tanulmány 600 oldala a középkorkutatás hazai és határon túli kiválóságainak olyan produktuma, amely reményeim szerint Laci kedves tudományterületének hosszú ideig sokat hivatkozott művévé válik, és így maradandóan fenntartja az emlékét. Szomorú, hogy mindez a sok értékes tanulmány nem egy neki tisztelgő *Festschriftben*, hanem egy *in memoriam* kötetben jelenik meg.

Az élet és az elmúlás minden kultúrában nagy misztérium. Nagy Szulejmán szultán, aki korának neves költője volt, rövid versében perzsa mintára ekképpen szólt az elmúlásról:

„Gider bu dilden encāmı
elüñden qomağıl cāmı
Giğer çün fırşat eyyāmı
müqarrerdür ‘ömür fānı”

Ha az élet elszáll e szívből,
ne ejtsd ki a kelyhet kezedből,
a megszámlált napok elmúlnak,
az élettel együtt lehullnak.¹

Idén, nem sokkal Mindenszentek ünnepe előtt köszöntött be az igazi ősz. Az alsóvárosi temető egyik legszebb síremlékére is lassan hullanak a falevelek, jelzik a megszámlált napok múlását.

Szeged, 2019. november 2.

¹ Ak, Coşkun: Muhibbi Divânı. Ankara, 1987. 875. Nr. 210. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 72. 1000 Temel eser Dizisi: 129. (Papp Sándor fordítása.)

Fedeleš Tamás

AZ „ÖT EGYHÁZ” VONZÁSÁBAN: KOSZTA LÁSZLÓ PÉCS KÖZÉPKORI (EGYHÁZ)TÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ KUTATÁSAI

Mindenekelőtt néhány személyes élményt szeretnék megosztani a tisztelt Olvasóval, mielőtt Koszta László professzor pécsi tematikájú munkásságát méltatnám. 1996 tavaszán, másodéves egyetemista koromban a közép- és kora újkori történeti szigorlatra készülve olvastam első alkalommal Mályusz Elemérnek a középkori magyar egyházi társadalomról a harmincas években elkészített, azonban csak évtizedekkel később napvilágot látott monográfiáját.¹ A már korábban kialakult egyháztörténeti érdeklődésem e munka révén kapott határozottabb kontúrokat: az egyházi közélettel, a káptalanok világával szerettem volna behatóbban foglalkozni. Nem véletlenül, ugyanis az említett kötet talán legkompaktabb részének a káptalanokról készített fejezet tekinthető – amint ezt később Lacival is több alkalommal megállapítottuk beszélgetéseink alkalmával – annak dacára, hogy az újabb alap kutatások jelentősen árnyalják Mályusz nagyvonalú megállapításait.² Friss olvasmányélményem hatására bekopogtam Font Márta tanárnőhöz azzal a szilárd elhatározással, hogy leendő szakdolgozatomban a pécsi székeskáptalan középkori birtokviszonyait kívánom bemutatni. Miután végighallgatta mondandómat, az íróasztaláról egy vaskos kötetet adott a kezembe azzal, hogy alaposan tanulmányozzam át, s utána keressem fel ismét. A fizikai valójában is „nehézsúlyú” munka Koszta László mára már klasszikussá vált doktori értekezése volt, melyet a pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenységéről készített.³ Laci nevével ekkor, több mint két évtizeddel ezelőtt találkoztam első ízben. Mondanom sem kell talán, hogy a tudományosan roppant magas színvonalú, rendkívül precíz kézirat befogadása, feldolgozása több heti munkámba került, ám visszatekintve (is) megérte a fáradságot, hiszen ez alapvetően határozta meg – amit természetesen akkor még nem mérlegeltem – későbbi tudományos pályám

¹ Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest 1971. A kötet 2007-ben megjelent második kiadásának előkészítésében Koszta László is fontos szerepet vállalt.

² *C. Tóth Norbert*: A „Mályuszi modell” érvényessége: vissza az alapokhoz? In: Egyházi társadalom a magyar királyságban a 16. században. Szerk. Varga Szabolcs – Vértési Lázár. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII.) Pécs 2017. 11–34.

³ A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). (Kézirat PhD-értekezés) Szeged 1996.

kezdetét. Az első személyes találkozásra sem kellett sokat várni, ugyanis amikor visszavittem Font professzornőnek a kölcsönzött disszertációt, megkérdezte, hogy nincs-e kedvem részt venni a Szerző szegedi PhD-védésén, ahol ő bizottsági tagként lesz jelen. Magától értetődő volt számomra, hogy e kérdésre mindössze egyetlen válasz létezik. (Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy akkor még fogalmam sem volt arról, hogy a Pécs–Szeged retúr buszos „túra” minimálisan is nyolc órát vesz igénybe...) Az autóbuszpályaudvaron Márta bemutatott egy jovialis, kissé korpulens úrnak, aki nem volt más, mint a pécsi egyházmegye kiváló pap-történésze, Timár György kővágószőlősi plébános. Nyilván ekkor azt sem sejthettem még, hogy Gyuri bácsit néhány év múlva atyai jó barátomnak tudhatom, éppúgy, mint Laci, jóllehet életkorukból következően az ő kapcsolatuk korábbról datálódott. Hármasban utaztunk tehát Szegedre, s volt időnk beszélgetni, pontosabban fogalmazva én leginkább csak hallgattam, figyeltem a két történész eszmecseréjét. (A visszaúton aztán volt alkalmam dialógusba bocsátkozni a plébános atyával, ugyanis Márta Szegeden maradt, így ketten zötykölődtünk Pécsig.) Életem első PhD-védésén vettem tehát részt, s noha az opust jól ismertem (a disszertációról készített jegyzeteimet mindmáig őrzöm), egyetlen „szakmai” kérdés sem jutott eszembe, amikor szerzőjének bemutatnak. Koszta Laci a rá jellemző közvetlen stílusban, tegeződve üdvözölte a „zöldfülű” pécsi érdeklődőt, s azonnal felkínálta, hogy nyugodtan keressem, ha szakmai segítségre van szükségem. A procedura emellett azért is emlékezetes marad számomra, mivel a „szakirodalom” néhány meghatározó alakját három dimenzióban is ekkor láthattam, hallhattam első ízben, így többek között Kristó Gyula, Makk Ferenc és Szakály Ferenc professzorokat (utóbbi Kubinyi András opponensi véleményét tolmácsolta). A következő szakmai „találkozásra” néhány évet kellett várni, ugyanis Laci lett az 1999 őszére elkészült szakdolgozatom külső opponense. Munkámról – amelyben az ő doktori értekezését folytatva, a pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenységének 1354 és 1363 közötti évtizedét vizsgáltam – alkotott pozitív véleménye nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a doktori képzést Szegeden kezdtem meg. Doktoranduszként immár szorosabb kapcsolatba kerültünk, elsősorban a közös szakmai érdeklődés, valamint Laci mindvégig érezhető pécsi kötődése miatt. Mindezek után természetesen magától értetődő volt, hogy a pécsi székeskáptalan személyi összetételéről készített, s 2004 őszén benyújtott doktori értekezésemnek is ő lett az egyik bírálója.⁴

Koszta László kutatásai kezdetétől fogva nagy hangsúlyt helyezett a magyar egyházszervezet kialakulásának vizsgálatára. Legelső tanulmányainak egyikében a Szent István-kori egyházszervezés kontúrjait rajzolta

⁴ A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Pécs 2005.

meg,⁵ s 2012-ben benyújtott akadémiai doktori értekezését is e témának szentelte.⁶ A magyar episzkopális egyházszervezet kialakulását tekintve a szakirodalomban olvasható általános meggyőződéssel szemben azt a véleményt fogalmazta meg, miszerint első királyunk regnálása alatt mindössze nyolc egyházmegye létesült; a váci püspökség alapítása Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046), a biharié pedig I. András (1046–1060) uralkodásához köthető.⁷ A pécsi és a vele szomszédos kalocsai *diocesis* létrejötte újszerű megközelítésének alapgondolatát Kristó Gyula vetette fel,⁸ amelyet Koszta László az évek során több tanulmányban érlelt ki. A Koszta által kimunkált koncepció szerint mindkét egyházmegye létesítése I. (Szent) István király (997/1000–1038) fekete magyarok felett aratott győzelméhez (1008) kapcsolható, s így az államszervező harcok egyik epizódját követően, az egyházszervező munka második fázisában jött létre. Az elméletet a pécsi püspökség alapításának (1009) millenniumára kiadott egyházmegye-történeti összefoglaló kötet első fejezetében dolgozta ki a rá jellemző invencióval és alapossággal, a nemzetközi analógiák széles körű felhasználásával.⁹ Tetszetős hipotézisének lényege a következőképpen summázható: az 1009. augusztus 23-án alapított pécsi mellett ekkortájt hozták létre a vele szomszédos kalocsai, valamint a távoli egri egyházmegyét Azo ostiai bíboros püspök, szentszéki legátus jelenlétében. A pápaság magyar egyházszervezetben játszott markáns szerepét az említett magas rangú főpap mellett az újonnan létesített székesegyházak védőszentjei is szemléltetik. Koszta találó megfogalmazása szerint mindez az *imitatio Romae* égisze alatt történt, ugyanis a patrónusokat Róma három legjelentősebb bazilikájának mintájá-

⁵ A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon. In: Az államalapító. Szerk. Kristó Gyula. Budapest 1988. 153–207. A tanulmány hatását kellően szemlélteti, hogy ez az egyik legtöbbször hivatkozott műve. Elkészültének körülményeiről később több alkalommal is mesélt Laci. Kristó professzor felkérésére, de nagyon szoros határidőre kellett elkészítenie a kéziratot. Minthogy Laci (köztudottan) nem fogyasztott kávé, fekete és zöld teával, valamint hideg fürdővel tartotta magát frissen az intenzív munka közben.

⁶ Fejezetek a korai magyar egyházszervezet történetéből. (Kézirat) Szeged 2012.

⁷ A váci és a bihari püspökség alapításának körülményeit önálló tanulmányokban dolgozta ki. A váci püspökség alapítása. *Századok* 135. (2001) 363–377.; A bihari püspökség alapítása. In: Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Szerk. Zsoldos Attila. (Tanulmányok Biharország történetéről 1.) Nagyvárad 2014. 41–81.

⁸ A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 82. (1985) 11–17.; A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988. 442–446.

⁹ A püspökség alapítása. In: A középkor évszázadai (1009–1543). (A Pécsi Egyházmegye története I.) Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs 2009. 13–42.

ra választották: Pécs Szent Péter titulusa a vatikáni,¹⁰ Kalocsa Szent Pál patrocíniuma a falakon túli Szent Pál-, végül Eger Szent János evangélista templomcíme a lateráni bazilikára utal.

A pécsi egyházmegye alapításának körülményei mellett élénken foglalkoztatta Koszta professzort a jelentős ókeresztény hagyományokkal rendelkező püspöki székhely, *Quinqueecclesiae*, azaz „öt egyház” kialakulásának, fejlődésének története. Elsősorban a német várostörténeti kutatásokra alapozva hívta fel a magyar történészek figyelmét arra, hogy a püspöki székhelyeket tulajdonképpen önálló várostípusként kellene kezelni. 1995-ben publikálta figyelemre méltó tanulmányát, amelyben Pécs központi funkcióit elemezte a kérdéskör egyház-, intézmény-, város- és gazdaságtörténeti aspektusait egyaránt érvényre juttató, komplex megközelítéssel.¹¹ Várostörténeti kutatásait saját érdeklődésén túl a tervezett, Pécs históriáját feldolgozó monográfia munkálatait irányító Pécs Története Alapítvány szándékai is motiválták. A téma iránti elkötelezett történészi érdeklődés és a helyi tudományszervezés szerencsés találkozásának első kézzelfogható eredményeként a város 1009 és 1962 közötti történetének válogatott forrásgyűjteményében az Árpád- és Anjou-korra vonatkozó fejezet látott napvilágot.¹² Az alapítvány által indított, s célzottan a készülő várostörténeti összefoglaló szintézis előtanulmányai számára életre hívott *Tanulmányok Pécs történetéből* sorozat negyedik köteteként látott napvilágot a pécsi székeskáptalan közhitelű oklevélkiadói tevékenységét a 14. század közepéig tárgyaló doktori értekezése.¹³ Jóllehet a nagyhatású, iskolateremtő¹⁴ *opus* nem klasszikus egyháztörténeti, s távolról sem várostörténeti alkotás, kétségtelen tény, hogy a székesegyház kanonoki testületének hiteleshelyi munkája a püspöki székhely fejlődésére jelentős hatást gyakorolt, következőképpen mindkét említett részterület feldolgozásához nélkülözhetetlen.

Laci tulajdonképpen az 1990-es évek derekától egészen haláláig kutatta a középkori Pécs történetét. A püspöki *civitas* középkori históriájának

¹⁰ Egy önálló előtanulmányt is szentelt e kérdéskörnek: A pécsi püspökség Szent Péter patrocíniuma. In: Bölcsészmuhely 2006. Szerk. Vajda Zoltán. Szeged 2007. 61–64.

¹¹ Püspöki székhely és városfejlődés. Pécs központi funkciói és vonzáskörzete a 14. század közepéig. In: Kelet és Nyugat között: Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szeged, 1995. 233–272. Újraközölve: *Uő: Írásbeliség és egyházszervezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből.* (Capitulum III.) Szeged 2007. 83–112.

¹² Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből (1009–1962). Történelmi olvasókönyv. Főszerk. Márfi Attila, szerk. Nagy Imre Gábor és Kövecs Ferenc. Pécs 1996. 21–52.

¹³ A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). (Tanulmányok Pécs történetéből 4.) Pécs 1998.

¹⁴ Erre l. Hunyadi Zsolt vonatkozó írását jelen kötetben.

feldolgozására a Pécs Története Alapítvány két szegedi medievistát, Koszta Lászlót és kollégáját, egykori szakdolgozatának témavezetőjét, Petrovics Istvánt kérte fel. Laci széleskörű érdeklődését, irigylésre méltó olvasottságát, s nem utolsósorban a rokontudományokban való jártasságát kamatoztatva készítette el a település városszerkezetének kialakulását bemutató tanulmányát.¹⁵ A középkori Pécs kedvezőtlen forrásadottságai következtében e témát a régészeti leletek, a feltárások eredményeinek számbavétele, értelmezése nélkül tulajdonképpen nem lehet bemutatni. Laci természetesen először gondosan végigtanulmányozta a publikált ásatási jelentéseket, az archeológusok által írt tanulmányokat, majd pedig írásban, telefonon, sőt személyesen konzultált az egyes kérdésekről az avatott szakemberekkel. E tanulmánya elkészítése idején, 2008 novemberében, amikor magam a város késő középkori településszerkezetét kezdtem vizsgálni, közösen kerestük fel Kárpáti Gábort, Pécs elismert középkorral foglalkozó régészét, s hosszasan beszélgettünk vele topográfiai kérdésekről. Úgy vélem, Laci Pécs kora középkori városszerkezetének fejlődésére vonatkozó megállapításai az elkövetkező időszak várostörténeti kutatásainak szilárd alapokat biztosítanak. Legfontosabb eredményei között tarthatjuk számon, hogy a mai belváros területén a 11. században kialakult, egymástól független településmagok területe spontán fejlődés révén bővült, s e folyamat következtében a 13. század derekára kialakult a főtér (a mai Széchenyi tér elődje). A város püspöke és a székeskáptalan mindezt figyelembe véve, erősítve itt építtette fel a Szent Bertalan-templomot, amely a város fő plébániájává vált. Koszta László Pécs történetére vonatkozó kutatásainak legteljesebb összefoglalását a hányatott sorsú várostörténeti nagymonográfia¹⁶ második kötete számára készítette el.¹⁷ A sors kegyetlen fintora azonban már nem tette lehetővé számára, hogy az impozáns kötetet kézbe vegye. Szeretett városa 14. század közepéig ívelő históriájának bemutatása során természetesen az egyházi intézmények története is nagy hangsúlyt kapott. Mindez evidensnek tekinthető egy püspöki város esetében, hiszen a templomok, kolostorok meghatározó szerepet játszottak a városszerkezet kialakulásában, a lakosok mindennapjaiban. Mindezt kellően szemlélteti, hogy az általa készített 150

¹⁵ Pécs városszerkezete a 11. századtól a 14. század közepéig. In: „Köztes-Európa vonzásában.” Ünnepi Tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2012. 297–328.

¹⁶ Erre részletesen l. *Vonyó József*: Egy ellentmondásos kutatási program (rész)története. A Pécs története c. nagymonográfia megírásának legújabb kísérlete. In: *Úő: Városok, üzemek, intézmények. Tervek, tapasztalatok, tanulmányok*. Pécs 2012. 79–114.

¹⁷ A püspökség alapításától (1009) a 14. század közepéig. In: Pécs története II. A püspökség alapításától a török hódításig. Főszerk. Vonyó József, szerk. Font Márta. Pécs 2015. 21–173.

oldal terjedelmű rész közel felét a város egyházi intézményeinek szentelte. Az egyes plébániákra vonatkozó adatokat vizsgálva fogalmazta meg például azt az elképzelését, miszerint a középkori városfalon kívül rekedt keleti településrész, az egykori Malomszeg/Malomséd lakói vélhetőleg nem tartoztak a püspök közvetlen joghatósága alá. Szintén az ő nevéhez fűződik a bencések 11. századi pécsi jelenlétének alátámasztására a Szent Benedek-templom bevonása az argumentációba. A székesegyház építéstörténetének áttekintése Laci – habitusából fakadó – kifinomult vitakultúrájába is bepilantást enged. Buzás Gergely hipotézisével – mely szerint a *cella septichora* lett volna Pécs első székesegyháza, s a mai tulajdonképpen a harmadik dóm lenne¹⁸ – szemben megfogalmazott nézetét a következőképpen summázta: „Véleményem szerint sokkal nagyobb a valószínűsége, hogy a püspökség alapításától, az első Székesegyház építésétől kezdve a mai napig ugyanazon a helyen állt a Székesegyház”.¹⁹ Mindazonáltal a közelmúltban végzett régészeti feltárások Koszta László elképzelését látszanak egyre inkább alátámasztani.²⁰

Az egyházi intézménytörténet mellett a struktúrákat működtető személyek vizsgálatára is figyelmet fordított, több főpap rövidebb-hosszabb biográfiáját készítette el.²¹ Közülük talán Pécs francia származású püspöke, Gros (Brancioni) Bertalan állt hozzá legközelebb, akinek életrajzához – annak első megjelenését követően is – folyamatosan gyűjtötte az adatokat.²² A rendelkezésére álló adatmorzsákból mesterien rajzolta meg Achilles királyi káplán, esztergomi, majd fehérvári prépost, végül pécsi püspök pályafutásának kontúrjait is.²³ Felkérésemre a *Pécs Lexikon*ba négy,²⁴ majd

¹⁸ Buzás Gergely: Az egyházmegye építészeti emlékei. In: A középkor évszázadai i. m. 611–713., itt: 611–612., 615–616., 622–623.

¹⁹ Koszta L.: A püspökség alapításától, i. m. 142.

²⁰ Tóth Zsolt: Sopianae késő római kori ókeresztény temetője és az első pécsi székesegyház. In: *Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról*. Szerk. Heidl György – Raffay Endre – Tüskés Anna. Pécs 2016. 43–74., különösen 72–74.

²¹ Nemcsak a pécsi főpapok életét tanulmányozta, így például elkészítette öt esztergomi érsek biográfiáját is. Esztergomi érsekek, 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Esztergom 2003. 21–42.

²² Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök (1219–1251). *Aetas* 9:3. (1994) 64–88. E tanulmány bővített változata: Koszta László: Írásbeliség és egyházszervezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből. (Capitulum III.) Szeged, 2007. 23–44. Francia nyelvű változata: Un prélat français en Hongrie: Bertalan, évêque de Pécs. *Cahiers d'études hongroises* 8. (1996) 71–96.

²³ Hont-Pázmány nembeli Achilles pécsi püspök. In: A pécsi egyházmegye vonzásában. Tanulmányok Timár György tiszteletére. Szerk. Fedeles Tamás – Horváth István – Kiss Gergely. Budapest 2007. 163–190.

²⁴ Pécs Lexikon I–II. Főszerk. Romváry Ferenc. Pécs, 2010. I/22., 104., 356., 484.

a pécsi püspökség alapításának millenniumára megjelent kézikönyv számára 18 pécsi főpap biográfiáját állította össze.²⁵

Kosztai Lacival több alkalommal dolgozhattam együtt, bármikor fordulhattam hozzá szakmai segítségért, s ő is megkeresett egy-egy problémás kérdés tisztázása kapcsán. A közös munka egyenesen következett azonos érdeklődésünkből, amely ráadásul kiegészítette egymást, hiszen míg őt elsősorban Pécs Árpád-, s részben Anjou-kori története foglalkoztatta, jómagam inkább a város késő középkori históriájában mélyedtem el. E körülmények miatt lehettem Laci társszerzője két kisebb könyvfejezet,²⁶ valamint egy Bécsben megjelent kötet elkészítése alkalmával.²⁷

Pécs Koszta Laci egész életében fontos szerepet játszott. A személyes kötődések mellett – hiszen ifjúkorát a városban töltötte, édesanyja pedig a legutóbbi időig itt élt – szakmai, sőt baráti kapcsolatok is a Mecsek-alji településhez fűzték. Amikor 2011 tavaszán létrehoztuk a Pécsi Tudományegyetem Egyháztörténeti Kutatóközpontját, elsőként Lacit kértem fel, hogy külső tagként csatlakozzon. Örömmel tett eleget e kérésemnek, sőt az induló *Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi* című sorozat szerkesztőbizottságában is szerepet vállalt. A széria második köteteként éppen az ő kalocsai egyházmegye kialakulásának kérdéskörét tárgyaló monográfiája látott napvilágot.²⁸

2015 júniusában, utolsó személyes találkozásunk alkalmával betegágyánál még arról beszélgettünk, hogy a néhány hónappal később esedékes, a pécsi székesegyház középkori történetét feldolgozó konferencián miként illesztjük egymáshoz előadásainkat.²⁹ Laci a rá oly jellemző derűvel, életkedvvel érdeklődött pillanatnyi kutatásaim felől, s ugyancsak megbeszéltük, hogy amint kicsit felerősödik, megírja a középkori pécsi Szent Bertalan-templomról rendezett konferencián (2013) tartott előadásának tanulmányá érlelt változatát. A Teremtő szándékai azonban mások voltak...

²⁵ A 14. század közepéig. In: A középkori évszázadai i. m. 57–108.

²⁶ A pécsi székeskáptalan. In: A középkor évszázadai i. m. 213–230.; A pécsi kispépostság In: A középkor évszázadai i. m. 231–234.

²⁷ Pécs (Fünfkirchen). Das Bistum und die Bischofsstadt im Mittelalter. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. II.) Wien 2011.

²⁸ A kalocsai érseki tartomány kialakulása. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitatae Quinqueecclesiensi 2.) Pécs 2013.

²⁹ A Tóth Melinda tiszteletére rendezett konferenciára 2015. október 15–16-án került sor. A szimpózium anyagát tartalmazó kötet pedig a következő évben látott napvilágot. L. az előző jegyzetet.

MEDIA AETAS

1986 nyarát írtuk. Ekkor kaptuk meg a diplománkat, Laci meg én is, majd a kor szokása szerint jó kis interrúés, csóvázás hátizsákos, júszosz-
teles nyugat-európai körútra indultunk. Külön-külön. Én azzal a lánnyal,
akivel később összekötöttem az életem, Laci meg egy kedves, angol szakos
hölgyel, akivel viszont nemsokára elváltak útjaik. Előre megbeszéltük,
hogy körútjaink vége felé Firenzében találkozunk. Ennek nagyon örültem,
ugyanis úgy éreztem, kicsit kompenzálhatok. Akkor már engem is érdekelt
a középkor, de Laci előttem járt ebben az érdeklődésben: nagyon becsültem
elmélyültségéért, alaposágáért, és már akkor sokat tanultam tőle, így hát,
gondoltam, olasz szakosként és olyan fiatalemberként, akit a reneszánsz
kultúra is érdekel, most majd én mondok neki egyet s mást az Arno-parti
városról. Laci valóban hálás hallgatóságnak bizonyult, ám estefelé, amikor
a San Marco-kolostor előtti kis téren konzervjeinkből vacsoránkat majszo-
l-
tuk, egyszer csak így szólt: Menjünk le Palermóba! Nagyot néztem, de tet-
szett az ötlet. Így hát aznap este nem a szállásra, hanem a pályaudvarra
mentünk. Nápolyban egyebek közt megnéztük a Castel Nuovót, majd egy
újabb éjszakai vonatozás után Palermo mellett Monreale normann székes-
egyházát. Ekkor tapasztalhattam, hogy mint utazót is mennyire vonzza a
középkor, és hogy ez a vonzás, meg a vele járó izgalom mennyire átragad
rám is. Úgy sejtem, ezt érezhették később a tanítványai is.

Ekkor már megvolt az *Aetas*. A folyóirat megszületése szorosan kap-
csolódik azokhoz a diákmozgalmakhoz, amelyek 1981-től 1988-ig zajlottak a
szegedi bölcsészkaron. Ezek felfoghatók a rendszerváltozás előzményeiként,
az erjedés tüneteiként, és összességében az akkori politikai rendszertől
autonóm vagy éppen független alternatív közélet és nyilvánosság létrehozá-
sára irányultak. Nem csupán közéleti nyilvánosságról volt szó, szakmairól
is, bár a kettőt nem lehet és nem is érdemes szétválasztani. Ez a nyilvános-
ság nem csupán külső előadók meghívását vagy felolvasóesteket jelentett,
hanem irodalmi, közéleti, társadalmi és történeti folyóiratok létrehozására
tett kísérleteket is. Ezek sorában megemlíthetjük még a *Harmadkort*, Sze-
geden kívül a debreceni *Határt* vagy a budapesti *Sic itur ad astrát*.

Ami Lacit illeti, ő a politikai reformtörekvésekre, a kari közéletben
zajló vitákra udvarias távolságtartással tekintett. Nem vett részt világ-
megváltó esti borozgatásokon, és nem szövögetett másokkal politikai és
oktatási reformterveket. Inkább tanult, órákra járt, éjjelente olvasott –
nagyon sokat. Már hallgatóként ő volt „az egyháztörténész”. Amikor azon-
ban 1985-ben néhány történészhallgató elindította az *Aetast*, mi sem volt
természetesebb, mint hogy ő is köztük van. Szerepvállalása illeszkedett

számos, a kari közéletben aktív hallgató azon felismeréséhez, hogy szakmai téren is képezni kell magunkat, hogy hitelesek maradhassunk, hogy a politikai szereplésnek kikezddhetetlen háttere legyen. Lacinak viszont minden szaván érződött, hogy a történetírást kizárólag szakmai kérdésnek tekinti. Ez az alapállás ugyanakkor még a 80-as években is sok tekintetben átpolitizált történetírás közegében önmagában is politikai állásfoglalásnak számított. Annak számított témaválasztása: az egyháztörténet, az egyházi társadalom kutatása, és részben annak számított, hogy kiket tartott történész példaképeinek. Annak számított, hogy látványosan nem vett tudomást arról, hogy melyik tudós hol él, mi a múltja, ki emigrált, ki él kisebbségben a határokon túl. Érződött, hogy nem a Kádár-rendszer nagy barátja, ám egyben óvatos is volt. Óvatossága, a szakmai lehetőségek féltése nyilvánult meg abban is, hogy – amint tudom – mestere, Kristó Gyula tanácsára a lap címéül az *Aetast* javasolta, tehát az elnevezést illetően egy régebbi, 70-es évekbeli szegedi kezdeményezés folytatásának is tűnhetett az alapítás.

A középkort a 16–17. századi humanisták és történészek egyebek közt *media aetasként* is emlegették. A kifejezés azonban most már azt is eszünkbe juttathatja, hogy Lacit mennyire egyszerre vonzották a középkor tanulmányozása és az *Aetasban*, a tudományos eszmecsere egyik fórumának létrehozásában és megtartásában rejlő lehetőségek. Igaz, nem egyforma intenzitással vett részt a korai évek munkájában. Kezdetben főszerkesztő, majd neve egy időre eltűnt az impresszumból, ezután ismét főszerkesztő, amely tevékenységgel 1990 végén felhagyott, de neve már mindig ott áll a belső címlapon. Bármilyen minőségben is, de személyisége erősen meghatározta az első éveket. Az *Aetas könyvek* sorozatában (hiszen ilyen is indult, bár nem volt túl hosszú életű) kiadta a Karácsonyi János-féle *Kiadatlan és hamis oklevelek jegyzékét*, az *Acta Juvenummal* pedig közös számot szerkesztett.

A rendszerváltozást megelőző és az azt követő években bőven volt mit tenni, hogy a növekvő számú fiatal középkorkutató előtt megnyíljanak a publikációs lehetőségek, létrejöjjenek a medievisztika műhelyei, és hogy elkezdődjön köztük a párbeszéd. Laci látta mindennek a fontosságát és mindebből oroszlánrészt vállalt anélkül, hogy magát előtérbe tolta volna. Neki köszönhető, hogy folyóiratunknak az új- és a jelenkor története mellett kezdettől fogva a középkortörténet is fontos profiljává vált. Gyorsan kiépülő szakmai és emberi kapcsolatai hozzájárultak ahhoz, hogy sikerült az *Aetast* helyi diáklapból országos történész-folyóíráttá tenni.

„Az új folyóirat nem országos tudományos lapként indult – írta Pelyach Istvánnal közösen a *Történelmi Szemlében* megjelent bemutatkozásban –, hanem szerényen csak a szegedi egyetemen folyó történészképzésre kívánt építeni. Az engedély is csak a JATE BTK-n belüli terjesztésre szólt. A házon belüli megjelenést azonban kezdettől fogva szűknek érezték az alapí-

tók, mivel az Aetast kapcsolatteremtő fórumnak is szánták a különböző egyetemeken tanuló, egymásról alig valamit tudó, a kutatómunka iránt érdeklődő diáktársaik számára. (...) A 80-as évtized végén mégsem volt ... olyan diákcsoport a szegedi egyetemen, amely ... szívügyének tekintette volna a lap továbbvitelét. Az alapítók ... válaszüti elé kerültek. Vagy véglegesen veszni hagyják a lapot, vagy ... nem diáklapként, hanem történettudományi szakfolyóiratként viszik tovább azt.”

A '80-as évek végén, '90-es évek elején megjelent számok jól mutatják Laci határozott törekvését, hogy megtalálja a közösséget az akkori nemzedéktársakkal. Már ekkor helyet kaptak az *Aetasban* Csukovits Enikő, Szende Katalin, Szovák Kornél, Zsoldos Attila írásai. Ugyanakkor a folyóirat, érthető okokból, nagy lehetősége maradt a pályakezdő vagy a pályakezdésen már túl lévő szegedi történészeknek.

Nem kis szerepe volt Lacinak abban is, hogy az *Aetasban* hamar eltűntek a nemzedékek közötti határok, és a folyóirat diáklapból az idősebb kollégák által is becsült tudományos fórummá alakult át. Hiszen a '90-es években már rendszeresen publikált a szegediek mellett Kubinyi András, de föltűnt a szerzők között Solymosi László, Gerics József, Györffy György is. Laci könnyen teremtett kapcsolatot: közvetlen, derűs személyiségét gyarapodó tudományos munkái tették hitelessé az idősebb pályatársak szemében. Az általa szerkesztett számok tematikus karakterét az egyháztörténet mellett talán a várostörténet, az anyagi kultúra, a hatalmi szimbólumok határozzák meg a leginkább.

Ugyanakkor bizonyos értelemben „eklektikus” volt: nyitottan várt és jelentetett meg bármilyen témájú, bármilyen módszert és megközelítést alkalmazó, bármilyen „iskola” termékeként azonosítható tanulmányt. Bemutatni törekedett Deér József munkásságát (1990/3), de fontosnak tartotta, hogy Mályusz Elemértől is közöljön tanulmányt (1994/1 – Az első Habsburg). Készségesen tett közzé interjút szakmánk legkülönbélebb személyiségeivel, James Ross Sweeney-től Aron Gurevicsig.

Mindezek csak példák arra, hogy érdeklődése szerkesztőként is mennyire széles horizonton mozgott. Szerves egységben, mesterséges határvonalak meghúzása nélkül látta a magyar és az „egyetemes” történelmet. Szerkesztett (Tóth Szergejjel közösen) Kelet-Európa és a Balkán-félsziget történetével foglalkozó számot, ugyanakkor nyitott volt arra, hogy francia és más nyugati szerzők (Paolo Galloni, Laurent Bourdelas, Dominique Barthélemy) írásai jelenjenek meg nálunk.

A legfontosabbak persze a szomszédos országok, az ott élő történészek voltak. A „*Határainkon túl*” rovatunkat nagyon komolyan vette, annak kezdeti nyilvánvaló céljával, a szellemi határok lebontásával együtt. El lehet képzelni, hogy 1986-ban milyen fontos volt, nemcsak tudományos szempontból, de érzelmileg – és ha úgy tetszik politikailag is –, hogy az

Aetas két szerkesztője Jakó Zsigmonddal jelentetett meg beszélgetést. (A legenda szerint, amikor Kolozsváron beléptek a professzor szobájába, a takarítónő a román pártorgánium, a *Scînteia* lapjait tette eléjük a bakancsuk alá, hogy ne hordják be a sarat.) Ekkor született egyébiránt a rovat elnevezése is, amely azóta talán a folyóirat egyik védjegye is lett. A továbbiakban Vajay Szabolccsal, Bak Jánossal, Tonk Sándorral, tehát nyugaton élő emigráns vagy onnan épp hazakészülő, illetve szomszédos országban élő kollégákkal beszélgetett, mindig azt firtatva: mit tudnának a fiataloknak átadni.

De nem csak magyar történeszekről volt szó. Igen fontosnak tartotta, hogy folyóiratunkban bemutassa a közép-európai népek történetét kutató kollégákat. Egyszer, 1991-ben a Bak Jánossal készített, említett interjúbán a következő kérdést vetette föl: *„Történelemtankönyveink gyakran utalnak Lengyelország, Csehország és Magyarország középkori történetének hasonlóságára, viszont a tankönyvíró megállapításokon túl hiányoznak az összehasonlító munkák. Hogyan lehetne ezeknek a komparatistikai kutatásoknak a kereteit megteremteni? Közös kutatásokkal európaiságunkat vizsgálni...?”*

A kérdésekre maga Laci adta meg a választ: egyre több német, cseh, lengyel, szlovák történésszel ismerkedett meg, és épített ki szakmai kapcsolatokat. Ezzel – más kollégáival együtt – hozzájárult ahhoz, hogy a magyar középkor szegedi kutatásának eredményeit külföldön is megismerjék és elismerjék. Interjút közölt (Vida Beátával közösen) Richard Marsinával, alkalmat talált arra, hogy bemutassa Jerzy Kłoczowskit és Harald Zimmermant.

A tematikus számok jelentette kereteket lazán és tágan értelmezte. Ez alól talán a 2007-es *Közös középkor* című szám a kivétel, amely szinte *ars poeticaként* tükrözi érdeklődését, orientációit, valamint az idősebb és fiatalabb, hazai és külföldi kollégáihoz fűződő kapcsolatait. Az írások egyebek közt a német nemesi hatalom alapjairól, Metód pannóniai tevékenységéről, III. Henrik császár és az Árpádok viszonyáról, a középkori lengyel püspökökről mint társadalmi csoportról, egy 14. századi belső egyházi konfliktus, a lőcsei tizedper anyagát tartalmazó forrásról szólnak. A szerzők között szerepel Kubinyi András, a magyar medievisztika akkoriban elhunyt doyenje, de mellette két tanítványa is. Akadnak külföldiek: a vele egykorú krakkói kollégája, akivel pályájuk kezdete óta szoros barátságot ápolt, azután a nála jóval idősebb, általa oly nagyra becsült szlovák levéltáros-történész vagy az a német medievista, akivel passauai ösztöndíja során ismerkedett meg. Nagyrészt Lacinak köszönhető, hogy folyóiratunk – más korszakok kutatói mellett – máig fontos színtere a középkorkutatók párbeszédének, éljenek akár Szegeden, Budapesten, Pécsen, Pozsonyban, Kolozsváron, Krakkóban, Bonnban vagy Amerikában.

Ő maga is fontos írásokkal jelentkezett az *Aetasban*. 1993-ban a magyar egyháztörténeti irodalom lényeglátó áttekintésével pontos láttelelet adott a hazai kutatásokban e téren akkoriban mutatkozó jelentős elmara-

dásokról. Tárgyilagosságára jellemző, hogy az okok között nemcsak a régi rendszer tudománypolitikáját, hanem az eggyel régebbi, háború előtti rendszer körülményeit, az akkori világi és egyházi történészek bezárkózását és szűklátókörűségét is megjelölte. A hiányok feltárása egyben hosszú időre érvényes programadást is jelentett, és azok felszámolásáért azután maga is igen sokat tett. Ezt jelzik az *Aetas*-ban megjelent fontos tanulmányai Pécs 13. századi francia származású püspökéről, Bertalanról, a pozsegai káptalanról, majd pedig a remeteség 12. századi magyarországi kezdeteiről. A Bertalanról írottak megmutatják, hogy mennyire fontosnak tartotta a magyar egyházat ért külső hatások feltárását, a remeteségről szóló tanulmány pedig már az egyházi élet korai magyar formáira tett bajor, ausztriai és itáliai hatások imponáló ismeretéről tanúskodik.

Szerkesztői habitusát is meghatározta, hogy kiegyensúlyozottan és mértéktartással fordult a különféle hagyományokhoz, iskolákhoz és egyéniségekhez: józan kritikai érzéke nem engedte, hogy bármelyiket is túlértékelje a többi rovására. Mályusz Elemér egyházi társadalomról szóló könyvét népszerűsítette (és újra kiadta friss bibliográfiával), ám Deér Józsefről konferenciát szervezett, amelynek anyagát kötetben is megjelentette. Elsősorban (de nem kizárólag, hiszen diákkorában minden középkorról szóló kurzust „végigült”) Kristó Gyula tanítványának számított, de Györffy Györgyöt és mestere más vitapartnereit is becsülte. A külföldiek közül leginkább a szélesebb magyar közönség által kevésbé ismert német történészek – Horst Fuhrmann, Josef Fleckenstein, Egon Boshof – hatottak rá, de sokat merített több kiváló francia középkortörténésztől, elég Jacques Le Goffot és Georges Dubyt említeni. Az egyházi intézmények története és helyrajza mellett ugyanúgy érdekelte a rítusokban és a kultuszokban testet öltő hiedelemvilág és mentalitás.

Hadd zárjam soraimat ismét egy személyes megjegyzéssel. Amikor 1985-ben megjelent az újraalapított *Aetas* első száma, a borítón egy ismeretlen reneszánsz kori (talán német?) mestertől származó, Észak-Itáliában készült fametszeten fennmaradt időszimbólum állt. A homokórát felfaló figura, amely a mai napig folyóiratunk emblémája, egyrészt azt sugallja, hogy az idő kegyetlen (olyannyira, hogy önmagát is felemészti), a mérhető idő maga is belevész az elmúlásba, a feledésbe. Másrészt azt, hogy az idő semleges, egynemű, és a vele járó mulandóság nem tesz különbséget semmi és senki között. Az *Aetas* alapítói számára bizonyosan nem a jelkép előbbi, inkább morális értelmezése volt a fontos, hanem az utóbbi magyarázat, amelynek kézenfekvő továbbgondolása nem más, mint hogy a történészek, a történettudomány számára a legfontosabb a különbségtétel nélküli tárgyilagosság, semlegesség, a részrehajlás és előítéletek nélküli ítéletalkotás.

Laci találta és javasolta a szimbólumot, és most, kerek harminc évvel később, amikor betegsége korai halálát okozta, újabb, más vagy akár ellen-

tétes értelmezések kerülnek előtérbe: az idő nem semleges, hiszen kinek több, kinek kevesebb jut belőle, kinek a békés elmúlás menedékét nyújtja, kire pedig szenvedést mér. Méhében hordja a váratlanul és döbbenetesen feltáruuló végzetet. Ahogyan Poussin képén a pásztorok által olvasott felirat mondja: *et in Arcadia ego*.

Az *Aetas* homokórát felfaló figurájának eredeti változata alatt szintén található egy felirat, ami eddig föl sem tűnt nekünk – és talán Lacinak sem, amikor rátalált –, így nem is került a figurával együtt a címlapunkra. A rövid, olasz nyelven és korabeli helyesírással írt szöveg, mintegy kommentálva a jelképes alakot, egyben ellensúlyozza is annak jelentéseit. A mindent elnyelő feledés elleni küzdelemre, az emlékezet megteremtésére tett erőfeszítésekre utal, a szép, a szellem, a tudás átmentésének vágyára, mely dacol az elmúlással, az egyén mulandóságával. És ezzel együtt most már Lacira és a vele közösen végzett munkánkra is emlékeztet. Így hangzik: *È bello doppio il morire vivere anchora – szép a halál után is élni tovább*.

KOSZTA LÁSZLÓ HITELESHELYI KUTATÁSAI

Captatio benevolentiae gyanánt az Olvasó megértésére apellálok, amennyiben a *Personalia* rovatba került összefoglalás Laci hiteleshelyi kutatásairól, illetve egyfajta iskolateremtéséről kifejezetten személyes hangvétellű lesz. A közelében eltöltött közel negyedszázad kitörölhetetlen nyomot hagyott mind szakmai tevékenységemben, mind világlátásomban, s ez akár elfogultságnak is betudható.

1992 őszén másodéves egyetemistaként a Laci által meghirdetett *Szerzetesrendek az Árpád-kori Magyarországon* címmel meghirdetett szemináriumot vettem fel azzal a határozott szándékkal, hogy a lovagrendek valamelyikével szeretnék foglalkozni, s némi eufemizmussal élve: nekem a johanniták jutottak. Elemi erővel vettem bele magam a magyar nyelven alig létező szakirodalom tanulmányozásába, s egyhamar idegen nyelvű munkák felé kacsingattam. Ifjú titánként már egy új johannita rendtörténet megírását vizionáltam, de Laci idejekorán visszarántott a földre. Azt mondta – mint a szeminárium többi hallgatójának is –, hogy érdemes lenne a rend hiteleshelyi tevékenységét feldolgozni, mert a szakma csínját-bínját meg lehet tanulni a hivatali írásbeliség ezen intézményének megismerésén keresztül: a forráskiadás alapelveit, az írásbeliség elterjedését, egyháztörténetet, jogtörténetet, gazdaságtörténetet, technikátörténetet, és így tovább. Bár az egyetemi óráin már hallottunk ezt-azt a *locus credibilisekről*, lényegi ismerveiket csak a saját kutatásunk elindulásakor ismertük meg.

Az első önálló lépések megtételekor vált nyilvánvalóvá, hogy a II. világháborúig jelentős szakirodalommal bíró terület, néhány szórvány tanulmányt leszámítva,¹ egy időre a kutatás periferiájára került. Lacinak már a '80-as évek második felében TMB-ösztöndíjasként feltűnt, hogy a számos korábban készült tanulmány egyik legnagyobb fogyatékosága az

¹ Pl. *Juhász Kálmán*: Das Kapitel von Arad als glaubwürdiger Ort. *MIÖG* 62. (1954) 406–424.; *Gerics József*: A királyi kápolna tagjai által folytatott hiteleshelyi tevékenység történetéhez. *Levéltári Közlemények* 27. (1956) 31–34.; *Bónis György*: A közhitelűség szervei Magyarországon és a magyar hiteleshelyi levéltárak. *Levéltári Szemle* 14. (1964) 118–142.; *Szakály Ferenc*: A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működése 1526-ig. *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 1. (1968) 9–60.; *Sill Ferenc*: A vasvár-szombathelyi káptalan hiteleshelyi tevékenysége. *Vas megye múltjából* 1. (1976) 20–60.; *Sipos Gábor*: A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor. Bukarest 1979. 33–50.; *Varga Árpád*: A váradi káptalan hiteleshelyi működése. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond. Bukarest 1980. 20–35.

egységes szempontrendszer hiánya, így az összehasonlításra, mi több, új szintézis kidolgozására ezek csak korlátozottan alkalmasak. Eckhart korszakos jelentőségű művéről² pedig azt gondolta, hogy több helyen is korrekcióra szorul. A hazai kutatásban éppen ekkor kezdett kialakulni egyfajta lendület, amely nyilvánvalóan ösztönzően hatott Laci kutatásaira is.³

Bár Vas megyében született, életének legfontosabb kötődése (a középkori) Baranya megyével, illetve a pécsi egyházmegyével alakult ki, ami kutatói pályáját is meghatározta. Már egyetemi doktori disszertációjának a témája is a pozsegi káptalan hiteleshelyi tevékenysége volt,⁴ s a '90-es évek közepéig rendszeresen publikált tanulmányokat mind a pozsegi, mind pedig a pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenységéről, sőt, számos hiteleshelyi oklevelet ki is adott.⁵

A középkorász szakma már javában ismerte és követte Laci munkásságát, az igazi áttörés azonban a '90-es évek második felében következett be. 1996-ban megvédte PhD-disszertációját,⁶ s ettől kezdve szélesebb olva-

² *Eckhart Ferenc*: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. *MIÖG Ergbd.* 9. (1913/1915) 395–558. Magyarul: Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Ford. Csókay Balázs és Dreska Gábor. Budapest 2012.

³ *Solymosi László*: Észrevételek a Ciszterci Rend magyarországi repertóriumáról. *Levéltári Közlemények* 55. (1984) 242–243.; *Szovák Kornél*: A győri székeskáptalan hiteleshelyi működése: írásbeliség Nyugat-Magyarországon a XIII. század első felében. (kézirat) Budapest 1985.; *Borsa Iván*: A hiteleshelyi eljárás színhelyén készült feljegyzés. *Levéltári Közlemények* 58. (1987) 39–44.; *Kóta Péter*: A vaskáptalan korai oklevelei. Egy formulagyűjtemény. *Levéltári Szemle* 37. (1987) 17–29.; *Bilkei Irén*: Hiteles helyek Zalában, 13–14. század. In: A Dunántúl településtörténete, VII. Szerk. Somfai Balázs. Veszprém 1989. 343–350.; *Köblös József*: A fehérvári káptalan vonzáskörzete a középkor végén. uo. 351–370.; *E. Kovács Péter*: Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevélkiadói tevékenysége az Árpád-korban. *Archivum* 12. (1990) 5–43.

⁴ *Kosztai László*: A pozsegi káptalan hiteleshelyi tevékenysége 1353-ig. Diss. doct. univ. kézirat, József Attila Tudományegyetem. Szeged 1991.

⁵ *Kosztai László*: A pécsi káptalan Árpád-kori hiteleshelyi tevékenységének kiadatlan oklevelei. In: Baranyai helytörténetírás 1989: A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. Szerk. Szita László. Pécs 1989. 13–26.; *Uő*: Hiteleshelyek a pécsi egyházmegyében 1353-ig. *Baranya* 4:1–2 (1991) 55–70.; *Uő*: A pozsegi káptalan tagjai a XIV. század közepéig. *Aetas* 3. (1991) 40–58.; *Uő*: „A pozsegi káptalan nevében kiállított hamis és gyanús oklevelek 1353 előtt. *Acta Historica* (Szeged) XCVI. (1992) 31–38.; *Uő*: A pécsi káptalan hiteleshelyi tevékenységének kiadatlan oklevelei 1301–1324 között. In: Baranyai Történetírás 1990/1991. Baranya Megyei Levéltár évkönyve 19. Szerk. Szita László. Pécs 1992. 3–21.; *Uő*: A pécsi káptalan hiteleshelyi tevékenységének kiadatlan oklevelei 1325–1340 között. In: Baranyai történetírás 1992–1995. Baranya Megyei Levéltár évkönyve 20. Szerk. Szita László. Pécs 1995. 3–36.

⁶ *Kosztai László*: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége 1353-ig. PhD-disszertáció, kézirat, József Attila Tudományegyetem. Szeged 1996.

sóközönséghez jutottak el hiteleshelyi munkái.⁷ A fordulat azonban sokkal több volt, mint a hiteleshelyi kutatás újbóli bekerülése a medievisztika fősodrába. Egy időben PhD-disszertációjának készítésével, rendszeresen kezdte rábeszélni hallgatóit hiteleshelyek feltáratlan tevékenységének feldolgozására szakdolgozati, illetve TDK-dolgozati témaként. 1994 és 2003 között számos opusnak volt a témavezetője, s ezek a munkák többnyire nyomtatásban is megjelentek,⁸ sőt ezt követően doktori disszertációk témájává is vált a *locus credibilis*ek, illetve ezzel szoros összefüggésben a székeskáptalanok kutatása.⁹

Támogatása szinte minden területre kiterjedt. Nemcsak instruált bennünket, alapvető fontosságú, vagy éppen eldugott helyen megjelent publikációkra hívta fel a figyelmünket, amelyek a pálya kezdetén még elemi segítséget jelentettek. Néha még az „úri huncutságtól” sem rettent vissza, ha az tanítványai szakmai munkáját segítette. Több mint 20 évvel ezelőtt az Országos Levéltár akkori illetékese Cerberusként őrizte a középkori iratokat, így az eredeti oklevelek tanulmányozása, tudományos fokozat híján, szinte lehetetlen volt.¹⁰ Így jobb híján a lelkes tanítvány Lacival egyszerre ment a levéltárba kutatni, s a mester kikérte a tanítványa számára szükséges eredeti okleveleket, az utóbbi pedig a pécsi káptalan okleveleiről készült fotómásolatokat rendelte meg az olvasóba. Amikor az anyagok megérkeztek, anyagot cseréltek. Nem hadi hőstett, amit tett, de mégis azt kockáztatta, hogy a szigorú ór revánsot vesz, s ezt követően ő is „csak” fényképekről tanulmányozhatja a középkori okleveleket. Azokról pedig nem volt könnyű a hártya (kikészítésének) finomságát, a vonalazást, a hátlapra nyomott pecsétek apró maradványait azonosítani.

A tanítványi kör hirtelen kibővülését Laci nagyon progresszíven kezelte. Tanítványaival 1997-ben megalapította a *Capitulum* Középkori Egy-

⁷ Koszta László: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi pecséthasználata a 14. század közepéig. *Levéltári Közlemények* 67. (1996) 51–60.; *Uő*: A pozsegai káptalan hiteleshelyi tevékenysége 1353-ig. *Századok* 132. (1998) 3–46.; *Uő*: Írásbeliség a pécsi egyházmegyében a 14. század közepéig. In: Hermann Egyed emlékkönyv. Szerk. Sümegi József és Zombori István. Budapest 1998. 163–184.; *Uő*: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). (Tanulmányok Pécs történetéből 4.) Pécs 1998.

⁸ A teljesség igénye nélkül: Antics István, Homonnai Sarolta, Hunyadi Zsolt, Kőfalvi Tamás, Parlagi Márton, Tóth Ildikó, Turbók Anita.

⁹ *Fedeles Tamás*: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Pécs 2005.; *G. Tóth Péter*: A csanádi székeskáptalan személyi összetétele a késő-középkorban (1354–1526). PhD-disszertáció, kézirat. Szeged 2014.; *Kurecskó Mihály*: A nyitrai káptalan hiteleshelyi tevékenysége (előkészületben).

¹⁰ A helyzet paradox voltától – hogy ti. a fokozatszerzéshez ebben a szakmában eredeti dokumentumokkal illik dolgozni – most tekintsünk el.

háztörténeti Kutatócsoportot részben a szegedi egyetem (akkor még JATE), részben pedig az MTA Szegedi Akadémiai Bizottságának égisze alatt. A zászlóbontás világos manifesztuma volt az általa szerkesztett, 1998-ban megjelent *Capitulum*-sorozat I. kötete, amely már a tanítványok munkáit tartalmazta, és nagyon fontos lépést tett az egységes szempontrendszer létrejötté felé. De miben is állt ez?

Az egyik alapvető elvárása az volt, hogy a hiteleshelyi okleveles anyag feldolgozása során előkerülő kiadatlan okleveleket a csoport tagjai számba vegyék és lehetőség szerint – a kiadottakkal együtt – közös felületen tegyék őket hozzáférhetővé. A csoport munkahipotézisként a 14. század közepét tűzte ki határként, azt tételezve, hogy I. Lajos pecséthasználati „reformja”¹¹ komoly változást hozott a hiteleshelyek tevékenységében. A közzététel első lépései az új évezred első éveiben meg is történtek, de a vállalkozás sajnos torzóban maradt.¹² Az *in extenso* forma már csak azért is fontos volt, mert Laci kifejezetten ragaszkodott a formulás szerkezetek vizsgálatához. Mind saját, mind pedig a tanítványok munkái azt bizonyították, hogy a merevnek és sztereotipnek tűnő szerkezetek hosszabb időintervallumokat vizsgálva már nem is tűnnek annyira merevnek, s az apró változások nagyon beszédessé tudnak válni egy-egy hiteleshelyi *scriptorium* tevékenységét illetően. E téren bizonyosan hatott rá Karácsonyi János oklevél-kritikai munkássága. A 20. század elején megjelent opust Laci újra kiadta, sőt, a Pótlásokkal egybeszerkesztette.¹³

Laci szintén fontos hangsúlyt helyezett a hivatali írásbeliség adott intézménye területi hatókörének megállapítására, illetve a hiteleshelyi személynél összetételének rekonstruálására. Ráadásul folyamatosan szem előtt tartotta, hogy ezek a szempontok messze túlmutattak egy adott intézmény történetének a rekonstruálásán. Sohasem rejtette véka alá, hogy a hiteleshelyi tevékenység vizsgálatát nem célnak, hanem eszköznek tekinti. Többnyire szélesebb egyháztörténeti kutatások megalapozásához kívánta használni az itt feltárt eredményeket. A hatóköri vizsgálatok az adott intézmény szélesebb (társadalom-földrajzi) kontextusba helyezését segítették elő, aminek segítségével számos kérdésre új válaszokat lehetett adni. Ezt ő

¹¹ 1351: 3. tc.: *Minuti etiam conventus ab emanatione litterarum suarum super perpetuatione possessionum conficiendarum cessent et eorum sigilla omni careant firmitate*. Decreta regni Hungariae, 1301–1457. Szerk. Döry Ferenc – Bónis György – Bácskai Vera. Budapest 1976. 131.

¹² Az elkészült adatbázis ma is elérhető: <http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/computh.htm>.

¹³ *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Budapest 1902.; *Úő*: A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig: a Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások...”-kal kiegészítve. Szerk. Koszta László. Szeged 1988.

maga is bizonyította – többek között – a pécsi püspökség történetét feldolgozó nagyszabású vállalkozás keretében.¹⁴ A személyzet rekonstrukciója pedig hatalmas segítséget nyújtott az egyházi középírást vizsgálatahoz, amely kutatási irány Laci nagyon fontos céljai közé tartozott.¹⁵ Mindkét irány kapcsán fontos hangsúlyozni a léptéket. A területi hatókörök vizsgálata kapcsán mindig arra törekedett, hogy túllépjen a helytörténeti kontextus keretein.¹⁶ A hiteleshelyi személyzet, illetve a kanonoki pályák feltárásánál pedig a trendek érdekelték még akkor is, ha ezekhez esettanulmányokon keresztül vezetett az út. Sőt még arra is komoly energiákat fordított, hogy eredményeit összevesse az európai gyakorlattal. E tekintetben fontos meglátása volt a *lector* rangját, tekintélyét illetően a hazai káptalanokban.¹⁷ A szempontok fontos eleme volt a hiteleshelyi pecséthasználat rekonstruálása is. Ennek vizsgálata különös nyomatékkal bírt az adott egyházi intézmény pecséthasználatát illetően, amelynek szélesebb kontextusa az autentikus pecsét használatának kialakulása és elterjedése.¹⁸

Tragikusan rövid élete során több mint 200 tudományos publikációt jegyzett, s nézeteinek ismertsége szinte páratlan volt és bizonyosan marad is. A korai magyar egyháztörténetnek aligha akad olyan kérdése, amelyre érdemi válasz lenne adható téziseinek, eredményeinek figyelembe vétele nélkül. Érsekségeink, püspökségeink alapításának alapvető kérdései, a Márton-kultusz hazai elterjedésének problematikája, Pécs és a pécsi püspökség történetének számos ismérve kapcsán megkerülhetetlen tudományos eredményeket, szintéziseket tett le a tudomány asztalára. Szintetizáló elme volt, aki nagy rendszerekben és léptékben gondolkodott. Az egyháztör-

¹⁴ Koszta László: Hiteleshelyek az egyházmegyében. In: A középkor évszázadai (1009–1543). A Pécsi Egyházmegye története 1. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs 2009. 593–610.

¹⁵ Koszta László: A székeskáptalanok kialakulása és kanonokjaik Magyarországon. *Acta Historica* (Szeged) CIII. (1996) 67–81.; *Uő*: A magyar székeskáptalanok kanonokjai 1200–1350 között. In: *Dixit et salvavi animam meam: Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére*. Szerk. Jancsák Csaba et al. Szeged 2007. 99–119.; *Uő*: A magyar székeskáptalanok kanonokjai és a hiteleshelyi tevékenység 1200–1350 között. In: *Loca credibilia: Hiteleshelyek a középkori Magyarországon*. (Egyháztörténeti tanulmányok a Pécsi Egyházmegye történetéből 4.) Szerk. Fedeles Tamás és Bilkei Irén. Pécs 2009. 65–85.

¹⁶ Koszta L.: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége i. m. 79–95.; *Uő*: „Pécs központi funkciói és vonzáskörzete a 14. század közepéig.” In: Pécs története II. A püspökség alapításától a török hódításig. Szerk. Font Márta. Pécs 2015. 85–95.

¹⁷ Koszta L.: A magyar székeskáptalanok kanonokjai és a hiteleshelyi tevékenység i. m. 74–75.

¹⁸ Ld. pl. *Homonnai Sarolta*: A pannonhalmi apátság pecséthasználata hiteleshelyi tevékenységének kezdetéig. In: *Capitulum I. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből*. Szerk. Koszta László. Szeged 1998. 9–32.

ténet pedig szinte kínálta a széles horizontot: az egyetemes egyház egységbe rendezett sokszínűsége hatalmas univerzumot tárt fel előtte, s ennek bemutatása különös örömmel töltötte el egész életében. De ennek során mindvégig tanárként és mesterként is tevékenykedett. A hiteleshelyi tevékenység kutatásának koordinálása során, különösen is a *Capitulum* csoport létrehozásával tudatosan épített tudós közösséget, amelynek tagjai tovább művelik a medievisztika ezen ágát, és soha nem lehetnek eléggé hálásak mindazért, amit Lacitól kaptak.

BÁRTFÁTÓL PÉCSIG: KOSZTA LÁSZLÓ VÁROSTÖRTÉNETI KUTATÁSAI

Megemlékezésem, kár is lenne tagadni, elfogult és egyoldalú lesz, mivel az alábbiakban elsősorban személyes kapcsolatunk tükrében szeretnék néhány gondolatot papírra vetni Koszta László várostörténeti kutatásaival összefüggésben. Életutunk és tudományos pályánk számos ponton összefonódott. Bár mindketten a Dunántúlról indultunk, és a középiskolát is Pécsen végeztük, személyesen csak Szegeden találkoztunk az 1980-as évek elején. Ez elsősorban abból fakadt, hogy Laci majdnem egy évtizeddel fiatalabb volt nálam, s vele ellentétben én csak a középiskolás éveimet töltöttem Pécsen. Laci Szombathelyen született, ahonnan viszonylag hamar Pécsre került. Mindkét város meghatározó szerepet játszott az életében és tudományos tevékenységében. Mind Szombathely, mind Pécs számottevő római örökséggel rendelkezik, ráadásul az előbbi – az általánosan elfogadott vélemény szerint – Szent Márton tours-i püspök szülőhelye volt. A jelentős ókeresztény hagyományok ellenére a két város közül csupáncsak Pécs lett püspöki székhely a középkorban, s töltött be fontos szerepet a Magyar Királyság 1526 előtti városhálózatában. A két említett település múltjának kutatása Laci egyház- és várostörténeti munkásságában „vörös fonalként” húzódott végig. Az előbbihez elsősorban Szent Márton kultuszának vizsgálata kötődött, az utóbbihoz pedig a püspökség alapítási körülményeinek feltárása, továbbá annak a szerepnek az elemzése, amit a pécsi főpapok és – elsősorban – a székeskáptalan kanonokjai játszottak a település városfejlődésében.

Mivel Magyarországon még az 1980-as évek elején is mindössze három helyen – Budapesten, Szegeden és Debrecenben – folyt egyetemi szintű történelemoktatás, Laci a „pécsi hagyományokat” követve a szegedi József Attila Tudományegyetemre adta be a jelentkezését. Amikor 1981-ben megkezdte felsőfokú tanulmányait, akkor egy olyan városba került, amely – Szombathellyel és Péccsel szöges ellentétben – nem rendelkezett komoly római örökséggel. Ráadásul az 1879. évi árvizet követő újjáépítés, valamint a szocialista városrendezés következtében Szeged egy kimondottan modern település benyomását keltette. A Dömötör-torony, illetve az alsóvárosi templom és kolostor kivételével gyakorlatilag semmi nem utalt arra, hogy Laci egyetemistaként az ország egyik legrégibb városában tanult. Szegedet ugyan egyházi központként ismerte meg, ám az 1030-ban alapított csanádi püspökség székhelye csak az I. világháborút lezáró békeszerződés után került Szegedre, amely ráadásul 1775 előtt a bács-kalocsai érsekséghez tartozott. Mindez, persze, igazi szakmai kihívást és „csemegét” jelentett egy középkor iránt érdeklődő diák számára.

Szegeden az 1970-es évek második felében indultak meg a modern városmonográfia elkészítésére irányuló munkálatok. Egyetemi tanársegédként és a monográfia 1983-ban megjelent első kötete egyik szerzőjeként már évekkel korábban várostörténeti „speciálkollégiumot” hirdettem meg történelem szakos hallgatók számára. Ezen az órán ismertem meg Lacit, aki első évfolyamos hallgatóként már felvette ezt a tárgyat. Ez pedig akkoriban igencsak ritkaságszámba ment. Mivel az órán lehetőségünk nyíltott kötetlen szakmai beszélgetésekre is, hamar meggyőződhettem arról, hogy Laci igen tehetséges, felkészült és szorgalmas diák, aki az egyháztörténet mellett rendkívüli módon érdeklődött a várostörténet kérdései iránt is. Szakmai kapcsolatunk lényegében innen indult. Laci előbb szakdolgozóm, majd később kollégám lett. Számos alkalommal beszélgettünk terveiről, amelyek között Bártfa városának alaposabb megismerése is szerepelt. Ez, első hallásra, bizonyára meglepőnek tűnik, de figyelembe véve, hogy Laci földrajzot is tanult az egyetemen, ráadásul igen sportos életet élt – imádott biciklizni és focizni –, már nagyon is érthető a döntése. Nemcsak a gyönyörű természeti környezet és a város elbűvölő épületei nyűgözik le az embert, hanem az a kivételes fejlődés is, amit Bártfa megtett a középkorban. Irtásfaluból lett szabad királyi – vagy más néven tárnoki – város, a Magyarországról Krakkóba vezető kereskedelmi út egyik fontos állomása. Látványos felemelkedése I. Károly és Nagy Lajos uralkodásának idejére esett, és hozzávetőleg fél évszázad alatt szerezte meg a legfontosabb kiváltságait. Ugyanakkor – Szegeddel és Péccsel ellentétben – nem került török fennhatóság alá, s alapvetően ebből adódóan megőrződött a város középkori levéltára. Ennek a gazdag anyagnak egy jelentős része Iványi Béla jóvoltából elsősorban regeszta formában nyomtatásban is megjelent, de Iványi okmánytárának második kötete, amely az 1501 és 1526 közötti dokumentumokat tartalmazta, kéziratban maradt. Laci tanítványaival, különösen Dávid Tamással, ennek közzétételén munkálkodott.

Laci diákjaival többször szervezett biciklitúrát Bártfára. Az 1992 tavaszára tervezett felvidéki tanulmányi kirándulásra azonban nem tudta elvinni a csoportját, mert egy fontos konferenciára készült. Engem kért meg arra, hogy Hajnóczy Gáborral együtt kísérem el a hallgatókat. Magam, mivel még nem jártam Bártfán, kaptam az alkalmon, s elvállaltam a feladatot. A kirándulás, különösen a Dunajec folyó látványa, a karthauzi barátok vöröskői (Červený Kláštor) kolostorának és Bártfa városának meglátogatása életre szóló élményt adott. Itt jegyzem meg, hogy a kirándulás során más, utólag már mulatságosnak tűnő élménnyel is gazdagodtam. Szállásunk ugyanis Bártfafürdőn (Bardejovské Kúpele) volt, s a költségeket átutalás révén kívántuk rendezni. A pénz azonban valamilyen technikai probléma miatt késett, s a bártfafürdői szálloda éber recepciósa azonnal lefoglalta Hajnóczy Gábor kollégám útlevét. Én, úgy látszik, valami miatt

„szimpatikusabb” voltam a számára, vagy esetleg a nevem bizonytalanította el a hölgyet, máig nem tudom, de mindenesetre szerencsésebb elbánásban részesültem. Gáborral aztán városnézés helyett vagy egy fél napot a bártfai postán töltöttünk. Szegedre, Pozsonyba, illetve Dunaszerdahelyre próbáltunk telefonálni, hogy tisztázzuk a helyzetet. A nemzetközi és interurbán hívások lebonyolítása azonban akkoriban, legalábbis Bártfáról, cseppet sem ment könnyen... Végül szerencsésen elrendeződött minden, s a harcias amazon is megtanulta, hogy nemcsak készpénzes fizetés létezik a világon.

Épp hogy hazaértem a felvidéki kirándulásról, már indultunk is Lacival Kalamazoo-ba (Michigan, USA), ahol a 27. *International Congress on Medieval Studies* konferencián vettünk részt. 1992-ben egészen más világ volt, mint ma, s szinte magunk sem akartuk elhinni, hogy a rendszerváltást követően Magyarországról, sőt egész Közép-Kelet-Európából az első között jutunk el erre a rendkívül fontos nemzetközi szakmai fórumra. Kosztolnyik J. Zoltán, a Texas A&M University Történelem Tanszékének professzora szervezett ezen a konferencián egy középkori magyar történelemmel foglalkozó ülést, amelynek előadói Lacival ketten – lényegében – mi voltunk. Hosszú és fáradságos utazást követően érkeztünk meg Kalamazoo-ba – Chicagóban ugyanis lekéstük a csatlakozást és így az éjszakát a reptéren töltöttük –, ahol Sennyey Pongrácz barátunk várt minket. Némi pihenés után izgatottan készültünk a délutáni szekcióülésre, amin Laci egyház-, én pedig várostörténeti kérdésekről beszéltem. Az ülés igen különlegesnek bizonyult. Laci tudniillik németül, jómagam pedig angolul tartottam az előadást. A harmadik előadás, Kristó Gyula professzor úré viszont latinul hangzott el. Kristó Gyula nem tudta vállalni a hosszú utat, előadást viszont készített, mégpedig latinul, hiszen középkorász konferenciáról volt szó. Előadását végül a Western Michigan University egyik diákja mutatta be, nagy sikert aratva. A szekcióülésen részt vett James Ross Sweeney, a Penn State University történész professzora is, akivel már régebből ismertük egymást, és akivel később gyümölcsöző szakmai kapcsolatban álltunk. De találkoztunk másokkal is: ekkor futottunk össze Berend Nórával és Sághy Mariannal, akik New Yorkból jöttek el a konferenciára, illetve Klaniczay Gáborral, aki a tudományos tanácskozás egyik plenáris előadását tartotta. Maradandó élményekkel gazdagodva indultunk vissza Magyarországra. A hazafelé tartó úton szerencsére volt lehetőségünk egy-egy kiadós sétát tenni Chicago és Amszterdam belvárosában, amelynek során érdekes várostörténeti jellegzetességekre figyelhettünk fel.

1992 végén Laci azzal keresett meg, hogy lenne-e kedvem megírni vele közösen Mohács városának középkori történetét. Mivel a pécsi főpapok kezén levő négy mezőváros (*oppidum*) egyikéről volt szó, amely a 14. századra a püspök legfontosabb mellékrezidenciájává vált, boldogan igent mondtam volna a felkérésre. A következő év elején azonban egy hosszabb

külföldi ösztöndíjra indultam, s ez nem tette lehetővé a feladat elvállalását. Így a közös várostörténeti munkára még egy ideig várni kellett. A helyzet némi szomorúsággal töltött el, mert a szülővárosomról volt szó, amelynek középkori múltja mindig is nagyon izgatott. Nem beszélve arról, hogy akkoriban már roppant módon zavart az a körülmény, hogy a középkori Moháccsal kapcsolatosan az emberek leginkább a gyászos kimenetelű csatára gondoltak csak, holott ennek a településnek fontos szerepe volt már a 16. század elejét megelőző időszakban is.

Laci az elkövetkezendő években elsősorban egyháztörténeti jellegű kutatásokat folytatott, az én figyelmem pedig Temesvár irányába fordult. A helyzet az 1990-es évek legvégén változott meg, amikor lehetőségünk nyílt Pécs középkori történetének együttes kutatására. Laci a korai periódust vizsgálta, magam pedig a késő középkor viszonyait tanulmányoztam. Mivel alapkutatásokat kellett végeznünk – más fontos kötelezettségeink mellett –, hosszasan elhúzódó munka következett. Egyéb tényezők is nehezítették a tevékenységünket. Többek között az, hogy Pécs püspökváros volt, s ennek a várostípusnak a jellegzetességeivel a szakma addig nemigen foglalkozott. Arról nem beszélve, hogy a kutatók zöme az egyházi földesúrnak a városához fűződő kapcsolatát az 1989 előtti kor ideológiai elvárásainak megfelelően csakis negatívan értékelte. Rendkívül nehéz feladatnak bizonyult a rendszerváltást követő időszakban előteremteni a *Pécs története* monográfia kötetének megjelentetéséhez szükséges anyagiakat is. A szerkesztők, a szerzők és a vállalkozás számos más résztvevőjének erőfeszítéseit végül siker koronázta: 2013-ban megjelent a *Pécs története* monográfia I. kötete (Az őskortól a püspökség alapításáig), majd 2015-ben a II. kötet látott napvilágot (A püspökség alapításától a török hódításig). Az utóbbi kötetben Laci dolgozta fel a 14. század közepe előtti időszakot, míg jómagam az egyetem alapítása (1367) és az 1526 közötti periódus történetét írtam meg. Ez volt az első, és – sajnos – egyben az utolsó jelentős közös munkánk. A sors különös fintora, hogy Laci nem érthette meg a kötet megjelenését.

A Pécs-monográfia munkálatainak utolsó fázisában kezdtünk el tervezni egy érdekes és fontos vállalkozást. Ennek keretében mindenekelőtt a Maros-völgy alsó szakaszán levő hajdani királyi központok, Csanád (Marosvár) és az aradi társaskáptalan kutatását tűztük ki célul. A 2015 és 2022 közé tervezett projekt első lépéseként az Árpád-kori viszonyokat próbáltuk volna meg rekonstruálni. Máig tisztázatlan ugyanis, hogy Csanádon pontosan hol helyezkedett el az ispánsági vár, illetve az István-kori székesegyház és püspökségi központ, valamint a Szt. Gellért alapította bencés monostor. A projekt másik kiemelt központjának a II. Béla által alapított aradi prépostság számított, amely egyike volt az Árpád-korban a kormányzásban és a hatalomgyakorlásban meghatározó szerepet játszó királyi társaskáptalanoknak. A Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tan-

szék által koordinált programban a Szegedi Tudományegyetem számos tanszéke (pl. a Régészeti Tanszék, a Természetföldrajzi Tanszék, a Földtani Tanszék) vett volna részt, s a megvalósításhoz jelentős anyagi támogatásra számítottunk a magyar kormánytól. Külföldi intézmények bevonását is terveztük. Elsősorban a temesvári múzeum (Muzeul Banatului Timișoara), valamint az aradi múzeum (Complexul Muzeal Arad) részvételével számoltunk, hiszen a régészeti feltárások csak ezekkel az intézményekkel közösen lettek volna végrehajthatók, de számítottunk a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Régészeti Intézetének az együttműködésére is. Kutatásainkat később a két kiemelt központhoz kapcsolódva a Maros-völgy egészére szándékoztunk kiterjeszteni. Vizsgáltuk volna – egyebek között – a folyó középkori helyzetét, az akkori közlekedési lehetőségeket, a Maros völgyében a 12. században létrejött egyedülálló kolostorláncot, valamint a régió településtörténetét, illetve a legfontosabb városok (Csanád, Arad, Lippa, Gyulafehérvár) kialakulását és fejlődését.

2014 októberében Lacival Temesvárra látogattunk, hogy az együttműködés konkrét formáiról tárgyaljunk a múzeum új igazgatójával, Claudiu Ilașsal, illetve a múzeum Régészeti Osztályának vezetőjével, Alexandru Szentmiklosival. Jóleső érzéssel nyugtáztuk a temesvári kollégák nyitottságát és együttműködési szándékát. Délután még megtekintettük a belvárosban folyó ásatások legfontosabb helyszíneit, majd a Temesvári Nyugati Tudományegyetem (Universitatea de Vest din Timișoara) történészeivel a két felsőoktatási intézmény doktori iskoláinak együttműködéséről tárgyaltunk. Ragyogó időben, jó hangulatban és optimizmussal telve indultunk vissza Szegedre. Még megálltunk Nagyszentmiklóson, ahol tisztelegtünk Bartók Béla, a Nákó család és Révai Miklós emléke előtt. Már akkor feltűnt, hogy Laci nagyon sokat köhög. Azt azonban akkor még egyikünk sem tudta, hogy ennek mi az oka, miként azt sem sejtettük, hogy a kormányzati támogatás elmaradása miatt ez a fontos projekt hosszú időre megfeneklik.

TANULMÁNYOK

FRANÇOIS DE BASSOMPIERRE A MAGYARORSZÁGI HADSZÍNTÉREN 1603-BAN*

A tizenöt éves háborúban (1591–1606) a keresztény Európa vívta élethalálharcát a muszlim Oszmán Birodalommal a magyarországi hadszíntéren. A velencei szerző, Lazaro Soranzo 1599-ben Ferrarában megjelent művében egyenesen úgy fogalmazott, hogy ez a konfliktus az akkori világ legjelentősebb eseménye.¹ Európa keresztény népei azonban nem csupán lélegzetviasszafojtva figyelték a hadszíntérről érkező híreket, hanem maguk is tevékenyen részt vettek a harcokban. A 16. századi Habsburg Monarchia népein kívül (osztrákok, magyarok, csehek, morvák, horvátok, dalmátok, szlovákok, rutének, vlahok és uszkókok) szolgálatba álltak II. Rudolf hadseregében a Hódoltságából érkezett szlávok (szerbek, bolgárok és keresztény bosnyákok), birodalmi németek, kozákok, skótok, angolok, németalföldi vallonok, franciák és szép számban lotaringiaiak is. A lotaringiai hercegi udvarban is fontos posztot betöltött nemes, Louis de Beauvau, Tremblecourt ura már 1593-ban felajánlotta szolgálatait a császárnak. Három esztendővel később, 1596 áprilisában pedig egy a francia vallásháborúk utolsó szakaszában a Katolikus Liga oldalán harcolt katona, Georges Bayer de Boppard 1000 kürasszír és 2000 gyalogos zsoldba fogadására tett ajánlatot a prágai udvarnak. Az Udvari Haditanács abban az évben még nem vette igénybe szolgálatait. A következő két esztendőben (1597–1598) azonban egy lotaringiai–francia gyalogezred élén, az Oszmán Birodalom elleni harc magyar hadszínterén találjuk, ahol egészen haláláig (1598. október 9. vagy 10.) szolgálta II. Rudolfot.² Joggal merülhet fel a kérdés, mi vonzotta a

* Tanulmányom a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Ügyszám: BO/00010/14/2. Külön köszönet illeti Gausz Ildikót áldozatos munkájáért.

¹ Soranzo, Lazaro: L'Ottomanno. Ferrara, 1599. Proemio VI.; Parry, V. J.: The Successors of Sulaimān, 1566–1617. In: A History of the Ottoman Empire to 1730. Szerk. M. A. Cook. Cambridge–London–New York–Melbourne, 1976. 103–133. 118.; Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged 2000. 11.

² Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Kriegsarchiv (KA) Alte Feldakten (AFA) 1596–4–13.; Sahin-Tóth Péter: Lotaringia és a tizenöt éves háború. *Századok* 138:5 (2004): 1149–1188. 1161–1165.; Sahin-Tóth Péter: Egy lotaringiai nemes a „hosszú török háborúban”: Georges Bayer de Boppard. In: Ad Astra. Sahin-Tóth Péter tanulmányai. Études de Péter Sahin-Tóth. Szerk. Oborni Teréz. Budapest, 2006.; Kelenik József: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári–királyi sereg valós katonai értékéről. *Hadtörténelmi Közlemények* 103:1 (1990) 85–95. 94.

lotaringiai nemeseket a császár szolgálatába? Ennek megválaszolásához három szempontot kell figyelembe venni. Egyrészt a Sahin-Tóth Péter által „határvidéki nemességnek” nevezett lotaringiai nemesek identitása, nyelve és kultúrája is kettős volt. Karrierjük és felemelkedésük szempontjából két út állt ekkoriban előttük: vagy a Habsburg-család, vagy a francia királyok szolgálata. Ennek szabad utat biztosított a lotaringiai lovagság (köznemesség) azon privilégiuma, amely szerint külföldi szolgálatot is vállalhatnak, amennyiben ez nem sérti a hercegség érdekeit.³ Másrészt a 16. század végének és 17. század elejének Oszmán Birodalom elleni háborúja a presztízs és rangemelkedés mellett anyagi szempontból is haszonnal kecsegtető vállalkozásnak tűnt a lotaringiai nemesség körében, hiszen a katonaállítás jó üzlet volt akkoriban. Ehhez ráadásul rendelkezésükre állt egy jelentős létszámú katonaság is, amely az évtizedek óta tartó németalföldi és francia vallásháborúk miatt Lotaringiában és a hercegség körül állomásozott. A fegyverszüneteket követően ennek a tömegesen szélnek eresztett, dologtalan, ám harcedzett zsoldosseregnek a felfogadását ajánlotta fel a már említett Tremblecourt-on és Boppard-on kívül egy-egy nemes a császárnak. Harmadrészt a keresztes háború eszméjének újraéledését sem zárhatjuk ki a motivációs tényezők közül.⁴ Fernand Braudel szerint hívó emberek ezrei álmodoztak arról Európa-szerte, hogy segítenek ízekre szagatni a szultán három kontinensre kiterjedő hatalmát. Ezért hagyta el Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercœur hercege a vervins-i béke megkötése (1598. május 2.) után Bretagne-t, és vett részt a magyarországi harcokban.⁵ Közülük is ki-

³ *Sahin-Tóth P.*: Egy lotaringiai nemes i. m. 244.

⁴ *Niederkorn, Jan Paul*: Die europäischen Mächte und der „Lange Turkenkrieg” Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). Wien, 1993. 390–391.; *Wieden, Brage Bei der*: Niederdeutsche Söldner vor dem Dreißigjährigen Krieg: Geistige und mentale Grenzen eines sozialen Raums. In: *Krieg und Fried. Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit*. Hrsg.: *Bernhard R. Kroener/Ralf Pröve*. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1996. 85–108. 96–97.; *Liebold, Antonio*: Wider den Erbfeind christlichen Glaubens. Die Rolle des niederen Adels in den Türkenkriegen des 16. Jahrhunderts. Europäische Hochschulschriften. Reihe III. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften. Band 767. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1998. 125–127.; *Sahin-Tóth Péter*: A francia katolikus ligától Kanizsáig. Henri de Lorraine-Chaligny életpályája (1570–1600). In: *A középkor szeretete. Tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Szerk.: *Klaniczay Gábor és Nagy Balázs*. Budapest, 1999. 453–465.; *Sahin-Tóth P.*: Lotaringia és a tizenöt éves i. m. 1184.; *Sahin-Tóth P.*: Egy lotaringiai nemes i. m. 243–244.; *Sahin-Tóth Péter*: Egy miles christianus a tizenöt éves háborúban. Charles de Gonzague-Nevers Magyarországon. In: *Ad Astra*. Sahin-Tóth Péter tanulmányai i. m. 365–391.

⁵ *Braudel, Fernand*: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Budapest, 1996. 1296. Mercœur magyarországi szerepvállalásáról l. *Fethrentheil-Gruppenberg László*: Mercœur lotaringiai herceg magyarországi szereplése.

emelkedik az 1603. évi magyarországi harcokban részt vett François de Bassompierre, a 17. századi Francia Királyság híres katonája és diplomatája, aki élményeit emlékiratában örökítette meg.⁶

A Bettstein vagy Bassompierre család tagjai a 16. században a Habsburg Monarchia majd minden fontosabb oszmánellenes hadjáratában részt vállaltak. Főhősünk nagyapja, aki a keresztségben szintén a François nevet kapta, ifjúkorától V. Károly császár szolgálatában állt. Az uralkodó itáliai és franciaországi hadjárataiban az egyik Landsknecht-regimentjének parancsnoka volt. Feltételezhetjük, hogy részt vett az 1532. évi hadműveletekben, amikor V. Károly seregei jelenlétükkel elrettentették I. Szülejmán szultánt Bécs ostromától. Fia, Bernard folytatta a családi tradíciót és „megbecsült tisztségben” szolgált II. Miksa császárt. Ilyen módon ő is egy Landsknecht-ezred parancsnokaként vett részt az 1566. évi oszmánellenes hadjáratban.⁷ Öccse, az akkor még csak 17 éves Christophe szintén ott volt a hadban, méghozzá a „Bassompierre-ezred” első zászlójának *Hauptmann*-ként. A közös élmények miatt életre szóló szoros és szívélyes kapcsolata alakult ki Henri de Guise-zel. A Katolikus Liga vezetőjének harcostársaként végigharcolta a francia vallásháborúkat.⁸ Christophe fia, a Harouéban 1579. április 12-én született François karrierje kezdetén a francia és a spanyol király szolgálatában is részt vett egy-egy hadjáratban. Harcolt IV. Henrik seregében Savoya ellen, a háborút azonban 1601 januárjában lezárta a lyoni béke.⁹ Ezt követően Bassompierre más lotaringiai nemesekhez hasonlóan a karrierépítés lehetőségének másik módját választotta: III. Fülöp spanyol király szolgálatába állt, és részt vett Ostende ostromában (1601. július 5. – 1604. szeptember 22.) is.¹⁰ Albrecht főherceg németalföldi sere-

Hadtörténelmi Közlemények 38 (1937) 205–234.; *Sahin-Tóth P.*: Lotaringia és a tizenöt éves i. m. 1156–1184.

⁶ *Bassompierre, François de*: Journal de ma vie. 1. köt. Paris, 1870.

⁷ Meg kell említenem, hogy Bernard de Bassompierre IX. Károly francia király szolgálatába is elszegődött és egy Landsknechtezredet vezetett. *Sahin-Tóth P.*: Lotaringia és a tizenöt éves i. m. 1159.

⁸ *Barthold, F. W.*: Hermann Christoph von Roßwurm. In: Historisches Taschenbuch. Neunter Jahrgang. Leipzig, 1838. 1–142. 18–45. passim.; *Bassompierre, F.*: Journal i. m. 11–20.; *Sahin-Tóth P.*: Lotaringia és a tizenöt éves i. m. 1158–1159.

⁹ Károly Amadé savoyai herceg 1588-ban megszállta a területei közé beékelődött saluzzoi örgrófságot, amely 1529 óta a Francia Királysághoz tartozott. IV. Henrik francia király a visszaszerzésére hadat indított. A háborút lezáró lyoni békében a Francia Királyság lemondott Saluzzóról, ám cserébe megszerezte Valromey-t, Bugey-t, Bresse-t és Pays de Gext. *Bassompierre, F.*: Journal i. m. 99.; *Braudel, F.*: A Földközi-tenger i. m. 1294., 1306.

¹⁰ *Bassompierre, F.*: Journal i. m. 98. Ostende ostromáról l. *J. S.*: Belagerung von Ostende: Journal. Oder eigentlich Taglichs Register von alle ghedenckwürdige

géből azonban hamarosan a magyarországi hadszíntérre távozott. Döntése hátterében egyrészt az állhatott, hogy Jean nevű öccse – Sahin-Tóth Péter feltételezése szerint – már Mercœur herceg kíséretében járt a Magyar Királyságban, míg unokatestvére – a már többször is említett Boppard – Buda 1598. évi ostrománál bekövetkezett haláláig szintén harcolt II. Rudolf szolgálatában.¹¹

Bassompierre döntése mögött – legalábbis saját visszaemlékezése szerint – az állt, hogy közelebbről meg nem nevezett német rokonai is arra ösztökölték,¹² hogy vegyen részt az Oszmán Birodalom elleni háborúban.¹³ Az akkor még mindössze 24 éves ifjú visszaemlékezése nem csupán az események saját(os) szemszögből való rekonstruálására alkalmas, hanem kiváló lehetőséget nyújt arra, hogy személyén keresztül bepillantást nyerhessünk a kor hadfogadásának és hadvezetésének nepotizmustól és intrikáktól átítatott világába. Bassompierre szerint I. Miksa bajor herceg felajánlotta számára, hogy a bajor birodalmi kerület által felállítandó 3000 fős gyalogezred élére kinevezi.¹⁴ A 16. században és a 17. század első felében a császári-királyi haderőben harcoló kisebb-nagyobb mezei és végvári zsoldos egységek toborzására és felállítására az uralkodó, ritkábban az osztrák örökös tartományok vagy a birodalmi kerületek rendjei kipróbált és vállalkozó szellemű, hivatásos katonákat bíztak meg. Számukra úgynevezett *Bestallungot* állítottak ki, amelyben rögzítették saját és stábjuk fizetését, valamint tisztségüket (*Obrist* vagy *Hauptmann*). Az ilyen módon megbízott személy egyrészt a felfogadottjaival szemben patriarchális szerepet töltött be, hiszen már az egység szervezésének kiindulópontján saját embereit tette meg tisztségviselőkké, akik a toborzást végrehajtották. Ráadásul nem csupán az egész egység felett parancsnokolt, hanem a felfogadottakból szervezett első zászló parancsnoki tisztét (*Hauptmann*) is ő látta el. A toborzópénzt, a zsoldot, a leköszönésért járó félhavi fizetséget részére fizette

Sachen, handlunghen und Gheschichten so in der ... Statt und auch ... in des Ertzhertzogen Alberti von Osterreich Feldläger ... von anfang der selben Belagerung von den 5. Julii 1601. bißhero auff diese gegenwertige Ostermesse 1604. sich ... zuge tragen. Darinnen ... schöne Figuren in Kupffer gestochen gesezt sein. S. I., 1604.; Duffy, Christopher: *Siege Warfare. The Fortress in the Early Modern World 1494–1660*. London, 1979. 85–89.

¹¹ *Sahin-Tóth P.*: Lotaringia és a tizenöt éves i. m. 1184.; *Sahin-Tóth P.*: Egy lotaringiai nemes i. m. 245.

¹² Bassompierre bár nem nevezte meg azokat a személyeket, akik a magyarországi hadszíntérre csábították, ám látni fogjuk, hogy pártfogói, ismerősei és rokonai közül többen is lehettek azok, akik döntésében befolyásolták.

¹³ *Bassompierre, F.*: Journal i. m. 98–99.; *Sahin-Tóth P.*: Lotaringia és a tizenöt éves i. m. 1184.

¹⁴ *Bassompierre, F.*: Journal i. m. 99.; *Sahin-Tóth P.*: Lotaringia és a tizenöt éves i. m. 1184.

ki az Udvari Kamara, amelyet aztán neki kellett volna alárendeltjei között szétoztani. A gyalogság esetében az egységen belül a legfőbb törvénykezési jogot is a kezében tartotta.

Másrészt a katonaállítással megbízottaknak a pénzügyekben, a tárgyalási stratégiában és az udvari kapcsolatok építésében is jártasnak kellett lenniük. Nem ártott, ha megfelelő nagyságú vagyonnal rendelkeztek, hogy előre meghitelezhessék katonáik felfogadását és zsoldját, amit persze később kamatostul követelhettek vissza megbízójuktól. A megfelelő tárgyalási stratégia és jó udvari kapcsolatok pedig minél jobb és jövedelmezőbb kinevezéshez segíthették hozzá az érintetteket. Ezért nevezi a vállalkozó szellemű katonákat Fritz Redlich monumentális művében hadivállalkozóknak.¹⁵

Természetesen felmerül a kérdés, miért az ifjú lotaringiai nemesre esett a müncheni udvar választása ennek az igen fontos és nagyon jövedelmező tisztségnek a betöltésénél. A kérdés megválaszolásához picit vissza kell mennünk az időben. Bassompierre-t ugyanis atyja az ingolstadti jezsuita kollégiumba küldte tanulni, ahol iskolatársai voltak a bajor herceg testvérei is. Ez, valamint Christophe de Bassompierre tekintélye megnyitotta számára a hercegi udvart. Ekkor vívhatta ki a bajor birodalmi kerület és a Német-római Birodalom egy másik prominens uralkodójának, Philipp Ludwig neuburgi palotagrófnak a szimpátiáját is, akit F. W. Barthold a cikkében mint pártfogóját említi.¹⁶ Bassompierre azonban úgy döntött, inkább önkéntesként vesz részt a magyarországi harcokban,¹⁷ kíséretét pedig előre küldte Ulmba, hogy a lehető legjobban felkészüljenek az utazására. Ő maga augusztus 16-án indult útnak Párizsból Nancyba, ahová két nappal később érkezett meg. A lotaringiai udvarban töltött pár nap után, augusztus 22-én kocsin utazott tovább Ulmba. Itt két nap pihenőt követően, augusztus 30-án szállt hajóra, és Neuburg, Ingolstadt, Regensburg, Passau, valamint Linz érintésével szeptember 9-én érkezett meg Bécsbe.¹⁸ Megérkezését követően vacsorán fogadta Claude de Lorraine-t, Joinville herceget, akit IV. Henrik 1603-ban büntetésből (párbajai, botrányos szerelmi ügyei,

¹⁵ Redlich, Fritz: *The German Military Enterpriser and his Work Force. A Study in European Economic and Social History.* Wiesbaden 1964.; *Bagi Zoltán Péter: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban.* Hadszervezet, érdekvérvényesítés, reformkísérletek. Budapest, 2011. passim.

¹⁶ Barthold, F. W.: i. m. 105., 108. A palotagrófról l. *Kossol, Erika: Die Reichspolitik des Pfalzgrafen Philipp Ludwig von Neuburg.* Göttingen, 1976.

¹⁷ A bajor kerületi ezredet végül Friedrich von Gaisperg vezette. ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv Hoffinanz Ungarn rote Nummer 79. fol. 390r–398v.; *Ortelius, Hieronymus: Ausführliche Beschreibung der Ungarischen und Siebenbürgischen Kriegs-Händel von Anno 1395 biß an das 1665 Jahr.* Nürnberg, 1665. 338. *Heischmann, Eugen: Die Anfänge des stehenden Heeres In Österreich.* Wien, 1925. 231.

¹⁸ Bassompierre, F.: *Journal* i. m. 99–100.

valamint a spanyol királlyal való titkos kapcsolat gyanúja miatt) küldött a magyarországi hadszíntérre,¹⁹ valamint egy közeli rokonát, a szintén lotaringiai származású Philipp Ott Graf zu Salm, Wild- und Rheingrafot, aki 1602-ben a Mercœur herceg kürasszíriai feletti parancsnokságot vette át.²⁰ A következő napon pedig tudomására jutott az a számára nagyon kellemetlen hír, hogy a császári-királyi főszereg irányítását mint *General Obrist-Feldmarschall* Hermann Christoph von Russworm kapta meg ebben az esztendőben is. Bassompierre visszaemlékezésében részletesen leírja, miért is volt számára ez az információ lesújtó és veszélyes. A Katolikus Liga hadseregében Russworm ugyanis atyja parancsnoksága alatt szolgált. Christophe de Bassompierre Le Blanc-Mesnil városának a védelmére őt küldte. A küldetése alatt a katonatiszt azonban szerelmes lett egy fiatal hölgybe, aki édesanyjával ugyanide menekült. Russworm a hajadont elvitte onnan azzal az ürüggyel, hogy feleségül veszi. Egy darabig élvezte társaságát, sőt mások számára is lehetővé tette ezt, majd visszaküldte az édesanyjához. Amikor ez Christophe de Bassompierre tudomására jutott, megkísérelte elfogatni, mivel még egy bizonyos Petoncourt hadnagy meggyilkolásával is vádolták. Russworm azonban éppen hadjáraton volt, így ez nem sikerült egyelőre. Ám amikor Amiens közelébe érkezett, akkor titokban a polgármester házában szállt meg a város mellett, ahol tűz ütött ki. Amikor a gazda kiküldött néhány embert a tűz eloltására, akkor találtak rá Russwormra. Elfogták és bíróság elé állították, hogy lefejezzék, amit végre is hajtottak volna, ha Vitry, a könnyűlovasság parancsnoka, akit ismert, és aki lekötelezettje volt, nem mentette volna meg.²¹ Bassompierre szerint Russworm mindezért annyira meggyűlölte családját, hogy bosszút forralt ellenük. Állítólag az ifjút 1595-ben Ingolstadtban meg akarta gyilkoltatni. Mikor erre fény derült, Christophe de Bassompierre panaszt tett a hercegnek, akinek a gyalogezredét vezette volna a magyarországi hadszíntérre, aki el is vette tőle a megbízását.²² Az tény, hogy a bajor birodalmi kerület 1595-ben is küldött egy ezredet Esztergom ostromára, és az is bizonyos, hogy Russworm nem itt, hanem Karl burgauai őrgróf gyalogosainál szolgált.²³ Közvetlen vagy közvetett bizonyíték nem áll azonban rendelkezésre eldönteni, vajon valóban a valóságot írta-e meg Bassompierre az emlékiratában. Az azonban hihető,

¹⁹ *Sahin-Tóth P.*: Lotaringia és a tizenöt éves i. m. 1185.

²⁰ ÖStA KA Bestellungen (Best.) 713/1602. ÖStA KA Best. 748/1603.; *Ortelius*: Ausführliche i. m. 338.; *Heischmann, E.*: i. m. 255. A látogatásra l. *Bassompierre, F.*: Journal i. m. 100.; *Barthold, F. W.*: i. m. 108.

²¹ *Bassompierre, F.*: Journal i. m. 100–101.

²² Uo. 101–102.

²³ *Bagi Zoltán Péter*: Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése. *Hadtörténelmi Közlemények* 113: 2–3. sz. (2001) 391–444. 412–413.

hogy ha valóban ez történt, akkor Russwormot ez még jobban a család ellen hangolta. Az ifjú mindezen okokat elegendőnek vélte ahhoz, hogy tartson attól, szolgálatba álljon ott, ahol a Bassompierre-ek ellensége a parancsnok. Kétségeit még ugyanazon a napon, vacsora közben megosztotta a Rheingraffal, aki azt tanácsolta, hogy menjen inkább Erdélybe Giorgio Bastához, néhai atyja barátjához, akinek nagy hírneve van a hadszíntéren.²⁴

Bassompierre-nek hamarosan azt is érezkelnie kellett, hogy lassan „elfogy a levegő” Russworm körül. Az azonban, amit megörökített visszaemlékezésében, árnyalja eddigi ismereteinket a karrierjét a vérpadon befejező katonáról. Három biográfusa, Barthold, Wilhelm Edlen von Janko és Albrecht Stauffer is úgy vélte, Russworm vesztét az okozta, hogy az Itáliából származó nemesek szerepe és befolyása a tizenöt éves háború második felére megnövekedett a hadvezetésben, és erős, csak az uralkodó személyétől függő és fanatikusan katolikus itáliai klikk jött létre.²⁵ Kruppa Tamás pedig a vatikáni politika nagyobb mértékű magyarországi térnyerésével hozta összefüggésbe azt, hogy az „idegen”, vagyis nem osztrák vagy német származású hadvezérek jelentek meg a katonai kulcspozíciókban.²⁶ Azt azonban meg kell állapítanunk, hogy bár Mercœur 1602 februárjában bekövetkezett halála után megüresedett helyét Basta és Fernando Gonzaga is megkísérelte átvenni, ám a császár választása kedvencére, Russwormra esett.²⁷ Az „itáliai lobbí” tehát mindaddig majdhogynem hatástalan maradt személyével szemben. Ezen még az sem változtatott, amikor a Girolamo Dentice mezei haditanácsossal való vitájára egy halálos törszúrással tett pontot. Az uralkodó ugyanis elfogadta magyarázatát, miszerint jogos önvédelemből használta oldalfegyverét.²⁸ II. Rudolf védelme sem tartott örökké: az utolsó csepp a pohárban a Francesco Barbiano di Belgiojosoval vívott végzetes párbaja volt.²⁹

Russworm megítélése azonban nem csak az itáliai hadfik között volt igen rossz. A kortárs magyar történetírók gonosz és dévaj viselkedését vetették szemére: „Fő az hadban egy kevés gonosz első ember vala, kártyás

²⁴ *Bassompierre, F.*: Journal i. m. 102.

²⁵ *Barthold, F. W.*: i. m. 119–140.; *Janko, Wilhelm Edlen von*: Der k. k. Feldmarschall Christoph Hermann von Russworm. Ein Beitrag zur Kenntniss der Regierungsperiode, Cultur- und Sittengeschichte unter Kaiser Rudolph II. Wien 1869. passim.; *Stauffer, Albrecht*: Herman Christoph Graf von Russworm kaiserlicher Feldmarschall in den Türkenkämpfen unter Rudolf II. München 1884. passim.

²⁶ *Kruppa Tamás*: Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére 1601–1602. Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján. *Hadtörténelmi Közlemények* 115:2 (2002) 281–310. 301.

²⁷ *Stauffer, A.*: i. m. 96.

²⁸ *Janko, W. E.*: i. m. 33–34.

²⁹ *Stauffer, A.*: i. m. 164–169.

részeges német, Roszbur [Russworm] nevű, valami szegény nemből való.”³⁰ Bassompierre visszaemlékezéséből azonban kiderül, hogy más, befolyásos tisztségviselők is rossz véleménnyel voltak róla, amit megpróbált a saját maga számára kihasználni. Szeptember 11-én a Rheingrafot és az ifjút az éppen Bécsben tartózkodó Ferdinánd főherceg fogadta audiencián. Itt véletlenül találkozott Bartolomäus Pezzennel, a császár egyik főtanácsadójával, aki éppen előző este érkezett a városba, ahová azért küldték, hogy néhány ügyet megtárgyaljon Mátyás főherceggel. Mivel a titkos tanácsos barátságban volt a Rheingraffal, így meghívta Bassompierre-hez vacsorára aznap estére. Az ifjú lotaringiai ki is használta az alkalmat, hogy a fehér asztal mellett elpanaszolja Russwormmal kapcsolatos félelmeit. Pezzen pedig a vacsorát követően kissé ittasan elmondta, hogy nagyon alaposan vigyázzon a *General Obrist-Feldmarschall*-al, aki mindenkinél gonoszabb. Emellett felajánlotta a maga és fivére, Johann baptista Pezzen támogatását és segítségét.³¹ Bassompierre szerint tehát sem a titkos tanácsos, sem az *Obrist* nem szerette Russwormot.³²

Nem ők voltak azonban az egyetlenek. Másnap (szeptember 12-én) Pezzen titkos tanácsos látta vendégül a Rheingrafot és az ifjút lotaringiait. A vacsorán megjelent az éppen akkor a magyarországi hadszíntérről Bécsbe érkezett Seifried von Kollonich is.³³ Az étkezés végeztével Pezzen elmesélte neki is az előző este Bassompierre által előadottakat. Ezután kérte Kollonichot, hogy az ifjút Russworm minden méltánytalanságától védje meg. Ezt ő megígérte, és megfogadta, hogy ezért minden tőle telhetőt megtesz. Befolyása pedig nem volt csekély, hiszen ő maga az alsó-ausztriai rendek által felfogadott 1000 német lovas, továbbá 1200 magyar felett parancsnokolt, míg testvére, Ferdinand von Kollonich³⁴ 1500 gyalogos kiállítására kapott megbízást.³⁵ Seifried von Kollonich azt is kijelentette, hogy Russworm közutálatnak örvend a hadseregben, s hogy nyíltan semmit sem merne felvállalni, mert nyilvánvaló volna aljas szándéka. Emellett felajánlotta Bassompierre-nek, hogy csatlakozzon lovasságához, ahol ő garantálni tudja a védelmét. Kollonich azt is mondta, hogy másnap visszatér a magyarországi hadszíntérre, és személyesen fogja elmondani Russwormnak, hogy találko-

³⁰ Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. Közli: Kazinczy Gábor. Pest, 1863. 110. Hasonlót jegyzett le Istvánffy is: *Istvánffy Miklós: Magyarok dolgairól írt históriája* Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Reprint. Budapest, 2009. 401.

³¹ *Bagi Z. P.*: A császári-királyi mezei i. m. passim.

³² *Barthold, F. W.*: i. m. 109.; *Bassompierre, F.*: Journal i. m. 102–103.

³³ *Bagi Z. P.*: A császári-királyi mezei i. m. passim.

³⁴ ÖStA KA AFA 1605–6–6; *Bagi Z. P.*: A császári-királyi mezei i. m. 138., 139., 257.; *Heischmann, E.*: i. m. 232.

³⁵ *Ortelius: Ausführliche* i. m. 338.

zott az ifjúval Bécsben. Így remélte előre kitudakolni, hogy szerencsés volna-e közöttük egy személyes találkozó.³⁶

Bassompierre tehát néhány nap alatt jelentős támogatókra tett szert, kapcsolatait pedig igyekezett tovább mélyíteni. Ennek megfelelően szeptember 13-án, a két nappal korábbihoz hasonlóan, pazar vacsorára várta új barátait. Itt Kollonich-csal megígértette, hogy érdekében beszélni fog három rokonával: Georg Friedrich³⁷ és Casimir Ludwig von Hohenlohéval,³⁸ valamint Johann Friedrich von Mörsburggal.³⁹ Egyébként a visszaemlékezésből kiderül, hogy a Rheingraf is írt mindhármuknak.⁴⁰

A támogatók és pártfogók által védelmezett Bassompierre a hadjáráshoz szükséges felszerelések beszerzése végett szeptember 21-ig maradt Bécsben. Majd onnan hajón Joinville herceggel együtt útnak indult a Magyar Királyság felé.⁴¹ Másnap megérkeztek Pozsonyba, ahol találkoztak Germanico Strassoldóval,⁴² aki a pápai segélypénzből felfogadott olasz gyalogezred *Obristja* volt,⁴³ valamint helyettesével, Alessandro Ridolfival.⁴⁴ Bassompierre visszaemlékezése szerint a két főtsízt és a kíséretükben lévő három önkéntes nemes (Pompeo Frangipani, valamint Martinaingue és Avogadro márki) tiszteletüket és barátságukat fejezték ki, mondván, a külföldieknek össze kell tartaniuk, amit Joinville és Bassompierre a maga részéről meg is ígért nekik.⁴⁵

A két lotaringiai önkéntes azonban folytatta útját, majd szeptember 24-én Komáromba, 25-én Esztergomba, 27-én pedig Vácra érkeztek. Mindhárom helyen illő módon fogadták őket. Komáromban a burgundiai származású Johann von Molart kapitány kecségét küldött nekik ajándékba. Esztergomban Adolf von Althan főkapitány a várban látta vendégül őket ünnepi vacsorán, ahol megjelent a Portával béketárgyalások folytatására

³⁶ *Barthold, F. W.*: i. m. 109.; *Bassompierre, F.*: Journal i. m. 103–104.

³⁷ *Ortelius*: Ausführliche i. m. 338.; *Bagi Z. P.*: A császári-királyi mezei i. m. passim.

³⁸ *Bagi Z. P.*: A császári-királyi mezei i. m. 41., 138.

³⁹ *Ortelius*: Ausführliche i. m.; 338. *Bagi Z. P.*: A császári-királyi mezei i. m. passim.

⁴⁰ *Bassompierre, F.*: Journal i. m. 105.

⁴¹ *Barthold, F. W.*: i. m. 110. *Bassompierre, F.*: Journal i. m. 105.

⁴² *Bagi Z. P.*: A császári-királyi mezei i. m. passim.

⁴³ ÖStA KA AFA 1603–5–3.

⁴⁴ *Springer, Elisabeth*: Die Brüder Ridolfi in Rom. Habsburgische Agenten im Schatten des Bruderzwistes. In: Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas. Hrsg.: Elisabeth Springer und Leopold Kammerhofer. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Band 20. Wien–München 1993. 78–95.

⁴⁵ *Bassompierre, F.*: Journal i. m. 106.

kirendelt Szuhay István egri püspök és Illésházy István is.⁴⁶ Vácott pedig a Szentendrei-sziget fedezésére gyalogosaival odarendelt Ferdinand von Kolonich fogadta őket hajóján.⁴⁷

Meg kell említenem, hogy Bassompierre csak tíz nappal a hadjárat megkezdése után érkezett meg a hadszíntérre. Russworm ugyanis katonáit szeptember 17-én indította meg a Duna mentén Pest irányába, ahová három nappal később meg is érkezett.⁴⁸ A *General Obrist-Feldmarschall* seregét két részre osztotta. A mai Káposztásmegyer területére, a Szentendrei-sziget déli csücskével szembe rendelte katonái egy részét az úgynevezett „felsőtáborba.” Míg serege zömével Pesttől egy mérföldnyire délre a Csepel-vagy Adonyi-szigettel átellenben vonult megerősített táborba. Russworm itt hidat is veretett a Dunán, amin átkelve a sziget északi részét meg is szállta csapataival. Két nappal később (szeptember 22-én, amikor még Bassompierre Pozsonyban volt) pedig a Lala Mehmed ruméliai beglerbég, szerdár vezette oszmán főssereg is megérkezett Buda közelébe.⁴⁹ Az oszmán hadvezetés alapos megfontolás után úgy döntött, hogy hidat ver a Csepel-szigetre, és ott elfoglalja a császári-királyi hadsereg sáncait, így lehetővé téve az utánpótlás vízi szállítását a Dunán a Hódoltság főváráig. Azzal is számoltak, hogy a keresztények csatát fognak vállalni.⁵⁰ Szeptember 27-én az oszmán katonaság el is kezdte a hídépítést, ám nem sikerült befejeznie, így csak bárkákon és sajkákon tudták a Csepel-szigetre átvinni a támadásra kijelölt csapatokat, mintegy 10–15 000 főt.⁵¹

De térjünk vissza Bassompierre-hez, akivel az oszmán sereg egy részének partváltása idején szintén nagyon fontos dolog történt. Ferdinand

⁴⁶ Barthold, F. W.: i. m. 109–110.; Bassompierre, F.: Journal i. m. 107–108.

⁴⁷ Barthold, F. W.: i. m. 110.; Bassompierre, F.: Journal i. m. 108.

⁴⁸ Kubinyi Miklós: Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez, Czobor-Szentmihályi Czobor Erzsébethez. II. kötet. Budapest, 1876. 82.; Tóth S. L.: A mezőkeresztesi csata i. m. 360.

⁴⁹ Veress Endre: Buda és Pest 1602–1603-iki ostroma. *Hadtörténelmi Közlemények* 11 (1910) 52–79., 388–417. 397–398.; Doberdói Bánlaky (Breit) József: A magyar nemzet hadtörténelme. 14. rész. A török hatalom hanyatlása. Miksa, Rudolf és a Báthoryak háborúi 1567–1604. Budapest, 1940. 403.; Sugár István: A budai vár és ostromai. Budapest, 1979. 161.; Dávid Géza – Fodor Pál: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. *Hadtörténelmi Közlemények* 30:2–3 (1983) 278–296., 451–467. 455–458.; Tóth S. L.: A mezőkeresztesi csata i. m. 360–361.

⁵⁰ Ibrahim Pecsevi tarikhjából. In: Török történetírók. III. kötet (1566–1659). Fordította Karácson Imre, sajtó alá rendezte Szekfű Gyula. Budapest 1916. 71–193. 172–173.; Kjátib Cselebi fezikéből. In: Uo. 200–388. 342–343.; Tóth S. L.: A mezőkeresztesi csata i. m. 361.

⁵¹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Hungarica (H) Allgemeine Akten (AA) fasc. 144. fol. 60v.; Veress E.: Buda és Pest i. m. 396–400.; Ibrahim Pecsevi i. m. 173.; Tóth S. L.: A mezőkeresztesi csata i. m. 362.

von Kollonich ugyanis a hajón félrehívta a kajütjébe, ahol levelet mutatott a bátyjától, Seifriedtől. Ebben Bassompierre tudtára adta, hogy Joinville herceggel együtt minden bántódás nélkül tehet üdvözlő látogatást Russwormnál. Kollonichot Jean T'Serclaes de Tilly, 1603-ban a császári-királyi főserég *Obrist-Wachtmeistere*, aki Bassompierre atyjának egykori katonájaként nagyon kedvelte őt, biztosította arról, hogy a *General Obrist-Feldmarschall* nem akar az ifjú lotaringiainak rosszat. Russworm azonban előrebocsátotta, hogy az etikettnek megfelelő látogatáson kívül nem kíván vele többet találkozni. Emellett Seifried von Kollonich arról is beszámolt Bassompierre-nek, hogy a hadseregnek több mint a fele ellene lenne annak, ha vele a *General Obrist-Feldmarschall* erőszakoskodna vagy kegyetlenkedne. Úgy vélte, hogy Hohenlohe, Philipp Graf zu Solms,⁵² a Rheingraf, Mörsburg, Pezzen és Strassoldo *Obristok* vele közösen együtt erősebbek, mint Russworm. Emellett azt is kérte, hogy a sátrait az ő magyar táborhelyére küldesse, amely az előőrsöt alkotja. Sőt arra is ígéretet tett, hogy ugyanolyan hatalma lesz, mint neki.⁵³

A jó hír természetesen megörvendeztette Bassompierre-t, akit egyrészt aggasztott a Russwormmal való viszonya, másrészt annak sem örült volna, ha elutasította volna szolgálatát a hadseregben. Az ifjú lotaringiai szeptember 27-én délután 3 óra körül érkezett meg Joinville herceggel a *General Obrist-Feldmarschall* sátrához, majd Tilly jelenlétében kölcsönösen üdvözölték egymást. A megörökölt viszály Russworm és a Bassompierre-ek között rendeződött. Az ifjú François sátraihoz ment, amelyek Kollonich előcsapatainál voltak felverve, és már aznap a történések sűrűjében találta magát.⁵⁴ A vacsora után ugyanis Kollonich arra kérte, hogy álljon készen és lóháton a sátra előtt várja, amíg érte nem jön. Együtt átkeltek a Csepel-szigetre. Ott Kollonichnak 120 magyarja volt, akik őrségben álltak. Ezek elmondták, hogy az oszmán csapatok egy mérfölddel feljebb a szigeten jártak és hajóhidat készítettek, hogy azon keljenek át. A magyar lovasokkal rajta akartak ütni a már átkelteken, ám az ellenség katonái meghallották jövetelüket és sajkáikon visszaveztek a túlpartra. De nem adták fel a hajóhidjuk építését, amely már elért a saját oldalukról egy kis dunai szigetig. Ettől már 4 hajó közelített hozzájuk, amelyeket a következő reggel, szeptember 28-án szétlőttek a keresztény ágyúk. Bassompierre szerint ezen a napon nem történt semmi említésre méltó, ám a következő éjjelen, azaz szeptember 29-én az oszmán csapatok megkezdték az átkelést a Csepel-

⁵² *Ortelius*: Ausführliche i. m.; 338. *Bagi Z. P.*: A császári-királyi mezei i. m. passim.

⁵³ *Bassompierre, F.*: Journal i. m. 108–109.

⁵⁴ *Janko, W. E.*: i. m. 35.; *Bassompierre, F.*: Journal i. m. 109.

szigetre. A lotaringiai nemes visszaemlékezéseiben azonban egy napot tévedett, hiszen erre már szeptember 28-án sor került.⁵⁵

De térjünk vissza az összecsapás tárgyalásához, mivel a rossz datálás ellenére is Bassompierre visszaemlékezése testközelből mutatja be az eseményeket!⁵⁶ Ez egyben azonban azt is jelenti, hogy teljes rálátása az ütközet egészére nem lehetett. Kollonich tehát éjfél tájban értesülve az átkelésről, lóra pattant és a magyarokkal, valamint néhány Bassompierre kíséretében lévő francia nemessel a nagy sáncba ment. Itt Strassoldo ezrede állomásozott. Szent Mihály napjának reggelén Kollonich és a lotaringiai nemes elhagyta 200 magyarral a nagy sáncot, hogy felderítsék az ellenséget. Azonban még 300 lépést sem tettek meg, amikor szembe találkoztak néhány száz lovasukkal. A magyarok – szokásuk szerint – mind portyára indultak erre-arra, így nem volt a két nemessel 30 lovas sem. Ők azonban mind menekülésbe kezdtek, mikor meglátták az oszmán lovasságot. Bassompierre, mivel nem tudta elhinni, hogy az ellenség már ennyire közel lenne, és mivel nem nagyon látott különbséget köztük és a magyarok között, azt hitte, hogy ezek is keresztények, egészen addig, míg egy magyar oda nem kiáltott neki: „*Heu, Domine, adsunt Turcae!*” Ezután ő is visszafordult. Az oszmánok azonban soha nem közelítették meg őket 30 lépésnél közelebb az összecsapásoktól félve.

Nem sokkal később Russworm is megjelent, aki az egész sereget átvezényelte a szigetre, és csak 4000 embert hagyott a tábor őrzésére. Mikor megérkezett és harcrendbe állt a keresztény had, a *General Obrist-Feldmarschall* maga fogott először ásót, és elkezdte a sáncot betemetni. Emellett mindenkit arra buzdított, hogy dolgoztassa a katonákat. Kevesebb, mint fél óra alatt befejezték a munkát, majd Russworm előreküldte Nádasdy Ferenc huszárjait, hogy csapjanak össze az oszmán csapatokkal. Utóbbiak menekülni kezdtek, a magyarok pedig háromnegyed mérföldön keresztül üldözték őket. Bassompierre szerint Russworm ekkor négy kompánia vallon lovas lövészt küldött segítségükre, de mivel a huszárok közben túlerőben lévő oszmán lovassággal találkoztak, ők maguk is menekülőre fogták. Most Deli Haszán boszniai beglerbég lovasai kezdték üldözni a magyarokat, akik magukra hagyták a vallon lovasokat. Utóbbiakkal eléggé el is bántak, közülük több mint 40-et megöltek, mielőtt Kollonich és Thurn német lovasai megérkeztek volna.

A csatározás közben a keresztények, akik között 30 önkéntes francia és olasz is harcolt, sokkal jobban előrehaladtak, mint ahogy azt Russworm elrendelte, ezért Kollonichnak megparancsolta, hogy rendelje vissza a lova-

⁵⁵ HHStA H AA Fasc. 144. fol. 61r–v.; *Ortelius*: Ausführliche i. m. 343–344.; *Verress E.*: Buda és Pest i. m. 401–402.; *Tóth S. L.*: A mezőkeresztesi csata i. m. 363–364.

⁵⁶ Sajnos hasonló források sokaságával nem kényeztetni el a mai kutatókat a korszak.

sokat. Mikor ezt sikerrel végrehajtották, a *General Obrist-Feldmarschall* az egész seregét az ellenség ellen vezette, akik bátran és jóval nagyobb számban vártak a keresztényekre. A felvonulás közben a Duna másik oldaláról 15 ágyúval lőttek az oszmánok, ami némi nehézséget okozott a császári-királyi csapatoknak. Hamarosan azonban már nem tudtak kárt tenni bennük. Bassompierre azt láthatta csak, hogy egy 1000 fős oszmán seregre támadnak Kollonich és Hohenlohe lovasaival. Előbbi a saját embereivel és a lotaringiai nemes franciákkal jól állta az összecsapást. Nem úgy az 500 lovas lövész, akikre az ellenség rátámadt és le is győzte volna őket, ha nem érkezik meg két kompánia lovas a segítségükre. Ezt a második támadást már nem állták ki az oszmánok, és a Duna partjára menekültek, ahol szörnyű mészárlás következett. Mert ezzel egy időben a császári-királyi hadsereg jobbszárnya megtámadta és szétzúzta az oszmán sereg balszárnyát. Több mint 7000 ember maradt a csatatéren, és több mint ezren fulladtak meg, akik a Dunán akartak átúszni. Hozzávetőlegesen ezer ló esett el, a többségüket leölték.

Bassompierre arról is beszámolt, hogy az ütközetben történt vele egy baleset, amelyben majdnem odaveszett. Egy kiváló, szép spanyol sárga lovon ült, amelyért 1000 écut fizetett, de egy kicsit tüzes volt. A szeme fölé kapott egy szablyaütést, amely úgy ledöntötte, hogy elszakította a zabláját. Bassompierre először észre sem vette, de mikor az ellenség meghátrált, meglátta, hogy sokkal előrébb van a társaitól, és a menekülők közé keveredett. Olyannyira, hogy mikor vissza akarta fogni a lóva sebességét, látta, hogy nem lehet megállítani. Akkor visszahúzta az egyik gyeplővel, hogy balra fordítsa. Ezt meg is tette, de belerohant egy 1000 fős ellenséges csapatba, amely éppen harc nélkül vonult vissza. Az oszmánoktól 20 lépésre Bassompierre a földre esett, s annak ellenére, hogy nagy kedvet éreztek volna a megölésére, nem mertek odamenni hozzá. Joinville herceg, mikor társát meglátta ilyen állapotban, azt hitte, hogy megsebesült, és odasietett hozzá. Bassompierre közben egy másik lóra ült, és követte az ellenséget a vízig. Russworm mindenki előtt szerette volna megdicsérni az ifjú lotaringiaiát, és a következőket mondta neki: „Az ön néhai atyja volt a mesterem, de méltatlanul el akart pusztítani. Szeretném elfelejteni ezt a sértést, hogy az első szolgálatra emlékezzem, és hogy innentől kezdve, ha ön is úgy akarja, a barátja és szolgálója legyek.” Bassompierre leszállt a lováról, megköszönte a dicséretet, és további szolgálatairól biztosította a *General Obrist-Feldmarschallt*. Russworm ekkor a többi urakhoz fordult: „Uraim, nem tehettem volna Bassompierre úrral ezt a megbékülést és új baráti gesztust jobb társaságban és szebb hadművelet után. Mindannyiukat várom holnap vacsorára és őt pedig az ígéretünk megerősítésére.”⁵⁷

⁵⁷ Bassompierre, F.: Journal i. m. 109–117.

Bassompierre ígéretéhez híven részt vett a Russworm rendezte vacsorán, sőt éjjelig sátrában maradt, hódolva mindkettőjük szenvedélyének, a kocka- és kártyajátékoknak.⁵⁸ A lotaringiai nemes visszaemlékezésében még említést tett a további eseményekről, ám csak röviden.⁵⁹ Bassompierre november 30-án megérkezett Bécsbe, és soha nem tért vissza a magyarországi hadszíntérre.⁶⁰

A lotaringiai nemes visszaemlékezése pontatlanságai ellenére is az egyik legfontosabb, de sajnos kevésbé használt forrása a tizenöt éves háborúnak. Segítségével nem csupán az eseményeket lehet igen személyes látószögön keresztül rekonstruálni, hanem a kor hadszervezetének és hadvezetésének sajátosságait is bemutatathatjuk általa. Gondoljunk csak arra, hogy állítólag a bajor herceg egy gyalogezred vezetését ajánlotta fel neki, illetve bécsi tartózkodásának kapcsolatépítései, valamint a hadsereg főbb vezetőinek Russwormmal szembeni ellenszenvére. Utóbbi esetében pedig arról sem feledkezhetünk meg, hogy mindhárom biográfusa Bassompierre műve alapján rekonstruálta életrajzának jelentős részét. Végezetül kettejük későbbi viszonyáról érdemes annyit megemlíteni, hogy a szerencsejátékok és a gáláns kalandok szenvedélyes szeretete mindaddig elválaszthatatlanokká tette őket, míg a lotaringiai nemes búcsút nem intett Prágának és ezzel együtt az Oszmán Birodalommal való további hadakozásnak.⁶¹

⁵⁸ *Janko, W. E.*: i. m. 35–36.; *Bassompierre, F.*: Journal i. m. 117.; *Barthold, F. W.*: i. m. 107.

⁵⁹ *Bassompierre, F.*: Journal i. m. 118–130.; *Tóth S. L.*: A mezőkeresztesi csata i. m. 364–365.

⁶⁰ *Bassompierre, F.*: Journal i. m. 131.

⁶¹ Kalandjaikról még szépirodalmi mű is készült: *Kisch, Egon Erwin*: Két féktelen nagyúr. In: Kisch, Egon Erwin: Ciánkáli a vezérkarnak. Válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: Tabák András. Budapest 1987. 153–172.

EGYED PÁPAI KÁPLÁN DELEGÁLT BÍRÓ LEGÁTUSI SZEREPEBEN?*

Egyed pápai káplán és alszerpap (*subdiaconus*)¹ 1228-ban tűnt fel a Magyar Királyságot is érintő forrásokban,² és 1231-ig maradt az országban. Magyarországi tevékenységével kapcsolatban a források döntő része delegált bírói szerepéről tudósít, de emellett egy más jellegű megbízást is kapott IX. Gergely pápától (1227–1241): a Csák nb. Ugrin kalocsai érsektől (1219–1241) érkező kezdeményezésre a Szerémségben alakítandó püspökség ügyében kellett eljárnia.³ A pápai káplán nem tétlenkedett a Magyar Királyságban eltöltött néhány év alatt, feltehetően bejárta az egész országot, Pannonhalmától Erdélyig.⁴ Szerteágazó magyarországi tevékenysége ellenére mégsem tudunk sokat Egyedről. Nem ismert, mikor és hol született, mikor lett a pápai kápolna tagja, miért érkezett II. András királyságába, illetve pontosan mikor és hova távozott onnan.⁵ Nehezíti a kutatást, hogy a pápai kápolna tagjainak prozopografikus feldolgozása mindeztáig nem készült

* A tanulmány elkészítését a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NN 109690) támogatása, valamint a DAAD által biztosított tübingeni kutatás tette lehetővé.

¹ A pápai káplánok és a *subdiaconus*ok kapcsolatára l. *Reinhard Elze*: Die päpstliche Kapelle im 12. und 13. Jahrhundert. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 36. (1950) 152–157.; *Jochen Johrendt*: Die päpstliche Kapelle als Bindeglied zwischen Kurie und Kirche. In: *Legati e delegati papali: profili, ambiti d'azione e tipologie di intervento nei secoli XII–XIII*. Ed. Maria Pia Alberzoni – Claudia Zey. Milano 2012. 267. A pápai kápolnára általánosan legutóbb: uo. 264–271. A bíboros-legátusok és a pápai káplánok tevékenységének összevetésére l. uo. 262–263, 269, 275.

² *August Potthast*: *Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno post Christum Natum MCXCVIII ad annum MCCCIV*. I–II. Berlin, 1874. (a továbbiakban: Potthast) 8183., 8234. sz.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 200 629. A pápai káplánok Rómán kívüli bírói tevékenységére III. Honorius pontifikátusától akadtak példák, de ekkor is elsősorban a kápolna külső tagjai jelentek meg ilyen szerepben. *Elze, R.*: Die päpstliche Kapelle i. m. 183–184.

³ L. *Ternováczy Bálint*: A szerémi latin püspökség alapításának és korai történetének vitás kérdései. *Századok* 147. (2013) 460–461.; *Uő*: A szerémi püspökök életrajza, valamint a kő, illetve a szenternyei székeskáptalan archontológiája a 14. század közepéig. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 23. (2011):1–2. 34–35.

⁴ L. 2. sz. melléklet.

⁵ Nehezíti a helyzetet, hogy a pápai kápolna tagjai nem minden forrásban szerepeltek kápláni címükkel. *Johrendt, J.*: Die päpstliche Kapelle i. m. 267–268.

el.⁶ Az említett magyarországi ügyeken kívül ugyanis nem tudunk meg sokat Egyed személyéről a fennmaradt pápai oklevelek alapján. A szegényesen rendelkezésre álló adatok⁷ értelmezését megnehezíti, hogy Egyed nevével kapcsolatban csak pápai kápláni címe szerepel az ismert forrásokban, ami ugyanakkor nagy valószínűséggel arra is utal, hogy ebben az időben egyedül viselte az Egyed nevet a kápolna tagjai között. A viszonylagos információhiány ellenére is bizonyosnak tűnik, hogy a Kúriába visszatérve Egyedből nem lett itáliai püspök, mint a 13. század elején Magyarországon és a Balkánon járt elődjéből, Johannes de Casamarisból,⁸ ahogyan kardinálsi méltóságra sem emelkedett.⁹ Távozása egyben azt is jelentette, hogy nem futott be olyan magyarországi pályafutást sem, mint a szintén pápai klerikus István zágrábi püspök és Primogenitus zágrábi kanonok.¹⁰

Tanulmányunkban kísérletet teszünk Egyed életútjának bemutatására, röviden ismertetve kúriai és magyarországi tevékenységét, illetve azokat az ügyeket, amelyekben bíróként tevékenykedett. Ezzel összefü-

⁶ Uo. 266. Jochen Johrendt kutatásai alapján ugyan ismerünk egy bizonyos Egidius Octavianit, ő azonban a vatikáni Szent Péter-káptalan kanonokja volt az intézmény *necrologiuma* szerint, de nevén kívül nem rendelkezünk közelebbi információkkal a személyéről. Johrendt a 12. század közepe és a 13. század vége közé helyezi őt. *Jochen Johrendt: Die Diener des Apostelfürsten. Das Kapitel von St. Peter im Vatikan (11.–13. Jahrhundert)*. Berlin–New York 2011. 477. A Szent Péter-káptalan tagjainak kúriai karrierlehetőségeire l. uo. 217–227. A pápai kúriát tekintve az 1220-as évek végéről ismert Egyed (Aegidius Hispanus) a SS. Cosmae et Damiani diakónus-bíborosa, vele azonban a pápai káplán semmiképpen sem azonosítható. L. *Konrad Eubel: Hierarchia catholica medii aevii sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series. I. [1198–1431]*. Münster, 1913–1914. 5.; *Werner Maleczek: Das Kardinalat von der Mitte des 12. Jahrhunderts bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts (mit besonderer Blickrichtung auf die Iberische Halbinsel)*. In: *Das begrenzte Papsttum. Spielräume päpstlichen Handelns: Legaten – delegierte Richter – Grenzen*. Hg. Klaus Herbers – Fernando López Alsina – Frank Engel. Berlin–Boston 2013. 78. Hasonlóan elvethető a Magyarországon járt pápai káplán és az 1235-től a piacenzai püspöki méltóságot betöltő Egyed azonosítása, mivel utóbbi ciszterci szerzetes volt. *Eubel, K.: Hierarchia catholica i. m. 401.*

⁷ A pápai kápolna tagjairól IV. Ince (1243–1254) pontifikátusától kezdve rendelkezünk bővebb adatokkal. *Elze, R.: Die päpstliche Kapelle i. m. 191–193.*

⁸ *Eubel, K.: Hierarchia catholica i. m. 396.; Vö. Elze, R.: Die päpstliche Kapelle i. m. 181–183.*

⁹ Vö. *Eubel, K.: Hierarchia catholica i. m. A pápai káplánok előmeneteli lehetőségeire l. Elze, R.: Die päpstliche Kapelle i. m. 164–168.; Johrendt, J.: Die päpstliche Kapelle i. m. 270–271. Jochen Johrendt ugyanakkor éppen azt hangsúlyozta, hogy a témáról eddig nem készült behatóbb elemzés.*

¹⁰ L. *Barabás Gábor: A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 5.)* Pécs 2015. 77., 201–203., 207., 248., 296.

gésben Egyed magyarországi működésének földrajzi és kronológiai ábrázolására is vállalkozunk az érintett perek segítségével. A pápai káplánra vonatkozó első adat egy 1224. február 25-én kelt pápai oklevélben található, amely Egyednek a lucediói Santa Maria ciszterci apátság számára a modenai püspök által adott – és négy erszényben elhelyezett – pénzösszeg lepecsételésében játszott szerepéről tudósít.¹¹ III. Honorius (1216–1227) egy másik, 1226. június 16-i dátummal kiállított irata szerint káplánja korábban a casanovai ciszterci apát és konvent, valamint a templomos rend bormiói *preceptoriuma* között bizonyos birtokok miatt támadt perben járt el bíróként és hozott ítéletet.¹² Ennek foganatosítása azonban nem ment minden probléma nélkül, legalábbis erre utal, hogy azzal egy másik, Róbert nevű pápai káplánt bízott meg az egyházfő. Egyed ezen adatok alapján feltehetően III. Honorius pontifikátusa alatt került a pápai kápolna tagjai közé.

Magyarországi tartózkodásának kezdetét nem tudjuk pontosan meghatározni, megérkezésének *terminus ante quemjét* IX. Gergely pápa egy 1228. április 29-én kelt oklevele szolgáltatja.¹³ Egyed ekkor a pannonthalmi apátság és a veszprémi káptalan közötti tizedperben kapott – némileg rendhagyó módon egyedül – bírói megbízást, amely eljárásban egészen az országból történő távozásáig tevékenyen részt vett. Jól mutatja ezt, hogy Magyarországon kiállított öt fennmaradt oklevele közül három is ezzel az esettel foglalkozik.¹⁴ A pápai megbízás szövege alapján Egyed 1228 áprilisában már az országban tartózkodott, ennél többet azonban nem tudunk meg belőle, konkrét adat híján csak feltételezhetjük, hogy a 13. század eleji gyakorlatnak¹⁵ megfelelően tengeri út után Dalmácián keresztül érkezett meg a királyságba. A pápai káplán a *medium regni* területén, feltehetően nagyrészt Esztergomban kezdte meg kiküldött bírói tevékenységét és bekapcsolódott a pannonthalmi apátság más pereibe is. Két 1228. július 8-i pápai oklevél szerint Egyed az ugyancsak Pannonthalmához köthető németújvári (güssingi) bencés monostor védelmének ügyében is megbízást kapott.¹⁶ Úgy tűnik azonban, hogy ezúttal nem, vagy legalábbis nem kizárólag személyesen vizsgálta ki az ügyet, lévén 1230 áprilisában kelt levele szerint azt tovább delegálta a tatai és zobori apátoknak, illetve János győri kanonoknak.¹⁷

¹¹ *Pietro Pressutti*: I Regesti del Pontefice Onorio III. Dall' anno 1216 all' anno 1227. I–II. Roma 1884–1885. (a továbbiakban: Pressutti) 4815. sz.

¹² Pressutti 5995. sz.

¹³ Potthast 8183. sz.

¹⁴ Egyed 1230. július 8-án és 24-én, valamint 1231. április 18-án adott ki oklevelet a perben. L. 3. sz. melléklet.

¹⁵ Vö. *Barabás G.*: A pápaság és Magyarország i. m. 27–41.

¹⁶ Potthast 8233. és 8234. sz.

¹⁷ *Richard Marsina*: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Bratislava 1971–1987. (a továbbiakban: CDS) I. 264–265.; Vö. *Barabás Gábor*: A pápai

Egyed első Magyarországon kiállított, 1229. július 6-án kelt oklevele¹⁸ alapján ismert továbbá, hogy a káplán – bírótársával, Manassesszel együtt¹⁹ – a Pannonhalma és a fehérvári prépostság közötti egyezség létrejöttében is komoly szerepet játszott.²⁰ Az okirat dátuma alapján tehát ez lehetett a harmadik olyan per, amelynek elintézése Egyedre hárult, aki a források tanúsága szerint továbbra is a Dunántúl északi részén tevékenykedett. Ez azonban feltehetően megváltozott IX. Gergely pápa 1229. márciusi parancsának²¹ a kézhezvétele után. Talán nem járunk messze a valóságtól, amikor éppen a szerémi püspökség ügyében kapott megbízás hatását látjuk a július eleji egyezségben, illetve esetleg az említett szubdelegálásban,²² lévén Egyed új feladata jelentőségénél és földrajzi vonatkozásánál fogva sem tette lehetővé további jelenlétét és ezáltal bírói tevékenységét a *medium regni* területén.

Egyed működésének térbeli kiszélesedéséhez kapcsolható a váradi püspök elleni említett eljárás is, még ha nem is tudjuk pontosan, hogy azzal mikor bízta meg IX. Gergely. *Terminus ante quem*ként az az 1230. január 27-én az egresi apát és perjel számára küldött pápai levél²³ kínálkozik, amely a káplán korábbi szerepéről tájékoztat.²⁴ Egyed említett júliusi okle-

írásbeliség hatása a magyarországi kiküldött bírók okleveles gyakorlatára a 13. század első felében. *Per Aspera Ad Astra* 2. (2015) 19–20. A felhatalmazások továbbadására l. pl. *Stephan Weiss*: Legatenurkunde und Papsturkunde. In: Hundert Jahre Papsturkundenforschung. Bilanz – Methoden – Perspektiven. Akten eines Kolloquiums zum Hundertjährigen Bestehens der Regesta Pontificum Romanorum von 9.–11. Oktober 1996 in Göttingen. Hg. Rudolf Hiestand. Göttingen 2003. 347.

¹⁸ DF 206 901; Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp., 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) I. 266.

¹⁹ L. 1. sz. melléklet.

²⁰ Erről II. András király egy oklevele is tájékoztat. DF 206 903; *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. I. – Az árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp., 1923. (a továbbiakban: RA) 451. sz.; Vö. *Hegedűs Éva*: Uros pannonhalmi apát jogbiztosító és birtokszerző tevékenysége (1207–1242). Budapest 2014. (Pannonhalmi apátok és főapátok 2.) 55–56.

²¹ Potthast 8348. sz.; *Les registres de Grégoire IX. Recueil des bulles de ce pape publiées et analysées d'après les manuscrits originaux du Vatican par Lucien Aubray*. I–IV. Paris 1890–1955. (a továbbiakban: RGIX) 278. sz.

²² Az oklevél kiállításának ideje miatt azonban ezt a továbbadást inkább arra vezethetjük vissza, hogy 1230-ban, visszatérve a Dunántúlra, Egyed a korábbinál is több esetben kellett, hogy bíróként eljárjon.

²³ Potthast 8487. sz.; RGIX 396. sz.

²⁴ „[...] *quas dictus episcopus in elusionem mandati apostolici super his contra eumdem presbiterum ad dilectum filium magistrum Egidium subdiaconum et capellanum nostrum dicitur impetrasse* [...]” – *Augustinus Theiner*: *Vetera*

vele óta mindössze közel fél év telt, így a káplán esetleges váradi utazását nem tudjuk teljes bizonyossággal 1229 második felére tenni. Legfeljebb feltételezhetjük, hogy a ma már nem ismert apostoli megbízás a szerémi püspökség ügyében kiállított oklevéllel közel egy időben kelt, Egyed működési területének 1229-es kibővüléséhez kapcsolódva. Valószínűleg ehhez az időszakhoz köthető az a későbbi adat is, amely a kolozsmonostori apát és az erdélyi püspök perében való eljárásáról tudósít.²⁵ Nem tudjuk tehát pontosan megállapítani, hogy az országban tevékenykedő pápai káplán híre megelőzve őt már korábban eljutott-e az ország keleti részébe is, vagy pedig az 1229-es földrajzi közelséget használták ki megbízásánál, akár pápai, akár helyi oldalról. Bár az előbbi tűnik valószínűbbnek, feltehetően leginkább ezen megfontolások együttes hatásával kell számolnunk.

1230-ban ismét a Dunántúlon találjuk Egyedet. A már említett áprilisi szubdelegálása²⁶ mellett bizonyítékkul szolgálnak erre a július 8-án és 24-én a pannonhalmi apátság és a veszprémi káptalan perében kiállított oklevelei is.²⁷ Összességében tehát a források tanúsága szerint Egyed 1229 második felében és 1230 tavaszán volt távol, ekkorra keltezhetjük a szerémségi püspökség ügyében történő eljárást és az említett kelet-magyarországi ügyeket. A *medium regni*be való visszatérését erősítik meg továbbá IX. Gergely március 15-én a pannonhalmi apátság és az esztergomi Becket Szt. Tamás-prépostság perében,²⁸ míg május 14-én Primogenitus pápai alszerpap 1223 óta húzódó ügyében kelt megbízásai.²⁹ A második ügy különlegességét egy másik pápai klerikus érintettsége adja, Primogenitus ugyanis a győri püspök vonakodása miatt nem tudta elfoglalni az északdunántúli székeskáptalanban számára biztosított kanonoki stallumot.³⁰ Bár csak egy későbbi említésből van róla tudomásunk, hogy Egyed a pannonhalmi apátság és a pilisi ciszterci monostor perében is kapott bírói megbízást,³¹ nincs okunk kételkedni abban, hogy erre szintén 1230-ban, esetleg a következő év elején került sor.

monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I–II. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: Theiner) I. 163. sz.

²⁵ L. Potthast 9023. sz.; RGIX 935. sz.

²⁶ CDS I. 264–265.

²⁷ DF 200 629 és 206 906. Egyed *arbiterek* segítségét is igénybe vette az ügyben Ubaldu Esztergom Szent Tamás-i, Éliás hajszentlőrinci prépostok, valamint Manasses sasvári esperes és esztergomi kanonok személyében. L. 1. sz. melléklet.

²⁸ DF 206 905; Potthast 8497. sz.

²⁹ Potthast 8554. sz.; RGIX 458. sz.; Vö. Potthast 7050. sz.; Pressutti 4424. sz.

³⁰ Vö. Barabás G.: A pápaság és Magyarország i. m. 207.

³¹ DF 206 914; Potthast 8831. sz.; Vö. Barabás G.: A pápaság és Magyarország i. m. 264.

Nem ismert pontosan, hogy Egyed meddig tartózkodott a Magyar Királyságban. 1231. április 18-án még bizonyosan itt volt, ekkor adta ki ugyanis utolsó oklevelét, ezúttal is Pannonhalma és Veszprém perében.³² Feltehetően nem sokkal ezután elhagyta az országot, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy IX. Gergely említett, Pannonhalma és Pilisszentkereszt perében a győri püspöknek, prépostnak és kántornak küldött, 1231. november 11-én kelt levele³³ szerint a pápai káplán ekkor már nem tartózkodott a Magyar Királyságban.³⁴ Az Egyed távozására vonatkozó adatot erősíti meg egy 1232. október 22-én Pecorari Jakab legátusnak küldött pápai oklevél is, amelyben az előző példához hasonlóan szintén múlt időben hivatkozott IX. Gergely káplánja tevékenységére.³⁵

Az Egyed életére vonatkozó adatok sorát egy 1234-es pápai oklevéllel folytathatjuk.³⁶ A Monte Cassino-i apátnak és konventnek küldött levélből arról értesülünk, hogy egy bizonyos Egyed pápai káplán és testvére, Pandulf norwichi püspök³⁷ a monostornak általuk tett pápai adományok megerősítésében vett részt. Ez az adat elképzelhető, hogy egy másik Egyedre, Egidio da Verracclóra³⁸ vonatkozik, nem a korábban a Magyar Királyságban járt káplánra, azonban nem zárható ki az egyezés sem. IX. Gergely egy 1236-os oklevelében³⁹ pedig Egyed pápai írnok tevékenységéről értesülünk, akit azonban nem tudunk egyértelműen azonosítani a korábban Magyarországon járt káplánnal, még akkor sem, ha a pápai kápolna tagjainak a szentzéki írásbeliségben betöltött szerepe vitán felül is áll, sőt egyes elképzelé-

³² Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis – A veszprémi püspökség római oklevéltára. Szerk. Fraknói Vilmos – Lukcsics József. I–IV. Budapest 1896–1907. (a továbbiakban: MREV) I. 87.

³³ Potthast 8831. sz.; DF 206 914.

³⁴ „[...] *demum in dilectum filium Egidium subdiaconum et capellanum nostrum tunc in Ungaria existentem fuit hinc inde tanquam in arbitrum compromissum, qui equum inter partes arbitrium promulgavit [...]*” – ÁÚO I. 289.

³⁵ Potthast 9023. sz.; RGIX 935. sz. „*Fratre nostro Ultrasylvanorum episcopo, nos noveris accepisse, quod, cum nos dudum dil. filio Egidio, subdiacono et capellano nostro tunc in Ungaria existenti, commissemus causam*” – Theiner I. 186. sz.

³⁶ 1234. február 15. Potthast 9405. sz.; RGIX 1806. sz.

³⁷ Eubel, K.: Hierarchia catholica i. m. 371.; Vö. Heinrich Zimmermann: Die päpstliche Legation in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts. Vom Regierungsantritt Innozenz' III. bis zum Tode Gregors IX. (1198–1941). Paderborn 1913. (Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft im katholischen Deutschland. Sektion für Rechts- und Sozialwissenschaft 17. Heft) 64.; Kyer, C. I.: The Papal Legate i. m. 89.

³⁸ Augustino Paravicini Bagliani: Cardinali di curia e 'familiae' cardinalizie dal 1227 al 1254 I. (Italia sacra. Studi e documenti di storia ecclesiastica 18–19.) Padova 1972. 523–524.

³⁹ RGIX 2930. sz.

sek szerint a *notarius*ok automatikusan káplánnak is számítottak.⁴⁰ Egyed ezután nem tűnt fel többé a pápai oklevelekben. Ha előttünk ismeretlen, elszórt adatok létezését nem is zárhatjuk ki, az azonban bizonyosnak tűnik, hogy a pápai káplán életének legjobban dokumentált időszaka éppen magyarországi tartózkodása volt. Nem írható ez teljességgel a véletlen számlájára:⁴¹ az Egyed bírói működéséről rendelkezésre álló információk jelentős része ugyanis éppen a pannonthalmi apátság levéltárában fennmaradt iratoknak köszönhető.

Egyed életének homályosnak tekinthető epizódjai, illetve az ezzel szemben viszonylag jól dokumentált kiküldött bírói tevékenysége mellett sem egyöntetű magyarországi missziójának a megítélése: delegált bírónak kell-e őt tekintenünk, legátusnak, vagy alacsonyabb rangú pápai követnek, azaz nunciussnak?⁴² Amennyiben megalapozott véleményt kívánunk megfogalmazni magyarországi tevékenységével kapcsolatban, elsőként arra kell választ keresnünk, hogy milyen okból érkezett a királyságba. Ez a kérdés azonban, lévén sem a pápai megbízások, sem a káplán okleveleinek a szövegében nem található rá utalás, nem könnyen megválaszolható. Nem tűnik alaptalannak a feltételezés, hogy IX. Gergely a 13. század elején a pápai delegált bíróság iránti egyre fokozódó igényt⁴³ kívánta kielégíteni alszerpapja delegálása révén. A pápai kápolna tagjainak hagyományosnak mondható feladatai közé tartozott ugyanis a kiküldött bírói tevékenység, bár ugyanez elmondható a legátusi és nunciusi működésről is, a káplánok mindegyik területen tevékenykedtek, ezáltal összekötő kapocsként funkcionáltak a Kúria és a helyi egyházak között.⁴⁴ Első látásra a Szentszék felől érkező kezdeményezés elméletét támaszthatja alá az a körülmény is, hogy az Egyeddel kapcsolatos forrásokban nem találunk utalást arra, hogy a káplán valamely helyi egyház vagy klerikus kérésére kezdett magyarországi misszióba. A bírók kiválasztásában hagyományosan a pápai udvar *audi-entiája* mellett a peres felek játszottak szerepet,⁴⁵ ez azonban a delegáltak megbízóleveleinek szövegében jellemzően nem jelent meg, így Egyed eseté-

⁴⁰ *Elze, R.*: Die päpstliche Kapelle i. m. 176–177.; *Johrendt, J.*: Die päpstliche Kapelle i. m. 267., 275.

⁴¹ A források fennmaradásának esetlegességére l. *Arnold Esch*: Überlieferungs-Chance und Überlieferungs-Zufall als methodisches Problem des Historikers. *Historische Zeitschrift* 240. (1985) 529–570.

⁴² A pápai káplánok nunciusi tevékenységére legutóbb l. *Johrendt, J.*: Die päpstliche Kapelle i. m. 275.

⁴³ L. *Barabás Gábor*: A pápai kiküldött bíraskodás Magyarországon a kezdetektől a 13. század közepéig. *Történelmi Szemle* 55. (2013) 187–188.

⁴⁴ *Johrendt, J.*: Die päpstliche Kapelle i. m. 261., 269., 274., 275.

⁴⁵ L. *Barabás G.*: A pápai kiküldött i. m. 179–180.

ben sem dönthető el egyértelműen, hogy milyen indíttatásból érkezett először a királyságba.

A pápai káplán, amint azt fentebb bemutatunk, kezdetben egyértelműen delegált bíróként tűnt fel a forrásokban.⁴⁶ A tevékenységével kapcsolatban kétségtelenül fennálló bizonytalanság oka IX. Gergely többször említett, 1229. március 3-án kelt levelében⁴⁷ keresendő. A pápai káplán a korábbiaktól eltérően ugyanis nem bírói felhatalmazást kapott, hanem egy egyházkormányzati kérdés elintézése hárult rá, a szerémségi püspökség ügye. Ugrin kalocsai érsek 1229 előtt fordult a római Szentszékhöz és kért felhatalmazást a pápától, hogy a boszniai térítést segítő a Szerémségben püspökséget létesíthessen. IX. Gergely ezzel a tervvel kapcsolatban kereste meg az ekkor Magyarországon tevékenykedő Egyedet, akinek feladata az új püspökség felállításában, illetve a korábban a területen működött görög egyházak Róma alá rendelésében volt meghatározható.⁴⁸ A pápai küldöttekkel kapcsolatos hagyományos felfogás ehhez a megbízáshoz kapcsolja Egyed legátusi tevékenységét, de legalábbis követségét, valószínűleg az ügy nem tagadható jelentősége miatt.⁴⁹ Hasonló okok vezethették Lucien

⁴⁶ A legátusok és delegált bírók közötti különbségre l. *Claudia Zey*: Gleiches Recht für alle? Konfliktlösung und Rechtsprechung durch päpstliche Legaten im 11. und 12. Jahrhundert. In: *Rechtsverständnis und Konfliktbewältigung. Gerichtliche und außergerichtliche Strategien im Mittelalter*. (Internationales Kolloquium zu Ehren von Hanna Vollrath im Juni 2004 an der Ruhr-Universität Bochum) Hg. Stefan Esders. Köln–Weimar–Wien 2007. 102–112.

⁴⁷ Potthast 8348. sz.; RGIX I. 278. sz.; Vö. *Zimmermann, H.*: Die päpstliche Legation i. m. 116.; *Bónis György*: Egyházi bírászkodás a középkori Magyarországon. In: *Uő*: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bírászkodás történetéhez a középkori Magyarországon. Szerk. Balogh Elemér. Szeged 1997. 631.

⁴⁸ „*Quocirca discretioni tue per apostolica scripta mandamus, quatenus, si in ecclesia illa sit episcopus, et sub ecclesie Romane obedientia esse voluerit eum sine preiudicio iuris alieni recipere non postponas quod si non sit episcopus in eadem, vel si existat ibidem et noluerit Sedi Apostolice obedire predicto novo episcopatu, auctoritate nostra suffultus, adiicias ecclesiam memoratam*” – Theiner I. 159. sz.; *Fraknoi Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkal. I. Bp., 1901. 51–52.; *Kiss Gergely*: A püspökség határai. In: *A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs 2009. 49–51.; *Ternovác B.*: A szerémi latin püspökség i. m. 460–461.

⁴⁹ Vö. *Fraknoi V.*: Magyarország i. m. 52.; *Zimmermann, H.*: Die päpstliche Legation i. m. 116.; *Bónis Gy.*: Egyházi bírászkodás i. m. 631.; *Kiss Gergely*: Pápai legátusok a XI–XIII. századi Magyarországon (diplomácia, egyházkormányzat és egyházjog). In: *Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György. Szeged 2010. 197.; *Thoroczkay Gábor*: A messziről jött királyné prépostsága. A hajszentlőrinci társaskáptalan korai története (1342-ig). In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Soly-*

Auvray-t, IX. Gergely regisztrumának a kiadóját, amikor az oklevél szövegében nem szereplő kiegészítésében boszniai legátusként aposztrofálta Egyedet.⁵⁰

Ha a felületesnek mondható megállapításoknál mélyebbre kívánunk ásni, és Egyed 1229-es megbízását a pápai képviselő jogi-tipológiai elmélete és gyakorlata alapján elemezzük, akkor jóval összetettebb helyzet tárul elénk. Már kezdésként nehézségekbe ütközünk a legátusi – akár teljes jogú, akár eseti – megbízásoknál megszokott elemekkel kapcsolatban. Nem található ugyanis a szövegben konkrét utalás legátusi felhatalmazásra,⁵¹ az apostoli hatalom pedig egészen sajátosan került megnevezésre,⁵² holott főleg ez utóbbi elengedhetetlen részét alkotta a legátusi felhatalmazásoknak.⁵³ Bonyolítja a helyzetet, hogy az oklevél sokkal inkább egy a delegált bírói parancslevelekkel rokon megfogalmazást tartalmaz,⁵⁴ ami Egyed eseti jellegű, szokatlan, de legátusi rangot nem szükségszerűen feltételező kirendelését látszik alátámasztani. Ennek ellenére az ügy jelentősége miatt, továbbá Egyed pápai tekintély alapján (*auctoritate nostra suffultus*) történő megbízása indokolttá teszi, hogy a káplán szereplését ebben az ügyben többnek tekintsük egyszerű küldöttbíráskodásnál.

Mindennek látszólag ellentmond, hogy a káplán fennmaradt okleveleiben sohasem nevezte magát legátusnak, de ez nem is volt gyakorlat a legá-

mosi László tiszteletére. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Budapest–Debrecen, 2014. 326.

⁵⁰ „*apud Bosnenses legato*” – RGIX. 278. sz.

⁵¹ Ez utóbbi kritérium azonban nem zárja ki legátusságát, bár hiánya sem magától értetődő, mivel a *plenitudo potestatis* alacsonyabb rangú megbízottak számára is elérhető volt. L. Richard A. Schmutz: Medieval Papal Representatives: Legates, Nuncios and Judges-delegate. In: Post scripta. Essays on Medieval Law and the Emergence of the European State in Honor of Gaines Post. Studia Gratiana 15. Ed. Joseph R. Strayer – Donald E. Queller. Rome 1972. 456.

⁵² „[...] *predicto novo episcopatuī, auctoritate nostra suffultus, adiicias ecclesiam memoratam* [...]” – Theiner I. 159. sz.

⁵³ Schmutz, R. A.: Medieval Papal i. m. 445., 450., 456.; Stephan Weiss: Die Urkunden der päpstlichen Legaten von Leo IX. bis Coelestin III. (1049–1198). Köln–Weimar–Wien 1995. 346–347.; Vö. Kriston R. Rennie: The Foundation of Medieval Papal Legation. New York 2013. 15–16., 98. Egyed 1229. július 6-án a pannonhalmi apátság és a székesfehérvári prépostság perében kelt levelében saját bírói szerepét a különleges apostoli mandátumra és autoritásra alapozta: „*Cum de speciali mandato et auctoritate Sedis Apostolice inter V(riam) abbatem et conuentum Sancti Martini de Pannonia ex una parte et C. prepositum et capitulum Albensis ecclesie ex altera* [...]” – ÁÚO I. 266.

⁵⁴ Theiner I. 159. sz.; Vö. Peter Herde: Audientia litterarum contradictarum. Untersuchungen über die päpstlichen Justizbriefe und die päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit vom 13. bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts. Band I. Tübingen 1970. 11.

tusi oklevelekben,⁵⁵ valamint saját iratai mind kiküldött bírói eljárás keretében keltek.⁵⁶ Érdemes bevonni a vizsgálatba Pecorari Jakab prenestei bíboros-püspök, tehát egy néhány hónappal Egyed után Magyarországon járt bíboros-legátus⁵⁷ egy későbbi oklevelét, amelyben a pápai káplánt „a római egyház ügyében Magyarországon tartózkodó” személyként ábrázolta, anélkül, hogy a legátus szót megemlítette volna.⁵⁸ Jakabot pedig aligha vádolhatjuk azzal, hogy ne ismerte volna a legátusok, valamint a delegált bírók – és nunciusok – közötti különbséget. Tovább nehezíti a tisztánlátást II. András egy 1229-es oklevele, amelyben a király pápai káplánként és legátusként mutatja be Egyedet.⁵⁹ Tekintve, hogy a királyi oklevél ugyanabban az ügyben kelt, amelyben a káplán 1229. július 6-án maga is kiadott egyet, a pannonhalmi apátság és a székesfehérvári prépostság perében, joggal tehetjük fel, hogy II. András megfogalmazására már hatással lehetett az Egyednek a Szerémség ügyében március 3-án küldött, ekkor valószínűleg már kézhez vett pápai parancs.

A rendelkezésre álló adatok alapján Egyed a korszak fogalmai és a pápai legátusok osztályozása szerint legfeljebb kiküldött követnek (*legatus missus*) tekinthető, *legatus a laterének*, azaz pápai oldalkövetnek semmi-

⁵⁵ L. Claudia Zey: Zum Verhältnis zwischen Päpsten und Kardinallegaten im 11. und 12. Jahrhundert. In: Die Kardinäle des Mittelalters und der frühen Renaissance. Hg. Jürgen Dendorfer – Ralf Lützelshwab. Firenze 2013. 140.

⁵⁶ A legátusok bírói szerepére átfogóan I. Zey, C.: Gleiches Recht i. m. 102–119.

⁵⁷ Jakabra I. Almási Tibor: Egy ciszterci bíboros a pápai világhatalom szolgálatában. Pecorari Jakab magyarországi legációja. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 5. (1993) 129–141.

⁵⁸ „[...] *prudenti et discreto viro magistro Egidio domini pape subdiacono et capellano, tunc in Ungaria pro negotiis Romane ecclesie esistenti*” – ÁÚO I. 323.; DF 206 932. Ellenpéldaként felhozható János (Johannes de Casamaris) pápai familiáris és káplán, az ő esetében ugyanis konkrét adat áll rendelkezésre legátusi méltóságáról.; Vö. Elze, R.: Die päpstliche Kapelle i. m. 181–182.; Clifford Ian Kyer: The Papal Legate and the 'Solemn' Papal Nuncio 1243–1378: The Changing Pattern of Papal Representation. PhD Dissertation, University of Toronto, 1979. 84–85.

⁵⁹ „[...] *et maxime mediante viro venerabili magistro Egidio, subdiacono et capellano domini pape et Apostolice Sedis legato [...]*” – Fejér Georgius: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Buda, 1829–1844. III/2. 182.; RA 451. sz. Elképzelhető, hogy a címzésben tetten érhető következtetlenség talán éppen a legátusi hivatal és fajtái körül megtapasztalható, Magyarországon, de Nyugat-Európában is érezhető korabeli bizonytalanság lenyomata volt. Robert C. Figueira: The Canon Law of Medieval Papal Legation. PhD Dissertation. Ann Arbor, 1980. 43–50., 83., 114–116.; Ma Tapio Salminen: In the Pope's Clothes: Legatine Representation and Apostolical Insignia in High Medieval Europe. In: Roma, magistra mundi. Itineraria culturae medievalis: Mélanges offerts au Père L. E. Boyle à l'occasion de son 75e anniversaire. Eds. Jacqueline Hamesse – R. James Long – Timothy B. Noone. Turnhout 1998. 344.

képp.⁶⁰ A legátusi hivatal a pápai felhatalmazás szövegében tapasztalható hiánya miatt a konkrét esetre azonban sokkal inkább tűnik jellemzőnek az alább részletesen bemutatandó *nuntiusi* szerepkör,⁶¹ mivel egy pápa által rábízott egyházkormányzati feladatot hajtott végre, a pápai akarat eszközeként, nem pedig saját jogon, hivatalból eljárva.⁶²

Az egymásnak ellentmondó adatok és a hiányzó konkrét megnevezés⁶³ miatt a források további elemzése által ennél közelebb nem juthatunk Egyed felhatalmazásának értékelésében, így a rá bízott feladat értelmezése, és különböző analógiák segítségével kell folytatnunk az elemzést. A megfogalmazott feltevés igazolásához elsőként arra a kérdésre kell választ keresnünk, hogy mit is értettek pontosan a 13. században a pápai nuncius szerepkör alatt, illetve az miben különbözött a legátusi felhatalmazástól, valamint annak osztályaitól. Nem állítjuk ugyanakkor, hogy egyszerű differenciálással van dolgunk, a kiküldött követek (*legati missi*) és a nunciusok között számos hasonlóságot találhatunk, de maga a legátusi megnevezés és hivatal, valamint az ehhez kapcsolódó megbízás alapvető specifikuma az előbbinek.⁶⁴

Vizsgálatunk szempontjából is fontos ez az elkülönítés, nem pusztán formális jogi gondolkodás kérdése, mivel a különböző esetek vizsgálatánál félrevezető lehet a terminológia téves használata. A Szentszék egyházkormányzati és diplomáciai tevékenységének vizsgálata szempontjából sem mindegy ugyanis,⁶⁵ hogy egy pápai oldalkövettel van-e dolgunk, aki az egész provincia ügyei felett általános és rendes joghatósággal rendelkezik, vagy egy kiküldött követ, esetleg nuncius tevékenykedik bizonyos ügyekben, akinek csak az adott esetre vonatkozó, delegált joghatósága van. A pápai reprezentációs rendszer⁶⁶ e két közeli eleme, vagyis a küldöttek utóbbi két típusa között néhol nehezíti a különbségtételt a kevert fogalomhasz-

⁶⁰ A pápai legátusok különböző fajtáira l. Kiss G.: Pápai legátusok i. m. 195–196.

⁶¹ Vö. Schmutz, R. A.: Medieval Papal i. m. 457–460.

⁶² Annak ellenére valószínűsítjük ezt, hogy a forrásokban a *legatus* mellett a *nuntius* címzés sem található meg, az csak VIII. Bonifác (1295–1303) pontifikátusa óta volt gyakorlatban. Vö. Kyer, C. I.: The Papal Legate i. m. 2–5., 41–42.

⁶³ A legátusokhoz hasonlóan a nunciusok esetében is a megbízólevél az egyik legfontosabb indikátor a megbízás jellegét illetően. Kyer, C. I.: The Papal Legate i. m. 15.

⁶⁴ Vö. Ollendiek, H.: Die päpstlichen Legaten im deutschen Reichsgebiet von 1261 bis zum Ende des Interregnums. Freiburg (Schweiz) 1976. 27.; Kyer, C. I.: The Papal Legate i. m. 56–60., 75.

⁶⁵ Vö. Ollendiek, H.: Die päpstlichen Legaten i. m. 28–36.; Kyer, C. I.: The Papal Legate i. m. 56–58. A pápai kápolna tagjainak diplomáciai szerepére l. még Elze, R.: Die päpstliche Kapelle i. m. 180–184.; Johrendt, J.: Die päpstliche Kapelle i. m. 269., 274–275.

⁶⁶ Kyer, C. I.: The Papal Legate i. m. 75.

nálat,⁶⁷ a források hiánya pedig egyenesen lehetetlenné is teheti az azonosítást. Attól a gyakorlattól azonban kétségkívül el kell szakadnunk, amely alapján minden pápai küldöttet, tekintet nélkül annak felhatalmazására és tevékenységére, legátusnak nevezünk, mivel ez nemcsak zavaró, de egyenesen félrevezető is lehet.

A legátus-nuncius elkülönítés egyik fontos eleme abban a körülményben keresendő, hogy a nuncius csak abban az ügyben intézkedhet, amely a megbízásában konkrétan szerepelt.⁶⁸ A legátusi cím ellenben olyan hivatalt jelölt, amelynek betöltője a pápa helyetteseként gyakorolta az ahhoz tartozó jogosítványokat. A nuncius nem viselt hivatalt, az egyházfők csak kijelölték őket bizonyos feladatokra, és általános felhatalmazás, teljes legáció helyett kizárólag az adott ügyek végrehajtásához szükséges speciális felhatalmazással bírtak.⁶⁹ A legátus megbízása ezen kívül területre, míg a nunciúsé az adott ügyre szólt, vagyis nem földrajzi, hanem jogi keretei voltak.⁷⁰ Az előbbi sokkal inkább politikai és (egyház)kormányzati funkció volt, ugyanis zsinatokat hívhattak össze, vizitációkat folytathattak le hivatalukból adódóan, míg utóbbiaknál ezek a feladatok csak konkrét megbízások esetén merülhettek fel, a nunciások nem bírtak ugyanazzal a cselekvési szabadsággal, mint a legátusok.⁷¹

A nunciásokat általában egyszerű hír- vagy üzenetvivőnek tekintik a témával foglalkozó szerzők, akik csak információt adtak át megbízójuk véleményéről, döntést nem hozhattak a felmerülő újabb kérdésekben.⁷² Ez a

⁶⁷ Vö. uo. 7–17.

⁶⁸ Uo. 41–55.

⁶⁹ Vö. uo. 39–66.; Zey, C.: Zum Verhältnis i. m. 140.

⁷⁰ Kyer, C. I.: The Papal Legate i. m. 44.

⁷¹ Uo. 52–61., 96., 157–158.; Claudia Zey: Legaten im 12. und 13. Jahrhundert. Möglichkeiten und Beschränkungen (am Beispiel der Iberischen Halbinsel, des Heiligen Landes und Skandinaviens). In: Das begrenzte Papsttum. Spielräume päpstlichen Handelns: Legaten – delegierte Richter – Grenzen, Hg. Klaus Herbers – Fernando López Alsina – Frank Engel. Berlin–New York 2013. 202–203. Az egyszerű pápai káplánokat továbbá azon kompetencia hiánya is megkülönböztette a bíboros-legátusoktól, hogy nem képviselhették teljes joggal a pápákat a különböző régiókban. L. Johrendt, J.: Die päpstliche Kapelle i. m. 261.

⁷² Schmutz, R. A.: Medieval Papal i. m. 457–460.; Donald E. Queller: Thirteenth Century Diplomatic Envoys: *Nuncii* and *Procuratores*. *Speculum* 2. (1960) 199–200.; Salminen, M. T.: In the Pope's i. m. 344–345. A megkülönböztetés, mint alább látni fogjuk, ennél bonyolultabb volt. Vö. Kyer, C. I.: The Papal Legate i. m. 18–19., 37.; Claudia Zey: Die Augen des Papstes. Zu Eigenschaften und Vollmachten päpstlicher Legaten. In: Römisches Zentrum und kirchliche Peripherie. Das universale Papsttum als Bezugspunkt der Kirchen von den Reformpäpsten bis zu Innozenz III. Hg. Jochen Johrendt – Harald Müller. Berlin–New York 2008. 106.;

megfogalmazás egyrészről valóban megállja a helyét, a valóság azonban ennél összetettebb: a nunciusi szerepkör, a legátusihoz hasonlóan,⁷³ több altípusra bontható. Ennek kialakulása ugyan a 13. század második felére tehető, az első vonatkozó adat 1243-ból származik. Egyed megbízása mindazonáltal az – egyébként nem túl jelentős – időbeli eltérés ellenére kifejezetten jól beilleszthető a IV. Ince pápa (1243–1254) által kialakított és leírt rendszerbe. A szerémségi püspökség ügyével való foglalatosságnak semmiképpen nem tekinthető ugyanis egyszerű küldönci tevékenységnek, sokkal inkább egy konkrétan meghatározott feladat végrehajtásának.⁷⁴ A Clifford Ian Kyer által leírt rendszer alapján egyszerű hírvivőket, a pápai adók begyűjtését végző (*collector*), valamint ünnepélyes nunciusokat különböztethetünk meg.⁷⁵ Alapvető eltérés, hogy utóbbiak a megoldandó ügyre vonatkozó pápai felhatalmazás, míg a hírvivők hitellel, megbízólevél⁷⁶ révén kapták feladatukat.⁷⁷ A nunciusok jelentős része tehát a pusztá kapcsolat-tartáson, kommunikáción túl kifejezetten fontos feladatokat is kaphatott, tárgyalásai során pedig a pápa akaratát közvetítette az adott ügyekben.⁷⁸

Az ünnepélyes nunciusok⁷⁹ között a 13. század második felétől bíborosok, püspökök és apátok mellett a pápák familiárisai is megtalálhatók voltak.⁸⁰ Egyed a pápai kápolna tagjaként ez utóbbi kategóriába lenne illeszthető, így véleményünk szerint, bár áttételesen, de ez a megfontolás is azt erősíti, hogy esetében sokkal inkább nunciusi, mint legátusi meghatalmazással van dolgunk. Egyed tevékenysége ugyan nem illeszkedik abba a későbbi tendenciába, mely szerint több esetben is párhuzamosan két nunciust küldtek ki a pápai udvarból,⁸¹ ez azonban elsősorban a kardinálisok esetében volt gyakori, illetve azt is figyelembe kell vennünk, hogy a pápai káplán megbízása idején már viszonylag hosszabb ideje Magyarországon tartózkodott.

A nunciusi megbízások száma a 13. század második felétől egyértelmű emelkedést mutat. Ez a tendencia összekapcsolható azzal, hogy a 12–

Johrendt, J.: Die päpstliche Kapelle i. m. 282.; *Rennie, K. R.*: The Foundation i. m. 70–72.

⁷³ *L. Kiss G.*: Pápai legátusok i. m. 195–196.

⁷⁴ *Kyer, C. I.*: The Papal Legate i. m. 59–61.; Vö. *Johrendt, J.*: Die päpstliche Kapelle i. m. 282.

⁷⁵ *Kyer, C. I.*: The Papal Legate i. m. 61–63.

⁷⁶ Vö. *Queller, D. E.*: Thirteenth Century i. m. 201–202.; *Schmutz, R. A.*: Medieval Papal i. m. 458.; *Rennie, K. R.*: The Foundation i. m. 103–117.

⁷⁷ *Kyer, C. I.*: The Papal Legate i. m. 64.

⁷⁸ Uo. 139–141.

⁷⁹ A nuncius tekintélyét egyrészről a megbízott egyházi rangja, másrészről a felhatalmazás jellege adta. *Kyer, C. I.*: The Papal Legate i. m. 74–75.

⁸⁰ Uo. 64–65.

⁸¹ Uo. 72.

13. században oly mértékben megnőtt és differenciálódott azon feladatoknak a köre, amelyek pápai legátusok közreműködését igényelték, hogy ezt a bíborosi kollégium tagjai már nem tudták kielégíteni. A pápák pedig ebben a helyzetben kápolnájuk tagjait kezdték el megbízni különböző feladatokkal.⁸² Utóbbiak azáltal is felértékelődhettek az egyházfők szemében, hogy közvetlenül kötődtek hozzájuk, ezáltal nagyobb befolyással rendelkeztek esetükben, mint a kardinálisok felett. A káplánok alacsonyabb rangjuk lévén rugalmasabbak is lehettek, továbbá feladataik teljesítése közben, egyebek mellett, kevésbé kötötték őket ceremóniális előírások.⁸³

A legátus-nuncius differenciálás egy további elemét alkotja ehhez kapcsolódóan a pápai megbízottak kíséretének a vizsgálata, a legátusok nagyobb jelentősége és tekintélye ugyanis annak nagyságában és összetételében is testet öltött.⁸⁴ Egyed esetében nem rendelkezünk arra nézve forrással, hogy konkrétan kik és hányan lehettek a kíséretében, az mindenesetre valószínűtlennek tűnik, hogy egyedül utazott volna Magyarországra.⁸⁵

Nem feledkezhetünk el azonban továbbra sem arról, hogy egy püspökség alapításával van dolgunk, amihez alapesetben – a pápai jóváhagyás mellett – egy legátus részvétele, és a rábízott teljhatalom (*plena potestas*)⁸⁶

⁸² *Johrendt, J.*: Die päpstliche Kapelle i. m. 262–263.

⁸³ *Kyer, C. I.*: The Papal Legate i. m. 137–140. A legátusi reprezentáció ceremóniális elemeire átfogóan l. *Salminen, M. T.*: In the Pope's i. m. 349–354. Vö. *Kyer, C. I.*: The Papal Legate i. m. 4., 162–164.; *Claudia Zey*: Stand und Perspektiven der Erforschung des päpstlichen Legatenwesens im Hochmittelalter. In: Rom und die Regionen: Studien zur Homogenisierung der lateinischen Kirche im Hochmittelalter. Hg. Jochen Johrendt – Harald Müller. Berlin–Boston 2012. 163–166.; *Zey, C.*: Zum Verhältnis i. m. 129.; *Maleczek, W.*: Das Kardinalat i. m. 73–74.

⁸⁴ *Kyer, C. I.*: The Papal Legate i. m. 77–81. Vö. *Johrendt, J.*: Die päpstliche Kapelle i. m. 277., 281–282.

⁸⁵ A pápai küldöttek kíséretéhez l. *Kyer, C. I.*: The Papal Legate i. m. 76–79.; *Rennie, K. R.*: The Foundation i. m. 96. Munkatársai közül név szerint ismerjük Bertalan és Crescius pápai írnokokat, *scriniarius*sokat, akik Egyed több oklevelében is megjelentek kiállítóként. Pl. „*Et ego Crescius, Apostolice Sedis scriniarius, de mandato supradicti magistri Egidii, domini pape subdiacioni et capellani*” – ÁÚO I. 281.; DF 200 629. „*Et ego Bartholomeus sancte Romane ecclesie scriniarius hoc scriptum de speciali mandato predicti magistri Egidii et utriusque partis assensu*” – DF 206 901; ÁÚO I. 266–268.; CDS I. 248–249. Bertalan neve Pecorari Jakab legátus néhány későbbi iratában is megjelenik. Vö. *Barabás G.*: A pápaság és Magyarország i. m. 66., 92–93., 269–270., 296. A legátusi kancelláriára l. *Weiss, S.*: Die Urkunden i. m. 329–330.

⁸⁶ „Nézd, ajkadra adom szavaimat, ma nemzetek és országok fölé állítalak, hogy gyomlálj és rombolj, pusztíts és szétszórj, építs és ültess” – Jeremiás 1:10. A katolikus Biblia. Szent István társulat. <http://mek.oszk.hu/00100/00176/html/> (letöltve: 2016. 05. 01.) A Jeremiás prófétának adott isteni parancs szövege a teljes jogú pápai legátusok felhatalmazásának egyik jellegzetes eleme volt, sőt elsődlege-

volt szükséges.⁸⁷ Ugrin kalocsai érsek többször említett szerepe révén azonban nem elképzelhetetlen, hogy IX. Gergely pápa megelégedett a már korábban az országban tartózkodó káplánja, Egyed eseti megbízásával. Egy pápai káplán megbízása ugyanis egyrésztől feltehetően nem sértette a fennálló egyházi hierarchiát és ezáltal az érsek ambícióit, de nem is biztosított a kelletténél nagyobb tekintélyt a bizonytalan kimenetelű ügynek, valamint prelátusának.⁸⁸

A pápai kápolna egyik tagjának szereplése azonban nem jelenti automatikusan, hogy nunciussal lenne dolgunk. A 13. században, pontosabban IX. Gergely pontifikátusa alatt⁸⁹ jól példázza ezt egyebek mellett Ferentino lakosainak az egyházi fenyték alóli feloldásával legátusként megbízott Hugutio pápai káplán esete, akit később IV. Ince Massa Trabaria rektorává és legátussá nevezett ki.⁹⁰ Más esetekben mindazonáltal a szentszéki kápolna tagjainak valóban nunciusként kellett eljárniuk.⁹¹ Jochen Johrendt azt hangsúlyozza ezzel kapcsolatban, hogy a pápai káplánok legációik és más misszióik során rugalmasabban járhattak el a megoldandó ügyvel kapcsolatban, mint a kardinálisok, mivel alacsonyabb rangjuk révén kevesebb felelősség nyomta vállukat.⁹²

Levonhatjuk-e az eddigi megfontolások alapján azt a következtetést, hogy a szerémi püspökség ügye nem volt fontos IX. Gergely pápa számára, hiszen nem egyik kardinálisát küldte az országba, hanem egy már ott tartózkodó káplánját, vagyis egy alacsonyabb rangú követet bízott meg a fela-

sen ez különböztette meg őket a nunciusi megbízásoktól *Schmutz, R. A.*: Medieval Papal i. m. 451., 459.; *Kyer, C. I.*: The Papal Legate i. m. 42., 124.; *Salminen, M. T.*: In the Pope's i. m. 349.; *Vö. Zey, C.*: Die Augen i. m. 103–105.; *Agostino Paravicini Bagliani*: Hat das Papsttum seiner plenitudo potestatis Grenzen gesetzt (1050–1300)? In: Das begrenzte Papsttum. Spielräume päpstlichen Handelns: Legaten – delegierte Richter – Grenzen. Hg. Klaus Herbers – Fernando López Alsina – Frank Engel. Berlin–New York 2013. 29–37.; *Rennie, K. R.*: The Foundation i. m. 32–34.

⁸⁷ *Vö. Schmutz, R. A.*: Medieval Papal Representatives i. m. 449–457.

⁸⁸ *Vö. Kyer, C. I.*: The Papal Legate i. m. 118–119., 132–137., 140. Róbert esztergomi érsek nem sokkal korábban egy hasonló jellegű ügyben, a kunok megtérítését elősegítendő kapott legátusi felhatalmazást. *Vö. Barabás G.*: A pápaság és Magyarország i. m. 31–32.

⁸⁹ A magyar ügyeket is érintő megbízással III. Honorius által meghatalmazott Acontius esete is ezt mutatja. *Vö. Ivan Majnarić*: Some Cases of Robbing the Papal Representatives Along the Eastern Adriatic Coast in the Second Half of the Twelfth and During the Thirteenth Century. *Acta Histriae* 15:2. (2007) 499–502.

⁹⁰ *Johrendt, J.*: Die päpstliche Kapelle i. m. 274.

⁹¹ Uo. 274–275.

⁹² Uo. 263, 275. *Vö. Schmutz, R. A.*: Medieval Papal i. m. 459–460.

dattal?⁹³ Véleményünk szerint alapvetően *nemleges* választ adhatunk erre a kérdésre, hiszen az adott körülmények között a pápa logikus és egyben praktikus döntést hozott káplánja megbízásával, hiszen Egyed nemcsak, hogy már helyben volt, vagyis a leggyorsabb és legolcsóbb megoldást jelentette, de feltehetően valamelyest már ki is ismerte magát a helyi viszonyok között, így feladata hatékony teljesítésére is nagyobb esélye kínálkozott.⁹⁴ Érdemes összevetni a helyzetet az 1232-es eseményekkel. IX. Gergely számára ugyanis ekkor nem állt rendelkezésre éppen a királyságban tartózkodó megbízott, így Róbert esztergomi érsek és II. András király ellentéte miatt egy kardinálisát, Pecorari Jakabot küldte Magyarországra.⁹⁵ A két alaphelyzet ugyan jelentősen különbözött egymástól, annyi azonban a közös elemek alapján is látható, hogy az egyházfő és vele együttműködve a bíborosi kollégium⁹⁶ valóban differenciált az ügyek természetét és – feltehetően – jelentőségét illetően, amikor eltérő rangú és felkészültségű (legátus/nuncius) megbízottak felhatalmazása mellett döntött, még ha erre más tényezők is hatással lehettek. Ezek között feltehetően az időfaktor sem állt az utolsó helyen, így elképzelhető, hogy Egyed megbízása esetében valóban az ügy lehetőség szerinti minél gyorsabb – és költséghatékonyabb⁹⁷ – elintézése is szerepet játszhatott.⁹⁸ Figyelembe kell vennünk azt is, hogy fennmaradt források szerint a pápák még akkor sem minden esetben küldtek ki legátust, ha a kérvényező kifejezetten ilyen irányú óhajának is hangot adott,⁹⁹ bár egy uralkodóval lefolytatandó tárgyalás esetében a 13. század első felében még szükség volt a legátusi méltóság által nyújtott tekintélyre.¹⁰⁰

A pápai megbízások elemzésekor a szentszéki akarat, az egyházfők „politikája” mellett a fogadó fél, vagy más természetű esetekben a kérvényezők jelentőségével is számolnunk kell. Egyed esetében ezen megfontolás alapján nem feledkezhetünk el Ugrin kalocsai érsek tevélegess szerepéről.¹⁰¹

⁹³ A magasabb rangú követ által a megbízásnak nyújtott magasabb presztízsről l. Kyer, C. I.: *The Papal Legate* i. m. 78–82.

⁹⁴ Vö. Claudia Zey: *Zum päpstlichen Legatenwesen im 12. Jahrhundert. Der Einfluß von eigener Legationspraxis auf die Legatenpolitik der Päpste am Beispiel Paschalis' II., Lucius' II. und Hadrians IV.* In: *Das Papsttum in der Welt des 12. Jahrhunderts.* Hg. Ernst-Dieter Hehl – Ingrid Heike Ringel – Hubertus Seibert. Stuttgart, 2002. 260–261.; Zey, C.: *Zum Verhältnis* i. m. 133.

⁹⁵ Az ellentétre és Jakab tevékenységére l. Almási T.: *Egy ciszterci bíboros* i. m. 133–137.

⁹⁶ A döntések esetleges közös jellegére l. Kyer, C. I.: *The Papal Legate* i. m. 70.

⁹⁷ Vö. uo. 113–117.

⁹⁸ Vö. uo. 80–82.

⁹⁹ Uo. 87–88.

¹⁰⁰ Vö. Johrendt, J.: *Die päpstliche Kapelle* i. m. 282.

¹⁰¹ Ternovác B.: *A szerémi latin püspökség* i. m. 460–461.; Vö. Kyer, C. I.: *The Papal Legate* i. m. 85–86.

A rendelkezésre álló források¹⁰² nem szólnak arról, hogy az érsek előterjesztésében kérte-e egyáltalán a pápától megbízott kiküldését, illetve hogy legátus helyett kifejezetten nuncius megbízását irányozta-e elő, mindazonáltal az érsek ambícióit ismerve, nem tűnik teljesen elképzelhetetlennek, hogy maga számára kívánta megőrizni a vezető szerepet, amire egy alacsonyabb rangú pápai követ delegálása lehetőséget kínálhatott.¹⁰³ A kérdést érintő pápai oklevelek szövegeiben, ahogyan említettük, nem találhatunk utalást Ugrin kérelmére, így véleményünk szerint inkább IX. Gergely döntését kell Egyed megbízása mögött sejtenünk.

A felhatalmazás előzményeit és körülményeit vizsgálva érdemes azt az általános tendenciát is figyelembe vennünk, hogy a pápai képviselet által érintett területek uralkodói – tartván az egyházfők beavatkozásától – nem minden esetben fogadták kitörő örömmel egy legátus, vagyis egy teljes jogú pápai helyettes meghatalmazását. Egy nuncius esetében ez a probléma kisebb mértékben és ritkábban is merült fel, hiszen a megbízott konkrét feladatán kívül nem rendelkezett joghatósággal,¹⁰⁴ így pedig nem jelentett veszélyt az uralkodókra nézve. Egyed 1229-es felhatalmazásával kapcsolatban is számolhatunk azzal, hogy a pápa az egyéb, talán jelentősebb megfontolások mellett a magyar király ellenvetését sem kívánta kockáztatni egy kardinális kiküldésével.¹⁰⁵ II. András később ugyan maga kérte egy oldal-követ, *legatus a latere* felhatalmazását IX. Gergelytől, 1232-ben azonban egészen más helyzet kényszerítette erre a döntésre: Róbert esztergomi érsekkel fennálló komoly ellentéte.¹⁰⁶ A magyar király magatartása Pecorari Jakab megérkezése után azonban drasztikusan megváltozott, és lehetőség szerint igyekezett elkerülni a személyes találkozást az ekkor már fenyegetésnek tekintett legátussal.¹⁰⁷

A feltételezések talaján kell maradnunk a pápai káplán helyi működésének anyagi fedezetét illetően is, erről ugyanis szintén hallgatnak a források. A pápai képviselet 13. századi gyakorlatát¹⁰⁸ figyelembe véve

¹⁰² Potthast 8318. sz.; RGIX 260. sz. és Potthast 8348. sz.; RGIX 278. sz.

¹⁰³ Vö. *Kyer, C. I.*: The Papal Legate i. m. 99–102., 129.

¹⁰⁴ L. uo. 96–98.

¹⁰⁵ Vö. uo. 92–113.

¹⁰⁶ L. *Almási T.*: Egy ciszterci bíboros i. m. 133–134. A legátusok meghatalmazásában a világi és egyházi elit által játszott szerepre l. *Kyer, C. I.*: The Papal Legate i. m. 85–87.

¹⁰⁷ L. *Almási T.*: Egy ciszterci bíboros i. m. 135–136.

¹⁰⁸ A legációk költségei a 12–13. században a *procuratio canonica* mintájára alapvetően a helyi püspököket és káptalanukat terhelték. L. *Zey, C.*: Gleiches Recht i. m. 112.; *Maleczek, W.*: Das Kardinalat i. m. 73.; *Antonín Kalous*: Financing a Legation: Papal Legates and Money in the later Middle Ages. In: Money and Finance in Central Europe during the later Middle Ages. Ed. Roman Zaoral. New

azonban szinte bizonyosak lehetünk benne, hogy Egyed tartózkodásának költségeit a magyarországi egyházak fedezték. Esetében tovább árnyalja azonban a helyzetet, hogy ez delegált bírói tevékenysége révén feltehetően elsősorban az érintett peres feleket terhelte.¹⁰⁹

Egyed pápai káplán viszonylag ismert, bár eddig részleteiben nem vizsgált magyarországi tevékenységének bemutatása és az ahhoz kapcsolható források elemzése után összességében nem tehetünk minden kétséget kizáró megállapításokat. Vitán felül álló delegált bírói működése mellett – új források hiányában – ugyanis továbbra is bizonytalannak tekinthető 1229-es, a szerémi püspökséget érintő tevékenységének a megítélése. A rendelkezésre álló adatok és a pápai reprezentáció köréből vett analógiák alapján véleményünk szerint Egyed meghatalmazását leginkább nunciusi működésnek tekinthetjük, még ha a kiküldött követi, azaz *legatus missusi* hivatalát sem zárhatjuk ki teljesen. Azzal a túlzottan egyszerűsítő gyakorlattal azonban véleményünk szerint mindenképpen fel kell hagynunk, hogy az összes Magyarországon járt pápai megbízottat legátusnak – vagy követnek – nevezzük, tekintet nélkül a felhatalmazás jellegére vagy tényleges tevékenységre.

York 2016. 205–207. A költségek megtagadására l. *Kyer, C. I.*: The Papal Legate i. m. 116–117.

¹⁰⁹ Vö. uo. 76.

Mellékletek:

1. Egyed magyarországi bírótársai és az általa megbízott delegáltak:

Bírótárs	Egyházi hivatal	Peres eljárás	Források
Manasses ¹¹⁰	Esztergomi kanonokok, sasvári esperes	Pannonhalmi apátság és Fehérvári prépostság pere	ÁÚO I. 266.
		Pannonhalmi apátság és a veszprémi káptalan pere	ÁÚO I. 281.
Ubaldus	Esztergom-szenttamási káptalan prépostja	Pannonhalmi apátság és a veszprémi káptalan pere	ÁÚO I. 280–1.
Éliás ¹¹¹	Hajszentlőrinci prépost	Pannonhalmi apátság és a veszprémi káptalan pere	ÁÚO I. 281.

Szubdelegáltak ¹¹²	Peres eljárás	Források
Tatai bencés apát	A németújvári (Güssing) bencés monostor védelme	DF 206 915, CDS I. 269–270.
Zobori bencés apát		
János győri kanonok		

2. Egyed magyarországi itineráriuma:

1228. április: Pannonhalma, Veszprém (Esztergom).¹¹³ 1228. július: Pannonhalma, Németújvár (Esztergom).¹¹⁴ 1229. július: Esztergom.¹¹⁵ 1229. augusztus–1230. március: Szerémség, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Nagyvárad.¹¹⁶ 1230. április: Pannonhalma, Németújvár (Esztergom).¹¹⁷ 1230 nyara: Esztergom, Győr.¹¹⁸ 1230. július: Esztergom.¹¹⁹ 1230 ősze–1231 eleje: Pannonhalma, Pilis (Esztergom).¹²⁰ 1231. április: Pannonhalma, Veszprém (Esztergom).¹²¹

¹¹⁰ Kollányi Ferenc: Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom, 1900. 8.

¹¹¹ Thoroczky G.: A messziről jött i. m. 326.

¹¹² Barabás G.: A pápai írásbeliség i. m. 19–20.

¹¹³ Potthast 8183. sz.

¹¹⁴ Potthast 8233. és 8234. sz.

¹¹⁵ „Actum est hoc in Hospitali Sancti Stephani Regis in Strigonio” – DF 206 901; ÁÚO I. 266.

¹¹⁶ Potthast 8348. sz.; RGIX 278. sz.; Potthast 8487.; sz. RGIX 396. sz.; Potthast 9023. sz.; RGIX 935. sz.

¹¹⁷ CDS I. 264–265.

¹¹⁸ DF 206 905; Potthast 8497. sz.; Potthast 8554.; RGIX 458. sz.

¹¹⁹ „apud Hospitale Sancti Regis in Strigonio” – DF 200 629 és DF 206 906.

¹²⁰ DF 206914; Potthast 8831. sz.

¹²¹ MREV I. 87.

3. Egyed oklevelei

Kiadás dátuma	Oklevélszöveg kiadása	Levéltári jelzet	Tartalom
1229. július 6.	ÁÚO I. 266.	DF 206 901	A pannonhalmi apátság és a fehérvári prépostság megállapodása.
1230. július 8.	ÁÚO I. 278.	DF 200 629	A pápa utasításának, (Potthast 8183. sz.), valamint a peres felek oklevélének az átírása, továbbá ítélet a pannonhalmi apátság és a veszprémi káptalan perében.
1230. július 24.		DF 206 906	A pápa utasításának, (Potthast 8183. sz.), valamint a peres felek oklevélének az átírása, továbbá ítélet a pannonhalmi apátság és a veszprémi káptalan perében.
1230. április	CDS I. 264–265.	DF 206 915	A tatai és a zobori apátok, valamint János győri kanonok szubdelegálása a Fábíán ellen folytatott eljárás folyamán.
1231. április 18.	MREV I. 87.		A pannonhalmi apátság és a veszprémi káptalan egyezsége.

VÁRAD EGYHÁZI TÁRSADALMA KÁROLY RÓBERT KORÁBAN A PÁPAI TIZEDSZEDŐK SZÁMADÁSAI TÜKRÉBEN

A hiányok, íráshibák ellenére is felbecsülhetetlen értékű pápai tizedjegyzéket a Vatikáni Titkos Levéltár „*Rationes collectariae in Hungaria 1317, 1332–1337. Nr. 183*” jelzetű kézírata tartalmazza. Hangsúlyoznom kell, hogy csak egyetlen egyházmegye, a váradi tizedei maradtak fenn teljesen, mind a hat évre kiterjedően, és az első helyen kerül bemutatásra az egyházmegyék közül a jegyzőkönyvben.¹ Az adószedő (*collector*), Berengár fia Jakab a váradi mellett a kalocsai főegyházmegye területén levő püspökségek (így a kalocsai, erdélyi, csanádi, zágrábi, boszniai és szerémi) adóit gyűjtötte be.² A tizedjegyzékből megismerhetjük a váradi egyházmegye földrajzi kiterjedését, területi felosztását, vagyis főesperességeit,³ plébániának számát és helyét, egyházi felső-, közép és alsórétegének tagjait, a területén működő szerzetesrendeket (prépostok, apátok). A befizetett tized nagyságrendjéből az egyházi személyek jövedelmére és a köztük levő vagyoni különbségekre is következtethetünk, amely jelen tanulmány központi kérdése.

A váradi tizedjegyzékben a következő pénznemek jelennek meg: dénár, garas, fertó, súlymértékként leggyakrabban a budai (közönséges) márka és kevés alkalommal a finom ezüstmárka. Elsősorban Engel Pál pénztör-

¹ *Rationes Jacobi Berengarii et Raimundi de Bonofato collectorum decimarum sexennalium in regno Hungariae*. In: *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Vatikáni magyar okirattár. I/1. (a továbbiakban: Mon. Vat. I/1.); *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria*. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375. Fejérpataky László bevezető tanulmányával. Budapest 1887. [Reprint: 2000] 41–90.

² Bevezetés Fejérpataky Lászlótól. In: Mon. Vat. I/1. LVII–LX. L. még *Uő*: Pápai adószedők Magyarországon a XIII. és XIV. században. *Századok* 21. (1887) 493–517., 589–609.

³ A főesperességek területéről l. *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. III. Nagyvárad, 1884. 8–13. és térkép: A váradi egyházmegye középkori térképe – tervezte Bunyitay Vince, összeállította Homolka József m. k. felügyelő térképész (1884).; *Ortvay Tivadar*: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején: a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. II. Budapest 1892. 40–151. és térkép: A bácsival egyesített, kalocsai érseki és a csanádi, váci s váradi püspöki megyék. Készítették Ortvay Tivadar és Hrubant László (1888). A főesperességek területéről és kialakulásáról l.: *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988. 474–482. és térkép: Főesperességek az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék alapján (a zágrábi püspökség nélkül).

téneti kutatásait felhasználva⁴ a következő átszámítások végezhetők: 1 budai márka = 3,5 aranyforint = 4 fertó = 56 garas = 336 dénár; 1 finom ezüstmárka = 4 aranyforint = 64 garas Rufinus de Civinio számadásai alapján, míg 66 garas a felhasznált váradi tizedjegyzék szövege alapján = 396 dénár.

A tizedjegyzék a székesegyház klerikusait, bármilyen feladatkörük is volt, szervezetlen tömegként kezeli, amint arra Mályusz Elemér is felfigyelt.⁵ A váradi egyházmegye klerikusai összesen 1406 budai márkát fizettek be, melyből a püspök 600 márkát fizetett (vagyis az összeg 43%-át).⁶ A jegyzékből a fizetett összegek csökkenő tendenciája mutatható ki. Leginkább a legmagasabb befizetett tizedből következtethetünk a valós évi jövedelemre, illetve több évi adat esetén átlagot számítunk.

A továbbiakban arra vállalkozom, hogy bemutassam Várad egyházi személyeinek tizedfizetését. Meghatározom a klerikusok évi jövedelmét (szükség szerint garasban, márkában és forintban) és vagyoni különbségeket szemléltetek. A jövedelmek meghatározásában az 1332–1337. évi tizedjegyzék mellett segítségül hívom Rufinus de Civinio pápai nuncius számadását (1317–1320)⁷ is, ugyanis ezekben is találunk a vizsgált időszakra nézve a váradi egyházmegyére vonatkozó adatokat. Várad egyházi hierarchiájának bemutatásakor Timár György Pécs Károly Róbert kori (1301–1342) egyházi társadalmáról írt munkája állt modellként⁸ rendelkezésemre.

Várad egyházi társadalmának élén a püspök állt. Az 1332–1337. évi tizedszedés idején Bátori András (1329–1345)⁹ volt az egyházmegye főpásztora. A váradi egyházmegyéről szóló lajstrom utolsó bejegyzése a püspökről szól, mely szerint minden évben 100 budai márkát fizetett, ami hat év alatt összesen 600 budai márkát tett ki.¹⁰ Érdeemes megjegyezni, hogy a pápai adószedőnek fizetett tizede alapján a jövedelme 1000 márkára becsülhető (3500 forint, 56 000 garas), ami látszólag megegyezett a III. Béla jövede-

⁴ Engel Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. *Századok* 124. (1990) 25–93.

⁵ Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest 1971. [Második kiadás 2007] 72.

⁶ Mon. Vat. I/1. 90.; Camil Mureșan – Samuel Goldenberg Ardeleanu: La politique fiscale de la papauté en Transylvanie au cours de la première moitié du XVIe siècle. In: Nouvelles Études d'Histoire, Xe Congrès des Sciences Historiques, Róma–Bukarest 1955. 235.

⁷ *Rationes Rufini de Civinio, nuntii Johannis Papae XXII. collectoris fructuum primi anni beneficiorum vacantium in regno Hungariae.* In: Mon. Vat. I/1. 13–38.

⁸ Timár György: Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. In: Baranyai Helytörténetírás 1981. Szerk. Szita László. Pécs 1982. 13–56.

⁹ Engel Pál: Magyarország világi archontológiája (1301–1457). I. Budapest 1996. 76.

¹⁰ Mon. Vat. I/1. 90.

lemjegyzékében (1184) szereplő évi 1000 márka jövedelemmel.¹¹ Csakhogy ezüstérték- és súlykülönbséggel kell számolnunk. A III. Béla-féle magyar márka 15 latos ezüsttel készült, ezüstértéke 219 g (súlya 233,8 g), míg Károly Róbert idejében az 56 garast érő közönséges budai márkához csak 14 latos ezüstöt használtak, melynek ezüstértéke 196 g (súlya 245,5 g).¹² 1184-ben a tizennégy egyházmegye közül a váradi a győrrivel együtt a nyolcadik helyet foglalta el. Az 1332–1337. évi tizedjegyzés alapján újabb rangsort állítottam fel. Várad ezúttal is tizennégy egyházmegyéből a középmezőnyben, a hetedik helyen szerepel.

Egyházmegye	Tized (budai márka – M)	Jövedelem (budai márka – M)
Esztergom	A kollektor által átvett legmagasabb fizetett összeg: 200 M ¹³	2000 M
Erdély	Évi átlag: 174,1 M ¹⁴	1741 M
Pécs	Legmagasabb fizetett összeg (1332): 171,42 M ¹⁵	1714,2 M
Zágráb	Legmagasabb fizetett összeg (1334): 145 M ¹⁶	1450 M
Kalocsa	A kollektor által átvett legmagasabb fizetett összeg: 126 M ¹⁷	1260 M
Csanád	A kollektor által átvett hat összeg átlaga: 123,85 M ¹⁸	1238, 5 M
Várad	Minden egyes évben: 100 M ¹⁹	1000 M
Győr	64,28 M ²⁰	642,8 M
Eger	Évi átlag (1333. ²¹ 1335. ²² évi adatok): 54,55 M	545,5 M

¹¹ *F. Romhányi Beatrix*: A középkori egyházi intézmények gazdálkodása. In: Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény. Szerk. Ferenczi László – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest 2007. 201.

¹² *Engel P.*: A 14. századi magyar pénztörténet i. m. 28., 32., 35.; *Timár György*: Pécs egyházi társadalma i. m. 17.

¹³ Mon. Vat. I/1. 401.

¹⁴ Hat évre fizetve 1170 erdélyi márka – márkája 47–54 garas közötti, azaz 50 garas, budai márkában átszámítva 1044,64 budai márka. Uo. 144.

¹⁵ 200 pécsi márka tized, márkája 48 garas. Uo. 234.

¹⁶ Uo. 165, 170.

¹⁷ Értéke ötvösművekben fizetve. Uo. 401.

¹⁸ Uo. 402.

¹⁹ Uo. 90.

²⁰ 90 M tized (de márkája 40 garas). Uo. 182.

²¹ 40 márka tized (márkája 56 garas). Uo. 219.

Veszprém	A kollektor által átvett összeg: 40 M ²³	400 M
Vác	40 M és 3 garas ²⁴ ~ 40 M	400 M
Nyitra	10 M ²⁵	200 M (becsült évi jövedelem) ²⁶
Bosznia	Legmagasabb fizetett összeg (1333): 19,64 M ²⁷	196,4 M
Szerém	?	?

1. táblázat Az egyházmegyék jövedelme az 1332–1337. évi
pápai tizedjegyzék alapján

A következő felhasználható forráscsoport a 13. század végén, 14. század elején bevezetett úgynevezett *servitium commune* (*servitia communia*) fizetéseket tartalmazó *Obligationes et Solutiones* sorozat. Az említett adót a főpapoknak (apátoknak, püspököknek, érsekeknek) kellett kinevezésük, illetve megerősítésük érdekében az Apostoli Kamarába befizetni. Összességében a *servitium* a püspökök éves jövedelmének harmadát tette ki kezdetben.²⁸ Várad esetében ez alapján a püspöki jövedelem korszakunkban évi 6000 aranyforintra becsülhető. Ez a kimutatás már valószínű képet vázol az egyházmegye bevételeiről, a váradi főpásztor már a második helyen található többedmagával a ranglétrán.

²² 10 garas híján 322 márka (de márkája 50 garas) = 287,32 budai márka. Uo. 357.

²³ Uo. 403.

²⁴ Uo. 224.

²⁵ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (a továbbiakban: ÁMTF). IV. Bp., 1998. 436., 438.

²⁶ Uo. 436., 438.

²⁷ 22 márka tized (márkája 50 garas). Mon. Vat. I/1. 173.

²⁸ Cameralia documenta pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1297–1536). I. (a továbbiakban: Cameralia I.) Feltárta, szerkesztette és közreadja †Lukcsics József – Tusor Péter – Fedeles Tamás. Szerkesztőtárs: Nemes Gábor. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I, vol. 9) Bp.–Róma, 2014. xxxiv–xxxv.

Egyházmegye	<i>servitium</i>	becsült éves jövedelem
Pécs	3 300	9 900
	3 400	10 200
Esztergom	2 000	6 000
Kalocsa-Bács	2 000	6 000
Várad	2 000	6 000
Erdély	1 500	4 500
Csanád	900	2 700
Veszprém	900	2 700
Győr	800	2 400
Eger	800	2 400
Vác	500	1 500
Zágráb	400	1 200
Nyitra	275	825
Bosznia	200	600
Knin	150	450
Modrus	133 1/3	400
Szerém	100	300
Zengg	50	150

2. táblázat A magyar püspökségek éves jövedelme a 14. században (kamaraí aranyforintban)²⁹

²⁹ Cameralia I. XLVII–XLVIII.

A püspököt jövedelmi sorrendben a váradelőhegyi/váradhegyfoki premontrai prépost követte. A magyar premontrai monostorok előjárója alá 18 filia tartozott. Hiteleshelyi tevékenysége a 14. század első felében volt a legkiterjedtebb, talán ez emelte magasra a jövedelmét. A prépostság évi jövedelme a legmagasabb értékkel számolva 150 márka³⁰ (8400 garas) a székesegyházi káptalan 400 márkájához (22 400 garas) képest, a forrásban szereplő Péter premontrai prépost³¹ évi 90 márka³² (5040 garas) jövedelme jelentősen túlszárnyalja a nagyprépostét (50 márka = 2800 garas). Összehasonlításképpen Pál szentjobbi bencés apát évi jövedelme 40 márkát³³ (2240 garas) tett ki, ami a prépost jövedelmének kevesebb, mint fele.

A váradi székeskáptalan (a várbéli Szűz Mária-székesegyház nagyobbik káptalana) a *Statutumok* (1374) tanúsága szerint kezdettől fogva 24 taggal rendelkezett, beleértve a prépostot is.³⁴ A többi magyarországi székeskáptalanhoz viszonyítva közepes számú személyzettel rendelkezett.³⁵

A váradi székeskáptalan területileg 1333–1336 között 40 budai márkát³⁶ (vagyis 160–240 Ft-ot), 1337-ben pedig 39 márkát fizetett.³⁷ Összjövedelmük (400 márka, vagyis 1600–2400 Ft) a püspök jövedelmének 40%-át tette ki.

A székeskáptalan élén a nagyprépost/prépost állt.³⁸ Az 1332–1337. évi tizedjegyzékből közvetetten értesülünk az elhunyt prépostról, Istvánról.³⁹ Unokaöccse 2 garast fizetett elsőévi tizedként.⁴⁰ A tizedszedés idején ismét egy István nevű préposttal⁴¹ van dolgunk, aki az első évben 6 márkát,⁴² a további években (1333–1336) azonban rendszerint 4 márkát fize-

³⁰ Mon. Vat. I/1. 46., 62.

³¹ Hivatalviselési ideje: 1326. VIII. 16. (Anjou-kori Oklevéltár – a továbbiakban: *AOk.* X. Szerk. Blazovich László – Géczi Lajos. Bp.–Szeged. 2000. 341. sz.) – 1338. XI. 6. (*AOk.* XXII. Szerk. Piti Ferenc. Bp.–Szeged. 2012. 548. sz.)

³² Mon. Vat. I/1. 46.

³³ Uo. 62., 63., 77., 85., 90.

³⁴ A váradi káptalan legrégebbi statutumai. A váradi káptalan megbízásából közrebocsátja Bunyitay Vince. Nagyvárad 1886. (a továbbiakban *Statutumok*) 7.

³⁵ *Fedeles Tamás*: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Pécs 2005. 50.

³⁶ Mon. Vat I/1. 61., 62., 76., 84.

³⁷ Uo. 90.

³⁸ Feladataira l. *Statutumok* 88–89.; *Tímár Gy.*: Pécs egyházi társadalma i. m. 33.

³⁹ Első említése: 1323. XII. 6. (*AOk.* VII. Szerk. Blazovich László – Géczi Lajos. Bp.–Szeged. 1991. 628. sz.)

⁴⁰ Mon. Vat I/1. 46.

⁴¹ Utolsó említése: 1326. X. 26.(8.?) (*AOk.* X. Szerk. Blazovich László – Géczi Lajos. Bp.–Szeged. 2000. 427. sz.)

⁴² Mon. Vat I/1. 48–49.

tett.⁴³ Ennek értelmében a prépost átlag évi jövedelme 50 márka (2800 garas) lehetett. 1317–1320 között XXII. János megbízásából Rufinus nuncius a normál adószedés mellett a Gentilis bíboros legációjából maradt hátralékok begyűjtését hajtotta végre. A megüresedett egyházi javadalmak megadóztatása révén az üres javadalom évi jövedelmének fele folyt a pápai kincstárba (ez az *annata benificia*). A forrás alapján a váradi prépost évi jövedelmét 50 finom ezüstmárkára (márkája 64 garas = 3200 garas) becsülték.⁴⁴ Ez az adat egybecseng a tizedjegyzék alapján számolt préposti jövedelemmel.

A káptalanban a második hely az olvasókanonokot (*lectort*) illette meg (feladatai: káptalani iskola vezetése, oklevélkiadás).⁴⁵ A tizedfizetés első évében az olvasókanonok, János⁴⁶ unokaöccsével, Egyed mesterrel összesen 5156 márka tizedet (51,56 márka, 2887 garas együttes évi jövedelem) fizetett be.⁴⁷ Tudjuk, hogy a prépostság, a káptalani méltóságok önálló javadalmat képeztek, ezért ezek viselőit ezen felül még egy rendes kanonoki jövedelem, a káptalan közös vagyonából rá jutó rész (*praebenda*) is megillette.⁴⁸ János az adóját nyilvánvalóan az összevont, *lectoratus*áért és kanonoki stallumáért járó jövedelméből róttá le és ez még unokaöccse (valószínűleg egy prebendárius) jövedelmével is kiegészült. 1333-ban boldogemlékű Jánosért már csak 1,5 márkát (84 garast) fizetett be.⁴⁹ Hogy mennyit is érhetett az olvasókanonokság, azt Rufinus számadásából tudhatjuk meg. Ez 18 finom ezüstmárkának felelt meg.⁵⁰ 1335-ben az új lector, László mester⁵¹ már csak 0,5 márka (28 garas) tizedet fizetett.⁵²

A sokrétű feladatok következtében a *lector* helyettest (*sublector*) vett maga mellé. Kezdetben a *lectortól* kapott fizetést, később valószínűleg a káptalan javadalmazta.⁵³ A volt *sublectornak*, László mesternek a megürült kanonoki stallumáért ismeretlen összeget (hiányzik a szöveg) fizettek.⁵⁴ 1332-ben a *sublectori* hivatal Demeter mester kezébe került, aki egyben

⁴³ Uo. 61., 62., 76., 84.

⁴⁴ Mon. Vat. I/1. 28.

⁴⁵ Feladataira l. Statutumok. 90–91.; Timár Gy.: Pécs egyházi társadalma i. m. 35.; Mályusz E.: Egyházi társadalom i. m. 60.

⁴⁶ Első említése: 1318. II. 5. (AOk. V. Szerk. Kristó Gyula. Bp.–Szeged. 1998. 27. sz.)

⁴⁷ Mon. Vat. I/1. 48.

⁴⁸ Bunyitay V.: A váradi püspökség i. m. II. 4.

⁴⁹ Mon. Vat. I/1. 61.

⁵⁰ Uo. 28.

⁵¹ Utolsó említése: 1348. V. 8. (AOk. XXXII. Szerk. Sebők Ferenc. Bp.–Szeged. 2015. 243. sz.)

⁵² Mon. Vat. I/1. 77.

⁵³ Feladataira l.: Statutumok 26–27.; Timár Gy.: Pécs egyházi társadalma i. m. 35.

⁵⁴ Mon. Vat. I/1. 41.

budai éneklőkanonok is volt, akit Bunyitay⁵⁵ tévesen a leendő Futaki Demeter váradi püspökkel (1345–1372)⁵⁶ azonosított. A későbbi váradi főpap sokkal inkább a tizedjegyzékből fennmaradt Demeter nevű budai prépost neve, aki előbb 80, majd 90 budai márkát adott át Berengár fia Jakab *collectornak*.⁵⁷ Demeter *sublector*ként és budai éneklőkanonokként 1332-ben 107 garast és 5 dénárt⁵⁸ (azaz 1924 márkát) fizetett be, azaz 19,24 márkás (1077 garasos) évi jövedelemmel rendelkezett. Ez magas összeg volt, de nem meglepő, mert a *Statutumok*ból tudjuk, hogy a *sublector* egy rendes kanonoki jövedelemmel (*praebenda*) és azzal járó lakással rendelkezett.⁵⁹ Később lényegesen kevesebbet fizetett: 1335-ben 1 fertó (0,25 márka),⁶⁰ 1336-ban ½ fertó (0,125 márka).⁶¹

A harmadik helyen a székeskáptalani rangsorban az éneklőkanonok (*cantor*) következett.⁶² A pápai tizedszedés idején Károly Róbert király törvénytelen fia, Kálmán herceg volt az éneklőkanonok (később győri püspök – 1337–1375⁶³). 1332-ben 107 garast, azaz 1,91 márkát szolgáltatott be (ami 19,1 márka, 1070 garas évi jövedelmet feltételez).⁶⁴ Kálmán a *cantori* és kanonoki jövedelemből egyaránt befizette tehát a tizedét. Úgy látszik, 1333–1335-ben adófizetési hajlandósága csökkent, rendszerint 3 fertót (0,75 márkát) fizetett be.⁶⁵ 1335-ben stalluma megüresedett. Rufinus számadása szerint az éneklőkanonokságot 8 finom ezüstmárkára (512 garas) becsülték.⁶⁶ Volt egy másik megürült éneklőkanonoki (talán inkább *succentori*? – ez esetben vétett a jegyző) hivatal is, melyet 6 ezüstmárkára (384 garas) becsülték.⁶⁷

Az éneklőkanonok helyettesítését a *succentor* látta el. A *Statutumok* szerint az éneklőkanonoktól kapott jövedelmen túl az iskolások is kötelesek voltak fizetni neki az énektanításért.⁶⁸ A tizedszedés alkalmával Jakab *succentor* 1332–1334 között 18 garast,⁶⁹ majd 1335-ben⁷⁰ és 1337-ben 28

⁵⁵ Bunyitay V.: A váradi püspökség i. m. II. 83.

⁵⁶ Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 76.

⁵⁷ Mon. Vat. I/1. 402.

⁵⁸ Mon. Vat. I/1. 48.

⁵⁹ Statutumok 91.

⁶⁰ Mon. Vat. I/1. 77.

⁶¹ Uo. 84.

⁶² Feladataira l. Statutumok 94–96.; Timár Gy.: Pécs egyházi társadalma i. m. 36.

⁶³ Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 71.

⁶⁴ Mon. Vat. I/1. 49.

⁶⁵ Uo. 61., 62., 77.

⁶⁶ Uo. 29.

⁶⁷ Uo. 30.

⁶⁸ Feladataira l. Statutumok. 96–98.; Timár Gy.: Pécs egyházi társadalma i. m. 36.; Mályusz E.: Egyházi társadalom i. m. 61.

⁶⁹ Mon. Vat. I/1. 46., 60., 62.

garast⁷¹ fizetett, ez 3,2 (180 garas), illetve 5 márkás (280 garas) évi jövedelmeknek felel meg.

A káptalan negyedik méltósága az örkanonok (*custos*) volt.⁷² Érdekes módon az örkanonok nem szerepel a pápai tizedjegyzékben, ahogy Rufinus számadásaiban sem találunk rá utalást. Az okleveles anyag alapján a tizedszedés alatt Jakab töltötte be az örkanonoki méltóságot (1306–1337).⁷³ A pécsi székeskáptalan példája nyomán az olvasó-, éneklő- és örkanonok évi jövedelme hasonló szinten lehetett (18–19 márka, 1000–1100 garas).

Az örkanonok is helyettest (*subcustos*) vett maga mellé az alsópapság köréből, akinek fizetéséről is gondoskodott.⁷⁴ 1332–1337 között három *subcustos* névvel találkozunk: Lukács, Jakab és Mihály. Lukács 1332–1335 között mindig 50 garas⁷⁵ (0,89 márka) tizedet fizetett, mely 8,9 márkás évi jövedelemre vall. 1336-ban Jakab 27 garas⁷⁶ (0,48 márka) tizedet fizetett, amely 4,8 márkás évi jövedelmet feltételez. 1337-ben Mihály a régi gyakorlathoz visszatérve 50 garas⁷⁷ (0,89 márka) tizedet fizetett, mely 8,9 márkás (500 garasos) évi jövedelmet jelent. A *subcustos* tehát a rendes kanonoki jövedelem felét kapta. A tizedfizetés alapján a *sublector* a középréteghez, míg a *succentor* és *subcustos* az alsóréteghez tartozott, holott mind a hárman a prebendáriusok csoportjának alkotóelemei.

A méltóságviselőket (*prépost*, *lector*, *cantor*, *custos*) rangban a püspökvárban székelő, úgynevezett Szűz Mária-székesegyház kisebbik káptalanának prépostja követte, akit a középkor vége felé már általánosan kisprépostnak neveznek, megkülönböztetve ezzel a székeskáptalan élén helyet foglaló nagypréposttól.⁷⁸ 1332–1337 között Demeter mester társaskáptalani prépost és káptalana rendszerint 88 garas⁷⁹ (1,57 márka) tizedet fizetett, ez 15,7 márka (880 garas) éves jövedelmet feltételez. 1335-ben Demeter préposti hivataláért fizethetett 65 garast (1,16 márkát), azaz jövedelmét 11,6 márkára (650 garasra) becsülhetjük.⁸⁰ 1332-ben a szokásos 88 garas mellett

⁷⁰ Uo. 77.

⁷¹ Uo. 89.

⁷² Feladataira l. *Bunyitay V.*: A váradi püspökség i. m. II. 6.; *Timár Gy.*: Pécs egyházi társadalma i. m. 37.

⁷³ Hivatalviselési ideje: 1306. X. 18. (AOkl. II. Szerk. Kristó Gyula. Budapest–Szeged. 1992. 78. sz.) – 1337. I. 20. (AOkl. XXI. Szerk. Blazovich László – Géczi Lajos. Budapest–Szeged. 2005. 27. sz.)

⁷⁴ Feladataira l. *Bunyitay V.*: A váradi püspökség i. m. II. 6.; *Timár Gy.*: Pécs egyházi társadalma. 37.; *Mályusz E.*: Egyházi társadalom i. m. 61–62.

⁷⁵ Mon. Vat. I/1. 46., 61., 70., 78.

⁷⁶ Uo. 83.

⁷⁷ Uo. 90.

⁷⁸ ÁMTF I. 686.

⁷⁹ Mon. Vat. I/1. 49., 60., 62., 77., 83., 90.

⁸⁰ Uo. 77.

további 1,91 márkát szolgáltatott be⁸¹ (évi jövedelme 19,1 márka, 1070 garas), ami egy székeskáptalani kanonoki jövedelemnek felel meg. A kisprépost összjövedelmét nézve (30,7 márka = 1720 garas) a méltóságviselők szintjére emelkedik.

A kisprépost után a főesperesek következnek, akik az egyházmegye területén levő nagyobb kerületek élén álltak.⁸² A váradi egyházmegye hét főesperesi kerületet foglalt magában: a székesegyházi (vagy váradi⁸³ – *archidiaconus maior*), a bihari, homorogi, a köleséri, a kalotai, a békési és a szeghalmi (utóbbiak mind *archidiaconus minor*). Mindezek után lássuk egyenként is a főesperesek jövedelmeit!

Az 1332-es évben szereplő Pál mester, orvos (*phisicus*) összesen 2174 márka tizedet fizetett kanonokságáért és főesperességéért.⁸⁴ Évi összjövedelme 21,74 márka (1217 garas) volt. Ő töltötte be a székesegyházi főesperesi hivatalt, hiszen váradi főesperesnek nevezik 1338-ban.⁸⁵ A székesegyházi főesperes fennhatósága alá tartoztak a városi plébániák (Várad esetében hét). Nem elképzelhetetlen, hogy Pál mestert az orvos megnevezés miatt ispotályigazgatónak (*rector hospitalis*, *magister hospitalis*, *rector domus hospitalis*) is tartsuk, melynek javadalmát Pécs esetében is egy kanonok élvezte.⁸⁶ Tudjuk ugyanis azt is a *Statutumok* fennmaradásának köszönhetően, hogy a 24 kanonoki ház egyikében ispotály létesült. Tehát az ispotály a káptalan felügyelete alatt állt.⁸⁷ Ez minden bizonnyal a Szent Kereszt-ispotály lehetett, ugyanis a Szent Erzsébet-ispotály inkább a klarisszák alá tartozott,⁸⁸ a Szentlélek-ispotályt pedig Vépi Péter olvasókanonok (1427–1449) hozta létre a káptalani iskola mellett.⁸⁹

A rangsorban a második helyet a bihari főesperes foglalta el, joghatósága alá 104 plébánia tartozott.⁹⁰ A tizedjegyzékben megkülönböztették egy

⁸¹ Uo. 49.

⁸² *Bunyitay V.*: A váradi püspökség i. m. II. 7.; *Érszegi G.*: Esperes. In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest 1994. 98–199.; *Kristóf Ilona*: Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440–1526). Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 4. Pécs 2014. 25.; *Fedeles T.*: A pécsi székeskáptalan i. m. 61–62.

⁸³ István váradi főesperes 1318-ból. Mon. Vat. I/1. 29.

⁸⁴ Uo. 49.

⁸⁵ AOkl. XXII. Szerk. Piti Ferenc. Budapest–Szeged, 2012. 228. sz.

⁸⁶ *Timár Gy.*: Pécs egyházi társadalma i. m. 42–43.

⁸⁷ Statutumok 20.

⁸⁸ Erzsébetnek, Balázs comes királyi *hospes* feleségének 1339-es végrendelete alapján. AOkl. XXIII. Szerk. Piti Ferenc. Budapest–Szeged. 1999. 778. sz.

⁸⁹ *Bunyitay V.*: A váradi püspökség i. m. II. 254.; A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei I. (1289–1556). Közzéteszi: Jakó Zsigmond. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 17.) Budapest 1990. 562. sz., 687. sz.

⁹⁰ ÁMTF I. 584–588.

személy főesperesi és kanonoki jövedelmét. Péter bihari főesperesként 1332-ben 1,5 márka tizedet fizetett főesperességéért és 107 garas, 5 dénárt (1924 márkát) kanonoki *praebendája* után.⁹¹ Évi kanonoki jövedelme tehát 19,24 márkára (1077 garasra) rúgott, akárcsak a *sublectoré*. Péter 1333–1336 között továbbra is 1,5 márka tizedet fizetett főesperesi széke után.⁹² A legmagasabb befizetett tizedösszeggel számolva a bihari főesperesség évi jövedelme 15 márka (840 garas) volt. A tizedjegyzék alapján a bihari főesperes összjövedelme 34,24 márka (1917 garas). Rufinus a bihari főesperesség jövedelmét 19 finom ezüstmárkára becsülte.⁹³

A 18 plébániát felügyelő⁹⁴ Pál kalotai főesperes 1332–1337 között folyamatosan egy márkát fizetett főesperesi jövedelméből.⁹⁵ A kalotai főesperesség évi jövedelmét tehát 10 márkára (560 garasra) tehetjük. 1332-ből ismert kanonoki jövedelméből származó tizede is, amely összesen 2061 márka.⁹⁶ Évi jövedelme ennek megfelelően 20,61 márka (1154 garas). A kalotai főesperes összjövedelme 30,61 márkát (1714 garast) tesz ki.

A 49 plébániát⁹⁷ kormányzó Tamás homorogi főesperes 1332-ben összesen 2,75 márkát fizetett tizedként,⁹⁸ amelyből feltételezhetően 2 márka kanonoki jövedelméből származhatott, ugyanis 1333-ban⁹⁹ és 1336-ban¹⁰⁰ 3 fertóval (0,75 márkával) adózott. A homorogi főesperesség évi jövedelmét tehát 7,5 márkára (420 garasra) tehetjük. Évi kanonoki jövedelme 20 márka (1120 forint) volt logikánk értelmében, míg évi összjövedelme 27,5 márka (1540 garas).

A 40 plébániát igazgató¹⁰¹ köleséri főesperesek közül kettő nevét őrizte meg a tizedjegyzék. Péter 1333-ban 0,5 márkát,¹⁰² 1337-ben Miklós pedig szintén 0,5 márkát rótt le.¹⁰³ A köleséri főesperesség évi jövedelmét tehát 5 márkára (280 garasra) tehetjük. Ezzel vág egybe a Rufinus számadásából vett információ, miszerint a köleszi főesperességet 5 finom ezüstmárkára becsülték.¹⁰⁴

⁹¹ Mon. Vat. I/1. 48.

⁹² Uo. 61., 62., 76., 84.

⁹³ Uo. 30.

⁹⁴ ÁMTF I. 584–588.

⁹⁵ Mon. Vat. I/1. 49., 61., 62., 77., 84., 90.

⁹⁶ Uo. 49.

⁹⁷ ÁMTF I. 584–588.

⁹⁸ Mon. Vat. I/1. 48.

⁹⁹ Uo. 61.

¹⁰⁰ Uo. 84.

¹⁰¹ ÁMTF I. 584–588.

¹⁰² Mon. Vat. I/1. 62.

¹⁰³ Uo. 90.

¹⁰⁴ Uo. 29.

Jakab mester szeghalmi főesperes 1332-ben 17 garast (0,30 márkát) fizetett,¹⁰⁵ 1334-ben¹⁰⁶ és 1335-ben 0,5 márkát (főesperességéért és szőlőiért),¹⁰⁷ míg 1336-ban 1 márkát (főesperességéért és szőlőiért).¹⁰⁸ A szeghalmi főesperesség plébániáinak száma (9) alapján¹⁰⁹ a főesperesség évi jövedelme 3 marka (168 garas) lehetett.

Miklós mester békési főesperes 1334-ben főesperességéért és kápolnái, szőlősei használatáért 1 fertót (0,25 márkát)¹¹⁰, 1335-ben hivataláért és kápolnáiért szintén ennyit fizetett.¹¹¹ 1336-ban már nagyobb összeget, 37 garast (0,66 márkát) bocsátott rendelkezésre.¹¹² A békési főesperesség plébániáinak száma (6) alapján¹¹³ a főesperesség évi jövedelme 2 marka (112 garas) lehetett.

Nem meglepő, hogy a több mint 100 plébániával rendelkező bihari került jövedelem alapján a főesperességek élére (a székesegyházi főesperes bevételét sajnos nem tudjuk kikövetkeztetni, de rangban ő állt elől). Érdekes azonban, hogy a homoroginál és kölesérinél kevesebb plébániával rendelkező kalotai főesperesség nagyobb jövedelmet mutathat fel. A káptalan gazdaságának, birtokhálózatának irányítására minden évben dékánt (*decanus*) választottak.¹¹⁴ 1332-ben Miklós dékán a prépost helyett fizetett 3 márkát.¹¹⁵ A dékán a birtok- és jövedelemkezelés felelőseként rezideált, így helyben be tudta fizetni a prépostra jutó dézsmát. 1333-ban Miklós dékán hivatala után 1,5¹¹⁶ 1335-ben Jakab 1,5¹¹⁷, míg Tamás 2,5 marka tizedet fizetett.¹¹⁸ Mint láthatjuk 1334-ben és 1336-ban a dékáni hivatal betöltetlen volt. 1335-ben két dékán neve is olvasható. Ez azzal magyarázható, hogy az egyik az éves választás (nagyböjt második vasárnapja) előtt, míg a másik az után töltötte be a hivatalt. Egy másik megoldási lehetőség szerint Váradon eleve két dékánt választottak. Úgy tűnik, a dékáni hivatal évi 15 marka (840 garas) jövedelemmel járhatott. Elképzelhető, hogy a dékánok nevei megegyeznek a különböző főesperesek neveivel, talán ők váltották

¹⁰⁵ Uo. 48.

¹⁰⁶ Uo. 62.

¹⁰⁷ Uo. 77.

¹⁰⁸ Uo. 85.

¹⁰⁹ ÁMTF I. 500.

¹¹⁰ Mon. Vat. I/1. 62.

¹¹¹ Uo. 77.

¹¹² Uo. 84.

¹¹³ ÁMTF I. 500.

¹¹⁴ Statutumok 63–64.; *Bunyitay* V.: A váradi püspökség i. m. II. 7–8.; *Fedeles T.*: A pécsi székeskáptalan i. m. 59.

¹¹⁵ Mon. Vat. I/1. 49.

¹¹⁶ Uo. 62.

¹¹⁷ Uo. 77.

¹¹⁸ Uo. 83.

évről évre egymást a dékáni tisztségben. Miklós dékán ez esetben meg-egyezne Miklós békési főesperessel, Jakab dékán Jakab szeghalmi főesperessel, Tamás dékán pedig Tamás homorogi főesperessel.

Az egyszerű javadalmas kanonokok (mesterkanonokok) száma Váradon 12 lehetett, mivel a 24 fős testületből a két prépost, a három további méltóságviselő, valamint a hét főesperes összesen 12 javadalmat foglalt el. Nevük mellett a tizedjegyzékben minden esetben ott a mester (*magister*) megnevezés, mivel ez az általános magyarországi gyakorlatban minden kanonoknak kijáró cím volt.¹¹⁹

1332-ből tudjuk, hogy egy bizonyos István kanonok megürült káptalani stallumáért 8 márkát fizettek,¹²⁰ aminek értelmében kanonoki stalluma évi 16 márka (896 garas) jövedelemmel járt. Ez megfelel a Rufinus által 3 kanonok esetében felbecsült kanonoki jövedelemnek, azaz 16 finom ezüstmárkának.¹²¹ Benedek kanonokról a tizedjegyzék csak annyit árul el, hogy papja 3 garast fizetett 1336-ban.¹²² Demeter 1332-ben összesen 1,95 márka tizeddel adózott,¹²³ évi jövedelme tehát 19,24 márka, azaz 1077 garas.¹²⁴ Sokkal inkább vele azonosítható a későbbi váradi püspök, Futaki Demeter. Domonkos 1332-ben 1071 márka tizedet fizetett,¹²⁵ évi jövedelme így 10,71 márkában (600 garasban) állapítódott meg. 1332 áprilisában XXII. János pápa Velyk Domonkosnak egy egri kanonoki stallumot is adott, valamint megtarthatta a váradi kanonoki *praebenda* felét. Ezért szerepel kevesebb összeg a neve mellett, mint a többi váradi kanonok esetében.¹²⁶ Egyed, János olvasókanonok unokaöccse, amint korábban említettem, az olvasókanonokkal együtt róttá le tizedét, így jövedelmét nem tudjuk meghatározni. Az egyszerű kanonokok közt kapott helyet Fülöp (Kistárkányi Fülöp), a püspök unokaöccse (édesanyja ugyanis Bátori András testvére volt)¹²⁷, későbbi váradi prépost.¹²⁸ 1332-ben az üresedésben levő kanonoki

¹¹⁹ Köblös József: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (A budai, fehértvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával.) (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 12.) Budapest 1994. 45.

¹²⁰ Mon. Vat. I/1. 41.

¹²¹ Uo. 28–30.

¹²² Uo. 83.

¹²³ Uo. 48.

¹²⁴ Uo. 30.

¹²⁵ Uo. 49.

¹²⁶ Documente privind istoria României. C. Transilvania, veacul XIV. (a továbbiakban DIR C, veacul XIV.) III. Szerk. Ion Ionașcu – L. Lăzărescu-Ionescu – Barbu Cămpina – David Prodan – Mihail Roller. Bukarest 1954. 79. sz.

¹²⁷ AOKl. VI. Szerk. Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 2000. 93. sz.; AOKl. VII. Szerk. Blazovich László – Géczi Lajos. Budapest–Szeged, 1991. 656. sz.

¹²⁸ Hivatalviselési ideje: 1337. I. 20. (AOKl. XXI. Szerk. Blazovich László – Géczi Lajos. Bp.–Szeged. 2005. 27. sz.) – 1338. X. 6. (AOKl. XXII. Szerk. Piti Ferenc.

stallumért 5 finom ezüst márkát (márkája 66 garast) fizetett,¹²⁹ azaz évi jövedelme 10 márka (660 garas) volt. 1336-ra fizetési hajlandósága igen-csak megkopott, 21 garast (0,375 márka) szánva.¹³⁰ László, az erdélyi vajda fia 1332-ben 2214 márka tizedet fizetett¹³¹ (ami 22,14 márka, 1240 garas évi jövedelmet feltételez). László Cine-nek/Cyne-nek mondott Péter fia 1332-ben 107 garast (1,91 márkát) fizetett tizedként,¹³² így éves jövedelme 19,1 márkában (1070 garasban) állapítható meg. Egy bizonyos László mester, Voged fia 1334-ben 1 márkát és 1 fertót (azaz 1,25 márkát) fizetett a kápolnák és szőlősök használatáért.¹³³ 1332-ben *Magnus* (Nagy) 107 garast és 5 dénárt (1924 márkát) fizetett kanonoki jövedelméből (19,24 márkából) tizedként.¹³⁴ Évi jövedelme tehát 19,24 márkában (1077 garasban) határozható meg. Márton két évre (1333–1334) 1 fertót (0,25 márkát), 1335-ben ugyanennyit fizetett hivataláért (kápolna- vagy oltárigazgató).¹³⁵ 1332-ben Miklós, az esztergom-zöld-mezei Szent György-társaskáptalan prépostja 107 garas tizedet (1,91 márkát) fizetett,¹³⁶ ennek megfelelően évi jövedelme 19,1 márka (1070 garas). Mór 1332-ben 1 ½ márkát és 22 garast (1892 márkának megfelelő) tizedet fizetett,¹³⁷ évi jövedelme 18,92 márka (1060 garas) lévén. Az a Mór lehet, aki 16 márkát érő kanonoki hivatalt nyert Rufinus számadása szerint.¹³⁸ A kanonokok a tizedfizetés első évében, 1332-ben fizettek reális jövedelmüknek megfelelő összeget, ez pedig átlag 1,9 márka volt, így 19 márka (1064 garas) éves jövedelemmel számolhatunk. Mindezek alapján némi árnyalásra szorul Varga Árpád megállapítása, aki a kanonokok évi átlagjövedelmét a tizedjegyzék alapján 15–16 márkára tette. Ez utóbbi összeg ugyanis Rufinus becslésével egyezik meg.¹³⁹

Bp.–Szeged. 2012. 496. sz.); 1346. III. 26. (AOk XXX. Szerk. Piti Ferenc. Bp.–Szeged. 2014. 226. sz.) – 1366. IV. 15. (Documenta Romaniae Historica – a továbbiakban DRH – XIII. C. Transilvania. Szerk. Ioan Dani, Konrad Gündsch, Viorica Pervain, Aurel Răduțiu, Adrian Rusu, Susana Andea. Bukarest, Bykarest, 1994. 87. sz.); 1369. III. 29. (DRH XIII. 379. sz.) – 1373. VI. 29. (DRH XIV. C. Transilvania. Szerk. Viorica Pervain, Aurel Răduțiu, Lidia Gross, Susana Andea. 253. sz.)

¹²⁹ Mon. Vat. I/1. 41.

¹³⁰ Uo. 84.

¹³¹ Mon. Vat. I/1. 49.

¹³² Uo. 48.

¹³³ Uo. 62.

¹³⁴ Uo. 48.

¹³⁵ Uo. 62., 77.

¹³⁶ Uo. 49.

¹³⁷ Uo. 48.

¹³⁸ Uo. 28–29.

¹³⁹ *Varga Árpád: A váradi káptalan hiteleshelyi működése.* In: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor (Szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok.* Bukarest 1980. 21.

Jövedelmük alapján némely gazdag váradi, városi plébánost (nem *rector*ként jelöli a tizedjegyzék őket) az egyházi középréteghez sorolhatunk (Szent Kereszt- és Szent Jakab-egyház plébánosa). A tizedjegyzék összesen hét váradi plébániáról tesz említést. Ez a forrástípus hoz számunkra először információkat Várad plébániáiról. A plébániákat jövelmük szerint csökkenő sorrendben mutatom be.

A városi plébániák közül a legnagyobb jövedelemmel a Szent Kereszt-plébánia bírt. Tamás nevű plébánosa 1332-ben, 1334-ben és 1335-ben 2,¹⁴⁰ 1333-ban és 1337-ben 2,5 márkát¹⁴¹ fizetett. Évi jövedelme 20–25 marka (1120–1400 garas) között alakult, ami még az egyszerű kanonokok jövedelmét is felülmúlta. A György, illetve András nevű káplán (a plébános vikáriusa) jövedelme leginkább az évi 5 márkának (280 garas) felelt meg.¹⁴² A Szent Kereszt-plébánia együttes jövedelme így tehát 25–30 márkára (1400–1680 garasra) tehető, ami még országos viszonylatban is magas.

A Szent Jakab-templom plébánosa, Albert 1332–1337 között 80 garast fizetett,¹⁴³ így jövedelme 800 garas volt. Káplánja, Péter 1332–1337 között 20 garas tizedet rótt le,¹⁴⁴ így évi jövedelme 200 garasra becsülhető. Mindezek alapján a plébánia évi összjövedelme 1000 garas volt.

Olaszi esetben nem két templommal (olaszi és a Szent Egyed-templom), hanem egy Szent Egyed tiszteletére szentelt templommal számolhatunk, ahol két egyenlő jövedelmű plébános működött. Volt plébánosa, Olaszi István 1332-ben megüresedett plébániájának használatáért 3 finom ezüst márkát fizetett (márkája 66 garast ért), ami tehát 6 marka (396 garas) évi jövedelemmel járt.¹⁴⁵ János (Jovan, Jean, Iuan), olaszi plébánosa a neve alapján a helyi, újlatin népcsoport választott papja lehetett. János évi jövedelme 400–460 garas között alakult.¹⁴⁶ Miklós, az olaszi Szent Egyed-templom papja 1332-ben és 1334-ben 43 garast, 1333-ban, 1335–1337 között 40 garast fizetett. Miklósnak, a Szent Egyed-templom papjának évi jövedelme 400–430 garas között alakult.¹⁴⁷ A plébánosok jövedelme a prebendáriusok szintjének felelt meg. A plébánia összjövedelme 800–890 garas között alakult.

A Szentlélek-templom plébánosának, Péternek (1332, 1334–1337) évi jövedelme 160–300 garas között alakult.¹⁴⁸ János káplán (1332–1335, 1337)

¹⁴⁰ Mon. Vat. I/1. 45., 69., 77.

¹⁴¹ Uo. 61., 89.

¹⁴² Uo. 45., 61., 69., 77., 83., 89.

¹⁴³ Uo. 45., 69., 69., 77., 83., 89.

¹⁴⁴ Uo. 45., 60., 69., 77., 83., 89.

¹⁴⁵ Uo. 41.

¹⁴⁶ Uo. 60., 69., 83.

¹⁴⁷ Uo. 46., 60., 69., 83., 89.

¹⁴⁸ Uo. 45., 70., 78., 83., 90.

tizedei alapján évi 120–140 garas bevételre tett szert.¹⁴⁹ A plébánia összjövedelme 280–440 garas között változott.

A Szent Márton-templom plébánosa káplánnal sem rendelkezett. András (1332–1335),¹⁵⁰ majd utódai, János (1336)¹⁵¹ és Domonkos (1337)¹⁵² plébános 28 garas tizedet szolgáltatott be. A plébánia évi jövedelme tehát 280 garas volt.

A Szent Péter-hegyi templom plébánosa, Miklós 1332–1334 között 20 garast fizetett.¹⁵³ Utódjai, Péter 1335-ben¹⁵⁴ és István 1336–1337-ben szintén 20 garast fizettek.¹⁵⁵ A plébánia szegénységét mutatja, hogy a plébános káplánt se tudott felfogadni. A plébánia évi jövedelme így 200 garas lehetett.

A bolognai (*de Bon*) plébánia patrocíniumát nem ismerjük. Papja, Pál 1332-ben 19 garas,¹⁵⁶ míg 1334-ben 18 garassal adózott.¹⁵⁷ Évi jövedelme így 180–190 garas között alakult. A Szentlélek-, Szent Márton-, Szent Péter-hegyi és bolognai templom plébánosainak jövedelemszintje a kóruspapokéval egyezik meg.

A 13. század folyamán a kanonokok vagyoni helyzete lehetővé tette, hogy a káptalani iskolában végzett klerikusok közül feladataik (szentmise, zsoltosma végzése, kórusszolgálat) ellátására helyettest állítsanak. Később ők a hiteleshelyi tevékenységben is részt vettek. Fizetésükről (ellátásukról) az illető helyettesítendő kanonok gondoskodott úgy, hogy átengedte javadalma (*praebenda*) egy részét, ezért nevezzük őket prebendáriusoknak. Őket a káptalan nevezte ki és a *succentor* volt a vezetőjük.¹⁵⁸ A *Statutumok* szerint számuk 24, tehát mindegyik kanonoknak volt egy helyettese.¹⁵⁹ A tizedszedés idején a prebendáriusok nem alkottak különálló testületet. A karpapok másodévi számadása tartalmazza a kóruspapokon, prebendáriusokon kívül a káptalan kollektív fizetését, a prépostot, kisprépostot, premonstrei prépostot, szentjobbi apátot (aki nem Várad egyházi társadalmához tartozik), városi plébánosokat, oltárigazgatókat, a *lectort*, a *cantort*,

¹⁴⁹ Uo. 45., 60., 69., 78., 89.

¹⁵⁰ Uo. 45., 60., 69., 77.

¹⁵¹ Uo. 83.

¹⁵² Uo. 89.

¹⁵³ Uo. 46., 61., 69.

¹⁵⁴ Uo. 77.

¹⁵⁵ Uo. 83., 90.

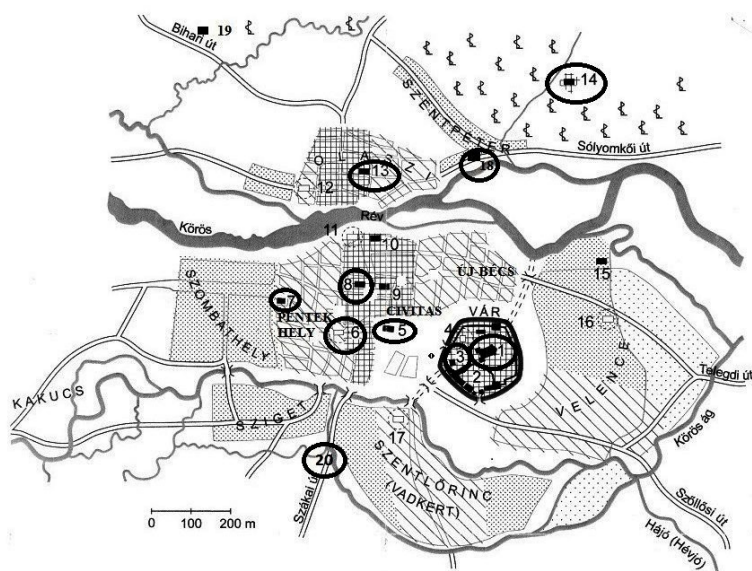
¹⁵⁶ Uo. 46.

¹⁵⁷ Uo. 70.

¹⁵⁸ *Kosztai László*: Adalékok a székesegyházi alsópapság 13–14. századi történetéhez. In: *Új: Írásbeliség és egyházszervezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből.* (Capitulum III.) Szeged 2007. 45–58.

¹⁵⁹ *Statutumok* 68.

dékánt, *subcustost*, *succentort*, főespereseket, kanonokokat, prebendáriusokat, sőt a püspök, főesperesek és előkelőbb kanonokok káplánjait.¹⁶⁰

1. Szűz Mária székesegyház	1241 előtt
2. Püspöki udvar	13. sz. második fele
3. Kisebbsz. Szt. Mária káptalan	14. sz. első fele
4. Keresztelő Szt. János társaskáptalan	14. sz. második fele
5. Szt. Lélek plébánia (+ ispotály?)	Árpád-kori várfal
6. Szt. Márton egyház	Középület
7. Szt. Kereszt plébánia (+ ispotály?)	Feltételezett középület
8. Szt. Jakab plébánia	Feltehető vízmeder
9. Káptalani iskola	
10. Beginaház	
11. Ferences kolostor (konventuális?)	
12. Szt. Miklós ágostonrendi remetekolostor	
13. Szt. Egyed plébánia	
14. Váradelőhegyi Szt. István mártír premontrei monostor	
15. Ferences kolostor (obszerváns?)	
16. Szt. Anna klarissza kolostor és plébánia	
17. Mindszentek plébánia, később domonkos kolostor	
18. Szent Péter egyház	
Várad területi fejlődése és középületei a 14. század végéig.	
Győrffy György és Emődi Tamás térképeinek felhasználásával	
tervezte: Szende Katalin, rajzolta: Szemerey Anna	
19. Kápolnai pálos monostor	20. Bolognai (de Bon) plébánia
Térképmelléklet Szende Katalin: „Civitas opulentissima Varadiensis”. Püspöki székhely és városfejlődés a középkori Váradon című írásához.	

1. ábra Várad területi fejlődése és középületei a 14. század végéig¹⁶¹

¹⁶⁰ Mon. Vat. I/1. 60–62.

¹⁶¹ Győrffy György és Emődi Tamás térképeinek felhasználásával tervezte: Szende Katalin, rajzolta: Szemerey Anna. Térképmelléklet Szende Katalin: „Civitas opulentissima Varadiensis.” Püspöki székhely- és városfejlődés a középkori Vára-

Az 1332–1337-es pápai tizedjegyzék (a már említett méltóságviselők helyettesein kívül) kevés – mindössze három személyt említ prebendárius néven. Évi jövedelmük nem egységes, eltérő. Domonkos 1333-ban 20 garas tizedet fizetett,¹⁶² évi jövedelme 200 garas lévén. Gergely 1332-ben 4 márkát fizetett üresedésben levő prebendája után,¹⁶³ aminek évi jövedelme 8 márka (448 garas) volt. 1332-ben János 63,5 garas tizedet fizetett,¹⁶⁴ évi jövedelme 635 garas volt.

A váradi társaskáptalan hat taggal rendelkezett. A tizedjegyzék két egyszerű kanonokról tesz említést. István 11 garassal (1337),¹⁶⁵ míg Mihály, a kisprépost vikáriusa 20–28 garassal (1333–1336) adózott,¹⁶⁶ évi jövedelmük tehát 110–280 garas közötti. Mint láthatjuk, a társaskáptalanok kanonokjai a prebendáriusokkal megegyező anyagi színvonalon álltak.

Várad egyházi társadalmának legnépesebb rétegét az alsópapsághoz tartozó karpapok, avagy a kórus kiváltságok nélküli papjai alkották. A váradi karbeli papok ugyanazokat a teendőket látták el, mint a prebendáriusok. Jövedelmük így is alig érte el egy kanonoki stallum harmadát, tizedét. A középrétegbe, a kanonokok közé történő felemelkedés nemigen volt lehetséges számukra.¹⁶⁷ A tizedjegyzék 44 karpap nevét örökítette meg. A kóruspapok tizede 1–28 garas közti összegeket ölelt fel, így évi jövedelmük 10–280 garas között váltakozott. A legszegényebbek (pl. Márk,¹⁶⁸ „szegénynek mondott” Márton¹⁶⁹) kevesebb jövedelemmel bírtak, mint a falusi plébánosok. A vagyonosabbak (pl. Egyed pap,¹⁷⁰ János, Dénes testvére¹⁷¹) talán inkább a prebendáriusok közé sorolhatók. A vagyoni különbségek is azt igazolják, hogy nem beszélhetünk a prebendáriusok, kóruspapok zárt testületéről.¹⁷² A karpapokat több esetben melléknevekkel látták el: „agg” Egyed,¹⁷³ Fekete (*Niger*) Mihály,¹⁷⁴ „Tarnak mondott” Miklós,¹⁷⁵ *Deuthunicus* (Teu-

don. In: Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről 1. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad 2014. 101–128. című tanulmányához.

¹⁶² Mon. Vat. I/1. 62.

¹⁶³ Uo. 41.

¹⁶⁴ Uo. 49.

¹⁶⁵ Uo. 89.

¹⁶⁶ Uo. 60., 63., 77., 83.

¹⁶⁷ *Fedeles T.*: A pécsi székeskáptalan i. m. 69–70.

¹⁶⁸ Mon. Vat I/1. 46.

¹⁶⁹ Uo. 45., 60., 69., 78., 90.

¹⁷⁰ Uo. 60., 69., 78., 83.

¹⁷¹ Uo. 78., 83., 90.

¹⁷² *Mályusz E.*: Egyházi társadalom i. m. 73.

¹⁷³ MonVat I/1. 89.

¹⁷⁴ Uo. 45.

¹⁷⁵ Uo. 90.

ton) Miklós¹⁷⁶ (származására utalhat), „Ördögnek/Démonnak mondott” Pál,¹⁷⁷ „Szent Péternek mondott” Péter.¹⁷⁸ Némely esetben az előnevek meg-
fejtethetetlennek tűnnek (pl. *Caytar*-nak mondott Péter,¹⁷⁹ *Chulak*-nak mon-
dott Pál,¹⁸⁰ *Cyclar*-nak mondott Miklós,¹⁸¹ *Gugar*-nak mondott Márton,¹⁸²
Socia-nak mondott Miklós¹⁸³). A karpapok közt kapott helyett Lőrinc, az
olvasókanonok *procurator*¹⁸⁴ (ügyvivője) és Lőrinc pap, a kanonokok
*clavigere*¹⁸⁵ (kulcsosa, kincstartója) is. A kóruspapok valamely falu plébá-
nosai is lehettek egyben. 1337-ben Kelemen pap, Szűz Mária falu (a mai
Kismarja, Hajdú-Bihar megye) plébánosa 14 garast fizetett.¹⁸⁶

A *Statutumok*ban a karbeli papokat oltárigazgatóknak és kápolna-
igazgatóknak írják,¹⁸⁷ így nem meglepő, hogy a tizedjegyzékben is kóruspa-
pokat találunk ebben a jövedelemkiegészítő szerepkörben. A négy oltár-
igazgató: Balázs (Szent Anna-oltár), Dénes (Szent Jakab-oltár), István
(Szent László király oltára), János (Szent Lajos-oltár) évi bevétele 60–140
garas közötti. A tizedjegyzékben nyolc kápolnaigazgató nevét találjuk, akik
többnyire kanonokok voltak (jövedelem-kiegészítés). Demeter kisrépost,¹⁸⁸
és László, az erdélyi vajda fia¹⁸⁹ esetében megállapítható, hogy az éves jö-
vedelmük 200, illetve 700 garas közé esett. A *Statutumok* értelmében a 24
kanonok között, akik részt vesznek a miséken, 22 szőlőhelyet osztottak ki (a
maradék kettőt a későn érkezőknek tartották fenn).¹⁹⁰ A tizedjegyzék alap-
ján egy szőlős utáni jövedelem így 200–330 garas közt váltakozott.¹⁹¹ Voltak
olyanok is, akik kápolna és szőlős után, avagy hivatalért (oltár- vagy oltár-
igazgatóságért, szőlőért) fizettek. A városi plébánosok káplánjait leszámítva
kóruspapok neveit olvashatjuk káplánokként (a két kategóriát egybevéve
16 személy). A hierarchiának megfelelően a püspök bírt a legtöbb, három
káplánnal (Ábrahám,¹⁹² János,¹⁹³ Márk¹⁹⁴) és az ő évi átlagjövedelmük volt

¹⁷⁶ Uo. 45., 61., 70., 78., 83., 90.

¹⁷⁷ Uo. 46., 77.

¹⁷⁸ Uo. 78.

¹⁷⁹ Uo. 60.

¹⁸⁰ Uo. 45., 61.

¹⁸¹ Uo. 69., 77.

¹⁸² Uo. 83.

¹⁸³ Uo. 45., 83., 90.

¹⁸⁴ Uo. 78., 89.

¹⁸⁵ Uo. 46.

¹⁸⁶ Uo. 90.

¹⁸⁷ Statutumok. 75.

¹⁸⁸ Mon. Vat. I/1. 62.

¹⁸⁹ Uo. 77.

¹⁹⁰ Statutumok. 61.

¹⁹¹ Mon. Vat. I/1. 77.

¹⁹² Uo. 78., 83., 90.

a legmagasabb, összesen 100 garas. A nagyprépost egyetlen káplánjának (Péternek) évi jövedelem 80 garast biztosított.¹⁹⁵ Bihari és szeghalmi főesperes egy-egy káplánjuknak évi 40–50 garast juttattak.¹⁹⁶ A *cantor* és a *lector* egy káplánjának és a *custos* két káplánjának 30–40 garas közti összegeket osztottak ki.¹⁹⁷

Végezetül tekintsük át az alábbi táblázatban az egyes egyházi társadalmi rétegek közötti szintkülönbségekre utaló jövedelmeket! A csoportok lefelé haladva a következők: a püspök, a premontrei prépost és a nagyprépost, az egyházi középréteg és az alsópapság.

¹⁹³ Uo. 46., 61., 70., 78., 83., 90.

¹⁹⁴ Uo. 61.

¹⁹⁵ Uo. 70.

¹⁹⁶ Balázs, Péter bihari főesperes káplánjának fizetései: Uo. 46., 60., 69., 78. Jakab szeghalmi főesperes káplánjának fizetése: Uo. 46.

¹⁹⁷ Balázs kóruspap, Kálmán *cantor* káplánjának fizetése: Uo. 78.; István, a *lector* káplánjának fizetése: Uo. Domonkos ... falu papja, a *custos* káplánjának fizetése: Uo. 90. János, a *custos* káplánjának fizetése: Uo. 46.

Egyházi tisztség	Pénznem (garas)
püspök	56 000
premontrei prépost	5 040
nagyprépost	2 800
<i>lector</i>	1 188 + ...
<i>cantor</i>	528 +1 070
<i>custos</i>	1 000–1 100 + ...
kisprépost	650 +1 070
székesegyházi főesperes	1 217
bihari főesperes	840 +1 077
dékán (talán főesperesi hivatallal összekapcsolva)	840 +...
kalotai főesperes	560 +1 154
homorogi főesperes	420 +1 120
köleséri főesperes	280 +...
szeghalmi főesperes	168 +...
békési főesperes	112 +...
egyszerű javadalmas kanonokok (mesterkanonokok)	1 000–1 100 +...
a Szent Kereszt-templom plébánosa	1 120–1 400
<i>sublector</i>	1 077
a Szent Jakab-templom plébánosa	800
prebendáriusok	200–635
<i>subcustos</i>	500
<i>succentor</i>	180–280
az Olaszi Szent Egyed-templom plébánosai	400–460
a Szentlélek-templom plébánosa	160–300
a Szent Márton-templom plébánosa	280
társaskáptalani kanonokok	110–280
a Szent Péter-hegyi templom plébánosa	200
a boni templom plébánosa	180–190
kóruspapok	10–280 +30–100 (káplán) + 60–140 (oltárigazgató)
a városi plébánosok káplánjai	120–280

3. táblázat Várad egyházi társadalmának rétegződése, jövedelemkülönbségek

KOPPÁNY ÉS A SZENT JOBB: SZENT ISTVÁN-LEGENDÁK NEMZETKÖZI KERETBEN

Laci az első levelét a kilencvenes évek elején még írógéppel írta nekem; felkért, hogy írjak cikket az *Aetas*nak. Az utolsó üzenete egy halála előtt néhány héttel, 2015. július 1-jén küldött email. A közte eltelt több mint húsz év alatt néha ugyan elvesztettük átmenetileg a kapcsolatot egymással, de mindig újra felvettük a fonalat, írtunk egymásnak a munkánkról, elküldtük a kész műveket. A két levél, az első és az utolsó amolyan könyvtámaszok, amelyek között az eltelt idő valóban sok kötet világra jötténél is bábáskodott. Így választottam ezt a témát Laci emlékére: mintegy két könyvtámaszt István király uralkodásának elejéről és végéről, Koppány történetét és a szent jobbot.

Veszprémy László már nagyon régen felhívta a figyelmet arra, hogy az a Szt. István, akit történészként megpillantunk a forrásokban, a „kitalált 11. század” része, s e kitalált történet első rétege a késő 11., kora 12. század terméke.¹ Van ugyan néhány korabeli forrás, de azok alapján alig-alig tudunk meg valamit István királyról. Szinte mindaz, amit tudni vélünk, valójában későbbi konstrukció. Ennek valódi következményeit azonban ritkán gondoljuk át, leginkább megpróbálunk amolyan óvatos és a józan észre alapozott megállapításokat tenni.

E két epizódra vonatkozóan azonban szeretném elkezdni kibogozni, mit is jelent az, ha ténylegesen komolyan vesszük, hogy amit Szt. Istvánról tudunk, az későbbi, és írói műgonddal megszerkesztett szövegekből származik. A középkori szerzők nem a valós múltból próbáltak minél hitelesebb leírást adni. Nemcsak konkrét célok érdekében komponálták meg szövegeiket – s e célokat néha ismerhetjük, máskor érteni véljük, s ismét más esetekben rekonstruálhatjuk a szövegekből –, hanem egyrészt más, korábbi szövegekből merítettek ötleteket, vagy akár át is vettek azokból bizonyos részeket, másrészt saját koruk problémáira kerestek megoldásokat és saját koruk jellemző vonásait vetítették vissza István király korába.

Először a Koppány-epizódot szeretném nagyító alá vonni. A magyar historiográfiában jól ismert történet Koppány pogánylázadásáról és felnyégeléséről modern történetírói elmeszülemény, és több, különböző korból származó forrás összekombinálásának eredménye. A magyar történetírás rengeteg energiát fektetett abba, hogy megpróbálja „rekonstruálni” Kop-

¹ László Veszprémy: The Invented 11th Century of Hungary. In: The neighbours of Poland in the 11th century. Szerk. Przemysław Urbańczyk. Warsaw 2002. 137–154.

pány pontos helyét az Árpád-házi családfán, és megállapítani lázadásának és halálának részleteit. Mindez a legkülönbébb elképzelésekhez vezetett, azonban minden, amit Koppányról mint állítólagos történeti személyről tudhatunk, pusztá találgatás.² Ha visszamegyünk a középkori forrásokhoz, kiderül, hogy István legendáiban, amelyek a legkorábbiak, de így is az István uralkodásának korai éveire való információkat akár 80–90 év választja el az eseményektől – különféle formában beszámolnak egy pogánylázadásról, de nem említik Koppány nevét, sőt nem is egy vezérről írnak.

A *Vita Major* szerint (amely az 1083-as szentté avatásra készült)³ az ördög sugallatára, aki azért, hogy Krisztus szolgájának szent terveit megzavarja, háborút támasztott ellene, a pogányok megtagadták, hogy nyakukat a kereszténység igájába hajtsák. Ebben a szövegben több, ám meg nem nevezett vezetőről van szó. István Szűz Mária és Szt. Márton, illetve György segítségével győz, s a vezérek megölése után kényszeríti a legyőzötteket, hogy elfogadják a kereszténységet.⁴

A *Vita Minor* (1083–c.1100 közt) ezzel szemben azt írja, hogy egyes nemesek, akik nem akarták feladni azt az életmódot, amelyhez hozzászoktak, visszatértek korábbi élvezeteikhez, és fegyvert fogtak István ellen. Földjein raboltak, városait tönkretették, a király városát, Veszprémet ostromolták, azt a helyet foglalták el, ahol a király szokott lakni, hogy Istvánt megszegyenítsék, de végül István legyőzte őket, valamennyit megölt közülük, másokat elfogott.⁵ Hartvik István legendája (c. 1100) a két beszámoló kombinációja.⁶

Tehát egyik legenda sem említi Koppány nevét, sőt nem is egy vezérről írnak, és szó sincs senkiről, aki a királyságot akarná elvenni Istvántól azért, hogy maga kerüljön a trónra. Ezt és a történet sok más alapelemét a 14. századi Krónika-családok (Budai, illetve Képes Krónika) elbeszélése alapján ismerjük. Cupan neve egyetlen korábbi forrásban fordul elő. Kézai Simon (1280 körül) kétszer említi Cupant. A történeti elbeszélésben annyit

² Összefoglalás a különböző nézetekről: *Szabados György*: Magyar államalapítások a IX–XI. században: Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól. Szeged 2011. 240–279.

³ *Gábor Klaniczay–Edit Madas*: La Hongrie. In: *Hagiographies*. Szerk. Guy Philippart. Turnhout 1996. II. 107.

⁴ *Legenda Sancti Stephani regis maior et minor, atque legenda ab Hartvico episcopo conscripta*. Ed. Bartoniak Emma. *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Szerk. Szentpétery Imre. (a továbbiakban SRH) II. Budapest 1938. reprint 1999. 381–382.

⁵ *Legenda Sancti Stephani*, i. m. 395.

⁶ *Thorockay Gábor*: Még egyszer a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásáról. *Magyar Könyvszemle* 121:2. (2005) 213–218. Legfrissebb összefoglalás a datálásról *Teisler Éva*: A Hartvik-legenda XIV. századi oklevelekben fennmaradt változatai. Műhelyszemináriumi dolgozatok I. Szerk. Kovács Szilvia–Révész Éva. Szeged 2013. 131–144.

ír, hogy István koronázása után Cupan vezért végre megölve („*tandem duce Cuppan interfecto*”), nagybátyját, Gyulát családjával Magyarországra hozta és területét Pannoniához csatolta; majd a krónikában szereplő bevándorolt nemesek családjainál Wecelinus és leszármazottai (Kézainál a Ják nemzetiség) történetében említi, hogy Wecelin megölte Cupan *duxot* Somogyban.⁷ Az első említés által sugallt kronológia más, mint a 14. századi krónikáé, hiszen a koronázás után, s nem Géza halála után említi meg Cupan halálát. Hogy ki volt Cupan, mi köze volt Somogyhoz, és miért ölték meg, azt egyáltalán nem fejt ki a szöveg.

Még egy forrásra hivatkoznak egyesek, a pannonthalmi kolostornak adott 1001/2-re datált, ám később interpolált privilégiumra.⁸ Ebben utalás történik egy háborúra István fiatalkorában németek és magyarok között, mert Somogy megye el akarta űzni Istvánt apja székéből. A történet itt Poznan, Cunt és Orzi katonai vezetőkhöz kapcsolódik. Az oklevél nem említi Cupan nevét. Érszegi Géza például nem is a Koppány-történetre, hanem a 990-es évekbeli bajor–magyar csatározásra vonatkoztatta az oklevélben említett háborút.⁹ Az oklevél bizonyítékként való felhasználása ellen azonban még döntőbb érv, hogy a 18. század óta többször összezsaptak a tudósok az oklevél hitelességét illetően.¹⁰

Egyetlen dologban van a történészek között egyetértés: az oklevél interpolált, mai formája a 13. század első feléből származik. Hogy a háborúra vonatkozó első szám egyes személyű elbeszélés mikori, akörül megoszlanak a vélemények. Mindenesetre nem bizonyítható a rész korai eredete, és valószínűbb, hogy a késői betoldáskor került az oklevélbe, hiszen egyrészt az oklevélszöveg részleteit idéző pápai levelekben a 12. században és a 13. század elején nem szerepel ez a rész,¹¹ másrészt megfogalmazása, a királyra vonatkoztatott egyes szám első személyű szóhasználata eltér a többi korai oklevélétől. Semmi esetre sem lehet a Koppány-történet hitelességére bizonyító forrásként használni.¹²

⁷ Simonis de Kéza, *Gesta Hungarorum*. Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*. Szerk. László Veszprémy, Budapest 1999. 102., 162.

⁸ Györffy György: *Diplomata Hungariae Antiquissima I. 1000–1131*. (a továbbiakban DHA I) Budapest 1992. 26–41.

⁹ Érszegi Géza: Szent István pannonthalmi oklevele (Oklevéltani-filológiai tanulmány). In: Mons Sacer, 996–1996, Pannonthalma ezer éve. I–III. Szerk. Takács Imre. Pannonthalma 1996. 47–89.

¹⁰ Thorockay Gábor: Szent István pannonthalmi oklevelének kutatástörténete. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Budapest 2002. 237–263.

¹¹ Közölve: DHA I. 29–31.

¹² Ugyanígy a Kristó Gyula: Szent István király. Budapest 2002. Elektronikus formában <http://mek.oszk.hu/05000/05000/html/kristo013.html> említette levélváltás Aurillac-i Gerbert és III. Ottó között; még az sem bizonyos, hogy Magyarországra vonatkozik, és amennyiben igen, akkor sem bizonyítja Koppány létezését.

Felmerül a kérdés, hogy nem a Hont-Pázmány (Hunt-Paznan) család 13. század első felében megfogalmazott őskultuszának egyik megnyilvánulása-e ez a rész, a családalapító ősök fontosságát, hősiességét kiemelendő. Szintén kérdés, hogy a 13. században egymással versengő nemesi családok rivalizálása mennyiben vezetett a Szt. István korába visszavetített különféle katonai és egyéb kiemelkedő állítólagos tettek megfogalmazásához és egymástól való átvételéhez. Elgondolkodtató, hogy a bevándorló nemesek listáin a szövegben közvetlenül egymás után következő Vecellinustól származó Ják, illetve a Hunt és Paznantól származó nemzetségek között a Cupan-történet vándorútja fedezhető fel. A Kézai Simon krónikájában fennmaradt *advenae*-listán csak Wecelinushoz kötődik Cupan megölése. Ezzel szemben a 14. századi krónika bevándorló nemeseinek listáján Vecellinus mellett a Hunt és Paznan testvérpár tettei közé is bekerült a Cupan-történet.¹³ Karácsonyi szerint a 14. században a Gut-Keled nemzetség is megpróbálta (hamisan) őseként feltüntetni Vencellint.¹⁴ Lehetséges, hogy a pannonthalmi interpoláció és a bevándorló nemesek (*advenae*) listájának egyik változata nem függetlenek egymástól (vagy a nemesi családtörténetek alakítása hatott mindkettőre).

A 14. századi krónikaváltozatok szerint István kora fiataalkorában már dicső háborút folytatott a hatalmas Cupan somogyi vezér ellen. Cupan vérfertőző házasságot akart kötni István anyjával, és Istvánt meg akarta ölni, hogy *ducatus*-át a maga hatalma alá vonhassa. István isteni segítséggel legyőzte az ellenséget, egy német lovag megölte Cupant, holttestét István felnégyeltette: a testrészeket elküldette Esztergom, Veszprém, Győr és Erdély [Erdelw] kapujába.¹⁵ A krónika Cupan és a legendák pogánylázadásról szóló történetét már később vonatkoztatta ugyanarra az eseményre, s valójában semmi bizonyítékunk nincs arra, hogy Cupan egy pogánylázadás vezére volt. Nincs itt hely részletezni a generációk óta folyó krónikakutatást,¹⁶ de meg kell említeni, hogy a szöveg állítólagos korai rétegei, amennyiben nem bizonyíthatók független korai forrásokkal, pusztán találgatáson alapulnak, és az egyetlen valóság, amiből kiindulhatunk, a 14. századi író műve. Koppány esetében pedig semmi valódi bizonyíték nincs arra, hogy autentikus 11. századi történetet őrzött meg a krónikaíró.

A Somogy megye körüli viták is feltételezik, nem bizonyítják Koppány történetét: *Veszprémy L.*: Szent István és az államalapítás, i. m. 431–481.

¹³ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* Kiadta Domanovszky Sándor. In: SRH I. Budapest 1937. repr. 1999. 296–297.

¹⁴ *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest 1900. repr. 1995. 470.

¹⁵ SRH I. 312–314.

¹⁶ *Kristó Gyula*: Krónikakompozíció. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon* (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Budapest 1994. 381–382.

Hogy Cupan István rokona volt, nem a szöveg, hanem a modern történészek állítása, végső soron körkörös érvelés eredménye. A krónika ugyanazzal a szóval (*dux* = hadvezér, vezér) jellemzi Cupan és István hatalmát, területüket pedig mint *ducatust* említi, és nem szól arról, hogy Cupan István rokona lett volna. Cupan István területét is a magáéhoz akarta csatolni, de vereségével Istváné lett Cupan területe. A történészek arra hivatkozva, hogy csakis ugyanabból a dinasztíából származó személy próbálhatta volna megszerezni a trónt, Cupant Árpád-házi családtaggá tették, annak ellenére, hogy teljesen bizonyíthatatlan ez a rokonság.¹⁷

Egyelőre figyelmen kívül hagyva azt, hogy Cupan az önjelölt trónigénylő talán pusztán irodalmi termék, még ha feltételezzük is, hogy a valóságban volt ilyen ellenfele Istvánnak, a létező történeti források nem indokolják, hogy Cupan mindenképpen az Árpád-ház tagja volt. VII. Konsztantinosz 10. század közepi elbeszélése szerint nem minden vezér származott ugyanabból a dinasztíából, a nemzetségek (vagy törzsek) fejedelmei nem Árpád-háziak.¹⁸ Források nélkül nem tudható, hogy volt-e kihívás az Árpád-ház főhatalma ellen; a II. István királysága alatt királlyá választott Bors és Iván *comes* története ellentmond az Árpád-ház uralomhoz való kizárólagos jogának.¹⁹ A krónika nem említi a *senioratust* sem, ami a modern történészek szerint Cupan hatalomvágyának jogalapja (és egyben dinasztikus tagságának garanciája) lett volna. Cupan tervezett „vérfertőző” házassága a modern történészek elképzelése szerint lehetett a magyaroknál fennmaradt nomád szokás, hogy az elhunyt rokon feleségét elvéve saját hatalmát megerősítse az, aki a *senioratus* alapján jogosult volt a trónra. Ezzel szemben a középkori egyházjog szerint vérfertőzés nemcsak a korábbi házastárs rokonával kötött házasság, hanem a hét (majd 1215-től négy) rokonsági fokon belüli házasság, vagyis ezek szerint Cupan akár István anyjának rokona is lehetne, és nem Géza fejedelemé, sőt, keresztszülők közti házasság is vérfertőzésnek számított.²⁰ Ez tehát egyáltalán nem támpont Cupan azonosítására. Bár további kutatásokat igényel az özvegyel kötendő vérfertőző házasság motívuma, több gyökérből is táplálkozhatott. A hős ellenfelének besározása azzal, hogy még vérfertőzésre is képes, például

¹⁷ Összefoglalja Szabados Gy.: Magyar államalapítások i. m. 243–252.

¹⁸ *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio*. Szerk. Gyula Moravcsik, ford. R. J. H. Jenkins, rev. ed. Washington 1967. 170–175.

¹⁹ SRH I. 444.

²⁰ *Pierre J. Payer: Confession and the study of sex in the Middle Ages*. In: Handbook of medieval sexuality. Szerk. Vern L. Bullough – James A. Brundage. New York–London 1996. 6–7.; *James A. Brundage: Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago–London 1987. 140–141., 163–164., 355–356., 434–435.

szerepel Heródes történetében.²¹ A király özvegyének kezére pályázó győztes hadvezér pedig irodalmi motívum volt.²²

Nincs hely itt a Koppányra vonatkozó összes alaptalan eszmefuttatás megdöntésére, de például Cupan pogányságának feltételezése apja 'Calvus' ~ 'tar' melléknevéből, mint állítólagos bizonyítékból²³ semmivel sem visz közelebb ahhoz, hogy megfejtsek Cupan kilétét. Hiszen ezek szerint jámbor I. Béla király, *rex clementissimus* is pogány volt a krónikáíró szerint, hiszen ő is *calvus*, „szár”; a *calvus* nyilvánvalóan jelölt egyszerűen, és nem pogány szokásból, kopasz embereket (is).²⁴ A forrásszegénység és a kevés létező forrás értelmezési nehézségei ötletdús találgatásra ösztönözték a korszakkal foglalkozókat. A forrásoktól elszakadva bármiről lehet találgatni, de ez legfeljebb a történész képzelőerejének gazdagságát bizonyítja, mást nem. Mi sem mutatja jobban a találgatás bizonyítóerejének zsákutcáját, mint az, hogy ugyanazokból a tényekből egymásnak teljesen ellentmondó magyarázatokat is felállítottak a Koppány-történet kapcsán.²⁵

Szintén inkább akadályozta, mintsem előmozdította a kutatást Koppány nevének bevonása a vizsgálatokba. Cupan nevének állítólagos török eredeztetése és annak Koppányra való modernizálása leplezte a név eredeti, középkori forrásokban meglévő kontextusát. Mit tudunk a Cupan névről? Félretéve a hipotézisek láncolatát, két másik Cupan szerepel a krónika szövegében. A krónika, miután elbeszéli Cupan *dux* vereségét és felnégyelését, felsorolja az őt állítólag megölő Vencellinus (a krónika szövegvariációiban a név sokféleképpen fordul elő, Welinustól Ucelinusig) leszármazottait. Eszerint fia Radi, unokája Misca s dédunokái Cupan és Martin.²⁶ Az elbeszélő részből nem derül ki Vencellinus származása; a bevándorló nemesek között Bajorországból érkezettként szerepel. (Kézai Simon Wazurbuirc/Wasurburc-ból származtatja, ezt Wasserburgként szokás értelmezni).

Cupan, Misca fia, az állítólagos Vencellin leszármazottja sokkal inkább bizonyítottan történeti személy, mint István ellenfele, legalábbis van okleveles forrás a 11. század közepétől kezdve Cupan nevű személyekre.²⁷ Valóban István ellenfeléről, a megölt Cupanról nevezték el egy állítólag bajor, régóta keresztény család tagját a késő 11. században? Vagy családi

²¹ *Josephus Flavius*: Zsidó régiségek 18.5.1; Máté evangéliuma 14:1–12; Márk evangéliuma 6:17–29.

²² *Stith Thompson*: Motif-index of folk literature. Bloomington 1955–1958. T104.2.

²³ *Szabados Gy.*: Magyar államalapítások i. m. 244–245., 264.

²⁴ SRH I. 359–360.

²⁵ Erre reflektál pl. *Szabados Gy.*: Magyar államalapítások i. m. 262–263., 269.

²⁶ *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. 697.; *Fehértói Katalin*: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Budapest 2004. 796. „Vecelinus”.

²⁷ *Fehértói K.*: Árpád-kori személynévtár i. m. 229–230.

mitológiáról van szó, vagyis az utódok a család őseinek hőstettet tulajdonítottak? Ismert a nemesség családi mítoszteremtése, az utólagos legenda-képzés egy-egy ősről.²⁸ Még egy Cupan szerepel a magyar történetben: a honfoglaló negyedik kapitány, Cund egyik fia Cupan – csakhogy a magyar fordításban ő Kaplonyként szerepel és így a névegyezés elsüllyedt.²⁹ Tehát a 13–14. századi elbeszélő források több Cupanról írtak, a névnek nem volt olyan egyedisége, mint a modern nemzeti történetírásban. A 11. században pedig nem tarthatták kifejezetten pogány névnek, I. István legnagyobb ellensége nevének a Cupant, hiszen például I. László káplánja is Cupan volt, s több egyházi személy viselte ezt a nevet.³⁰ Ezenkívül teljes ellentmondás van aközött a tény között, hogy a Cupan név elég elterjedt volt az Árpád-korban, beleértve egyházi körökben, és a hipotézis között, hogy állítólag azért maradt csak fenn későbbi forrásban Cupan neve, mert a korabeli írók megpróbálták egyfajta *damnatio memoriae* alkalmazásával nevét és történetét kiirtani az emlékezetből.³¹

A helynévi anyagra hivatkozó különféle elképzeléseket is használták annak megerősítésére, hogy a 14. századi krónikaszköveg valós események emlékét őrizte meg.³² Csakhogy, ahogy már sokan megfogalmazták, a helynevek kialakulásának pontos datálása lehetetlen.³³ Ezenkívül megállapíthatatlan, hogy a Cupan névhez kapcsolódó helynevek kihez köthetők, hiszen mind az okleveles anyagban a 11. századtól szereplő jelentős számú Cupan neve, mind a valószínű 12. század eleji ősré visszamenő Koppán nemzetség elnevezése alapul szolgálhatott a helynévképződéshez.³⁴ Ráadásul a későbbi egyre színesedő legendaképzés Koppányról azt is eredményezte, hogy népetimológiák Koppány vezérhez kötöttek különféle helyeket; egyetlen esetben sem bizonyítható hogy valóban hozzá kapcsolódik az eredeti névadás, legalábbis részben tetten érhető a történeti alapot nélkülöző folklorkus mitológiaképzés, s több, különböző helyhez kapcsolták ugyanazokat a

²⁸ *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. óta többen írtak erről. *Nora Berend*: Noms et origines des immigrants nobles en Hongrie (XIIIe siècles): la liste des advenae entre mythe et réalité. In: *Anthroponymie et migrations dans la Chrétienté médiévale*. Szerk. Monique Bourin – Pascual Martínez Sopena. Madrid 2010. 247–264.

²⁹ SRH I. 291.

³⁰ *Fejér György*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Buda 1829. I. 484.; *Fehértói K.*: Árpád-kori személynévtár i. m. 229.

³¹ *Szabados Gy.*: Magyar államalapítások i. m. 246.

³² *Györffy György*: István király és műve. Budapest 1977. 111.

³³ Korábbi kritikákat idézve *Szabados Gy.*: Magyar államalapítások i. m. 257–259.

³⁴ *Fehértói K.*: Árpád-kori személynévtár i. m. 229–230.; *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. 784–793.; *Szabados Gy.*: Magyar államalapítások i. m. 257–258.

történeteket.³⁵ Vagyis a helynevek használhatatlanok annak bizonyítására, hogy a 10. század végén élt-e István ellenfeleként egy Cupan vezér.

Cupan felnégyelése és testrészeinek várkapukra kitűzése általában elfogadott a történetírásban az események hű leírásaként.³⁶ Csak Erdélyi László tartotta 14. századi kitalációnak, szerinte Zách Felicián Károly Róbert felesége elleni 1330-as merénylete és büntetése inspirálta Cupan felnégyelésének történetét.³⁷ Kristó Gyula azzal érvelt ez ellen, hogy a 14. századi büntetés modellje Cupan 10. század végi felnégyelése volt. A négy hely, ahova a testrészeket elküldték, a történet korai, hiteles lejegyzése mellett szólna ezek szerint, hiszen olyan helyek, ahol István korán megerősítette a hatalmát, és ezt csak kortárs tudhatta. A kifüggesztés célja egy magyarázat szerint más árulók elrettentése lett volna, egy másik elképzelés szerint a nép megnyugtatása, hogy István sikerrel leverte a lázadót.³⁸ A nyugat-európai példák mindig az elrettentést szolgálták; az István hatalma alatt levő helyeken való kifüggesztés tehát aláássa a magyarázat alapját.³⁹ Csakhogy van egy lehetséges másik magyarázat: Esztergom, Veszprém, Győr és Erdély mind korai püspökségek központjai, és egy későbbi egyházi szerző ennek tudatában lehetett, hiszen a középkorban az egyházi emlékezet volt talán a legjobb. Ez egyben megmagyarázza mind azt, hogy miért nem szerepel Fehérvár, a későbbi királyi központ, mind az amúgy érthetetlen Erdély használatát mint negyedik kifüggesztési helyet. Fehérvár nem volt korai püspökségi központ; Erdély, amely nem erődítmény volt kapuval, azonban a korai püspökség névadója, mivel a püspökség neve ott eleinte valóban nem városhoz kapcsolódott.⁴⁰

Györffy György úgy találta, hogy egy valóban keresztény király, mint István, nem lehet felelős ilyen büntetés kiszabásáért, tehát igazából Sarolt rendelte el ezt a kegyetlen büntetést, mivel ő még közelebb állt a sztyeppe

³⁵ *Magyar Zoltán*: Koppány alakja a néphagyományban. In: Szent István és az államalapítás i. m. 99.

³⁶ *Kristó Gyula*: Koppány felnégyelése. *Századok* 116. (1982) 959–968.

³⁷ Idézi Uo. 959.

³⁸ *Györffy Gy.*: István király i. m. 119–121.; *Kristó Gy.*: Koppány i. m. 961–963.

³⁹ *J. G. Bellamy*: The Law of Treason in England in the Later Middle Ages. Cambridge 1970. 52.

⁴⁰ *Kristó Gy.*: Koppány i. m. 963–964. is említi a kapcsolatot a korai egyházszervezettel. *Karácsonyi János*: Az erdélyi püspökség története 1526-ig. In: Ódon Erdély. Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Sas Péter. Budapest, 2004.; *Kosztai László*: Fejezetek a korai magyar egyházszervezet történetéből. Doktori disszertáció (MTA doktora). Szeged 2012. 35–36., 44–45., 89., 259. Így nem érv a történet autentikus voltára, hogy egy későbbi szerző Fehérvárt, amely fontos lett István uralkodása alatt, de még nem volt az 997-ben, felvette volna a kifüggesztési helyek közé: *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története. Budapest 1899.² 389.; *Kristó Gy.*: Koppány i. m. 960–961.

népeinek hasonló büntetési kultúrájához.⁴¹ Kristó Gyula is elfogadta Györffy egy másik érvelését, amely szerint Cupan felnégyelésének bizonyítéka Ibn Fadlan elbeszélésében lelhető fel. A volgai bolgárok között 922-ben utazó Ibn Fadlan feljegyezte, hogy a bolgárok a házasságtörést úgy büntették, hogy négy rúd között kikötötték a bűnöst, testét kétfelé vágták, és a két részt fákra felakasztották.⁴² Tehát egy régi sztyeppei büntetést ezek szerint István vagy Sarolt egy új keresztény bűn, a vérfertőzés büntetésévé tett. (Egyes szerzők ráadásul paráznaságról beszélnek,⁴³ ezzel összekeverve a két fogalmat, hiszen a paráznaság a házasságon kívüli szexuális kapcsolatokra, míg a vérfertőzés a tiltott rokonsági fokon belüli szexuális kapcsolatokra vonatkozik; a szöveg vérfertőzést említ: „*per incestuosum connubium*”). Ez az érvelés a belső bizonyítékok miatt is nagyon sántít. Ibn Fadlan kétfelé, nem pedig négyfelé vágásról beszél, és semmi bizonyíték nincs arra, hogy a volgai bolgároknál leírt büntetés a nomád magyaroknál létezett volna. Ennél is fontosabb azonban, hogy Ibn Fadlan leírása nem az igazi analógia egy lázadó felnégyelésére.

Az igazi analógia azon árulók, főként a király életére törő merénylek büntetése, akiket felnégyeléssel végeztek ki. Ezt a büntetést a késő 13. században vezették be először Angliában, majd a 14. századtól egyre rendszeresebben Európa különböző országaiban.⁴⁴ Az uralkodó hatalma ellen lázadók testrészeit néha közszemlére tették. Egy 14. századi szerző ezért megfelelő büntetésnek tarthatta – nem a vérfertőző házasság ötlete miatt, hanem mert Cupan István életére tört és hatalmát magának akarta megszerezni.

A késő középkori források, mint Laskai Osvát prédikációi, illetve a néphagyomány semmiképpen nem használhatók fel abból a szempontból, hogy mi a valóság a Koppány-történetből, hiszen a 14. századi írásos hagyomány befolyásolhatta kialakulásukat, és az eltérések sokkal inkább származhatnak utólagos kitalációkból, semmint évszázadokon át lappangó valódibb hagyományból. A szóbeli néphagyományok több szempont miatt sem tekinthetők bizonyítéknak a Koppány-történet hitelességére nézve. A mondák kialakulását lehetetlen datálni; a 19. és 20. században jegyezték le őket, és előtte bármikor keletkezhetnek. Bizonyítottan tartalmazznak más

⁴¹ Györffy Gy.: István király i. m. 120.

⁴² Kristó Gy.: Koppány i. m. 960.; A. Zeki Validi Togan: Ibn Faḍlān's Reisebericht. Leipzig 1939. 66.; Richard Frye, ford. Ibn Fadlan's Journey to Russia: A Tenth-Century Traveler from Baghdad to the Volga River. Princeton 2005. 57.

⁴³ Pl. Györffy Gy.: István király i. m. 119.

⁴⁴ J. G. Bellamy: The Law of Treason i. m. 13., 21., 23–26., 38–9., 46–7., 94.; Alan Harding: England in the Thirteenth Century. Cambridge 1993. repr. 1997. 308.; S. H. Cuttler: The Law of Treason and Treason Trials in Later Medieval France. Cambridge, 1982. 116–118., 152., 171–172., 206.; Claude Gauvard: „De Grace Especial” Crime, État et Société en France à la fin du Moyen Âge. Paris 1991. vol 2. 924.

mondákból átvett motívumokat (pl. a Szt. László- és Mátyás-mondakörből), részben török kori mondákkal keverik Koppány alakját, valamint irodalmi elemek és az iskolában tanultak ismerhetők fel bennük.⁴⁵ Egyáltalán nem bizonyítható, hogy vannak köztük függetlenül fennmaradt, a 10. század végére visszamenő szóbeli hagyományok a valós Koppány vezérről. A 14. századi krónika, majd az ott található Koppány-történet későbbi feldolgozásai alapul szolgálhattak a legkülönbébb színes népmondáknak, amelyek a saját helyi öntudat kialakulása és a vidéken található táj- és településnevek magyarázata talaján sarjadtak ki.

Még egy problémát érdemes felvetni. A források, amelyek egyes elemeit modern történészek megpróbálják Cupan történetének bizonyítéaként felhasználni, nem függetlenek egymástól. Vagyis nem lehet úgy kezelni őket, mintha önállóan tartották volna fenn az események emlékezetét, csak eltérő részletességgel. A szerzők sok esetben felhasználták a korábbi írott forrásokat és kiszínezték az abban található történeteket. Lehetséges, hogy Cupanból úgy lett Somogy *duxa*, hogy egy későbbi szerző tovább szötte a Somogyban történő megölés említését. Nem arról van szó, hogy a 14. századi krónikás valami más forrásból bővebb értesüléseket szerzett Koppány történetéről, mint Kézai Simon, vagy hívebben tartott fenn egy 11. századi szöveget. Hanem arról, hogy a Kézainál talált említést fantáziája segítségével és az István-legendák lázadásaiából merítve átírta, kiszínezte. Erre sok párhuzam van a középkori elbeszélő forrásokban.⁴⁶ Így a forrásokból olyan kép bontakozik ki, hogy a valóságmag esetleg csupán az István uralma elleni egy vagy több lázadás lehetett; Cupan személye lehet, hogy a 13. századi nemesi családok családalapítóiról szóló legendaképzések eredménye, és közismert, a nemzeti történetírásban hangsúlyos története a 14. századi krónikaíró fantáziájának szülötte. Ennek a történetnek és a felnégyelésnek a kontextusa az Anjou-ház hatalmának megszilárdítása, üzenet az ellenük törőknek arról, hogy mi az árulók sorsa.

A szentjobb máig István autentikus ereklyéjének számít. Akik kétséget fejeztek ki afelett, hogy valóban István mumifikálódott jobbjáról van-e szó, arra hivatkoznak, hogy a 16. század közepe és a késő 18. század között az ereklye eltűnt, és nincs rá garancia, hogy ugyanaz a jobb került elő; a szentjobbi monostor pecsétjén kart ábrázolnak, míg később csak kézzel tudni; és Hartvik gyűrűt említ a kézen, amely nincs rajta a jelenlegi ereklyén.⁴⁷

⁴⁵ Magyar Z.: Koppány alakja i. m. 95–104. (feltételezi, de nem bizonyítja a középkori történetűség helyenkénti meglétét).

⁴⁶ Pl. Scott Waugh: The Lives of Edward the Confessor and the meaning of history in the Middle Ages. In: The Medieval Chronicle. III. Szerk. Erik Kooper. Amsterdam–New York 2004. 200–218. Kompilációs módszerekről Bernard Guenée: Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval. Paris 1980. 211–216.

⁴⁷ Györffy Gy.: István király i. m. 390–392. felsorolja, de elveti az aggályokat.

Pedig nemcsak arról van szó, hogy nem bizonyítható, a középkori és az újkorban állítólag megtalált ereklye ugyanaz; már a jobbkez-ereklyéről szóló legkorábbi történet, Hartvik elbeszélése több, mint gyanús.

A történetírás általában elfogadja, hogy Mercurius, a fehérvári királyi kápolna kanonokja magához vette a jobbot vagy István 1083-as felemelése, vagy 1060-as évekbeli hipotetikus újratemetése alkalmából, és egy szintén hipotetikus családi monostorban őrizte, a később Szentjobb nevű (Sîniob, Románia) helységben, ahonnan István 1083-as szentté avatása alkalmából vagy kevéssel utána előhozta.⁴⁸

Tudósok megpróbálták megfejtetni, hogyan mumifikálódhatott csak a jobb kar. Szántó Konrád szerint a „bazilika közepén elhelyezett szarkofág belső hőmérséklete az egyik nagyon forró, hosszú és száraz nyáron annyira megváltozott, hogy ennek hatására a meleg levegővel leginkább érintkező jobb karból igen gyorsan eltávozott minden nedvesség. A hirtelen kiszáradás a kar összehúzódását eredményezte. Az alsó kar könyöktől fogva meghajlott, a tenyér pedig ökölbe szorult.”⁴⁹ Györffy György pedig azt írta, hogy a „szent jobb épségben való fennmaradása csak a kettős eltemetés ismeretében indokolható. Amikor István királynak a szarkofágban elhelyezett és mumifikálódott tetemét az országos zűrzavarok idején kiemelték, hogy a bazilika padozata alá rejtse, akkor következett be a jobb kar leválasztása.”⁵⁰

A bizonyítékokkal azonban hadilábon áll ez az elképzelés. Az még a legkisebb probléma, hogy bár a *manus* néha, és a *dextera* külön valóban jelenthetett kart is; a Hartviknál szereplő *dextera manus* kifejezés együtt furcsa választás lett volna a jobb kar leírására, a jobb kéz értelmezés sokkal indokoltabb.⁵¹ A szentjobbi bencés apátság hiteleshelyi pecsétjei alapján alakult ki az elképzelés, hogy behajlított kart ábrázolnak, amely az ereklyetartó hű mása, melynek formáját a benne levő, könyökben meghajlott állapotú kar adta.⁵² Behajlított karú karereklyetartó teljesen eltérne a korszakból ismert ereklyetartók formájától. Továbbá a középkorban az ereklyetartók általában nem a bennük őrzött egész ereklye pontos formáját tükrözték. Jelezhették, melyik testrészből való ereklye rejlik az ereklyetartóban: egészen kis csontdarabokat is tartottak karereklyetartóban, sőt láb-alakú ereklyetartóban tartottak szandált. Másrészt, különösen kar formájú

⁴⁸ Szántó Konrád: A Szent Jobb tisztelete a középkorban. *História* (1988/4) 12.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Györffy Gy.: István király i. m. 389.

⁵¹ SRH II. 439.

⁵² Szántó K.: Szent Jobb i. m. 13.; pecsét: DL 65 097 (1469) hátlapján, fénykép <http://archives.hungaricana.hu/hu/charters/view/194226/?query=JELZ%3D%2865097%29&pg=2&bbox=-1522%2C-2898%2C3466%2C70>. Köszönöm Kurecskó Mihály segítségét. Bunyitai Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. Budapest 2003. 9. könyv, 331–332.

ereklyetartóknál, gyakran az ereklyetartó funkciója, s nem a benne lévő testrész határozta meg a formát: áldásosztásra használt karereklyetartók tartalmaztak más testrészből származó darabot.⁵³ A szentjobbi hiteleshelyi pecsét nem bizonyítja karereklye létét.

Semmilyen bizonyíték nincs arra, hogy a Hartvik-féle életrajz előtt létezett a szent jobb ereklye. A szentjobbi apátság alapítása és állítólagos alapítólevele szintén nem használható Hartvik előtti, vagy pláne a szentté avatás előtti ereklye létének bizonyítására. Az alapítás dátuma ismeretlen.⁵⁴ Szentjobb bencés monostoráról csak jóval Hartvik legendájának megírása után maradt fenn az első hiteles adat.⁵⁵ A szentjobbi hiteleshelyi tevékenység első említése 1239-re datálható.⁵⁶ Apátjáról szintén a 13. század első felétől vannak biztos adatok.⁵⁷ Az alapítólevél nem maradt fenn, nincs valódi bizonyíték a Szent László-féle alapításra. Három sokkal későbbi (és sok mindenben egymással megegyező) forrásra támaszkodnak azok, akik az I. László-féle alapítás részleteit tényként kezelik. Az egyik a Gyöngyösi pálosrendi történetében fennmaradt leírás a 16. századból, a másik I. Károly 1326-as oklevelének 18. századi egyszerű leírása (említve, hogy nem bizonyos, hogy eredeti, vagy másolat az a Károly-féle oklevél, amelynek tartalmát ismerteti), a harmadik Bonfini késő 15. századi krónikája.⁵⁸ Hogy az ezekben leírt részletekből mennyi hiteles, és mennyi a későbbi kitaláció, megállapíthatatlan. A szöveg szerint I. Károly oklevele átírása volt egy III. István-féle oklevél IV. Béla alatti átírásának. Így is csak a 12. század második feléig lehetne visszavezetni a szálát, de még ez is bizonytalan; egy esetleges III. István-oklevélhez az idők során az átírásoknál hozzáadhattak új részleteket.

Tartalmuk azonban még problematikusabbá teszi ezeket a szövegeket. A monostor László általi alapításának ténye is megkérdőjeleződik. A szövegek László uralkodásának hetedik évére, 1078-ra datálják az állítólagos alapítást, ami nemcsak azért lehetetlen, mert 1078 nem László uralko-

⁵³ *Caroline Walker Bynum – Paula Gerson: Body-part reliquaries and body parts in the Middle Ages. Gesta 36:1. (1997) 3–7.; Cynthia Hahn: The Spectacle of the charismatic body: patrons, artists and body-part reliquaries. In: Treasures of heaven. Saints, relics and devotion in medieval Europe. British Museum. Katalógus. London 2011. 163–172.*

⁵⁴ DHA I. 302. 1084–1095 közé, *Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest, 2000. 63. 1083–1093 közé teszi.*

⁵⁵ *Bunyitai V.: A váradi i. m. 317–349.*

⁵⁶ *Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. Pest 1869. reprint Pápa 2002. VII. 78.; Romhányi B.: Kolostorok i. m. 63.*

⁵⁷ *Bunyitai V.: A váradi i. m. 345. (Mercuriust nem számítva, aki csak a Hartvik szövegén alapuló kétes hitelű későbbi forrásokban szerepel apátként.)*

⁵⁸ DHA I. 302–303. no 101.

dásának hetedik éve, hanem mert egy ennyire fontos ereklyét már a Hartvik előtti szentéletrajzok is említenének, ha tudtak volna róla. A magyarázat a szövegekben, hogy miért van szükség a szentjobbi monostor privilégiumának visszaállítására, tipikus az akár hamisítással jogot biztosító középkori oklevelekre, a múltba visszavetített jogalapteremtésre. Ezek szerint Kálmán elvette az adót, amelyet László adományozott, a monostort magánkézre adva. Az a Kálmán, aki valódi politikai fegyverré emelte Szt. Istvánt, éppen a legfontosabb István-ereklyét őrző apátságot fosztotta meg jogaitól? Az Álmos herceggel való ellentét sem nyújt meggyőző magyarázatot.⁵⁹ A középkori intézmények azonban gyakran folyamodtak ahhoz, hogy eredetüket és privilégiumaikat fontos személyhez kössék utólag, időben visszavetítve, és éppen a 12. század volt a hamisítások fénykora.⁶⁰ Nem kizárt, hogy a Szt. László-féle alapítás 12. századi kitaláció. Az, hogy László uralkodásának hetedik évében történt István szentté avatása, kiindulópontul szolgálhatott ehhez. Az is lehetséges persze, hogy László alapította a bencés monostort élete vége felé, és akkor „találták meg” az ereklyét. Az, hogy az ereklye felemelésének ünnepe május 30.,⁶¹ nem bizonyítja, hogy a szentté avatás előtt vette bárki magához a kezét; az ereklye „megtalálásának” ünnepe a szentté avatáshoz képest bármikor lehetett.

A komplikált Hartvik-történetre nem azért volt szükség, mert István keze valóban a Berettyóhoz került, hanem azért, mert a középkori elvárások szerint el kellett magyarázni, miért lehetett hirtelen egészen máshol egy jobbkezet találni, és azt állítani róla, hogy Istváné. Teljességgel hiányzik a bizonyíték nemcsak arra, hogy 1083 előtt ezen a helyen őriztek volna Szt. István-ereklyét, de még arra is, hogy Szt. László alapította a monostort. Nincs bizonyíték az ereklye formájára, megtalálásának idejére, arra, hogy volt egy korábbi sírbontás, és hogy ez valóban István testrésze. Nincs bizonyíték Hartvik előtti, tőle független forrásból az ereklye léte.

Vagyis az első tanú, aki a jobbkezőereklyét említi, Hartvik, aki a pápai koronaküldést is kitalálta, s aki korabeli politikai célok figyelembevételével komponálta meg a szöveget. Elbeszélése szerint István király sírjának felnyitásakor (és Hartvik nem ír semmiféle, a kanonizáció előtti újratemetésről) László király gyanakodott, hogy Mercurius el akar lopni egy ereklyét, és elküldte a sír közeléből. Ahogy szomorúan a sírtól távolabb várakozott, egy fehérbe öltözött ismeretlen ifjú jelent meg előtte, átadott egy becsomagolt tárgyat és felszólította, hogy a kijelölt ideig őrizze meg. Mercurius egy

⁵⁹ Ez a hagyományos magyarázat: *Bunyitai V.*: A váradi i. m. 325–326.

⁶⁰ *Giles Constable*: Forgery and Plagiarism in the Middle Ages. *Archiv für Diplomatik* 29. (1983) 8., 11–13.

⁶¹ DHA I. 302.

rábízott monostor területén rejtette el, majd amikor az istentől kijelölt idő eljött, átadta László királynak.⁶²

A *Vita Minor*, amely ír a szentté avatásról (s amelyből Hartvik maga is szó szerint idéz), leírja István testének felemelését, ezüst ereklyetartóba zárását és annak lepecsételését, de egyáltalán nem említi a jobbot.⁶³ Nehéz elképzelni, hogy meglévő, éppen maradt ereklyéről nem ír egy szentéletrajz. Minden jel arra mutat, hogy a szentté avatás után, vagy közvetlenül Hartvik életrajza előtt, vagy gyaníthatóan inkább Hartvik közreműködésével egy jobbkézzel pótolták a szentséget látványosan bizonyító ereklye hiányát. Hiszen István szentsége politikai ügy volt, és egy új szent tág körben való elfogadtatásához meggyőzőbb volt egy csodálatos módon éppen maradt testrész, mint a puszta csontok (melyek ugyan ereklyének számítottak, de nem volt oly átütő bizonyítóerejük, mint a természetes bomlásnak ellenálló testrésznek). A középkorban gyakori volt az ereklyék lopása, illetve hirtelen „megtalálása”, amikor éppen szükség volt rájuk.⁶⁴ Amikor 1083-ban fel-emelték István testét a sírból, ahogy a *Vita Minor* utal rá, és Hartvik egyértelműen leírja, csak csontokat találtak.

Hartvik fel is hívja a figyelmet annak jelentőségére, hogy csak a jobb kéz maradt meg: „Mi dolog, testvéreim, hogy a többi tag eloszlott, s a hús porba vegyültével teljesen szétfoslott, csak a jobb kéz őrizte meg csontjaihoz tapadó idegeivel s bőrével épségének ékességét? Nem hiszem, hogy mást akarna a jeles ténnyel kinyilvánítani a megmérhetetlen isteni szándék, mint hogy a szeretet és az alamizsnálkodás az erények minden lépcsőfokán átlép. ... Méltán mentesült a rothadástól a boldog férfi jobbja, mert a kegyesség virágjától mindig újra kivirulva a szegényeket adományaival kifogyhatatlanul táplálta.”⁶⁵

Csak hogy ez elég furcsa befejezés István életrajzához, hiszen legendája szerint nem elsősorban az alamizsnaosztás miatt érdemelte ki a szentséget. Hartvik ezt a történetet nem maga találta ki, hanem valószínűleg Bedától kölcsönözte. Beda *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* c. műve szerint Oszvald, Northumbria 7. századi királya híres volt szinte szerzetesi életéről és arról, ahogy a szegényekkel bánt. Egyszer húsvétkor Oszvald az asztalnál ült Aidan püspök társaságában, amikor megtudta, hogy nagyon sok szegény kér alamizsnát. Egy nagy ezüsttálon küldött nekik ételt és magát a tálat is feldaraboltatta a szegények számára. Aidan püspökre any-

⁶² SRH II. 438–439.

⁶³ Uo. 400.

⁶⁴ Patrick J. Geary: *Furta Sacra: Thefts of Relics in the Central Middle Ages*. Jav. kiad. Princeton 1990. Ereklyék politikai használata: Edina Bozóky: *La politique des reliques de Constantin à Saint Louis*. Paris 2006.

⁶⁵ SRH II. 439.; Árpád-kori legendák és intelmek. Szerk. Érszegi Géza. Budapest 1983. 53.

nyira nagy benyomást gyakorolt ez a bőkezűség, hogy megragadta Oszvald jobb kezét, és felkiáltott: „Bár soha ne porladna el ez a kéz!” S úgy is lett. Oszvald halála után az épen maradt karereklye bizonyította Oszvald szentségét.⁶⁶ Beda ismert volt a 11. századi magyar királyságban, idézi például a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelme*k szerzője is,⁶⁷ a hagiográfiai művek szerzői pedig rutinszerűen kölcsönöztek korábbi szentéletrajzokból.

Ha felfejtjük István legendájának szövetét, magáról Istvánról egyre kevesebbet fogunk tudni. De cserében egyre jobban megismerjük azt, amit lehet: forrásaink szerzőit és az ő világukat. S ez nem befelé forduló, nacionalista volt. Egy közös alapkultúra és a szövegek, motívumok vándorlása jellemezte, s az ebből a táptalajból fakadó művek.

⁶⁶ *Venerabilis Beda: Historia ecclesiastica gentis Anglorum*. III. 6.

⁶⁷ *Előd Nemerikényi: Latin Classics in Medieval Hungary. Eleventh Century*. Debrecen–Budapest 2004. 67–68., 70–71., 86–87.

PRÉPOSTI MÉLTÓSÁG: PÁSZTORBOT A „ZSEBBEN”? (KIKBŐL LETTEK EGYHÁZNAGYOK A ZSIGMOND- KORBAN?)

Mályusz Elemér a középkori magyar egyházi társadalomról az 1930-as évek végén tartott egyetemi előadásainak anyagát az 1940-es évek közepén öntötte végső formába, ám az írott verzió végül az ismert okok miatt csak 1971-ben jelent meg.¹ Könyvében több szempontból vizsgálta a Magyar Királyság egyházi társadalmát. Ebben az ún. egyházi középéletéről, azaz a káptalanok tagjairól szólva arra a megállapításra jutott, miszerint „a klerikus, ha a nagyprépostok közé került, joggal tekinthette magát a két érsekség és a 12 püspökség várományosának”.² Mindezt csupán annyiban árnyalta, hogy ezek az egyháznagyok elsősorban a főúri családokból kerültek ki: „a kanonoki stallum vagy akár a préposti beneficium számukra csak átmenet a püspökség vagy érsekség felé”.³ Kijelentését – mivel jegyzetekkel nem támasztotta alá – ma már megállapíthatatlan, mire alapozta. Érvényességét pedig az azóta eltelt majdnem fél évszázadban – többek között a vonatkozó alapmunkák hiányában⁴ – senki sem vizsgálta. A kérdés újratárgyalása természetesen nemcsak ebből a szempontból fontos. Mályusz Elemér kijelentése alapján ugyanis hajlamosak lehetünk arra gondolni, hogy egyfajta automatizmus érvényesült volna: ha valaki elnyerte a prépos-

* A szerző a Magyar Tudományos Akadémia, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum, a Szegedi Tudományegyetem és a Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoportjának tudományos főmunkatársa. – A kéziratot 2016. augusztus 31-én zártam le.

¹ L. minderre a kötet bevezetőjét: *Mályusz Elemér: Az egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest² 2007. 11–14.

² Uo. 115.

³ Uo. 107.

⁴ Az általam vizsgált időszakra – elsősorban az időhatárok miatt – csupán néhány munka forgatható haszonnal; az egri káptalanra l. *C. Tóth Norbert: Az egri káptalan archontológiája 1387–1526*. *Turul* 88. (2015) 2:49–50.; az esztergomi káptalanra l. *Uő: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században I. rész*. A kanonoki testület és az egyetemjárás. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 7.) Budapest 2015. 110–113.; a pécsi káptalanra l. *Fedeles Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)*. (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Pécs 2005. 52–53.; a pozsonyi káptalanra l. *C. Tóth Norbert–Lakatos Bálint–Mikó Gábor: A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421–1425)*. A szentszéki bírászkodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 3.) Budapest 2014. 47–59.

ti méltóságot, akkor már csak idő kérdése volt püspöki kinevezése. Az állítás forrásokkal történő alátámasztása, vagy éppen cáfolata a királyi hatalomgyakorlás működésének megfejtéséhez is közelebb vihet bennünket. Az uralkodóknak a főpapi székek betöltése terén követett politikájának felderítéséhez fontos szempont, hogy kikből lettek egyháznagyok. Ennek egyik szegmensét jelenti annak meghatározása, hogy a préposti méltóság, illetve a származás előnyt jelentett-e a főpapi szék elérésében.

A következőkben hosszabb időszakban, mégpedig Zsigmond király uralkodásának öt évtizedében vizsgálom a „mályuszi tézis” érvényességét. Az elemzett terminus meghatározásában roppant egyszerű szempontok vezéreltek, a szóban forgó időszak főpapi⁵ és préposti⁶ archontológiája ugyanis már rendelkezésünkre áll. E két munka függvényében a vizsgálatba bevont prépostságok körét és az elemzés időhatárait a következőképpen húztam meg: a korszakban működő valamennyi káptalant, legyen az székes vagy társas, felvettem, így összesen 44 intézmény vezetőjének a pályáját kísérhettem figyelemmel.⁷ Az 1380-as évek előtt préposti címet viseltek, illetve püspöki méltóságukat Zsigmond király uralkodása (1386)⁸ előtt nyert személyeket mellőztem a vizsgálatból. Ugyanakkor vizsgálatomnak nincsen felső időhatára: az 1380 után prépostságot betöltő személyeket, függetlenül attól, hogy mikor nyerték el püspöki széküket, beemeltem az elemzésbe, azaz Zsigmond király halálának időpontját (1437. december 9.) nem tekintem a kutatásom végpontjának. Mindazonáltal az egyháznagyok oldaláról mégis tettem egy megszorítást. Egyfelől kizártam a vizsgálatból azokat a püspököket, akik valamelyik térítési céllal létrehozott (pl. nándorfehérvári, milkói), majd idővel címzetessé váló (*in partibus infidelium*) püspökségek élén álltak, és – tegyük hozzá – egyúttal valamelyik egyházmegegyében segédpüspöki hivatalt viseltek.⁹ Ugyancsak kizártam a dalmáciai

⁵ Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Budapest 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) I. 63–87.

⁶ C. Tóth Norbert: A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437. Budapest 2013. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 4.)

⁷ Mályusz Elemér annak idején a székeskáptalanokon kívül csak a nagyobb társaskáptalanok prépostjait (összesen 22-öt) vonta be a vizsgálatába (*Mályusz E.: Egyházi társadalom* i. m. 115.).

⁸ Ugyan koronázására csak 1387 tavaszán került sor, de 1386-ban, Mária királynő és Erzsébet királyné fogságba esése után már ténylegesen ő gyakorolta a hatalmat.

⁹ Vö. *Mályusz E.: Egyházi középréteg* i. m. 174.; *Cameralia documenta pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae* (1297–1536). I–II. Feltárta, szerk. és közreadja †Lukcsics József, Tusor Péter, Fedeles Tamás. Szerkesztőtárs: Nemes Gábor. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I, vol. 9–10.) Budapest–Róma

egyházmegyék nagy részét (mivel felettük a Velencei Köztársaság fennhatósága érvényesült), kivéve a knini, korbáviai és zenggi püspökségeket, ugyanis az utóbbiak főpapjai rendszeresen feltűntek a királyi privilégiumok méltóságsoraiban, illetve a magyar politikai életben.¹⁰ Végül, de nem utolsósorban, nem vettem figyelembe azokat a személyeket sem, akik a pápa jelöltjei voltak, de az uralkodó nem engedte elfoglalni javadalmukat (pl. György boszniai püspök).¹¹ Ugyanakkor az ismeretlen oknál fogva sikertelen püspöki „székfoglalásokat” (pl. Laki János erdélyi, Vencel egri) nem zártam ki az elemzésből. A fentiek figyelembe vételével tehát a vonatkozó időszakban létező 44 prépostság, 2 érsekség¹² és 15 püspökség¹³ élén álló, a vizsgálati halmazt alkotó személyek egyházi karrierjét fogom áttekinteni (listájukat lásd az Adattárban).

A következőkben tehát azokról a klerikusokról lesz szó, akik székes- vagy társaskáptalanok éléről jutottak valamelyik egyházmegye élére. A vonatkozó hatvan évben (1380–1440) fennálló 14 székes-¹⁴ és 30 társaskáptalanból¹⁵ a királyi akaratnak köszönhetően 17 egyházmegye élére lehetett közvetve vagy közvetlenül átkerülni. (Mindez felveti azt a kérdést, hogy mennyiben volt életszerű Mályusz Elemérnek az a feltételezése, amely szerint a lényegesen nagyobb számú prépostságok éléről reálisan elérhetőek voltak a püspöki székek.) A feltárt adatok alapján a 44 káptalanban a meg-

2014. I. LVII–LVIII.; *Fedeles Tamás*: Középkori pécsi segédpüspökök. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 22:1–2. (2010) 5–20.

¹⁰ Vö. *Engel P.*: Arch. i. m. I. 549–564. – E három délvidéki püspökséget Mályusz Elemér a kevés rájuk vonatkozó forrás miatt kihagyta a vizsgálatából (*Mályusz E.*: Egyházi középréteg i. m. 163. 1. jegyz.).

¹¹ *C. Tóth Norbert*: A győri nagy- és kisprépostok a Zsigmond-korban. In: *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*. Szerk. Nemes Gábor–Vajk Ádám. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 13.) Győr 2011. 405.

¹² Az esztergomi és a kalocsa-bácsi érsekségek.

¹³ A boszniai, a csanádi, az egri, az erdélyi, a győri, a nyitrai, a pécsi, a szerémi, a váci, a váradi, a veszprémi, a zágrábi, a knini, a korbáviai és a zenggi püspökségek.

¹⁴ A bácsi, a boszniai, a csanádi, az egri, az erdélyi, az esztergomi, a győri, a kalocsai, a pécsi, a szerémi/kői, a váci, a váradi, a veszprémi és a zágrábi székeskáptalanok. A nyitrai székeskáptalant, mivel nem volt prépostja, kirekesztettem a vizsgálatból.

¹⁵ Az aradi, a budai Szent Péter-, a budai Szűz Mária-, a csanádi, a császári, a dömösi, az egri Szűz Mária-, az egri Szent Péter-, az egri Szent János-, az esztergomi Szent György-, az esztergomi Szent István-, az esztergomi Szent Tamás-, a fehérvári Szűz Mária-, a fehérvári Szent Miklós-, a győri, a háji, a hántai, a maróti, a mislyei, a (felső)örsi, a pápoci, a pécsi, a pozsegi, a pozsonyi, a szebeni, a szepesi, a titeli, a váradi kisebb, a vasvári és a veszprémi társaskáptalanok.

adott időhatárok között a préposti méltóságot összesen 236 fő töltötte be; e helyeken az átfedések miatt 209 személy osztozott. A préposti címet viselő egyháziakból 33, valójában azonban az átfedések miatt csak 26 személy kapott püspöki kinevezést (közülük kettőnek nem sikerült ténylegesen is birtokba vennie új javadalmát). A maradék 203 préposti helyen ugyancsak a fentebbi okok miatt 183 klerikust találunk (róluk alább még bővebben szólok); közülük senki sem jutott el a püspöki székhöz.¹⁶

	kis- és nagyprépostok (fő)	püspök lett		nem lett püspök	
		fő	%	fő	%
összes hely	236	33	14	203	86
személy	209	26	12,4	183	87,6

1. táblázat. A püspöki kinevezést kapott prépostok száma és aránya (1380–1440)

A fenti táblázatban található adatok alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a préposti méltóságból nagyon kevesen emelkedtek püspöki méltóságra (14, illetve 12,4%). Figyelmünket mindezek után fordítsuk arra a 26 prépostra, akik püspöki kinevezést kaptak! A várakozásainkkal ellentétben e főpapok többsége nem a nagyprépostok soraiból került ki: csupán bő harmaduk, azaz tíz fő érkezett a 14 székeskáptalan valamelyikéből. A maradék tizenhat klerikus a társaskáptalanok éléről nyerte el püspöki méltóságát. Érdekes e két kategóriát is tovább bontani. A 14 székeskáptalan közül nyolcból, azaz a bácsi, a boszniai, a győri, a kalocsai, a szerémi/kői, a váci, a veszprémi és a zágrábi testületek éléről egyetlenegy nagyprépost sem kapott – közvetlenül¹⁷ – kinevezést püspöki székbe. Ezzel szemben a csanádíró, az erdélyi és a váradíró ketten-ketten, míg az egriről, az esztergomiról és a pécsiről egy-egy személy nyerte el a méltóságot. A társaskáptalanok esetében némileg eltérő a kép: a harminc intézmény több mint feléből – közvetlenül¹⁸ – egyetlenegy előrelépés sem történt. Egy-egy

¹⁶ Vö. C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 75–92.

¹⁷ Az egyetlen kivétel Szászi János, aki noha volt bácsi nagyprépost, mégsem onnan, hanem az utána viselt budai préposti székéből emelkedett a veszprémi püspökség élére (l. az Adattárban).

¹⁸ Alcsebi Miklós a fehérvári Szűz Mária-társaskáptalan éléről először a budai Szűz Mária-prépostság élére, majd onnan a váci püspöki székbe került. Bebek Miklós pedig a csázmairól indult, majd az erdélyi és az egri prépostságokon keresztül ért el a kalocsai érseki székbe. Rozgonyi Péter pályafutását a hántai prépostság élén kezdte, ahonnan a dömösi élére került, majd elnyerte a veszprémi püspökséget. Rozgonyi Simon a szebeniről először szintén a dömösire, majd onnan a veszprémi püspöki székbe lépett elő (l. az Adattárban).

klerikus érkezett nyolc helyről, ketten már csak három-három helyről, a budai Szent Péter-, a szebeni és a titeli társaskáptalanokból, míg hárman egyedül a dömösi társaskáptalanból jutottak be a püspöki karba (lásd a 2. táblázatot).

fő	székeskáptalan	össz.	társaskáptalan	össz.
0	bácsi, boszniai, győri, kalocsai, szerémi/kőí, váci, veszprémi, zág-rábi – 8 db	0 fő	aradi, bácsi, egri (SzM), egri (SztP), egri (SztI), esztergomi (SztI), fehérvári (SztM), háji, hántai, maróti, mislyei, felső-őrsi, pápoci, pécsi (KSztJ), pozsonyi, váradi (k), vasvári, veszprémi (M) – 18 db	0 fő
1	egri, esztergomi, pécsi – 3 db	3 fő	budai (SztM), csanádi, csázmai, esztergomi (SztGy), esztergomi (SztT), fehérvári (SzM), pozsegai, szepesi – 8 db	8 fő
2	csanádi, erdélyi, váradi – 3 db	6 fő	budai (SztP), szebeni, titeli – 3 db	6 fő
3	–	–	dömösi – 1 db	3 fő
össz. 26 fő	14 székeskáptalanból	9 fő	30 társaskáptalanból	17 fő

2. táblázat. Melyik káptalanból érkezett a püspök?

A táblázatban használt rövidítések: k = kisebb; KSztJ = Keresztelő Szent János; M = Mindenszentek; SzM = Szűz Mária; SztGy = Szent György; SztI = Szent István; SztM = Szent Miklós; SztP = Szent Péter; SztT = Szent Tamás.

A székeskáptalanok közül „kiemelkedik” (már amennyiben a két fő az egy főhöz képest ezt jelenti) a csanádi, az erdélyi (jóllehet itt csak az egyik volt sikeres) és a váradi. A másik oldalról legalább ilyen különös, hogy sem az érseki székhelyen fekvő bácsi és kalocsai, sem pedig a más szempontból jelentősnek számító győri és veszprémi káptalanokból nem emelkedett senki püspöki székbe. Mindehhez hozzátehetjük, hogy elvben az ország legtekintélyesebb székeskáptalanának számító esztergomi nagypréposti székből is mindösszesen egyetlen személy, Kanizsai János kapott püspöki kinevezést (Eger), azt is még Mária királynő uralkodása alatt (1384). A társaskáptalanok közül a budai Szent Péter-, a szebeni és a titeli (2–2 fő), illetve a dömösi (3 fő) emelkedik ki, ez utóbbi prépostság a teljes „mezőny” tekinte-

tében is más szintet képvisel azzal, hogy innen hárman kerültek be az egyháznagyok közé. Első helyük természetesen nem a véletlen számlájára írandó: mindkét káptalan szorosan kötődött a királyi udvarhoz.¹⁹

További fontos kérdés, hogy a különböző prépostságokból érkezők melyik püspökségeket nyerték el, illetve érvényesült-e valamilyen rendező elv e téren.²⁰ Adataink ilyen formában történő csoportosításával igen figyelemreméltó kép tárul elénk (l. a 3/a–b. táblázatokat). A 17 vizsgálatba bevont egyházmegye közül hat – az esztergomi, a pécsi, a szerémi, a korbáviai, a váradi és a zenggi – élére közvetlenül²¹ nem került prépostságot viselő egyházi. Talán az, hogy az esztergomi érsekség élére nem nevezett ki senkit a király préposti székből, nem meglepő, annál inkább az, hogy a legszegényebbeknek számító szerémi, illetve a hasonló adottságú korbáviai és zenggi székekbe sem ült át senki. A fennmaradó tizenegy egyházmegye esetében is akadnak érdekességek: amellet, hogy vannak olyanok, ahová egy-egy (a kalocsa-bácsi érsekség, a boszniai, a knini, a váci és a zágrábi püspökség) vagy kettő (csanádi és győri), netán három (egri és nyitrai) klerikus jutott, toronymagasan kiemelkedik a mezőnyből a veszprémi és az erdélyi püspökség. Az előbbi helyre öten, míg az utóbbira hatan kerültek a király kegyének köszönhetően. Ugyanakkor nem volt „állandó útja” a legkedveltebb püspöki székekbe jutásnak: erdélyi püspöki kinevezést két alkalommal az ottani prépost, egy-egy alkalommal a csanádi, a dömösi, a szepesi és a titeli prépostok kaptak. A veszprémi püspökséget kétszer a dömösi, egyszer egyszer pedig a budai Szent Péter-, a pécsi és a váradi nagyprépost nyerte el. Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy a két püspökség egyfajta ugródeszkaként szolgált: az erdélyi püspökségről Jánoki Demeter a veszprémi püspöki, Pálóci György az esztergomi érseki székbe emelkedett.²² A veszprémi püspöki székben történt változások még jobban példázzák ezt: Jánoki Demeter és Maternus erdélyi, Albeni János pécsi, Rozgonyi Péter és Simon egri püspökök lettek.²³ A többi esetben sem történt máshogy, így például a nyitrai püspökséget egyszer a titeli, egyszer az esztergomi Szent György- (némi átmenettel), egyszer pedig a pozsegai prépost nyerte el. De ugyanígy nem jelentett behatárolt pályát az, ha valaki elnyerte azon prépostságok egyikét, ahonnan a legtöbb püspök került ki: a szebeni prépostság éléről ketten jutottak be a püspöki karba, de mindketten különböző egyházmegegyék élére kerültek: egyikük boszniai, másikuk pedig zágrábi püspök lett.

¹⁹ Vö. *Kiss Gergely*: Királyi egyházak a középkori Magyarországon. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 3.) Pécs 2013. passim.

²⁰ A vonatkozó adatok l. az Adattárban!

²¹ A váradi püspökség élére Kusalyi Jakcs Dénes szebeni prépost a boszniai püspökségen keresztül jutott el (l. az Adattárban).

²² *Engel P.*: Arch. i. m. I. 70.

²³ Uo. 78.

Ebből a szempontból különleges esetnek számít, hogy a három dömösi prépost által elnyert püspöki címből kettő a veszprémi volt. A kapcsolat azonban csak látszólagos: a két Rozgonyi, Péter és Simon ugyanis egymást követték előbb a dömösi prépostság, majd a veszprémi püspökség élén.²⁴ (Ugyanakkor a prépostságok „jövedelmezősége” és a megszerzett püspökségek rangja között nem mutatható ki közvetlen kapcsolat.²⁵)

prépostság	püspökség/érsekség						összesen
	csanádi	egri	erdélyi	győri	kalocsai	veszprémi	
csanádi	1	0	0	1	0	0	2
egri	0	0	0	0	1	0	1
erdélyi	0	0	2	0	0	0	2
esztergomi	0	1	0	0	0	0	1
pécsi	0	0	0	0	0	1	1
váradi	0	1	0	0	0	1	2
összesen	1	2	2	1	1	2	9

3/a. táblázat. Melyik székeskáptalanból melyik püspökségre kerültek?

prépostság	püspökség										össz.
	boszniai	csanádi	egri	erdélyi	győri	knini	nyitrai	zágrábi	veszprémi	váci	
budai SztP	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	2
budai SzM	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
csanádi	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
csázmái	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1
dömösi	0	0	0	1	0	0	0	0	2	0	3
esztergomi	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	2
fehérvári	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1
pozsegai	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1
szebeni	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	2
szepesi	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
titeli	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	2
összesen	1	1	1	4	1	1	3	1	3	1	17

3/b. táblázat. Melyik társaskáptalanból melyik püspökségre kerültek?

²⁴ C. Tóth Norbert: A főpapi székek betöltésének gyakorlata Zsigmond király uralkodása alatt. *Gazdaság és Társadalom* 4. (2012) Különszám, 109–110.

²⁵ Vö. Fedeles Tamás: A Camera Apostolica és a magyar egyházi javadalmak a konciliarizmus időszakában. In: „Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris.” Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából. Szerk. Bárány Attila – Pósn László. Debrecen 2014. 207. (2. táblázat) és C. Tóth N.: Főpapi székek i. m. 117. (1. táblázat).

A fenti két táblázatból egyértelmű: nem érdemes különbséget tennünk az egyháznagyok között annak okán, hogy az illető melyik és milyen, azaz székes- vagy társaskáptalan éléről érkezett. Egyforma eséllyel lehetett tehát valaki püspök, bármelyik káptalan préposti méltóságát is töltötte be előtte.

A következő vizsgálati pontom a származás kérdése. Mályusz Elemér annak idején azt feltételezte, hogy az egyháznagyok alapvetően a főúri családok tagjai közül kerültek ki, s a préposti cím csak egy lépcsőfok volt az arra vezető úton.²⁶ Ha már most megvizsgáljuk annak a 26 személynek a családját,²⁷ akiknek sikerült püspöki széket elnyerni, akkor a helyzet korántsem ennyire egyértelmű. A volt prépost-főpapok alig harmada (8 fő) származott csak bárói családból, a csoport kétötöde (11 fő) az előkelő vagy nemes családokhoz köthető, míg negyede (7 fő) nem besorolható (Vencel), polgári (Mihály fia, Benedek), vagy éppen külföldi (Eberhard, Maternus) származású volt (l. a 4. táblázatot).

származási kategória	az egyháznagyok nevei	összesen
báró	Bebek Miklós, Berzevici György, Kanizsai János, Kusalyi Jakcs Dénes, Marcali László, Pálóci György, Rozgonyi Péter és Simon	8 (30,8%)
előkelő/nemes	Alcsebi Miklós, Csetneki László, Gatalóci Mátyás, Kápolnai Mihály, Laki János, Lépes György, Molnári Kelemen, Órévi Lukács, pomázi Cíkó István, Szászi János, Upori István	11 (42,3%)
ismeretlen/polgár/külföldi	Benedek (Mihály fia), Csanádi Balázs, Eberhard, Knoll Péter, Korcsulai János, Maternus, Vencel	7 (26,9%)
összesen		26 (100%)

4. táblázat. A prépostokból lett püspökök származása

²⁶ Mályusz E.: Egyházi közélet i. m. 107., illetve 169–171.

²⁷ A személyek besorolásához a következő munkát használtam: Engel Pál: A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. In: *Uő*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Vál., szerk., a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok.) Budapest 2003. különösen a 27., 30–35.

Mielőtt következtetéseinket levonnánk, nézzük meg az 1380 és 1440 között préposti címet viselő valamennyi személy származását is! A teljes kép érdekében egyúttal az adott kategóriából főpapi címet elnyertek számát és arányát is feltüntettem (l. az 5. táblázatot; adataimat, az előbbi táblázattal szemben nem részleteztem,²⁸ csak az összesített számokat közlöm).

származási kategória	prépost	arányuk	főpap	arányuk
báró	13	6,2%	8	61,5%
előkelő/nemes	75	35,9%	11	14,7%
ismeretlen/polgár/külföldi	121	57,9%	7	5,8%
összesen	209	100%	26	12,4%

5. táblázat. Az 1380–1440 között prépostságot viselt személyek származása

Eredményeink meglepők: jóllehet a főpapi címet elnyert prépostok között abszolút többségben vannak a nem bárói családból származók, a teljes névsort tekintve a helyzet éppen fordított. Noha számszerűen továbbra is kisebbséget alkotnak, de a préposti címet elnyertek tekintetében már nem, azaz, ha valaki bárói család tagjaként nyerte el egy prépostság vezetését, nagyobb eséllyel pályázhatott valamelyik megüresedő főpapi székre. Jóllehet az előkelő vagy nemesi származásúak a püspökséget elnyerők között relatív többségben vannak, de ez már korántsem igaz saját kategóriájukon belül: alig hatoduknak volt esélye arra, hogy elnyerje az uralkodótól bármelyik egyházmegye vezetését. A harmadik kategóriába tartozó személyek esetében mind a püspöki széket megszerzők, mind pedig a prépostságot viselők tekintetében az arányok gyakorlatilag azonosak (habár a külföldi származásúak erősen felülreprezentáltak).

Összefoglalóan tehát elmondható, hogy Mályusz Elemér fentebb idézett állításai nagymértékben árnyalandók. A székes- vagy társaskáptalanok vezetését elnyerő klerikusok számára összességében a püspöki szék megszerzése nem volt reális lehetőség: a prépostok alig több mint tizede tudott feljebb lépni a rangsorban, s nyerte el királyi kegy révén valamelyik egyházmegye vezetését. Hogy a tanulmány címében feltett kérdésre válaszoljak: *a prépostok nem hordták zsebben a pásztorbotot*, kivéve azon keveseket, akik bárói családokból érkeztek: nekik valóban reális cél volt a püspöki szék elérése. A jelek szerint azonban mind a prépostok, mind pedig a püspökök esetében a kinevezések vonatkozásában az egyetlen rendező elv a királyi kegy volt.²⁹

²⁸ Az egyes személyeket l. C. Tóth N.: Préposti arch. i. m.

²⁹ Minderre bővebben l. C. Tóth N.: Főpapi székek i. m. 107., 109–110.; l. még a pozsonyi prépostok kinevezéséről írtakat (C. Tóth N. – Lakatos B. – Mikó G.: Pozsonyi viszály i. m. 59–64.).

származási kategória	főpapok, akik nem voltak prépostok	fő/arány	főpapok, akik előtte prépostok voltak	fő/arány
báró össz. 14 fő (22,2%)	Blagaji István, Liszkói János, Ludányi Tamás, Marcali Dózsa, szántói Lack Benedek, Szepesi János	6 fő 42,8%	Bebek Miklós, Berzevici György, Kanizsai János, Kusalyi Jakcs Dénes, Marcali László, Pálóczi György, Rozgonyi Péter és Simon	8 fő 57,2%
előkelő/nemes össz. 18 fő (28,6%)	Farkasfalvi László, Farkasfalvi Pál, Hédervári János, Jánoki Demeter, Rozsá- lyi Gergely, Szécsi Péter, Tiszai Pál ³⁰	7 fő 38,9%	Alcsebi Miklós, Csetneki László, Gatalóci Mátyás, Kápolnai Mihály, Laki János, Lépes György, Molnári Kelemen, Órévi Lukács, pomázi Cikó István, Szászi János, Upori István	11 fő 61,1%
ismeretlen/polgár/ külföldi össz. 31 fő (49,2%)	Albeni Henrik és János, Benzi de Gualdo András, Boundelmonte János, de Dominis János, Ferenc, Fülöp, Gergely, Hinkó, József, Kor- csulai Vid, Melanesi János, Miklós (1), Miklós (2), Miklós (Albert fia), Pál (Farkas fia), Pensaurói Lénárd, Péter, Scolari András és Carnianus, Smilo János, Stibor, Szalánkeméni Mikola Jakab, Tamás frater	22 fő 78,6%	Benedek (Mihály fia), Csanádi Ba- lázs, Eberhard, Knoll Péter, Kor- csulai János, Maternus, Vencel	7 fő 22,6%
össz. 63 fő (100%)	37 fő 58,7%		26 fő 41,3%	

6. táblázat. Az 1380–1440 között főpapi méltóságot viseltek származása

Érdemes ugyanakkor fordítanunk egyet a vizsgálat irányán: nézzük meg azt, hogy a vonatkozó időszakban főpapi hivatalt viselő személyek milyen családokból származtak! (Jóllehet arra a kérdésre is jó lenne felelni, hogy milyen – ha egyáltalán volt nekik – korábbi méltóságból vagy tiszt-

³⁰ Tiszai Pál knini püspök (†1396) akár a másik oszlopba is kerülhetett volna, mivel püspöksége előtt szebeni prépost (1358–1372) volt, de mivel főpapi székét még 1373-ban, I. Lajos királytól nyerte el, a vizsgálati terminusból kiesett (C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 87.; Engel P.: Arch. i. m. II. 182.); származására l. Szaszko Elek: A Tiszaiak és a Győriek – Pál tinnini püspök és rokonsága. Adalékok a Bár-Kalán nemzetségből leszármazó családokhoz. Turul 86. (2015) 41., 44.

ségből érkeztek az adott egyházmegye élére, de a vonatkozó kutatások hiányában egyelőre általános és biztos válasz nem adható). A szóban forgó hat évtizedben az elemzett 17 egyházmegye élén összesen 78 püspök fordult meg,³¹ az átfedések miatt ez a szám azonban csak 63 különböző személyt jelent, akik közül – mint láttuk – huszonhatan voltak korábban, a vizsgált időszakban prépostok (l. a 6. táblázatot).

A 63 püspöki méltóságot elért személy alig egyötöde érkezett bárói, egynegyede előkelő vagy nemesi családból, míg a püspökök majdnem fele az egyéb kategóriába sorolható származásúak közül került ki. Ez utóbbi csoportba tartozó főpapok többsége (31-ből 18 fő) külföldről jött a Magyar Királyságba. Ha a teljes püspöki kart tekintjük, arányuk még akkor is igen jelentős volt (28,6%). A korábban préposti méltóságot nem viselt klerikusok négyötöde (24 fő) – az esetlegesen viselt kisebb javadalmaik után³² – közvetlenül a püspöki székre került, mindössze a negyedük volt az, aki főpapi stalluma előtt valamelyik káptalan élén állt. Természetesen egy Scolariinak, egy Korcsulaiinak, vagy éppen Stibor egri püspöknek nem volt szüksége „előéletre”, azt már biztosította számukra valamelyik családtagjuk.³³ Szintén ide sorolhatjuk az Albenieket is, akiknek karrierjét rokonuk, Eberhard zágrábi püspök egyengette: János püspökségét megelőzően topuszkói, majd pannonhalmi apát, míg Henrik garamszentbenedeki, majd kolozsmonostori apát volt.³⁴ Éppen fordított a helyzet az előkelő/nemesi származásúak körében: több mint másfélszerese azoknak a püspököknek a száma, akik korábban prépostok voltak (11 fő), mint akik nem (7 fő). Mondhatni, a körükben komoly előnyt jelentett, ha valaki egy prépostság élén már bizonyította rátermettségét. A legrangosabb családok köréből érkező főpapok esetében szinte teljesen azonos számban képviseltetik magukat azok, akik valamelyik prépostság éléről nyerték el püspöki címüket (8 fő), illetve azok, akik nem viseltek előtte ilyet (6 fő). Ám az utóbbi körbe tartozó személyek megjelenése sem mondható előzmények nélkülinek. Így, hogy két példát említssek, a Szántói Lack Benedek által viselt boszniai püspöki cím elnyerésében minden bizonnyal szerepet játszott unokatestvéreinek, Jakab erdélyi vaj-

³¹ Az adatokat l. *Engel P.*: Arch. i. m. I. 63–87.; *C. Tóth N.*: Préposti arch. i. m.

³² Hinko nyitrai püspök pályáját zabori apátként kezdte (*Engel P.*: Arch. i. m. II. 101.), az Albeniek pedig Eberhard révén szintén apátok voltak pályájuk korai szakaszán (l. alább).

³³ A Scolari Ozorai Pipo, a Korcsulaiak a Tallói testvérek, míg Stibor a hasonnevű rokona, Stibor vajda révén kerültek „képhe”.

³⁴ *Engel P.*: Arch. i. m. II. 10.; *Fedeles Tamás*: A 14. század derekától Mohácsig. In: A Pécsi Egyházmegye története I–II. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs 2009. I. 118–123.

dának és Dávid udvari lovagnak a királyhű tevékenysége.³⁵ Marcali Dózsa esetében pedig szintén családja (Marcali Dénes bán) állhatott a háttérben.³⁶

Összességében tehát a püspöki kar több mint kétötöde (26 fő) korábban kis- vagy nagypréposti méltóságot viselt és onnan került új javadalmába, míg a nagyobbik hányad (37 fő) más úton-módon jutott el a főpapi méltóságig. A püspökségek vagy a püspöki kar összetétele felől nézve tehát a kis- és nagyprépostok valóban jelenthettek a király számára egyfajta utánpótlást az ország egyházmegyéinek betöltésekor, de mint korábban már hangsúlyoztam, a préposti címet viselők részéről nem volt tág az a kapu, amelyen átléphetek a magasabb stallumba. Mályusz Elemér megállapítása (a prépostoknak pásztorbot a zsebükben van) tehát csak retrospektíve igaz: a püspöki kar összetétele valóban keltheti azt a látszatot, mintha a prépostságokból egyenes út vezetett volna a főpapi székekbe.

Befejezésül még egy dologról kell szólni. A korábbi szakirodalom, azon belül is elsősorban Kumorovitz L. Bernát – Miklósy Zoltán és Gárdonyi Albert korábbi kutatásaira támaszkodva – a királyi kápolnaispánságról írt tanulmányában annak a meggyőződésének adott hangot, amely szerint a „királyi káplánság alkalmas volt arra, hogy viselőjét a királyi kegy, egyéb összeköttetés vagy érdem idővel valamely kisebb vagy nagyobb egyházi méltóságra emelje. Sok püspök, prépost, apát innen indul el egyre emelkedő pályáján.”³⁷ Joggal vetődhet fel tehát a kérdés, hogy mi a helyzet a vizsgált hatvan évben e tekintetben: voltak-e, és ha igen, hányan a prépostok között káplánok, illetve közülük jutott-e valaki a királyi akarat révén még magasabbra, az egyháznagyok sorába? Az 1380 és 1440 közötti időszakból – egyelőre – 13³⁸ olyan prépost neve ismert, akik egyúttal királyi kápláni vagy királyi *specialis* kápláni címmel bírtak (lásd a 7. táblázatot; a nevek kápláni címük első említésének sorrendjében szerepelnek).

³⁵ Engel P.: Arch. i. m. II. 138–139.

³⁶ Uo. 153–154.

³⁷ Kumorovitz L. Bernát: A királyi kápolnaispán oklevéladó működése. (A királyi kancellária fejlődése a XIV. és a XV. század fordulóján.) In: Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv V. kötet, 1942–1943. Budapest 1943. 466. Az ismert káplánok listája uo. 492–493.

³⁸ Ugyan a préposti archontológiában (C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 30.) Zelnai Bicskele János csázmái prépost is királyi káplánként szerepel, de egyelőre törölni kell a listáról, mivel forrással nem rendelkezem erre.

a prépost neve	kápláni említése	préposti java-dalma	további javadalma(i)
Domoszlói János ³⁹	1380	esztergomi kp. 1380–1399	–
Domokos (Péter fia) ⁴⁰	1397 (<i>specialis</i>)	csanádi np. 1392–1402	–
Babócsai Gergely ⁴¹	1398 (pesti plébános)	bácsi 1404	királyi kápolnaispán 1405–1412, együttal a budai SzM-egyház prépostja 1410–1412
Montaji Bereck ⁴²	1398; 1402 (<i>specialis</i>)	egri np. 1398– 1423	–
Csentevölgyi Fekete Demeter ⁴³	1398	kalocsai 1398	–
Szerdahelyi Ders Pál ⁴⁴	1401	bácsi 1401–1402	titeli 1402–1409, erdődi 1412–1416 prépost
Rakolupi Bereck ⁴⁵	1401	veszprémi np. 1397–1411	–
Alcsebi Miklós ⁴⁶	1405	fehérvári SzM 1405–1409	budai SzM prépostja 1413–1430, kápolnaispán is; váci püspök 1419–1430
Bogdán (Domokos fia) ⁴⁷	1405	váci 1405–1413	–
Lépes György ⁴⁸	1411	erdélyi 1404– 1427	erdélyi püspök 1427–1442
Pál ⁴⁹	1412 (<i>specialis</i>)	hántai 1412	–
Esztergom-újvárosi János ⁵⁰	1413 (<i>specialis</i>)	esztergomi kp. 1399–1417	–

³⁹ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 41.

⁴⁰ Uo. 27.; Zsigmond-kori oklevéltár I–XII [1387–1425]. Szerk. Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor – Lakatos Bálint (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43. és 49.) Budapest 1951–2013. (a továbbiakban: ZsO) I. 5024. sz.

⁴¹ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 22.

⁴² Uo. 33., ZsO II. 1834. sz.

⁴³ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 49.

⁴⁴ Uo. 22.

⁴⁵ Uo. 72.

⁴⁶ Uo. 75.

⁴⁷ Uo. 65.

⁴⁸ Uo. 37.

⁴⁹ Uo. 48.

⁵⁰ Uo. 40., egyúttal pozsonyi kanonok, birodalmi alkancellár, l. Uő: A pozsonyi társaskáptalan kanonokai 1425-ben (Az egyházi archontológia készítésének módszertana és gyakorlata). *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae Acta Historica* 135. (2013) 118.

Szatmári Tamás ⁵¹	1433 (<i>specialis</i>)	boszniai 1433– 1434	bácsi prépost 1435–1437

7. táblázat. A préposti méltóságot viselő királyi káplánok (1380–1440)⁵²

A tizenhárom prépost-káplán közül mindössze ketten (alig hetedük), Alcsebi Miklós és váraskeszi Lépes György nyerték el a váci, illetve az erdélyi egyházmegye főpapi méltóságát. (Ráadásul Alcsebi egyúttal királyi kápolnaispán, azaz a budai Szűz Mária- vagy Szent Zsigmond-társaskáptalan vezetője is volt egyben.) Mindez azt jelenti, hogy a 209 prépostból tizenhárom, a 26 főpapi széket elnyert prépostból csupán ketten emelkedtek magasabb rangra (az arányokról itt már nem is érdemes szólni), így Kumorovitz L. Bernát állításának a vizsgált időszakra nézve semmilyen relevanciája sincsen.⁵³

Adattár

A püspöki kinevezést kapott prépostok listája (1380–1440)

név	prépostság(ok)	érsekség/püspökség
Alcsebi Miklós ⁵⁴	fehérvári 1405–1409, budai SzM 1413–1430	váci 1419–1430
Bebek Miklós ⁵⁵	csázmai 1387–1388, erdélyi 1388, egri np. 1390–1392	kalocsai 1392–1399
Benedek (Mihály fia) ⁵⁶	fehérvári 1410–1438	győri 1439–1440
Berzevici György ⁵⁷	pozsegai 1429	nyitrai 1429–1437
Cikó István ⁵⁸	váradi np. 1386–1388	egri 1387–1399

⁵¹ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 23–24.

⁵² A rövidítések feloldását l. az előbbi táblázatok alapján.

⁵³ Az okokkal kapcsolatban (azaz a káplánok eltűnése a préposti stb. méltóságokból) az Anjou-korra vonatkozó vizsgálatok megtörténte előtt óvatosan a következőket lehet megfogalmazni. Azzal, hogy Zsigmond király 1410-ben megszervezte az új társaskáptalant és egyesítette a kápolnaispánsággal, valamint abban (egy helyen és egy intézményben) az udvari kápolna káplánjait juttatta javadalomhoz, megváltozott a „környezet”: immáron nem volt szükséges más egyházi intézményekben helyet biztosítani számukra, mivel – legalábbis többségüknek – megoldódott a javadalmazása (vö. Kumorovitz L. B.: Királyi kápolnaispán i. m. 120–121., 124.). Talán ezt jelezheti az is, hogy míg 1410 előttről nyolc, addig e dátum után már csak öt prépost-káplán neve ismert.

⁵⁴ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 75.; Engel P.: Arch. i. m. II. 10.

⁵⁵ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 76.; Engel P.: Arch. i. m. II. 26.

⁵⁶ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 76.; Engel P.: Arch. i. m. II. 31.

⁵⁷ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 76.; Engel P.: Arch. i. m. II. 34.

Csanádi Balázs ⁵⁹	csanádi kp. 1423	erdélyi 1424–1427
Csetneki László ⁶⁰	esztergomi kp. 1408–1424, stefanita gub. 1424–1439	nyitrai 1439–1448
Eberhard ⁶¹	szebeni 1393–1397	zágrábi 1397–1406, 1409–1419
Gatalóci Mátyás ⁶²	zágrábi 1412–1427, pécsi np. 1428–1437	váci 1438–1439, veszprémi 1440–1457
Kanizsai János ⁶³	esztergomi np. 1384	egri 1384–1387, esztergomi 1387–1418
Kápolnai Mihály ⁶⁴	titeli 1383–1389	nyitrai 1393–1399, veszprémi 1399–1402
Knoll Péter ⁶⁵	dömösi 1378–1389	erdélyi 1389–1391
Korcsulai János ⁶⁶	császmai 1428–1435	knini 1427–1435, váradai 1435–1440
Kusalyi Jakcs Dénes ⁶⁷	szebeni 1404–1409	boszniai 1427, váradai 1427–1432
Laki János ⁶⁸	erdélyi 1390–1402	erdélyi 1402–1403, szerémi 1403 (névlegesek)
Lépes György ⁶⁹	erdélyi 1404–1427	erdélyi 1427–1442
Marcali László ⁷⁰	csanádi np. 1417–1422	csanádi 1423–1434
Maternus ⁷¹	váradai np. 1388–1391	veszprémi 1392–1395, erdélyi 1395–1399
Molnári Kelemen ⁷²	győri kp. 1412, csanádi np. 1414–1417	győri 1417–1438
Órévi Lukács ⁷³	budai SzP 1388–1406	csanádi 1395–1397, váradai 1397–1406

⁵⁸ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 77.; *Engel P.*: Arch. i. m. II. 44.

⁵⁹ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 77.; *Engel P.*: Arch. i. m. II. 49.; C. Tóth N.: Főpapi székek i. m. 111–112.

⁶⁰ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 78.; *Engel P.*: Arch. i. m. II. 52.

⁶¹ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 79.; *Engel P.*: Arch. i. m. II. 67.

⁶² C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 80.; *Engel P.*: Arch. i. m. II. 82.

⁶³ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 82.; *Engel P.*: Arch. i. m. II. 123.

⁶⁴ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 83.; *Engel P.*: Arch. i. m. II. 124.

⁶⁵ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 83.; *Engel P.*: Arch. i. m. II. 130.

⁶⁶ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 84.; *Engel P.*: Arch. i. m. II. 132.

⁶⁷ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 84.; *Engel P.*: Arch. i. m. II. 112.

⁶⁸ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 84.; *Engel P.*: Arch. i. m. II. 140.

⁶⁹ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 91.; *Engel P.*: Arch. i. m. II. 145.

⁷⁰ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 85.; *Engel P.*: Arch. i. m. II. 154.

⁷¹ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 85.; *Engel P.*: Arch. i. m. II. 157.

⁷² C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 86.; *Engel P.*: Arch. i. m. II. 169.; C. Tóth N.:

Győri prépostok i. m. 408.

⁷³ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 87.; *Engel P.*: Arch. i. m. II. 178.

Pálóci György ⁷⁴	szepesi 1409–1419	erdélyi 1419–1423, esztergomi 1423–1439
Rozgonyi Péter ⁷⁵	hántai 1402–1405, dömösi 1411–1417	veszprémi 1417–1425, egri 1425–1438
Rozgonyi Simon ⁷⁶	szebeni 1412–1414, dömösi 1419–1428	veszprémi 1428–1439
Szászi János ⁷⁷	bácsi 1413–1418, budai SzP 1419–1425	veszprémi 1426–1428
Upori István ⁷⁸	titeli 1390–1401	erdélyi 1401–1419
Vencel ⁷⁹	esztergomi kp. 1435–1439	névleges egri 1439

A táblázatban használt rövidítések: gub. = gubernator; kp. = kisprépost; np. = nagyprépost; SzM = Szűz Mária; SzP = Szent Péter.

⁷⁴ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 87.; Engel P.: Arch. i. m. II. 184.

⁷⁵ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 88.; Engel P.: Arch. i. m. II. 206.

⁷⁶ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 89.; Engel P.: Arch. i. m. II. 207.

⁷⁷ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 89.; Engel P.: Arch. i. m. II. 221.

⁷⁸ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 90.; Engel P.: Arch. i. m. II. 251.

⁷⁹ C. Tóth N.: Préposti arch. i. m. 41., 91.

Marie-Madeleine de Cevins

GAZDASÁG ÉS KERESZTÉNYSÉG A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON A KOLDULÓRENDI KONFRATERNITÁSOK TANULSÁGAI*

Jelen tanulmány az utolsó Koszta Lászlóval folytatott beszélgetésemre vezethető vissza. 2014 decemberében, amikor utoljára találkoztam vele – egy szegedi, az obszervanciáról szóló magyar–olasz konferencia alkalmából –, beszélgettünk a saját kutatási tervünkről. Meséltem neki, hogy éppen a középkori koldulórendi konfraternitásokkal foglalkozom, főleg magyar oklevelek alapján. László azt hitte, a céheket vagy más hasonló vallásos testvéreleteket kutatom. Jó alkalom volt ez arra, hogy arról beszélgessünk, mi a konfraternitás, mi a különbség a „testvérelet” és a „konfraternitás” között stb.

Azóta könyv lett ebből a kutatásból, amely ez idáig kizárólag magyarul jelent meg.¹ Őszintén szólva ehhez a könyvhöz képest ez az írás nem fog semmi alapvetően újat mondani erről a témáról. Csak néhány fő csomópontot szeretnék kiemelni a „szentség gazdaságáról” (*„Economy of the Sacred”*) – a Robert Scribner közismert munkái² nyomán a nyolcvanas évektől a szakirodalomban elterjedt kifejezéssel élve –, azaz a gazdaság és a kereszténység közti kapcsolatról a késő középkori Magyarországon.

E rövid írásban először is a vizsgálat tárgyát kell meghatároznom, majd röviden bemutatom a történetírás eredményeit, illetve a koldulórendi konfraternitásokról szóló forrásokat. Végül pedig összefoglalom az eddigi következtetéseket.

* A szerző az Université de Rennes 2 (Franciaország) professzora. Köszönettel tartozom Kiss Gergelynek, amiért a kézirat magyar szövegét átnézte és javaslatokkal látta el.

¹ Marie-Madeleine de Cevins: Koldulórendi konfraternitások a középkori Magyarországon (1270 k. – 1530 k.). Ford. Kiss Gergely. Pécs 2015. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 5). A kéziratban még szereplő dedikálás Koszta László emlékére sajnos a kiadásban már hiányzik. Ennek a könyvnek egy angol fordítása készül (Brepols, Europa Sacra). Két francia cikk is megjelent időközben, a (nemcsak magyar) középkori koldulórendi konfraternitásokra vonatkozó történetírásról, illetve forrásokról: *Uő*: Les confraternités des ordres mendiants au Moyen Âge: une histoire à écrire. *Le Moyen Âge* 121:3–5. (2015), 677–701.; *Uő*: Autour d'un mystère archivistique. Les sources hongroises sur les confraternités des ordres mendiants au Moyen Âge. *Revue Mabillon* 88. (2016), 83–111.

² L. elsősorban: Popular culture and popular movements in Reformation Germany. Ed. Robert Scribner. London 1987.

I. A spirituális konfraternitás: meghatározás és teológiai alapelvek

Nehezen megfogható a konfraternitás (nem csak a koldulórendiek-nél), mert az üdvözülés elősegítőinek közvetítői között valahol a halotti megemlékezés, a kegyes társulat (vagyis társulás), meg a közbenjárási imák között félúton helyezkedik el. Konfraternitás alatt azt a lelki közösséget érthetjük, amely (akár ma, akár régen) úgy jött létre, hogy egy vallási intézmény – amely maga is egy közösség, legyen szó szerzetesekről (kolostor, konvent, rendtartomány, egész rend), vagy világi egyháziakról (pl. kanonoki káptalan), vagy akár laikus testvérületről – előljárója valamely világi vagy egyházi személyt, csoportot a tagok (azaz az első közösség tagjai) által élvezett üdvösséget biztosító érdemekben részesített. A kulcsszavak az érintett forrásokban: *participatio*, *suffragia*, *merita*, *bona spiritualia* – és természetesen *confraternitas* (vagy *fraternitas*). Az a teológiai alapzat, amelyre a középkori konfraternitások támaszkodtak, igen régi. Ezt hangsúlyozták már a konfraternitás védelmezői a 15. században, különösen Husz János támadásaira válaszul. A spirituális csatlakozás a *communio sanctorum* dogmájából ered. Ezt a Szt. Ágostontól származó gondolatot a püspöki és monasztikus szellemi elit a koraközépkortól építgette tovább.³ Akkor felmagasztalták a javak folytonos körforgását, keresztények között, a *caritas* nevében, legyen szó anyagi vagy spirituális javakról („érdemek”/meritumok, vagyis *suffragiumok*).

Az *ecclesia* Krisztus misztikus teste felfogásából kifolyólag az „érdemek teológiája” végleges formát öltött a 12. században Canterbury Anzelm, majd később a nagy koldulórendi teológusok, mint Bonaventura és Aquinói Szt. Tamás révén. Ebben a rendszerben az egyháznak (egyházi intézménynek) döntő szerepe van a spirituális jótétemények létrehozása és közvetítése terén egyaránt: valóban, fáradhatatlanul gyarapítja a „érdemek kincstárát” és egyúttal a szétosztását is maga biztosítja.

Továbbá úgy vélték a kora középkortól, hogy a legeredményesebb „érdemtermelők” a (monasztikus) szerzetesek, mivel életüket Isten dicséretének szentelik, és immár közelebb állnak Krisztushoz, aki minden érdem forrása. Persze a középkori vallásos gyakorlatok közül nem csak a konfraternitás származik ebből az üdvözülési felfogásából: a közbenjárási imák, a *pro anima* misék és imák, a búcsúk is erre az alapra épültek és működtek. Ami azonban különös a konfraternitásban, az az, hogy már a 9. századtól ez a kegy új közösséget hoz létre a szerzetesek (akkor még csak a bencések) körül, amely szűkebb a kolostori jótevők (*benefactores*) körénél. Gilles Meersemann *affratellamentónak* (azaz „testvériesedés”-nek) hívta ezt a folyama-

³ L. újabban: *Valentina Toneatto: Les Banquiers du Seigneur. Évêques et moines face à la richesse (IVe-début IXe siècle).* Rennes 2012.

tot.⁴ A középkori oklevelek gyakran *affiliatió*ról szólnak ugyanebben az értelmében. Ez azt jelenti, hogy azok, akik belépnek egy konfraternitásba, közelebb kerülnek a szerzetesekhez; immár „testvérekké” (*con-frater*), azaz „csaknem szerzetesekké” válnak.

Emiatt a konfraternitás nem keverendő össze sem az imaközösségekkel (ott mindegyik tag imádkozik a többi tag üdvözüléséért, a közbenjárási elv szerint), sem a kegyes testvérületekkel (ezek „látható” csoportok, saját oltáruk van, néha belső szabályzatuk is van stb.), sem a harmadrendi közösségekkel (bár a rendi csatlakozás-felfogás is megvan ebben az esetben).

Igaz, számos közös vonásuk van, kezdve a megszokott latin elnevezésükkel (*confraternitas* vagy *fraternitas*); ez a fogalmi zavar a modern nyelvekben is gyakran tovább él, legalábbis az angolban (*confraternity*) és a németben (*Bruderschaft*), szemben a franciával (*confrérie*/konfraternité), az olasszal (*confraternita*/konfraternità), illetve a magyarral (testvérület/konfraternitás).

II. A történetírás eddigi eredményei

A koldulórendi konfraternitások története a kutatás árnyoldalán maradt. Az általános munkák hallgatnak róluk, vagy összekeverik őket más kegyes közösségekkel, más lelkeségi gyakorlattal. Miért? Nemcsak a tartalmuk vegyes jellege miatt, hanem azért is, mert rossz hírnévnek örvendnek. A közfelfogás szerint még Luther fellépése előtt a konfraternitások a katolikus egyház korrupciójának nyilvánvaló bizonyítékainak minősültek. Mintha hasonló szerepet tölthettek volna be, mint a búcsúk a püspökök és a pápaság kezében: arra szolgáltak volna, hogy szakadatlan adományokat csikarjanak ki a hívőktől, megcsillantva előttük a szinte azonnali belépőjegyet a Paradicsomba. Ha csupán az ide vonatkozó tanulmányokat vesszük figyelembe, a szerzetesi konfraternitások története három különböző kutatási terület határmezsgyéjén helyezkedik el: (1) azon (számos) szerzetesrendek története, amelyek gyakorolták az érdemeikben való részesítést – bencésektől a remetékig, ispotályosokig és koldulórendekig; (2) a társulási mozgalmak története; (3) a vallási (üdvözülést célzó) gyakorlatok története. Így nem mondhatni, hogy a konfraternitás a kutatások homlokterében állna, sem azt, hogy központi figyelmet kapna.

A legtöbb tanulmány a 10–12. századi bencés konfraternitásokkal foglalkozik. A kutatások már a 19. század közepén megindultak (Léopold Delisle-lel), majd folytatódtak a következő évszázadban: Németországban (Karl Schmid, Joachim Wollasch), Franciaországban (Michel Lauwers, Dominique Iogna-Prat), Angliában (William Clark-Maxwell, James Clark),

⁴ Gilles Gérard Meersseman: *Ordo Fraternitatis. Confraternite e pietà dei laici nel Medioevo*. Roma 1977. I. 14.

ill. Amerikában (Barbara Rosenwein).⁵ E munkák világosan megmutatják, hogy a monasztikus konfraternitási folyamatban a legfontosabb a *commemoratio*, vagyis *memoria* (a halotti megemlékezés). De a szimbolikus felvétel a rendbe (azaz a csatlakozási jelleg) is fontos volt. Ezt fejezi ki a konfraternitásba való belépésnek a ceremóniája (amennyiben létezett), illetve az első konfraternitás-leveleknek a szövege, amelyeket a ciszterciek bocsátottak ki a 12. századtól. Viszont a 13. századtól, a monasztikus konfraternitások már csak a szerzetesek körére szűkültek kölcsönös módon több közösség között.

A koldulórendi konfraternitásokról sokkal rövidebb szakirodalmi termés áll rendelkezésünkre. Ki kell emelnünk egy fontos, úttörő cikket: Hugolin Lippens: „De Litteris confraternitatis apud Fratres Minores ab Ordinis initio ad annum usque 1517”.⁶ Lippens bemutatja, ahogy a ferencesek magukévá tették, de egyúttal át is alakítottak a (monasztikus, főleg ciszterci) konfraternitási gyakorlatot. Azt állította például, hogy a ferencesek (meg a többi koldulórend is) különbséget tettek először, a „közönséges” és a „különleges” konfraternitás között. A csatlakozásnak immár két külön szintje volt és csak a „fejlettebb” szintje adta a halál utáni megemlékezést.

Lippens munkája mellett érdemes megemlékeznünk az angol szerzők tanulmányairól és forráskiadásairól is, amelyek főként a 20. század közepétől, főleg Robert Swanson, William Clark-Maxwell, Andrew Little, Joseph Gribbin, Colmán Ó’Clabaigh révén láttak napvilágot.⁷ Egyetlen apró, ám igen jelentős gond akad velük kapcsolatban, ti. az, hogy nem használták Lippens eredményeit. Robert Swanson főleg vitairatokat, mendikánsokkal ellenséges traktatusokat használt Wycliff idejéből, rajtuk kívül, a „biankó konfraternitás-leveleket” vette leginkább figyelembe.

Németország vonatkozásában Petra Weigelt követően Ludovic Viallet (*Les sens de l’observance*) szoros kapcsolatot mutatott ki sziléziai és lausitzi

⁵ Teljes szakirodalmi lista: *de Cevins*: Les confraternités, i. m.

⁶ *Hugolin Lippens*: De Litteris confraternitatis apud Fratres Minores ab Ordinis initio ad annum usque 1517. Archivum Franciscanum Historicum 32. (1939) 49–88.

⁷ Mások közül: *Robert Norman Swanson*: Letters of Confraternity and Indulgence in Late Medieval England. *Archives* 25. (2000) 40–57.; *Uő*: Mendicants and Confraternity in Late Medieval England. In: *The Religious Orders in Pre-Reformation England*. Ed. James G. Clark. Woodbridge, 2002. 121–141.; *William G. Clark-Maxwell*: Some Letters of Confraternity. *Archaeologia* 75. (1924–1925) 19–60.; *Uő*: Some Further Letters of Confraternity. *Archaeologia* 79. (1929) 179–216.; *Andrew George Little*: Franciscan letters of Fraternity. Bodleian Library Record 5. (1954–1956) 13–25.

példák alapján az obszerváns mozgalom és a koldulórendi konfraternitások virágzása között.⁸

Közép-Európa tekintetében igen sovány a cseh és lengyel történetírás mérlege erről a témáról. Pavel Krafl sokat írt a szerzetesrendi konfraternitásokról, de itt Ágoston-rendi kanonokokról és kartauziakról van szó.⁹ Magyar vonatkozásban Pásztor Lajos említette a koldulórendi konfraternitásokat közismert, a Jagelló-kor vallási életéről írt összefoglaló könyvében.¹⁰ Négy évtizeddel később Kubinyi András immár felvette a szerzetesrendi konfraternitásokat a késő középkori vallási társulási mozgalmak sorába, de nem ment tovább.¹¹ Legújabbban néhány esettanulmány (Szovák Kornél, Romhányi Beatrix) hangsúlyozta a magyar nemesek nagy szerepét a szerzetesrendi (jelesül koldulórendi) konfraternitások fejlődésében.¹²

III. A magyar forrásanyag

A megvizsgált forrásanyag olyan értelemben „magyar”, hogy Közép-Európán belül a legtöbb koldulórendi konfraternitásról fellelt dokumentum őrzési helye Magyarország,¹³ illetve azért is, mert csupán a Magyar Királyság lakosait érintő leveleket vettem figyelembe. Nagyon kevés magyar keletkezésű értekező és normatív forrás maradt a koldulórendi konfraternitásokról. A homiletikus vagy pasztorációs irodalom nem említi a spirituális csatlakozást. A magyar koldulórendi (tartományi) szabályozás csupán azt írja elő – például az obszerváns ferenceseknél (az atyai konstitúciókban, 1499-ben) –, hogy a *custosok* is, akárcsak a tartományi előljárók, jogosultak konfraternitás-leveleket kiállítani, és nem többet!

Ebből következőleg, a magyar forrásanyag elsősorban a gyakorlatról szól. A segesvári domonkos *Liber benefactorum* (*Libellum seu inventarium*

⁸ Ludovic Viallet: Les sens de l'observance. Enquête sur les réformes franciscaines entre l'Elbe et l'Oder, de Capistran à Luther (vers 1450 – vers 1520). (Vita regularis 57.) Münster 2014.

⁹ L. a terjedelmes irodalmat: de Cevins: Les confraternités, i. m.

¹⁰ Pásztor Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest 1940.

¹¹ Kubinyi András: Vallásos társulatok a késő középkori magyarországi városokban. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest 1999. 341–352.

¹² Szovák Kornél: Meritorum apud Dominum fructus cumulatorum. Megjegyzések a 14. századi főúri vallásossághoz. In: R. Várkonyi Ágnes-émlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter – Rihmer Zoltán – Thoroczkay Gábor. Budapest 1998. 79–87.; Romhányi Beatrix: „Meretur vestre devocionis affectus...” Egy vallásos középkori budai polgár – Söptei Péter kancelláriai jegyző. In: „Es tu scholaris”. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk. Romhányi Beatrix et al. Budapest 2004. 37–44.

¹³ Ld. de Cevins: Koldulórendi konfraternitások, i. m. térképeit, 264–265.

benefactorum Anthonius Fabri, 1526) konfrátereket említi.¹⁴ De ezen túl a magyar forrásanyag majdnem kizárólag konfraternitás-levelekből tevődik össze. Ugyanis, minden előzetes várakozással szemben, a „magyar” (pontosabban magyarokat érintő) középkori koldulórendi csatlakozási leveleknek egészen különleges sorozata áll rendelkezésre, legalábbis más országokhoz képest. Bele nem számítva a formulás könyvekben lévő példákat (20), 125 Mohács előtti „valódi” levélről van tudomásom.¹⁵ Ez a forrásanyag nem tekinthető teljesnek. A merítés jelenleg a főbb budapesti levél- és könyvtárakban eredetiben vagy másolatban elérhető, illetve a szakirodalomban kiadott vagy említett, hivatkozott levelekre korlátozódik. Jellemző, hogy még két hónappal ezelőtt is egy új (Ausztriában őrzött) levélről értesültem, Erdélyi Gabriella doktori értekezésének angol nyelvű változatából.¹⁶ 125–126 oklevél persze nem sok, mondhatnánk. A furcsa azonban az, hogy ez több, mint bármelyik más középkori koldulórendi tartományban. Angliában például, ahol a kutatás erről a témáról aránylag előrehaladott, csak mintegy 50 ferences csatlakozási levélről tudnak.

Miért maradt ilyen kevés levél a nyugati kereszténységben? Két egyenként sem kizárólagos magyarázat adható a jelenségre: vagy a hívek (és a barátok) semmisítették meg a konfraternitás-leveleket „használat után”, akárcsak a búcsúengedélyeket, vagy a magánlevéltárakban folytatott kutatások még nem eléggé előrehaladtak. Lehet, hogy a magyar konfraternitás-levelek aránylag nagy száma csupán a magyar középkori levelek, illetve levéltárak központosított jellegéből adódik.

Hogy néznek ki ezek a „magyar” koldulórendi konfraternitás-levelek? Leszámítva néhány elszigetelt esetet, a koldulórendi konfraternitás-levelek a 13. század végétől (és még inkább a 15. század közepétől kezdve) egyetlen mintára mennek vissza. Más szokásos megoldások mellett (pecsét, esetleg sajátkezű aláírás), ez a formalizmus a hitelesítés eszközeként szolgált.

A levelek szerkezete egyforma. Megvan a megszokott *protocolum* – *contextus* – *eschatocollum* hármasság. A *protocolum* mindig a címzett nevével kezdődik, kivéve az Ágoston-rendi remetéknél. Az *intitulatio* nagyon rövid: csak a levél kiállítójának a neve (*frater X*) és a tisztsége, a 15. századtól ellenben esetleges egyetemi fokozata is szerepel. A *contextus* bevezetője nagyon hasonló, legalábbis a 15. század közepétől: *Quamvis ex*

¹⁴ *Ipolvi Arnold*: Adalékok a magyar domonkosok történetéhez. *Magyar Sion* 5. (1867) 481–497., 590–609., 662–673., 769–776.

¹⁵ A teljes lista: *de Cevins*: Koldulórendi konfraternitások, i. m. 229–252. (I. táblázat).

¹⁶ *Erdélyi Gabriella*: Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és minden napok a középkor és az újkor határán. Budapest 2005. 183.; *Uő*: A Cloister on Trial. Religious Culture and Everyday Life in Late Medieval Hungary. Farnham 2015. 191–192.

caritatis debito... (ez a mondatrész azt fejezi ki, hogy a spirituális társulás a *caritas* „szelektív” következménye).

Aztán a levél a csatlakozás szándékait adja elő: semmi pontosat nem mond, hanem csak azt, hogy a címzettnek nagy a rend (vagy a kolostor) iránti vonzalma (*devotio, dilectio, sinceritas, affectus*) és jóakarátúsága (*benevolentia, liberalitas*). Ezt követi a rendelkező rész, amely előadja a megadott kegyelmet, azaz a belépést a konfraternitásba (*te/vos in confraternitatem nostri ordinis recipio...*) és a rendtagok érdemeiben (spirituális javaiban) való részesítést, hosszabban vagy rövidebben felsorolja az elnyert javakat (*bona spiritualia*, azaz misék, böjtök, prédikációk...). Ha „felső” konfraternitásról van szó, akkor az elhunyt barátokat megillető officiumokat is megemlíti, vagy ritkábban egyéb szolgáltatásokat (pl. miséket stb.) is megnevez.

Az *eschatocollum* nagyon rövid: néha nemcsak a helyet és a dátumot adja meg, hanem a pecsét típusát is. A ferenceseknél a sajátkezű aláírás egyre gyakoribb a 15. század közepétől (*frater X manu propria scripsit*). A forma tekintetében a levelek nem nagyon mutatnak rendek szerinti sajátosságokat.

IV. Következtetések

A középkori magyar konfraternitás-levelek alapján megállapíthatjuk, hogy (1) a koldulórendi konfraternitásoknak nagy sikere volt, legalább a nemességnél; (2) a koldulórendi előljárók (főleg a magyarországiak) nagyon óvatosan adományozták ezt a kegyet; (3) a (nemes vagy nem nemes) hívek vallásos életében – elsősorban a halálra való felkészülésben –, a konfraternitásnak csak nagyon csekély szerepe volt.

1. A koldulórendi konfraternitások sikere a középkori Magyarországon

Igaz, egy olyan gyér forrásanyag alapján, mint ez a 125 levél (és még 20 minta), nem lehet ténylegesen felbecsülni a koldulórendi konfraternitások kisugárzását Magyarországon. Soha nem fogjuk megtudni, hány magyar lépett be konfraternitásba a 13. és 16. század között, mivel nem tudjuk, hány csatlakozó levél létezett eredetileg és pusztult el azóta. Viszont összehasonlító módszerrel több felvetést is meg lehet fogalmazni.

Először is érdemes szemügyre venni a rendek szerinti megoszlást. A ferencesekhez köthető az összegyűjtött levelek nagyobb része. 125 „valódi” levélből 87 (közel 70%) ferences eredetű, ezek közül is 66 (az összes levél 53%-a) az obszervánsoktól származik. A domonkosok részaránya 28 levél (az összes 22%-a), megelőzve az Ágoston-rendi remetét (7 levél) és a karmelitákat (3 levél). Ez az aránytalanság a koldulórendi formuláriumokban összegyűjtött levélminták terén is megmutatkozik. A rendek közötti különbségek nagyjából tükrözik a koldulórendiek egyenetlen megoszlását a

középkori Magyarországon,¹⁷ bár a ferencesek, mindenekelőtt az obszerváns ferencesek, arányosan több levelet állítottak ki.

A levelek kronológiai megoszlása is érdekes. Az első magyar levél egészen korai: 1270-re megy vissza, a domonkosok adták ki. Egy ferences formuláskönyvben is van egy minta, amely Karácsonyi János szerint a 13. század végéről való.¹⁸ Ezt követően a 14. század végéig a spirituális csatlakozási levelek még nagyon ritkák. A 15. század első felében, bár akkor mind a négy koldulórendet érintő konfraternitásokról van tudomásunk, nem találkozunk ilyen levelekkel. Majd 1450 után új kor kezdődik: nagy fellendülést látunk. A 16. század elején pedig az obszerváns ferencesek túlsúlya erősödik meg.

A jellemző melléknevek (*nobilis, magnificus...*) alapján, a családtörténeti kutatások eddigi eredményeit is figyelembe véve, arra lehet következtetni, hogy a legtöbb *confrater* nemes volt (60%). A nemesektől messze lemaradnak az arisztokraták (24%), a polgárok (8%) – ők inkább a domonkosokhoz és a karmelitákhoz csatlakoznak, mint a ferencesekhez, a nemesekkel és az arisztokratákkal ellentétben – ill. a klerikusok (7%). Ám lehet, hogy nemcsak azért van ilyen sok „nemes” (és bárói) csatlakozott, mert elősorban ők támogatták a koldulórendieket, hanem azért is, mert nekik könnyebb (és fontosabb is) volt megőrizniük a családi okleveleiket, mint a nem nemeseknek.

2. A koldulórendi előjárók és a konfraternitás

A vizsgált levelek kétharmadát magyar származású, azaz magyar koldulórendi előjárók állították ki. Nyilvánvalóan „óvatosan” használták a konfraternitást. Először is főleg a tartományi előjárók adományozták ezt a kegyet (77 eset, azaz 61%), de vannak magasabb rangú hivatalviselők is (27 eset, azaz 22%). Ellenben nagyon kevés konventi előjáró van, szemben Angliával, ahol számuk jóval nagyobb volt. Ráadásul a magyar előjárók majdnem kizárólag (csak néhány kivétellel) egyéneket családjukkal együtt fogadtak be a konfraternitásukba, nem pedig egész csoportokat (társulatokat, városközösségeket...), szemben Kapisztrán Jánossal. Továbbá a magyar előjárók nem használtak „biankó” levelet (név és keltezés nélkül), erre egyetlen magyar példát találtam mostanáig, a konventuális ferenceseknél. Végül pedig viszonylag kevés „felső” konfraternitás-levél maradt fenn: az összes anyag csak egy harmada. Megállapítható, hogy az obszerváns feren-

¹⁷ *Romhányi Beatrix*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest 2000 (CD-ROM: 2008).; *Uő*: Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. *Történelmi Szemle* 57. (2015:1) 1–49.

¹⁸ *Karácsonyi János*: A magyar ferencrendűek formulás könyve a Batthyány-könyvtárban. In: Batthyáneum 2. Szerk. Gyárfás Tihamér. Brassó 1913. 24–32.

cesek voltak a legóvatosabbak, jóllehet ők adományozták a legtöbb konfraternitás-levelet. Hogyan magyarázható ez? Lehet, hogy erős kényszer, nyomás volt rajtuk a hívek részéről.

3. A konfraternitás a magyarok vallási életében

Más források alapján (a segesvári *Liber benefactorum*, több végrendelet stb.), illetve néhány esettanulmány segítségével (pl. azokkal, amelyek Himfi Benedek és Söptei Péter vallási gyakorlatait megvizsgálták¹⁹) kiderül, hogy a hívők szemében a koldulórendiek kínálta üdvözülés eszközeinek skálájában a konfraternitás közbenső szinten volt. Valóban a minden adományozó számára hozzáférhető imádságokat (közbenjáró imákat) könnyebben elérhették, mint a konfraternitást. Viszont a jótevők felső rétege a lélekváltságot biztosító (*pro anima*) misealapítványokat, illetve a kolostorba való temetkezést előszeretettel kereste a halál közeledtével.

*

Végezetül három tényező egybefonódása vezethetett el ahhoz, hogy Magyarországon a koldulórendi konfraternitásokra vonatkozó forrásanyag (más vidékekhez mérten) nagyobb számban maradt fenn századokon át: a koldulórendi házak sűrűsége (kb. 200 kolostor a 15. század végén); az obszerváns reform ereje, amely megfosztotta a rendházakat a vagyontól és a rendszeres bevételektől,²⁰ és így sokkal inkább rászorította azokat az adományozók, elsősorban a nemesek támogatására; továbbá, az a fajta gondos figyelem, amellyel a rendi előljárók (főleg a magyar) és a (nemes) hívek viseltettek a konfraternitási levelek iránt.

Visszatérve a tanulmány címéhez: a magyar forrásanyag (főleg a konfraternitás-levelek sorozata) bizonyítja a koldulórendiek iránt megmutató erős vonzalom erejét a késő középkorban és szoros kapcsolatukat a nemességgel. De azt is mutatja, hogy nem csak az ún. „halál gazdaságá”-ból éltek a kolduló barátok, s ezáltal finomítja, árnyalja a „gazdaság és kereszténység” közötti kapcsolatokat illető eddigi elképzeléseket.²¹

¹⁹ L. a 13. jegyzetet!

²⁰ Átfogó leírásként l. *Marie-Madeleine de Cevins*: Les Franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle (vers 1450 – vers 1540). Rome 2008. (Bibliotheca seraphico-capuccina 83.)

²¹ L. L'économie des couvents mendiants en Europe centrale. Bohême, Hongrie, Pologne, v. 1220-v. 1550. Éd. *Marie-Madeleine de Cevins – Ludovic Viallet*. Rennes 2018.

A HABSBURG GAZDASÁGPOLITIKA SZEREPE OROSHÁZA SZÜLETÉSÉBEN

Habsburgok és Magyarország

A 18. századi Magyarország, s benne Orosháza története szervesen összekapcsolódik a Habsburg-dinasztia politikai és gazdasági terveivel és igényeivel. A magyar történetírás nehezen kezelte és kezeli ezt a korszakot, ahogy Kosáry Domokos is felhívja rá a figyelmet, hogy ti. történetírásunk későbbi, romantikus szellemiségben ítélte meg ezt az időszakot.¹ Végletek között váltakozik a korszak politikájának, a Habsburg–magyar viszonynak az értelmezése. Az egyik nézőpont szerint Károlyi Sándor „árulásával” veszett el a magyar függetlenség ügye, s ezáltal indult el Magyarország tragikus kálváriája (egyébiránt az árulásmotívum sajátos szerepet kap történetmagyarázatunkban, gondoljunk a Kossuth–Görgey vitára!). A másik nézőpont a Habsburg elnyomás gyarmatosító jellegét emeli ki és hangoztatja a végletekig, ahogy Katus László emeli ki Eckhart Ferenc munkájára alapozva.² A történeti materializmus sajátos történelemértelmezése az 1950-es években vulgárisabban, később finomabban, de mindegyik esetben a társadalmi osztályok, tehát a Habsburgokkal megalkuvó (áruló!) nemes-ség és az elnyomott parasztság harcaként magyarázta a magyar politikát.³

Ha a történelmi tényeket igyekszünk megragadni, azt kell mondanunk, hogy az eltérő nézőpontok között kell megtalálnunk és helyére tennünk az igazságot. Kicsit olyan munka ez, mint a népmese: igaz is, meg nem is. Tehát mindegyik hordoz magában igazságot, de azok szerepe és értéke eltérő lehet. Az elvi kiindulásunk az, hogy a Habsburg Monarchia sok állammal együtt Európa akkori vezető hatalmai közé tartozott, sőt térségünkben ekkor főszerepet játszott mint nagyhatalom. A Habsburgok politikai és gazdasági érdekeit birodalmi szinten érdemes és kell szemlélnünk, akkor kaphatunk teljes(ebb) képet. Azt látnunk kell, hogy Ausztria birodalmi gondolkodásmódja követte az európai szokásokat, tehát az abszolutista

¹ Kosáry Domonkos: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. Magyarok Európában III. Budapest 1990. 30–31.

² Katus László: Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1918). In: Romsics Ignác (főszerk.): Magyarország története. Budapest 2010. 526.

³ Spira György: A Habsburgok gyarmati rendszerének kiépítése Magyarországon (1711–1790). In: Márkus László (szerk.): A magyar nép rövid története. Budapest 1953. 182.; Vörös Antal: Magyarország a Habsburg abszolutizmus rendszerében. Küzdelmek a polgári átalakulásért; forradalom és szabadságharc 1848–49-ben. In: Molnár Erik (szerk.): Magyarország története. Budapest 1964. 320.

politikát. Ez I. Lipót és I. József uralkodásában határozottan körvonalazódott, különösen gróf Kollonich Lipót esztergomi érsek, császári tanácsadó tevékenységében. A török kiűzésével az osztrák udvar rendezettnek vélte Magyarország helyzetét, és alkalmazta az abszolutista politikát. A nemzetközi politikai helyzet (angolok, franciák, spanyolok), illetve a Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc világossá tette számukra, hogy Magyarország esetében a kompromisszum a kifizetődő és tartható politika. Ehhez kapcsolódott a magyarországi vezető politikai elit, amely belátta, hogy a török háborúk, illetve a Rákóczi-szabadságharc után az országnak nyugalomra van szüksége, amit Ausztria birodalmi ereje biztosíthatott számára. A 18. század elején kialakuló viszonyrendszer mindkét fél számára nyugvó időszakot jelentett, egymásra a *szükségesség elvével* tekintettek. Ausztriának szüksége volt Magyarország mezőgazdasági és katonai potenciáljára és ipari nyersanyagaira (gondoljunk a Temesi Bánságban zajló török háborúkra, illetve az Ausztriát nagyhatalmi helyzetében folyamatosan megingatni próbáló európai hatalmakra.). Magyarország pedig lassú építkezésre, látszólagos jogainak figyelembevételére számíthatott a pusztítások után.

Egy dolgot azonban nem szabad elfelejteni: a Habsburg-kormányzat az uralkodótól a magas rangú katonai vezetőkön keresztül a legmagasabb miniszterekig és tanácsosokig – néhány kivételtől eltekintve – úgy néztek a felszabadított ország népére, mint alávetettek, mint meghódítottakra. Ezt jól szemlélteti – s persze hatalmas felháborodást váltott ki a birtokosok körében – a bécsi udvarnak az a döntése, hogy a török uralom alól felszabadított országrészeket fegyverrel meghódított, új szerzeménynek tekinti, és bevezeti a *ius armorum*, vagyis a fegyverjog elvét, melynek lényege az volt, hogy a felszabadított területeket egy újonnan felállított szervezet, a *Neo-acquistica Commissio*, az Újszerzeményi Bizottság hatásköre alá rendelték. E bizottság tevékenysége semmiféle megszokott törvényi rendelkezéshez nem volt kötve, teljes mértékben megsarcolta az adott területek régi gazdáit, amikor azoktól a hiteles dokumentumok felmutatása után még váltságot is követelt, vagy egyszerűen a kincstárnak foglalta le a birtokokat, amelyeket aztán jó pénzért eladott új tulajdonosainak. Ezt a 18. század folyamán folyamatosan adagolva igyekeztek is érvényesíteni a különböző rendeleteikben, melyek a felvilágosult abszolutizmus merkantilizmusát szolgálták.

Kollonich és munkatársai elkezdtek kidolgozni tervezetüket, amely a töröktől visszafoglalt területen kiépített közigazgatás és államigazgatás új rendszerét, abszolutista átalakítását célozta meg, a munka az *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn*, vagyis *A magyar királyság berendezésének műve* címet kapta. Kollonich ugyan tanulmányozta Esterházy Pál nádor 1687-ben az uralkodónak ajánlott javaslatát is, amely lényegében a magyar rendek általános véleményét volt hivatva megjeleníteni, és amelynek lényege az volt, hogy az uralkodó állítsa vissza a Magyar Királyság

Mohács előtti állapotát, kiegészítve azt néhány nyugati intézmény átvételével, de ezzel a főpap nem értett egyet, legalábbis számos pontjával nem, sőt nagyon fontosnak tartotta a vallási kérdésekben való szigorú fellépést. A katolicizmus egyeduralmára törekedett. Magyarország azonban ebben a tekintetben nem hasonlítható össze sem Ausztriával, sem Bajorországgal, sem Horvátországgal, mert az országban nagyon hangsúlyos és lényeges volt a protestantizmus szerepe, még akkor is, ha tudjuk, hogy a magyar népesség körében jelentős volt a katolikusok száma is.

Kollonich Lipót azt is fontosnak vélte, hogy a magyar diákok száma csökkenjen az iskolákban, hiszen tanult emberként öntudatos polgárai lesznek az országnak. Nem kell a sok tanult ember, mert akkor kevesebb lesz a paraszt – vélte. Az *Einrichtungswerk* összegzéseként elmondható, hogy az Magyarország lassú, de teljes elnémetesítésére és katolizálására törekedett: a rebellióra hajlamos magyarságot a némettel megsezelídíteni, hogy a Habsburg-ház hűséges alattvalóvájá váljon. Valósággal üdítő kivételnek tekinthető az uralkodóhoz írt számos tervezet között Girolamo Armenio Ceschi di S. Croce olasz nemes úrnak, Tirol tartomány császári biztosának hosszú fejtegetése, melyet a fiatal I. József királynak címzett, és amelyben egész más álláspontot képviselt, mint amilyet az előbbiekből láttunk. Arról írt – Zrínyi Miklóshoz hasonlóan –, hogy Magyarországon nemzeti hadsereget kell felállítani, mert ez a haderő sokkal értékesebb lenne, mint az idegen zsoldosok. Emlékeztette az uralkodót arra, hogy a magyarok számtalan diadalt arattak saját királyaik alatt, s felvázolta, mennyit nyerne a Habsburg Monarchia, ha ennek az országnak nem jelentéktelen fegyveres erejét saját hadához csatolná. A tiroli császári biztos újra felidézte a régi szállóigét: úgy becsüljék Magyarországot, mint előtte, „hiszen mindig a kereszténység legerősebb bástyája volt, Európa igazi védőfal”.⁴ Az eltérő, magyarokról kialakult európai kép szervesen hozzájárult ahhoz, hogy milyen lépésekkel igyekezett Ausztria kezelni 1711 után az igazgatása alá került országot. Erre jó példa a Vörös Károly által 1987-ben a *História* folyóiratban közölt 18. századi stájer *Völkertafel*. Ebben a magyarok ábrázolása nem túlságosan hízelgő. Ebben része lehetett egyrészt annak, hogy a 16–17. század folyamán a különböző magyarországi függetlenségi harcok során (az erdélyi fejedelmek támadásai alkalmával) a stájer területek erősen ki voltak téve a magyarok, a kurucok pusztító betöréseinek. Másrészt Dél-Stájerország – az Itáliába vezető marhahajtó úton fekvődvén – lakosai a magyarok közül nem éppen a legrokonszenvesebb embertípussal, a marhahajcsárokkal kerültek kapcsolatba.⁵ Mindezek fényében meglehetősen furcsa kép rajzolódik ki előttünk arról, hogy a kortársak

⁴ <http://szigethvar.hu/content/1695-rendez%C3%A9si-tervek>

⁵ <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/87-01/ch11.html#id515010>

miként tekintettek a 17–18. századi magyarokra. Ennek a kornak az embere azonban kész sztereotípiákkal rendelkezett egyes dolgok tekintetében, az ismeretei nem voltak oly széleskörűek, hogy az előítéletek ne tudtak volna mélyen meggyökerezni. Nyilván ez alól a magyarok sem voltak kivételek, nekik is megvoltak a saját előítéleteik, nagyon negatív képet festettek például az összes nyugat-európairól.

Azt látjuk, hogy a magyar (természetesen a nemesi nemzet) maga építgette fel önarculatát, olyan jelzőkkel és tulajdonsággal illetve magát, de mások, idegenek is őt, amelyeket a legjellemzőbbnek tartottak: a magyar udvarias, de nem bókol, kemény természetű, s mind a férfiak, mind az asszonyok szeretik a szép viseletet, a szakáll is divatos, de a hosszú haj nem; ugyanakkor, minthogy a magyarok nem sokat utaznak, és így a világot sem ismerik, saját erkölceiket és szokásaikat tartják a legkiválóbbnak, minden más népek, de főként a németnek ellenségei, s inkább fejüket vétetik, minthogy más nemzetek által megrendszabályoztassanak, mindenki fegyvert visel és katonáskodik már ifjú korától... stb.⁶

A felvilágosult abszolutizmus

A társadalmi berendezkedést megváltoztatni célzó felvilágosult politikai áramlatok mellett azonban más – lényegében az előbbiektől által gerjesztett – tendenciák is jelentkeztek, főként a nemesség, a privilegizáltak, a hatalomgyakorlók soraiban, akik az elavulóban lévő abszolutizmus körülményei közepette próbálták meg újjáéleszteni azt a feudális rendszer tényleges felszámolása és a polgári reformok életbe léptetésének elkerülésével. Az említett tendenciák jobbra a kiforrott polgárságot nélkülöző társadalmakban jelentkeztek. Eme áramlatok eredményeként született meg a felvilágosult abszolutizmus, mely gyakorlatilag a feudális társadalmi és politikai rendszer hibáit kiküszöbölő, a fennálló rendet lényegében nem módosító, modernizált változata. Ebben az esetben nem hanyagolható el az államérdek sem. Az abszolutizmushoz viszonyítva némiképp módosít az állam és az uralkodó szerepkörét célzó koncepción. Az egyetlen kormányzó akarat, az uralkodó a néppel kötött társadalmi szerződés által korlátozott. Általános alapelv, hogy az uralkodónak a nép szolgálatában, annak javát szolgálva kell tevékenykednie. Ily meggondolásból beavatkozhat a gazdasági, társadalmi életbe – ez utóbbi vonatkozásban feudális alattvalói, elsősorban a jobbágyok „védelmezője”, s mint ilyen szabályozhatja a feudális urak és alattvalóik kapcsolatát, e tevékenység hátterében azonban, amint már említettük, elsősorban az államérdek húzódik meg: megőrizni az adófizetők közteherviselési képességét. A nép „védelmezőjeként” az uralkodó, illetve az állam a feudális urak és alattvalóik jogi helyzetének alakulásában is szere-

⁶ <http://szigethvar.hu/content/1695-rendez%C3%A9si-tervek>

pet játszik. A felvilágosult abszolutizmus a vallási toleranciát hirdeti, és éppen a hasznos és lojális alattvalók nevelése céljából nagy hangsúlyt fektet az oktatásra.⁷ A Habsburg-politika számára is tehát megalkuvást jelentett a modernizált monarchia bevezetése, hiszen részben szakítania kellett a nyíltan elnyomó, gyarmatosító politikával, és „társadalmi szerződéseket” alapján konszolidálni a birodalmat, még ha nem is szigorúan a rousseau-i gondolatok alapján. A birodalmi politika – mint Európában bárhol – azonban mégis gyarmatosító jelleget adott a Habsburg-udvar tevékenységének és koncepciójának. A következőkben megvizsgáljuk, hogyan valósult meg a Habsburg-érdek és a felvilágosult monarchia koncepciója vidékünkön a 18. század elején.

Békés megye és a Harruckerek

Békés megye 18. századi története szervesen összekapcsolódott a Habsburgok magyarországi politikájával, gazdasági, hatalmi érdekeivel. A 16. század végén, a tizenöt éves háború idején a török fennhatóság alatt álló megye jelentős része elpusztult. A történetírók és történészek egybehangzón lakatlan pusztaságként jelenítik meg a megye jelentős részét a 17. században. Egy-egy bátortalan hang jelentkezik, amely azt hangoztatja, hogy számolni kell a megye területén, ha nem is számottevő, de valamiféle vékony számú népességgel. Azt tudjuk, hogy a területünket a török is aktívan használta elsősorban szarvasmarha-kereskedelem céljából nemcsak az 1500-as években, de a 17. században is.⁸ Amennyiben elfogadjuk, hogy a török nemcsak folyamatosan rabolta a vidéket, hanem aktívabb gazdasági tevékenységet is folytatott, akkor számolnunk kell valamilyen mozgó népességgel (pl. pásztorok, hajdúk).⁹ A megye sorsának rendezése és rendeződése, hasonlóan az országhoz, 1711 után indult el. A kezdeti birtokproblémák összhangban voltak az Újszerzeményi Bizottság tevékenységével. Újabb nagybirtokok jöttek létre, élükön a Habsburgokhoz hű földesurakkal.¹⁰ A lakosság újjászerveződése és újjászervezése három forma alapján jött létre:

⁷ <http://mek.niif.hu/02700/02779/02779.htm>

⁸ *Németh Csaba*: Szarvasmarhatartás- és kereskedelem a középkori Békés megyében. In: Kasuba István (összeáll.): Oxenweg Konferencia. Csorvás 2010. 20–36.

⁹ *D. Leiszt Emma*: Békés megyei háziadó-összeírások 1744–1758. In: Erdmann Gyula (szerk.): Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből. Közlemények Békés megye és környéke történetéből 3. Gyula 1989. 98.; *Dusnoki József – Kereskenyi Miklós*: Bél Mátyás kéziratosa megyeleírásától a megyetörténeti kutatás első virágkoráig. In: Bél Mátyás: Békés vármegye leírása. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 18. Gyula 1993. 65.

¹⁰ *Dr. Harsányi Margit*: Békés vármegye története. In: Márkus György (szerk.): Békés vármegye. Budapest 1936. 74.

a) a lakosság spontán vándorlása és letelepülése. Ez elsősorban a megye északibb, a Körösök vidékére eső részeit érintette;

b) az uralkodói kormányzati szervek szervezett telepítései az Alföld déli zónáiba, melyek később Orosháza határzónájával lesznek határosak;

c) magánföldesúri telepítések. Tulajdonképpen a megye jelentősebb magyar és szlovák falvai (pl. Orosháza).¹¹

A Habsburg-udvar természetesen „osztályozta” a költöző telepeseket használhatóság, megbízhatóság és udvarhűség szerint. Legkedveltebb volt a katolikus német, majd a protestáns német. Utána a katolikus szlovák, illetve az evangélikus szlovák, s csak ezeket követte a katolikus magyar és legvégül a protestáns (evangélikus, református) magyar.¹²

Kereskényi Miklós fogalmazza meg a visszavetített történetírói sztereotípiák visszásságait és torzító szerepét. A romantikára hajlamos írói fantázia az alföldi rónaságban a vad erőket és szépséget látta. Az ideköltöző telepes ugyanebben a vadságban nem a szépséget, hanem a várható nehézségeket látta.¹³ Nem véletlen, hogy a 18. század első harmadában több telepes elhagyja a megyét, amiért utána a magánföldesurak és a megyei tisztikar egymást hibáztatja. Az elvándorlásban és szökésekben persze szerepet játszottak azok az udvar által elvárt szolgáltatások, melyek a Habsburg gazdasági és hatalmi szükség elvén alapultak, tehát a hadiadó és a többi gazdasági szolgáltatás. Ennek érdekében több adóösszeírást is végeztek a megyében.¹⁴ Mindenesetre a kezdeti nehézségek ellenére is folyamatosan gyarapodó lakosság jellemzi Békés megye populációját. Sajátossága a letelepedésnek, hogy nem kis létszámú aprófalvak, hanem nagyobb lélekszámú, ritkábban elhelyezkedő, nagyobb határú települések jöttek létre, egyrészt a közigazgatás és védelem egyszerűsítésének, másrészt a gazdasági érdekeknek megfelelően.¹⁵ A 18. század elején a Bihar és Sárrét határzónájában létrejövő települések prosperáltak, majd energikusabban fejlődőképes területekké a megye középső és déli részei váltak. Kereskényi szerint ennek kétségtelenül természetföldrajzi és gazdasági okai voltak.¹⁶

Egy pillanatra álljunk meg ezeknél a gazdasági okoknál, illetve érdekeknél! Sztereotip történeti gondolkodás sajátossága az a rögzültnek látszó szemlélet, mely azt sugallja, hogy a 18. századi alföldi parasztember legfon-

¹¹ *D. Leiszt*: Békés megyei i. m. 99.; *Szabó Ferenc*: Harruckern Ferenc báró, Orosháza újratelepítője és támogató földesura. In: Dr. Abonyi Lajos – Dr. Formann István (szerk.): Harruckern-émlékkülés. Orosháza 2001. 25.

¹² *D. Leiszt*: Békés megyei i. m. 101.

¹³ *Dusnoki – Kereskényi*: Bél Mátyás i. m. 64.

¹⁴ *Ember Győző*: Az újratelepülő Békés megye első összeírásai 1715–1730. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 8. Békéscsaba 1977. 10.

¹⁵ *Dusnoki – Kereskényi*: Bél Mátyás i. m. 67.

¹⁶ Uo. 68.

tosabb gazdasági tevékenysége a növénytermesztés volt. Orosz István egyértelműen leszögezi, hogy a 19. század derekáig az alföldi gazdálkodás az állattartásra épült. A napóleoni háborúk csökkentették a dominanciáját, de véglegesen csak a 19. század közepétől beszélhetünk a földművelés, a gabonatermesztés uralmáról.¹⁷ Bél Mátyás is ezt tartja dominánsnak a megyéről szóló összegzésében (hasonlóan a későbbi Markovicz Mátyás-féle leíráshoz), s kiemeli, hogy az önellátáson felül nem jellemző a gabona termesztése. Azt is megjegyzi, hogy gabonakereskedők nem járnak erre a vidékre vásárolni.¹⁸ A gabonakereskedők jelenlétének hiánya részben érthető, hiszen a kereskedelmi infrastruktúra erősen hiányos, akár az úthálózatra, akár a szervezeti háttérre gondolunk. Az árutermelő szándék így továbbra is az állatállomány felé irányult, elsősorban a szarvasmarha számított kelendő cikknek, s lássuk be, a Habsburg-udvar is ebből húzott jelentősebb hasznot birodalmi szinten.¹⁹ Emellett szól a pusztabérletek rendszere (görög és örmény pusztabérleőkkel), illetve az a határhasználati mód is, mely a hatalmas pusztaságokat nem volt képes más módszerekkel bevonni a termelésbe.²⁰

A földesúri telepítés második hullámát az 1740-es évektől több tényező is motiválta:

- a) 1739/40-ben pusztító tragikus pestisjárvány megtizedelte a meglévő lakosságot, és még utána évekig nehéz volt pótolni a munkaerőt;
- b) az udvar egyre érdekeltébbé vált a gazdasági haszon megszerzésében;
- c) a katonai állomásozás és mozgás megszervezése és ellátása;
- d) a lakatlan területek hasznosítása, s a bennük rejlő gazdasági és közigazgatási haszon kiaknázása.

A megye legnagyobb birtokosa, Harruckern János György helyesen, megfelelő időben ismerte fel a telepítések fontosságát. A Harruckern család magyarországi és Békés megyei története szemléletes példája a 18. századi Habsburg-politikának.²¹ A papi pályára szánt Harruckern János György előbb az alsó-ausztriai udvari kamara számvevőtisztje, majd 1692 után a hadi élelmezésnél helyezték el. 1698 után osztrák tanácsosként (élelmezési biztos) az aradi vár megerősítésénél végzett szervező tevékenységet első magyarországi munkájaként. Savoyai Jenő mellett az európai háborúban, majd III. Károly törökök elleni hadjárataiban vett részt hadiélmezési tisztként. 1716-ban új élelmezési rendszert dolgozott ki, mely óriási hasznot

¹⁷ Orosz István: Az alföldi mezővárosi parasztság termelési eljárásai a XVIII. században és a XIX. század első felében. In: Novák László – Selmeczi László: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Nagykőrös 1986. 408.

¹⁸ Bél: Békés vármegye leírása i. m. 11.

¹⁹ Dusnoki – Kereskényi: Bél Mátyás i. m. 69.

²⁰ Orosz: Az alföldi mezővárosi parasztság i. m. 408.

²¹ Dr. Harsányi: Békés vármegye története i. m. 78–83.; Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. Pest 1870. 40–44.

hozott az udvarnak. Érdemei miatt 1718-ban német-római birodalmi lovaggá ütötték, s ő Savoyai Jenő biztatására anyagi jutalmat is kért a kincstártól. Mivel a költséges török háborúk miatt az udvarnak nem volt pénze – amivel tökéletesen tisztában volt –, magyarországi birtokban kérte a jutalmat. A budai hévízi malmot és szőlőket kérte, vagy pedig – amennyiben ez nem lehetséges, akkor – a szegedi királyi prefecturához tartozó *Békés megyei fiskális jószágokat a hozzájuk tartozó pusztákkal együtt*. A császári udvar 24 000 forintban határozta meg a jutalmat, s mivel a budai területekre vonatkozó kérést elutasították, így felmérték a békési területek értékét, mely 13 000 forinttal meghaladta a Harruckernnek szánt jutalmat, amit a báró 1722-ben a kincstárnak befizetett. Mivel az udvar zálogként tekintett a birtokra, Harruckern honfiúsíttatni kívánta magát, hogy örökjogon bírhasa a megyényi birtokot. 1723-ban 4000 forint befizetésével megtörtént a beiktatás, így Harruckern János György magyar nemesként joggal tartott igényt királyi adományra. Természetesen a pusztákért vívott küzdelem őt sem kerülte el, így 1732-ben az ő jobbágysai által használt pusztákat is kérte az uralkodótól. A 36 000 forintra becsült pusztákat²² a magyar kamara javaslata ellenére (árverés) III. Károly érdemeire való tekintettel ingyen adta Harruckern János Györgynek. Az óriási birtok, amely a Harruckern család kezébe került, természetesen nem volt egyértelműen gazdátlan, ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy több főúri család – még a Harruckernekkel rokonságba kerülő Károlyiak is – támadta őket a birtokokért.

Persze a küzdelem hiábavaló volt az udvar által támogatott Habsburg-hű báróval szemben, aki taktikusan építette fel uralmát a megyében. Először is a szinte lakatlan területet kellett lakottá, így termővé és adózóvá tenni. Felhívással élt az ország lakosaihoz, a birtokaira költözőknek elegendő földet, szabad vallásgyakorlatot és egyéb, a maradást ösztönző engedményeket ígért. Bihar, Heves megyéből és a Felvidékről indultak meg az első telepesek, a Körösök völgyében települve le (pl. Szarvas). A különböző telepítéseknel – előrelátóan – figyelembe vette a vallási és etnikai különállást, hiszen a belső viszályok nem segítették volna a vidék sem demográfiai, sem gazdasági fejlődését. A telepítvények lakóit a különböző engedmények, jótétemények (malmi, kocsmái haszonvételek, puszták bérlete, kamat nélküli kölcsönök) segítségével igyekezett maradásra bírni, sőt az is előfordult, hogy a megyei közigazgatással is szembefordult a jobbágyszökések okán (1724) a magas adók miatt.²³ 1732–1742 között, haláláig volt a megye főispánja, s bár állandóan Bécsben lakott, többször kereste fel uradalmát, s igyekezett megfelelően ellátni a megye ügyeit. Ha személyét és tevékenység-

²² Figyeljük meg a puszták értékét!

²³ *Dr. Harsányi*: Békés vármegye története i. m. 83.; *Haan*: Békés vármegye i. m. 43.

gét kell megyei szinten értékelnünk, akkor meg kell állapítani, hogy bár saját anyagi hasznát is szem előtt tartotta, de a Habsburg-udvarhoz kötődő „magyarrá lett” főnemesként talán a legtöbbet tudta tenni a zavaros korszakban Békés megye újjáéledéséért. Az udvar politikájának közvetítője volt vidékünkön, de mentes volt a markánsabb abszolutista megnyilvánulásoktól, így egyensúlyt képezett a szabadságot kereső magyar mentalitás és a birodalmi politika között. Tevékenysége és felvilágosult gondolkodásmódja mindenesetre a jelenkori viszonyokig befolyásolták vidékünk tarka, soknemzetiségű arculatát. Fia, Harruckern Ferenc báró folytatta apja politikáját, sőt kiegészítette újabb telepítésekkel, melyek egyike az 1744-ben létrejött Orosháza.

Orosháza 1744

Orosháza 1744-es megszállásának története számos publikációval rendelkezik. Nem célom újabbat írni, inkább a fenn tárgyaltak kontextusába szeretném helyezni az orosházi pusztta megszállásának történetét, megvizsgálni a körülményeket és a telepítő földesúr céljait.

Annyi a biztos ismeretünk Orosháza 1744-et megelőző történetéből, hogy az egyre gyarapodó portákkal számoló település 1566-ban a törökök birtokába került és vidékével, pusztáival együtt adózó falu lett, amit török adóösszeírásokból tudunk (aradi, majd a gyulai szandzsákon belül a békési nahijébe tartozott).²⁴ Az 1965-ös monográfia is kitér arra a sajnálatos körülményre, hogy a tizenötéves háború alatt a lakosság vagy elpusztult, vagy elmenekült.²⁵ Először a császári csapatok dúlták fel a megyét, majd a temesvári beglerbég segítségével érkezett tatárok mértek csapást a vidék jelentős részére.²⁶ Orosháza története ezután a török kori pusztaságok jellemzőit mutatja. Hol a császár, hol az erdélyi fejedelem adományozta el a birtokot a környező falvakkal együtt, de mindeközben a törökök kezén volt a terület. Jellemző, hogy a pusztaságot miként hasznosította a környéken maradt lakosság, marhagulyákat legeltettek rajta. Ennek értékét mutatja, hogy a Básti család folyamatosan küzdött a vásárhelyiekkel az orosházi pusztán tartott gulyáik miatt, később zálogba vették a családtól a „gazdátlan” pusztaságot.²⁷ A 16. század második felétől, majd a 17. században is folyamatosan emelkedett Európa élelmiszerigénye, melyet vidékünk is haszonnal elégített ki. Nemesi, főúri családok gazdagodtak meg a szarvasmarha-kereskedelemből. A jelentősen prosperáló ágazat az Orosháza körüli

²⁴ *Csipes Antal*: Békés megye élete a XVI. században. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból. 7. Békéscsaba 1976. 67.

²⁵ *Györffy György*: A középkori Orosháza története. In: Nagy Gyula (szerk.): Orosháza története. Orosháza 1965. 232.

²⁶ *Csipes*: Békés megye i. m. 70.

²⁷ *Györffy*: A középkori Orosháza i. m. 232–233.

pusztákat is érintette egyrészt a jó legelők, másrészt a vidékünkön áthaladó úthálózat miatt. Azt mindenképpen el kell ismernünk, hogy a 16. században még erőteljes a gabonakereskedelem aránya is, melyhez a gabonát a földesurak többféle formában termeltették, illetve szerezték be. A megye lakossága jelentős részének pusztulásával azonban az állattartás és kereskedelem már meglévő sziléziai és ausztriai kapcsolatai váltak dominánssá.²⁸ Az addig erőteljesebben gabonatermő vidékeken egyre inkább az állatok (juh, szarvasmarha) túlsúlya jelentkezett. Vidékünkön Királyság, Eperjes, Szentetornya példáján mérhető le leginkább a török időben a váltás.²⁹

Vizsgáljuk meg a telepítés előzetes körülményeit, melyek segítették az új telepítvényt létrejöttét! Mint láthattuk, a Habsburg-politika elsősorban saját céljainak megfelelően hasznosította a törököktől elfoglalt területeket. Szűkebben vett vidékünknek az élelmiszertermelésben és a hadsereg élelmiszerellátásában volt kitüntetett szerepe. Az élelmiszer termelése döntően az állattartás (szarvasmarha, juh) dominanciájára utal, amit a hatalmas puszták jelenléte és fenntartása (bérleménybe adása) is bizonyít. A század végén készült I. katonai felmérés szelvényein is jól látszanak még a hatalmas puszták és a rajtuk csomópontszerűen elhelyezkedő kutak hálózata. Sorba állítva a területi és telepítési prioritásokat:

- Vidékünk alföldi jellege megfelelt a mezőgazdasági igényeknek, mind az állattartás, mind pedig a gabonatermelés vonatkozásában.

- A Habsburg birodalmi érdekeknek az élelmiszertermelés felelt meg, hiszen nemcsak a birodalmi piac, hanem az európai igények is növekedtek a mezőgazdasági cikkek iránt.

- Az úthálózat minősége folyamatos kereskedelmi szállítást és fuvarozást nehezen tudott volna biztosítani, így a könnyebben mozgósítható állatállománynak maradt meg a piaci értéke.³⁰

- A 18. században az újjátelepülő Békés megyei lakosság erősen mobilis a többszörös költözések, szökések miatt. A népesség szaporulatát pedig járványok (pl. a pestis) csökkentették.

- Szükség van a munkaerő pótlására, az úthálózat ellenőrzésére és ellátására.

- A délvidék a 18. század elején háborús övezet a törökök és a Temesi Bánság miatt, ezért az aradi várnak fontos szerepe van a térségben. Ehhez utak vezettek, illetve katonaság állomásozott itt, melynek mozgatása és ellátása is feladatot jelentett nemcsak az állam, de a földesurak számára is.

- Harruckern János György báró birodalmi tisztként az aradi munkálatok miatt tökéletesen tisztában volt a vidék adottságaival és gazdasági poten-

²⁸ Csipes: Békés megye i. m. 44–46.

²⁹ Uo. 51–56.

³⁰ *Erostyák Zoltán*: Amikor szekérre szállt Orosháza... In: Rózsa Zoltán (szerk.): *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 1. Orosháza 2010. 15–25.

ciáljával. Ennek megfelelően igyekezett ő is és később a fia, Ferenc is ellátni a megyét munkaerővel. Ennek érdekében készek voltak a birodalmi, illetve megyei hatalmi irányvonalat is felülírni pl. a protestánsok védelmében.

Feltételezésünket, mely szerint Orosháza benépesítése sajátos birodalmi célokat (is) szolgált, a következőképpen tudjuk körüljárni. A kibocsátó település, tehát Zomba és katolikus főura, Dóry báró problematikájával jelen dolgozat nem foglalkozik. Azt vizsgálom meg, hogy miért erre a pontra hozta létre a báró az új telepesek otthonát. Azt tudjuk Markovicz Mátyás szarvasi lelkésztől, hogy a letelepülésre készülő új telepesek a Királysági pusztát akarták birtokba venni már 1743-ban, de ezt a báró elutasította.³¹ Miért kérték a Királysági pusztát? Ha megnézzük az I. katonai térkép szelvényeit, akkor megállapítható, hogy ez a pusztta átmeneti helyen volt a Körösök mellé települt községek között (Szarvas, Békés), jó legelője volt, közelében volt a szentesi tiszai átkelő, és nem utolsósorban az egyik legfontosabb út mellett helyezkedett el, amely Szentest kötötte össze Békéssel. Ezenkívül a közelében számos állattartó és állathajtó csomópont található, ami aktív lehetőséget adott volna az újonnan érkezőknek.

A bárónak azonban más tervei voltak az új munkaerővel, melynek behívása földesúri ígéretek mentén zajlott, és az érkezők is megfeleltek számára, hiszen egyvallású (bár evangélikus), egy nemzetiségű (magyar) és – ami szinte a legfontosabb volt – szabadmenetelű, árendás jobbágysok voltak, akik nem okoztak volna kellemetlenséget az uradalmi földek használatával.³² A báró tervei az utakhoz és uradalma belső területeihez kapcsolódtak, annak ellenére, hogy vizenyős helyre telepítette le a jövevényeket:

– Orosháza, tehát az új telepítvény képes lesz ellenőrizni a Pest–Arad, illetve a Szeged felől Nagyvárad irányába futó utak kereszteződését.

– Az utazók ellátása mellett az itt áthaladó hadsereg élelmezésében és fuvarozási igényeiben is szerepet kap.

– Ellenőrzi a pusztákon zajló állathajtást és kereskedelmet, illetve bekapcsolódik a puszták ilyen irányú haszonvételébe. Ezzel együtt felügyeli a Szentest felé irányuló igen jelentős mennyiségű kereskedelmet is. Annak ellenére, hogy vizenyős terület volt, mégis összetűzésbe kerültek a vásárhelyi pásztorokkal és állattartó gazdákkal a terület birtoklásáért és haszonvételéért.

Érdekes megvizsgálni a jobbágysok későbbi, az urbárium kérdéseikhez kapcsolódó válaszait, mert a hangsúlyok és a település haszna jellemzően felfedezhetők benne:³³

³¹ *Markovicz Mátyás*: Markovicz Mátyás leírása a Maros-Körös közéről és az ottani evangélikus egyházközségekről. In: Erdmann: Békés megye és környéke i. m. 64–65.

³² Uo. 64–65.; *Szabó*: Harruckern Ferenc báró i. m. 26.

³³ *Cseh Edit*: A Békés vármegyei parasztsok válaszai az úrbéri kérdőpontokra. In: Erdmann: Békés megye és környéke i. m. 346–350.

1769. november 4. (részletek)³⁴

1. Az *M/é/l/tósá/gos Földes Uraságunkhoz való kötelességünket contractusunk meg mutatya, a mellyen felől esztendőnként szoktunk háromszor hetelni, egy hétre 8 kotsit és 12 gyalog embert állítván. És egyébkor is, leg főképen midőn az M/é/l/tósá/gos Uraság épített, holmi szükséges szekerezést tévén, mellyet mivel eddig terhünkre nem volt és az M/é/l/tósá/gos Uraság kegyességét tapasztallyuk, szivessen véghez vittük.*

2. Az orosházi határ nem igen bő, mellynek némelly részén az fejős teheneinek és vontató lovaknak pascuuma vagyon, mellyet lóbul és szarvas marhából álló cir [citer] /500/+ darab és juh cir [citer] /2100/+, de szűken el élhet tavasztól fogva hó le estiig. Hogy ha pediglen valami több /800/+ darab marha rajta járna, a legellő mező Kis Asszony napig vagy addig sem volna elegendő. Mostanában pedig őszel és nyáron is, mivel a nagy melegség miatt az mező elsül és el fogy, kiki maga teheneit és vontató marháit különösen [külön] a [saját] szántó földén kintelenítettik őrizni.

3. Különös [külön] kaszáló rét nintsen több, hanem minden fertály föld után vagyon egy szekér alá való kaszálló ki szabva. Mivel pedig ez sem elégséges s tehát kinek kinek a maga szántó földjéből el kell szakasztani egy darabot kaszálónak és azon kaszál.

1770. november 6. (részletek)

...És a szentesi vám gáttainak bizonyos ki mért részét is, amidőn és mikor kívántatik egynehány esztendőktől fogva reperalyuk, de vámot, ha csak kereskedésre való jószágot nem hajtunk, nem fizetünk.

1. Rend szerént való kaszállóink a szántóföldek között parlagokon vannak. A melly szénát a régiebb parlagokon takarunk, az meg lehets és marhák[na]k tartására alkalmas, amellyet pediglen az ujjabb parlagokon kaszálltunk, az többnyire kórós és már nem olly alkalmas. Szoktunk Szénási pusztán is kaszálni. Ez idén pediglen, mivel bőv esztendő volt, a Kiss Csákói pusztának szélein a marha járását meg szorítván, osztottuk némelly lakosaink[nak] kaszállót. Ezekenis termő széna alkalmas.

2. A közönséges legelő mező, vagyis nyomás, a mellyen egyedül fejős teheneink s ezeknek borjai, fejős juhaink, kezes lovaink, és s. v. sertésseink járnak, amidőn kövér esztendők vannak, elegendő. Egyéb akármelly néven nevezendő marháink rész szerint Kiscsákói, rész szerént Szénási pusztán járnak és ezeknek is jó üdőkben alkalmas mezejek vagyon.

3. Eladásra alkalmas helyly vagy város Aradnál közelebb nintsen, az is hat mért földnyire vagyon.

³⁴ Kiemelések Erostyák Zoltán által.

4. *Marháink[na]k itatásokra egyéb helyeink nintsenek a kutaknál, a mellyeket terhes költséggel [kell] fel állítani és meg tartani.*

5. *Vagyon az hellységnek Muronyi pusztán egy csapszéke az ország uttya mellett, a pusztával egy árenda alatt. Ezenkívül köz szükségére 28 posonyi mérő alá való földgye és 150 emberre való kaszállója az orosházi határban és Szénási pusztán 100 emberre való kaszállója.*

6. *A kereskedésnek e tájon nem igen nagy folyamattya lévén, nints módgyok a lakoko[na]k szekerezéssel pénzt keresni. Kézi munkával sem egyébkor, hanem kaszálláskor, de így is kevesset.*

7. *Ország uttyában lévén az hellység, nagy transenna és forspontozás alá vagyon vetve, a melly nagy terhére esik a lakosok[na]k, mind azért, hogy a statiók három és négy mért földnyire vannak többnyire, mind pedig hogy leg fő képp dolog idején a magok dolgokban hátra maradást szenvednek.*

Amennyiben a kiemelt részeket megvizsgáljuk, akkor egyértelműnek látszik, hogy a fő problémát a *szekerezés*, tehát a földesúr által elvárt, illetve az állami és egyéb (megyei, községi) feladatok, fuvarozás jelentette. Ezzel összhangban van a nagyarányú *átmenő forgalom* és *forspont* említése is. Érdekes, azt válaszolták a jobbágyok, hogy kereskedésnek ezen a vidéken nincs nagy szerepe, ezért a lakosok ezt nem tudják kihasználni szekerezéssel, tehát az utak és a szekerezés haszna földesúri, illetve állami volt. Szintén ehhez kapcsolható a muronyi pusztán álló csapszék bérleménye (árenda), aminek haszna lehetett a forgalom miatt, amennyiben megérte ezt bérelni. Az is világosan látszik, hogy a fő kereskedelmi partner Arad és az aradi vár volt, tehát egyértelműen megmutatkozik a Harruckern-idea a déli kapcsolat irányába Szentes és Arad között. Az állattartás erejét és dominanciáját érzékeltetik azok a pontok és az azokban fogalmazott aggodalmak, melyek a *kaszálóterületek* hiányáról szólnak. Nemcsak önfenntartásra, de kereskedelmi céllal is tartottak az orosháziak állatokat, ami olvasható a szentesi gátról szóló részben. Az állatállomány ellátására (etetés, itatás) vonatkozó problémákról sokkal több jegyzet és válasz született, mint a szántott területekről, tehát az állatállomány értéke fontosabb volt a gabonánál, amely ráadásul több helyen is az ún. *kétszeres* volt. Kiemelték, előfordul olyan helyzet, hogy az állatokat a *szántón* (!) kell tartani, mert nincs elég szénájuk. A kezes jószágok mellett az egyéb tartásra való állatok (tehát eladásra) ellátására *kaszálókat bérel* a pusztákon (Szénás, Csákó, Murony) a község, és igyekezett minél több szénát beszerezni, sőt kézi munkára is kaszálókra mentek az orosházi lakosok.

Összegzésként megállapítható, hogy Magyarország, s benne Békés megye és Orosháza története, fejlődése (?) a 18. században nem választható el a Habsburg Monarchia európai történetétől. A magyar történelem a Habsburgokon keresztül vált az európai történelem szerves részévé. Vidé-

künk története is híven mutatja azokat a csomópontokat, amelyek a nagyobb, birodalmi igények mentén alakultak ki, s formálták településünk létrejöttét és későbbi arculatát. Természetesen az további értékelés és elemzés tárgya, hogy a birodalmi igények gazdasági motivációi mennyiben voltak hasznára az ország és a szűkebb vidékünk gazdasági és társadalmi életének. Az önálló magyar történelem fejlődése és lehetőségei kerülnek ebben a kérdésben szembe a Habsburgok birodalmi szemléletével, s a rajtuk keresztül befolyásolt 18. századi európai, nagyhatalmi politikájával. Az érdekek egyértelműen a Habsburg Monarchia felé mutatnak, viszont megteremtették a török és kuruc harcokban megrokkant vidékünk újjáéledésének alapjait és irányát is.

MAGYAR SZENTELENDŐK A RÓMAI KÚRIÁBAN A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN*

1496. március 19-én idegen klerikusok csoportjára lehettek figyelme-
sek a *Piazza Navona* környékén sétáló rómaiak.¹ Mindez természetesen
megszokott jelenségnek számított, hiszen Európa szinte valamennyi szegle-
téből folyamatosan érkeztek különböző státusú és rangú személyek az *Urbs*
Aeternába. A középkori emberek különféle okoktól vezérelve indultak Ró-
mába, így találunk közöttük olyanokat, akik Szent Péter és Pál apostolok
ereklyéi előtt hódoltak, majd részt vettek a megszokott zarándokprogramo-
kon, a Római Kúria egyes hivatalaiban ügyeket intézőket, az uralkodók
által a pápai udvarba küldött diplomatákat és érdeklődő turistákat egya-
ránt.² A Tevere-parti várost felkeresők között időről időre feltűntek azok az
önállóan, illetőleg kisebb-nagyobb csoportokban érkezők is, akik a Római
Kúriában kívánták felvenni az egyházi rend szentségének egyes fokozatait.
Közéjük tartozott e népes klerikuscsoport is, amelynek tagjai a Parione
városnegyedben található San Panthaleone-templomba igyekeztek,³ ahol
Józsua,⁴ a pápai udvarban tartózkodó ascoli püspök általános papszentelést

* Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-ÚNKP-18-4 Bolyai+ kód szá-
mú Új Nemzeti Kiválóság Programja, valamint az MTA TKI támogatásával készült.
A szerző a PTE BTK Történettudományi Intézet egyetemi tanára, valamint az MTA-
PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

¹ A *Parione* városnegyedben található *Piazza Navona*, a korabeli város legna-
gyobb és legforgalmasabb tere, valamint a *Campo de' Fiori* a városi élet meghatá-
ró centrumai voltak. IV. Sixtus pápa az előbbire helyezte át a városi piacot, sőt je-
lentős városi ünnepek színhelyéül is szolgált. Ferdinand Gregorovius egyenesen
a reneszánsz *Circus Maximus*ának nevezte. *Ferdinand Gregorovius: Geschichte der*
Stadt Rom im Mittelalter. Vom V. bis zum XVI. Jahrhundert. Bd. VII. Stuttgart
1870. 707–708.

² *Mario Romani: Pellegrini e viaggiatori nell'economica di Roma dal XIV al*
XVII secolo. Milano 1948.; Egmont Lee: Foreigners in Quattrocento Rome. Renais-
sance and Reformation 19. (1983) 135–146.; Anna Esposito: La città e i suoi abitanti.
In: Roma del Rinascimento. A cura di Antonio Pinelli, Bari 2007. 3–48.

³ *Christian Hülsen: Le Chiese di Roma nel Medio Evo. Firenze 1927. 412.;*
Nine Robijntje Miedema: Die römischen Kirchen im Spätmittelalter nach den
„Indulgentiae ecclesiarum urbis Romae”. Tübingen 2001. 712.

⁴ Iosue de Gaetis római jogi doktor, ascoli püspök (1480–1509, 1513–1517).
Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi, sive Summorum Pontificum, S.R.E.
Cardinalium, ecclesiarum Antistitum series I–VIII. Ed. Guilelmus Van Gulik –

végzett.⁵ A 118 szentelendő közül 53-an a távoli Kárpát-medencéből érkeztek Rómába. A magyarok száma és csoporton belüli aránya (45%) egyaránt kiemelkedő, ugyanis hasonló méretű magyar klerikuscsapat sem az ezt megelőző, sem pedig a következő évtizedekben nem bukkant fel kúriai szentelésen. Jelen tanulmány keretei között a római „szentelési turizmus” (*turismo delle ordinazioni*)⁶ jelenségének magyar klerikusokra jellemző főbb tendenciáit tekintem át a következő kérdésekre összpontosítva: kik és miért vállalkoztak a hosszú útra? A Kárpát-medence egyes területeiről milyen megoszlásban érkeztek szentelendők a pápai udvarba? Az országos és nemzetközi események hatással voltak-e az utazásokra?

A források

A kúriai klerikusszentelések kizárólag az Apostoli Kamara hatáskörébe tartoztak egészen a 15. század végéig, következésképpen e központi szervet vezető kamarás ellenőrzése alatt állt a teljes római szentelési eljárás. V. Márton pápa (1417–1431) kúriai reformjaihoz illeszkedően az ordinációkra vonatkozó alapvető információkat az *Archivio Segreto Vaticano*

Conradus Eubel – Patricius Gauchat – Ludovicus Schmitz-Kallenberg – Remigius Ritzler – Priminus Sefrin. *Monasterii–Patavii* 1913–1978. II. 96. és III. 120.

⁵ Archivio Segreto Vaticano Camera Apostolica, Libri formatarum (= ASV Cam. Ap. Libr. format) vol. 11, fol. 127r.

⁶ A fogalmat első alkalommal Ludwig Schmugge használta a *Sacra Penitentia Apostolica* és a kánonjog összefüggéseit tárgyaló tanulmányaiban. Ezt követően Andreas Rehberg a római papszenteléseket vizsgálva adaptálta (*klerikaler Weihetourismus*), használata mára pedig általánosan elterjedt. Vö. *Ludwig Schmugge*: *Suppliche e diritto canonico. Il caso della Penitentieria*. In: *Supplices et requêtes. Le gouvernement par la grâce en Occident (XIIe–XVe siècle)*. Éd. Hélène Millet. (Collection de l'École française de Rome 310) Rome 2003. 207–231., itt: 215.; *Uő*: *Kanonistik in der Pönitentiarie*. In: *Stagnation oder Fortbildung? Aspekte des allgemeinen Kirchenrechts im 14. und 15. Jahrhundert*. Hg. v. Martin Bertram. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 108) Tübingen 2005. 93–115. itt: 102.; *Andreas Rehberg*: *Deutsche Weihelikandidaten in Rom am Vorabend der Reformation*. In: *Kurie und Region. Festschrift Brigide Schwarz zum 65. Geburtstag*. Hgg. Brigitte Flug – Michael Matheus – Andreas Rehberg. Stuttgart 2005. 277–305. itt: 277.; *Ludwig Schmugge*: *Zum römischen „Weihetourismus“ unter Papst Alexander VI. (1492–1503)*. In: *Europa e Italia. Studi in onore di Giorgio Chittolini (Reti medievali e-book 15)*. Firenze 2011. 417–436. A magyar szakirodalomban: *Fedeles Tamás*: *Magyar klerikusszentelések Rómában a hitújítás kezdetén*. In: *Egyházi társadalom a magyar királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértési Lázár. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII) Pécs 2017. 51–104. itt: 57.; *Regesta Supplicationum 1522–1523*; A VI. Adorján pápa uralkodása alatt elfogadott magyar vonatkozású kérvények. Feltárta, közreadja és a kísérőtanulmányt írta: Lakatos Bálint. (Collectanea Vaticana Hungariae I/16) Budapest–Róma 2018. 75.

Camera Apostolica fondjának egyik önálló regisztersorozatában, a *Libri formatarum* köteteiben rögzítették 1425-től kezdődően 1524-ig bezárólag. E 14 kötetből álló széria alkotja a téma elsődleges forrásbázisát.⁷ A 16. század elejétől az Örök Városban történő szentelésekben egyre fontosabb szerepet játszott a *vicarius in spiritualibus in Urbe*. A római helynök illetékességi köréhez tartozó promóciókra vonatkozó adatokat két további regiszter, a *Római Állami Levéltárban* található *Tribunale del Vicariato* 335. (1507–1521), valamint a Vikáriátus archívumában található *Ordinazioni Sacerdotali* első kötete (1501–1524) őrzi.⁸ Az említett kútfők mellett egy-egy adatot találunk a *Vatikáni Titkos Levéltár Diversa Cameralia* 52. volumenében,⁹ továbbá korunkra maradt három *in partibus* promóciós igazolás: *littera formata*.¹⁰ Természetesen az említett források mellett a *Dataria Apostolica* szupplikációs kötetei,¹¹ valamint a *Sacra Poenitentiaria Apostolica* regisztereit¹² is számos releváns adatot tartalmaznak, amelyek a téma komplex bemutatása kapcsán nélkülözhetetlenek.

Jóllehet a nemzetközi kutatás figyelmét a tömeges kúriai promóció jelensége már korábban felkeltette, amelynek eredményeként számos fel-

⁷ ASV Cam. Ap., Libr. format. vol. 1–14. A széria első, s máig alapvető leírását l. *Ludwig Schmitz*: Die Libri Formatarum der Camera Apostolica. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte 8. (1894) 451–472. Magyarul a közelmúltban ismertettem a sorozatot: *Fedeles Tamás*: A magyar medievisztika egy kevésbé ismert forrása. A Libri formatarum és bejegyzései. In: *Laborator Assiduus. A 70 éves Zombori István köszöntése*. Szerk. Somorjai Ádám – Somorjai Gabi. Budapest 2019. 149–166.

⁸ Erre l. *Andreas Rehberg*: Deutsche Weihekandidaten i. m.; *Uő*: L'affluenza di ordinandi a Roma alla vigilia della riforma luterana. In: *La papauté à la Renaissance*. Eds. Florence Alazard – Frank La Brasca. Paris 2007. 167–249.

⁹ ASV Cam. Ap., *Diversa Cameralia* vol. 52, fol. 63r.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= MNL OL DF) 209 059 és 257 534, valamint Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienarchiv Erdődy, Urkunden 10 175. sz.

¹¹ Erre l. *Lukcsics Pál* (szerk.): XV. századi pápák oklevelei I–II. (Monumenta Hungariae Italica 1–2). Budapest 1931–1938. passim; *Tóth Péter*: Adatok az egri püspökség késő középkori egyházi topográfiájához. In: *Történet – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére*. Szerk. Gyulai Éva – Viga Gyula. Miskolc 2010. 315–327., valamint legújabban: *Lakatos B.*: Regesta supplicationum, passim.

¹² Erre l. *Erdélyi Gabriella*: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban. Budapest 2011. 53–56., 109–113.; *Uő*: Egyházi társadalom Magyarországon a reformáció korában. Az alsópapság helyzete Magyarországon a reformáció megjelenése idején. In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban i. m.* 35–50. itt: 46–48.; *Fedeles Tamás*: Mátyás seregéből az Úr szolgálatába. Esettanulmány az Apostoli Penitenciária klerikusszentelésekben játszott szerepéhez Mátyás király korában. *Pontes* 1. (2018) 95–114.

dolgozás és forrásközlés is született e témakörben,¹³ a magyar kutatók érdeklődését mindez különösebben a legutóbbi időig nem mozgatta meg.¹⁴

A klerikusok száma

A források tanúsága szerint a Kárpát-medence területéről összesen 793 személy fordult promócióval kapcsolatos ügyekben az Apostoli Kamara és a Vikáriátus hivatalaihoz 1426 és 1523 között. Közülük 787 fő a Kamara, míg a fennmaradó hat személy a római Helynökség szolgáltatásait vette igénybe. A *Camera Apostolica* kuncaftjai közül 783 személy nevét találjuk a *Libri formatarum* köteteiben. Mivel 50 magyar klerikus számára csupán szentelési engedélyt (*littera dimissoria*) állítottak ki, összesen 743-an vettek részt ténylegesen kúriai promóciókon. A valóságban ennél bizonyosan több magyar klerikust szentelhettek a Római Kúriában, azonban a forráspusztulás következtében ezt mindössze valószínűsíthetjük.

A legtöbben a három magasabb fokozatot, az úgynevezett *sacros ordinest* vették fel: 505 klerikust *subdiaconussá*, 416 főt *diaconussá*, 418 személyt pedig *presbiterré* szenteltek. Mindez pedig arra utal, hogy a távoli Kárpát-medencéből elsősorban a magasabb rendekért volt érdemes útra kelni. 332 fő az első tonzúra, 304 személy emellett a *quatuor minores* felvételére érkezett a *Curia Romanába*. A kúriai szentelés kevésbé volt gyakori a magyar főpapok körében, a vizsgált időszakban ugyanis mindössze öt fő esetében került erre sor.¹⁵

¹³ Pl. A. Rehberg: Deutsche Weihekandidaten i. m.; Uő: L'affluenza di ordinandi i. m.; L. Schmugge: Zum römischen „Weihetourismus” i. m.; Zdeňka Hledíková: Svěcení duchovenstva v Církvi podjednou. Edice pramenů z let 1438–1521. Ordinationes clericorum in ecclesia „sub una specie”. Editio fontium ad Bohemiam Moraviamque spectantium annis 1438–1521. Praha 2014.; Camera apostolica 1 (Libri formatarum 1425–1524). Ad edendum preparavit: Vladimír Rábík (Monumenta Vaticana Slovaciae IV) Trnavae–Romae 2014.; Kirsi Salonen – Jussi Hanska: Entering a Clerical Career at the Roman Curia, 1458–1471. (Church, Faith and Culture in the Medieval West) London–New York 2016.

¹⁴ Kivételként Lukcsics Pál tanulmánya említhető, amely azonban a problémafelvetésnél nem jutott tovább. Lukcsics Pál: Magyar papszentelő okmányok a XV. század első feléből a vatikáni levéltárban. *Turul* 46. (1928):3–4. 116–124. Lukcsics-hoz hasonlóan, a *Dataria Apostolica* kérvénykönyveit vizsgálva Tóth Péter, majd Lakatos Bálint foglalkozott érintőlegesen a kérdéssel. Tóth P.: Adatok az egri püspökség i. m.; Lakatos B.: Regesta supplicationum i. m. 74–78. A *Libri formatarum* köteteinek adataira elsőként egy két évvel ezelőtt megjelent tanulmányomban hívtam fel a magyar kutatók figyelmét: Fedeles T.: Magyar klerikusszentelések i. m.

¹⁵ Döbrentei Himfi Tamás zágrábi (1455), Szegedi Péter nándorfehérvári (1475), Váci Pál argyasi (1482), Szegedi Bacsa Tamás moldva(bánya)i (1497), valamint György bodonyi (1498) püspökökről van szó. ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 3,

1. táblázat

Magyar vonatkozású bejegyzések a Libri formatarum köteteiben

Kötet	Első bejegyzés	Utolsó bejegyzés	Személy
1.	1426. III. 23.	1435. IV. 16	32
2.	1436. II. 7.	1446. IX. 24.	57
3.	1447. III. 25.	1455. IV. V.	29
4.	1466. III. 22.	1470. III. 26.	14
5.	nincs magyar adat		
6.	1471. XII. 21.	1475. IV. 11.	13
7.	1481. VI. 24.	1482. IV. 21.	3
8.	1486. V. 20.	1488. IV. 13.	28
9.	1488. IV. 5	1490. IV. 7.	111
10.	1490. IV. 4.	1492. IV. 21.	30
11.	1492. XI. 25.	1496. XII. 28.	242
12.	1497. I. 15.	1502. I. 30.	132
13.	1502. III. 22.	1520. XI. 10.	24
14.	1521. III. 9.	1523. III. 31.	68
Σ	1426–1523		783

2. táblázat

A Kúriában felvett egyházi rend fokozatainak megoszlása

Grádus	Fő	%
<i>prima tonsura</i>	332	44,6
<i>acolitatus et quatuor minores</i>	304	41
<i>subdiaconatus</i>	505	68
<i>diaconatus</i>	416	56
<i>presbiteratus</i>	418	56,2
<i>episcopatus</i>	5	0,7

Az egyházi javadalmak megoszlását tekintve igen változatos kép tárul elénk. 220 fő nem rendelkezett stallummal, ami az alsóbb rendek esetében magától értetődőnek számított. Az említett javadalomnélküliek túlnyomó többségét (84%) valóban csak az első tonzúrára, illetőleg a kisebb ordókra mozdították elő (*promovere*). 35 fő azonban úgy vette fel a három magasabb rendet, hogy a kamarai jegyzők egyáltalán nem tüntettek fel nevük mellett egyházi javadalmat, illetve egyéb bevételt biztosító forrást.

Közülük 29 klerikust alszerpappá, nyolcat diakónussá, hatot pedig áldozópappá szenteltek. A beneficiumok széles repertoárját találjuk a magyarok neve mellett. A három legnépesebb csoportot az oltárjavadalmasok, a plébánosok, valamint a plébániaegyház-igazgatók alkotják. Őket a kápolnaigazgatók, majd pedig a szerzetesek követik, de találunk közöttük prebendáriust, kanonokot, püspököt, sekrestyést és iskolamestert is.

3. táblázat

A javadalomszintek megoszlása

Javadalomtípus	fő	%
nincs	220	30
oltár	194	26
kápolna	73	9,8
prebendárius	7	0,9
sekrestyés	1	0,1
iskolamester	1	0,1
<i>cantor</i>	1	0,1
<i>perpetuus beneficiatus</i>	2	0,3
plébános	154	20,7
plébániaigazgató	68	9,1
kanonok	7	0,9
szerzetes	10	1,3
püspök	5	0,7
<i>összesen</i>	<i>743</i>	<i>100</i>

Egyének és csoportok

A kúriai promóciókon felbukkanó klerikusok egyénileg, illetőleg csoportokban egyaránt részt vehettek a szertartásokon. A magyarok döntő többsége kisebb-nagyobb társaságokban vágott neki a hosszú, fáradságos, veszélyektől sem mentes itáliai utazásnak. Általános jelenségnek számított ugyanis, hogy az azonos nemzetek tagjait többedmagukkal szentelték fel, s ez alapján azt is feltételezhetjük, hogy az azonos, valamint a szomszédos egyházmegyéből útra kelők igyekeztek összehangolni római útjukat, hiszen a közös utazás nagyobb biztonságot nyújtott.¹⁶ A csoportosan benyújtott promóciós folyamodványok ugyancsak az előre megtervezett utazásra en-

¹⁶ *Fedele Tamás*: „Isten nevében utazunk”. Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban. Pécs 2015. 110–112.

gednek következtetni.¹⁷ A legtöbb magyar kúriai szentelésére 1496. március 19-én került sor, amikor összesen 53 fő vette fel a kisebb-nagyobb egyházi rendeket.¹⁸ Ismertek további promóciós napok, amikor a kárpát-medencei klerikusok létszáma meghaladta a 30–40 főt. E csoportos szentelések egyik – ámde korántsem elégséges – magyarázata az lehet, hogy – 1523 kivételével – valamennyi alkalommal általános szentelést (*ordines generales*) tartottak, tehát az időpontok – kántorböjti időszakokról lévén szó – ismertek voltak Európa-szerte.¹⁹ Következésképpen a kandidálók római utazásukat megfelelően előkészíthették. Az sem véletlen, hogy a márciusi–áprilisi időpontokat preferálták a legtöbben, hiszen egyrészt a húsvéti ünnepkör alkotja az egyházi év középpontját, ezért a római utazás a hívek számára a megszokottnál is jelentősebb vonzerővel bírt. Másrészről pedig a tavaszi időjárás a közlekedést tekintve is kedvezőnek számított.²⁰

Geográfiai és kronológiai tanulságok

Mivel a regiszterkönyvekben a szentelendők származási és/vagy szolgálati egyházmegyéjét általában feltüntették, ezért a magyar klerikusok *dioecesis*ek szerinti megoszlást is célszerű nagyító alá vennünk. A Magyar Királyság területén a 15. században két érsekség és 12 püspökség műkö-

¹⁷ Pl. 1523. március 23-án 16, március 28-án 12, míg egy nappal később 9 magyar személy folyamodott kúriai promóciós engedélyért, s mindegyiküket fel is szentelte Leonardus de Leucato belcastrói püspök. *Lakatos B.*: Regesta supplicationum i. m. 23., 32–33. sz.; *Fedeles T.*: Magyar klerikusszentelések i. m. 79–83., 96–104.

¹⁸ ASV Cam. Ap., Libr. format. vol. 11, fol. 127r–131r.

¹⁹ I. Callixtus pápa (217–222) vezette be a kántorböjti napokat (*ieiunium quatuor temporum*), I. (Nagy Szent) Leó (440–461) ezekhez kötötte a presbiter- és diakónusszenteléseket a római közösségben. I. Gelasius pápa (492–496) pedig elrendelte (494), hogy a diakónusokat és a presbitereket kizárólag az említett időszakok szombatjain, valamint a nagyböjt kezdetén és közepén szenteljék fel. A kántorböjtek időpontja azonban egészen a 11. század végéig nem volt egységes a római egyház területén. 1095-ben II. Orbán pápa (1088–1099) rendelte el a böjti napok évi meghatározott időpontban történő megtartását. Előírása szerint a nagyböjt és Pünkösd első hetében, a Szent Kereszt felmagasztalása (szeptember 14.), valamint Szent Luca (december 13.) ünnepét követő szerdán, pénteken és szombaton került ezekre sor. E négy időszak később kiegészült a Feketevasárnap, azaz nagyböjt 5. vasárnapja előtti szombattal, valamint húsvét vigíliájával. Vö. *Jean-Paul Migne*: Patrologiae Cursus Completus. Series Latina. (Elérhető: <http://patristica.net/latina/>) vol. 59., 52.; *Mihályfi Ákos*: A nyilvános Istentisztelet. Budapest 1933. 84–87.; *Várnagy Antal*: Liturgika. Szertartástan. Az Egyház nyilvános Istentisztelete. Abaliget 1993. 427.; *Bruno Kleinheyer*: Die Priesterweihe im römischen Ritus. Eine liturgische Studie. (Trierer theologischen Studien 12) Trier 1962. 36–37.

²⁰ *Fedeles T.*: „Isten nevében utazunk” i. m. 217.

dött.²¹ A 14 magyar egyházmegye közül összesen 12 neve szerepel a promóciókat dokumentáló forrásokban, amely négy, területtel már nem rendelkező korábbi missziós püspökséggel (*episcopatus in partibus infidelium*) egészült ki.²²

4. táblázat

A magyarok legfrekvenciáltabb promóciós napjai

Dátum	fő
1488. IV. 5.	22
1489. IV. 18.	36
1494. III. 15.	23
1495. IV. 18.	42
1496. III. 19.	53
1497. III. 11.	32
1498. III. 31.	46
1523. III. 26.	41
összesen	295

Forrás: ASV Cam. Ap., Libr. format. vol. 8–12., 14.

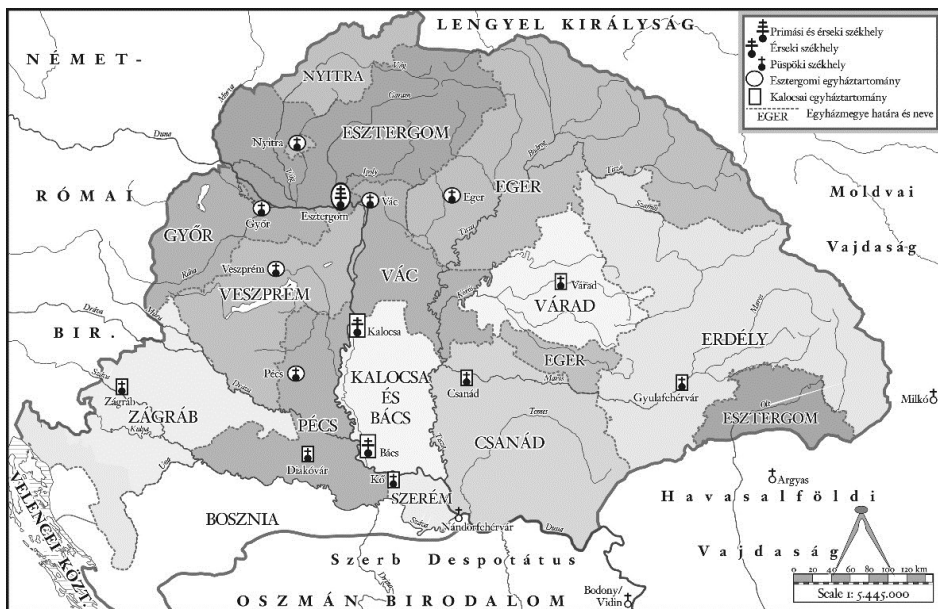
Feltűnő azonban, hogy a két déli, egyúttal legszegényebb püspökség, a boszniai és a szerémi területéről egyáltalán nem érkeztek szentelendők a *Curia Romanába*. E jelenség hátterében valószínűleg a régiót sújtó folya-

²¹ A korai magyar epizkopális egyházszerkezet kialakulása Koszta László kutatásainak fontos területét képezte. Számos munkája közül az egyes püspökségek kialakulására l. pl. *Koszta László*: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. Szeged 2001. 41–46. *Uő*: A püspökség alapítása. In: A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs 2009. 13–42.; *Uő*: A kalocsai érseki tartomány kialakulása. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 3.) Pécs 2013.; *Uő*: A bihari püspökség alapítása. In: Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről 1. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad 2014. 41–81.

²² *Koszta László*: Missziós püspökség. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest 1994. 458–460. A tituláris püspökségekre legújabbban l. *Michael F. Feldkamp*: Warum entstanden aus dem in konfessionellen Zeitalter säkularisierten deutschen Bistümern keine Titularbistümer? Beobachtungen zur Entwicklung des Rechtsinstituts des Titularbischofs. In: *Incorrupta monumenta ecclesiam defendunt. Studi offerti a mons. Sergio pagano, prefetto dell'Archivio Segreto Vaticano*. I. La Chiesa nella storia, Religione, cultura, costume. Tomo I–IV, a cura di Andreas Gottsmann – Pierantonio Piatti – Andreas E. Rehberg. (Collectanea Archivi Vaticani, 106) Città del Vaticano 2018. I/1. 589–606.

matos oszmán betörések okozta településpusztulást, s ezzel összefüggésben a nagyobb arányú népességsökkenést sejtethjük.

1. térkép A 15. századi magyar egyházszerkezet

Az egyházmegyék közötti megoszlást tekintve Esztergom (22%), Eger (19%), valamint Erdély és Zágráb (15–15%) dominanciája egyértelmű, ezeket követi Veszprém (6%) és Pécs (5%). Szinte megegyező arányban érkeztek klerikusok a győri²³ és a váradi (4–4%), míg ennél némileg kevesebben a kalocsa–bácsi és a váci (3–3%) *diocesis*ek területéről, a csanádi²⁴ és a nyitrai (1–1%) egyházmegyék részesülése pedig a legcsekélyebb.

Vajon mire következtethetünk ezek alapján? Csúpan esetlegességről van szó, vagy netán olyan tendenciáról, amely tágabb összefüggésekbe is beilleszthető? A korábbi nemzetközi és hazai kutatások egyaránt kimutatták, hogy a részegyházak klerikusainak római reprezentáltsága több összetevő együttes hatásának eredménye. Mindebben szerepet játszottak az

²³ Erre l. *Fedeles Tamás*: „Ad omnes sacros ordines promoveri”. Győri egyházmegyések római szentelési ügyei a késő középkorban. *Arrabona* 53–56. (2015–2018) 77–144.

²⁴ Erre l. *Fedeles Tamás*: A Délvidékről az Örök Városba. Csanádi egyházmegyések kúriai szentelési ügyei (1442–1517). In: *Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. Főszerk. Papp Sándor, szerk. Kordé Zoltán és Tóth Sándor László. (Fontes et Libri 1.) Szeged 2018. 94–110.

adott régió demográfiai és gazdasági viszonyai, az ezekből következő társadalmi és urbanizációs összefüggések, továbbá az adott terület és a pápai udvar közötti kapcsolati hálók szövetének sűrűsége.²⁵ Nyilvánvalóan további tényezők is meghatározók lehettek a kúriai szentelésre induló magyar klerikusok területi megoszlásában. Ezek között azonban nem játszott szerepet az egyes egyházmegyek Rómától való távolsága. Zágráb esetében még e körülménnyel indokolhatnánk a 15%-os részesedést, azonban az erdélyi, az egri és az esztergomi klerikusok aránya, amely együttesen több mint 50%-ot tesz ki, éppen az ellenkezőjére utal. Esztergom esetében ráadásul az egyházmegye joghatósága alá tartozó erdélyi Szászföld tovább árnyalja a képet. Ugyanakkor a Rómához kétségkívül közelebb fekvő dunántúli egyházmegyek, így a pécsi, a veszprémi és a győri együttesen mindössze 15%-kal képviseltetik magukat.

Mindazonáltal a jelentősebb bel- és külpolitikai események, kiváltképp a háborúk, valamint a kisebb-nagyobb járványok egyaránt befolyással lehettek az Itáliába indulók utazási kedvére. Például az 1440-es évek belpolitikai válsága (kettős királyválasztás, polgárháború), valamint a fokozódó török veszély nem kedvezett a magyar klerikusok itáliai utazásainak.²⁶ Az 1440 és 1449 közötti évtizedben mindössze 16 magyar személy nevét találjuk a *Libri formatarum* bejegyzései között.²⁷ Ám, ha közelebbről szemügyre vesszük az adatokat, a kép már jóval árnyaltabbá válik, ugyanis közülük mindössze egyetlen személy, Pozsonyi Wolf Miklós személyes jelenléte igazolható minden kétséget kizáróan, akit először alszerpappá, majd pedig diakónussá szenteltek.²⁸ A fennmaradó 15 fő számára egyaránt egy-egy szentelési engedélyt állítottak ki a Kamara munkatársai, ami egyáltalán nem feltételezett személyes jelenlétet. A belpolitikai események mellett minden bizonnyal visszatartó erőt jelenthetett a Rómában 1448 és 1450 között pusztító pestis is.²⁹

²⁵ K. Salonen – J. Hanska: *Entering a Clerical Career* i. m. 62–63., 101.; L. Schmugge: *Zum römischen „Weiherismus“* i. m. 431.; Nemes Gábor: Győri egyházmegyeiek a késő középkori Rómában. In: Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar történeti kutatások a 21. században. Szerk. Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás. (Collectanea Vaticana Hungariae I/15) Budapest–Róma 2017. 107–136. itt: 131.; Lakatos B.: *Regesta Supplicationum*, 67. sqq.

²⁶ A korszakra l. Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526*. Budapest 1998. 197–213.

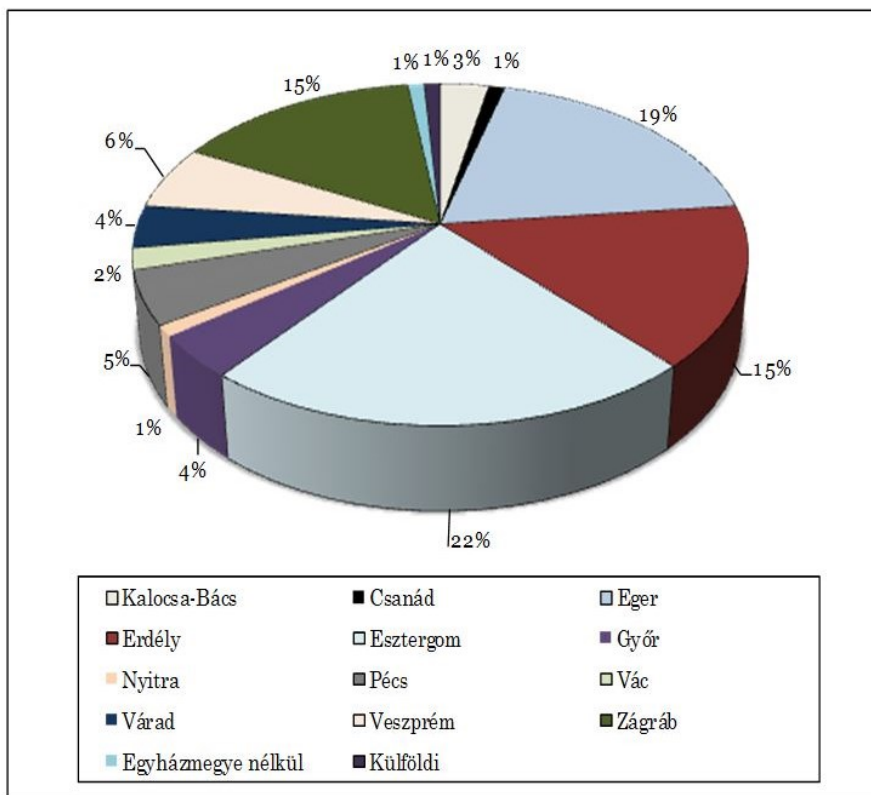
²⁷ ASV Cam. Ap., Libr. format. vol. 2, fol. 99v, 100r, 101r, 102v.

²⁸ Uo. 101r, 102v.

²⁹ K. Salonen – J. Hanska: *Entering a Clerical Career* i. m. 212.

1. diagram

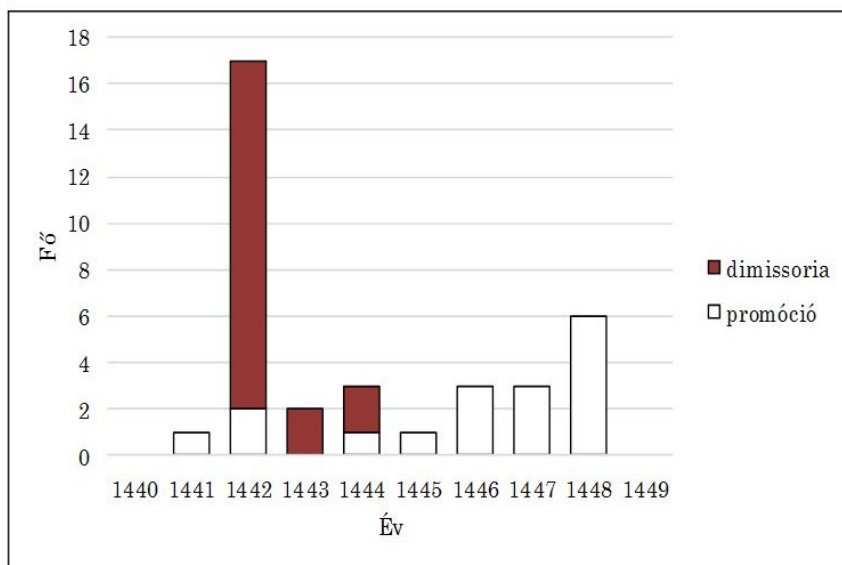
*A magyar klerikusok és javadalmazások kúriai promóciós ügyeinek egyházme-
gyés megoszlása (1426–1523)*

Hasonlóképpen negatív hatással voltak a Rómába igyekvőkre a Mátyás király halálát (1490) követően kitört trónharcok,³⁰ valamint VIII. Károly és XII. Lajos francia uralkodók itáliai hadjáratai.³¹

³⁰ Az eseményekre l. Hermann Wiesflecker: Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I. und der Preßburger Vertrag 1490/91. *Südost-Forschungen* 18. (1959) 26–75.; Kubinyi András: Két sorsdöntő esztendő. *Történelmi Szemle* 33. (1992) 1–54.; E. Kovács Péter: Miksa magyarországi hadjárata. *Történelmi Szemle* 37. (1995) 35–50.; Neumann Tibor: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492), I. *Századok* 144. (2010) 335–372.; II. *Századok* 145. (2011) 293–347.; Fedele Tamás: A király és a lázadó herceg: az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat, 1494–1495. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 27) Szeged 2012.

2. diagram

Magyar klerikusok promóciós ügyei az Apostoli Kamarában (1440–1449)

Hunyadi Mátyás regnálásának utolsó éveiben számottevő növekedést tapasztalunk a magyarok kúriai promóciói terén. Az adatok alapján azt láthatjuk, hogy az 1487-től érzékelhető számbeli gyarapodás a következő két esztendőben érte el a tetőpontot, amely 1488-ban 50 (6,7%), a következő évben pedig 51 személyt (6,9%) jelentett.³² Vélhetőleg e folyamat háttérében – egyebek mellett – Mátyás király osztrák hadjáratainak lezárulását (Bécs és Bécsújhely elfoglalása), valamint a déli végeken az 1483-as magyar–török békekötést követően kialakult nyugodtabb időszakot sejtethetjük.³³ A korábbi és a későbbi időszakban sem látott magyar szentelési turizmus során 1495-ben 77 (10,4%), 1496-ban 86 (11,6%), míg 1497-ben 78 (10,5%), 1498-ban pedig 47 (6,3%) magyar javadalmas nevét találjuk a *Libri formatarum* kötetekben. E négy esztendő folyamán a Kúriában fel-

³¹ David S. Chambers: *Popes, Cardinals and War. The Military Church in Renaissance and Early Modern Europe*. London 2006. 94–96.; Michael Mallett – Christine Shaw: *The Italian Wars: 1494–1559. War, State and Society in Early Modern Europe*. Harlow 2012. 6–37.

³² A *Libri formatarum* kötetek 1483 és 1485 között nem tartalmaznak magyar vonatkozású adatokat.

³³ A külpolitikai háttér részleteire l. Kubinyi András: *Mátyás király*. Budapest 2001. 75–95.

szentelt 288 fő a magyarok összlétszámának közel 40%-át alkotta! De vajon mi okozhatta e kiugróan magas arányt? Úgy vélem, e jelenséget talán azzal magyarázhatjuk, hogy az 1490-es évek közepére sikerült II. Ulászló királynak a hatalmát megerősítenie, ami bel- és külpolitikai téren egyaránt békés viszonyokat teremtett. A háborús megpróbáltatásokkal terhelt, válságos éveket követően immár minden külső akadály elhárult a római utazás elől, s e körülmény bizonyosan jelentős motivációs tényező lehetett. Érdekes módon a lutheri reformáció kibontakozása nem befolyásolta az utazási kedvet, 1523-ban ugyanis 57 magyar klerikus promóciójára került sor az Örök Városban.³⁴ Az 1523-as magyar adatok a teljes vizsgált időszak tekintetében a negyedik legmagasabb értéket jelentik, s ez szintén arra hívja fel a figyelmet, hogy a hitújítás első fázisának kezdeti éveiben – az 1480-as évek végéhez és az 1490-es évek második feléhez hasonlóan – fokozott érdeklődés mutatkozott a magyar klerikusok részéről a római promóció lehetősége iránt. Mindez pedig megerősíti Andreas Rehberg korábbi kutatási eredményeit, amelyek szerint az 1520-as évek első felében Róma szerepe a papszentelések vonatkozásában nem csökkent.³⁵

Miért Róma?

Végezetül pedig a kúriai promóciók hátterét alkotó motivációs tényezőkről kell röviden említést tenni. 1429 februárjában 18 magyar klerikus nyújtott be kúriai szentelési folyamodványt, amelyben római utazásuk céljaként a zarándoklatot jelölték meg (*causa devotionis et peregrinationis*).³⁶ Bizonyosan fontos indítéknak tekinthetjük tehát, hogy a Szent Péter és Pál apostolok ereklyéi közelében sorra kerülő promóciók magasabb presztízszt jelenthettek a klerikusok számára.

Magától értetődő módon a hosszabb ideig Rómában tartózkodók számára kézenfekvő volt a kúriai szentelés lehetősége. Közéjük tartoztak a pápai Kúria alkalmazottai, a bíborosok, püspökök famíliájának tagjai, a Szentszékhez delegált diplomaták, a Rómába érkező uralkodók kíséretéhez tartozók, valamint a város egyetemén tanulók. Imre boszniai prépost Mátyás király követeként érkezett 1471 augusztusában IV. Sixtus pápához, s a következő hónapban személyesen nyújtotta be folyamodványát a *Datariára*,

³⁴ Vö. *Fedeles T.*: Magyar klerikusszentelések i. m. 96–104.

³⁵ *A. Rehberg*: Deutsche Weihekandidaten i. m. 301.; *Uő.*: L'affluenza di ordinandi i. m. 240–241.

³⁶ A *diocesisek* megoszlása a következő: Esztergom, Nyitra, Veszprém és Zágráb egy-egy, Eger és Erdély két-két, Pécs pedig tíz fő. A folyamodványban a következőket olvashatjuk: „*hanc almam urbem causa devotionis et peregrinationis non sine modicis fatigiis et laboribus personaliter accesserunt*”. *Lukcsics P.*: XV. századi pápák, I. 1129–1130., 1133. sz.

amelyben a szent rendek felvételére kért és kapott engedélyt.³⁷ Fülöp (1432) esztergomi, Brassói Kis András (1441) és Aranyos János (1476) erdélyi klerikusok pedig többek között arra hivatkozva kívánták Rómában pappá szenteltetni magukat, hogy huzamosabb ideje a városban éltek.³⁸

1436 februárjában 11 zágrábi egyházmegyes klerikus kapott az Apostoli Kamara vezetőjétől engedélyt arra, hogy a zágrábi püspöki szék üreseése miatt (*in ipsis partibus ad presens sedes episcopalis vacat*) bármely katolikus főpap felszentelhesse őket, amennyiben arra alkalmasnak bizonyulnak.³⁹ 1438-ban összesen 22 magyar és két külföldi klerikus nyújtott be folyamodványt az *Apostoli Penitenciária* hivatalához, amelyben az előzőhöz hasonló felhatalmazást kértek; mindezt azzal indokolták, hogy saját ordinariusuk csak ritkán tart papszentelést (*raro ordines celebrant*). Az ehhez hasonló esetekben tehát a kúriai promóció lehetősége is nyitva állt a jelöltek előtt.⁴⁰

A kandidálóknál felmerülhettek olyan problémák, hiányosságok (*defectus*), illetve a kánonjogi előírásokkal szemben elkövetett vétségek (*delictus*), amelyek szabálytalan állapotot (*irregularitas*), s ebből következőleg szentelési akadályt eredményezhettek. Ezek alól a szentelendők elsősorban a pápai Kúriában kaphattak felmentést.⁴¹ A folyamodványokat személyesen benyújtók az esetek túlnyomó részében Rómában szenteltették fel magukat.⁴² Közéjük tartozott a győri egyházmegyes Altmon Farkas, aki

³⁷ ASV Registra Supplicationum vol. 670, fol. 234r; vol. 672, fol. 283v–284r.

³⁸ „*iam novem menses Romae commorantur*” – Lukcsics P.: XV. századi pápák, II. 71. és 104. sz. „*qui ad presens in Urbe Romana trahit moram*” – Archivio della Penitenzieria Apostolica (=APA) Reg. Suppl. vol. 2bis, fol. 227r. „*qui in Romana Curia iam longa tempora se [...] sustentavit*” – ASV Reg. Suppl. vol. 738, fol. 116rv.

³⁹ ASV Cam. Ap., Libr. format. vol. 2, fol. 15r. – A püspökség 1433. december 22. és 1438. május 18. között volt betöltetlen. Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1437. I–II. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5) Budapest 1996. I. 80.

⁴⁰ APA Reg. Suppl. vol. 2, fol. 27v–28r.

⁴¹ Ludwig Schmugge – Patrik Hersperger – Béatrice Wiggerhauser: Die Supplikenregister der päpstlichen Pönitentiarie aus der Zeit Pius' II. (1458–1464). (Deutsches Historisches Institut in Rom 84) Tübingen 1996. 196–197.; K. Salonen – J. Hanska: Entering a Clerical Career i. m. 28–30.; Erdélyi Gabriella: A Sacra Poenitentiaria Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században. I. Közlemény. *Levéltári Közlemények* 74:1–2. (2003) 33–57. itt: 44–45.

⁴² Akad persze ellenpélda is, amint a következő eset mutatja. Kamanci Balázs kalocsai kanonok és bodrogi főesperes személyesen nyújtotta be folyamodványát (1522) annak érdekében, hogy egy helyi (*in partibus resident*) püspöktől az előírt időpontokon kívül valamennyi egyházi ordót felvehesse. Lakatos B.: Regesta supplicationum, 3. sz.

1488 márciusában személyesen nyújtott be szupplikációt a *Penitenciária* hivatalához, s jobb szemének hibája – amely szentelési akadállyal minősült – alól kért és kapott diszpenzációt, s ezt követően a *Santa Maria Regina Coeli*-templomban felvette a kisebb egyházi rendeket.⁴³ Sokan pedig a kánonjog által előírt időpontokon kívül (*tribus diebus dominicis vel festi-vis extra tempora a iure statuta*) kívánták felvenni az egyházi rend fokozatait, s ezért utaztak a Kúriába.⁴⁴

Különféle visszaélések is előfordultak a kúriai szentelések során. Ezek egyik elterjedt formája a nem létező, azaz hamis javadalomra (*ad fictum titulum*) történő promóció volt. A magasabb ordók felvételéhez a jelölteknek ugyanis a megélhetésüket biztosító egyházi javadalom birtokában kellett lenniük. Sokan azonban nem rendelkeztek egyházi beneficiummal vagy garantált bevételi forrással, következésképpen csaláshoz folyamodtak.⁴⁵ A *Penitenciária* hivatalához benyújtott diszpenzációs kérelmek között számos ilyen esetet találunk, köztük a győri egyházmegyei Layter Osvát folyamodványát, akinek megfelelő javadalma nem lévén (*sufficientem titulum non habere*) valótlán beneficiumra szenteltette magát pappá.⁴⁶

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a késő középkorban a magyarok különböző indítékoktól vezérelve, ám folyamatosan jelen voltak a Római Kúriában sorra kerülő klerikusszenteléseken. Magától értetődően számuk jelentősen elmaradt a német, a francia, az ibériai és az itáliai régiókból érkezőkétől. Mindazonáltal a magyarok szentelési turizmusa is fontos részét alkotta a vizsgált korszak magyar–szentszéki kapcsolatainak.

⁴³ 1488. március 20-án benyújtott folyamodványában arra hivatkozott, hogy „*visus oculi dextri quem non sui culpa, sed ex infirmitate*” vesztette el. APA Reg. Suppl. vol. 37, fol. 278rv. – ASV Cam. Ap., Libr. format. vol. 9, fol. 18r, 22v, 23r.

⁴⁴ *Fedeles T.*: Ad omnes et sacros i. m. 82–83.

⁴⁵ Összefoglalóan l. erre *Erdélyi G.*: Szökött szerzetesek i. m. 109–113.; *Uő.*: Egyházi társadalom i. m. 47–48.

⁴⁶ APA Reg. Suppl. vol. 48, fol. 792r. Az azonban nem derül ki kérvényéből – mint az ilyen esetek túlnyomó részénél –, hogy milyen titulusról volt szó.

HALÁSZATI PEREK A PÉCSI PÜSPÖKSÉG MOHÁCSI BIRTOKAIN

A Duna mellékágaival és széles árterével kiváló lehetőséget nyújtott Mohács lakói számára a halászatra, ami egyben fontos jövedelemforrást jelentett a település lakóinak. A város 900 éves fennállása alkalmából kiadott tanulmánykötetben, Koszta László *Az Árpád-kori halászfalutól a püspöki mezővárosig* című tanulmányában egy periratból idéz, amely szerint az 1330-as évek elején a szomszédos cseleiek „a Dunán lévő Mohácshoz tartozó halastavakat három esztendő óta lehalásszák, 30 márka kárt okozva ezzel a pécsi püspöknek”.¹ A korabeli iratokban a halastavak nem a mai értelemben vett halastavakat, hanem a folyó mellékágaiban kialakított ún. fokokat jelölték. A fokgazdálkodás abból állt, hogy egy-egy mellékág be-, illetve kifolyását kapukkal szabályozták, és a bennrekedt halat bármikor kifoghatták. Mivel az ilyen „halastavak” kezelése és karbantartása nagy szakértelmet kívánt, a feladatokat a tőmesterek végezték el. Ugyancsak Koszta László tanulmányából tudjuk meg az első ismert tőmester nevét is, akit 1434-ben Drukának hívtak, míg 1478-ban már Tőmester Miklós nevet említenek.² Sátoros ünnepeken és böjti napokon a püspökök és kanonokok pécsi konyhájára – a Dráva-melléki püspöki halászfalvakat leszámítva – valószínűleg a Mohácson kifogott hal került. A püspökség kelet-baranyai birtokainak központjaként két település jöhetett számításba, Mohács és Nyárád. Ez utóbbira azonban a bátai apát is igényt tartott, így Mohács központi szerepe felértékelődött.

Mohács lakói – 1394-ben már *civitas*, tehát mint a mezővárosok lakossága – jogi értelemben jobbágyok voltak, azonban bizonyos kiváltságokkal is rendelkezhetek. Így adójukat sem személyenként, hanem előre megállapított összegben, egyben fizették meg. A mezővárosok önkormányzata általában választott és a birtokos által megerősített bíróból, valamint néhány fős tanácsból állt. Mohács azonban a pécsi püspöktől semmilyen öngazgatásra nem kapott lehetőséget, hanem a település élén a püspök által kinevezett *officialisok* (tisztartók) álltak. Ezeket a familiárisaik közül választották ki és az 1470-es évekig kívülről kerültek a településre. Később mohácsi „családnevekkel” is találkozunk, ami már némileg ellensúlyozta az önkormányzat hiányát.³ Ezt a jogállását egészen 1526-ig megtartotta. Az

¹ Koszta László: Az Árpád-kori halászfalutól a püspöki mezővárosig. In: Tanulmányok Mohács történetéből. Szerk. Ódor Imre. Mohács 1993. 16.

² Uo. 22.

³ Uo. 18–20.

oszmán uralom megszűnése után a pécsi püspökség visszakapta mohácsi birtokait, de mivel a város 1526 előtti kiváltságairól semmiféle okmány nem maradt fenn, és a püspökök által megállapított úrbéri terheket a település lakói sokallták, a két fél között számos per keletkezett.

A különböző tárgyú perek közül a halászati perekkel kapcsolatos levéltári forrásokat három csoportra oszthatjuk. Az első csoportba a különböző bérleti jogok és díjak, a másodikba egy tisztartó visszaéléseit bizonyító vallomások tartoznak, míg a harmadikba a Mohácsi-sziget püspöki birtokhatárának megállapításához szükséges tanúvallomások. Az ismertetést kezdjük az első csoporttal!

Egy 1728-ban kötött szerződés szerint Georgius Nagy, Franciscus Nagy, Michael Nagy és Stephanus Nagy kapott kiváltságos halászati jogot, mégpedig egészen nagy területre: a teljes mohácsi „nagy Dunára” (*magno Danubio*) és a szigeti „Osztrovác” részen egészen „Dautová”-ig, azaz Dávodig, továbbá minden vizatanyán (*ita vocitatarum Husonum capturas, sive vulgo víza Tanya*). A szerződés szerint nevezett halászoknak a kifogott víza, tok, „Sőregh” és más halak (*capiensis Husonibus sive Víza, Tok, Sőregh, et ceteris*) hatodrészét be kellett szolgáltatniuk a birtokosnak, illetve az eladott hal után a „hatod dénárt” (*sextum denarium*) ugyancsak be kellett fizetni a tómasternek.⁴ 1735-ben ugyanilyen feltételekkel kötöttek szerződést a mohácsi nagy Dunára és egyik mellékágára, a szigeti „Konyicára” Johannus Sipossal és Martinus, valamint Stipanus Horvátival, és a szerződést 1736-ban meghosszabbították.⁵

Négy évvel később ismét Nagy György nevével találkozunk. A szerződés szerint továbbra is nekik van kizárólagos halászati joguk az ún. „Nagy György tanyáján” halat fogni. A halászatban a tanya egy-egy nagyobb halraj szálláshelyét jelenti. A Berényi Zsigmond püspökkel 1740-ben megkötött szerződés már néhány újdonságot is tartalmaz. Így például kiemelik, hogy ha a fent nevezett halász váratlanul elhunyna, a feltételek változatlanul hagyása mellett a halászás joga saját, valamint Nagy Mihály fiára száll át, és további újdonság az is, hogy az évenként leadandó „hatodhal” és „hatodpénzen” felül Nagy György évente 150 forintot is köteles fizetni az „Uraságnak”.⁶

Ugyanebben az esztendőben a halkereskedésről is kötöttek egy szerződést, melyben Révfalusy Haraszti István, Haraszty Márton, Bihari János és Völgyi János kötelezte magát, hogy a püspökség szigeti és egyéb halászvizein a halászat idején megfelelő számú bárkával megjelennek, és az „esztendőnként kifogott halat, akár mázsá, akár font számra és azon az áron,

⁴ Pécsi Püspöki Levéltár 5/1728.

⁵ Uo. 8/1735. ill. 10/1736.

⁶ Uo. 14/1740 – 13 Máj.

amint szomszéd uraságok kívánnak adni”, megveszik. Továbbá vállalták azt is, hogy a hal árát készpénzben fizetik meg. Ha viszont nem jelennének meg a kellő időben, illetve a kellő számú bárkával, 400 forintnyi büntetést fizetnek az uraságnak, és ha a „halat venni kedvek nem volna, tartoznak említett büntetés alatt fél esztendővel ő Méltóságos Urasságot az iránt tudósítani.” A szerződésben az is benne volt, hogy ha a nevezett halkereskedők bármelyike megszegné e szerződést, a többiek felelnek érte.⁷

Mint látjuk, az említett szerződésekben kiemelten szerepelnek a leadandó hal mennyiségére és a hal vételi árára vonatkozó kötelezettségek, és a perek tárgya is főleg ezekkel kapcsolatos. A püspökség valószínűleg kevesellte a halkereskedők által felkínált árat, másrészt a halászok által leszállított viza mennyiségét is. Egy 1744-ben keltezett bírói döntés azonban a kerekedők és halászok azon érvelésének ad igazat, hogy a bátai hal azért drágább a mohácsinál, mert egyrészt feljebb haladva a Dunán, a hal ára is emelkedik, másrészt a bátai halat közvetlenül a vízből teszik a bárkába, míg Mohácson, főleg a szigeten, kocsival szállítják a tavaktól a bárkákig, ami minőségi romlással jár. Vizából pedig azért lett kevesebb beszálítva, mert a „vizatánya” jelenlegi gazdája csak két éve bérlí a helyet, és ez idő alatt jóval kevesebbet fogtak a korábbinál, miközben az ára állandóan ingadozik.⁸

A következőkben nézzük meg a tanúvallomások azon csoportját, amelyek Sanróok András uradalmi tisztartó visszaéléseire vetnek fényt. A per során felvett jegyzőkönyv 1746-ban készült, és az ügy jelentőségét kiemeli, hogy nagyon sok tanút hallgattak meg. A tanúk sorában voltak halászok, halkereskedők, egy tómaster és egyszerű mohácsi lakosok is. A fővád szerint Sanróok tisztartó visszaélve hatalmával, megtiltotta a halászoknak, hogy szabadon eladhassák az általuk fogott halat. Ehelyett csak neki magának, illetve az ő engedélyével rendelkező halkereskedőknek adhatták el, mégpedig az általa megszabott áron. Az így felvásárolt halat nagy haszonnal tovább adta, illetve az ő engedélyével rendelkező halkereskedőktől feltehetőleg részesedést kapott. Továbbá azzal is megvádolták, hogy a szigeti oldalon a bácskai embereknek saját hasznára adott halászati, faizási, valamint makkoltatási engedélyt, és visszaélt a kocsmáltatás jogával is. Mindezzel nemcsak a halászokat és a mohácsiakat károsította meg, hanem a püspökségnek is jelentős károkat okozott. A tanúknak számos kérdésre kellett válaszolniuk, a legfontosabbak a következők voltak:⁹

„1.) Tudgya é a tanú, hogy Sanrook András mohácsi tisztartó, a mohácsi tó halászaton megtiltotta, hogy senkinek ne adassék el a hal, ha-

⁷ Pécsi Püspöki Levéltár 23/1740.

⁸ Uo. 39/1744. – 13 Julii.

⁹ Uo. 68/1746.

nem vagy említett tiszttartónak magának, vagy csak ki ő tőle czédulát, avagy engedelmet vett? És ha tudgya, kitől hallotta hogy így légyen?

3.) Nemdenem a többi, kik az ő engedelméből czédulája mellett halat vettek, a tiszttartó pénzivel kereskedtek, és micsoda részt adtak a nyereségből a tiszttartónak? Ugye hogy hol feles, hol harmados, hol negyedes volt?

7.) Beszéllye meg azt is a tanú, mi volt annak az oka, hogy Barabás István letéttett a tó ispányságból?

8.) Hány sörtvélese nagyon a Nagyságos Uraságnak mohácsi tiszttartó districtussában, és e seregben kinek még mennyi vagyon, és azok kik engedelméből vannak? Ki eleségével és makkjával tartattak?

9.) Még mást is a borok és buzák eladásában mit tud a tanú, nem denem hallotta, hogy ezen mohácsi historiában Praefectus Vránovich, avagy Saurook tiszttartó számára az Nagyságos Uraság kocsmáján árultattak a borok, és mely áron, hány akó?

10.) A mohácsi sziget erdejéből esztendőnként micsoda helységek vettek bérbe fát, és mennyit fizettek a tiszttartónak, számollya elő a tanú?”

A feltett kérdésekre adott válaszok közül felesleges mindet ismertetni, mivel az ügy súlyát a következő vallomások is jól megvilágítják:¹⁰

„Miután a tanú az Uraság tó mesterévé lett, úgy mint négy vagy öt esztendeje, úgy tudgya, hogy Sanrook András tiszttartó az hallal való kereskedést minden esztendőben folytatta, legfőképpen akkor, mikor a hálnak legjobb ára esett.”

„Már majd 40 esztendeje, hogy a tanú a Méltóságos Urasági tón halász, és ugyan már alkalmas ideje, hogy azon tóknak mestere, onnan bizonyosan tudgya, hogy Sanrook András mohácsi tiszttartó keményen megtiltotta, hogy idegenynek akár ki légyen az, ha csak az ő czéduláját nem láttyák, az ő híre nélkül csak egy halat sem merészlettek adni, amit is mindeddig azon parancsolattyát meg költetett nékik tartanyi.

Azt is hasonlóképpen tudgya, hogy tiszttartó Sanróok András kimenvén a tókhöz, valamint néki teczet a hálnak árát, úgy szabta, és a szerint az halat maga számára elfoglalván a Méltóságos Uraság házához kihozatta, és ott két, három és négy garas nyereséggel drágábban eladta.

Nem különben tudja azt is, hogy Bodó, Heréb és Joseff nevű mohácsi lakosok, legfőképpen az halat szokták elhordanyi, és azzal kereskednyi, de kinek mennyivel vették és adtak é a tiszttartó úrnak a nyereségből részt, és mennyit nem tudgya.”

„Még ’742-ik esztendőben, mikor Mohács megégett légyen, a tanú a Méltóságos Uraság tanyájára mesterül állván és még Pataházy Nagy Györgynek hálójával (mivel még Uraság hálója el nem készült volt) halászott és mintegy 25 mázsára való vizát és toknak már számát sem tudgya

¹⁰ Pécsi Püspöki Levéltár 68/1746.

fogtak legyen, amely halra sokszor megírt tisztartó Bodó Istvánnyal együtt akkor egy kereskedésben lévén 60 forintokat a tanúnak előre adtak, hogy az halat senkinek se merészellye adni, hanem számokra megtartatná; azonban a megírt tisztartó a halért nem küldött, se pedig másnak (noha talán jó árán 12 forint és 50 garas mázsájával kérték) eladni nem engedték, az hal azonban a tanúnak nyakán maradván, azután harmadfél forint kárával minden mázsáját el kölletett adni; a tok pedig mind megdöglött, noha annak mázsáját 8 forintért elvitték volna, aztán csak egy márával mind az Uraság, mind pedig a tanúnak nagy kárával elveszetegették”.

„Hogy Barabás István a tóispánságból letétetett, azt az okát adgya a tanú, hogy ennek előtte hat esztendővel tisztartó Sanrook András megparancsolta az ispánnak, hogy az dereglyét nem az régi helyre, hanem ő általa megmutatott helyre tegyék; de mivel a tómeister látván, hogy mind az Uraságnak, mind pedig a halászok kárára volna, az rakodást az halászok csak az előbbeni helyre tették.

Mivel a tanú a Méltóságos Uraság tón halász lévén és a Mohácsi szigetet többször járta, látta, hogy garai, déutovai, csátallyai és szántói¹¹ helységbeli lakosok tűzre és más épületre való fákat vágtak, az tisztartónak minémű erdőbért adtak nem tudgya, de másoktól hallotta.”

„Világosan tudgya a tanú, hogy harmadéve Praefectus Uram egy hordó bora mohácsi uraság vendégfogadójában, és most folyó esztendőben pedig már csaknem minden helységben az Uraság kocsmáin árultatott, de hogy mennyi és hány akóra való, a tanú bizonyosan nem tudgya.”

„Ennek előtte öt esztendővel mikor a Nagy György tanyája a Méltóságos Uraság kezére esett, elküldvén a tanút megírt tisztartó, kocsmában 200 forintot adván kezébe, hogy ott Méltóságos Uraság számára hálót, és mindenféle tanyához való szerszámot megvásárlana, ki is három hajót és néhány száz öl hálót megvévén, a tanyára meghozta, amiből sokszor említett tisztartó egy hajót 14 forinton, 100 öl hálót pedig 18 forinton eladott és annak az árát magának megtartotta. Nem különben az Méltóságos Úr számára eltétetett jeget sokszor említett tisztartó elszokta adni és annak árát felesége szükségére szokta alkalmazatni. Okát adgya, mivel maga is a tanú vett többször is jeget.”

A források harmadik csoportjába azon periratok tartoznak, amelyek a pécsi püspöki birtokok mohács-szigeti határának megállapítása tárgyában íródtak. A perek főleg azért keletkeztek, mert a szántói és dávodi lakosok azt állították, hogy a püspöki uradalom keleti határának tekintet „öreg Duna” a települések mellett lévő ún. Kadia-sziget nyugati, nem pedig a keleti oldalán folyik. Ebből következőleg a Kadia már nem a pécsi püspöki birtokhoz, hanem Bácskához tartozik, tehát a Mohácsi-sziget azon részén

¹¹ Gara, Dávod, Csátalja és Hercegszántó (Bács-Kiskun megye).

ők is halászhatnak. A mohácsiak, illetve az uradalmi halászbérlők viszont éppen az ellenkezőjét állították. Az első per során a beidézett nyolc tanúnak két kérdésre kellett válaszolni:

„1.) Tudgya é a tanú, és honnand, hogy azon tanya, mellyend Nemes Bács Vármegyei Szántói Lakosok halászni akarnak ugyazon szigetit melyet ráczúl Kadia Osztrovo, magyarul pedig Kadia Szigettyének neveznek, bizonyos, és valóságos mohácsi határban legyenek?

2.) Nem de nem tudgya azt is, és honnand, hogy az összes Dunának folyamottya ennek előtte is, ahol mostan, nap kelet felé való részen lett volna, és azon rész, melyet szántóiak halászni akarnak, az Dunának csak szakadékjá, és valóságosan Mohácshoz tartozandó?”¹²

A feltett kérdésekre az egyik tanú azt válaszolta, hogy „nevezett Kadia szigettye mindenkor Mohácshoz tartozandó volt, mert nemcsak az Dunán, vagy az említett szigetben, hanem még Dunán túlig mintegy negyven vagy ötven ölnyire hogy ha bácskai részről való ember megfogott a török aztat Mohácsra (mint maga földgyérül) béhozatta, és tömlőcbe kalodába tétettvén, alája téli időben vizet öntöztetett, és így sanyargatván sokan meg is haltak”.¹³

Egy másik tanú pedig azt mondta, hogy amikor ő „a szakadékbán”¹⁴ több társaival együtt halászott, és attúl való jövedelmét az Méltóságos Püspökség számára adta, ha pediglen ottan valamely bácskai embereket mohácsiak kaptak, azokat mint mohácsi határon megfosztották, mint is történt, midőn a tanú is jelen volt, hogy Szákovics Miklós Méltóságos Nagyságos tiszttartója ideiben ennek előtte 15 esztendővel ottan az dentrális szakadékon bácskaiakat találván, azoknak csonikjokat, és hállójokat többi nálók lévő eszközökkel együtt elvették, és mai nap sem adták vissza”.¹⁵

A harmadik tanú szerint a kérdéses helyen a bácskaiaknak nemcsak a halászat, hanem minden más tevékenység is meg volt tiltva. Vallomásaiban ugyanis azt állította, hogy „először is Hegyi János uram tiszttartóságában dentrális szigetben társaival együtt többször is járt, s ott tapasztalt szántovai, vagy béregi embereket, ha csak az Nagyságos Tiszteitül engedelmet, vagy czédulát nem mutatthattak, nálók lévő eszközöktől megfosztották, s váltságos, kifizetés nélkül ki nem adták, sőt (...) egynyihány sörtest ottkapván Pécsre hajtották”.¹⁶

Az 1746-ban keletkezett per a következő évben tovább folytatódott. Ekkor egy, az egykori Bácskához tartozó Béregen¹⁷ élő tanú azt állította,

¹² Pécsi Püspöki Levéltár 54/1746.

¹³ Uo.

¹⁴ Szakadék: a folyó mellékága.

¹⁵ Pécsi Püspöki Levéltár 54/1746.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Bački Breg (Szerbia).

hogy az „öreg Duna” a Kadia-sziget keleti oldalán folyt: „dentratris Kadia szigetén túl nap kelet felé lévő Duna mint török világban, mint annak után Nagy Dunának hivatott, és azon föl- s alá terhes hajókkal jártak, onnan is tudgya az tanú, mivel maga is Bérekben laktában, azon terhes hajókkal hajózott, és másokat is hajózni látott, sőt azon öregh Dunában halászatot is”.¹⁸

Más tanúk viszont az ellenkezőjét állították. Az egyik szerint „dentralis szigetet, annak mellette levő Mohács felül Kis Dunával egyedül magányosan mindenkoron háborgatás nélkül azon Méltóságos Mohácsi uraság még török világban is bírta és használta, és szántói embereknek említett szigetjén által járni sem volt szabad”; a másik szerint „nevezett Kadia osztrovo, az mely Konyicza és Szántova irányában fekszik, (...) mindenkor Mohács Dominiumhoz biratott, minden Conversio nélkül, sőt magok is a Szántóiak, és Dautóiak annak vallották, amint azon szigeten túl Szántó felül folyó Duna tartatott határnak, és fele Mohács és másik fele Szántóhoz tartozott”; a harmadik pedig azt állította, hogy „tudgya bizonyosan, mivel sok mohácsi vízen halászott azon időben midőn a törököt Buda alatt megverték, öreg Kökedi¹⁹ emberek mutatták nékie a határt, hogy az Konyicza fok és az Duna között Kadia Osztrovon lévő sziget mindenkor Mohácshez tartozandó volt, és békességgel mohácsiak által biratott, úgy nem különben Konyicza lévő fokot is melyet is Kis Mohácsiak neveztetek el, békességesen halászták”.²⁰

A tanúvallomásokat összegezve az a kép rajzolódik ki, hogy a kérdéses Kadia-sziget, mely nevét onnan kapta, hogy a „török világban bizonyos Harka nevű” török kádi „azon szigetben sok miheket tartott, veszprémi magyar hajdúk akkor ott elfogták, mezítelenre vetköztették és fához kötözve szúnyogokkal megétették”, mindig is a mohácsi határhoz, azaz a pécsi püspöki uradalomhoz tartozott.²¹ A „rég Duna” pedig a szóban forgó szigetnek nem nyugati oldalán, hanem keleti oldalán folyt, és a nyugati oldalon lévő víz annak csak egy mellékágát képezte. Tehát nem lehetett az uradalom keleti határának tekinteni még annak ellenére sem, hogy némely áradáskor a sziget víz alá került, és a két ág széltében is összeért.

A pereskedést egy 1747. április 13-án keltezett királyi leirat (*Resolutio*) kívánta békés útra terelni, illetve rendezni. A leiratban szereplő feltételek, amelyek közül a 8. pont a sziget használata és a halászat jogát is tartalmazta, mindkét félnek megfelelték. Mivel azonban a püspöki uradalom egyes tisztjei – akárcsak korábban, úgy a későbbiekben is – a rendelkezéseket figyelmen kívül hagyva és hatalmukkal visszaélve, a lakosságot és gyakran a püspökséget is megkárosítva, saját hasznukra önkényesen jártak

¹⁸ Pécsi Püspöki Levéltár 28/1747.

¹⁹ Kölked (Baranya megye).

²⁰ Pécsi Püspöki Levéltár 34/1747.

²¹ Uo. 28/1747.

el, 1795-ben egy királyi leiratban újra tisztázták az úrbéri viszonyt.²² Az újabb *resolutio* megerősítette a korábbi jogokat és a szigeti résszel kapcsolatban a következőt mondta ki: „a szigeti erdei legeltetés és faizás kibérlése az 1747. évi királyi leirat szerint tilalmas lévén, ettől az uradalom eltiltandó és a község a nyert legeltetési bérért kárpótlandó; a szigeti erdők pedig, kivéve azon szükségletet, melyre az uradalom halastavai miatt szorult és melyért a kérdéses erdei terület egy hatodrésze kihasítandó, a községnek magánhasználatba adandók át, mégis úgy, hogy a felügyeletet az uradalom gyakorolja”.²³

A viták sora azonban ezzel mégsem ért véget, és a pereskedés, különösen a halászati jogot és a Kadia tulajdonlását illetően, még az úrbéres viszony megszűnése után is folytatódott. Az utolsó perben, amely 1872-ben kezdődött, a püspökség álláspontja a következő volt:

„Mi a »Kadia« nevű részlet per útján történhető visszanyerése esetére formált alperesi igényt illeti, meg kell jegyeznem, annak csakis akkor lehetne értelme, ha Mohács város úrbérései nem úrbéres jobbágyságok, hanem közbirtokosok lennének. Miután azonban ők csakis úrbéres jobbágyságok, és így az egész határt illetőleg más jogos igényük nem lehet, mint legelő és erdőbeli illetőségük kihasználása: nem szenved kétséget, hogy mindaz, mi ez igény kielégítése után tényleg marad vagy jövendőben a határban gyarapodni fog: az ő igényük tárgya többé nem lehet.

A halastavak fenntartása céljából igénybe vett fokokra nézve végül kijelentem, hogy alperesi gondnok úr azon kívánságát, miképp e fokokra nézve a püspökségnek nem a tulajdonjog, hanem csakis az azok fenntartása iránti szolgálatot ítéltesse oda: elfogadom, és kiviteli keresetlevelem e részbeni petitiumát ehhez képest módosítom. Magának a tavaknak illetve azok területének és partjaikon halászati célokra fenntartott területeknek tulajdoni jogát azonban megítéltetni kérem, annál inkább, mert alperesi gondnok úr maga is beismeri, hogy ezúttal azok, mint halászat különleges királyi kisebb haszonvételének tárgyai a határrendezésnél sajátlag szóba sem jöhetnek.”²⁴

A perben döntés 1874-ben született. A meghozott ítéletben a királyi *resolutiók* kihagyásával a felperes püspökség érveléseit fogadták el, és ezzel a halászat, akárcsak a pereskedések kezdetén másfél századdal azelőtt, mint királyi kisebb regálé, továbbra is a püspökség joga maradt.

²² Fölker József: Mohács története. Mohács 1900. 103–107.

²³ Uo. 117.

²⁴ Kovács Zsigmond pécsi püspök „válasza” a „kir. Törvényszék” felé, Kani-zsai Dorottya Múzeum 56.85.6

OBSZERVÁNS FERENCESEK ÉS A BOSZNIAI ERETHEK ELLENI ÉRTEKEZÉSEK A 15. SZÁZADBAN

Közismert, hogy a 14–16. században a ferences obszervancia mennyire jelentős szerepet játszott Közép-Európában, nemcsak a vallási életben, hanem kulturális, társadalmi és politikai tekintetben is. A kutatások egyik fő irányát az obszervánsok boszniai tevékenységével kapcsolatos vizsgálatok jelentették és jelentik napjainkban is.¹ Magyar szempontból Bosznia hatalmi viszonyai és vallási helyzete azért is érdekesek, mert az obszervánsok innen kiindulva vetették meg lábukat hazánkban.² Emellett a kérdés egyik, ugyancsak izgalmas oldala a ferencesek fellépése a boszniai eretnekekkel szemben. Az ezzel kapcsolatos szakirodalmat mind a mai napig ideológiai, a különböző délszláv nemzetek történészei által érvényesíteni próbált prekonceptciók terhelik. Míg számos szerb történész a boszniai „keresztényekben” az ortodox keleti kereszténység egyik oldalhajtását látja, addig a horvátok egy része Róma függésén kívül került, de nem eretnek szerzeteseket lát bennük, más része viszont eretnekeként tekint rájuk, gyakran a bulgáriai bogumil eretnekség megnyilvánulásának tartva őket.³ Zömmel így tesznek a magyar történészek is, akik – mint azt egyszer Klaniczay Gábor régebben, egy vita alkalmával ironikusan megjegyezte – Hodinka Antal óta ugyanezen az utóbbi véleményen vannak.⁴

¹ Gazdag szempontokon alapuló összefoglalás: Jozo Džambo: Die Franziskaner im mittelalterlichen Bosnien. Werl/Westfalen 1991. L. még Athanasius Matanić: De duplici activitate S. Iacobi de Marchia in regno et vicaria franciscali Bosnae. *Archivum Franciscanum Historicum* 53. (1960) 111–127.

² Máig alapvető: Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Budapest 1922. 305–329. Ezenkívül legyen szabad az egyik saját tanulmányomra hivatkozni: Galamb György: A ferences obszervancia magyarországi térnyeréséhez. In: Magyaroknak eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc. Szeged 2000. 165–181.

³ A bogumil jelleg mellett állt ki Franjo Rački, Aleksander Solovjev, S. Ćirković, Dominik Mandić, Dragutin Kniewald. Az 1950-es évektől kezdve Rački nézeteihez közelített Jaroslav Šidak. Katolikus szerzeteseknek tartotta őket Leo Petrović és 1953 előtt Jaroslav Šidak. Alapjában keleti keresztény közösségeket látott bennük Božidar Petranović, emellett Vaso Glusac a boszniai egyház „nemzeti” jellegét hangsúlyozta. A kérdés rövid összefoglalása: *Franjo Šanjek*: Les 'chrétiens' bosniaques et le mouvement cathare. XIIe–XVe siècles. Bruxelles–Paris–Louvain 1976. 11–13.; *Molnár Antal*: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. (1572–1674). Budapest 2002. 76–79.

⁴ *Ternovác Bálint*: Bogumil eretnekség az Észak-Balkánon a 10–11. században. In: *Micae Mediaevales*. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországon.

Mindazonáltal a bogumil eredeztetéssel kapcsolatban már az 1970-es évektől kezdve komoly kételyek merültek föl. Mindenekelőtt Franjo Šanjek és John Fine nevét említhetjük azok sorában, akik arra hívták föl a figyelmet, hogy a boszniai heterodoxiára vonatkozó források nem teszik egyértelműen lehetővé az eretnekség jellegének meghatározását. Míg a nyugati, latin nyelvű, elsősorban koldulórendi körökben keletkezett források ugyanis annak dualista jellegét hangsúlyozzák, és kapcsolatokat próbálnak kimutatni a francia és itáliai katharizmus és a boszniai „patarénok” között, addig a belső keletkezésű, szláv nyelvű források nagyobb részéből nem mutatható ki ez a dualista jelleg.⁵

Ebben a tanulmányban azonban nem ezt a doktrinális, mondhatni hereszológiai jellegű problémát vizsgálom, hanem arra teszek kísérletet, hogy kifejtsem álláspontomat egy ahhoz szorosan kapcsolódó kérdésben, amely a vele kapcsolatos források egy részét érinti. A források egyik fontos csoportját a 14–15. században koldulórendi körökben keletkezett vagy azokban használt, a „katolikusok” és a boszniai „eretnekek” közötti dialógusok jelentik. Noha ezek a párbeszéddek fiktívek és egyoldalúak, fényt vetnek a Boszniában térítő ferencesek eretnekekkel kapcsolatos felfogására, az általuk használt érvrendszerre és szentírási hivatkozásokra. Az alábbiakban a velük kapcsolatos szövegahagyományozódási és szerzőségi problémákkal kívánok foglalkozni, ugyanis – mint látni fogjuk – a szakirodalomban több megalapozatlan vagy kétséges érvényű megállapítás is elterjedt, ami abból is fakad, hogy mindezedáig senki nem vállalkozott a különféle párbeszéddek összehasonlítására. A különféle dialógusok egymás közötti kapcsolata és leszármazása mindenekelőtt a felépítésük és az általuk használt szentírási hivatkozások egybevetése segítségével deríthető ki, melynek során nem hagyható figyelmen kívül, hogy korábbi, a kathar eretnekek ellen írt dialógusokból is merítenek.

Kiindulópontunkat a Marchiai Jakabnak tulajdonított *Dialogus contra hereticos bosnenses* jelenti. Mint ismeretes, a ferences obszervancia e kiemelkedő alakja az 1430-as években előbb Boszniában, majd Magyarorszá-

ról és Európáról. Szerk. Gál Judit – Péterfy Bence – Vadas András – Kranzieritz Károly. Budapest 2013. Több fontos kérdést is tárgyal, de a boszniai eretnekség jellegét illetően állásfoglalása nem teljesen egyértelmű. Molnár Antal előbbi jegyzetben említett összefoglalása ugyanakkor nagyon tárgyyszerűen ismerteti a különféle koncepciókat.

⁵ *John Fine*: The Late Medieval Balkans. A critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor 1987. 481–483.; *Uő*: The Bosnian Church: a New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries. East European Monographs 10. New York–London 1975. 4–5.; *Šanjek, F.*: Les 'chrétiens' bosniaques et le mouvement cathare i. m. 167–202.

gon is tevékenykedett, többek között kezdeményezve a huszita eretnekek üldözését és fellépve a görögkeleti kereszténység, illetve a boszniai „keresztények” általa feltételezett növekvő befolyása ellen.⁶ A párbeszéd teljes szövegét nem ismerjük, pusztán azokat a kivonatokat, amelyek Jakab egyik, a 17. század végén zajló szentté avatási perének alkalmával készültek, és amelyek a római Biblioteca Vallicellianában maradtak fenn. A továbbiakban arra is kitérek, hogy ez az eredeti formájában ma már nem létező szöveg, amelynek esetében egyébként a szerzőség kérdése sem olyan egyértelmű, mint azt a kérdéssel kapcsolatos irodalom véli, hogyan kapcsolódik a korabeli eretnekellenes párbeszédirodalom más termékeihez. Ez utóbbiak közül különösen fontos az a két dialógus, amely a velencei Biblioteca Marciana egyik kódexében olvasható, továbbá az a harmadik, amely a horvátországi Cres (Cherso) szigetén lévő ferences kolostor könyvtárában őrzött egyik kódexben található. Mint látni fogjuk, e ferences körökhöz kapcsolódó szövegek vizsgálata során felbukkan egy, a domonkos körökben folytonos szöveghagyomány, amelynek egyik terméke megtalálható a ferences Kapisztrán János könyvei között.

Rövid elemzésemben tehát a következő szövegekről lesz szó:

1) „Georgius laicus”: *Disputatio inter catholicum et paterinum hereticum* (13. sz., Assisi, Biblioteca Comunale, 380, 1ra–19vb; Milano, Biblioteca Ambrosiana, S 27. sup. 50^r–64^v);⁷

2) *Disceptatio catholici et heretici* (a 15. sz. első fele, Nápoly, Biblioteca Nazionale, B VII D 9, ff. 73^r–91^r);

3) *Disputatio inter christianum romanum et patarenum bosnensem* (13. sz., elveszett);

⁶ Matanić, A.: De duplici activitate S. Iacobi de Marchia i. m. 111–127. A régebbi irodalomból a teljesség igénye nélkül a kérdést helyenként meglehetősen egyszerűsítésekkel tárgyalta Székely György: A huszitizmus és a magyar nép. *Századok* 90. (1956) 557–559. Az epizódra a ferences obszervancia megjelenésének összefüggésében árnyaltabban tér ki Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest 1971. 290–293. Magyarul újabban Galamb Gy.: A ferences obszervancia i. m. 171–181., az eretnekségekre helyezve a hangsúlyt *uő*: San Giacomo della Marca e gli eretici di Ungheria. In: San Giacomo della Marca e l’Europa del ’400. Atti del Convegno internazionale di studi, Montepandone, 7–10 settembre 1994, a c. di S. Bracci. Padova 1997. 211–220.

⁷ Első kiadása: Edmond Martène – Ursin Durand: Thesaurus novum anecdotorum. V. Lutetiae Parisiorum 1717, col. 1703–1758.; Friss kritikai kiadása: *Disputatio inter Catholicum et Paterinum hereticum*. Untersuchungen zum Text, Handschriften und Edition von Carola Hoécker, Firenze 2001. 1–80. A mű kutatástörténetéről, a szerzőségről, a kéziratok hagyományáról, illetve a mű helyéről a katarellenes értekezésirodalomban: Hoécker, C.: Einleitung. In: *Disputatio inter Catholicum et Paterinum hereticum*. XI–CLXXVIII. Kiadásának alapja elsősorban az említett két kézirat példány, lásd CLXXIV–CLXXV.

4) Az előző kivonata: *Omnia puncta principalia et auctoritates extracte de disputatione inter christianum romanum et patarenum bosnensem* (a 14. sz. vége, Velence, Biblioteca Marciana, cod. lat. II. 64, 295^v–308^r; Zágráb, HAZU, cod. II. a. 13 (706).);⁸

5) *Isti sunt errores quos communiter Patareni de Bosna credunt et tenent* (a 14. sz. vége, Velence, Biblioteca Marciana, Cod. Lat. II–64, 146^r; Zágráb, HAZU, cod. I. a. 57n. ff. 78^v–79, (628).);⁹

6) Marchiai Jakab (?): *Dialogus contra hereticos bosnenses* (elveszett, 1697-ben szerkesztett rövid kivonata pár szó szerinti részletet is tartalmaz, Róma, Biblioteca Vallicelliana, Sala Borromei, L. VI. 54, ff. 241^r–243^v).;¹⁰

7) Marchiai Jakab (?) *Tractatus ad catholice fidei defensionem* (*Tractatus contra patharenos*) (1441 előtt, a cresi – Cherso – ferences kolostor könyvtára, A 10 [no. 2688.], 22^r–32^v).;¹¹

Kezdjük azzal az értekezéssel, amely felsorolásunk végén szerepel! A *Tractatus*t tartalmazó cresi kódexszel eddig csak kevés kutató foglalkozott, holott az több szempontból is érdekes.¹² Egyebek között megtalálható benne Marchiai Jakab két *sermója* – közülük egyikben, amelyik a *De religione sive religionis ingressus* címet viseli, a prédikátor meg is nevezi magát, mint aki Kapisztrán Jánossal az oldalán a fraticellik ellen inkvizítorként járt el.¹³ Giacomo Bigoni régebben ebből arra következtetett, hogy a *Tractatus* szerzője ugyancsak az obszerváns prédikátor lett volna,¹⁴ míg újabban Lorenzo

⁸ Kiadta: *Franjo Rački*: Prilozi za povijest bosanskih Patarena. Starine, Jugoslavenska Akademija Znanosti Umjetnosti 1. (1869) 109–138.; *Franjo Šanjek*: Pavao Dalmatinac (1170/75–1255): Rasprava između rimokatolika i bosanskog patarena. *Starine* 61. (2000) 48–117.

⁹ Kiadása: *Rački, F.*: Prilozi za povijest bosanskih Patarena i. m. 138–140.; *Šanjek, F.*: Pavao Dalmatinac i. m. 118–121.

¹⁰ Kiadása: *Dionysius Lasić*: De vita et operibus S. Iacobi de Marchia. Studium et recensio quorundam textuum. Falconara Marittima 1974. 245–246.

¹¹ Az új jelzetre: *Francesco Nocco – Lorenzo Turchi*: Giacomo della Marca e l'Est Europa. In: Osservanza francescana e cultura tra Quattrocento e primo Cinquecento. Italia e Ungheria a confronto. A c. di Francesca Bartolacci e Roberto Lambertini. Roma 2014, 89.

¹² A kódex leírása: *Giacomo Bigoni*: L'archivio conventuale di S. Francesco di Cherso in Istria: inventario (1387–1948). Firenze 1973. 101–103.

¹³ Lásd *Nocco, F. – Turchi, L.*: Giacomo della Marca e l'Est Europa i. m. 91–99.

¹⁴ *Giacomo Bigoni*: Un »Tractatus contra Patharenos« nel cod. 2688 del convento di S. Francesco di Cherso, O.F.M. Conv. *Miscellanea francescana* 73. (1973) 481. A *De religione...* sermo Marchiai Jakab Sermones Dominicales ciklusában a *De excellentia et utilitate sacre religionis* címet viseli: S. Jacobus de Marchia: Sermones dominicales, intr., testo e note di Renato Lioi. Vol. II. Falconara Marittima 1978. 205–218. *L. Nocco, F. – Turchi, L.*: Giacomo della Marca e l'Est Europa i. m. 92.

Turchi további vizsgálódásokat tartott szükségesnek a kérdés illetően.¹⁵ Marchiai Jakab életének és életművének jeles kutatója, Dionisio Lasić ellenben elvetette Jakab szerzőségét, helyesen azzal érvelve, hogy a *Tractatus*, illetve a Marchiai Jakabnak művének tartott *Dialogus contra hereticos bosnenses* felépítése teljesen eltér egymástól.¹⁶

Éppen a fejezetek rendjének tanulmányozása révén terelődött a figyelmem a listánk elején álló *Disputatio inter catholicum et paterinum hereticum* c. szövegre. Ezt a művet korábban tévesen egy bizonyos Gregoriusnak, Fano városa püspökének (†1245) tulajdonították, ma már azonban tudjuk, hogy egy bizonyos Georgius laicus keze munkája, a 13. század elejéről.¹⁷ Amikor hozzáfogtam, hogy a két mű tartalmát és felépítését egybevessem, nagyon hamar kiderült, hogy a cresi kódex *Tractatusa* nem egyéb, mint Georgius *Disputatiojának* egyik változata.¹⁸ (L. az 1. táblázatot.) A *Tractatus* azonban nem teljes, hiányzik ugyanis belőle a *Disputatio* Prologusa és két utolsó fejezete, amelyek a *De miraculis visibilibus*, illetve a *De blasphemia Ecclesiae* címet viselik. Ezen kívül a *Tractatus* az eredeti munka igen sok kisebb-nagyobb részletét elhagyja vagy egyszerűsítve és tömörítve közli, illetve több pleonazmust tartalmaz. A *Disputatio* tehát, amelyből a cresi *Tractatus* származik, nem egyéb, mint az eretnekellenes irodalom egyik korai darabja, amely felépítését, szentírási hivatkozásait és érvelését tekintve alapvetően meghatározta a későbbi hasonló műveket. Ezenkívül, amint az Carola Hoécker kiadásából is kiderül, számos kéziratban maradt fenn. Elsősorban domonkos környezetben terjedt el – így például a dubrovniki domonkos konventben is található egy változata –, ám, mint azt a félrevezető *Tractatus* cím alatt a cresi kódexben való felbukkanása is mutatja, ferences körökben is használták.¹⁹ Nem állítható teljes bizonyosság-

¹⁵ Nocco, F. – Turchi, L.: Giacomo della Marca e l'Est Europa i. m. 105–107.: „e per l'inedito *Tractatus*..., anche se resta di dubbia paternità bisognerà attendere ulteriori studi per comprendere se avrà un qualche ruolo nel *corpus* giacominiiano...” Épp Lorenzo Turchi észrevételei ösztönöztek, hogy az eretnekellenes párbeszédek problémájával foglalkozzam.

¹⁶ Lasić, D.: De vita et operibus S. Iacobi de Marchia i. m. 248–249., 225. jegyz.

¹⁷ Vö. Ilarino da Milano: Gregorio. vescovo di Fano e la „Disputatio inter catholicum et paterinum hereticum”. *Aevum* 14 (1940):1. 85–140.; Hoécker, C.: Einleitung i. m. XXI.

¹⁸ Franjo Šanjek 2000-ben hasonló felismerésre jutott, ám csupán futólagos megjegyzés formájában, anélkül, hogy a részletekre kitért volna: Pavao Dalmatinac i. m. 31. Carola Hoécker viszont nem tud erről a szövegszármazásról. Hálás köszönet illeti Lorenzo Turchi professzort, amiért a cresi kódex megfelelő oldalairól készült másolatokat a rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁹ Hoécker, C.: Einleitung i. m. CLXVIII. A dubrovniki kötet jelzete: Ms. 30. 179rb–184vb. A cresi konvent már a 14. században is létezett, ám a *Tractatus* tartalmazó kódex csak a 18. században került oda Pag szigetének rendházából. A leg-

gal, hogy Marchiai Jakab valóban ismerte ezt a munkát, de több körülmény valószínűvé teszi ezt. Nemcsak az, hogy boszniai vikáriusként több ízben járt Dalmáciában, átutazóban akár Magyarországra, akár Boszniába,²⁰ hanem az is, hogy őt magát is élénken foglalkoztatták a boszniai eretnekek, akiknek természetét a korai katharellenes traktátusok által szolgáltatott minták alapján volt szokás leírni, és az is, hogy egyik sermójának bemásolása a kódexbe a dalmáciai obszervánsokkal fennálló kapcsolatáról tanúskodik.²¹

A ferencesek általi használat szempontjából figyelemre méltó a nápolyi Biblioteca Nazionale egyik kódexében (Ms. VII. D. 9.) található, *Disceptatio catholici et heretici* címmel ellátott szöveg. Ez ugyancsak a Georgius laicus-féle *Disputatio* egyik kéziratoss változatának tekinthető.²² (L. az 1. táblázatot.) A könyvtár ferences kézirateit feltáró Cesare Cenci-féle repertórium szerint a kötetnek egyértelmű a ferences provenienciája, és bizonyos, hogy Kapisztrán János könyvtárába tartozott, akinek halála után rendtársai hozták magukkal azt Itáliába.²³ Az obszerváns ferences kéziratok és könyvtárak 20. században élt szorgos kutatója, Aniceto Chiappini szintén úgy vélte, hogy ez a kötet Capestranóból érkezett Nápolyba.²⁴ De nem csupán erről a kötetéről van szó, hanem több másikról is, amelyek a ferencesek abruzzói tartományából kerültek Nápolyba. Ezek között vannak azok is, amelyeket Kapisztrán János halálát követően rendtársai, Giovanni da Tagliacozzo és Ambrogio da Pizzoli vittek vissza Magyarországról Itáliába.²⁵

A kötetek egy részében találhatók olyan, a kutatók számára általában ismert források, amelyek Kapisztrán János magyarországi tevékenységéről szolgálnak értesülésekkel, illetve a nálunk véghezvitt csodáinak jegy-

korábbi információ szerint 1557-ben már a Pag szigeti Szent Ferenc kolostorban volt, l. *Bigoni, G.*: L'archivio conventuale di S. Francesco di Cherso i. m. 102–103.; *Nocco, F. – Turchi, L.*: Giacomo della Marca e l'Est Europa i. m. 90.

²⁰ *Basilio Pandžić*: Giacomo della Marca vicario della vicaria di Bosnia (1435–1438). In: San Giacomo della Marca e l'Europa del '400. Atti del Convegno internazionale di studi, Montepandone, 7–10 settembre 1994, a c. di S. Bracci. Padova 1997. 189–194.

²¹ Megjegyzendő, hogy a kapcsolat nem konkrétan a cresi közösséggel állt fenn, hiszen, mint említettem, a kódex csak a 18. században került annak könyvtárába.

²² *Hoécker, C.*: Einleitung i. m. 81.

²³ *Cesare Cenci*: Manoscritti francescani nella Biblioteca Nazionale di Napoli. Quaracchi – Grottaferrata 1971. I. 440.

²⁴ *Aniceto Chiappini*: Reliquie letterarie capestranesi. *Bullettino della Deputazione Abruzzese di Storia Patria* 30. (1918–1919) 152.

²⁵ *Aniceto Chiappini*: I compagni abruzzesi di S. Giovanni da Capestrano nell'Impero Tedesco. *Bullettino della Deputazione Abruzzese di Storia Patria* 46. (1956) 65.

zékét tartalmazzák (mss. I. H. 44; V. H. 386; VIII. B. 35.).²⁶ Más részük azonban, amiről legutóbbi nápolyi kutatásaim alkalmával meggyőződhettem, olyan szövegeket tartalmaz, amelyek az obszerváns prédikátoroknak a heterodoxia különféle formái ellen vívott harcával kapcsolatosak, és amelyek a korabeli közép-európai vagy dalmáciai viszonyokról tanúskodnak. Köztük található például egy bizonyos Stefano de Marchiáról szóló beszámolója, aki elhagyta a ferences rendet és az eretnekek „ellenpápjaként” „Tatárországba” menekült (*Tartaria* a korabeli szóhasználatban a lengyel és magyar katolikus területektől keletre elterülő térséget jelenti)²⁷, és Marchiai Jakab *De ydolatria et sortilegiis* című sermójának egy változata, amelyben számos, a prédikátor személyes dalmáciai élményeit tartalmazó példázat található.²⁸

A *Disceptatió*t tartalmazó kötetet (VII. D. 9.) ugyancsak egyértelműen eretnekellenes célzattal állították össze, hiszen a benne olvasható szövegek túlnyomó része John Wyclif és Husz János tanaival kapcsolatos.²⁹ A kötetekben található különféle művek eredetének azonosítása még további vizsgálatokat igényel, most csupán hadd szögezzünk le annyit, hogy Georgius laicus *Disputatió*jának egy újabb, ferencesek által használt kódexben történő felbukkanása – nyilván a rendből kikerülő inkvizítorok használatára – nem tekinthető véletlennek. Míg az csupán valószínű, hogy a cresi kódexben található változatot Marchiai Jakab ismerte és használta, addig szinte bizonyos, hogy a nápolyi változat járt Kapisztrán János kezében. Ráadásul a *Disputatio* megjelenése a huszitizmushoz kapcsolódó szövegek között arról is árulkodik, hogy a ferences rendi prédikátorokat és inkvizítorokat a csehországi eretnekség ellen vívott harc mellett élénken foglalkoztatta a boszniai eretnekség is.

Most pedig fordítsuk figyelmünket a velencei Biblioteca Marciana azon kódexére (Cod. lat. II, 64), amely két, a boszniai eretnekek ellen írt rövid művet is tartalmaz! Az egyik címe: *Omnia puncta principalia et auctoritates extracta de disputatione inter christianum romanum et patarenum bosnensem* (ff. 295^v–308^r), a másiké: *Isti sunt errores quos communiter Patarenii de Bosna credunt et tenent* (f. 146^r). Mindkét szöveg jól ismert a térség eretnekségét, a boszniai egyházak történetét vizsgáló kutatók számára.

²⁶ Az I. H. 44-ben található Kapisztrán János csodáinak legkorábbi jegyzéke és Marchiai Jakab egy beszéde (ff. 126^r–164^v), a VIII. B. 35-ben a Kapisztrán mellett tanúskodó levelek mellett csodáinak valószínűleg Soproni Péter által összeállított jegyzéke (ff. 36^r–84^v), a V. H. 386-ban pedig Kapisztrán egyik Csanádon kelt, Domenico Capranica bíborshoz írt levelének részletei. Vö. *Cenci, C.*: Manoscritti francescani i. m. I. 158–159., 307.

²⁷ Ms. XII. A. 13, f. 282^v.

²⁸ Ms. VII. G. 7, ff. 234c–236d.

²⁹ *Cenci, C.*: Manoscritti francescani i. m. I. 440–442.

A szövegekkel kapcsolatban most két kérdésben kell állást foglalnunk. Az egyik: van-e közülük a Georgius-féle *Disputatio* szöveghagyományához, a másik: kapcsolódnak-e valamilyen módon a Marchiai Jakabnak tulajdonított *Dialogus contra hereticos bosnenses*hez?

Az *Isti sunt errores quos communiter Patareni de Bosna credunt et tenent* (a továbbiakban: *Error*) a boszniai eretnekeknek tulajdonított tételek meglehetősen lakonikus felsorolása. Egyértelműen tükröződik benne a Georgius-féle *Disputatio* tematikus felépítése. (L. az 1. táblázatot.) Mindazonáltal különbségeket is tapasztalhatunk: noha sokkal rövidebb, tematikusan mégis gazdagabb. Emellett bizonyos témák (mint pl. az emberi lelkék az égből lehajított szellemek, a halottakért mondott imák hiábavalósága, a kereszt tiszteletének elutasítása) hiányoznak belőle, míg mások (Szűz Mária nem emberi teremtmény, az eretnekek önmagukat tartják az igazi egyháznak, elvetik a szentségeket) többletet jelentenek Georgius szövegéhez képest. Könnyen lehet, hogy egy Boszniában működő ferences a készen kapott sémát a helyszínen szerzett tapasztalataival egészítette ki. Ezzel együtt a felépítés szinte teljesen megegyező volta miatt az *Error*est a *Disputatio* alapján készült kivonatnak tekinthetjük.

A másik Marciana-beli szöveg, a 31 pontból álló *Omnia puncta* nem más, mint egy katolikus és egy eretnek párbeszéde, jöllehet az eretnek csak az első 13 pontban szólal meg, az azt követőkben a katolikus monológját olvashatjuk. Amint a cím is mutatja, egy *Disputatio inter catholicum et patharenum bosnensem* című munka kivonatával van dolgunk; ilyen mű azonban nem maradt ránk. A horvát kutatók természetesen egyetértenek abban, hogy az *Omnia puncta* egy-két részlete a sajátos boszniai körülményekre tett utalásként fogható föl, következésképp az alapjául szolgáló, elveszett *Disputatio* nem általában a „patarénusnak” nevezett eretnekek ellen irányult, hanem konkrétan a boszniaiak ellen. Dominik Mandić szerint az elveszett párbeszédet domonkosok írták a 13. század közepén.³⁰ Franjo Šanjek felveti, hogy annak szerzője domonkos szerzetes lehet, aki esetleg nem más, mint Paulus Dalmata, akit a horvátok Pavao Dalmatinacként ismernek, mi pedig Paulus Hungarusként emlegetünk, a 13. század neves kánonjogásza, akit a boszniai eretnekek inkvizítorának is kineveztek.³¹ Ennek a vélekedésnek a források ugyan nem mondanak ellent, de kimondott bizonyítékunk sincs rá. John Fine viszont azzal érvelt az eredeti szöveg boszniai keletkezése ellen, hogy az ilyenfajta traktátusokban nem a valódi

³⁰ Dominik Mandić: Bogomilska crkva bosanskih krstjana. Chicago 1962. 182., 11. jegyz.

³¹ Šanjek, F.: Pavao Dalmatinac i. m. 37–38.

boszniai eretnekeket nevezik *bosnenses*nek, hanem az olyan olaszokat, akikről a kortársak úgy vélték, hogy boszniaiakkal állnak kapcsolatban.³²

Visszatérve az *Omnia puncta*ra, Šanjek egy másik megállapítása szerint formája alapján Georgius laicus *Disputatió*jára hasonlít, tartalma szerint nem más, mint szentírási hivatkozások és egyéb *auctoritas*ok gyűjteménye.³³ Magam ezzel ellentétben úgy gondolom, hogy egyáltalán nem beszélhetünk a két szöveg hasonlóságáról. Mindenekelőtt számos eltérést tapasztalhatunk a szentírási hivatkozások tekintetében. Két olyan fejezetet választottam ennek illusztrálására, amelyeknek címe és témája kétértelműségekől mentesen megegyezik, és nincsenek átfedésben más fejezetekkel. Abban a fejezetben, amelyet Georgius laicus az eskü kérdésének szentel, 19 bibliai idézet található, az *Omnia puncta* ugyanebben a tárgyban nyolcat tartalmaz, ám csak öt egyezik meg. Ami a másik kiválasztott témát, a házasságot illeti, Georgius *Disputatió*ja 39 idézetet hoz, az *Omnia puncta* vonatkozó fejezete 25-öt, de a megegyezők száma csupán 14. Érdemes továbbá hangsúlyozni, hogy az *Omnia puncta* tematikus felépítése is teljesen eltér attól az elrendezéstől, amely Georgius laicus művét jellemzi. (L. a 2. táblázatot.)

Mindebből az következik, hogy a Marciana-beli *Errores*-szal ellentétben sem az *Omnia puncta*, sem pedig az alapját képező elveszett *Disputatio* nem vezethető vissza a Georgius-féle *Disputatió*ra (legfeljebb számos, ma már szinte rekonstruálhatatlan áttételen keresztül), hanem a szövegek önálló csoportját alkotják.

A végére hagytam a Marchiai Jakabnak tulajdonított *Dialogus contra hereticos bosnenses*t. Teljesen érthető lenne, hogy az az inkvizítor, aki 1435 és 1438 között a boszniai ferences vikária élén állt, a népi vallásosság és a heterodoxia különféle formái iránt tanúsított, jól ismert kíváncsiságától vezetve ilyen témájú művet írt volna. Az eredeti mű elveszett, korábbi soráról csupán annyit tudunk, hogy a 16–17. században a római San Isidoro-kolostor könyvtárában volt, e mellett nyoma maradt Jakab egyik életrajzírójánál, illetve azokban a könyvjegyzékekben, amelyek Jakab szentté avatási pereit, különösen a 17–18. század fordulóján zajló per alkalmával keletkeztek.³⁴ A jegyzékeket 1697-ben Giovanni Lucini és Giovanni Barberi, az akkor éppen zajló kanonizálási eljárás *advocatus*ai állították össze. A ma a Biblioteca Vallicellianában őrzött iratok között megtalálhatjuk a *Dialogus contra hereticos bosnenses* fejezetenkénti kivonatolását, amelyet néhány szó

³² Rački, F.: Prilozi za povijest bosanskih Patarena i. m. 113.; Fine, J.: The Bosnian Church i. m. 56–57. Szerinte a hegyek közé menekült eretnekekről szóló passzusból túlzás minden további nélkül Boszniára mint helyszínre következtetni.

³³ Franjo Šanjek: Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare. Paris 1976. 143–144.

³⁴ Lasić, D.: De vita et operibus i. m. 203–205., 207., 228., 238–244.

szerint idézett mondat is gazdagít.³⁵ Dionisio Lasić már összevetette ezeket a kivonatokat és megmaradt fragmentumokat a Marciana-beli *Omnia puncta*-val, és rámutatott, hogy a két szövegben a fejezetek tematikája részben megegyezik és sorrendjük ugyanaz.³⁶ Lucini és Barberi kivonatainál ugyanakkor az utóbbi mű természetesen teljesebb és tematikailag gazdagabb. (L. a 3. táblázatot.)

A horvát származású ferences kutatóval egyetértve érdemes a mondanóját kiegészíteni. Néhány ponton úgy tűnik, mintha a két *advocatus* azon a kevés helyen, ahol rövidke kivonataikban idézeteket is hoznak, egyenesen az *Omnia puncta* szövegét másolnák. Így azzal megegyezően a *De baptismo* témájánál megemlítik a „*libri impositio*”-val történő keresztelest. A *De animabus hominum* címszó alatt mindkét helyen az áll, hogy: „*qui de celo ceciderunt qui iterum revertentur*” (megjegyzem, a Vallicelliana-beli szövegben bizonyára elírás, hogy az eretnekek szerint az emberi lelkek égből lehajított démonok lennének, a másik szöveg – helyesen – angyalokról beszél). A *De materialibus ecclesiis* címnél mindkét szöveg az Ap. Csel. 7:48-ra hivatkozik: „*excelsus non habitat in manufactis*”, és végül a *De prophetis* témájában tett megjegyzés („*comprobatur sanctitas prophetarum antiquae Legis*”) egybeesik azzal, amit az *Omnia puncta* tartalmaz.³⁷ (L. a 3. táblázatot.)

Az egyezések magyarázatára az egyik lehetőség, hogy az *Omnia puncta* Marchiai Jakab munkája, amint azt Lasić is lehetségesnek tartotta, mondván, hogy a kettő „*verisimiliter idem opus*”.³⁸ Ez esetben a Vallicelliana-beli kódexben olvasható kivonatok az *Omnia puncta*-ból származnának. Ezt a lehetőséget azonban el kell vetnünk, két okból is. Egyrészt az utóbbi jóval több témát érint, mint a Jakabnak tulajdonított *Dialogus*. Nem valószínű, hogy a San Isidoróban csupán fragmentumok formájában létezett a munka, ahogyan az sem, hogy később a két, egyébként akkurátusnak tűnő *advocatus* ne vett volna tudomást azon munka jelentős részéről, amelyet össze kellett foglalniuk. Másrészt, mint azt egy lapszéli jegyzet tanúsítja, a Marciana-beli kódex Ambrogio da Siena boszniai ferences vikárius birtokában volt, aki továbbadta azt hivatali utódának, Stefano da Triestének. Mivel Ambrogio 1381 és 1411 között töltötte be tisztségét, a kódexben olvasható munka nem származhat Marchiai Jakabtól, akinek aktív évei a következő évtizedekre esnek. Megjegyzendő, hogy a széljegyzet szövegéből kiindulva Dragutin Kniewald felvetette, hogy az *Omnia puncta* szerzője

³⁵ Biblioteca Vallicelliana, Sala Borromei-L-VI-54, 241^v–243^v.

³⁶ Lasić, D.: De vita et operibus i. m. 250–251.

³⁷ Biblioteca Vallicelliana, Sala Borromei-L-VI-54, 243^r.

³⁸ Lasić, D.: De vita et operibus i. m. 251.

esetleg Ambrogio is lehetett,³⁹ ami lehetséges, de pillanatnyilag nem bizonyítható. Joggal tételezhető fel ugyanakkor, hogy a kódex, amelyet Ambrogio hivatali utódának adott át, végül az ugyancsak boszniai vikáriusként működő Marchiai Jakab birtokába került, aki ismerhette és felhasználhatta a benne található két munkát is. Ez megmagyarázná azokat az egyezéseket, amelyek az *Omnia puncta* és az elveszett *Dialogus contra hereticos bosnenses* kivonatai között fennállnak.

Létezik más magyarázat is az egyezésekre, ami azonban fölveti a kérdést, hogy valóban Jakab volt-e az elveszett *Dialogus* szerzője. Ezen a ponton utalnunk kell azokra a kétértelműségekre és bizonytalanságokra, amelyek akkor jelentkeznek, ha a középkori szövegek „szerzőiről” beszélünk. Mint közismert, egy adott mű gyakran tartalmazza más *auctoritasok* szövegét, ráadásul az „eredetit” emendálva, megváltoztatva, elhagyva belőlük, vagy épp kiegészítve őket oly módon, hogy gyakran a szerző, a kompiláló és a másoló közötti határok teljesen elmosódnak. Ráadásul a *Dialogus* elveszett, és csak lakonikus kivonatok formájában megőrződött szövege esetében nem tudhatjuk, hogy egybefüggő műről van-e szó, vagy pedig, mint Lucini és Barberi mondja, rövid művek sorozatáról.⁴⁰

Ami végül a magyarázatot illeti, két lehetőség kínálkozik. Az egyik az, hogy a *Dialogus* csupán meglehetősen csonka rekapitulációja vagy az *Omnia puncta*nak, vagy egy olyan ismeretlen műnek, amiből az is származik. Ebben az esetben Marchiai Jakabot nem tarthatjuk mai értelemben vett szerzőnek, csupán kompilátornak. A másik lehetőség, hogy a *Dialogus* a korábbi munkáktól többé-kevésbé függetlenül jött létre, és a Marcianabeli *Omnia puncta* csupán kiindulópontot vagy tematikus vezérfonalat jelentett szerzőjének. Ebben az esetben megengedett, hogy Jakabot az elveszett *Dialogus contra hereticos bosnenses* szerzőjének tartsuk. Mivel nem rendelkezünk döntő bizonyítékokkal, ezt a szerzőséget a kétséges kategóriájába kell sorolnunk.

Ezzel szemben, és ezzel elérkeztünk az összefoglaláshoz, a cresi kódex *Tractatus*ának szerzője bizonyosan nem Marchiai Jakab (bár könnyen lehet, hogy az ő használatára másolták le), hanem Georgius laicus. Ezt a munkát Jakab ismerhette ebből a kódexből is, de abból is, amelyet Kapiszt-rán János használt, s amely annak halála után került Itáliába, Capestranóba, majd Nápolyba. Ugyanakkor a *Dialogus*, amelynek Jakab vagy szerzője, vagy kompilátora, nem a Georgiusra visszavezethető, egyébként elsősorban domonkos körökben továbbélő szöveghagyomány egyik állomását jelenti, hanem az *Omnia puncta* gondolatmenetét követi. Ily módon tehát, úgy tű-

³⁹ Dragutin Kniewald: Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima. Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti 270. (1949) 174.

⁴⁰ Biblioteca Vallicelliana, Sala Borromei-L-VI-54, f. 242^r. Lasić egységes műnek tartja a *Dialogust*: Lasić, D.: De vita et operibus i. m. 244.

nik, kétféle hagyományt azonosíthatunk: az egyik Georgius laicus *Disputatio*jára megy vissza, s domonkos és ferences körökben egyaránt továbbél, míg a másik az *Omnia puncta*val vette kezdetét. A Marchiai Jakabnak csak fenntartásokkal tulajdonítható, elveszett *Dialogus* ez utóbbin alapul.

1. táblázat

Georgius: <i>Disputatio</i> (Marténe – Durand: <i>Thesaurus</i> , Hoécker. A <i>Thesaurus</i> ban néhány fejezetcím némileg eltér.)	<i>Tractatus</i> (Cherso, cod. A 10 [no. 2688.]	<i>Disceptatio</i> (BN Napoli, VII D 9.)	<i>Errores</i> (Bibl. Marciana, Cod. Lat. II-64, 146r; Zágráb, HAZU, cod. I.a. 57n. ff. 78 ^v -79. [no. 628])
1. De creatione visibilium, quam paterinus a diabolo, catholicus a Deo esse dicit, quia paterinus dicit duos Deos esse, duoque principia realiter	1. Patharenius dicit duo sunt dei.	De creatione rerum	1. Duo sint dii, maior deus creavit omnia spiritualia et invisibilia, et minor, scilicet lucifer, omnia corporalia et visibilia.
2. De matrimonio	2. De matrimonio.	De matrimonio	
3. De patribus veteris testamenti et scripturis eorum	3. De patribus et scripturis veteris testamenti quos patarenus condemnat. 4. Manicheus nititur probare quod damnati sunt patres veteris testamenti cum scripturis suis.	De patribus et veteri testamento	
4. Manicheus nititur probare quod anime nostre sint spiritus de celo	5. Manicheus dicit quod animae nostrae sunt spiritus de celo	De spiritibus hominum	

Georgius: <i>Disputatio</i> (Marténe – Durand: <i>Thesaurus</i> , Hoécker. A <i>Thesaurus</i> ban néhány fejezetcím némileg eltér.)	<i>Tractatus</i> (Cherso, cod. A 10 [no. 2688.])	<i>Disceptatio</i> (BN Napoli, VII D 9.)	<i>Errores</i> (Bibl. Marciana, Cod. Lat. II-64, 146 ^r ; Zágráb, HAZU, cod. I.a. 57n. ff. 78 ^v -79. [no. 628])
eiecti 5. De humanitate Christi	eiecti 6. De Christi humanitate quam catholicus confitetur veram sed pathareus falsam sive fantasticam.	De humanitate Christi	2. Negant christi humanitatem et [sed] dicunt eum habuisse corpus fantasticum et aereum. 3. Dicunt beatam Mariam angelum non hominem extitisse. 4. Dicunt quod Christus non vere passus et mortuus fuit, nec vere resurrexit, nec cum vero corpore celum ascendit.
6. De sancto Iohanne Baptista	7. De sancto Iohanne baptista quem manichei damnant contra quos dicit catholicus.		5. Condemnant anticum testamentum excepto psalterio.[...] Sanctum Iohannem condemnant Baptistam, dicunt esse dampnatum. Dicunt legem Moysi a dyabolo

Georgius: Disputatio (Marténe – Durand: <i>Thesaurus</i> , Hoécker. A <i>Thesaurus</i> ban néhány fejezetcím némileg eltér.)	Tractatus (Cherso, cod. A 10 [no. 2688.])	Disceptatio (BN Napoli, VII D 9.)	Errores (Bibl. Marciana, Cod. Lat. II-64, 146r; Zágráb, HAZU, cod. I.a. 57n. ff. 78v-79. [no. 628])
			fuisse datam et dyabolum Moysi inigne apparuisse. 6. Dicunt romanam ecclesiam esse ydolorum et quod ydola adorant qui sunt de illa fide. 7. Dicunt se esse ecclesiam Christi et successores apostolorum
7. De baptismo aque et baptismo puerorum	8. De baptismo aqueo dicit pathareus quod superfluit et inutile est et ... de baptismo puerorum quod in fide parentum negant posse salvari.	De baptismo aque	8. Negant baptismum aque et dicunt quod non datur in ipso remissio peccatorum. Dicunt quod pueri ante annos discretionis nullatenus possunt salvari.
8. De oratione pro defunctis, quam Ecclesia fecit, paterinus damnat	9. De oratione pro defunctis quam pathareus vilipendit, catholicus probat	De pueris parvulis	

Georgius: Disputatio (Marténe – Durand: <i>Thesaurus</i> , Hoécker. A <i>Thesaurus</i> ban néhány fejezetcím némileg eltér.)	Tractatus (Cherso, cod. A 10 [no. 2688.])	Disceptatio (BN Napoli, VII D 9.)	Errores (Bibl. Marciana, Cod. Lat. II-64, 146r; Zágráb, HAZU, cod. I.a. 57n. ff. 78v-79. [no. 628])
9. De resurrectione corporum quam Patarinus negat	10. De resurrectione corporum quam pathareus negat	De purgatorio et de veniali peccato De peccatis animarum De resurrectione corporum	9. Negant resurrectionem corporum et dicunt quod corporaliter non resurgemus. 10. Item negant sacramentum corporis Christi; item confirmationem; item extreme unctionis. Item negant sacramentum matrimonii, et dicunt, quod nullus in matrimonio salvari potest. Item dicunt lignum vite [esse] mulierem, de quo comedit Adam et eam cognovit; propter quod

Georgius: Disputatio (Marténe – Durand: <i>Thesaurus</i> , Hoécker. A <i>Thesaurus</i> ban néhány fejezetcím némileg eltér.)	Tractatus (Cherso, cod. A 10 [no. 2688.])	Disceptatio (BN Napoli, VII D 9.)	Errores (Bibl. Marciana, Cod. Lat. II-64, 146r; Zágráb, HAZU, cod. I.a. 57n. ff. 78v-79. [no. 628])
			expulsus fuit de paradiso. Item dampnant sacramentum penitentie; et dicunt, quod quicumque peccavit oportet quod iterum rebaptizetur. Et omnia peccata dicunt esse mortalia, et nullum veniale. 11. Item dicunt, non esse purgatorium. 12. Item dicunt, Luciferum ivisse in celum, et seduxisse angelos dei ita, quod in terram descenderent, et Lucifer inclusit eos in humana corpora. Item dicunt, quod anime homine sunt demones, qui ceciderunt de celo, qui peracta

Georgius: Disputatio (Marténe – Durand: <i>Thesaurus</i> , Hoécker. A <i>Thesaurus</i> ban néhány fejezetcím némileg eltér.)	Tractatus (Cherso, cod. A 10 [no. 2688.]	Disceptatio (BN Napoli, VII D 9.)	Errores (Bibl. Marciana, Cod. Lat. II-64, 146r; Zágráb, HAZU, cod. I.a. 57n. ff. 78v-79. [no. 628])
			penitentia in corporibus, uno vel pluribus successive , revertuntur in celum.
		De destructione infern	13. Item contempnunt ecclesias materiales, picturas et imagines, precipue sanctam crucem. 14. Item helemosinas fieri prohibent, et dicunt quod non est meritorium helemosinam dare.
10. De iuramento quod fere omnis hereticus dicit esse prohibitum	11. De iuramento quod fere omnis hereticus dicit esse prohibitum	De iuramento De occisione	15. Item negant iuramentum
11. De penis, quas iuste se credit	12. De penis temporalibus quas	De persecutione	

Georgius: Disputatio (Marténe – Durand: <i>Thesaurus</i> , Hoécker. A <i>Thesaurus</i> ban néhány fejezetcím némileg eltér.)	Tractatus (Cherso, cod. A 10 [no. 2688.])	Disceptatio (BN Napoli, VII D 9.)	Errores (Bibl. Marciana, Cod. Lat. II-64, 146r; Zágráb, HAZU, cod. I.a. 57n. ff. 78v-79. [no. 628])
inferre ecclesia, sed Manicheus sic loquitur contra. 12. De excommunicatione, quam facit ecclesia sed pathareus dicit eam fieri contra ius...	iuste se credit inferre ecclesia sed manicheus dicit contrarium. 13. De excommunicatione quam facit ecclesia sed pathareus dicit eam fieri contra ius...	De iudicio Ecclesiae	16. Item condempnant iudicium, quod fit per ecclesiam, et penarum, tam spiritualium, quam corporalium inflictionem; scilicet quod non liceat persequi malos, nec aliquem pro iustitia occidere vel excommunicare.
13. De cibis scilicet carne et ovis et caseo, que Paterinus tamquam maledicit	14. De cibis scilicet carnibus ovis et caseo quod pathareus tamquam maledictum non comedit sed catholicus comedit.	De cibis	17. Item occisionem animalium dicunt esse peccatum mortale. [...] condempnant esum carnium et omnium, que ex carne traducem habent dicentes, omnes esse dampnatos, qui comedunt carnes,

Georgius: Disputatio (Marténe – Durand: <i>Thesaurus</i> , Hoécker. A <i>Thesaurus</i> ban néhány fejezetcím némileg eltér.)	Tractatus (Cherso, cod. A 10 [no. 2688.])	Disceptatio (BN Napoli, VII D 9.)	Errores (Bibl. Marciana, Cod. Lat. II-64, 146r; Zágráb, HAZU, cod. I.a. 57n. ff. 78v-79. [no. 628])
14. De laude signaculi crucis quod pathareus blasphemat. 15. De miraculis visibilibus que sancti faciunt, sed Patarinus a diabolo	15. De laude signaculi crucis quod pathareus blasphemat.	De cruce De morte Christi De miraculis	vel caseum, vel ova, et similia huiusmodi. (Zágráb: Item omnibus eis credentibus et ab ipsis impositionem manuum recipientibus, quod baptismum vocant, salutem promittunt. Et faciunt se adorare ut deos, dicentes se sanctos et absque omni peccato. Et alios quam plures errores et stultitias tenent nec nominandas; confundatur.)

Georgius: Disputatio (Marténe – Durand: <i>Thesaurus</i> , Hoécker. A <i>Thesaurus</i> ban néhány fejezetcím némileg eltér.)	Tractatus (Cherso, cod. A 10 [no. 2688.]	Disceptatio (BN Napoli, VII D 9.)	Errores (Bibl. Marciana, Cod. Lat. II-64, 146r; Zágráb, HAZU, cod. I.a. 57n. ff. 78v-79. [no. 628])
esse dicit. 16. De blasphemia Ecclesiae		De blasphemia ecclesiae	

2. táblázat

Georgius laicus: Disputatio	Omnia puncta
1. De creatione visibilium, quam paterinus a diabolo, catholicus a Deo esse dicit, quia paterinus dicit duos Deos esse	1. De baptismo
2. De matrimonio	2. De successoribus sancti Petri
3. De patribus veteris testamenti et scripturis eorum	3. De persecutione
4. Manicheus nititur probare quod anime nostre sint spiritus de celo eiecti	4. De matrimonio
5. De humanitate Christi	5. De commestione carnum
6. De sancto Johanne Baptista	6. De corpore Christi
7. De baptismo aque et baptismo puerorum	7. De creatione
8. De oratione pro defunctis, quam Ecclesia fecit, paterinus damnat	8. De animabus hominum
9. De resurrectione corporum quam Patarinus negat	9. De materialibus ecclesiis
10. De iuramento	10. De baptismo puerorum

11. De poenis, quas iuste se credit inferre ecclesia, sed Manicheus sic loquitur contra	11. De cruce
12. De excommunicatione	12. De excommunicatione
13. De cibis scilicet carne et ovis et caseo	13. De iuramento
14. De laude signaculi crucis quod pathareus blasphematur	14. De lege antiqua
15. De miraculis visibilibus que sancti faciunt, sed Patarinus a diabolo esse dicit.	15. De prophetis
16. De blasphemia Ecclesiae	16. De Johanne Baptista
	17. De resurrectione corporum
	18. De elemosyna
	19. Quod Christus sit filius Dei et equalis Patri
	20. Quod Deus veteri testamento est pater, id est Christi
	21. Quod Christus est filius beate virginis Marie
	22. Quod beata virgo Maria fuit mulier, et non angelus
	23. Quod Christus assumpsit carnem de beata virgine Maria
	24. Quod Christus comedit corporaliter
	25. Quod Christus fuit humanus
	26. Quod Christus est passus in carne
	27. Quod Christus est mortuus corporaliter
	28. Quod Chr. resurrexit a mortuis
	29. Quod homo potest peccare cotidie
	30. De confessione
	31. De satisfactione

3. táblázat

Omnia puncta principalia et auctoritates extracta de disputatione inter christianum romanum et patarenum bosnensem, Marciana, Cod. Lat., II, 64 (3000), fol. 295^v–308^r. (Vastag betűvel állnak azok a címek, amelyek a *Dialogus contra hereticos bosnenses* Vallicelliana-beli kéziratában is szerepelnek. A sorrend megegyezik.)

1. **De baptismo** (*Libri impositio*: Starine, 110 ua.: *Dialogus*.)
2. De successoribus sancti Petri
3. De persecutione
4. **De matrimonio** (Itt nincs szó a házasság szentségéről, a *Dialogus*ban van.)
5. De commestione carniū
6. **De corpore Christi**
7. **De creatione**
8. **De animabus hominum** („Qui de celo ceciderunt qui iterum revertentur”: Starine, 127.; a *Dialogus*ban ugyancsak, ahol viszont bizonyára elírás, hogy az emberi lelkek démonok lettek volna.)
9. **De materialibus ecclesiis** („Excelsus non habitat in manufactis” [Ap. Csel. 7, 48]: Starine 128; a *Dialogus*ban ugyancsak.)
10. De baptismo puerorum
11. **De cruce** (Nincs egyezés a *Dialogus*-szal)
12. **De excommunicatione**
13. **De iuramento**
14. **De lege antiqua**
15. **De prophetis** (Mózes és az Ószövetség említése: Starine 132–133.; *Dialogus*: „comprobatur sanctitas prophetarum antiquae Legis”.)
16. De Johanne Baptista
17. De resurrectione corporum
18. De elemosyna
19. Quod Christus sit filius Dei et equalis Patri
20. Quod Deus veteri testamento est pater, id est Christi
21. Quod Christus est filius beate virginis Marie
22. Quod beata virgo Maria fuit mulier, et non angelus
23. Quod Christus assumpsit carnem de beata virgine Maria
24. Quod Christus comedit corporaliter
25. Quod Christus fuit humanus
26. Quod Christus est passus in carne
27. Quod Christus est mortuus corporaliter
28. Quod Chr. Resurrexit a mortuis
29. Quod homo potest peccare cotidie
30. De confessione
31. De satisfactione

SZENT MÁRTON ÉS A KORAI ANJOU

Egy történeti régió korai históriájának feltárása sokszor különösen problematikus és nem pusztán a forráshiány az, ami szembesíti a történetst a kezdetek kutatásának korlátaival és alapvető kérdőjeleivel.¹ Emellett egy területi és politikai egység történeti erezte sok szempontból vékony ágakra bomlik, melyek vizsgálata egy idő után egymástól egyre távolabb eső, pusztán mozaikszerű felületekre korlátozódik. Az alábbiakban Anjou grófság kapcsán arra teszünk kísérletet, hogy a területi önállóság létrejöttének néhány sajátos elemét felmutassuk. Ha a grófság eredetének szétszalazását nem is vállaljuk, fontosnak tartjuk, hogy megragadjunk olyan időszakokat, amikor a terület és a hozzá kapcsolódó igazgatási szerep kohéziós szempontból meghatározó impulzusokat kapott. Anjout tekintve ez első ízben a 9. század közepe és a 10. század vége közötti bő egy évszázados időszakot jelenti, ami lényegében egybeesik a Karoling Birodalom átalakulásával, a külső fenyegetések szokatlan jelenlétével, új családok megjelenésével, és a frankföld, szűkebben véve pedig a Loire-vidék régi patrónusának, Szent Mártonnak és egyházának átalakuló szerepével.

Anjou kapcsán mindenekelőtt fontos látnunk, hogy a grófság a 10. század derekától több oldalról is erős hercegségek közé ékelődött. Azt is érdemes röviden jelezni, hogy Franciaország nagyobb területiális egységei között a hercegségek egészen sajátos identitást voltak képesek kialakítani. Nem szükséges hosszabb értekezés ahhoz, hogy belássuk, a *dux* cím, illetve a *ducatus* fogalma mögött a Karoling Birodalom területén szinte minden esetben fellelhető egy sajátos etnikai komponens, mely bár sem homogénnek, sem kizárólagosnak nem tekinthető, jó alapot adott az adminisztratív elkülönüléshez. Emellett a korai időszaktól tetten érhető a hercegségek egyfajta *regnum*-kéessége. Ez alatt azt értjük, hogy az adott terület több szempontból, így földrajzi vagy politikai értelemben is önálló egységként értelmezhető, ami alapját adhatja az esetleges királyi címnek. Ahogy megfigyelhető ez a keleti területeken,² úgy igaz Burgundiára, Normandiára és Bretagne-ra is. Aquitania és a *ducatus Franciae* esetében az etnikai komponens első pillantásra nehezebben értelmezhető, ám épp Aquitania kora középkortól megfigyelhető „különutassága” hívja fel a figyelmet egy regioná-

¹ Marc Bloch: A történetst mestersége. Budapest 1996. 27–32.

² Jean-Louis Kupper: Qu'est-ce-qu'une marche? Qu'est-ce qu'un marquis? *Cahiers de civilisation médiévale* 228. (2014) 343–352. 344. A területi fejedelemségeket érintő dialógusra összefoglalóan l. még: Bernard Guillemain (dir.): *Les Principautés au Moyen Age. Actes des Congrès de la société des médiévistes de l'enseignement supérieur public, 4e congrès, Bordeaux, 1973. Bordeaux 1979.*

lis identitás meglétére. Ennek további erősödését tapasztalhatjuk a 11. század elején Anjou szomszédságában, a normann és az aquitán történetírásban is Saint-Quentini Dudo vagy Chabannes-i Adémar művein keresztül.³

Mindezzel szemben a grófságok hosszú időn át leginkább csak adminisztratív szerepkört töltöttek be, önálló létük elsősorban igazgatási, kormányzati logikából fakadt. Közismert, hogy a Frank Birodalom területén ezeknek a kormányzati egységeknek különböző alapjai lehettek a római *civitas*tól a kelta *pagus*on keresztül a germán *gau* fogalmáig, ám fontos hangsúlyoznunk, hogy ezek egyike sem fedti le teljesen a grófságok korai formáit, ahogy az egyházmegye, azaz a *diocesis* is csupán közelítőleg hasonló körvonalakkal bírt. Szempontunkból első lépésben az az igazán érdekes, hogy a Karoling Birodalom bomlásával párhozamosan megszülető Anjou grófság a 9. század második és 10. század első felében miként nyerte el saját körvonalait, s ennek kíséretében grófi dinasztiája milyen önálló identitást volt képes teremteni, nem kis részben igazgatási szerepeinek igazolására.

Ahhoz, hogy Anjou mint önálló grófság a „térképre kerüljön”, feltétlenül szükséges volt, hogy a Kopasz Károly korától felgyorsuló területi széttagolódást követően a 9. század végétől kialakuljon a hatalom- és jogátruházások újabb gyakorlata. Különösképpen fontos volt ez abban a kontextusban, hogy megnövekedett Anjou védelmi szerepe a Loire-vidéken a bretonokkal és normannokkal szemben a 840-es évektől egy egész évszázadon keresztül. Mindez tehát a Szajna-völgytől háromszáz kilométerre, a Karoling központoktól még távolabb, de a Loire és mellékfolyói révén mégiscsak megközelíthető támaszt jelentett. Anjou grófságként történő említései a 840-es évektől sűrűsödnek forrásainkban. Politikai szerepe leginkább Bretagne keleti részéhez kapcsolódó marche de Bretagne örgrófsággal volt összekötve. Ismert továbbá, hogy Erős Róbert 866-ban Anjou grófságot egyéb területekkel, tisztségekkel és címekkel, így a tours-i Szent Márton-apátság (a továbbiakban *Saint-Martin*) feletti jogokkal együtt kapta meg az uralkodótól. Róbert hamar bekövetkező halála miatt ugyanakkor örökösei úgy Anjou, mint Tours feletti jogaikból veszítettek a következő évtizedekben, maga Anjou pedig összezsugorodott azáltal, hogy nyugati területei egy politikai alku következtében Bretagne-hoz kerültek.⁴ A Robertidák vazallusaiként az itt honort kiérdemelt vicomte-ok kezdeti politikai pályája tehát ebben a változó erőviszonyban rajzolódott ki.

³ Yves Sassier: *Royauté et idéologie au Moyen Age. Bas-Empire, monde franc, France (IVe–XIIe siècle)*. Paris 2002. 194., 197–199.

⁴ Jacques Boussard: *Le trésorier de Saint-Martin de Tours. Revue de l'Église de France* 144. (1961) 71.; Noël-Yves Tonnerre: *La naissance de la Bretagne. Géographie historique et structures sociales de la Bretagne méridionale (Nantais et Vannetais) de la fin du VIIIe à la fin du XIIe siècle*. PUA. Angers 1994. 296–303.

A korai időszakban Ingelger és Vörös Fulkó szerepköreit elsősorban a korai hűbériség keretei között találjuk meg. Anjou ura elsőként *administrator*, azaz átruházott hatalommal a helyi igazgatás felelőse, *fidelis*, hűséggel tartozik a Karoling uralkodónak, *vassus*, mégpedig közvetlenül a Róbertek vazallusa, címében pedig *vicecomes*, illetve *comes*. Hogy a család tagjaira tekinthetünk-e *princeps*ként, azaz egyfajta fejedelemként, aki számára akár egy *regnum* formálása is lehetséges, az csak jóval később dőlt el. A családi befolyás egyik feltűnő eleme volt, hogy Ingelger örökösei a Loire mentén egy legalább 250 kilométerre hosszan húzódó területen birtokoltak adminisztratív szerepkört és családi vagyont. Lényeges ugyanakkor kiemelnünk, hogy ez a dominancia a korai, 9–10. századot felölelő időszakban szinte sohasem létezett egyszerre, egy időben.

Anjou urai a Bretagne-nyal kapcsolatot teremtő, ám a korábbi időszakokban rendkívül instabil Nantes és Nantais grófi címét 907–919-ig, azaz a normannok nantes-i betelepedéséig birtokolták. Ez az amúgy nem túl hosszú időszak készítette később is Anjou grófjait arra, hogy Nantes urainak tekintésük magukat.⁵ Ahogy arra már utaltunk, angers-i jelenlétük a 9. század utolsó harmadától igazolható ugyan, ám ekkor még vicomte-i címmel szerepelnek (898-tól), és csupán 929-től⁶ találkozunk következetesen viselt grófi címükkel. Ebben Yves Sassier azt az áttörésnek számító mesteri lépést látja, amivel akkor még egyedülálló módon az Anjou-ház valamilyen szinten függetlenedni tudott közvetlen hűbérurától, a Robertida Nagy Hugótól.⁷ Említést érdemel továbbá, hogy Anjou urai vicomte-ként jelentek meg először Tours-ban is. Karl-Ferdinand Werner rámutatott arra, hogy a család az egészen korai időktől kezdve szorosan kapcsolódott a Robertidákhoz. Ahogy Erős Róbert családja, úgy az Anjouk férfiága is a birodalom keleti feléből, a Rajna-vidékről, vagy még inkább az attól keletebbre eső területekről került át a Robert-ház őseit követve és szolgálva a nyugati oldalra, a Loire-vidékre.⁸ Werner és Olivier Guillot⁹ kutatásai nyomán tudatos, helyi dinasztiák családba kötését célzó házasságpolitikát feltételezhetünk a 9. század második

⁵ L. *Louis Halphen–René Poupardin* (ed.): *Chroniques des comtes d'Anjou et de seigneurs d'Amboise*. Picard. Paris 1913. (a továbbiakban: CCA). 232.

⁶ *Bertrand de Broussillon* (ed.): *Cartulaire de Saint-Aubin d'Angers*. Picard. Paris 1903. n. 177 p. 203.; CCA 32.

⁷ *Yves Sassier*: *Hugues Capet. Naissance d'une dynastie*. Fayard. Paris 1987. 91. Hasonló módon szakaszhatárnak értékeli: *Jan Dhondt*: *Études sur la naissance des principautés territoriales en France (9e–10e siècle)*, Bruges 1948. 143.

⁸ *Karl-Ferdinand Werner*: *Enquêtes sur les premiers temps du principat français (IXe–Xe siècles) – Untersuchungen zur Frühzeit des französischen Fürstentums (9.–10. Jahrhundert)*. Ostfildern 2004. 279–283.

⁹ A kérdésre vonatkozóan l. *Olivier Guillot*: *Le comte d'Anjou et son entourage au XIe siècle*. t. I-II, Picard. Paris 1972. 131–138.

felében Ingelger és utódai részéről. Ennek lett része az eredetileg angers-i vicomte-i címet és a *Saint-Aubin*-apátság patronátusát birtokló Widok családba emelése még a 9. és 10. század fordulóját megelőzően, és szintén ennek a politikának volt az eredménye a Tours feletti jogok időszakos megszerzése is.¹⁰ Szintén Werner rehabilitálta az Anjou-i grófok Gestájának azon sorait, melyek a fejedelmi család származását az Orléans-tól keletre eső Gâtinais-hez kötötték. Ha a *Gesta* e passzusai között számos megbízhatatlan információ is húzódik, úgy tűnik, a gâtinais-i kötődés valóban nem légből kapott, még ha nem is az eredeti család fészket jelölte – már amennyire az egyáltalán meghatározható lenne. Rámutatott ugyanakkor a család egyik első bázisára a Loire-vidéken Château-Landon várával és Ferrières-en-Gâtinais apátságával, melynek a Fulkók családja a korai időktől ura és patrónusa volt.¹¹ Ezen előzmények után Vörös Fulkó Nantes-ot és Anjou nyugati részét kapta meg a Robertidáktól, de ennek fejében egy időre le is kellett mondaniuk Angers és Tours „ikerkörzeteiről”.¹²

Az újabb kutatás meggyőzően cáfolta azt a korábban népszerű állítást is, hogy a korai nagyhűberek élén a semmiből előkerült alacsony származású nemes ifjak álltak volna. Vitatható továbbá az is, hogy ők egyedül bátorságuknak és hű szolgálatuknak köszönheték honorjukat, szemben a tehetetlen, az aktivitás legkisebb jelét sem mutató korabeli elittel. Mindez – úgy tűnik – a 12. századi normann vagy anjou-i történetírásban vált toposszá éppúgy, mint a kor irodalmi alkotásaiban, a különböző *chanson de geste*-ekben,¹³ ám jobbra minden valóságalap nélkül.¹⁴ Werner (részben Tellenbachot követve) arra az álláspontra jutott, hogy a Loire-vidék új nemessége valójában nem a véletlennek köszönhetően került új helyére, hanem a helyi arisztokrácia igyekezett a keleti birodalomrész „tartalékait” mozgósítani. Itt alapjában véve két, már kezdettől elkülöníthető nemesi réteg jelent meg, és ennek a felsőbb rétege vált később a helyi hatalom birtokosává. Ez a réteg mindvégig elkülönült magától a nemességtől is, és Werner szóhasználatát átvéve „royable” (német alakban „königsfähig”) jellegénél fogva sokkal közelebb állt az uralkodóhoz, illetve szerencsés esetben lehetősége nyílt a kvázi királyi szintű elkülönülésre.¹⁵

Ebben a kontextusban fontos kiemelnünk, hogy Tours, valamint maga az apátság és Szent Márton sírja a Karoling korszaktól jól dokumentálhatóan újból fontos politikai szerepet töltött be. Ez részben stratégiai elhe-

¹⁰ CCA 26–29., 135–139.; Werner K.-F.: *Enquêtes* i. m. 280–281.

¹¹ Uo. 51–53.

¹² Uo. 39., 47, 281.

¹³ *Andrea Ghidoni*: *Archéologie d'une chanson de geste. Quelques hypothèses sur Gormund et Isembert. Cahiers de civilisation médiévale* 227. (2014) 245–260.

¹⁴ Werner K. F.: *Enquêtes* i. m. 243–247.

¹⁵ Uo. 161., 248–249.

lyezkedéséből is fakadt. Aquitánia és Neustria találkozási pontján minden olyan esetben, amikor az előbbi politikai értelemben megerősödött vagy szembekerült Neustriával, Tours szerepe is felértékelődött. Jól látható, hogy az apát személye kulcsfontosságú, a méltóság betöltése nem belső választás eredménye, hanem politikai döntés volt és ennek következtében minden esetben befolyásos személyek álltak a közösség élén. A Karoling udvar jelenlétéhez elég csak Nagy Károly iskolamesterének, Alcuinnak¹⁶ a működésére gondolnunk, vagy épp a császárkoronázást megelőző családi látogatásra (800 áprilisa) és *consiliumra*¹⁷ a szent sírja közelében. Az is jól ismert, hogy az uralkodó később is igénybe vette az apátság vendéglátását. Bretagne felé utazva töltött itt rövidebb időt Jámbor Lajos (818), majd Kopasz Károly tűnt fel különösképp sokszor az apátságban.¹⁸ Ő a 840-es években legalább három ízben töltötte itt a karácsonyt, de ismertek későbbi látogatásai is.¹⁹ Ismert ezen felül Kopasz Károly Szent Márton iránt tanúsított megkülönböztetett tisztelete.²⁰ Ahogy arra korábban már felfigyelt a kutatás, a királyi látogatásoknak hirtelen vége szakadt a 9. század második felében. Természetesen ennek egyik oka a normann támadásokban keresendő.²¹ Ugyanakkor ki kell emelnünk, hogy Kopasz Károly az első és jelentős károkat okozó támadások után sem hanyagolta el az apátságot, 862-ben tett látogatása azért is jelentős, mert az ekkor tett adományaival épp az újrakezdésre és további bővülésre adott lehetőséget és támogatást.²² Azaz véleményünk szerint a királyi látogatások elmaradásának hátterében nem pusztán a normann támadások és belőlük fakadóan a biztonság megszűnése állhat. Fontosabbnak tűnik az ekkor már jól megfigyelhető, összetettebb motívációjú politikai átalakulás. Szempontunkból az mindenképp lényeges, hogy a 9. század második felétől nem a nyugatról egyre inkább kiszoruló uralkodó, hanem Erős Róbert családja adta a politikai főszereplőt az apátság életében.

A *Saint-Martin*-apátságot illetően Kopasz Károly uralkodásától figyelhető meg az alapvető koncepcióváltás. Az apátság már a 840-es évektől

¹⁶ Jean Chelini: Alcuin, Charlemagne et Saint-Martin de Tours. *Revue d'histoire de l'Église de France* 47. (1961) 19–50.; Noizet H.: La fabrique i. m. 65–66, 76.

¹⁷ Olivier Guillot: Saint Martin de Tours. Apotre des pauvres (336–397). Paris 2008. 520–523.

¹⁸ Jámbor Lajos és a Szent Márton-apátság kapcsolata később az irodalmi emlékezetben is feltűnt, l. Le cycle de d'Orange. ed. Dominique Boutet, Paris 1996. Ch. XXXVI–XLII.

¹⁹ Pierre Gasnault: Le tombeau de saint Martin et les invasions normandes dans l'histoire et dans la légende. *Revue d'histoire de l'Église de France* 47. (1961) 53.

²⁰ Janet Nelson: La mort de Charles le Chauve. *Médiévales* 31. (1996) 53–66. 57.

²¹ Gasnault P.: Le tombeau de saint Martin i. m. 54.

²² A Loire-vidékre, így Orléans-ra és Tours politikai jelentőségére vonatkozóan Kopasz Károly idején l. még: Léon Levillain: Le sacre de Charles le Chauve à Orléans. *Bibliothèque de l'École des chartes* (BEC) 64. (1903). 31–53.

olyan grófok kezébe került, akik határt védő, illetve őrző szerepet láttak el.²³ Ezt a feladatot nemcsak a Róbert-ház vállalta, és az nem is kizárólag a normannok ellen irányult, hanem legalább olyan fontos volt a breton támadások elleni védekezés.

Mindemellett úgy tűnik, Loire vidéki szerepének megszilárdulásakor a Róbert-ház tökéletesen tisztában volt az apátság gazdasági és politikai jelentőségével. Korábban Yves Sassier hívta fel a figyelmet arra, hogy az intézmény élén álló Róbert-házi világi apátok, azaz apát-grófok egyfelől kiemelt rezidenciaként kezelték a tours-i *Saint-Martint*, másrészt egyfajta kancelláriaként is használták hivatalukat, megteremtve ezzel az aacheni palotakápolna intézményének párhuzamát saját területükön.²⁴ Tegyük hozzá, hogy ez az első, évszázadnyi hosszú periódusban sem jelent néhány tucatnál több oklevelet. A család és az intézmény életében ugyanakkor különösen meghatározó volt Róbert (Erős Róbert második fia) és Nagy Hugó (Erős Róbert unokája, Róbert fia) – igen hosszú – 34, illetve 33 éves apátsági ciklusa. A közelmúltban Hélène Noizet ugyanakkor egészen új kontextusba helyezte ezt az időszakot. Véleménye szerint két nagyon markánsan elkülönülő periódusról beszélhetünk. Róbert (888–922) minden szinten részt vett és befolyást gyakorolt az intézmény életére, ide értve a hétköznapi rendet érintő intézkedéseket is, ugyanakkor Hugó (922–956) a 930–940 közti időszaktól szinte teljesen kivonult az egyház életéből. Erre leginkább az ad magyarázatot, hogy míg Róbert politikai működésének lényege a hercegség megerősítése volt, ezáltal logikusan a Loire-vidékre támaszkodott, addig Hugó új lehetőséget látott a korona és vele a teljes *Francia Occidentalis* megszerzésére, ami értelemszerűen más irányba kötötte le aktivitását.²⁵ Mindez egybevágní látszik Yves Sassier azon állításával, hogy Thibaud tours-i vicomte egyidejűleg történő gróffá emelése is tudatos, magasabb célokat követő politikai lépés volt Hugó részéről. Ez pedig azt jelentené, hogy Hugó, még ha némileg kényszer hatására is, de igyekezett vicomte-jai felemelésével új, maga köré épített, és hozzá hűségés méltóságkört létrehozni.²⁶

²³ Noizet H.: La fabrique i. m. 65–66.

²⁴ Sassier Y.: Hugues Capet i. m. 129

²⁵ Noizet H.: La fabrique i. m. 68–71.

²⁶ Yves Sassier: Thibaud le tricheur et Hugues le Grand. In: Pays de la Loire et Aquitaine de Robert le Fort aux premiers Capétiens (actes du colloque international tenu à Angers en septembre 1987). Dir. Olivier Guillot et Robert Favreau. Poitiers 1997. 147–157. A francia történetírásban régi vita, hogy a tartományok politikai megerősödésében a „felülről” kezdeményezett királyi, illetve fejedelmi kontroll és megerősítés számított igazán, vagy a horizontális, családi és szövetségesi háló kialakítása. Az előbbihez áll közelebb Sassier, az utóbbihoz Werner álláspontja. A kései Karoling tartományi felaprózódás helyi elemzése kapcsán említést érdemel még, hogy a belga Jan Dhondt 1948-as kötetét közel négy évtizeddel követően

Nagy Hugó korszakától, de legkésőbb a 940-es évektől átszerveződött a kanonoki közösség adminisztrációja is. A kettős irányítás továbbra is megmaradt, csak immár nem a világi apát és a dékán kettős vezetésével, hanem ez utóbbi mellett a korai időszakról jelentős világi közvetítő szereppel bíró kincstárnok²⁷ pozíciója erősödött meg leginkább, és pótolta a Róbert-ház közvetlen jelenlétét.²⁸ Az is világos, hogy a 10. század végétől a Róbert–Capeting-ház tagjai nem jelentek meg világi apátként az amúgy is gyér okleveles anyagban. Mindez felveti természetesen Anjou szerepének kérdését. Mit jelent valójában a királyi apátság fogalma az első Capetingek idején? Elképzelhető-e egy korai időszakra, azaz a 9–10. századra visszanyúló intenzív kapcsolat a káptalan és a Róbert-ház többnyire hűséges vazallusai között?²⁹ Első pillantásra sok kétely merül fel Anjou szerepe kapcsán. Grófjai Geoffroy Martell hódítása, tehát 1044 után kerültek szorosabb kapcsolatba Tours-ral. Jól követhető az is, hogy az apátság és a grófok különleges kapcsolatáról szóló narratív források mind 12. századiak, az anjou-i krónikás hagyományból származnak és teljesen más politikai kontextusban értelmezhetők. Egy 12. századi forrásról elképzelhető természetesen, hogy a Plantagenet-ház legitimációs alapjait és hatalmi ideológiáját próbálja szolgálni akár az apátságra, akár Szent Márton személyére támaszkodó történetekkel, illetve konstrukciókkal. Ugyanakkor véleményünk szerint érdekes, hogy a Plantagenet-ház részéről ilyen irányba nem tapasztalható tartós igyekezetet. Sem a dinasztikus ideológia fősodrában, sem II. Henrik okleveleinek sorában nem találjuk kiemelkedő helyen a *Saint-Martin*-apátságot.³⁰ Említést érdemel az is, hogy a Plantagenet-dinasztia ideológiai befolyása révén egyre sokszínűbb módon igyekezett igazolni a család legitimitását. Építészeti és képzőművészeti eszközök tudatos használatára hívta fel a figyelmet Sara Lutan az Anjou és Touraine határvidékén 1180

meghatározó jelentőségű volt az az 1987-es angers-i konferencia, melynek anyagát végül a tekintélyes és komoly múltra visszatekintő Société des Antiquaires de l'Ouest adta közre tíz évvel később. Ekkor már jól érzékelhető az is, hogy területiális hatalmak kiépülését tárgyalva a kutatásban több irányvonal is létezett. Dhondt korábbi területi alapról indított vizsgálatát kiegészítették Werner és Guillot társadalomra és a bonyolult szövetségi és függési viszonyokra épített kutatásai.

²⁷ Boussard J.: Le trésorier i. m. 67–88.

²⁸ Noizet H.: La fabrique i. m. 75., 85.

²⁹ John Ottaway: La collégiale Saint-Martin de Tours est-elle demeuré une véritable enclave royale au XIe siècle? *Cahiers de civilisation médiévale* 130. (1990) 153–177.

³⁰ Eltérő szempontok mellett ugyan, de nem hoztak ide vonatkozóan meglepetéseket a legújabb kutatások l. Amaury Chauou: L'idéologie Plantagenet. Royauté arthurienne et monarchie polique dans l'espace Plantagenet (XIIe–XIIIe siècles). Presses Universitaires de Rennes. Rennes 2001.; Ottaway J.: La collégiale Saint-Martin i. m. 175.

körül átépített Saint-Martin du Candes káptalani temploma kapcsán.³¹ A helyválasztás ugyan véleményünk szerint egyáltalán nem lényegtelen, ám ezen túl – legalábbis eddig úgy látszik – maga Márton kultusza itt sem kapott különösebb szerepet. Mindez természetesen nem cáfolja, hogy volt időszak, amikor a Plantagenet udvar számára fontos volt Szent Márton kultuszának és apátságának összekapcsolása az anjou-i ősökkel. Véleményünk szerint ez a század derekán, illetve az azt megelőző évtizedekben nyilvánvaló. Az is világos, hogy maga az Anjou-i grófok Gestája és a kapcsolódó krónika-szerkesztmények nagymértékben támaszkodtak touraine-i szövegekre, vagy épp Marmoutiers és a *Saint-Martin* emlékezetére. Ezek viszont már mindenképp egy későbbi politikai helyzetet jellemeznek. Az alábbiakban ugyanakkor, úgy véljük, nem haszontalan röviden sorra vennünk, hogy a 12. századi krónikás hagyomány mely pontokon hozza kapcsolatba – bármilyen formában is – Szent Mártont és Anjou korai grófjait.

Elsőként érdemes választ adnunk arra a kérdésre, hogy a Loire-vidéket ért normann támadásokkal szemben a történeti emlékezetben milyen szerep jutott Szent Márton kultuszának. Márton szerepe – még ha csak közvetetten is – lényeges lehet, mivel jól tudjuk, hogy korábbi időszakból a védelmet nyújtó szentek kultusza regionális értelemben különös kohéziós erőt képviselt. Itt elsősorban a hun támadásokkal szembeni mozgósítás, illetve *martirium* jelentőségét emelhetjük ki.³² Ebben az összefüggésben feltűnő, hogy Márton kultusza mindvégig létezett, de korlátozott jelentőségű maradt. A Kopasz Károly által Konstantinápolyból szerzett ereklje, a „Mária inge”, melyet a chartres-i székesegyház kapott meg az uralkodótól, szinte azonnal szerephez jutott a normannok elleni védekezésben.³³ Az amboise-i krónika külön említve ugyan, de egy kontextusba emeli a Loire- és Szajna-vidéki normann támadásokat, valamint Kopasz Károly konstantinápolyi útjának fikcióját, ahonnan az uralkodó bőséges erekljekinccsel tért volna vissza, melyeket azután különböző egyházaknak adományozott.³⁴ Ne feledjük, hogy már a 840-es évektől érezhető volt, ám a 860-as

³¹ *Sara Lutan*: Le porche septentrional de la collégiale Saint-Martin de Candes (v. 1180) et l'image dynastique des Plantagenet. *Cahiers de civilisation médiévale* 180. (2002) 341–361. II. Henrik és udvarának megváltozott súlypontú építészeti mecenatúrájához l. még: *Lindy Grant*: Le patronage architectural d'Henri II et de son entourage. *Cahiers de civilisation médiévale* 145. (1994) 73–84.

³² L. például Szent Genovéa (Párizs), Szent Ányos (Orléans), Szent *Lupus* (Troyes) kultuszát.

³³ „Rollo ... a Carnoto fugatus est, visa camisa beatae Mariae, quam Carolus Calvus detulit a Bizantio”: *Chronicon Petri filii Bechini*. In: André Salmon (ed.): *Recueil de Chroniques de Touraine*. Tours 1854. 45.; *Liber de compositione castri Ambaziae et ipsius dominorum gesta* CCA 23.

³⁴ *Liber de compositione castri Ambaziae et ipsius dominorum gesta* CCA 20.

évek közepétől a Loire-völgyet is igen érzékenyen érintette a néhol kaotikus állapotokat okozó belháborúk és az azt kihasználó északi támadások sorozata.³⁵ Gyanítható, hogy a 870-es években a normann támadások miatt a régió stabilitását spirituális, kultikus elemekkel is próbálták megerősíteni, és ebben Mártonon túl mások is szerepet kaptak.

A Szent Mártonhoz fűződő csodák közül a legismertebb a normannok 903-as támadásának megállítása. A történetet a kortárs Radbod, utrechti püspök hagyományozta ránk és tőle vette gyakorlatilag szó szerint az Anjou-i grófok Gestája is.³⁶ Az elbeszélés szerint a Cher és Loire közötti területet prédálva Tours alá értek a normannok és pusztítani kezdték a várost, ám a helyiek a szent maradványait kiemelték a sírjából és a védők bátorítására a városkapuba, a falakra helyezték. Márton ily módon – a védőket feltüzelve – fordított az ostromon és segítette a normannok elűzését. Egyéb összefüggésben szintén a normannok elleni harchoz kötik egyesek a Tours-tól alig tizenöt kilométerre, a Cher partjánál található Saint-Martin le Beau (Sanctus Martinus Belli *sic!*) kápolnájának születését is.³⁷ Mindezek mellett az anjou–touraine-i történetírásban a normann támadások idejéből leginkább az ereklyék visszatértehez kapcsolódnak csodák.

A korai anjou-i grófok és *Saint-Martin* kapcsolatában is az első közvetlen narratív emléknek számít a szent maradványainak tours-i visszatéréséről szóló leírás. A szent ereklyéi ugyanis a burgundiai Autunbe lettek átmenekítve a 870-es évek normann támadásai miatt. Innen a tours-i érsek, az angers-i és az orléans-i püspök segédletével, valamint fia, Vörös Fulkó társaságában Ingelger anjou-i gróf szállíttatta vissza az ereklyét.³⁸ A

³⁵ *Ferdinand Lot*: La Loire, l'Aquitaine et la Seine de 862 à 866. Robert le Fort. BEC 76. (1915) 473–510.

³⁶ „*ex sepulcro beati viri rapta cistella, in qua sacratissime Martini reliquie servabantur, et ciniculus ille quem clerici ob pericula submovenda relinquerant, porte urbis, jam multo hostium turbine quassate, intulerunt. Tunc vero oppidani, qui paulo ante metu propinque mortis exterriti fuerant, mox presentia tante opitulationis animati, corporis et animi vires resumpserunt; Danis e contrario stupor vehemens incussus est, post stuporem formido et mentis alienatio obrepsit: deinde fugam conati, videres, cum alter impediretur ab altero, ac si per glaciem currerent precipites labi. Igitur oppidani, Christum sibi per Martini preces propitium sentientes, eruptione facta, persecuti sunt inimicos, ex quibus fere mille interfecerunt.*” Liber de compositione castri Ambaziae et ipsius dominorum gesta CCA 22.

³⁷ *Gasnault P.*: Le tombeau i. m. 63.

³⁸ Az esemény datálása nem egyértelmű. Legutóbb Mabilles 885-ös dátumával szemben *Gasnault* 877-re tette. *Émile Mabilles*: Invasions normandes dans la Loire et les pérégrinations du corps de Saint Martin. I. BEC 30. (1869) 149–194. 182.; *Gasnault P.*: Le tombeau i. m. 58–60. Bár *Émile Mabilles* korábban vitatta *Ingelger* ezirányú szerepét, *Werner* hitelesnek tartja a vonatkozó narratív információkat, és korábban rámutatott arra is, hogy a szakirodalom, bár „elfutott mellette”, ezeket

Tours-i Nagy Krónika nem felejt el megemlíteni, hogy Ingelger Hugo burgundiai herceg unokaöccse volt és jelentős birtokai voltak Autun környékén. Szempontunkból valóban érdekes, hogy a korai anjou-i grófi hatalom és a *Saint-Martin* birtokai között a Loire-vidéken túl Burgundiában is voltak találkozási pontok.³⁹ A hazatérés természetesen nem nélkülözi a csodajeleneteket. Már a visszatérésről szóló döntés is egy szentek, nevezetesen *Germanus* és *Martinus* közötti „párviadal” eredménye volt. Ezt követően Márton földi maradványai decemberben értek Touraine-be, ahol a szent ereklyék visszatérésének hatására betegek gyógyulásáról olvashatunk, amit a természet megújulása követett, így a télidő ellenére virágozni kezdtek a fák, maguktól szólaltak meg a harangok és lobbantak lángra a lámpások.⁴⁰ Az, hogy a történetet a 10. században Tours és Szent Márton iránt különös kötődést tanúsító Cluny Odo⁴¹ is lejegyezte, azt mutatja, hogy ebben az esetben valóban korai legendával van dolgunk, azaz hiba lenne pusztán a későbbi Plantagenet-korszak történetírásának tendenciáit látnunk benne. Gasnault ezen túl, jó okkal, cezúrárt sejt az apátság és a világi hatalmak viszonyában is. Az a tény ugyanis, hogy a Karoling uralkodó nem mozdult, és a hazahozatalt Anjou grófjának kellett leveleznie a 870-es évek végén, jól mutatja, hogy átrendeződtek a helyi hatalmi viszonyok.⁴²

Az Anjou-i grófok Gestájának egyes kézírataiból és a Tours-i Nagy Krónikából is ismert továbbá, hogy Anjou első grófjai a tours-i *Saint-Martin*-

látszik erősíteni a tours-i Szent Márton-apátság *necrologiuma* is. Werner K–F.: *Enquêtes* i. m. 62–63. és uo. 101. jegyzet.

³⁹ A *Saint-Martin* Touraine-en kívüli birtoképítésére és a normann támadásokat hosszú távon hasznosítani tudó birtokpolitikához l. *Hélène Noizet*: *Les chanoines de Saint-Martin de Tours et les Vikings*. In: *Les fondations scandinaves en Occident et les débuts du duché de Normandie*. CRAHM. Caen 2005. 53–66. halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00080510 (utolsó letöltés: 2016.06.15.)

⁴⁰ „*In cujus adventu miracula fiebant innumera: nam in quamcumque intrabat diocesim, omnes infirmari sanabantur, quocumque incommodo tenerentur, etiam non asportati, non rogantes, et quod esse clementiae majoris dinoscitur, etiam inviti. Universae siquidem arbores et fructeta tempore brumali, repugnante licet natura, floribus et foliis vestiuntur; signaque per ecclesias sine humano remige divinitus pulsabantur, et luminaria cereorum et lampadum similiter accendebantur. Sique corpus beati Martini, idus decembris, anno a transvectione XXXI°, in propria sede cum debito honore et summa reverentia collocatur.*” *Chronicon Turonense Magnum*. In: *Recueil de Chroniques de Touraine* i. m. 103–104. Vörös Fulkó említése feljebb: uo. 106.

⁴¹ *Brevis Historia Sancti Juliani Turonensis*. In: *Recueil de Chroniques de Touraine* i. m. 225.; *Patrologia Latina* 133 c. 819–838. különösen c.830–838. Eude de Cluny érintő interpolációt az anjou-i grófok Gestájában l. CCA 35 n. a.

⁴² *Gasnault P.*: *Le tombeau* i. m. 61.

egyházba temetkeztek.⁴³ Az első anjou-i gróf, akinél más temetkezési hely merül fel, Szürkeköpenyes Gottfried (Gosfridus Grisa Gonella †987), akiről valószínűsíthető, hogy már Angers-ban, a *Saint-Aubin*-apátságban lett eltemetve.⁴⁴

Egyértelműen kései kontextusú az a történet, amelynek Jó Fulkó és a francia király a főszereplője. Az elbeszélés szerint az uralkodó Tours-ba látogatott Szent Márton ünnepére népes és előkelő kíséretével. Feltűnt, hogy míg a király kíséretében lévő előkelők a világi dolgokkal foglalkoztak, addig Anjou grófja, aki elsőként érkezett, egyházi ruhában, klerikusokkal körülvéve mindvégig az egyházi szertartást követte és végezte. A krónikarészlet egészen különbözőnek írja le a király és a fejedelem habitusát, majd egy rövid párbeszéd formájában rejti el az alapvető különbséget, melyet az anjou-i gróf által odavetett, de az utókor által mégis Jean de Salisburtól ismert „*Rex illiteratus, asinus coronatus*” riposztal zár.⁴⁵

Egy másik esetben a krónikás Jó Fulkó halálát helyezi olyan keretbe, ahol valójában Márton lépteti át a grófot a megérdemelt mennyei világba: a gróf halálát megelőzően a *Saint-Martin*-apátságához igyekezve egy leprás képében találkozik Krisztussal. II. Fulkó az apátság kapujában egy szokása szerinti hosszú ima után veszi észre a szörnyű kinézetű leprást, aki nem tud bemenni a templomba,⁴⁶ és akit kérésére saját maga ölében visz be az

⁴³ CCA 31 n. a.; 34 n. a.; 37 n. a. Az említett kéziratok szintén 12. századiak, közöttük a Jean de Marmoutiers-hoz köthető javított és annotált szerkesztménnyel. l. CCA IX–XV.

⁴⁴ A tours-i *Saint-Martin*t említi még a Tours-i Nagy Krónika 115., és a CCA 233. Ezt tartja mérvadónak Olivier Guillot is l. *Guillot O.*: Le comte i. m. I. 15., de más kéziratok már világosan a *Saint-Aubin*t jelölik meg, CCA 46 n. c.

⁴⁵ CCA 140., 166–167.

⁴⁶ A történet minket érintő része az Anjou-i grófok Gestájának egyik 12. századi, de nem a legkorábbi kéziratában (BnF ms. lat. 6006) maradt fenn az alábbi formában „*Orato diutius et devote [ti. a gróf], cum ab oratione surgere, vidit a dextris hominem aspectu horribilem totum sanie defluentem, corrosis manibus et preacutis pedibus, elephantinis pustulis ac leprosa impetigine totum miserabiliter occupatum ac misericordiam comite petentem. Ceteri nobiles de familia comitis horrentes nec accidere nec aspicere volebant. Comes cuius mens sanior erat, manus misit ad loculum, misericordiam leproso volens impendere. Cui leprosus sub sequenter ait: „non domine mi, non indigeo huiusmodi indulgentia. Sed quia pedibus lepra corrosis nec ipse ire nec equo deferi ad ecclesiam confessoris pre nimia infirmitate ossum, necessitas ac voluntas mihi esset quantenus tu ipse me deferres. Forsitan ibi invenirem aliquem Dei hominem qui, pro redemptione peccaminum suorum, in conventu leprosorum mihi necessaria administrari juberet”. Quo audito, comes proprio mentello diligenter leprosum ac devote involvit ac, ceteris partim illudentibus partim stupentibus, propriis humeris pius pondus per duas leugas deferens ad ecclesiam beati Martini devenit. Quo peracto, forma leprosi tam a pondere deferentis quam ab oculis intuentis evanuit. Comes vero intelligens Spiritus Sanci misterium, ceteris illudentibus, tacendo dissimulavit. Cumque peracto die noctisque medio*

apátságba. Némi eltéréssel, de hasonló formában maradt fenn a történet a Tours-i Nagy Krónikában, ahol a gróf a Cher folyón segíti át a tehetetlen leprást, hogy az apátságba jusson.⁴⁷ Mindkét esetben későbbi, 12–13. századi szerkesztésekkel van dolgunk, a történet korábbi előfordulása nem ismert. Ki kell emelnünk ugyanakkor, hogy sem a Gesta, sem a Péan Gati-neau-hoz köthető Tours-i Nagy Krónika nem említ a korai időszakhoz hasonló, közvetlen kapcsolatot Márton és az anjou-i grófok között.

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy Anjou első grófjai különleges viszonyban voltak mind a Márton-kultusszal, mind a *Saint-Martin*-apátsággal, ugyanakkor az Anjou-ban található Szent Mártonnak szentelt egyházak, illetve települések egyike sem vezethető vissza a 11. századnál korábbra.⁴⁸ Angers-ban létezett ugyan Szent Márton-patrocínium már a kora középkortól, és annak tett adományról is tudunk épp Vörös Fulkó idejéből, ám az egyház teljesen elszegényedett az ezredfordulóra, és csak a 11. század elején, Fulkó Nerra idején lett helyreállítva, valamint egy új közösséggel a

transacto, ad matutinas, sicut solitus fuerat, in clericali habitu in choro beati Martini juxta decanum resideret divinitus obdormivit. Interea quidam vir reverendus habitu, pretextus stola candida, vultu igneo, stellantibus oculis ac angelico vultu, habens in comitatu suo leprosum illum quem vir deo devotus detulerat, astitit ac reverendo consuli de hujusmodi visione admirabili dixit: „ego sum Martinus dominus tuus. Iste leprosus est Christus quem tu sepius in membris suis pie fovisti sed hodie in sua persone ec capite humeris portans honorasti. Noscas ergo quia, sicut non erubuit eum tua humilitas in terra, ita Christi bona humilitas te non erubescet in celo.” CCA 141–142.

⁴⁷ „*Fulco Bonus comes Andegavensis ad festum beati Martini veniens, in portu de Cordum super fluvium Carum leprosum horribilem invenit, qui rauca voce singultuoso gemitu comiti supplicavit, ut eum in gremio suo per aquam transferret usque ad ecclesiam beati Martini, quia tot et tantis ulceribus plenus erat, quod nihil incommodi sustinere poterat. Quo audito, comes eum leviter in gremium recipiens, aquam intrat; cumque in medio aquae esset leprosus miserabiliter ingemiscens, ait supplicans, ut suggendo ore suo leniter removeret salivas quae de illius naribus effluebant. Quo benigniter adimpleto, leprosum usque ad beati Martini ecclesiam deportavit, et ex quo comes eum ad portam ecclesiae posuit, ab eo disparuit, et ultra videri non potuit. Nocte sequenti apparuit comiti beatus Martinus, dicens eum Jesum Christum sub leprosi specie portavisse, et ob hoc coellorum gaudia meruisse. Cumque in crastinum in choro beati Martini missam dominicam audisset, et de manu archiepiscopi accepta eucharistia, in sede sua, quae nunc decani dicitur, resedisset, spiritum exhalavit anno comitatus XVIII° et in ecclesia Beati Martini Turonensis sepultus est [...]*” Chronicon Turonense magnum In Recueil de Chroniques de Touraine i.m. 114.

⁴⁸ Saint-Martin d'Arcé, Saint-Martin de la Place, Saint-Martin du Bois, Saint-Martin du Fouiloux et alii. L. *Célestin Port*: Dictionnaire historique, géographique et biographique de Maine et Loire, I–IV. Angers 1876–1878. IV. 420–425.

grófi káptalanok közé emelve.⁴⁹ E téren minden azt sugallja tehát, hogy Anjou grófjai és a Márton-kultusz kapcsolatában a legfontosabb elemeket közvetlenül Tours-ban kell keresnünk. Ebben a vonatkozásban a 11. század első felétől állt be jelentős változás. Ezt látszik igazolni az is, hogy a *Saint-Martin* kartuláriumában,⁵⁰ mely leginkább 9–10. századi anyagot tartalmaz, nem találunk oklevelet az anjou-i gróftól. Az is igaz továbbá, hogy Márton kultuszáról szóló információink zöme is későbbi, azaz a 12–13. századból származik, e téren még sincs okunk kételkedni Márton szerepének jelentőségében. Anjou korai vicomte-jai és grófjai hamar megjelentek a kanonoki testület mellett. Az apátság *defensorai* lettek, oda temetkeztek, így feltehetően számos ponton jelen voltak annak életében. A későbbi krónikás emlékezet Jó Fulkó példázatán keresztül képes volt olyan pozitív szereplőt felmutatni a korszakból, aki szorosabb szállal is köthető a tours-i *Saint-Martin*hez. Mindez leginkább azt mutatja, hogy az Anjou-ház igyekezett hűséges vazallusa maradni a Robertidáknak és a *Saint-Martin* kapcsán nem kereste a konfliktust. Az Anjou-ház politikáját ugyanakkor a több lábra állított, összetett kötődések jellemezték, ám Tours kapcsán mindvégig megfigyelhető visszafogottságuk. A Fulkók és a Robertidák közös jelenléte kiegészítette egymást és a rendelkezésünkre álló forrásokból úgy tűnik, hogy mindez jó példája a működő hűbéri viszonyoknak, amit nem itt, a szimbolikus jelentőségű apátság kapcsán akartak próbára tenni. Érezhető továbbá, hogy kettejük közé nem sikerült másoknak beékelődni. Ismert ugyanis, hogy a 10. század második felében Tours-ban is megjelent Anjou legfőbb Loire vidéki riválisa, a blois-i gróf, ám ő a városban nem tudott érdemi pozíciót kialakítani.⁵¹

Az is világos, hogy Ingelger örököseinek angers-i térfoglalása már a 9. század legvégén felkínálta a „saját” egyház támaszát az angers-i *Saint-Aubin*-apátság révén. A grófi funkció és a *Saint-Aubin* feletti joghatóság megszerzése és végleges összekapcsolódása 929-re lett nyilvánvaló, és ekkor dőlt el az is, hogy a család birtokainak és politikai befolyásának központja Anjou lesz.⁵² A grófi hatalom ettől kezdve mindenképp többet jelentett egy elszórt birtokrendszer feletti jogok halmazánál, ám éppen a *Saint-Martin* kapcsán érezhetjük azt, hogy Anjou grófjai nem szakítottak teljesen a korábbi állapotokkal. Hűbérurának elsőbbségét elismerve a gróf és a Róbert-ház továbbra is osztozott a tours-i *Saint-Martin*-apátság feletti jogokon, valamint a velük járó spirituális és politikai szerepeken.

⁴⁹ Uo. I. 74–75.; *Louis Halphen*: Le comté d'Anjou au XIe siècle. Paris 1906. 258. A gróf által éppen ebben az időben létesített angers-i hídon malmot és halászhelyeket kapnak, uo. 261.

⁵⁰ *Émile Mabille*: La pancarte noire de Saint-Martin de Tours brulée en 1793. Restituée d'après les textes imprimés et manuscrits. Paris 1866.

⁵¹ *Sassier, Y.*: Hugues Capet i. m. 146–147.

⁵² *Guillot, O.*: Le comte i. m. 137.

SÍRÁS ÉS NEVETÉS A KORAI MAGYAR VONATKOZÁSÚ ELBESZÉLŐ FORRÁSOKBAN

A középkori ember világképének jobb megértéséhez hozzátartozik az érzelemnyilvánítás, ezen belül a sírás és nevetés történetének vizsgálata is. Külföldön számos munka született már ezekről a témákról,¹ és Magyarországon sem teljesen járatlan a sírás és nevetés kutatásának ösvénye.² Tanulmányomban a következő kérdésekre keresem a választ: A középkori magyar történelem korai szakaszára vonatkozó források mit mondanak az uralkodók, püspökök és szent hölgyek sírásáról, mosolyáról és nevetéséről? Milyen helyzetekben illett sírni és nevetni? Eldönthető-e a források alapján, hogy spontán módon nyilvánítottak érzelmet vagy elvárt, netalán színlelt könnyekről és nevetésről kell inkább beszélnünk? Milyen hatást vált ki az adott forrásban az érzelemnyilvánításról szóló rész? Mi lehetett a célja az

¹ Gerd Althoff: Der König Weint. Rituelle Tränen in öffentlichen Kommunikation. In: Jan-Dirk Müller (Hg): „Aufführung” und „Schrift” im Mittelalter und früher Neuzeit. Stuttgart, Weimar 1996. 239–252.; Peter Dinzelbacher: Warum weint der König? Eine Kritik des mediävistischen Panritualismus. Badenweiler 2009.; Ernst Robert Curtius: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern, München 1978.⁹; Jacques Le Goff: Das Lachen im Mittelalter. Stuttgart 2008.; Gerd Althoff: Vom Lächeln zum Verlachen. In: Lachgemeinschaften. Kulturelle Inszenierung und soziale Wirkungen von Gelächter im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Hrg. Werner Röcke, Hand Rudolf Velten. Berlin, New York 2005. 3–16.; Matthew Innes: 'He never even allowed his white teeth to be bared in laughter': the politics of humour in the Carolingian renaissance. In: Humour, history and politics in late antiquity and the early Middle Ages. Edited by Guy Halstall, Cambridge 2002.; Albrecht Classen (ed): Laughter in the Middle Ages and Early Modern Times; Berlin, New York 2010.; Seliges Lächeln, höllisches Gelächter. Das Lachen in Kunst und Kultur des Mittelalters. Sonderausstellung des Bischöflichen Dom- und Diözesanmuseums Mainz. Ed. Winfried Wilhelmy. Mainz 2012.

² Balogh József: Hangos könyörgés – síró fohász. *Ethnographia* (Népelet), (1926:4) 190–192.; *Uő*: Szent Gellért és a *Symphonia* Ungarorum. *Magyar Nyelv* 22. (1926) 189–196., 266–273.; *Uő*: Az 'ájtatos' és 'komor' Szent István király. *Egyetemes Philologiai Közöny* 52. (1928) 49–50.; Szalay Károly: Karikatúra és groteszk a magyar középkorban. Budapest 2003.; Veszprémy László: A krónikás nevet – Cum vultu hilari et iocoso. In: *Auxilium Historiae*. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére. Szerk. Körmendi Tamás és Thoroczkay Gábor. Budapest 2009. 397–404.; Nagy Piroska: A könnyek adománya: egy karizmatikus jelenség pályafutása a középkori Nyugaton. In: *Redite ad cor: tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk. Krász Lilla, Oborni Teréz. Budapest 2008. 21–35.; *Uő*: Le don des larmes au Moyen Âge. Paris 2000.

elbeszélőnek? Ha több forrásunk is van ugyanarról az érzelemnyilvánításról, azok mennyiben különböznek egymástól?

Ha az uralkodók érzelemnyilvánításáról szóló forrásokat vizsgáljuk, nem egy esetben találkozunk a komoly, nem nevető császár vagy király alakjával. A magyar források közül Szent Istvánt állítja elénk komoly emberként a legendája. A nagyobbik Szent István-legenda így jellemzi a királyt: „Ajkait alig-alig nyitotta nevetésre, mert az írásra gondolt: a nevetés fájdalommal keveredik majd, és a legnagyobb örömet a gyász váltja fel.”³

Balogh József már az 1920-as években rámutatott arra, hogy itt ókori hagyományra visszavezethető hagiográfiai toposzról van szó. A *Historia Augusta* szerint Marcus Aureliust is jellemezte a sztoikus nyugalom.⁴ Priszkosz rhétor elbeszélésében Attila hun király komolyságával találkozunk. A jelenlevők nevetnek Zerkón tréfáin, Attila azonban el sem mosolyodott.⁵ A középkori uralkodó-életrajzok közül érdemes idézni Thegan művét, mely a 830-as években Jámbor Lajos császárt mutatja be. Lajos eszerint nem nevetett, nem mutatta ki foga fehérjét a neveltetők műsora közben.⁶

A komoly uralkodóra a középkor későbbi időszakából is hozható példa. A firenzei Villani János komoly, szigorú emberként mutatja be Anjou Károlyt, a francia király fivérét, aki a nápolyi trónt megszerezte. „...szinte nem is, vagy csak keveset nevetett, ... sohasem lelte kedvét udvaroncokban, bűvészekben, s igricekben...”⁷ Ez emlékeztet arra a képre, amelyet Thegan Jámbor Lajosról festett.

Királytükör is foglalkozik a nevetéssel. A *Secretum Secretorum* elnevezésű munkát állítólag Arisztotelész írta Nagy Sándornak. Hiltgart von Hürnheim 1282-ben fordította németre. Eszerint a nevetés elveszi a tisztelteméltóságot és öregít, ezért nem jó, ha a király sokat nevet.⁸

³ Legenda S. Stephani regis. Legenda maior. Ed. Bartonic Emma. C. 16. Scriptores Rerum Hungaricarum. Ed. Emericus Szentpéteri, Budapest 1938 (a továbbiakban SRH II.) 392. Ford. Kisdi Klára. In: Az államalapítás korának írott forrásai. (a továbbiakban ÁKÍF). Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1999. 297.; *Veszprémy* i. m. 398–399.

⁴ Balogh 1928. i. m. 50.

⁵ Innes i. m. 141–142.; Szalay i. m. 17.

⁶ Balogh 1928. i. m.; *Veszprémy* i. m. 398–399.; Innes 2002. i. m. 134.

⁷ Villani János krónikája. Hetedik könyv, 1. fejezet. In: A három Villani. Ford. Rácz Miklós. Máriabesnyő 2011. 71.

⁸ Winfried Wilhelmy: Kopf von Grambmäl des Mainzer Erzbischofs Gerhard II. von Eppenstein (reg. 1289–1305) In: Seliges... 170.; *Secretum secretorum*, Pars I. cap. 14. „Decet itaque regem discrecionem et continenciam habere, et a risu multum abstinere, quia frequens risus tollit reverenciam et generat senectutem.” Opera hactenus inedita Rogeri Baconi Fasc. V. *Secretum secretorum cum glossis et notulis tractatus brevis et utilis ad declarandum quaedam obscure dicta Fratris Rogeri*. Ed. Robert Steele. Oxonii 1920. 52. L. még:

A komoly uralkodó toposza mellett rá kell mutatnunk egy másik viszatérő fordulatra: a vidám uralkodó toposzára.⁹ Bizonyos források szerint az uralkodónak derűs, vidám embernek kellett lennie, még ha nem is nevette, csak mosolygott. A *Bibliában* is olvashatunk a király jókedvéről: „Ha a királynak ragyog az arca, életet jelent/a kegye olyan, mint a tavaszi felhő.” Valamint: „A király rosszkedve oroszlán morgása,/a jókedve meg harmat a növényen.”¹⁰ Suetonius *Caesarok élete* c. könyvében így ír Augustusról: „Arckifejezése mindig nyugodt és derűs volt, akár beszélt, akár hallgatott.”¹¹ Főképp angol forrásokban, II. Henrikkel kapcsolatban jelentkezik a *rex facetus* – kedélyes király – típusa, aki derűs és vidám.¹² Walther von der Vogelweide szerint, amikor 1198-ban Sváb Fülöpöt német királlyá koronázták, Fülöp nevetett. A korona is örült, hogy méltó embert választottak a fejedelmek, és a király és a korona egymásra nevettek.¹³ IX. (Szent) Lajost nevetni tudó emberként jellemzi életrajzírója, Joinville.¹⁴

Királytükörben is megjelenik a nevetés helytelenítése mellett a vidámság fontossága. Egy 15. századi bajor királytükör szerint nem jó, ha a király hangosan és sokat nevet, mert gyengeségre utal. Nem szabad durva tréfákat űznie, de szomorkodnia sem szabad. Vidámnak kell lennie.¹⁵

Magyar forrásokban is olvashatunk vidám, mosolygó, nevető uralkodókról. Mindez a nyilvánosság előtti viselkedésben kapott szerepet. Béla

<http://www.colourcountry.net/secretum/node25.html>

⁹ *Le Goff* i. m. 20–21.

¹⁰ Példabeszédek 16,15. 19,12. Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat, Budapest 2000.; *Peter Seiler*: Das Lächeln des Cangrande della Scala. *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 62. (1999) S. 136–143. 140. 12. jegyz. http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/3068/1/Seiler_Das_Laecheln_des_Cangrande_della_Scala_1999.pdf

¹¹ Suetonius: Augustus Octavianus, 79. fej. In: *Caesarok élete*. Ford. utószó, jegyz. Kis Ferencné. Budapest 1964. 92.; *Seiler* i. m. 140. 12. jegyz.

¹² Ralph N. Köhnen: Das Lachen in den Gesichtern der Literatur – Mittelalter und Humanismus. In: *Seliges...* 159.; *Le Goff* i. m. 21.

¹³ „und so lachent beide ein ander an”, idézi *Wilhelmy* i. m. 170. (Amire hivatkozik: „si lachent beide ein ander an” https://www.hs-augsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/13Jh/Walther/wal_ge04.html)

¹⁴ *Jean de Joinville*: Szent Lajos élete és bölcs mondásai. Közzéteszi Csernus Sándor. Budapest 2015. 182., 183., 202., 234., 262.; *The Memoirs of the Lord of Joinville*, trans. Wedgwood, Ethel. III. 7. 10. IV. 1. 4. <http://web.archive.org/web/20081011222823/http://etext.lib.virginia.edu/toc/modeng/public/WedLord.html>; *Le Goff* i. m. 20–21.

¹⁵ „soll nicht laut oder vil lachen, wann vil lachen zaigt waichen müt. Er sol auch nit trawren, wann edler mut beweist sich frölich und kain laid mag im herrschen... Er sol kainen groben schympf treyben aller seiner hanndel, sol frölich sein...” *Wilhelmy* i. m. 170.

király jegyzőjénél Salanus gúnyosan nevezi ki a magyarokat.¹⁶ A 14. századi krónikaszerkesztésben Szvatopluk mosolyogva engedi meg Kusidnak, hogy földet, fűvet és vizet vigyen. Ebben az esetben a mosoly nem a gúny jele, inkább a vidám adakozást fejezi ki. Szvatopluk örömet úgy is értelmezhetjük, hogy a krónikás ironikusan mutatja őt be: most még örül a fejedelem, később ő lesz a vesztes.¹⁷ A krónikaszerkesztés Botond történetében is szerepelteti a nevetést. Miután Botond legyőzi a görög óriást, és a magyarok követelik az császártól az adót, ő kineveti őket. Egyfajta diplomáciai nevetésről van itt is szó, mely a fölényt kívánja kifejezni. Végül mégis megbűnhődik a császár, mert a magyarok kirabolják az országát.¹⁸

Magyar uralkodók vidámságáról és nevetéséről is ír a krónikás hagyomány. Miután Endre és Levente visszatértek Magyarországra, a krónika szerint Orseolo Péter király táborába kikiáltók hatoltak be, és a pogányság mellett bujtogattak, Péter uralma ellen uszítottak. A krónika szerint Péter „nem mutatta, hogy megijedt a hírektől, hanem inkább vidámnak tettette magát...”¹⁹ Nyilvánosság felé mutatott színlelt vidámságról van tehát szó.

Szent László király mosolyáról is olvasunk a krónikában. Figyelemre méltó, hogy a király mosolya olyan szövegösszefüggésben jelenik meg, melyben könnyeiről is olvasunk. A kunok az elbeszélés szerint Kapolcs vezetésével megtámadják az ország keleti részeit. László király Szlavóniából tér vissza, hogy harcoljon velük. Mielőtt harcba bocsátkozna, rövid beszédet intéz övéihez: „Jobb nekem meghalnom veletek, mint hogy feleségeiteket és fiaitokat rabságban lássam.» Ezt mondva könnyezett, majd vörös zászlajával elsőként támadt rá a kunok táborára.”²⁰ Az elbeszélés további részében olvashatunk László mosolygásáról. Miután a király legyőzte Kapolcsot, a kun vezért, a kunok követeket küldtek Lászlóhoz, „gőgös és sértő szavakkal ráparancsoltak, hogy engedje el a foglyokat”. A krónika szerint kinevették a királyt, és „a napot kitűzték, amikor majd Magyarországra bevonulnak. A király, miután ezeket végighallgatta, csak mosolygott...” A megadott napon rájuk támadt és legyőzte őket, megölve a kunok vezérét.²¹ A diplomáciában

¹⁶ Anonymus: A magyarok cselekedetei. Ford. Veszprémy László. Budapest 1999. 14. fejj.; *Veszprémy* i. m. 399.

¹⁷ Chronici Hungarici Compositio Saeculi XIV. Ed. Domanovszky Sándor. C. 28. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Ed. Emericus Szentpéteri, Budapest 1937. (= SRH I.) 339.; Képes Krónika, ford. Bollók János, jegy. Szovák Kornél, Veszprémy László, Budapest 2004. 28.

¹⁸ Chronica, c. 62.; SRH I. 311.; *Veszprémy* i. m. 399.

¹⁹ Chronica, c. 82.; SRH I. 339.; Képes Krónika 55.

²⁰ Chronica, c. 137.; SRH I. 413.; Képes Krónika 90.

²¹ „...*regem deriserunt et statuerunt diem in Hungariam intransi. Cumque rex audisset, subrisit...*” Chronica, c. 138.; SRH I. 414.; Képes Krónika 91.

a nyilvánosság előtt nem volt közömbös, miként adnak át egy üzenetet és azt miként fogadja a másik oldal. A kunok és László egymással való érintkezésében szerepet kapott a nevetés és a mosoly. Mindkettő az ellenféllel szembeni fölényt fejezi ki. A szöveg a kunok viselkedésére a *deriserunt* – kinevették – szót használja, mely ellenszenvesebb benyomást kelt. Lászlóról a *subrisit* – mosolygott – kifejezést olvashatjuk, mely királyhoz illőbb, méltóságteljesebb viselkedés, mint a harsány nevetés, mégis kifejezi a fölényt.

Szent László legendájában a király könnyeiről olvashatunk ugyan, de nevetéséről vagy mosolyáról nem. Szerepet kap azonban a legendában a világ nevetése, mosolygása: László „...a rámosolygó és hízogató világ dicsőségét esendőnek és átmenetinek tekintette, éhezte és szomjazta az igazságot...”²² A nevetés itt negatív összefüggésben jelenik meg, mint a rosszra csábító világ tulajdonsága. Párhuzamként érdemes megemlíteni a strasbourg dóm 1280 körül készült egyik szobrát. A déli Westportalon bűnre csábító figurát látunk, aki sajátos mosollyal az arcán almát kínál. A koronás alak a „világ fejedelme”. Előtte bárgyú mosollyal bókol a balga szűz. A koronás alak másik oldalán kígyók és békák másznak. A balga szűz számára ez az oldal nem látható. Az egyfelől mosolygó, almát kínáló, másfelől visszataszító fejedelem jelképezi, hogy a csábító bűn a pusztulásba vezet.²³

Királyok könnyeire is találunk példát a magyar forrásokban. Szent István megsiratja fiának, Imre hercegnek a halálát, és könnyeket ont, amikor elébe vezetik a megcsonkított Vazult.²⁴ Legendája is szól a király sírásáról. „...a szent egyház épületének padlójára borulva gyakorta bízta szándékának megvalósulását könnyek között Isten akaratára...”²⁵ Amint erre Balogh József rámutatott, a kései antikvitás imaszokása volt a könnyek között végzett imádság.²⁶

A krónikakompozíciónak az a része, mely Salamon király és unokafivérei harcát beszéli el, bővelkedik a hatásos fordulatokban, az eleven jellemábrázolásokban. Érzelemnyilvánításban sincs hiány, ez is hatásos esz-

²² „...aridentis sibi atque blandientis mundi gloriam caducam reputans et transitoriam, 'esurivit atque sitivit iustitiam'...” Legenda S. Ladislai regis, c. 3. SRH II. 516. A magyar szöveg Szent László király legendája, ford. Kurcz Ágnes, In: Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. Szerk. Érszegi Géza. Budapest 1999. (a továbbiakban Árpád-kori...) 90. alapján kis változtatásokkal.

²³ Monika E. Müller: Das Lachen ist dem Menschen eigen... Seine Darstellung in der Kunst des Mittelalters. In: Seliges... 82–83.; Wilhelmy: Denn Lachen macht eien Weisen zum Narren: Das Lachen der Törichen. In: Seliges... 152–153.

²⁴ Chronica, cap. 69 SRH I. 329–320. Képes Krónika 45.

²⁵ Legenda S. Stephani Regis, cap. 7. SRH II. 382.; Szent István király nagybiblik legendája, ford. bev. jegyz. Thoroczkay Gábor, ÁKÍF 278. Thoroczkay G. jegyzete: 973. jegyz.

²⁶ Balogh 1926 i. m. 4. sz. 190–192.

köze a jellemábrázolásnak. Az elbeszélés szerint Géza herceg könnyekre fakadt, mikor a kemeji vereség után találkozott fivérével, Lászlóval. László bátorította bátyját, hogy ne sírjon.²⁷ A fivérek találkozásának elbeszélése szembeállítja a két testvér jellemét: László az erős ember, Géza hamarabb elgyöngül. Az újabb összecsapás, a mogyoródi csata előtt Salamon egyik tanácsosa, Ernye ispán, a béke barátja ejtett könnyeket, miután Vid ispán gögös beszédét hallgatta.²⁸ A mogyoródi csatában László és Géza legyőzték Salamont. A király tanácsosai, Ernye és Vid egyaránt meghaltak. A krónika ezután bőven szól arról, ahogy László az elesetteket siratta, még az ellenségeit is.²⁹ Figyelemre méltó, hogy ebben a szövegrészben László neve mellett nincs ott a *sanctus* vagy a *beatus* jelző. A szöveg nem jelzőkkel érzeti László jámbor voltát, hanem a magatartásának leírásával. Elképzelhető, hogy ez a szövegrész még László szentté avatása előtt készült, de már ekkor ellenségét megsirató, szentéletű emberként ábrázolták őt.

Figyelemre méltó, hogy Salamon és a hercegek viszályának történetében Géza és László ejtenek könnyeket, Salamon azonban nem. Neki a környezetében vannak olyanok, akik sírnak: Ernye ispán és Salamon anyja. A vesztés Salamont Moson várában sírva korholta az édesanyja, hogy miért nem élt békében unokafivéréivel.³⁰ A könnyek történetének még ezzel sincs vége. A győztes, királlyá koronázott Géza karácsonykor meghallgatta Dezső érsek békéről szóló beszédét. A mise után Géza mindenkit kiküldött a püspökök és apátok kivételével, majd könnyeket ontva leborult, és bejelentette lemondását.³¹ A megbánás szertartásos jeleiről van itt szó, nyilvánosság előtt, még ha szűkebb nyilvánosság előtt – püspökök és apátok előtt – mutatott is megbánást a király.

Althoff felsorol olyan élethelyzeteket, melyekben az uralkodók a nyilvánosság előtt könnyeket ejtettek. Ezek közt helyet kap a bűnbánat, önként lemondó uralkodóról azonban nem ír.³² A győzelem után trónjáról lemondani akaró uralkodó szokatlan jelenség. Föl lehet tenni a kérdést: valóban megtörtént-e a fenti jelenet, vagy csak egy későbbi krónikás alakította így az elbeszélés menetét? Felmerül annak a lehetősége, hogy a legitimitás elvét hangsúlyozó krónikás fogalmazta meg ezt az elbeszélést, hangsúlyozva, hogy a felkent, koronás királynak kell uralkodnia.³³ Megemlítendő azonban, hogy a krónika többnyire szelíd, érzékeny lelkű embernek ábrá-

²⁷ Chronica, c. 117.; SRH. I. 385.

²⁸ Chronica, c. 119.; SRH. I. 386.

²⁹ Chronica, c. 122.; SRH. I. 391–393.

³⁰ Chronica c. 123.; SRH. I. 393

³¹ Chronica c. 130.; SRH. I. 402.

³² Althoff 1996. i. m. 245–246. Említi Jámbor Lajost, aki vezekelve visszavonul az uralkodástól, de őt kényszerítették a visszavonulásra, nem önként tette.

³³ Kristó Gyula: Magyar historiográfia I. Budapest 2002. 39.

zolja Gézát. Véleményem szerint Géza valóban önmarcangolásra hajlamos ember lehetett, és nem zárható ki, hogy az egyházi vezetők előtt lemondott a trónról.³⁴ A forrás arról is tanúskodik, hogy a szöveg keletkezése idején a bűnbánatnak, a lemondásnak az volt a szokásos formája, hogy a bűnbánó könnyeket ejt.

Vajon őszinték voltak-e a középkorban a nyilvános események során elsírt könnyek? Ehhez a témához figyelemre méltó magyar forrás Lodomér esztergomi érseknek a pápához írt levele IV. László viselkedéséről. „És hogy az ország határaival szomszédságban levő tatárok táborába ne menjen, saját személyét és az egész országot nyilvánvaló és hirtelen halálveszelelembe ne döntse, nem tudom, hányszor ígérte meg színlelve, mit tudom én, honnét fakadó könnyekkel és hányféle ígérettel, hány testi akadályt legyőzve és gátakat törve.”³⁵ A levél további részében is ír a hamis bűnbánatról. 1288-ban Esztergomban, mielőtt Lodomér feloldozta Lászlót a kiközösítés alól, a király bűnbánatot mutatott. „Nagy megalázkodásnak jegyeit mutatta, mit csak nehezen tud észbevenni a keresztényi egyenesség, csodás mesterséggel bőséges könnyeket ontott, s a feloldozás jótéteményét alázattal esdette.”³⁶ A királynak a nyilvánosság előtt kellett esküt tennie, hogy nem tart kapcsolatot a tatárokkal, nem tart a szolgálatában olyat, „ki az igaz hit egységétől idegen”, ő és emberei elvetik a pogány szokásokat, valamint férjként visszafogadja magához feleségét, Erzsébetet. László mindezzel megesküdt.³⁷

Lodomér érsek tehát a levél szerint hazugnak, színészek tartotta IV. László könnyeit. Arra azonban csak a király későbbi tetteiből jött rá, hogy László alakoskodott. Amikor a király nyilvános bűnbánatot tartott, az érseknek is az lehetett a véleménye, hogy László őszintén viselkedik. A korabeli alapfeltételezés az lehetett, hogy a bűnbánat során őszinte könnyeket illik ejteni.

Más források alapján azonban elmondható: a középkori ember tudatában volt annak, hogy a könnyeket lehet hazudni. Magdeburgi Brúnó, aki IV. Henrik király szászországi háborújáról írt, Henriket mutatta be alakoskodónak. Az elbeszélés szerint a király megöletett egy Konrád nevű előkelőt, majd, hogy a gyanút elterelje, parancsot adott a temetésére, ahol nem

³⁴ Koszta László: Bencés szerzetesség egy korszakváltás határán. *Századok* 146:2. (2012) 269–317. 282.

³⁵ Karácsonyi János: A mérges vipera és az antimonialis. *Századok* 44. (1910) 3. Magyar ford.: Lodomér esztergomi érsek IV. Miklós pápához. In: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. Szerk. Makkai László, Mezey László. Budapest 1960. 202.; Szalay i. m. 61–68.

³⁶ Karácsonyi 2010. i. m. 4.; Lodomér 203.

³⁷ Karácsonyi 2010. i. m. 4.; Lodomér 203–205.

kevés könnyet ontott, merthogy értett a színleléshez.³⁸ Egy 13. századi szerellemel kapcsolatos munka azt ajánlja a szerelmesnek, hogy amikor a szíve hölgye előtt áll, tartson hagymát a keze ügyében, és így csaljon a szemébe könnyeket. Dinzelbacher kétségbe vonja, hogy a középkori királyok hagymával csaltak volna könnyet a szemükbe.³⁹ Hogy IV. László miként csalt könnyeket a szemébe, azt Lodomér nem tudta megmondani.

Érdemes rámutatnunk arra, hogy a szakirodalom eltérően ítéli meg az uralkodók nyilvánosság előtt ejtett könnyeit. Althoff amellett van, hogy adott esetekben előre egyeztetett, megrendezett könnyezés történt (Inszenierung), Dinzelbacher a spontaneitás mellett érvel. Lodomér levele nem beszél előzetes egyeztetésről, de az kiderül belőle, hogy az érsek színlelésnek tartotta a király sírását.

Püspökök könnyeiről és vidámságáról is olvashatunk a forrásokban. Szt. Gellért püspök nagyobbik legendája bővelkedik az érzelemnyilvánításokban. Megjelennek a gyász könnyei, mikor a főhős édesanyja férjét siratja.⁴⁰ Gellért mosolyog, amikor Rasina apát arra biztatja, hogy jöjjön Magyarországra.⁴¹ Gellért és Valter együtt nevetnek, amikor hallgatják a kézi malmot forgató szolgáló énekét, a magyarok szimfóniáját.⁴² Csanád ispán mosolyog, amikor leleplezi a csaló Gyula vezért.⁴³ A nép nevetése is fölhangzik, amikor a bitófára ítélt ember a templomba menekül.⁴⁴ A mosoly és nevetés ismételt előfordulása azt mutatja, hogy a szerző fogékony volt a vidámság iránt. Szt. Gellért könnyeiről is olvasunk a nagyobbik legendában. A püspök könnyezik, amikor előre látja Magyarország belső meghasonlását.⁴⁵

Szt. Gellért nagyobbik legendáját érdemes összehasonlítani a kisebbikkel az érzelemnyilvánítás szempontjából. Mindkét szövegben megvan, hogy Gellért és egy társa hallgatják a kézi malmot forgató nő énekét. A nagyobbik legendában Gellért és a társa nevetnek. A kisebbikben Gellért könnyekig meghatódik, amikor megtudja, hogy más hatalma alá vetve milyen vidáman tud dolgozni a szolgáló. Mindkét szövegben elrendeli, hogy

³⁸ De bello saxonico 11.; *Dinzelbacher* 2009. i. m. 23.

³⁹ *Dinzelbacher* i. m. 43–44.

⁴⁰ *Legenda S. Gerardi episcopi*. Ed. Emericus Madzsar. C. 1. SRH II. 481.; Szent Gellért püspök nagy legendája, ford. Szabó Flóris. In: Árpád-kori... 69. A Szt. Gellért-legendákban levő sírásról és nevetésről ötletadó volt hallgatóm, Mucsi György vázolata.

⁴¹ *Legenda S. Gerardi* c. 3. SRH II. 485.; Szent Gellért püspök n. l. 71.

⁴² *Legenda S. Gerardi*, c. 12. SRH II. 498.; Szent Gellért püspök n. l. 81.

⁴³ *Legenda S. Gerardi*, c. 8. SRH II. 492.; Szent Gellért püspök n. l. 76.

⁴⁴ *Legenda S. Gerardi*, c. 12. SRH II. 49.; Szent Gellért püspök n. l. 82.; L.

Veszprém 2009. i. m. 398.

⁴⁵ Szent Gellért püspök n. l. 82.

pénzt adjanak neki. Az egyik szövegben tehát ugyanabban a szövegösszefüggésben a nevetéssel, a másikkban a sírással találkozunk.⁴⁶

A 12. századi Lukács érsek könnyeiről volt iskolatársa, az angol Gualterus Mapes (Walter Map) emlékezik meg legendaszerű elbeszélésében. Eszerint Lukács könnyek közt átkozta ki az általa kedvelt királyt. Miután a király bűnbánatot tartott, az érsek fölloldozta őt. Lukács a király feloldozása után is sírt, mert előre tudta az uralkodó közeli halálát.⁴⁷

Az Árpád-házhoz kapcsolódó szent hölgyek történeteiben is találkozunk könnyekkel, mosollyal és nevetéssel. Szent László lánya, Piroska a bizánci császár, Komnénosz János felesége lett, a bizánci életrajza Eiréné néven nevezi. Piroska életében jelen volt a mosoly, bár sajátos formában: „De hogy tudnám erényeit elbeszélni... Mert a megboldogult sohasem haragudott, nem táplált senki ellen sem rosszindulatot vagy bosszút, de még ha mosolyognia kellett is, mosolyának ünnepélyesnek kellett lennie.”⁴⁸ A mosoly itt kötelességként tűnik föl, amit az udvari etikett szabályoz. A következő mondat már más hangulatban folytatódik: „Mindig gyászolt és gyötörté magát, mert mindig ajkain voltak Dávid gyászoló zsoltárai.”⁴⁹

Szent Erzsébet életéről szóló forrásokban hangsúlyos szerepet kap Erzsébet derűs személyisége. A szolgálólányai vallomásából tudjuk, hogy titokban megmosott egy visszataszító külsejű koldust. „Amikor azután szolgálói meglepték és korholták, ő csak nevetett.”⁵⁰ Amikor egy rühes kisleányt ápolta, „rendkívül vidáman, kedvesen beszélt hozzá”. Egy leprás nővel foglalkozva „sokat nevetgélt vele, megvetette az ágát, édesen szólt ehhez a szegény asszonyhoz és vigasztalta őt”.⁵¹ Szolgálója emléke szerint Erzsébet „titokban élvezte a könnyek bőséges kegyelmét, amelyeket vidáman, arca eltorzulása nélkül ontott”.⁵² Irmengard nevű szolgálója is ezt erősítette. Erzsébet „akkor sírt a legjobban, amikor legvidámabb volt”. Egyszerre örvendett és sírt, „és amikor zokogott, arca sohasem vált ráncossá és nem torzult el, sőt, mint egy forrásból folytak a könnyei, miközben arca nyugodt és derűs volt”. Az eltorzult arccal sírókról azt mondta: „Olyanok ezek,

⁴⁶ Balogh 1926. i. m. 189–196., 266–273., 269–270.; Szent Gellért püspök kis legendája, ford. Szabó Flóris. In: Árpád-kori... 65.

⁴⁷ Gualteri Mapes: De Nugis curialium. Ed. Thomas Wrigth, 1850. 74–75.; Bodri Ferenc: Lukács érsek és kora. 2003. 99., 113.

⁴⁸ Eirene élete – Vita Irinae. In: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Ford., szerk. Moravcsik Gyula. Budapest 113–121. 119.

⁴⁹ Uo. 119.

⁵⁰ A négy szolgáló vallomása, ford. Csalog Judit, Vinnainé Lakatos Éva. In: Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébetéről. Szerk. J. Horváth Tamás és Szabó Irén. Budapest 2001. 151.

⁵¹ Uo. 173–174.

⁵² Uo. 158.

mintha meg akarnák ijeszteni az Urat. Inkább adnák Istennek, amijük van, jókedvvel boldogan.”⁵³ A visszaemlékezés hangsúlyozza Erzsébet jókedvét és türelmét. Halála előtt, betegségében is vidám volt.⁵⁴ Derűje ellentétben állt környezete elvárásaival. „...gyengeelméjűnek tartották, amiért megvette a világ gazdagságát... Mindezt ő a legnagyobb türelemmel és jókedvűen tűrte, olyannyira, hogy türelmének jó kedélye miatt még azt is felhánytorgatták, hogy igen hamar megfeledkezett férje haláláról, hiszen örül, amikor sírnia kellene.”⁵⁵ A vallomásokból tudható, hogy derűvel viselte a megaláztatást. Egy öregasszony a szűk utcában a sárba lökte Erzsébetet. Ő „igencsak nevetve kelt föl, és örömmel mosta ki a ruháit”.⁵⁶ Egy alkalommal felváltva nevetett és sírt. Isentrudnak bevallotta, hogy látomása volt. Amikor látta Jézust feléje fordulni, akkor nevetett. Amikor az Úr elfordult tőle, könnyezni kezdett.⁵⁷

Az öröm magával ragadó története a következő. Erzsébet, miután adományokat osztott a rászorulóknak, tüzet gyújtatott: „Azt akarjuk, hogy örömük teljes legyen, gyújtsunk hát tüzet!” „És a szegények énekelni kezdtek és nagyon jól érezték magukat. Ezt hallván Boldog Erzsébet így szólt: »Íme, megmondtam nektek, hogy boldoggá kell tennünk az embereket.« És maga is együtt örült az örvendezőkkel.”⁵⁸

Heisterbachi Caesarius életrajzot és szentbeszédet is írt Erzsébetéről. A szentbeszédben feljegyzett egy olyan történetet, mely másutt nem olvasható. Eszerint Erzsébet ruhadarabokat mutatott szolgálóinak és „szíve egyszerűségében valamiféle szent derűvel így szólt hozzájuk: »Ti, hölgyeim, ha ezeket a rongyocskákat valamiképp megőrzitek, azt hiszem, bölcsen jártok el. Mert akkor nem lesz szükség keresgélni ezeket holtam után, amikor majd szent leszek, és csodákat tesz általam az Úr.«”⁵⁹

IV. Béla lányának, Margitnak életéről 1276-ben készült szentté avatási jegyzőkönyve ad hiteles tájékoztatást. Szemtanúk eskü alatt tett vallomásait tartalmazza. Itt tehát nem kell a szerző utólagos torzításával számolnunk. Találkozunk benne a szent királylány sírásával, mosolyával és nevetésével. A vallomások alapján legendák is készültek. A legrégebbi fenn-

⁵³ Uo. 178., 180. Erről Jacobus de Voragine is ír. 264., 271–272. Az utóbbi helyen Erzsébet ezt mondja: „Olyanok, mintha rettegnének Istentől. Vidáman és örvendezve adják az Úrnak, amijük van!”

⁵⁴ A négy szolgáló vallomása 179.

⁵⁵ Uo. 164.

⁵⁶ Uo. 161.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo. 171.

⁵⁹ Caesarius Heisterbacensis szentbeszéde Szent Erzsébet maradványainak átvitelkor. Ford. Csalog Judit. In Magyarország virága... 250. A jegyzet szerint „E tréfás megjegyzés más forrásból nem ismert, valószínűleg egy legendás elemről lehet szó.”

maradt legendát egy elmélet szerint Margit lelki vezetője, Marcellus írta, aki egy időben tartományfőnöke is volt a magyarországi domonkosoknak. Elképzelhető, hogy a legrégebbi szöveg Margit látomásaival zárult, a sírjánál történt csodák felsorolását csak később fűzték hozzá. A fent említett jegyzőkönyv eredetijét Rómába küldték, a 14. században pedig Avignonba kerülhetett. Ott a jegyzőkönyvet és talán a régi legendát is fölhasználva készült egy hosszabb legenda (a *Legenda maior*), bizonyára Garinus tollából. Ezt tévesen „nápolyinak” emlegetik. Talán ennek kivonata az a rövidebb legendaszöveg, mely valóban Garinus neve alatt maradt fenn. A 16. század elején a Margit-szigeten élt domonkos apáca, Ráskai Lea átíratában magyar nyelvű Margit-legenda is ránk hagyományozódott. Ez a szöveg a latin nyelvű régi legenda és a jegyzőkönyv egybeszerkesztett változata.⁶⁰ A jegyzőkönyvet, a fennmaradt latin és magyar nyelvű legendákat érdemes egymással összehasonlítva vizsgálni. Lényegében egybevág a tanúságuk, árnyalatnyi különbségekre azonban helyenként rámutathatunk.

A jegyzőkönyv több tanúvallomása is megemlékezik Margit könnyeiről, amiket a feszület előtt vagy a szenvedéstörténetet hallgatva ontott.⁶¹ Olvashatunk azonban Margit mosolyáról, sőt nevetéséről is. Szent Margitról a következőt írja legrégebbi legendája: „Sosem tört ki hangos nevetésben, mert meg volt áldva a szemérmesség erényével.”⁶² Hasonlóképp szól a magyar nyelvű legendája is: „...soha ev magat nem agya vala magas meuetesre, fel ualo meuetesre”.⁶³

⁶⁰ Klaniczay Gábor: Előszó. In: Árpád-házi Szent Margit legrégebbi legendája és szentté avatási pere. Ford. Bellus Ibolya és Szabó Zsuzsanna. A jegyzeteket írta Bellus Ibolya. Budapest 1999. 18–23.; Klaniczay Tibor: A Margit-legendák történetének revíziója. In: Szent Margit legendái és stigmái. Budapest 1994. 51–66.; Deák Viktória Hedvig O. P.: Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia Garinus legendája nyomán. Budapest 2005. 56–61.

⁶¹ Pl. Tanúvallomások I., III., XVII., XXXI., XXXVI.; Deák i. m. 315., 339–340.; Nagy i. m. 200., 400–401.

⁶² Boldog Margit élettörténete, ford. Bellus Ibolya. In: Árpád-házi Szent Margit legrégebbi legendája és szentté avatási pere. Ford. Bellus Ibolya és Szabó Zsuzsanna. A jegyzeteket írta Bellus Ibolya. Budapest 1999. 30.; Quedam legenda b. Margarita de Ungaria, In: Catalogus Fontium historiae Hungaricae. III. Ed. Gombos Ferenc Albin, Budapest 1938. 2010. „...numquam se in risum excussum resolvens...”

⁶³ Szent Margit élete 1510. A nyelvelmélet hasonmása és betűhív átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az átíratot és a jegyzeteket készítette Dömötör Adrienne és Pólya Katalin, Farkas Vilmos irányításával. A bevezetést írta P. Balázs János. Budapest 1990. 49. <http://mek.oszk.hu/05100/05166/pdf/margit1.pdf> „...soha ő magát nem adja vala magas nevetésre, fel való nevetésre.” Szent Margit legendája. In Árpád-kori... 106.

A szentté avatási jegyzőkönyv szerint az egyik tanú, Katalin úrnő Margit nevetéséről is beszélt. Mindketten a skapuláréjukban vittek húst a konyhára. Katalin skapuláréja bemocskolódott a hústól, Margiténak a vallomás szerint semmi baja sem lett. Katalin így folytatta vallomását: „...erre nagyon elszomorodtam, s meg is haragudtam rá, mintha csak ő lett volna az oka, ő pedig elnevette magát, s így szólt hozzám: »Miért haragszol? jól tudom, mire gondolsz«, s elmondta nekem töviről hegyire, ami a fejemben járt.”⁶⁴ A nevetés itt áldozatos jócselekedetet kísér. Talán a harag és szomorúság elűzése is célja lehet, és talán az is, hogy őt magát ne csodálják. Katalin vallomása azért is érdekes, mert Margit nevetésének említése előtt más apácák nyöszörgéséről, sírásáról ír, akiknek panaszára Margit odafigyel. Katalin a nevetés történet után Margit sírásáról is beszél, saját magát pedig szomorúnak és a haragosnak vallja. Olyan tanúvallomást olvashatunk tehát, mely bővelkedik az érzelemnyilvánításokban, életszerű bepillantást ad a szigeti apácák érzésvilágába. Azt a történetet, melyben a két apáca skapuláréjában viszi a húst, a magyar nyelvű legenda is elbeszéli, lényegében a jegyzőkönyvi változattal megegyező módon, de a magyar legendában Margit nem nevet, hanem „mosolyodván” válaszol.⁶⁵ Így nem keletkezik ellentmondás a legenda elejével, ahol arról van szó, hogy Margit nem nevelt hangosan.

Margit mosolyáról Benedicta úrnő vallomásában is olvasunk. Eszerint Margit ismételten hívta Kinga nővért, hogy segítsen kivinni a vizesedényt, amelyben az apácák a kezüket mosták. „...miközben az edényt kiürítették, Kinga soror a vizet Margit soror mellére loccsantotta, ő »*cepit ridere*«, s így szólt: »Jó soror, miért tetted ezt?« S akkor Kinga soror ott hagyta őt.” Az elbeszélő, Benedicta szemtanúja volt az esetnek.⁶⁶ A latin szövegben olvasható „*cepit ridere*” fordulatot a magyar fordítás így adja vissza: „pedig elmosolyodott”. A *cepit ridere* alak azonban így is érthető: nevetni kezdett. A *Legenda maior* is tartalmazza ezt az elbeszélést, de enyhén változtat a szóhasználaton. A jegyzőkönyv „*cepit ridere*” szókapcsolata helyett itt az áll: *subridens*.⁶⁷ Ez már azt jelenti: mosolyogva.

⁶⁴ Tanúvallomások, XXI. 148. A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. Tomus I. 1103–1276. Ed. Fraknói Vilmos. Budapest 1896. (a továbbiakban MRV) 241.

⁶⁵ Szent Margit legendája 121.

⁶⁶ Tanúvallomások, VII. tanú, 96. „...et dum evacuaient illud vas, dicta soror Chinga sparsit aquam super pectus dicte sororis Margarethe, et ipsa cepit ridere, dicens: 'Bona soror, quare fecisti hoc?' et tunc illa soror Chinga recessit ab ea.” MRV, 195.

⁶⁷ „...sororem in spiritu bonitatis clementer corripuit, subridens et dicens: 'O bona soror, quare hoc fecisti?'" Legenda Neapolitana, I. 24. In: Gombos III. 2495. (Magyar fordítása: Garinus de Giaco: Szent Margit élete. Ford. bev.: Deák Viktória

A fennmaradt változatok közül a magyar nyelvű legenda hozza még ezt a történetet. Ezen a ponton a *Legenda maior*hoz hasonlóan fogalmaz. Szent Margit a magyar szövegben a „mosdóvíz moslékát” Csenge nővérrrel együtt vitte ki. Az említett nővér „kezdé Szent Margit asszonyt arcul verni a moslékvízzel”. Ő azonban „mosolyogván mondá: »Szerető atyámfia, mit mívelsz?»”⁶⁸

A jegyzőkönyvben olvasható Kinga (Chinga) és a magyar legendában szereplő Csenge (Chenge) nevek nyilván egymás változatai. A jegyzőkönyvben és a *Legenda maior*ban csak Margit mellére loccsantja a vizet, a magyarban megüti. Ami a számunkra leginkább érdekes: a tanúvallomás szövegében szereplő *cepit ridere* fordítható úgy is, hogy Margit nevetni kezdett, a *Legenda maior* és magyar szöveg szerint azonban csak mosolygott. Mosolyról és nevetésről ebben az összefüggésben egyaránt elmondható, hogy nem a hagyományos értelemben vett örömről, hanem a szenvedés derűs elviseléséről tanúskodik. Vajon elképzelhető, hogy a legendaíró finomított a jegyzőkönyv szóhasználatán?⁶⁹ A *Legenda maior* két esetben használja Margit jellemzésére a *subridens* szót, egyszer a *ridendo* alakot. A második *subridens* és a *ridendo* a ránk maradt jegyzőkönyv-változat megfelelő helyein nem szerepelnek.⁷⁰ A magyar legenda Margit jellemzésére a mosolyát említi, de a nevetésről csak nemlegesen ír.⁷¹

A tanúvallomások szerint egy összeomló ház temetett maga alá egy kisfiút, majd, miután Margithoz fohászkodnak, a gyermek életre kelt.⁷² Furcsának tűnhet, de a *Legenda maior*ban ennél a résznél nevetésről is olvashatunk. Mielőtt még az anya imádkozna, valaki megjegyyezte az ott állók közül, hogy a gyermek föl fog kelni. Erre mások kinevették. „Tudjuk, hogy föl fog támadni a feltámadáskor, az utolsó napon.”⁷³ (A *Legenda maior* másutt is használja a hitetlenség érzékeltetésére a kinevetés fordulatát.)⁷⁴ A jegyzőkönyv ránk maradt elbeszélése különbözik a legendaétól. A jegyző-

Hedvig OP. In: Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból II. Szerk. Madas Edit, Klaniczay Gábor. Budapest 2001. 181–234.)

⁶⁸ Szent Margit legendája, 112. „...mosoluluan monda...” Szent Margit élete 1510. 87.

⁶⁹ Efféle változtatásokról l. *Deák* i. m. 2005.

⁷⁰ *Legenda Neapolitana*, I. 36. (2503); I. 39. (2504); I. 54. (2512); Tanúvallomások, III. 75., XI. 109–110., VI. 90., 314., 58. jegyzet; MRV 178. 208. 191.

⁷¹ Szent Margit legendája, 112., 121., 127., 145–146. Pozitív alakban tűnik föl a nevetés, amikor egy meggyógyult ember egyik fia sír, a másik nevet. Szent Margit legendája 162.; Tanúvallomás LXXV.

⁷² Tanúvallomások, LXXXIX., CVI., CVII., 276., 297., 300–301.

⁷³ „Dicebant quidam de astantibus: 'Puer iste surget.' Alii deridebant, scientes, quod mortui naturaliter non resurgunt; et dicebant: »Scimus, quod resurget in resurrectione in novissimo die.«” *Legenda Neapolitana*, II. 67. (2542.)

⁷⁴ *Legenda Neapolitana* II. 31., 51. (Kinevetés még: I. 49.)

könyv tanúvallomásaiban nem szerepel, hogy a körülállók nevettek volna. Az egyik tanú szerint azonban az emberek meglehetősen részvétlenül nyilatkoztak a gyermek állapotáról: „Akkor fog föltámadni, amikor azok, akik már hét esztendeje meghaltak.”⁷⁵ A *Legenda maior* szerzője ezt a mondatot bibliai kifejezéssel finomítja. Az Evangélium azon részére emlékeztet a szöveg, amikor Jézus Lázár halála utána Lázár testvéréhez, Mártához érkezik, és így vigasztalja: „Feltámad testvéred.” Márta nem érti Jézus szavait. „Tudom, hogy feltámad – mondta Márta – majd a feltámadáskor, az utolsó napon.” Jézus nem sokkal később föltámasztja Lázárt.⁷⁶ Ahogy a *Legenda maior* szerzője bibliai mondatot ad a kételkedő emberek szájába, úgy nevetésük említése is hasonlít egy bibliai jelenethez: amikor Jézus Jairus lányát készül föltámasztani, így szól a síró emberekhez: „»A kislány nem halt meg, csak alszik.« Erre kinevették.”⁷⁷ A rendelkezésünkre álló jegyzőkönyvváltozat töredékes, nem tudjuk, hogy a *Legenda maior* szerzője előtt pontosan milyen forrásszöveg állt. Feltételezhető azonban hogy szerző itt is bibliai fordulatokat szőtt elbeszélésébe, ahogy ezt műve más pontjain is tette.⁷⁸ Az emberek nevetésének említése is bibliai fordulat lehet, mely egyúttal életszerűbbé is tette az elbeszélést. A régi latin legenda és a 16. századi magyar változat elbeszéli a kisfiú életre kelését, de a körülállók nevetéséről, kétkedéséről nem szólnak.

A Szent Margitról szóló források még más érdekes adatokat is tartalmaznak korabeli emberek sírásáról és nevetéséről, ezekről későbbi munkámban szólnok.

Figyelembe kell vennünk, hogy a nevetés megítélése változott a középkor folyamán. A korai időszakban inkább negatívan ítélték meg. Szt. Mártonról pl. azt írja Sulpicius Severus, hogy mennyei derű volt az arcán, de senki sem látta őt nevetni.⁷⁹ A 12–13. században, Alanus ab Insulis, majd Aquinói Szt. Tamás műveiben már kedvezőbb a nevetés megítélése.⁸⁰ A változást érdemes figyelembe venni a magyar források értékelésénél is.

⁷⁵ Tanúvallomások CVI. 297.

⁷⁶ János 11:23–24.

⁷⁷ Márk 5:39–40.

⁷⁸ L. a magyar fordítás jegyzeteit, valamint *Deák* i. m. 381–382.

⁷⁹ „*Nemo umquam illum vidit iratum... nemo ridentem; unus idemque fuit semper; caelestem quodammodo laetitia praeferebat estra naturam hominis videbatur.*” Sulpicius Severus: *Vita Sancti Martini*. Szerk. Havas László. 27. 1. In: Ókeresztény latin írók. Redegerunt: Ladislaus Havas et Emericus Tegyei. Debrecen 2003. 440. Sulpici Severi Vita Sancti Martini episcopi et confessoris, <http://www.thelatinlibrary.com/sulpiciusseverusmartin.html>; Sulpicius Severus on the Life of St. Martin. Transl. and Notes by Alexander Roberts, <http://www.users.csbsju.edu/~eknuth/npnf2-11/sulpitium/lifeofst.html>

⁸⁰ *Wilhelmy* i. m. Das leise Lachen des Mittelalters. In: Seliges... 38–55., 45–47.

Korai uralkodóink és szentjeink életrajzaiban említésre méltó szerepe van a könnyeknek, valamint a mosolynak és nevetésnek. A nyilvánosság előtt elsírt uralkodói könnyeknek üzenetértéke lehetett, akkor is, ha megrendezték őket. Az uralkodói nevetés, mosoly kifejezhette a fölényt, de a mosoly a jókedvű adakozás kísérője is lehetett. Sok esetben nem dönthető el egyértelműen, hogy valóban megtörtént-e a forrásban említett érzelemnyilvánítás. Szent Erzsébet és Margit könnyeiről és derűjéről azonban őket ismerő személyek számoltak be, az ő esetükben elmondható, hogy valóban megtörtént az az érzelemnyilvánítás, melyről a forrás szól. A fenti források vizsgálata lehetőséget ad arra, hogy magunk előtt lássuk a középkori embert, és közelebb juthassunk a középkori ember világképének jobb megértéséhez.

JOHANNITA PECSÉTHASZNÁLAT A 13–14. SZÁZADBAN ÉS EURÓPAI KONTEXTUSA

A johannita rendtörténet-írásban jó ideje kitapintható a szándék a lovagrendi pecséthasználat legfőbb jellemzőinek összefoglalására, ennek ellenére egységes szempontrendszerrel mind a mai napig nem sikerült kialakítania a témával foglalkozó kutatóknak.¹ Ennek hiánya nehezíti az egységes feldolgozást, illetve az egyes jellemzők összevetését, helyi jellegzetességek egyértelmű elhatárolását. A jogi írásbeliség sajátosságaitól az ikonográfiai jellemzőkig meglehetősen nagy skálán vizsgálható a hitelesítő eszközök ezen csoportja, így módon az alapos elemzés meglehetősen széles horizont ismeretét követeli. Az áttekintés során ezt a sokoldalú megközelítést próbáljuk érvényesíteni, és kísérletet teszünk egy tipológia továbbgondolására is, amelynek alapjait a johannita rend fontos monográfusa, Edwin J. King vetette meg még a 20. század első harmadában.² King alapvetően funkcionálisan csoportosította a rend tagjai, illetve intézményei által használt pecséteket, s ebből a szempontból négy csoportot különített el: 1) a perjelség pecsétjei; 2) a perjelség méltóságviselőinek pecsétjei; 3) a preceptoratusok közös pecsétjei; 4) és a preceptoratusok méltóságviselőinek pecsétjei. Az alábbiakban King tipológiájától némileg eltérő felosztást követünk, vala-

¹ A teljesség igénye nélkül: *Edwin J. King*: The Seals of the Order of St. John of Jerusalem. London 1932.; *Mario de Visser*: I sigilli del sovrano militare ordine di Malta. Milano 1942.; *Giacomo Carlo Bascape*: I sigilli degli ordini militari ed ospedalieri. In: Studi storici in onore di Francesco Loddo Canepa. Firenze 1959. 77–106.; *Uő*: I sigilli degli ordini militari et ospedalieri nel Medioevo, parte II: le formule di corroborazione (XIII–XIV. secoli). Archivi: Archivi d'Italia e rassegna internazionale degli archivi 27. (1960. 3–4. sz.) 298–313.; *Uő*: Sigilli degli ordini militari et ospedalieri. In: Sigillografia. Il sigillo nella diplomazia, nel diritto, nella storia, nell'arte. Parte II: Sigillografia ecclesiastica. (Archivio della Fondazione italiana per la storia amministrativa. Collana 1.) Milano 1978. 251–308.; *Michael Gervers*, ed.: The Cartulary of the Knights of St. John of Jerusalem in England: prima camera, Essex. Oxford–New York 1996.; *Helen J. Nicholson*: Love, War, and the Grail. (History of Warfare 4.) Leiden–Boston 2001.; *Jürgen Sarnowsky*: Ritterorden als Landesherren: Münzen und Siegel als Selbstzeugnisse. In: Selbstbild und Selbstverständnis der geistlichen Ritterorden. Szerk. Roman Czaja – Jürgen Sarnowsky. (Ordines militares – Colloquia Torunensia Historica 13.) Toruń 2005. 181–197.; *Jochen Burgtorf*: The Central Convent of Hospitallers and Templars: History, Organization, and Personnel (1099/1120–1310). (History of Warfare 50.) Leiden–Boston 2008.; *Jonathan Riley-Smith*: The Knights Hospitaller in the Levant, c.1070–1309. Houndmills–New York 2012.

² *King, E. J.*: The Seals of the Order i. m. 95.

mint nem csupán a fennmaradt pecséteket vesszük számba, hanem a hitelesítő eszközökre történő utalásokat is, amennyiben azok hozzásegítenek bennünket a pecséthasználat – akár részleges – rekonstruálásához. Pecsét-töredékeket, illetve az oklevelek *corroboratió*jában fellelhető információkat is hasznosítani igyekeztünk a johannita pecséthasználat feltárása során.

Az elsőként tárgyalt, bár nem feltétlenül legkorábbi fennmaradt johannita pecsét a perjelség pecsétje (*sigillum prioratus*) volt.³ A johannita tartományi pecsétet a perjelség egészét érintő ügyekben használták, például a rendi birtokok bérbeadásánál, ily módon ezt a pecsétet az *ad causas* típusú pecsétek közé sorolhatjuk.⁴ Nem zárható ki, hogy a magyar–szlávón rendtartomány létrejöttékor vették a pecsét nyomóját, de funkcióját ismerve sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a 14. század elején került sor erre. A perjelségi pecsét már 1320-ban használatban volt, és Filippo de Gragnana perjel (1317–1329) tevékenységéhez köthető.⁵ A pecsét(ek) nem marad(tak) az utókorra, de a kb. 3 cm-es *plicán* a felfüggesztésre szolgáló bőrszalag(ok) még ma is látható(k). Az oklevél *corroboratió*ja azt állítja, hogy a dokumentum a perjelség pecsétjeivel lett megerősítve, bár arra nem derül fény, hogy a többes szám pontosan mire utal. Minthogy az oklevél a Tolna megyei Gyánton tartott tartományi káptalanon került kiállításra, valószínűsíthető, hogy a jelenlévő preceptorok közül helyezte rá több is a pecsétjét. Egy évvel később egy másik oklevél pecsételési záradéka rögzítette a tényt, hogy az a perjelség pecsétjével lett megerősítve a tartományi káptalanon (*sigillum prioratus*), de itt nem történt utalás több pecsét elhelyezésére. Sajnos a pecsét leszakadt az oklevél hártájáról, pusztán egy kék-sárga sodrott selyemzsinór tanúsítja az egykori megerősítő eszköz jelenlétét.⁶ Ezt követően Filippo de Gragnana rendszeresen használta a perjelség pecsétjét, de bizonyosan nem vitte magával külföldre, mert távollétében helytartója, Girardo de Gragnana (1321?–1328) használta a hitelesítő eszközt 1326-ban.⁷ Ezzel

³ L. 1. ábra.

⁴ Vö. Takács Imre: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Budapest 1992. 29.

⁵ 1320. április 24. Marko Kostrenčić – Tadija Smičiklas: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. I–XVIII. Zagreb 1904–1998. (a továbbiakban: CDCr) VIII. 556–559.; Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Praeside Julio Kristó. (a továbbiakban: AOKl) I–XL. Budapest–Szeged 1990–2016.

⁶ 1321. április 9. CDCr IX. 10–11.; AOKl VI. 39.

⁷ 1326. április 24. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL), Országos Levéltár (OL), Diplomatikai Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény (a továbbiakban: DL) 106 115.; MNL OL Mohács előtti gyűjtemény, fotómásolatok (a továbbiakban: DF) 258 480; AOKl X. 111–112.

tulajdonképpen a rendi szabályokhoz tartotta magát, amelyek rögzítették, hogy a perjelségi pecsétet a rend levéltárában (*conservatorium*) kell őrizni.⁸

Időnként persze visszaélések is történtek, s részben ez vezette Helion de Villeneuve nagymestert (1319–1346), hogy a rendi szabályzatba 1337-ben bevezesse az előírást, miszerint a perjelség pecsétjét a perjel és négy senior rendtag pecsétje alatt kell őrizni, s a pecséthasználatra e rendtagok tudtával és egyetértésével kerülhet sor.⁹ Bár a rend vezetője visszaélésekre és a rendet ért veszteségekre hivatkozott az új szabály bevezetése magyarázataként, a magyar gyakorlatot látva úgy tűnik, hogy a szigorúbb adminisztráció tulajdonképpen egy már létező gyakorlatot erősített meg. Visszaélésekre persze idehaza is akadhatott példa. 1329 novemberében a tartományi káptalanon kiállított oklevélre¹⁰ kilenc pecsétet függesztettek, közöttük a perjelség új pecsétjét. Az oklevél *corroboratio*ja szerint¹¹ az új perjelségi pecsét mellé a perjel (titkos), valamint a rendtagok pecsétjeit is ráfüggesztették a pergamenre. Az egyedi megoldást talán a dokumentum narrációjában megismert „összeesküvés” követelte, de erre az oklevél fogalmazója nem adott magyarázatot.¹²

Sajnos 1330 és 1335 között a magyar–szlavón perjeli méltóság üresedésben volt, így a perjelségi pecsétről, illetve annak használatáról nincsenek híreink. A széküresedést követően hivatalba lépő perjel, a provanszál Pierre (Peyre) Cornuti (1335–1348) már 1336-ban használta a perjelség

⁸ Anthony Luttrell: Gli Ospitalieri di San Giovanni di Gerusalemme dal continente alle isole. In: Acri 1291: La Fine della Presenza degli Ordini Militari in Terra Santa i Nuovi Orientamenti nel XIV secolo. Ed. Francesco Tommasi. Perugia 1996. 88.; Burgtorf, J.: The Central Convent of Hospitallers i. m. 111–112.; Riley-Smith, J.: The Knights Hospitallers i. m. 135., 144.

⁹ King, E. J.: The Seals of the Order i. m. 130–131.; Riley-Smith, J.: The Knights Hospitallers i. m. 198–199.

¹⁰ 1329. november 25. DF 257 974 (E), DF 258 481 (M): AOkl XIII. 368–369.

¹¹ „...has privilegiales litteras fieri fecimus et novi sigilli prioratus nostri Hungarie et Slavonie et sigilli nostri secreti et sigillorum fratrum suprascriptorum apensione muniri et roborari”.

¹² Van egy másik oklevél is, amely utalt az új perjelségi pecsétre. DL 106 114: Georgius Fejér, ed.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Buda 1829–1844. (a továbbiakban: Fejér CD) VIII/2. 495–496.; AOkl VII. 285. Az átíró dokumentumot, amelynek hiányzik az *eschatocolluma*, 1323. november 29. utánra datálta az Anjou-kori oklevéltár szerkesztője (a MNL OL kiadó mutatóját követve), de az új pecsét készítését rekonstruálva valószínű, hogy az átírásra évekkel később, 1328 májusa és 1329 novembere között került sor, jó eséllyel éppen az 1329 novemberében Csurgón megtartott tartományi káptalanon (mert ezt megelőzően csak 1327-ben tartottak tartományi gyűlést). Vö. Hunyadi Zsolt: The Hospitalers in the Medieval Kingdom of Hungary, c.1150–1387. Budapest 2010. 345.

pecsétjét.¹³ Vélhetően az elődje által használt pecsétnyomóval hitelesítette dokumentumait, de erre nem található utalás sem az első, sem pedig a későbbi oklevelekben. Az sem rekonstruálható egyértelműen, hogy milyen pecséttel lett hitelesítve a sorban következő, 1339-ből fennmaradt oklevél, ugyanis mindössze az egykori kerek pecsét nyoma vehető ki az oklevél hátlapján.¹⁴ Fél évvel később, 1340 májusában Pierre Cornuti helytartót nevezett ki távolléte idejére Fulco Rocafolii személyében, de sajnos az oklevél csak 16. századi átírásban maradt fenn. Két apró megjegyzést azonban érdemes tennünk az oklevéllel, illetve kiadásával kapcsolatban.¹⁵ Az átírásban fennmaradt oklevél átírója (majd kiadója) a datálás helyét „Turáná”-nak olvasta, és Torinóként azonosította a helynevet. Ez cáfolni látszik azt a fenti feltételezést, hogy a perjel nem vitte magával a perjelség pecsétjét külföldre, hanem itteni rendtársai pecsétje alatt őrizték távollétében. Az olvasat azonban szinte bizonyosan téves, és *Aurana* állhatott az eredetiben, vagyis a perjelség egyik központi helyén, a vránai várban tartózkodott a perjel, s még indulása előtt nevezte ki a helytartót. A kiadott magyar nyelvű regeszta is kissé félrevezető, mert úgy fogalmaz, hogy „erről [Petrus Cornutus] perjeli függőpecsétjével megerősített privilegiális oklevélet bocsát ki”, holott az oklevél úgy fogalmaz, hogy *sigilli prioratus nostri Hungarie et Sclavonie appensione muniri et roborari*.¹⁶ Azaz nem a perjel, hanem a perjelség pecsétjét függesztették a dokumentumra.

Pierre Cornuti rendszeresen használta a perjelségi pecsétet: 1344 augusztusában predialisaik számára bérbe adott földek kapcsán,¹⁷ majd 1345 tavaszán az ugyanebben az ügyben kiállított oklevelet a perjelségi és a szentai tartományi káptalanon jelen lévő preceptorok (7) pecsétjeivel hitelesítették.¹⁸ Már a magyar–szlavón rendtartomány 18. századi monográfiusa, Pray György publikálta a pecsétképet és a pecsét köriratát (+S[IGILLUM] PRIORATUS HOSPITALIS S[ANCTI] I[H]OA[NN]IS HUNG[ARIAE] ET SCLAVON[IAE]),¹⁹ mivel azonban a pecsét mára elveszett, minden kétséget kizáróan nem állítható, hogy az a korábban is használatban lévő pecséttel azonos *typarium*-mal készült. A fennmaradt írott források alapján úgy tűnik, hogy a perjel-

¹³ 1336. december 6. Fejér CD VIII/4. 204–206.; CDCr X. 285–286.

¹⁴ 1339. december 9. DF 258 550; AOkl XXIII. 336–337. Vö. *Solymosi László*: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Budapest 1998. 258–259.

¹⁵ 1340. május 31. CDCr X. 555–557.

¹⁶ AOkl XXIV. 163.

¹⁷ 1344. augusztus 8. DL 100 023 (A1345); AOkl XXVIII. 315.

¹⁸ 1345. április 24. DL 100 023 (E); AOkl XXIX. 182–183.

¹⁹ *Dissertatio historico-critica de Prioratu Auranae in qua origo, progressus, et interitus, ex monumentis nondum editis, compendio a P. Georgio Pray e S. J. explicantur*. Viennae 1773. 104.

ségi pecsét ezt követően egy ideig nem volt használatban. Pierre utódja a perjeli székből Baudoin Cornuti (1348–1374) lett, aki 1350-ben a vránai tartományi gyűlésen használta a perjelség pecsétjét,²⁰ de vélhetően utoljára, mert 1353 februárjában már I. Lajos király előtt tiltakoztak a tartomány johannitái.²¹ A tiltakozásból ekkor még csak az derült ki, hogy a meglehetősen kalandos életű Montreal du Bar (Frà Moriale), aki egy ideig (1348–1350?) a perjeli címet bitorolta, magához vette a perjelség számos oklevelét. Egy három hónappal később kiállított oklevélből azonban sokkal súlyosabb események is körvonalazódnak: *Et quia sigillum vetus dicti nostri prioratus pervenit ad manus fratris Monregalis de Albanno rebellis et inobedientis nostre religionis, qui sub eodem sigillo fecit indebite aliquas concessiones et donaciones de possessionibus domus nostre supradicte, tam ipsum sigillum vetus, quam donaciones omnes per ipsum fratrem Monregalem factas cassamus, revocamus et annulamus nulliusque efficacie existere volumus nobis valoris.* A történetek további érdekessége, hogy május 16-án a dubicai tartományi káptalanon értesülünk a történetek részleteiről, de az új pecsétnyomó már május 6-ra bizonyosan elkészült, mert a legitim perjel, azaz Baudoin Gorán használta, sőt, bár erősen sérült állapotban, de fennmaradt a pecsét nyomata.²² Vörös-kék sodraton, köralakú, kb. 40 mm átmérőjű természetes színű liliomos pecsét, amelynek erősen sérült volta miatt a pontos fizikai méretei nem meghatározhatók.²³ Annyi azonban még így is valószínűsíthető, hogy ikonográfiai szempontból közeli rokonságot mutat az 1345-ös pecséttel, és legfeljebb a „biztonsági elemeket” módosították valamelyest. Baudoin meglehetősen hosszú hivatali ideje alatt rendszeresen használta a perjelség pecsétjét, s nincs nyoma annak, hogy saját pecsétet vésetett volna.²⁴ Provanszál utódja, Raymond de Beaumont (1374–1379/1381) ugyanazt a pecsétnyomót használta. Sajátos módon az első tartományi káptalanján, 1374 őszén kiadott oklevelek egyikének sincs pecsételési záradéka, bár a dokumentumokon függőpecsétek voltak eredetileg, és

²⁰ 1350. január 16. CDCr XI. 566–567.: „...tenoris sigillis sancti Gregorii baiulie Aurane et prioratus nostri Ungarie et Sclavonie pendentibus fecimus communiri...”, azaz a vránai Szent Gergely johannita preceptoratus pecsétje is rákerült az oklevélre.

²¹ 1353. február 14. DL 31, DL 106 124, DL 106 664; Fejér CD IX/2. 228–229.

²² „...sigillo novo prioratus nostri ... apensione muniri et roborari fecimus...” 1353. május 6. *Thallóczy Lajos – Horváth Sándor: Alsó-Szlavóniai okmánytár* (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék), 1244–1718. Budapest 1912. (a továbbiakban: *Alsó-Szlavónia*) 43–45.; CDCr XII. 159–161.

²³ Gyenge minőségű fekete-fehér fotókat l. *Lelja Dobronić: Viteški redovi. Templari i Ivanovci u Hrvatskoj*. Zagreb 1984. 162.; *Uő: Templari i Ivanovci u Hrvatskoj*. (Bibliotheka Povjesnica) Zagreb 2002. 160., 163.

²⁴ L. pl. Fejér CD IX/2. 624., IX/3. 198–199., IX/4. 263., 371–372.; *Alsó-Szlavónia* 66., 82–83.; CDCr XII. 414., XIII. 153.; DL 8617.

ezek egyike – bár sérülten – fennmaradt.²⁵ A tartományi gyűlést követően Raymond valószínűleg elhagyta a perjelség területét, Csurgó és Újudvar preceptorai tisztéről is lemondott Arnold de Beaumont javára 1375 tavaszán, és nincs nyoma annak, hogy távolléte idején használta volna a perjelség pecsétjét.²⁶

Ezt követően hosszú ideig nincs nyoma annak, hogy a magyar–szlavón perjelség tartományi káptalant hívott volna össze, ahol a perjelség pecsétjét használhatta volna a perjel. Ennek oka részben a Lajos király és a pápa közötti vita volt, amelynek során a magyar uralkodó megpróbált beavatkozni a perjel kiválasztásába. Másrészt a helyzetet tovább súlyosbította az 1378-ban kezdődő ún. nyugati egyházszakadás, amely a magyar–szlavón johannita rendtartományt is erősen megosztotta.²⁷ Mindazonáltal Raymond a zavaros időkben is megőrizte perjeli méltóságát 1381-ig, sőt, még 1384 őszén is visszatért egy rövid időre a magyar–szlavón tartományba. Zadari (*in hospitio nostro*) tartózkodása ráadásul közel sem jelképes volt. Szentgyörgyi Tamás dalmát–szlavón bánnak bérbe adta a perjelség birtokainak egy részét (a Sopron környéki egykori templomos birtokokat).²⁸ Az oklevél *corroboratió*ja arra utal, hogy a perjelség új pecsétjével pecsételte meg: *...concessimus sigilli novi prioratus nostri predicti Ungarie et Sclavonie appensione munitas*.²⁹ Új pecsét vésetésére vélhetően azért volt szüksége, mert évekkel korábban – a rendi előírások szerint – nem vitte magával a pecsétnyomót, s azt minden bizonnyal helytartója, Arnold de Beaumont őrizte a csurgói preceptorátusban. A szkizma idején kialakult zavaros helyzetet kihasználva egy ambiciózus hazai johannita, Palizsnai János (1379–1383) már 1379-től viselni kezdte a magyar–szlavón perjeli címet, jóllehet sem a nagymester, sem a generális káptalan, de még a pápa sem emelte ebbe a méltóságba.³⁰ A perjeli pecsétéhez azonban valahogyan

²⁵ DL 6319; Fejér CD XI/4. 614–616. vörös sodraton köralakú, kb. 40 mm átmérőjű liliomos pecsét, erősen sérült körirata: +S. PRIORATUS HOSPITALIS S[ANCTI] I[H]OA[NN]IS HUNG[ARIE] ET SCLAVON[IE] L. 1. ábra.

²⁶ DL 6237/6238 (*sigillo nostro pendenti roboratas munimine duximus*). Vö. Borsa Iván: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban: 1371–80. Somogy megye múltjából 30. (1999) 25.

²⁷ L. Hunyadi Zs.: The Hospitallers i. m. 62–64. L. még Uő: The Western Schism and Hungary: from Louis I to Sigismund of Luxembourg. *Chronica* 13. (2013) 45–53.

²⁸ 1384. november 16. DL 7111; Fejér CD X/1. 179.

²⁹ Fejérnél (X/1. 179.) hibás és némileg értelemzavaró olvasat: „...concessimus sigilli nostri Prioratus nostri praedicti Hungariae et Sclauoniae appensione munitas”.

³⁰ Juan Fernández de Heredia nagymester csak 1382 júliusában nevezte ki Palizsnait, s ezt a generális káptalan a következő év tavaszán erősítette meg. Vö. Hunyadi Zsolt: Adalékok a johannita magyar–szlavón (vránai) perjelségre kirótt

hozzájuthatott – bár valószínűtlen, hogy a provanszál Arnold önszántából adta volna át a később lázadásig jutó Palizsnainak.³¹

A perjelség méltóságviselőinek, azaz a perjeleknek és helytartóiknak a pecsétjeiről kevesebb, de még mindig hasznosítható információkkal rendelkezünk. A fentiekben vázoltak szerint a perjelek pecsétjeit a perjelség ügyeiben használták mindaddig, amíg a perjelségi pecsét (*sigillum prioratus*) ki nem alakult, valamint a tartományi előjárók saját ügyükben is ezekkel a hitelesítő eszközökkel pecsételtek. Az első említés a perjeli pecsétet illetően már 1189-ben fellelhető, amikor a tartomány első ismert perjele, egy bizonyos Márton *preceptor hospitalis*ként helyezte pecsétjét egy csehországi oklevélre, bár az nem rekonstruálható, hogy a pecsét perjeli hivatalához kapcsolódott-e.³² Annál többet tudunk a János perjel által 1226-ban egy a pannonhalmi bencés apátsággal folytatott tizedvitában létrejött egyezséget tartalmazó oklevélre függesztett pecsétről.³³ A fennmaradt pecsét kissé – talán francia mintákat idézve – stilizált lilomot ábrázol, s vélhetően a későbbi perjelségi pecsét előképévé válhatott, körirata S[IGILLUM] PRIORIS VNGARIE HOSPITALIS. Időmarkerként is fontos szerepet játszik a hitelesítő eszköz, mert a pecsét körirata még nem tünteti fel Szlavóniát, amely vélhetően az 1230-as évektől lett integráns része a johannita tartománynak.³⁴

rendi adók kérdéséhez. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 116. (2002) 42–43.; *Uő*: The Hospitallers i. m. 329–330.

³¹ *Neven Budak*: Ivan od Palizne, prior vranski, vitez sv. Ivana. *Historijski Zbornik* 42. (1989) 57–70.; *Uő*: John of Palisna, the Hospitaller Prior of Vrana. In: *The Crusades and the Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*. Szerk. Hunyadi Zsolt – Laszlovszky József. Budapest 2001. 283–284.; *Hunyadi Zs.*: The Hospitallers i. m. 62–63.

³² „*Ego Martinus, quondam prepositus et nunc preceptor hospitalis, sigillum meum appono*”. *Antonius Boczek* et al., ed.: *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae, I–XV. Olomucii–Brunae 1836–1903*. I. 328.; *Joseph Delaville Le Roulx* ed.: *Cartulaire général de l'ordre des Hospitaliers de S. Jean de Jérusalem (1100–1310)*. I–IV. Paris 1894–1906. no. 865. felirata: + MARTINUS PREPOSITUS. Vö. *Libor Jan*: *Pečeti rytířských duchovních řádů v Čechách a na Moravě 1189–1310 (s přihlédnutím k dalšímu vývoji)*. Zprávy Krajského vlastivědného muzea v Olomuci 246. (1987) 2., 21., 1. ábra.

³³ DF 206 884, DF 208 315; *Erdélyi László – Sörös Pongrácz*: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I–XII*. Budapest 1902–1916. I. 672–673.; *Fraknói Vilmos*, ed.: *Veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta romana episcopatus Wesprimiensis 1103–1526. I–III*. Budapest 1896–1907. I. 70., 310.; *Knauz Ferdinánd* et al., ed.: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I–IV*. Esztergom–Budapest 1874–1999. I. 260., 278.; *Wenzel Gusztáv*, ed.: *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII*. Pest–Budapest 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) I. 222–223.

³⁴ Vö. *Hunyadi Zs.*: The Hospitallers i. m. 33–40.

Mielőtt időben tovább vizsgálódnánk, fontos szót ejtenünk egy módszertani problémáról. A fentiekben említett Filippo de Gragnana és Márton kivételével a rendi méltóságviselők okleveleinek pecsételési záradéka nem rögzíti egyértelműen, hogy kinek a pecsétjével hitelesítették az adott oklevelet. A döntő elem általában az *intitulatio*ban és a *corroboratio*ban megnevezettek közötti kapcsolat, megfelelés: pl. ha az önmegnevezésben *Nos frater XY ...* szerepel, akkor a megerősítésben *sigilli nostri* reflektál; ha pedig (*Nos*) *Conventus* formula vezet be a kiadót, akkor a *contextust* lezáró *sigillum nostrum* egyértelműen a közös konventi pecsétre utal. Az Árpád-kori *corroboratio*k többnyire nem segítenek bennünket a pecsétek pontos azonosításában, és az Anjou-korban kiállított dokumentumok, egy-két kivételtől eltekintve, sem sokkal egyértelműbbek.

Rolando de Gragnana tartományi perjel 1315-ben kiállított oklevelére autentikus pecsétjét helyezték el (*nostro sigillo autentico communiri*),³⁵ de sajnos csak a természetes színű sodrat maradt az utókorra. Szintén csak hűlt helye látható az 1319-ben, Francesco de Gragnana tartományi alperjel Gyánton kiállított határjáró pátensének hátlapjára befüggesztett köralakú, kb. 40 mm átmérőjű pecsétnek.³⁶ Egy évtizeddel később már több fogódzót nyújt a ránk maradt dokumentum, amennyiben világossá teszi, hogy az 1329-es tartományi káptalanon Filippo de Gragnana magyar–szlavón perjel saját, titkos pecsétjét (*sigilli nostri secreti*) helyezte az oklevélre.³⁷ A dokumentum egyébként oklevéltani szempontból kifejezetten sajátos, mert a perjel káplánjaként jelen lévő közjegyző állította ki, s a közjegyzői jel (*signum manuale*) mellett a perjelség, a perjel és a jelen lévő preceptorok pecsétjét is az oklevélre függesztették.

A fentieknél jóval több információ áll a rendelkezésünkre a johannita preceptoratusok közös pecsétjeinek vizsgálata során. E téren persze nem pusztán a szerencse szegődik mellénk, azaz, hogy nagyobb számban maradtak ránk konventi pecsétek. A tisztánlátás fokozódása a johannita konventek hiteleshelyi tevékenységében rejlik, amely a 13. század közepétől már

³⁵ 1315. január 11. DL 1857; Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula, ed.: Anjou-kori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Budapest 1878–1920. (a továbbiakban: AO) I. 376.; AOkl IV. 11–12.

³⁶ 1319. május 6. DL 1960; AO I. 514–515.; AOkl V. 177.

³⁷ 1329. november 25. DF 257 974, DF 258 481; AOkl XIII. 368–369. Vö. Karl Borchardt: The Hospitallers, Bohemia, and the Empire, 1250–1330. In: Mendicants, Military Orders, and Regionalism in Medieval Europe. Szerk. Jürgen Sarnowsky. Aldershot 1999. 204, 10. jegyzet. Vö. Lukáš Peška – Miroslav Svoboda: Příspěvek k problematice pečeti johanitských generálních převorů ve 14. a 15. století. *Studia Historica Brunensia* 46. (1999) 41–66.

bizonyosan megkövetelte a testületi pecsét illetén használatát.³⁸ A minden bizonnyal a káptalanok közhitelű tevékenységét elsajátító johannita konventek a testületiség hangsúlyozásában sem maradtak el. Talán ez tükröződik a korai hiteleshelyi okleveleik *intitulatió*iban szereplő *capitulum* kifejezés használatában, illetve a pecsétek egy részének köriratában:³⁹ + S[IGILLUM] CAPITULI DO[MUS] HOSPITALIS IH[E]R[OSO]LIMITANI DE ALBA. Természetesen az első, illetve a korai johannita oklevelek – hasonlóan más hazai hiteleshely tevékenységéhez – jellemzőit óvatosan illik extrapolálni, hiszen a gyakorlat megszilárdulása éveket vett igénybe. Nem beszélve azon köztörténeti eseményekről, amelyek valamilyen befolyással bírtak az adott intézmény írószervének tevékenységére, ahogyan ez világosan látszik a fehérvári johanniták első ismert hiteleshelyi oklevelének megerősítő záradékából: *quia proprium sigillum nostrum erat in maritima propter metum tartarorum ... litteras ... concessimus ... fratris Juliani custodis, fratris Luce preceptoris domus nostre et predicti magistri Ambrosii sigillis communitas*.⁴⁰ Azaz a konventi pecsét hiányában a preceptor, a custos és a vélhetően a tartományi perjel helytartójaként eljáró Ambrus budai kanonok pecsétjét is az oklevélre helyezték; utóbbi egyébként az oklevél *intitulatió*-jában is megnevezésre került.

Bár az 1243-as oklevél csak átiratban maradt meg, így pecsétjeit nem ismerhetjük, az 1259-ből fennmaradt, a fehérvári konvent pecsétje kifejezetten ép állapotú.⁴¹ A fennmaradt pecsétképek alapján úgy tűnik, hogy az egész középkorban ugyanazt a pecsétnyomót használta a fehérvári konvent

³⁸ Vö. *Solymosi László*: A hiteleshelyi pecséthasználat kezdeteihez. *Magyar Herold* 1. (1984) 112. L. még *Takács I.*: A magyarországi káptalanok és konventek. i. m. 22.; *Hunyadi Zsolt*: The *Locus Credibilis* in Hungarian Hospitaller Commanderies. In: *La Commanderie: institution des ordres militaires dans l'Occident médiéval*. Szerk. Anthony Luttrell – Léon Pressouyre. Paris 2002. 285–296.

³⁹ 1256 (DL 83 128); *Nagy Imre* et al., ed.: *Hazai Okmánytár*. Codex diplomaticus patrius. I–VIII. Győr–Budapest 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VI. 100–101.; *Kóta Péter*: Középkori oklevelek Vas megyei levéltárakban I. Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről, (1130) 1212–1526. (Vas megyei levéltári füzetek 8.) Szombathely 1997. 16–17.; *Takács I.*: A magyarországi káptalanok és konventek. i. m. 17–18.; *Hunyadi Zsolt*: A székesfehérvári johannita konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban. In: *Capitulum I. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből*. Szerk. Koszta László. Szeged 1998. 50.

⁴⁰ DL 99 844 (A1248); ÁÚO VII. 144–145.

⁴¹ 1259 (E). DF 262 482; HO VI. 100–101. Vö. *Kóta P.*: Középkori oklevelek. i. m. 16–17. Fennmaradt egy 1256. június 13-án kiállított privilégium is, amely egyszerre volt chirographált és függött rajta pecsét. A MNL OL-ban ma már csak fotót őriznek az államközi cserével (Cseh)Szlovákiába került oklevélről, amelyen nem látszik a pecsét. DL 83 128. Az oklevél szövegének kiadása: *Hunyadi Zs.*: The Hospitallars i. m. 295.

scriptoriuma.⁴² Ez a konvent ún. nagyobb (*sigillum maius*) vagy autentikus pecsétje. Kerek, kb. 55 mm átmérőjű pecsétnyomóval készülhettek a példányok, amelyek körirata kettős körbe illeszkedik.⁴³ Középen álló johannita rendtag látható rendi viseletben, bal kezében könyvet tart. A hazai gyakorlat szerint a rend vagy az adott rend/egyház védőszentjét szokás ábrázolni a testület hitelesítő eszközén,⁴⁴ de bizonyos, hogy sem Keresztelő Szent Jánossal, sem pedig Szent Istvánnal nem azonosítható a pecsétképen látható alak. A felsorakoztatott európai példák világosan jelzik, hogy Keresztelő Szent János ábrázolása nem volt ritka, de meglehetősen sztenderd attribútumokkal (*Agnus Dei*, pálmaág, szőrcsuha, levágott fej) ábrázolták a rend valamennyi tartományában.⁴⁵ De hamar felhagytunk a rendi ikonográfiai párhuzamok keresésével, amint látóterünkbe került a budafelhévízi stefanita konvent pecsétje.⁴⁶ A pecsétképeken nyilvánvaló az ikonográfiai rokonság, így inkább az ispotályos tevékenységet/tudást (könyv, tégely) szimbolizálhatta mindkét ábrázolás.

A fehérvári konvent ún. kisebb vagy memoriális (*sigillum minus* v. *memoriale*) pecsétet is vésetett a pátensek és a zárt oklevelek hitelesítéséhez. Első, 1276-ból fennmaradt példánya⁴⁷ meglehetősen szokatlan helyzetben került az oklevélre, mert nem a hátlapra nyomták vagy függesztették be, hanem bőrszalagon függőpecsétként helyezték el. A mandorla alakú pecsét kb. 44×27 mm méretű, pecsétképe sajnos eddig ismert példányain erősen sérült,⁴⁸ így nehezen azonosítható, bár ami kivehető, az nagyfokú ikonográfiai rokonságot mutat a fehérvári káptalan memoriális pecsétjé-

⁴² L. pl. 1265. június 18. DL 582; Nagy Imre et al., ed.: Hazai Oklevéltár, 1234–1536. Budapest 1879. (a továbbiakban: HOKl) 43–44.; 1267. június 18. DL 619, 1271. március 30. DL 753, 1274. június 11. DL 853, 1276. január 3. DL 58 006, 1315. július 8. DL 86 932, 1357. május 13. DL 4673, 1410. november 27. DF 279 696, 1524. március 1. DL 34 291.

⁴³ Jerney János: A magyarországi káptalanok és konventek. Magyar Történelmi Tár 2. (1855) 72. ábra.; Domanovszky Sándor: Magyar művelődéstörténet. Ősműveltség és középkori kultúra. Budapest é. n. I. 365.; Takács I.: A magyarországi káptalanok és konventek i. m. 42/1. ábra (hibás körirattal).

⁴⁴ Takács I.: A magyarországi káptalanok és konventek i. m. 45–101. Kivételek: pl. az esztergomi székeskáptalan (57–58.); a garamszentbenedeki bencés konvent (61–62.); a hájszentlőrinci társaskáptalan (65.) stb.

⁴⁵ Tóth-Szabó Pál: A jászói konvent mint hiteles hely a középkorban. Turul 21. (1903) 117.; Takács I.: A magyarországi káptalanok és konventek i. m. 67. Vö. King, E. J.: Seals i. m. 100–102., suppl. 17–18. L. 2. ábra.

⁴⁶ Takács I.: A magyarországi káptalanok és konventek i. m. 50. 8. ábra. 1329. április 2. DL 86 998, 1341. március 29. DL 3367.

⁴⁷ 1276. április 12. DL 49 224.

⁴⁸ 1325. június 24. DL 2304.

vel.⁴⁹ Pecsétképén vélhetően egy álló alak vehető ki (talán johannita rendtag), körirata: +S[IGILLUM] MEM[ORIAL] DO[MUS H]OSPITAL[IS] DE ALBA. A hazai káptalanok és konventek pecsétjeit számba vevő katalógus 1325-re tette a *typarium ante quem*-jét,⁵⁰ de a pecsét méretei, illetve pecsétképe alapján 1276-ra, sőt, akár 1268/69-re előrehozhatjuk.⁵¹ Hasonlóan más hiteleshelyi gyakorlathoz, a pecsét autentikus voltának feltüntetése a *corroboratio*-ban meglehetősen rendszertelen volt a 13. század második felében.⁵² A fehérvári johannita konvent *scriptorium*-ának gyakorlata is csak a 14. század első harmadában szilárdult meg: *sigilli nostri authentici munimine roboratas* vagy *sigillo nostro authentico fecimus consignari*.⁵³

Nem ismert pontosan, hogy a fehérvári pecséthasználat mennyiben hatott más johannita hiteleshelyek tevékenységére. Annyi azonban bizonyos, hogy a tevékenység kapcsán a pecséthasználat *ante quem*-je fontos indikátora a tevékenység kezdetének. Gyakorlatilag – egyetlen kivétellel⁵⁴ – csak azon johannita konventek testületi pecsétje ismert, amelyek hiteleshelyi tevékenységet folytattak. Tovább bonyolítja a helyzetet, amikor némelyik johannita írószerv a konvent mellett a preceptor vagy más rendi méltóságviselő nevét is feltüntette az oklevelek önmegnevezés formulájában. Ilyen esetekben vélelmezhető, hogy a konventi pecsét hiányában az adott tisztviselő pecsétjével erősítették meg a kiállított dokumentumot a 13. század második felében.⁵⁵ Erre nyújt példát Gerard újudvari vicepreceptor 1266-ban,⁵⁶ illetve a soproni preceptorok, akik egy ideig a saját pecsétjükkel erősítették meg a hiteleshelyi okleveleket.⁵⁷ Az is elképzelhető, hogy azok a

⁴⁹ L. 3–4. ábra.

⁵⁰ Takács I.: A magyarországi káptalanok és konventek i. m. 83.

⁵¹ 1268/9. DL 25 035, 1276. április 12. DL 49 224, 1280 körül. DL 25 766. (Az oklevél szövegét tartalmazó pergamen méretét úgy alakították ki, hogy a memoriaális pecsét éppen elfért rajta.). 1299. március 26. DL 104 898 (1299).

⁵² Szakály Ferenc: A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működése 1526-ig. Tanulmányok Tolna megye történetéből 1. (1968) 26.

⁵³ 1298 (DL 1499), 1333 (HO III. 100.), 1334 (DL 2854), 1343 (DF 229 977), 1347 (DL 30 646), illetve 1353 (DL 3261).

⁵⁴ 1350. CDCr XI. 566–567. A Vránán tartott tartományi káptalan végzéseit a preceptoratus pecsétjével erősítették meg.

⁵⁵ Vö. Gervers, M.: The Cartulary of the Knights of St. John i. m. lxxii.

⁵⁶ 1266. március 3. DL 1876; CDCr V. 369–370.; ÁÚO VIII. 160.; Nagy Imre et al., ed.: Zala vármegye története. Oklevéltár, 1024–1490. I–II. Budapest 1886–1890. I. 50–51.

⁵⁷ 1275–1277 körül Theoderic: DF 264 832; Házi, Jenő, ed. Sopron szabad királyi város története. Oklevelek. I/1–7.–II/1–6. Sopron 1921–1943. I/1. 5–6.; HO III. 24–25.; Rhodianus 1278-ban: Fejér CD VII/4. 179–180.; Detricus 1289-ben: Házi J.: Sopron szabad királyi város i. m. I/1. 12–13.; Nagy I.: Sopron vármegye története i.

johannita testületek (Gyánt, Pakrác), amelyek (még) nem folytattak rendszeres hiteleshelyi tevékenységet, ehhez a megoldáshoz folyamodtak, mert konventi pecsétre egyébként nem volt szükségük. Az Árpád-korban bizonyosan használtak konventi pecsétet Csurgon 1278-tól,⁵⁸ Tordán 1295-től, Újudvaron 1298-tól és Sopronban legkésőbb 1307-től. Újudvaron és Sopronban a hiteleshelyi tevékenység rendszeressé válásáig a preceptor pecsétjével hitelesítették a kiállított okleveleket, de az ügyek növekvő száma szükségessé tette közös pecsét vésetését.⁵⁹

A fehérvári konventi pecséthez „hasonlóan” az újudvari hitelesítő eszköz sem a Rend vagy a preceptoratus védőszentjét ábrázolja, bár ez ebben az esetben egybe is esett: Keresztelő Szent János személyében. A 40 mm átmérőjű kerek pecsét egyenlő szárú keresztet ábrázol, amelynek végei kiszélesednek, ily módon – Fehérvárhoz hasonlóan – kifejezetten a rendi szimbólumot,⁶⁰ a nyolc csúcsú, ún. johannita keresztet formázza. A pecsétmező heraldikai jobb oldalán egy csillag (esetleg nap), bal oldalán pedig egy félhold látható; körirata: +S. CONVENTUS CRUCIFERORUM DE NOVA CURIA.⁶¹ A „keresztesek” szerepeltetése a pecsét köriratában egy, a hazai gyakorlatban a 13. század közepéig visszamenő gyakorlat, amelyet a fehérvári konvent *intitulatio*iban is detektálhatunk.⁶² Ennek – és a pecsét ikonográfiai jellemzői – alapján felvethető, hogy bár csak a 13. század legvégéről ismerjük a

m. I. 52–53. Az oklevél hátlapján egy mandorla alakú pecsét körvonalai láthatók, amelyik vagy Detre saját pecsétje, vagy a konvent memoriális pecsétje lehetett.

⁵⁸ 1278. január 13. DF 286 407.

⁵⁹ A fennmaradt oklevelek számát tekintve Fehérvár után Újudvar és Sopron állította ki a legtöbb hiteleshelyi oklevelet (vö. *Hunyadi Zs.: The Locus Credibilis* i. m. 289.), bár mindkét testület munkáját elsorvasztotta I. Lajos korlátozó rendelkezése. 1351: 3. tc.: „*Minuti etiam conventus ab emanatione litterarum suarum super perpetuatione possessionum conficiendarum cessent et eorum sigilla omni careant firmitate.*” *Decreta regni Hungariae, 1301–1457.* Szerk. Döry Ferenc – Bónis György – Bácskai Vera. Budapest 1976. 131.

⁶⁰ Közép-európai párhuzamaihoz a prágai preceptoratus konventi pecsétjét l. *Libor Jan:* Pečeti rytířských duchovních řádů i. m. 6., 21–22., 4–5. ábra; Český Dub (Světlá) pecsétjét. Ezúton szeretnénk megköszönni Libor Jannak, hogy a publikálatlan fotót a rendelkezésünkre bocsájtotta.

⁶¹ Az 1298-as (DL 1503) oklevélen függő példány erősen sérült, de az 1307-ből (DL 1716) fennmaradt pecsét szinte sértetlen. L. 5. ábra.

⁶² L. pl. DL 582, DL 962, DL 619, DF 230 000. A fogalom használatához l. *Laszlovszky József:* Keresztes hadjáratok és lovagrendek. Történeti értelmezések, kutatási kérdések. In: Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengeller József. Máriabesnyő–Gödöllő 2006. 11., 16.; *Hunyadi Zs.: The Hospitallers* i. m. 6–7.

pecsét(nyomó) használatát, a *typarium* vésésére valamivel korábban, már a 13. század második felében sor került.⁶³

Szintén nem a védőszent látható a soproni konvent testületi pecsétjén, hanem *Agnus Dei*-ábrázolás. Természetesen Isten báránya Keresztelő Szent János attribútuma is, ily módon – hasonlóan Fehérvárhoz és Újudvarhoz – áttételesen ugyan, de kifejezetten egyértelmű rendi szimbólum került a pecsétnyomóra, mi több, ez az ábrázolás kifejezetten gyakori volt a johanniták tartományaiban.⁶⁴ A kerek pecsét átmérője 30 mm, körirata: +S[IGILLUM] DOM[US] CRVCIFERORUM IN SVPRONIO.⁶⁵ A *typarium ante quem*je 1310, ugyanis Péter preceptor okleveléről ismert az első fennmaradt pecsét-példány.⁶⁶ Szemben az újudvari pecsét vésetésének körülményeivel, itt aligha feltételezhetjük, hogy évtizedekkel az első fennmaradt példányt megelőzően vésették a pecsétnyomót. Amint fent utaltunk rá, a konventi pecsét elkészülte előtt, 1302 és 1307 között a preceptor pecsétjével hitelesítették a hiteleshelyi okleveleket.⁶⁷ A fennmaradt példányok Perugiai Lorenzo (1325–1336) és a szintén perugiai Giovanni Latini (1344–1349) preceptor-sága idejéből maradtak ránk. Bár a pecsétképek mindegyike *Agnus Dei*-t ábrázol, egy fontos ikonográfiai, vagy ha úgy tetszik „biztonsági” különbség van közöttük: a preceptor-váltáskor vésetett *typarium*on Isten báránya éppen az ellenkező irányba néz. A testület megtartotta az alapvető grafikai motívumot, de jelezni kívánta a testület élén beállott változást 1325-ben.⁶⁸ Ugyanakkor memoriális pecsét használatára nincs adatunk, s ha volt is rá esély a hiteleshelyi tevékenység esetleges bővülése során, I. Lajos korlátozó intézkedése véget vetett a konvent hiteleshelyi tevékenységének. Nehéz utóbb szétválasztani az okot és az okozatot, azaz, hogy a hiteleshelyi tevé-

⁶³ Paleográfiai jegyei alapján Takács Imre a 13. század közepére datálta: *Takács I.*: A magyarországi káptalanok és konventek i. m. 93.; L. még *Jerney, J.*: A magyarországi káptalanok és konventek i. m. 96. ábra.

⁶⁴ *Jan, L.*: Pečeti rytířských duchovních řádů i. m. 2., 21., 3. ábra; Český Dub (Světla) konventi pecsétje.

⁶⁵ Ø c. 30 mm. DF 201 718, DF 201 769. L. 6. ábra. L. még *Mollay Károly*: A Szélmalom utcai vám, 1217–1564. *Soproni Szemle* 45. (1991) 104–105.

⁶⁶ Ø c. 30 mm. L. 7. ábra. 1310. október 13. DF 201 681 (GYMSML Sopron v. lt. Dl. 47.).

⁶⁷ Ø c. 20 mm. L. 8. ábra. 1302. DF 201 669. (GYMSML Sopron v. lt. Dl. 35.). 1307. január 25. DF 201 672 (GYMSML Sopron v. lt. Dl. 38.).

⁶⁸ Ø c. 30 mm. L. 9. ábra. 1325. október 30. DF 201 716 (GYMSML. Sopron v. lt. Dl. 82.) 1325. DF 201 718 (GYMSML. Sopron v. lt. Dl. 84.) 1326. január 14. DF 201 719 (GYMSML. Sopron v. lt. Dl. 85.) 1337. február 16. DF 201 749 (GYMSML Sopron v. lt. Dl. 115.). 1346. március 10. DF 201 769 (GYMSML Sopron v. lt. Dl. 135.). 1347. május 6. DF 201 770. (GYMSML Sopron v. lt. Dl. 136.).

kenység szűnt meg először,⁶⁹ és ez vezetett a konvent önállóságának elvesztéséhez vagy fordítva. Bár az előbbi forráskönyv erősebb logikával bírna, vannak világos jelek, melyek inkább az utóbbit valószínűsítik.⁷⁰

Végül, de nem utolsósorban tekintsük át a preceptoratusok méltóságviselői által használt pecséteteket! Az Árpád-korból fennmaradt dokumentumok mindegyikét említettük a fentiekben. Időben az első az 1226-os megalapodás⁷¹ szövegét hitelesítő pecsétetek között a fehérvári konvent perjelének pecsétje is szerepelt. Sajnos a tartományi perjel pecsétjétől eltérően ez a hitelesítő eszköz elveszett. A következő, 1243-ban használt pecsét sem maradt az utókorra, mert a meglehetősen sajátos, rögtön a tatárjárást követően kiállított oklevél csak 1248-as átiratban maradt fenn, így a fehérvári őrserzetes pecsétjét nem vehetjük kézbe.⁷² Szintén említettük azon kisebb volumenű johannita hiteleshelyeket, amelyek preceptoraik pecsétjét használták hitelesítő eszköz gyanánt konventi közös pecsét hiányában. Arra is utaltunk ugyanakkor, hogy ez a gyakorlat az Anjou-kor elején megszűnt. A 14. század elejétől elvétele értesülünk a preceptorok pecséthasználatairól,⁷³ illetve korábban tettünk említést a tartományi káptalanokon megjelenő preceptorok pecsétjeiről.⁷⁴

Szerencsénkre néhány méltóságviselői pecsétet is megőrzött az utókor. Időben a legkorábbi a már említett újudvari vicepreceptor, Gérard *Agnus Dei*-t ábrázoló pecsétje 1266-ból.⁷⁵ Sajnos a pecsét körirata erősen sérült, csak a szöveg eleje olvasható (+S. FRA G[...]A), amely egyértelműen saját pecsétre utal.⁷⁶ Sokkal jobb állapotban maradt fenn János soproni preceptor

⁶⁹ Ráadásul ugyan az utolsó hiteleshelyi oklevelük 1349-ből maradt ránk (vagyis még Lajos rendelkezése előtt), 1350-ben oklevél-hamisítással vádolták meg a soproni johannitákat. Bár tisztázták magukat a vád alól, reputációjuknak bizonyosan nem használt. L. Nagy I.: Sopron vármegye története i. m. I. 214–220.

⁷⁰ L. Hunyadi Zs.: The Hospitallers i. m. 127–128.

⁷¹ L. a 33. jegyzetet.

⁷² L. a 40. jegyzetet.

⁷³ 1303: Ulrik fehérvári preceptor (*Augustinus Theiner: Vetera Monumenta Historica Hungarum Sacram Illustrantia*, 1216–1352, I–II. Romae 1859–1860. I. 404.; AOkl I. 232.), 1326: Lorenzo soproni preceptor (HO III. 84–85.; *Házi J.*: Sopron szabad királyi város i. m. I/1. 46.), 1335: Donát fehérvári és esztergomi preceptor (Fejér CD VIII/4. 129–130.), 1346: Giovanni Latini de Perugia soproni preceptor (*Házi J.*: Sopron szabad királyi város i. m. I/1. 89–90.), 1347–1351: Éliás/Illés dubicai preceptor (*Thallóczy Lajos – Barabás Samu*, ed.: A Blagay-család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay. Budapest 1897. 123–127.; CDCr XII. 39–40.), 1363: Guylerm de Alcaniz csurgói preceptor (Fejér CD II. 168.)

⁷⁴ L. pl. 1345. április 24-én.

⁷⁵ 1266. március 3. DL 1876; CDCr V. 369–370.; ÁÚO VIII. 160.

⁷⁶ L. 10. ábra.

(1302–1307) pecsétje.⁷⁷ Az egyenlő szárú, ún. johannita keresztet ábrázoló pecsétkép világosan utal János rendtagságára, de a pecsét körirata nem utal rendi státuszára (+S. FRAT[ER] IOHANNIS). Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert mind a hazai, mind a nemzetközi gyakorlat ilyen esetekben a családi címer használatát szokta felmutatni. Ahogyan ez történt a perugiai Giovanni Latini esetében, akinek pecsétjén vélhetően családi címerének pajzsa látható.⁷⁸ Az viszont nem derül ki egyértelműen az oklevélből, hogy milyen minőségében helyezte pecsétjét a dokumentumra. Az *intitulatio*ban soproni és újudvari preceptorként, valamint tartományi alperjelként is meg van nevezve. Mivel az oklevélre a soproni konventi pecsétet is ráfüggesztették, valószínűsíthető, hogy alperjelként erősítette meg a szavatosság vállalását.

A templomosoktól „megörökölt” Dubica megye sajátos helyzetet teremtett nemcsak a hiteleshelyi tevékenység során,⁷⁹ hanem a pecséthasználatot illetően is, amit legalább három eset is illusztrál. Egy bizonyos Baudoin dubicai ispán, aki egyúttal a johanniták szentiváni (Tornava) várának várnagya is volt, 1349-ben közösen állított ki egy oklevelet a zsupánnal (*comes terrestris*), de egyikőjük pecsétje sem került az oklevélre, mert azt Dubica megye pecsétjével (*sigillo comitatus Dubicensis*) hitelesítették.⁸⁰ A másik két oklevelet Éliás/Ilés dubicai preceptor állította ki 1353-ban, szintén a helyi zsupánnal együtt eljárva. Szemben az 1347 és 1351 között kiállított okleveleivel, ezt a két dokumentumot a megye pecsétjével látta el.⁸¹ Ugyanakkor Dubica esetét feltétlenül érdemes külön is vizsgálni, mert azáltal, hogy a rend valamely méltóságviselője – többnyire, de nem kizárólag a perjel – viselte az ispáni méltóságot, alapvetően eltérő jogi helyzetet teremtett a királyság, illetve a magyar–szlavón rendtartomány más területeihez képest.⁸²

⁷⁷ Ø c. 30 mm. L. 8. ábra. 1302. DF 201 669 (GYMSML Sopron v. lt. Dl. 35.); 1307. január 25. DF 201 672 (GYMSML Sopron v. lt. Dl. 38.).

⁷⁸ 1346. március 10. Ø 20 mm; körirata: +S. FRAT[ER?] IOHANNIS. DF 201 769; AOKI XXX. nr. 171. Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. ed. Hans Wagner – Irmtraut Lindeck-Pozza – Leonhard Prickler. I–V. Graz–Köln–Wien 1955–1999. V. 113.; *Házi J.*: Sopron szabad királyi város i. m. I/1. 89–90. (a pecsét leírásával, hibás körirattal).

⁷⁹ *Hunyadi Zs.*: *The Locus Credibilis* i. m. 292.; *Uő*: *The Hospitallers* i. m. 51.

⁸⁰ 1349. október 1. DF 230 430; CDCr XI. 551.

⁸¹ *Thallóczy L.* – *Barabás S.*: A Blagay-család oklevéltára i. m. 132–134.; CDCr XII. 152–153. Az sem zárható ki, hogy Lajos király pecséthasználatot korlátozó rendelkezésének esett áldozatul a konventi pecsét.

⁸² *Gábor Gyula*: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Budapest 1908. 108–112.; *Istváni Géza*: A megyei írásbeliség első korszaka. *Századok* 71. (1937) 517–552.; *Tringli István*: Megyék a középkori Magyarországon. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei* 27. (2001) 15–50.; *Uő*: Megyék a középkor-

A fentiek szerint a magyar–szlavón perjelség johannitáinak pecsétjei, illetve azok használata ugyan mutatnak sajátos hazai jegyeket, alapvetően megfelelnek a rend nemzetközi gyakorlatának. A legkézzelfoghatóbb eltéréseket vagy köztörténeti események (pl. tatárjárás), vagy kifejezetten a magyar intézményrendszer (pl. hiteleshelyi tevékenység) sajátosságai befolyásolták. Természetesen egy jövőbeli európai léptékű összehasonlító vizsgálat tovább pontosítja még ismereteinket, a teljes táblóhoz vezető út minden bizonnyal a helyi feldolgozásokon keresztül vezet.

1. ábra: 1374, a magyar–szlavón perjelség pecsétje, BTM 64.411, Ø c. 40 mm

2. ábra: 1272 Mergentheim, L. Alania, HStA München, Ritterorden U 112, Ø c. 34 mm

3. ábra: 1276, a székesfehérvári johannita konvent memoriális pecsétje, MNL OL DL 49 224, c.44×27 mm

4. ábra: 1325, a székesfehérvári johannita konvent memoriális pecsétje, MNL OL DL 2304, c.44×27 mm

5. ábra: 1307, az újudvari johannita konvent pecsétje, MNL OL DL 1716, Ø c.40 mm

6. ábra: 1325, a soproni johannita konvent pecsétje, MNL OL DF 201 718, Ø c.30 mm

7. ábra: 1310, Péter, soproni preceptor pecsétje, MNL OL DF 201 681, Ø c.30 mm

8. ábra: 1302-1307, soproni johannita preceptor pecsétje, MNL OL DF 201 669, 201 672, Ø c. 20 mm

9. ábra: 1325, a soproni johannita konvent pecsétje, MNL OL DF 201 716, Ø c.30 mm

10. ábra: 1266, Gérard, újudvari preceptor pecsétje, MNL OL DL 1876

COMMON CULT AND RELIGIOUS ELEMENTS IN THE HISTORY OF A NOBLE KINDRED THE CASE STUDY OF THE ŠUBIĆI OF BRIBIR*

It is commonly held that a common religious cult had great importance for maintaining a kindred's solidarity. In this article I shall try to explore the modes of common religious experience and religious preference of the Šubić kindred,¹ a prominent Croatian noble kindred with its seat in Bribir, the centre of a medieval Croatian county situated North-West from Bribir, and how these contributed to their sense of unity. At the top of their power, leading family of the kindred, and especially its dominant members Ban Paul I, his brothers and sons played an exceptional role in the history of Croatia and of the Kingdom of Hungary in general, as major supporters of the Angevins, and significantly contributed to their coming to the throne. In that period they succeeded in imposing their control on a relatively wide region, comprising the medieval Kingdom of Croatia and the surrounding regions of Bosnia and Hum. At that time they were able to play a role in the politics of the Kingdom in general by controlling almost the entire "maritime facade" of it, as well as checking Venetian expansion for a while. They succeeded in obtaining legitimisation of their high status, relying either on the king, on Venice, or on the papacy, but in spite of that they were gradually reduced to their matrix territory and thereafter ceased to play any important political role, remaining a kind of upper middling nobility of the region. One branch of their descendants, the counts of Zrin (Hung. Zrínyi, Croat. Zrinski), became one of the most influential and renowned aristocratic families of the Kingdom during the Ottoman wars, but that is already beyond the scope of this study.²

* This work has been supported in part by Croatian Science Foundation under the project "Sources, Manuals and Studies for Croatian History from the Middle Ages to the End of the Long Nineteenth Century" (IP-2014-09-6547).

¹ The main target of my study, the members of the kindred, will be always referred to by the name of the Šubići in this article, for the sake of simplicity, although this appellation was accepted only relatively late – in the fourteenth century – by members of the kindred. However, there is no doubt that before and after assuming that name, they all belonged to the same kindred. I shall use for practical reasons that name even when discussing individual activities of the leading figures of the kindred, such as Ban Paul, his brothers and sons.

² Literature on the history of the Šubići in general in English is very meagre. For a comprehensive study (including an extensive bibliography of previous scholarship, mostly in Croatian, but also in Hungarian and Italian), see: *Damir Karbić*: The

In discussing the modes of common religious experience and religious preference of the Šubići, one may start with a slightly different but related issue: whether there was any kind of a cult of the kindred's ancestors. Since our data for any Croatian noble kindred do not go back to the period before Christianisation, it is unlikely that this kind of cult existed. Christian teachings would have curtailed such a cult,³ but since some ancestor-cult always exists in societies and groups based on descent, it is possible that it needed replacement.⁴ The closest form of replacement was the devotion to a patron saint and the construction of a shrine which would then become the burial place of the kindred.

The so-called kindred's monastery (also known as the clan monastery; Hung. *nemzetségi monostor*) has been considered by Hungarian historians as a cultic centre for a kindred. This concept appeared in scholarship of the late nineteenth century and was developed by the ecclesiastical historian

Šubići of Bribir. A Case Study of a Croatian Medieval Kindred (unpublished Ph.D. Thesis, Budapest CEU, 2000). However, there are several articles derived from that research, but these articles are published mostly in Croatian. In Hungarian, there is only a survey of the history of the kindred before 1322, see: A brebiri Subicsok az örökös báni cím elvesztéséig (1322). translated by Jolán Mann, in: A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában. Eds. Sándor Bene – Gábor Hausner. Budapest 2007. 15–38. In English, there are only three articles, all regarding the specific issues, see: *Damir Karbić: Familiares of the Šubići. Neapolitan influence on the origin of the institution of familiaritas in medieval Hungary.* In: *La Noblesse dans les territoires Angevins a la fin du Moyen Age.* Eds. Noel Coulet – Jean-Michel Matz. Rome 2000. 131–147.; *Idem: Mythological and Real Heritage: Use of Genealogy and History in Political Schemes of the Counts of Zrin/Zrínyi/Zrinski and Their Medieval Ancestors.* In: *Militia et litterae. Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa.* Eds. Wilhelm Kühlmann – Gábor Tüskés – Sándor Bene. Tübingen 2009. 33–51.; *Idem: Diplomacy of the Šubići Regarding Relations Between Neapolitan Angevins, the Papacy and Venice at the End of the Thirteenth and in the First Decades of the Fourteenth Century.* In: *La diplomatie des États Angevins aux XIIIe et XIVe siècles/Diplomacy in the Countries of the Angevin Dynasty in the Thirteenth–Fourteenth Centuries.* Ed. Zoltán Kordé – István Petrovics. Rome–Szeged 2010. 125–140.

³ For the adaptation of pre-Christian beliefs and cults during the conversions, see *Richard A. Fletcher: The Conversion of Europe: from Paganism to Christianity 371–1386 AD.* London 1997.

⁴ As an example from the Islamic world, see *Ernest Gellner: Saints of the Atlas.* London 1969.

János Karácsonyi, who invented the term.⁵ This concept was further developed and corrected by historians, archaeologists, and historians of art alike.⁶ The concept was based on two main sources: foundation charters of monasteries founded by aristocrats, and archaeological evidence. Special attention was paid to churches with a so-called western gallery (*Westwerk*), a feature resembling early medieval Carolingian ecclesiastical buildings. The idea was that powerful noble clans or kindreds constructed a monastery which became their religious centre and burial place. It was also used for starting an ecclesiastical career for some males of the kindred (in case of a monastery) or as a refuge for unmarried daughters (in case of a nunnery). The western gallery was seen as the seat of leading members of a kindred during the liturgy, representing at the same time their distinguished standing over the rest of the worshippers – their subjects. The kindred's monastery had thus a special importance for its members, and thus provided the spiritual bond in maintaining kindred solidarity.

The concept of the western gallery was first debated.⁷ Although no consensus has been reached so far, the concept of the gallery as a seat of the kindred's members seems to have been rejected. It does not mean that the leading nobles of the region did not have a particular place in "their" churches, but it is the least probable that it was the gallery. It even seems that the gallery was separated from the main nave by a wall, probably forming a separate liturgical space, something like a chapel.

⁵ János Karácsonyi: A magyar nemzetségek a XIV század közepéig [Hungarian kindreds till the middle of the fourteenth century] I–III. Budapest 1900–1902. i–vii.

⁶ A pannonhalmi Szent-Benedek rend története [History of the Benedictines of Pannonhalma] I–XII/b. Eds. László Erdélyi – Pongrácz Sörös. Budapest 1902–1916. 328–330; György Györffy: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. [From Hungarian clan to county, from tribe to state] Századok 92. (1958) 25. István Petrovics: Nemzetségi monostoraink problématikája [Problem of our kindred monasteries] Acta Historica Universitatis Szegediensis. Acta iuvenum 1. (1978) 9–24. Beatrix Romhányi: Monasteriologia Hungarica nova. Monasteries, friaries, provostries and collegiate churches in Medieval Hungary. Budapest, Cand. Diss. 1996. 13–18. Some authors did not accept the term and preferred another term: "private monastery", more grounded in medieval evidence: for example, Elemér Mályusz: Die Eigenkirche in Ungarn. In: Studien zur Geschichte Osteuropas III. Gedenkenband für H. F. Schmid. Graz–Köln, 1966. 79–95. Bernát L. Kumorovitz: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. [The foundation charter of Zselicszentjakab from 1061] Tanulmányok Budapest múltjából 16. (1964) 68–71.

⁷ Géza Entz: Még egyszer a nyugati karzatokról. [Once more about the western galleries] Építés és építészettudomány 12. (1980) 133–134.

The major critique by a historian was that of Erik Fügedi,⁸ who argued that these monasteries were not founded by “a kindred,” but by a particular member, and their role in the kindred’s solidarity (as well as the concept of the kindred’s solidarity in itself) has been overemphasised. He also suggested that the monastery was usually treated as a property, not very different from other “prestigious” properties of an aristocrat or of a family (castles, major estates), thus rather limiting its aura as a sacred place. Families rarely sent their members to these monasteries, and if one of them wanted to pursue an ecclesiastical career, it usually started somewhere else.

In Croatian scholarship the concept of the kindred monastery never became a part of the discourse. During the Austro–Hungarian period, emphasis was placed on discussing Croatian kindreds as isolated from the Hungarian ones. Later historians were not acquainted with Hungarian scholarship. Authors writing about Croatian kindreds never focused on ecclesiastical matters while discussing the noble kindreds, although they indicated the existence of ecclesiastical foundations important for the life of these kindreds.⁹ The problem of the western gallery was mostly debated by archaeologists and historians of art in connection to the early medieval church of St. Saviour in the present-day village of Cetina, dating from the ninth or tenth century, but it was mainly not connected to studies of the nobility. The only exception to that is the study of Ivan Jurković on the Čubranići kindred of Vrhrika, who clearly established connection of that kindred with the church, but even this article concentrates more on the grave findings found around the church than on the liturgical use of the church itself in maintaining kindred’s standing and cohesion.¹⁰ The only earlier direct contribution to the study of the role of ecclesiastical foundations for noble kindreds was that of Miho Barada in his study of the Lapčani kindred.¹¹ He mentioned the foundation of the church of St. John

⁸ Erik Fügedi: “*Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio*. A nemzetségi monostor”. *Századok* 125. (1991) 35–67.

⁹ See, for example, Vjekoslav Klaić: *Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća*. [Croatian kindreds from the twelfth to sixteenth century] *Rad* 130. (1897) 1–85.; *Idem*: *Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347*. [Counts of Bribir of the Šubić kindred] Zagreb 1897. 69.

¹⁰ Ivan Jurković: *Vrhrički i hlivanjski plemeniti rod Čubranića do sredine 15. stoljeća*. Njihov društveni položaj, prostorni smještaj, posjedi i gospodarska moć. [The Noble Čubranići Kindred of Vrhrika and Hlivno until the Middle of the Fifteenth Century. Their Social Position, Geographical Placement, Estates and Economic Ability] *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 24. (2006) 25–69.

¹¹ Miho Barada: *Lapčani*. [The Lapčani kindred] *Rad* 300. (1954) 473–535.

in twelfth-century Lapac,¹² but he was more concerned with issues regarding legacies in wills and their connection to the kindred's property. Barada suggested that a major consideration within a kindred was caring for its members' well-being, and thus, legacies made to the church may have served this goal.

Since my main purpose is not to solve the problem of the structure of noble kindreds in general, but to see what can be done in one particular case, I shall leave this discussion aside and proceed with the case of the Šubići, to whom a "clan monastery" – as described by scholarship – cannot be at all ascribed. Therefore, I shall try to ascertain how the system of common patronage rights over ecclesiastical institutions contributed to maintaining or weakening the kindred's solidarity.¹³

The history of the common religious cult of the Šubići cannot be traced back earlier than the late thirteenth century. From that time on their common patron saint was the Virgin Mary. It is unclear when she came to assume this position, since the first evidence for her cult is from the period of Ban Paul I. He himself made an explicit statement that she is his *patrona*,¹⁴ but did not state on what base, whether as the patron-saint of his closest family or of his kindred in general.

Ban Paul was the founder of a Franciscan friary and a church in Bribir dedicated to the Virgin, but the exact date of the foundation is not known.¹⁵ Archaeological data only suggest that the church already existed

¹² That foundation was clearly a common enterprise of the whole kindred.

¹³ For the role of patronage in maintaining cohesion of urban noble lineages, see *Zdenka Janeković-Römer*: *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. [The frame of freedom. The patricians of Dubrovnik between the Middle Ages and Humanism] Zagreb–Dubrovnik 1999. 352–355.

¹⁴ *Tadija Smičiklas*: *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Zagreb 1910. (henceforth: CDCr) VII. doc. 289. 331–332.

¹⁵ The manuscript containing the *Necrologium* of the Franciscan Convent in Bribir is now (since 1522) kept in the library of the Franciscan convent in Šibenik (Samostan Sv. Frane). The text of the *Necrologium* has been published several times; I have used the original manuscript, and the following editions: *Stjepan Zlatović*: *Bribirski nekrolog XIV. stoljeća*. [Bribir's necrology from the fourteenth century] *Starine* 21. (1889) 83–85. (where the data are published in chronological order); *Krsto Stošić*: *Rukopisni kodeksi samostana sv. Frane u Šibeniku*. [Manuscripts of the Convent of St. Francis in Šibenik] *Croatia Sacra* 3. (1936) 39–42. (in order of the appearance in the manuscript). In the copy of Stošić's article, belonging to and used as a catalogue in the library of the Convent of St. Francis in Šibenik, there are hand-written corrections and additions by Bernardin Polonio. The manuscript

in the second half of the thirteenth century.¹⁶ Actually, the day of the church dedication, 9 September (the day following the feast of the Nativity of the Virgin), is known, but not the year.¹⁷ It is possible either that Paul built the church and later brought in the Franciscans or that he did both simultaneously. The church and the friary are for the first time mentioned in 1326 in the last will of Count Gregory, son of Count Radoslav.¹⁸ In spite of that, it was in use earlier, since several older members of the kindred were buried in it. This is suggested by the fact that several of them were inscribed in the *Necrologium* of the convent, made as a memento for funeral masses to be held by the friars, starting in 1303.¹⁹ The first explicit record that someone was buried in the church concerns Ban Paul (1312), whose grave in this church is mentioned in the will of his son Count Paul II.²⁰

Since the church of St. Mary was built relatively late, the question is whether her cult as the patron of the kindred existed earlier, or whether it was established parallel to the building of the church. In favour of the first alternative one may note the general popularity of St. Mary's church among the Šubići – which we shall see later – and it is unlikely that a new cult would completely erase an older one. It is possible that another church of St. Mary existed in Bribir earlier, since archaeological excavations have proved the existence of at least five churches in Bribir,²¹ and written evidence does not show so many *patrocinia*. Although all these churches did not exist simultaneously – some of them were used successively – it is possible that one of them was dedicated to the Virgin.

contains of two major parts: a list of notes on the Šubići (on fol. 1), and several cases inserted as marginalia in the liturgical calendar. Considering that the manuscript is relatively small, and it would not pose a problem for readers to find data, I shall refer to it only as: "Brib. Necr., fol. 1" or "Brib. Necr. CS." The statement that Ban Paul was founder is recorded in his own necrology entry at the beginning of the manuscript: Brib. Necr., fol. 1 (it is hitherto unpublished in both editions, because it is rather damaged, but it is still readable).

¹⁶ *Tonči Burić, et al.*: Bribir u srednjem vijeku. [Bribir in the Middle Ages] Split, 1987¹. 31. Besides two editions only in Croatian, there is also the third edition, augmented with parallel Croatian and English text: *Idem*: Bribir u srednjem vijeku. Bribir in the medieval period. Split 1996.

¹⁷ Brib. Necr. CS.

¹⁸ CDCr X. doc. 426. 601–604.

¹⁹ The whole codex is dated in that year, and thus the church might have been used earlier.

²⁰ *Šime Ljubić*: Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike. [Papers concerning relations between southern Slavs and the Venetian Republic] 2, MSHSM 2 Zagreb, 1870. (henceforth: *Listine*) doc. 672. 419.

²¹ *Burić et al.*: Bribir op. cit. passim.

Against the hypothesis that St. Mary was patron of the Šubići earlier than the end of the thirteenth century reveals the fact that another important church of Bribir, that was the parish church of the castle and seat of the *archipresbiter*, was dedicated to St. John the Evangelist. Still, if the supposition that some other church was dedicated to Mary at that time is correct, that does not pose an obstacle. On the other hand, the fact that the cult of the Virgin Mary was a widely popular one and was particularly popular during the thirteenth and the fourteenth centuries, may also indicate a more recent reception of her as the kindred's patron. It is also worth noting that the cult of the Virgin Mary was frequently associated with royalty, and with the Árpáds in particular,²² which may also explain her choice during the increased contacts with the royal court following the Mongol invasion. If this second supposition is correct, the question is whether the kindred had a common patron saint earlier, since, as stated before, there are no traces of survival of any other cult opposite or parallel to that of Mary. Unfortunately, the sources at our disposal do not allow any further speculation.

Regardless of which answer is correct, from the end of the thirteenth century on, the cult and the church of St. Mary the Virgin in Bribir had paramount importance for the members of the kindred. Her church was the most important burial place of the kindred, and it was, together with the friary, the principal receiver of donations by the members, regardless of their belonging to any particular kindred's branch.

The church of St. Mary was the burial place for the kindred during the fourteenth and fifteenth centuries. As mentioned above, the first person for whom this is directly stated was Ban Paul. Paul II himself ordered the same church and grave to be his burial place. He also stated that his sons are already buried there.²³ In 1348 John, son of Stipko, also ordered that he was to be buried there,²⁴ as did John called Besida, son of the late Gregory Slavogostić in 1370.²⁵ In 1413 Viceban James mentioned that his father and brothers were previously buried there.²⁶ Of course, not all the members of the kindred chose or managed to be buried there, maybe because some of

²² On Hungary as the *Regnum Marianum* and the Marian cult in it, see Géza Érszegi: *Ég és föld királynője, Mária*. [Mary, the queen of heaven and earth] In: *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Ed. István Draskóczy. Budapest, 1994. 35–45. See also László Veszprémy: *Der heilige Adalbert im wissenschaftlichen Gespräch ungarischer Historiker*. *Bohemia* 40:1. (1999) 88–89.

²³ *Listine* II. doc. 672. 419.

²⁴ CDCr XI. doc. 345. 454.

²⁵ CDCr XIV. doc. 202. 279.

²⁶ *Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* [Archive of Croatian Academy of Sciences and Arts], Zagreb (henceforth: AHAZU), Diplomata, D-VIII-31.

them died off Bribir. It seems that George I died and was buried in Nin in 1303, since he is not mentioned in the Necrology and Ban Paul donated a reliquary to the cathedral church in Nin for the salvation of his soul.²⁷ Mladen III died in Trogir and was buried in the cathedral there in 1348,²⁸ and his brother Paul III chose the same cathedral as his burial place in his will in 1356.²⁹ Dobrol Nikolić decided to be buried in the Franciscan church of Zadar, the city where he mostly lived, in 1383,³⁰ and his brother John was buried in the Franciscan church of Šibenik around 1397.³¹ It is possible that some members who did not die in Bribir were transported and buried there, since they were mentioned in the Necrology; for example, Mladen I, killed in Bosnia in 1304, and George II who died most probably in Klis in 1328.³² The supposition that members who were not buried there were not mentioned in the Necrology can be supported by the fact that not all members of the same family or branch were mentioned, but only some of them. Thus, Ban Paul, his wife Urša, and Mladen I are mentioned, but George I is not. Of the next generation George II is mentioned, but his brothers not, in spite of the fact that Paul II had chosen this church as his burial place (it is actually nowhere confirmed that his wish was fulfilled). Paul II's son Dui-mus is mentioned. Catherine, wife of Gregory Slavogostić, and her son Butko are mentioned, but her husband and sons John and Mark not. Mark's son Mikac is again mentioned.

St. Mary's having been the kindred's necropolis is archaeologically well documented. During the excavations at Bribir, 170 graves were found in or around the church. Unfortunately, the detailed results are not pub-

²⁷ *Miljenko Domjan*: Riznica župne crkve u Ninu. [The treasury of the parish-church in Nin] Zadar 1983. 26.

²⁸ Count Mladen's sepulchral slab is still extant there.

²⁹ Metropolitanski i kaptolski arhiv u Splitu. [Metropolitan and Chapter Archive of Split] Ostavština Ivana Lučića-Luciusa [Legacy of John Lučić-Lucius], Scr. B (henceforth: Lucius MKASp), vol. 542, fol. 461–462; a recent manuscript copy made by Mato Hailo and Ivan Bego under the supervision of Miho Barada in the AHAZU, Ostavština Ivana Lučića-Luciusa [Legacy of John Lučić-Lucius] Vol. V. 46–48. Count Paul stated that his brother is buried there, and thus it could be that he wanted it out of some brotherly feeling. On the other hand, Bribir at that time already recognised royal authority, and Count Paul as a rebel might have been on bad terms with other kinsmen. However, it does not seem that this was so, because he evidently maintained contact with them.

³⁰ CDCr XVI. doc. 269. 336; Državni arhiv u Zadru [State Archive of Zadar] (henceforth: DAZd), Spisi zadarskih bilježnika [Deeds of Notaries of Zadar] (henceforth: SZB), Bartolomeus Sarčana, b. 1, fasc. 2, fol. 30^r–30^v.

³¹ DAZd, SZB, Theodorus de Prandino, b. 6, fasc. 1, fol. 42–43.

³² The exact place where George II died is unknown, but only several weeks earlier he was residing in his major seat Klis.

lished, and it is very hard to say anything more specific about it. It is possible that graves around the church belong to servants and other members of households. Some of the graves inside the church or in the monastery may belong to the friars, but most of them certainly belonged to the Šubići. A sepulchral slab with their coat of arms has also been found, but it is not possible to decide to which grave it originally belonged, since all graves were opened and robbed during the Ottoman occupation and later.³³

Extant documents testify the fact that the church of St. Mary the Virgin was the most frequently mentioned church in the wills of members of all branches of the kindred. There are nine extant wills of different members of the kindred dating between 1346 and 1456 (see table).³⁴ In most (seven) of them the church receives some legacy. In one in which it does not – the will of John Miserić from 1393 – the only church mentioned is that of St. Andrew, also in Bribir and belonging to the Franciscans. It is not clear to which of the churches in Bribir this *patrocinium* should be assigned, and it may be that it was some chapel inside the convent, or even some chapel inside the church, and that calling it a church was only due to the imprecise terminology. The remaining will, that of Paul III, does not contain any pious legacies.

Besides the extant wills there were apparently others, but they are known only by particular legacies. In most cases these legacies were left to St. Mary's church, as in the case of Thomas, son of Elias (1353),³⁵ George, son of Stephen (1384),³⁶ Paul Nikolić and his sons Monet, Michael and Gregory (whose wills were executed in 1413).³⁷ From the will of Gregory, son of Radoslav (1326), only a legacy to his brother, friar Radoslav, is known, and it was intended to be given after Radoslav's death to St. Mary's church.³⁸

³³ *Mate Zekan*: Srednjovjekovne nekropole. [Medieval necropolises] in *Burić et al.*: Bribir op. cit. 49.

³⁴ In fact, there are ten wills, but two of them belong to Viceban James, and thus I shall use them as one.

³⁵ CDCr XII. doc. 114. 157–158.

³⁶ Brib. Necr.

³⁷ AHAZU, D-VIII-31.

³⁸ CDCr X. doc. 426. 601–602.

No.	Testator	Kindred's branch	Date	Reference
1	Paul II	The Banići	1346	<i>Listine</i> 2, doc. 672, pp. 418–421.
2	John, son of Stipko	The Ilijići	30.3.1348	CDCr 11, doc. 345, pp. 453–455.
3	Paul III	The Banići	16.1.1356.	Lucius, MKASp, vol. 542, pp. 461–462. / AHAZU, vol. 5, pp. 46–48.
4	John, son of Gregory	The Slavogostići	9.8.1370.	CDCr 14, doc. 202, pp. 279–280.
5	Dobrol	The Nikolići	12.10.1383.	CDCr 16, doc. 269, pp. 335–337.
6	Vladislav Stipanić	The Obradići	1.1.1390.	Samostan sv. Frane, Šibenik, Codex Difniceus, pp. 106–108.
7	John, son of Budislav	The Miserići	21.10.1392.	<i>Miscellanea</i> 1 (1949), doc. 8, pp. 16–17.
8	Nicholas Lupović	The Ivaniševići	28.3.1394.	CDCr 17, doc. 408, pp. 588–589.
9a	Viceban James	The Nikolići	25.2.1441.	Bojničić, “Jakov”, ³⁹ doc. 5, pp. 92–93.
9b	Viceban James	The Nikolići	17.1.1456.	Bojničić, “Jakov”, doc. 7, pp. 94–96.

Besides the persons born in the kindred, the will of a person married into it, Susan de Georgiis, a noblewomen from Zadar and widow of John Nikolić, also contains legacies only to the church of St. Mary and to the Franciscan church in Šibenik (where her husband was buried), and not to the churches in Zadar.⁴⁰ On the other hand, another similar case, that of Žuvica de Cucilla, the widow of Dobrol Nikolić, contains only numerous legacies to the churches in Zadar and no reference to the church of St. Mary in Bribir.⁴¹ However, it does not necessarily mean that she was hostile to the churches in Bribir. She was one of the executors of Dobrol's will, and as such had to fulfil his numerous legacies to Bribir and village churches in its

³⁹ *Ivan Bojničić: Jakov Bribirski od plemena Šubić*. [James of Bribir of the Šubić kindred] *Vjesnik Zemaljskog arkiva* 1. (1899) 85–96.

⁴⁰ DAZd, SZB, TP, b. 6, fasc. 1. 42–43.

⁴¹ DAZd, SZB, BS, b. 1, fasc. 2. 30^r–30^v.

neighbourhood. Thus, she might consider that these churches were well endowed, and decided to endow churches in Zadar which were neglected by her husband (for Dobrol's legacies see below).⁴² The church of the Virgin in Bribir was also mentioned in the excerpt from the will of Peter Trešanin, a retainer of the Ugrinići, who made his testament in their castle of Rog in 1390.⁴³ He left to the church all his land in Dobrečić, the place where the members of the kindred also had their estates and which he got from them, but he did not state that he was forced to do it because of this.⁴⁴

The importance of the St. Mary's may be seen also on the bases of its material remnants, as well as extant data on its holdings of relics, manuscripts and liturgical objects. It seems that the church was built all at once and in a relatively short time, and it was apparently big enough even for later purposes, since later re-buildings did not tend to enlarge it. It is mainly made from newly carved stone with only a few pre-Romanesque *spolia*. Extant sculptural fragments indicate the high quality of production, analogous to that of the fourteenth-century urban churches. Unfortunately, extant documents do not reveal anything about the building of the church itself; thus, it is not possible to establish who the builders were. Judging by the stylistic similarities the pulpit might have been made by the master Mauro from Trogir or his school, who worked on cathedrals of Trogir and Split in the first half of the fourteenth century. During the fifteenth century, the church was several times re-decorated and re-built to a lesser extent, as is well documented in written sources. These projects were carried out by master builders from Šibenik (Peter, son of Radmil, 1415) and Zadar

⁴² Besides Susan and Žuvica, the only wife of a Šubić of whom we know for certain that she made a will was Helen, wife of Ban Mladen II. The will itself is not preserved, but there are several receipts for legacies given to churches in Trogir and Split. See: DAZd, *Arhiv Trogira*. [Archive of Trogir] b. 66, fasc. 6. 17–18.; *Miho Barada*: Vrijeme smrti i obiteljski odnošaji bana Mladena II. Novi prilozi. [The time of death and family relations of Ban Mladen II. New contributions] Šišićev zbornik. Zagreb 1929. 169–170.; *Jakov Stipišić – Ante Nazor*: Spisi splitskog bilježnika Ivana pok. Čove iz Ankone od 1341. do 1344. [Register of the Spalatin notary John, son of late Čove of Ancona, from 1341 to 1344] MSHSM 53. Zagreb, in press. doc. 59–61., 35–37. It is also known that she made a legacy to the Franciscans in Senj (CDCr XI. doc. 444. 584.).

⁴³ CDCr XVII. doc. 216. 303–304.

⁴⁴ However, it cannot be determined with certainty that St. Mary's convent was under the exclusive patronage of the Šubići and their retainers. It probably had great importance for all the inhabitants of Bribir, but all of them can be in a way treated as the Šubići employees. However, there is no will of people other than the aforementioned groups which can testify that it had wider acceptance, as far as I can see.

(Vidol, son of John, and his sons, 1440–1452).⁴⁵ It is worth noting that all contracts contain very precise wishes of the procurators of the convent,⁴⁶ and some wills of the Šubići contain clauses of giving money for building activity.⁴⁷ As opposed to the situation in the earlier period, this phase of the construction cannot be easily archaeologically detected. The church was decorated also with heraldic symbols of the kindred (coat of arms) and with several inscriptions, unfortunately preserved only in hardly legible fragments.⁴⁸ Among them, one commemorated the already mentioned Viceban James, and one the last king of the independent Kingdom of Croatia, Zvonimir, who had an important place in the ideology of the Šubići and Croatian nobility in general.⁴⁹

St. Mary's possessed a collection of relics in silver reliquaries, according to the opinion of the sixteenth-century historian from Šibenik, Dominic Zavorović/Zavoreo, "of the highest quality." At that time, they were preserved in the friary of St. Francis in Šibenik, where they were transported by Christian refugees after the Ottoman occupation of Bribir. They consisted of the heads of St. Matthias the Apostle and of one of the innocents, the arm-bones of St. Lawrence, St. Judas Thaddeus, St. Basil the Great, and St. Christina, as well as of one stone used for the stoning of St. Stephen the Protomartyr.⁵⁰ Although this collection was not very large, it seems to me to be quite impressive for a friary.

It seems that St. Mary's friary had an impressive library as well. At present, it is established that three manuscripts of St. Francis' convent in Šibenik belonged earlier to Bribir: the so-called *Breviarium franciscanum de Breberio*, containing the aforementioned necrology, from 1304;⁵¹ an illu-

⁴⁵ *Tonči Burić*: Arhitektura i skulptura. [Architecture and sculpture] in *Burić et al.*: Bribir op. cit. 31–33.

⁴⁶ As well as dealing with financial matters, they defined tasks and even the building material which should be used.

⁴⁷ Vladislav Stipanić in 1390. Susan Nikolić in 1408; Viceban James in 1456.

⁴⁸ *Burić, T.*: Arhitektura, op. cit. 33–34.; *Lujo Marun*: Dvje nadpisne uspomenе o hrvatskom kralju Zvonimiru. A. Spomenik Ostrvički. [Two inscriptions of King Zvonimir of Croatia. A Monument in Ostrovica] *Starohrvatska prosvjeta* 3. (1897) 3–5.; *Frane Bulić*: Nadpis Šubića u Ostrovici. [Inscription of a Šubić in Ostrovica] *BASD* 10. (1887) no. 7. 110.; *Ivan Bulić*: O Šubićevo natpisu iz Ostrvice. [Regarding an inscription of a Šubić from Ostrvica] *BASD* 18. (1895):1. 7–9.; *Idem*: Opet o Šubićevo natpisu iz Ostrvice [Once more on the Šubić inscription from Ostrvica] *BASD* 18. (1895): 9. 167–170.

⁴⁹ For the role of traditions regarding King Zvonimir in the policy of the Šubići, see *Karbić, D.*: Mythological and Real Heritage op. cit. 45–51.

⁵⁰ *Dominic Zavorović/Zavoreo*: Trattato sopra le cose di Sebenico, AHazu, Ms. II.b.42. 22–23.

⁵¹ *Stošić, K.*: Rukopisni op. cit. 39–42.

minated *Legenda Aurea* of James of Voragine from 1307;⁵² and a *Legendae sanctorum* from the beginning of the fifteenth century.⁵³ Some other manuscripts in Šibenik may have belonged to St. Mary's and might have been brought there together with the relics, but this cannot be ascertained. Besides the three extant manuscripts, there is written evidence for some others. In his will Paul II left to St. Mary's seven of his manuscripts: *Ystoria scolastica*, a glossed psalterium, *Dyalogus sancti Gregorii, liber Ysidori de sacra scriptura et aliorum sanctorum dicta, breuiloquium sancti Bonaventure*, and two containing *cronica Romanorum martiniana*, one of them old and the other new. His explanation that he is giving these manuscripts *in ornamentum* of the church might indicate that these manuscripts were luxurious.⁵⁴ Two other manuscripts, mentioned in a charter allowing their sale in 1434, were two "solemn antiphonaries".⁵⁵ Most probably the stock of the convent's library was generally rather impressive.

Besides manuscripts and relics, the convent apparently possessed a rather rich collection of liturgical objects. It inherited the whole contents of the chapel of Count Paul II in 1347 (for conditions of the legacy see below). Among these objects are listed the following: a big gilded silver cross of 300 ounces, a gilded silver icon of 205 ounces, and a silver reliquary, a big silver *navicula* for incense, some other gilded silver liturgical vessels (6 pieces), liturgical cloth and altar cloths. Ivan Besida left some silver objects to make a chalice in 1370, Dobrol some silver for making a ciborium and two sets of a chalice and an *ampullecta* (one for St. Mary's and one for St. John's) in 1383, George Stipanić left a silver cross and a chalice in 1385.⁵⁶ In 1434 some liturgical objects were sold to finance the re-building activities.⁵⁷ In the fifteenth century the same practice was continued. Viceban James donated money for buying two chalices (one for the main altar and one for his memorial masses), liturgical cloth and vestments for the guardian and vicar. He also ordered that his furniture and vessels should be given to the

⁵² Idem. 31–32.

⁵³ Idem. 27–28.

⁵⁴ *Listine* II. doc. 672. 419.

⁵⁵ AHAZU, D-X-20. Among the manuscripts in Šibenik there are two antiphonaries, or rather two volumes of an antiphonary, since they are covering different parts of the year, but treated in the convent's library as two entries. These volumes are quite luxurious and probably of Italian provenience, dating from the fourteenth century (*Stošić, K.: Rukopisni op. cit. 51–52.*). Unfortunately, manuscripts in the document are not described in detail, and thus it is not possible to establish whether they are the same as these two extant.

⁵⁶ Brib. Necr.

⁵⁷ AHAZU, D-X-20. In economic terms this was a very unfavourable period for land owners in that area, since because of the wars in the first quarter of the fifteenth century the price of land greatly decreased.

convent after his wife died.⁵⁸ The standard of material wealth of the convent may be attested by archaeological finds too, since during the excavations of the church and the convent many fragments of luxury ceramics were found, imported from Catalonia and Italy, and glass, mostly imported from Murano.⁵⁹

Another important issue connected to the question of the common patronage of the kindred over this church is its economic foundation, and, particularly, the attitude of the kinsmen towards the convent's property. It seems that the administration of the church property was committed to *procuratores monasterii et ecclesie sancte Marie de Breberio ordinis fratrum minorum*. Their powers were apparently quite extensive and all known procurators were members of the Šubići.⁶⁰ The rules for their appointment are not preserved, but some conclusions can be reached by comparison with the case of the convent of St. John in Skradin. Ban Paul, founder of St. John's convent, stated in its foundation charter that the procurators had to be chosen by the friars, but from among the counts of Bribir *de domo nostra*.⁶¹ He explicitly stated that these procurators had the right to intervene in the internal structure of the monastery.⁶² Whether similar rules were applied in the case of St. Mary's in Bribir cannot be stated, but it is very likely.

Additional light on this matter may be shed by a document allowing the sale of some liturgical objects and manuscripts from 1434. The permission for sale was given by the procurators, but with a council and the consent of Provincial Minister Nicholas from Durazzo/Dürres, *custos* of Zadar John from Pag, and guardian of Bribir George Striković from Bribir. Conversely, it seems that the procurators were appointed with the prior permission of the same three friars.⁶³

Unfortunately, only few procurators of St. Mary's are known by name. The most important of them was undoubtedly Viceban James, son of Count Paul Nikolić. He is mentioned as procurator together with Count Ugrin Ugrinić and Count Paul Stojšić in 1434⁶⁴ and again in 1447 together

⁵⁸ *Ivan Bojničić*: Jakov Bribirski od plemena Šubić. [James of Bribir of the Šubić kindred] *Vjesnik Zemaljskog arkiva* 1. (1899) doc. 7. 94–96.

⁵⁹ *Vedrana Delonga*: Keramika. [Ceramics] In: *Burić et al.*: Bribir op. cit. 72–75.; *Idem*: Staklo. [Glass] In: *Burić et al.*: Bribir op. cit. 93.

⁶⁰ As the only exception, there may be seen the case from 1399, when Gregory, guardian of the convent, acted in the chapter of Nin as the procurator (Samostan sv. Frane, Šibenik, *Pergamenae maiores*, no. 4).

⁶¹ CDCr VII. doc. 289, 332; for the explanation of this term, see below and *Karbić, D.*: The Šubići op. cit. 181.

⁶² CDCr VII. doc. 289. 335.

⁶³ AHAZU, D-X-20.

⁶⁴ *Idem*.

with other procurators (none listed by name).⁶⁵ In both cases James arranged some financial matters connected to the restoration of the church and convent. Ugrin Ugrinić acted as procurator in 1417, when he represented the convent in a case of tithes the convent should pay, brought before the noble magistrate of county of Luka.⁶⁶ Paul Stojšić was procurator also in 1452, arranging matters for the aforementioned re-building of the church. In spite of such slim evidence, it is worth pointing out that each of them belonged to the other branch of the kindred (James from the Nikolići/Banići, Ugrin from the Ugrinići, and Paul from the Ivaniševići). It is particularly important for the case from 1434 when they all acted together. Thus, one may say that the office of procurators was a matter of interest for the whole kindred.

Members of the kindred often showed much concern that legacies or any other transactions connected to landed property should not cause the alienation of property from the kindred. Thus, Matthew, son of the late Vukša, when he donated his part of an estate in Sevid to St. Mary's in 1348, explicitly stipulated that the friars should *dictas possessiones habere, tenere, possidere usufructando*, but he did not include formulas which would have suggested their right to sell it.⁶⁷ In a similar way John, son of the late Count Stipko, in his testament written before he travelled to Hungary in 1348, did not use formulas connected to the right of selling the property either.⁶⁸ A similar pattern is used also in the will of Thomas, son of Elias in 1353.⁶⁹ A different but connected attitude might be observed in the case when Gregory Miroslavić donated in 1327 a vineyard (not the land, but only the right to plant a vineyard on his land and consequently full property rights over it), and reserved the right of buying it back for himself and his heirs.⁷⁰ This attitude to landed property is expressed most clearly in the foundation charter of St. John in Skradin, where it is explicitly stated that *procuratores tales semper sint de comitibus Breberii, ut possessiones supradicte non usurpentur per personas alienas*.⁷¹

The interesting testament of Count Paul II of Ostrovica, the son of Ban Paul, dated 1346, also testifies to the strict control over legacies left to the convent and church. Count Paul left, among other things, objects from his private chapel and seven manuscripts to the church, with the express

⁶⁵ DAZd, SZB, Iohannes de Calčina, b. II, fasc. IV/2, fol. 85–86.

⁶⁶ Samostan sv. Frane, Šibenik, *Pergamenae maiores*, no. 20.

⁶⁷ CDCr XI. doc. 343. 451.

⁶⁸ Idem. 454.

⁶⁹ Idem. doc. 114. 157–158.

⁷⁰ What is even more strange is that Gregory reserved his right to the quarter of incomes of that vineyard (CDCr IX. doc. 280. 338–339).

⁷¹ CDCr VII. doc. 289. 336.

statement “but not to the friars”. The count made the bequest on the condition that all these objects must be kept together. If the convent sold any of the pieces, the rest must be taken from it and given to the church of St. Mary of Skradin on the same condition, and if the canons in Skradin broke these terms, the rest must be taken from them and given to the archbishopric of Split.⁷² It is very probable that the procurators served also as monitors of these restrictions.⁷³

Although it does not add much to the main question of this chapter, it is worth noting that St. Mary’s church in Bribir was not the only important church dedicated to her in places under the direct domination of the kindred. Others were the already mentioned cathedral church of Skradin,⁷⁴ and the church of St. Mary in Solin, the former mausoleum of early medieval Croatian kings. Solin at that time belonged to the castle of Klis, also in the lordship of the Šubići, and members from the kindred had several times concluded treaties or issued charters in it.⁷⁵

Another important church connected to a member of the kindred was the Franciscan friary of St. John the Baptist in Skradin, founded by Ban Paul in 1299. In the foundation charter, he states that he now chooses St. John the Baptist to fulfil the role, alongside the Virgin Mary, of his patron and the patron of his heirs. He and his wife Urša decided to build in the suburb of Skradin a new church, near the nunnery of the Poor Clares. They provided the future church with large estates (with the value of annual revenues of 1500 pounds –approximately a count’s salary in a medium-sized Dalmatian town) and decided to commit it to the Franciscans. The administration of these revenues had to be given to procurators whom the friars had to appoint from among the counts of Bribir *de domo nostra*.⁷⁶

The reason why Ban Paul made this additional choice of patron saint is not stated, but I am willing to suppose that he, in order to distinguish himself and his closer family from other kinsmen, preferred to have, besides the common patron of the kindred, another patron. Other branches, as described in the previous chapters, had been by that time reduced almost to the level of their retainers. If it is so, the last remark about appointing procurators has to be understood as meaning: among the members of Ban Paul’s family, and not of the wider kindred, although some other authors

⁷² *Listine* II. doc. 672. 419.

⁷³ In 1434 procurators gave their consent for the giving in pledge of some books and liturgical objects of the convent (AHAZU, D-X-20).

⁷⁴ CDCr VIII. doc. 72. 76–77; Ban Paul personally took an oath in this church that he would protect his relative Hrvatin, count of the Donji Kraji of Bosnia (Idem. doc. 89. 96).

⁷⁵ E.g. CDCr VII. doc. 349. 394.; VIII. doc. 256. 309.

⁷⁶ CDCr VII doc. 289. 331–336.

have expressed the opposite opinion.⁷⁷ It depends, of course, on the interpretation of the term *domus*.

It seems that although a large sum of money was invested in this project, the convent did not exist before Paul's death.⁷⁸ Moreover, in 1319 Mladen obtained papal permission to establish the convent, which shows that it was not yet completed.⁷⁹ This foundation apparently did not have a long life as a Šubić foundation, although it existed up to the Ottoman conquest in 1523. The decline of the main branch after 1322, the move of its one branch (the counts of Zrin) to Slavonia in 1347 and extinction of the another in 1356 (the counts of Klis) removed the convent from the kindred's direct influence, although some slight remnants of its memory might have remained. The only recorded remnant of the connection of the Šubić kindred with this monastery is a legacy of 1456 by Viceban James Nikolić, who left 10 florins to the convent to buy a chalice for the main altar.⁸⁰ The other branches obviously were not very interested in keeping the foundation, but rather concentrated on St. Mary's in Bribir.

The third ecclesiastical institution founded by a member of the kindred was the Poor Clares nunnery of St. Elisabeth of Hungary in Skradin. It was established by Ban Paul's sister Stanislava, at that time still a lay noble-woman. For the foundation she received great support from her brother Paul, who financed the building and equipment of the church and provided the convent with property. She later entered the same convent and became its prioress. The exact dating of the foundation is not known, but it happened during the episcopacy of Bishop Andrew (1265–1280),⁸¹ most probably in the late 1270s.⁸² The importance of the convent for Ban Paul may be seen also from the treaty he concluded with the commune of Skradin when he gave the town communal liberties in 1304. In the charter confirming this treaty the ban ordered that the town must deliver, four

⁷⁷ Ančič, M.: Parba op. cit. 317, note 19.

⁷⁸ It may be additionally supported by terms used for Paul in the Necrology, where he was styled as *fundator* of St. Mary's and *instructor* of St. John's convent in Skradin.

⁷⁹ CDCr VIII. doc. 434. 533–534., it is interesting that in the papal letter, it was the mother of Ban Mladen, and not his father and his second wife Urša, who was mentioned as a founder. It may be that Mladen's mother really started a process, and that Paul and Urša only followed her idea. In that case, it is strange that they did not refer to it.

⁸⁰ Bojničić, I.: Jakov op. cit. doc. 7. 95.

⁸¹ Daniele Farlati: *Illyricum sacrum*. IV. Venice, 1769. 15.

⁸² It may be deduced from the decisive role Ban Paul played in the foundation, which implies that he was already very powerful.

times a year, 4 boats laden with wood to the monastery of St. Elisabeth.⁸³ Although he stated that his sister was living there, the order was issued as perpetual, and thus may be seen more as support to the institution itself, and not to his sister personally. After that period, it does not seem that the convent was particularly popular within the kindred, as donations to it are not recorded.

The last ecclesiastical institution to be mentioned here was the church of St. John the Evangelist in Bribir, the seat of the *archipresbiter*⁸⁴ and at the same time the parish church of Bribir, over which the kindred as a whole enjoyed patronage rights. Common patronage right and the right to appoint the archpriest is attested only from the beginning of the fifteenth century, and it is impossible to reconstruct who had previously enjoyed this right. Later it was exercised by the heads of the kindred's branches. Such collective exercise of rights sometimes caused problems. A case from 1419 when two different archpriests were appointed by two groups of those "who had the right of appointing" – most probably by different groups of kinsmen, although it is not expressly stated in the document – may have been one of them. The case was solved by accordance between both candidates who decided to hold the office in common.⁸⁵ The document itself is also interesting from another point of view. It shows that the office of the archpriest of Bribir was highly attractive and brought considerable income and standing, since two persons were satisfied with only a half of them. From the document it is clear that the archpriest also held some other parish churches in the surrounding of the castle. In that case, the right of the appointment included the possibility of controlling the ecclesiastical organisation of a wider territory, which might be attractive for the members of the kindred, as well as implying the role of the kindred in previous establishing ecclesiastical organisation in the area.

⁸³ "*Item iidem viri nobiles obligaverunt se in perpetuum facere conducere monasterio sanctae Elizabeth, ubi deget domina Stanislava santimonialium soror dicti Pauli bani, et hoc necessitate ipsarum dominarum et capellanorum eorundem de lignis quatuor vicibus in anno: in festivitibus videlicet omnium sanctorum, in nativitate domini in carnisprivio et pentecoste, omni vice quatuor barchas vulgariter dictas bastassizas...*" (CDCr VIII. doc. 72. 76).

⁸⁴ The function of the archpriest (*archipresbyter*) corresponds to that of the archdeacon in Hungary in Slavonia. He was a canon of the diocesan chapter, performing duties of the parish priest of the county seat. In all dioceses of the Split archdiocese the archdeacon was the major official of the diocesan chapter, corresponding to the provost (*prepositus*) in other parts of the kingdom. For the role of Bribir's archpriest as a member of the retinue of the Šubići, see Karbić, D.: The Šubići op. cit. 261–262.

⁸⁵ Samostan sv. Frane, Šibenik, *Pergamenae maiores*, no. 21.

From all the data presented above, one may conclude that two ecclesiastical institutions had particular importance for maintaining kindred solidarity of the Šubići: the Franciscan friary of the Virgin Mary and the church of St. John, both in Bribir. Other foundations by Ban Paul and his sister Stanislava apparently never gained common acceptance of the kinsmen. It may be due to the weakening of the kindred's economic power and consequently to the wish to concentrate patronage only on one institution, although in that period the kindred was still powerful enough to sustain several of them. In spite of that, particular members made donations to some other ecclesiastical institutions (Franciscan churches in Zadar and Šibenik, the cathedral of Skradin, village churches around Bribir), and if they wished, they were still wealthy enough to continue to sponsor also Ban Paul's other foundations. The reason might be rather a kind of limitation of the interest of the Šubići, since they did not participate any more in wider political events, and did not need public display as Ban Paul did, and, to a lesser extent, Viceban James, the only recorded Šubić donor of the convent of St. John the Baptist in Skradin. On the other hand, political motives should not be overemphasised, and donors were probably much more influenced by other reasons. The reason for the oblivion of former foundations may have been that kinsmen did not see these foundations as theirs, but rather private matters of the main branch, and were not particularly interested in maintaining their memory.

Another common feature of all members of the kindred was their preference for Minorites (Franciscans and Poor Clares alike), which can be observed from the second half of the thirteenth century until the Ottoman conquest. Although they were not unique in that, since the Minorites were among the most popular orders in general, the interest the Šubići showed in them was to a certain extent above the average, since they supported the Franciscans almost exclusively over all other orders they might encounter. Most clearly the attitude of a Šubić towards the Franciscans is recorded in a statement of Viceban James that he felt special devotion to the Franciscan order during his life.⁸⁶ Franciscans referring to him after his death called him *singularis devotus benefactorque precipuus ordinis sancti Francisci*.⁸⁷ Although this may merely express a personal attitude, it does not seem that James was very different from other kinsmen. This general attitude may be easily seen from the facts that the Šubići who pursued ecclesi-

⁸⁶ "...in vita mea erga ordinem sancti Francisci summa afficiebar deuocione..." (Ančić, M.: Parba op. cit. doc. 3. 323–324).

⁸⁷ Idem. 314, n. 10.

astical careers were all members of the Franciscan order, the kindred supported several Franciscan convents, and had intensive contacts with the Franciscans and used them for religious and political purposes.

Although the data for all this are limited, it is striking that from the thirteenth century all members for whom it is known that they entered the church did so through an order of the Minorites: Franciscans (if males) or Poor Clares (if females). Actually, only one male Šubić is recorded as priest in that period, Radoslav, son of Count Radoslav, and he was a Franciscan. Not much is known about him. He received a legacy in the will of his brother Gregory in 1326. He was later appointed bishop of Krbava in 1341, and it seems that he was at that time a friar of the Franciscan convent in Zadar. After his appointment he transferred all his inherited goods and the aforementioned legacy to the convent in Bribir. As bishop he was apparently mainly concerned with care for his diocese, granting indulgences to several churches and engaging in litigation with the neighbouring diocese of Zagreb about borders. In 1344 he did not personally attend a provincial synod in Split, but sent as his procurator another Franciscan, Nicholas.⁸⁸ He apparently died in 1348, since in February 1349 a new bishop was appointed.⁸⁹

The information concerning female members joining any order is only a little better, but both of them were Poor Clares. The first of them was the already mentioned Stanislava and the other was Catherine, daughter of Count Paul II. Catherine was a nun in the nunnery of St. Nicholas in Zadar, and received a legacy from her father's will in 1346. She probably entered the nunnery only a short time before, because Count Paul also ordered full payment of the rest of her dowry (200 pounds in grain, paid in annual instalments).⁹⁰

These few data indicate a close personal connection between the Šubići and the Franciscans. The second point, that the Šubići generally

⁸⁸ CDCr X. doc. 426. 601–604, doc. 444. 628–629; XI. doc. 97. 133. doc. 366. 486–487; *Mile Bogović*: Pomicanje sjedišta krbavske biskupije od Mateja Marute do Šimuna Kožičića Benje. [Changing of the seat of the diocese of Krbava from Matthew Maruta to Simon Kožičić Begna] In: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*. Ed. Mile Bogović. *Analecta Croatica christiana* 25. Rijeka–Zagreb, 1988. 51, 54, 61–62; *Franjo Emanuel Hoško*: Franjevci u krbavskoj biskupiji. [The Franciscans in the diocese of Krbava], in *Krbavska biskupija* op. cit. 85; *Milan Kruhek – Zorislav Horvat*: Sakralna arhitektura Like i Krbave na području krbavsko-modruške biskupije. [Sacral architecture of Lika and Krbava on the territory of the diocese of Krbava-Modruš] in *M. Bogović*: *Krbavska biskupija* op. cit. 207, 210.

⁸⁹ In 1358 another Radoslav was bishop of Krbava. Since it was rather a long break and there were several other bishops in the meantime, it does not seem that he is Radoslav Šubić. In spite of that, there is an opinion that he may be the same person. See *Bogović, M.*: *Pomicanje* op. cit. 61–62.

⁹⁰ *Listine* II. doc. 672. 420.

supported the Franciscans above other orders, can be a little better supported. This is attested in almost all extant wills. Even if data concerning the convent in Bribir are excluded, most of other legacies are given to Minorite churches. Paul II donated to the Poor Clares convent of St. Nicholas in Zadar, Dobrol to St. Francis in Zadar, Susan to St. Francis in Šibenik, Žuvica to St. Francis in Zadar and St. Duimus in Kraj, and Viceban James to St. John in Skradin. The only non-Minorite churches, out of the local churches in Bribir, mentioned in extant wills were the cathedral in Skradin (mentioned by Paul II and Viceban James), the Dominican church of St. Plato in Zadar (mentioned by Žuvica), and the Benedictine nunneries of St. Nicholas in Šibenik (endowed by Paul II) and St. Mary the Lesser in Zadar (mentioned by Žuvica). Paul II also left a legacy to the church of St. Saviour in Šibenik, but that was because it was the seat of a flagellant confraternity, thus, again connected to the mendicant spirituality. In any case, St. Mary's and other churches in Bribir were the highest preference.

Another element in the preference for the Minorites may be deduced from the fact that Franciscan churches were in several cases burial places of the members of the kindred. Thus, the already mentioned Dobrol chose the church of St. Francis in Zadar as his burial place, and his brother John was buried in the church of St. Francis in Šibenik. Dobrol's wife chose St. Francis in Zadar, like her husband, and John's widow wanted to be buried either in St. Francis in Zadar or in Šibenik, depending where she would die. No other Franciscan church was recorded, and the only non-Franciscan church chosen as a burial place was the cathedral of Trogir in Paul III's case.

The particular importance of the Franciscans for the Šubići could be also seen from the law-suit brought in the 1490s between the Franciscans of the convent of St. Francis in Zadar and the guardian of Count Nicholas III of Zrin for 12 *sortes*⁹¹ of land in the village of Hrašćević, left to them by Viceban James in 1441. The legal guardian of Count Nicholas, Matthias Berojević, discovered that the friars held these lands, and considered this to be detrimental to the rights of the count, whose father was the sole heir of the viceban on the ground of mutual agreement between James and the Zrinski in 1408. In the present context, most important is the fact that members of the kindred, who generally did not object to this transfer of goods to the Zrinski and who maintained good relations with them, and particularly Melchior Obradić, who was otherwise even the agent of the Zrinski in Bribir, strongly opposed Berojević's claims in favour of the Franciscans. Berojević finally managed to obtain these *sortes*, but only at the

⁹¹ *Sors* was the basic unit for land in Croatia and Dalmatia and was equivalent to approximately 2 hectares. The plot of land assigned to one peasant family was usually of this size.

royal court in Buda, since the local county court, whose judges and jurors were regularly the Šubići also, and Duke John Corvinus, at that time Croatian ban, apparently rejected his claim. If it was so, it seems that the affection for the Franciscans among the Šubići was strong enough to provoke conflict even with one of their most powerful relatives.⁹²

As to the last argument for special position and popularity of the Franciscans among the Šubići, the frequent personal contacts between them may serve as proofs. It may be observed during the whole period that friars were frequently employed by the Šubići for different private and official tasks. They were often appointed as executors of wills, personal confessors, envoys⁹³ and even arbitrators in conflicts.⁹⁴

To sum up, it seems that religious elements shared by the members of the kindred which contributed to its cohesion were in the first place the Franciscan friary of the Virgin Mary in Bribir and a general preference for the Franciscans. Although the church and convent were founded by Ban Paul, and thus not by the kindred, they soon gained common acceptance among the kinsmen. It may be that Paul did this in his capacity of the kindred's senior member. The most probable reason for the success of this foundation of Paul in becoming acknowledged by others might be its placement in the kindred's ancestral seat and thus easily accessible to everyone. St. Mary's was the most important burial place of the kindred, regardless of branch, which also contributed to its popularity. Its importance as a cohesive element might be seen also by the control all branches apparently exercised over it in most matters (re-building activities, property matters, legal representation), but it never became only a piece of their property, as was the case with "real" kindred monasteries. This was probably impossible already because of the choice of the order to whom the church was entrusted-

⁹² Ančić, M.: Parba op. cit. 314. The problem is that, since some of the documents used by the Franciscans during the suit seems to have been forgeries, the whole reconstruction of the events in the noble magistrate's of county of Luka and Duke John's court must be taken with caution.

⁹³ A certain George was envoy of Ban Paul and his brothers to Pope Nicholas IV in 1288 (*Ernest Langlois: Les registres de Nicolas IV. II. Paris 1905. Reg. 7057. 952. Gregory from Trogir of Mladen III and Paul II in 1344 (Listine II. doc. 371. 222–223) and again of Mladen III in 1345 (Listine II. doc. 402–403. 241–243.). Franciscan custos in Zadar Francis from Trogir was in the service of Countess Helen, widow of Mladen III, in 1351 (Listine III. doc. 307. 207–208.).*

⁹⁴ The actual Franciscan provincial was appointed as the last instance, if arbiters delegated by Mladen III and the commune of Split to avoid future conflicts could not reach an agreement, in the peace treaty from 1333 (Lucius, MKASp, vol. 538. 172–179^v/15. 24–43).

ed, since Franciscans were much more independent from secular authorities than older monastic orders. Although this quality prevented the Šubići from exercising rigid control over the foundation, it probably added to preservation of its sacred character.

Although more palpable, the patronage right over the church of St. John the Evangelist, the parish church of Bribir, seems to have had a lesser impact on the kindred in general. It should have been a cohesive element also, but never gained as high popularity as St. Mary's. This may be partly explained by greater popularity of the cult of the Virgin over other saintly cults and partly by the general greater popularity of the friars than that of the secular clergy. The situation with other foundations, established by the main branch in the period of the height of their power, was even worse, and they did not achieve any particular popularity among kinsmen.

BÁNCSA NB. ISTVÁN PRENESTEI PÜSPÖK-BÍBOROS MINT *PROTECTOR ORDINIS**

Két és fél évtizede annak, hogy Almási Tibor és Koszta László jóvoltából megszületett az első részletes életrajz Báncsa Istvánról, az első magyar származású bíborosról. A régebbi munkák, bár kiemelték annak jelentőségét, hogy Báncsa magyar egyháziak közül elsőként kapott helyet a legmagasabb szintű egyházkormányzatban, tulajdonképpen nem taglalták igazán részletesen a pályafutását. Erre elsőként 1991-ben a két kiváló szegedi medievista vállalkozott, és jóllehet írásuk alcímében életrajzi vázlatként jellemezték saját munkájukat, az addigiaknál messzemenően igényesebb és teljességre törekvőbb összegzést készítettek az első magyar bíborosról. E kiváló munka többek között foglalkozott a 13. században már megszokottnak mondható szerzetesrendi protektor (*protector ordinis*) intézményével.¹ Megállapította, hogy 1261–1265 között a ferencesek, illetve a klarisszák, majd 1266-tól a vilhelmiták érdekében látta el Báncsa e feladatát.² Jelen tanulmány ehhez kíván adalékokkal szolgálni.

A magyar származású bíboros kollégáihoz hasonlóan gyakorta került kapcsolatba a különböző szerzetesi közösségekkel. A pápai parancsleveleket a rendi megoszlás szerint megvizsgálva semmi izgalmasat nem találunk, hiszen a korszakban létező szinte valamennyi rend, tekintet nélkül szellemiségére, jellegére, helyet kapott Báncsa „szerzetesi portfóliójában”.³ Ha már különbségeket keresünk, érdemes megjegyezni, hogy a legkevésbé lát-

* A tanulmány alapjául szolgáló kutatást az OTKA NN 109690 „Pápai megbízottak a 11–13. századi Magyarországon – online adattár” kutatási projekt tette lehetővé. A szerző az MTA-DE „Lendület” Magyarország a Középkori Európában Kutatócsoport tagja. A tanulmány a *Dél-Magyarországtól – Itáliáig. Báncsa nembeli István (1205 k. – 1270) váci püspök, esztergomi érsek, az első magyarországi bíboros életpályája*. Pécs 2015. c. munka egyik fejezetének átdolgozott változata.

¹ Az intézményre l. P. Bernardino da Siena: Il cardinale protettore negli Istituti Religiosi specialmente negli Ordini Francescani. Firenze 1940.

² Almási Tibor – Koszta László: Báncsa István bíboros (1205k. – 1270). Életrajzi vázlat. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* (1991) 9–17. (Különszám a III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus tiszteletére), itt: 14–15. A szerzők Kaspar Elm: Beiträge zur Geschichte des Wilhelmitensordens. Köln–Graz 1962. 50., 108–109., valamint Antonio Paravicini Bagliani: Cardinali di Curia e „familiae” cardinilazie dal 1227 al 1254. I–II. Padova 1972. (Italia sacra 18–19.) 352. munkáira támaszkodtak.

³ Vö. Kiss G.: Dél-Magyarországtól, i. m. IV. táblázat, 42–43., 65–67., 75., 76., 100., 104., 105., 131., 328., 369., 375., 400., 401., 425.

ványos a lazariták és templomosok részaránya (kevesebb, mint 1%), őket követik emelkedő sorrendben a premontreiek és a karthauziak (2,1%), majd a karmeliták, az Ágoston-rendi kanonokok (4,7%), az Ágoston-rendi remeték és a vilhelmiták (6,7%) és a klarisszák kerülnek sorra (8,2%). Csupán itt érjük el a 10 százalékot: a sort a domonkosok (10,8%) nyitják, majd a ciszterciek folytatják (12,9%), ill. a ferencesek (16,4%), hogy végül elérjük az ügyek majd' negyedét jegyző Benedek-rendieket (23,2%).⁴

Ebből a megoszlásból rendi preferencia természetesen nem olvasható ki, ami nem is meglepő, hiszen az ügyek döntő többsége a pápai kormányzat napi rutinjához tartozó tevékenységet ölelt fel, így abból sem Báncsa esetleges személyes elköteleződésére, sem valamiféle hivatalos rendi felügyeletre nem következtethetünk.

Az említett ügyek között azonban akad néhány olyan, amely összefüggésbe hozható a szerzetesrendek feletti *protectori* szerepkörrel. 1260. augusztus 9-én IV. Sándor megparancsolta a ferences rend tartományi előjáróinak és a generális perjelnek, hogy válasszanak maguknak egy bíboros-protektort a kardinálisok közül.⁵ Ezt a parancslevelet a bíborosok közül csak négyen írták alá tanúként, Eudes de Châteauroux (Tusculanum), Ottobono Fieschi (Szt. Adorján), Riccardus de Annibaldus (Szt. Angelus), ill. Báncsa István (Preneste). Arra, hogy a választás éppenséggel a magyar bíborosra esett volna, nincs adatunk, jóllehet a szakirodalom ezt tényként kezeli, hozzátéve, hogy 1261 és 1265 között ferencesek, ill. a klarisszák esetében is ellátta ezt a feladatot.⁶ Ha egy kicsit tüzetesebben megnézzük, akkor ennek a megállapításnak a forrása Philippus de Perusio *Epistola de cardinalibus protectoribus Ordinis Fratrum Minorum* c. munkája (1305–1313).⁷ Ebben azonban az olvasható, hogy 1263-ban a ferencesek Johannes Cajetani de Ursinist, a Szt. Miklós diakónus-bíborosát kérték fel a rendi protektor tisztségére. Jóllehet a pápa, IV. Orbán ezt saját unokaöccsének, Anchersnek⁸ szánta, őt a rend nem fogadta el, így a pápa kérésüket teljesít-

⁴ Vö. I/a-b. grafikon.

⁵ Regesta pontificum romanorum inde ab anno post Christum natum MCXCVIII ad annum MCCCIV. I–II. Ed. Augustus Potthast. Graz 1957. (a továbbiakban: Potthast) 17937. sz.; Kiss G.: Dél-Magyarországtól i. m. IV. táblázat, 320.

⁶ Paravicini Bagliani, A.: Cardinali di Curia, i. m. 352.; Almási T. – Koszta L.: Báncsa István bíboros, i. m. 14–15.

⁷ *Philippi de Perusio*: Epistola de cardinalibus protectoribus Ordinis Fratrum Minorum. Ed. Oswald Holder-Egger. Hannoverae–Lipsiae 1905–1913. (Monumenta Germaniae Historicae, Scriptores Bd. 32.) 678–684. (a továbbiakban: Perusio).

⁸ Ancherus Pantaleonis, 1262 májusában elnyerte a Szt. Praxedis presbiter-bíborosa titulust. Kiss G.: Dél-Magyarországtól i. m. III. táblázat, 20.; Hierarchia catholica medii aevii sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series. I. [1198–1431], II [1431–1503]. Ed. Conrad Eubel. Münster 1913–1914; III [1503–1600]. Ed. Conrad Eubel. Münster 1923. (a továbbiakban: HC) I. 8.

ve Johannest nevezte ki.⁹ Ekkor azonban a klarisszák¹⁰ azzal a kéréssel álltak elő, hogy nekik is legyen saját rendi felügyeletük. Perusio állítása szerint IV. Orbán ekkor kivette őket a ferencesek ellenőrzése alól, és számukra egy *másik* kardinálist rendelt ki protektorként. Ő lett volna István prenestei bíboros-püspök. Bánca tevékenysége – ha egyáltalán megvalósult – nem mondható sem sikeresnek, miután vissza akarta állítani a ferences felügyeletet a klarisszák felett, sem pedig hosszú életűnek, hiszen a klarisszák felügyelete hamarosan a már említett Johannes Cajetani de Ursinis kezébe került.¹¹ Ezt megerősíti IV. Orbán 1263. július 14-i rendelkezése, amelyben Johannest bízta meg a klarisszák rendi protektori feladataival.¹²

Nem sokkal később azonban, 1266. július 31-én István bíboros már valóban egyfajta rendi protektorként munkálkodott, de nem a ferencesek vagy a klarisszák, hanem a vilhelmiták oldalán az Ágoston-rendi remeték-

⁹ Potthast 18581. sz.; Bullarium Franciscanum Romanorum pontificum constitutiones, epistolasc ac diplomata continens tribus Ordinibus Minorum, Clarissarum, et Poenitentiarum a seraphico patriarcha Sancto Francisco institutus et concessa... I–II. Ed. Johannes Hyacinthus Sbaralea. Romae 1759., 1761. (A továbbiakban: BFR) II. 462. 62. sz.

¹⁰ A forrásban még *ordo Sancti Damiani* néven.

¹¹ „*Hoc itaque defuncto, a successore eius domno Urbano papa III°, natione Trecensi, celebrato capitulo generali Pisis a fratre Bonaventura, tunc generali ministerio, et a ministris ceteris anno Domini M^oCC^oLXIII^o domnus Iohannes Gaietanum Sancti Nicholai in carcere Tulliano dyaconus cardinalis petitus et obtentus est, quamvis, ut intellexi, idem papa nepotem suum domnum Ancerum dare ordini voluisset. Sed non acceptantibus fratribus domnum Iohannem Gaietanum petitem contulit tamquam patrem ordini precipua devotione coniunctum. Nam pater ipsius cardinalis, domnus scilicet Matheus Rubeus de tertio ordine extitit. De quo audiui aliquando ipsum dominum Iohannem, etiam cum esset papa [ti. III. Miklós néven, 1277–1280] publica confabulatione gloriari. Isto igitur ad protectionem ordinis deputato, accidit, quod fratres ex certis dominarum dicti ordinis sancti Damiani temeritatibus, quibus sibi ius ministrorum ab ordine vendicabant, fratribus petentibus et cardinale ipso assistente fratres ipsi sive ordo ab earum obsequiis absoluti sunt per domnum Urbanum predictum, adiecta declaratione, quod nullo ordo eis debito tenebatur. Unde papa ipse alium eis cardinalem prefecit, scilicet domnum Stephanum episcopum Prenestinum. Sed quia [hic] volebat quasi ex auctoritate fratres ad ipsum obsequia revocare, factum est, quod uni tantum, scilicet domno Iohanni prefato, uterque quemadmodum et aliis precedentibus fuit ordo commissus. Qui eis ordinavit regulam, quam nunc habebant sub bulla domini Urbani predicti.*” Perusio 681–682.

¹² Potthast 18585. sz.; BFR II. 474. 72. sz.; Bernardino da Siena, P.: Il cardinale protettore, i. m. 28. Az 52. jz.-ben tévesen az I. kötet van megadva!

kel szemben folytatott vitában.¹³ A történet még egy évtizeddel korábbra nyúlik vissza, amikor IV. Sándor 1256. április 9-én elrendelte (*Licet ecclesie catholice*) az Itáliában igen nagy népszerűségnek örvendő Ágoston rendi- és vilhelmita remetemozgalmak egységes renddé alakítását Szt. Ágoston rendszabályait követve. A pápai rendelkezést a Malavellei Szt. Vilmos által még az előző század közepén alapított és Szt. Benedek reguláját követő közösség nem fogadta el, nem kívánt beolvadni a pápai akarattal egységessé szervezett koldulórendi közösségbe. Felmerült, hogy Báncsa már ekkor közelebbi kapcsolatba került volna a vilhelmitákkal, erre azonban nincs bizonyíték.¹⁴ Az azonban az 1266-os pápai oklevél szövege alapján bizonyosra vehető, hogy István bíboros nem sokkal ezt megelőzőleg már ténylegesen foglalkozott a vilhelmiták ügyével. Erre nézve egyrészt remek támpont a klarisszákkal kapcsolatos *protectori* felkérés, ami 1263 utánra tehető. Azonban IV. Kelemen 1266. július 31-i szövege maga adja meg a kérdés megoldását. Egyrészt benne megtalálható István bíboros ítéletlevele teljes szövegében, mégpedig 1266. május 8-i kelet alatt. Továbbá a szöveg utal arra, hogy az ügyben való eljárásra – amely még IV. Sándor alatt kezdődött – éppen IV. Kelemen rendelte ki Báncsát, így erre csak 1265. február 15., IV. Kelemen beiktatása után kerülhetett sor.

A pápai átíró és megerősítő oklevél és a benne fenntartott bíborosi ítéletlevél a hosszan elhúzódó ügy minden lényeges mozzanatáról beszámol.¹⁵ A vita már nem sokkal IV. Sándornak az egyesítést elrendelő intézkedése – 1256. április 9. – után megindult. Ennek lényege az volt, hogy a Malavellei Vilmos-, ill. a Johannes Bonus-, Fabalis- és Bictrinis-féle különböző remetecsoportosulásokat a Szt. Ágoston remetéinek rendjében egyesítették. A végrehajtás feladatát Riccardus de Annibaldis a Szt. Angelus dia-

¹³ Reg. Vat. 32. fol. 95r. ann. II. nr. 122.; Potthast 19 807. sz. Les Registres de Clément IV, 1265–1268. Recueil des bulles de ce Pape. Ed. Édouard Jourdain. Paris 1945. (a továbbiakban: RCIV) 365. sz.; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Ed. Georgius Fejér. Budae 1828–1844. (a továbbiakban: Fejér) IV/3. 347–358.

¹⁴ Báncsa aláírása ugyanis nem szerepel IV. Sándor 1256. április 9-i bulláján. Vö. Elm, K.: Beiträge, i. m. 108–119. és ennek nyomán Almási T. – Koszta L.: Báncsa István bíboros, i. m. 15. 30. jz. Itt a pápai bulla *Religiosam vitam eligentibus* címmel szerepel, jóllehet ez egy másik bulla szövegéből való, amelyet a pápa augusztus 28-án adott ki, és amelyben a vilhelmitákat pápai oltalom (*protectio*) alá vette. Les registres d’Alexandre IV. I–III. Éd. Charles Bourel de la Roncière – Joseph de Loye – Auguste Coulon. Paris 1901–1953. (A továbbiakban: RAIV) 1451. sz. Néhány nappal ezt megelőzőleg (augusztus 22.) IV. Sándor azt is lehetővé tette számukra, hogy Szt. Benedek reguláját kövessék szabályzatként. Uo. 1452. sz. Báncsa azonban egyiket sem jegyezte tanúként.

¹⁵ L. Melléklet.

kónus-bíborosa¹⁶ kapta meg szintén IV. Sándortól. Ugyanez év augusztus 22-én a pápa engedélyezte a vilhelmitáknak, hogy Szt. Benedek regulája szerint éljenek. Úgy tűnik tehát, hogy az egyesítési folyamatból a vilhelmiták tulajdonképpen már 1256-ban kivonták magukat. Ellenben később összeütközésbe kerültek az Ágoston-rendi remetékkel, akik egyes rendházakat Német- és Magyarországon inkorporáltak. Emiatt alakult ki az a hosszas per, amelynek végpontja Báncsa bíborosi ítéletlevele, ill. annak pápai megerősítése.

A vita első állomásaként a bekebelezést nehezményező vilhelmiták panaszára IV. Kelemen az ügy vizsgálatát Jacobus Savellusra, a cosmedini Szűz Mária diakónus-bíborosára bízta (*auditor*). Ez csak 1262-ben történhetett, hiszen Jacobus csak 1261 decemberében nyerte el a bíborosi hivatalt, IV. Orbán első kreációja idején.¹⁷ Ennél pontosabb datálást tesz lehetővé azonban az a tény, hogy a megbízást már IV. Kelemen adta, akit viszont 1265. február 15-én iktattak be hivatalába. Jacobus előtt meg is történt a perben álló felek ügyiratának ismertetése, ám pontosan nem ismert okból mind a vilhelmiták, mind az Ágoston-rendi remeték inkább a békés megegyezés útját választották. Ezen a ponton kapcsolódott be az ügybe Báncsa, aki pápai megbízásból a vilhelmiták *procurator*a lett, míg az Ágoston-rendi remeték képviselőjét a már említett Riccardus de Annibaldis látta el. István bíboros ítélete szerint egyes, név szerint felsorolt és az Ágoston-rendi remeték által bekebelezett rendházak a mainzi, konstanzi, regensburgi, prágai és kamini (fő)egyházmegyékben visszakerültek a vilhelmitákhoz, akik Szt. Benedek regulája szerint élhettek, más, német- és magyarországi rendházak viszont megmaradtak az Ágoston-rendiek kezén. Azok a testvérek pedig, akik időközben a bekebelezett rendházakban Ágoston-rendi fogadalmat tettek, el kellett, hogy hagyják a vilhelmitáknak egy éven belül visszadandó intézményeket, és más német vagy magyar Ágoston-rendi rendházba kellett átköltözniük.

Sajnos a vilhelmitákkal kapcsolatban nem ismeretes más forrás, amely további adalékokkal szolgálna Báncsa ezirányú tevékenységéről, mindenesetre annyi megállapítható, hogy fellépése ebben az esetben feleslegesnek bizonyult, hiszen az 1266-ban létrehozott egyezség, amellyel természetesen, hogy biztosította különállásukat, az Ágoston-rendi remetéknek is jelentős előnyöket biztosított. Az is megállapítható, hogy bár a ferences rendtörténeti hagyományban kialakult egy olyan hagyomány, amely, ha halványan is, a kisebb testvérek rendjéhez és különösen a klarisszákhöz kapcsolta Báncsa nevét, rendi protektori tevékenységről valójában csak rövid ideig beszélhetünk a vilhelmitákkal kapcsolatban.

¹⁶ Kiss G.: Dél-Magyarországtól i. m. III. táblázat, 29.

¹⁷ Kiss G.: Dél-Magyarországtól i. m. III. táblázat, 36.; HC I. 8., 10.

Melléklet

István prenestei püspök-bíboros *procurator*ként eljár az Ágoston-rendi remeték és a vilhelmiták közötti perben (1266. július 8.)

IV. Kelemen pápa megerősíti István prenestei püspök-bíborosnak az Ágoston-rendi remeték által bekebelezett vilhelmita rendházak ügyében kelt ítéletlevelét, 1266. augusztus 30.

[Clemens episcopus, servus servorum Dei, dilectis filiis] generali et aliis prioribus et fratribus heremitarum ordinis sancti Guilelmi [salutem et apostolicam benedictionem]. Ea, que iudicio vel concordia ^aterminantur, firma debent et illibata persistere, et ne in ^bresiduum confusionis scrupulum relabantur, apostolico convenit presidio^a communiri. Exhibita siquidem
5 nobis ^ciuxta petitio continebat, quod dudum a felicis recordationis Alexandro papa, predecessore nostro mandatum, ut dicitur, emanavit, ut de singulis domibus heremitarum, quarum quedam sancti Guilelmi, quedam sancti Augustini ordinum, nonnulli autem fratris sancti Iohannis Boni, alique
10 vero de Fabali, alie vero de Bictrinis censebantur, et apud homines ambiguus interdum nuncupationibus vacillabant, duo fratres cum pleno mandato ad ipsius predecessoris mitterentur presentiam, quod eius circa ipsas salubriter ordinaret dispositio, recepturi. Cumque fratres ^dhuiusmodi ad sedem apostolicam accessissent, dilectus filius noster R[icardus] sancti
15 Angeli diaconus cardinalis¹ auctoritate mandati predecessoris, eiusdem vivo, ad eum sermone directi, universas domos et congregationes eorumdem ordinum in unam ordinis heremitarum sancti Augustini professionem et regularem observantiam perpetuo counivit. Idemque predecessor ipsius cardinalis processum approbans, illum auctoritate apostolica confirmavit,²
20 et postmodum vestre volens providere quieti, vobis auctoritate apostolica concessit, ut sub regula ^ebeati Benedicti secundum institutionem beati Guilelmi possetis in habitu solito licite permanere,³ non obstantibus aliquibus litteris, gratiis, seu privilegiis ab eadem sede in contrarium impetratis, seu etiam impetrandis. Sane inter vos ex parte una et ... generalem et alios
25 priores ac fratres heremitarum eiusdem ordinis sancti Augustini [ex altera] super eo, quod ipsi domum de porta sancte Marie de ^fWissenbornhe, de Corona sancte Marie et quasdam alias domos ipsius ordinis sancti Guilelmi cum fratribus domorum ipsarum Alemannie et Hungarie regnorum occasione huiusmodi unionis, cui vos non consenseratis, in predicto sancti
30 Augustini ordine receperant, ac domos ipsas cum fratribus suis incorpora-

¹ Riccardus de Annibaldis, a Szt. Angelus diakónus-bíborosa (1239–1276). Kiss G.: Dél-Magyarországtól i. m. III. Táblázat, 29.

² 1256. augusztus 28. RAIV. 1451. sz.

³ 1256. augusztus 22. RAIV. 1452. sz.

verant eidem ordini sancti Augustini, in vestrum preiudicium et gravamen ex altera materia questionis exorta, nos dilectum filium nostrum J[acobum] sancte Marie in Cosmedin diaconum cardinalem,⁴ dedimus in causa huiusmodi partibus auditorem, coram quo lite legitime contestata, factisque positionibus et responsionibus ad ^geasdem, tandem partes ipsae viam pacis et concordie amplectentes, videlicet frater Ioannes de ^hLinsen, procurator vester pro vobis, a quibus habebat ad hoc speciale mandatum, ac idem prior generalis heremitarum dicti ordinis sancti Augustini pro se ac aliis prioribus et fratribus, de quibus erat contentio, quorum procurator erat, ante venerabilem fratrem nostrum Prenestinum episcopum, cui cura praedicti ordinis sancti Guilelmi et personarum ipsius est ab eadem sede commissa, in presentia nostra de voluntate et consensu ipsius R[iccardi] cardinalis, cui curam predicti ordinis heremitarum sancti Augustini eadem sedes commisit, tanquam in arbitrum, arbitratorem et amicabilem compositionem super causa huiusmodi et omnibus eam contingentibus, alte et basse sub poena mille marcarum argenti compromittere, ac ipsius ordinationi, laudo, definitioni, arbitrio et arbitratui totaliter se committere curaverunt, promittentes super hoc praestito iuramento, se ratum et firmum habituros, quidquid idem episcopus super hoc ordinaretⁱ, arbitraret, diceret et ordinaretⁱ. Dictus autem episcopus a partibus accepto huiusmodi compromisso et a nobis obtento vive vocis oraculo consensu et licentia super premissis ordinandi, statuendi, definiendi, decernendi et providendi, prout sibi expeditius videretur, super hoc fecit quamdam ordinationem providam inter partes, prout in instrumento publico, inde confecto, ipsius episcopi sigillo munito plenius continetur. Nos itaque vestris supplicationibus inclinati ordinationem ipsam ratam et firmam habentes, ac defectum, qui erat in procuratore ipsius prioris generalis predicti ordinis sancti Augustini, ex eo, quod ad compromittendum non habebat // fol. 95v mandatum, et si quid aliud in procuratoriis partium ipsarum iextiterat, supplentes de apostolice plenitudine potestatis eam auctoritate apostolica confirmamus ^k[et praesentis scripti patrocinio communimus]^k. Tenorem ipsius instrumenti de verbo ad verbum praesentibus inseri facientes, qui talis est: [Bánca István prenestei püspök-bíboros ítéletlevele, Viterbo, 1266. július 8.]

In nomine Domini Amen. Presidente rationis imperio in animo iudicantis sedet in examine veritatis pro tribunali iustitia, et quasi rex in solio iudicii rectitudo, cuius dissipatur intuitu proprie voluntatis arbitrium, et acceptio personarum. Ex quo fit, ut parvi et magni, pauperes et divites, potentes et debiles, absentes et presentes, equo libramine iudicentur. Sane,

⁴ Jacobus Savellus, 1261. december 17./24. – 1285. április 2., ekkortól IV. Honorius néven pápa (1285–1287). *Kiss G.*: Dél-Magyarországtól i. m. III. Táblázat, 36.

prout ... prior generalis, alique priores et fratres heremites sancti
 Augustini dicebant, dudum a felicis recordationis domino Alexandro papa
 III° emanavit mandatum, ut de singulis domibus heremitarum, quarum
 quedam sancti Guilelmi, quedam sancti Augustini ordinum, nonnullae
 5 autem fratris Johannis Boni, alique vero de Fabali, alie vero de ¹Brictrinis
 censebantur, ^met apud homines ambiguus interdum nuncupatibus vacilla-
 bant^m, duo fratres cum pleno mandato ad ipsius domini pape mitterentur
 presentiam, quod eius circa ipsos salubriter ordinaret dispositio recepturi.
 10 ⁿCumque fratres ipsi ad sedem apostolicam accessissent, ipsi coram vene-
 rabili in Christo patre, domino R[iccardo] Dei gratia sancti Angeli diacono
 cardinale, quem idem dominus Alexander papa negotio unionis perficiende
 deputaverat vice sua, ad id sufficientia exhibuerunt mandata, et in generali
 15 eorum capitulo, tunc in Urbe celebriter congregato, nomine eorum a quibus
 fuerant destinati, et de communi capituli eiusdem assensu se et domos
 easdem in unam ordinis observantiam et vivendi formulam uniformem
 redigi, unumque ex eis ovile fieri, generalis prioris presidentia gubernan-
 dum, unanimiter consenserunt; sicque ipse cardinalis ipsius domini
 20 Alexandri pape auctoritate mandati, vivo ad eundem sermone directi
 necnon et concordi eorundem fratrum ac predicti capituli consensione
 suffultus universas domos et congregationes easdem in unam ordinis
 heremitarum sancti Augustini professionem et regularem observantiam
 perpetuo cunctavit. Idemque dominus Alexander papa ipsius cardinalis pro-
 cessum approbans illud, auctoritate apostolica confirmavit. Verum ^oreligiosi
 25 viri ... generalis et alii priores et fratres heremite ipsius ordinis sancti
 Guilelmi unioni huiusmodi minime se consensisse immo contradixisse,
 potius asserebant, dicentes, quod predictus dominus Alexander papa quieti
 eorum paterno volens providere affectu, eis apostolica auctoritate concessit,
 ut sub regula beati Benedicti, secundum institutionem beati Guilelmi
 30 possent in habitu solito libere remanere, non obstantibus aliquibus litteris,
 gratiis vel privilegiis ab eadem sede in contrarium impetratis, vel in
 posterum impetrandis. Porro predicti priores et fratres ipsius ordinis
^psancti Guilelmi^p asserentes, quod dicti generalis et alii priores et fratres
 heremite eiusdem sancti Augustini ^rde Porta sancte Marie de ^sWisen-
 bornhe Maguntinensis diocesis, de Corona sancte Marie, de ^tTuwigenne,
 35 Constantiensis diocesis, de ^vZeminhuse, de Valle Speciosa, Ratisponensis
 diocesis, de Mindelheim, Augustensis diocesis, Vallis sancti Johannis de
^vBivonia, de insula sancte Marie Pragensis diocesis, de ^wLipen, Caminensis
 diocesis, et quasdam alias domos predicti ordinis sancti Guilelmi cum
 40 fratribus domorum ipsarum Alemanie et Ungarie regnorum, occasione
 huiusmodi unionis, cui, ut dictum est, priores et fratres predicti ordinis
 sancti Guilelmi se non consensisse, sed potius contradixisse dicebant, in
 predicto ordine sancti Augustini incorporari fecerant, ac domos ipsas cum

fratribus suis incorporaverant eidem ordini sancti Augustini, in eorumdem
 priorum ac fratrum ordinis sancti Guilelmi preiudicium et gravamen. ^xAc
 inter eorum priores et fratres ipsius ordinis sancti Guilelmi ex parte una et
 predictos priores et fratres ipsius ordinis sancti Augustini ac domorum
 5 supradictarum super hoc ex altera^y materia questionis exorta. Sanctissimus
 pater dominus Clemens papa III^{us} venerabilem in Christo fratrem, Domi-
 num J[acobum] Dei gratia sancte Marie in Cosmedin diaconum cardinalem
 dedit in causa huiusmodi partibus auditorem. Lite igitur in ^{aa}causa coram
 10 eodem domino J[acobo] cardinale legitime contestata, factisque positionibus
 et responsionibus ad causam, tandem partes volentes litigiorum vitare
 anfractus, ac viam pacis et concordie amplectentes, videlicet frater Johan-
 nes de ^bLinsen, procurator predictorum generalis, priorum et fratrum here-
 mitarum ipsius ordinis sancti Guilelmi pro eis, a quibus habebat ad hoc
 speciale mandatum, ac frater Guido, prior generalis heremitarum dicti
 15 ordinis sancti Augustini pro se ac aliis prioribus et fratribus sui ordinis et
 dictis domibus et prioribus et fratribus ipsarum de quibus erat contentio,
 quarum domorum et priorum et fratrum ipsorum procurator erat ^{bb}in nos,
 Stephanum, miseratione divina, Prenestinum episcopum, quibus cura pre-
 dicti ordinis sancti Guilelmi et personarum ipsius // ^{fol. 96r} est ab eadem sede
 20 commissa, de voluntate ^{cc}et consensu^{cc} dicti domini R[iccardi] sancti Angeli
 diaconi cardinalis, cui curam predicti ordinis heremitarum sancti Augus-
 tini, eadem sedes commisit, tanquam in arbitrum arbitratorem et amica-
 bilem compositorem super causis litibus et questionibus ^dhuiusmodi, que
 erant, vel esse possent super predictis et ^{dd}ipsorum occasione alte et basse
 25 sub pena mille marcarum argenti compromittere, ac nostre ordinationi,
 definitioni, laudo, arbitrio, arbitrato totaliter se submittere curaverunt,
^{ee}promittentes, super hoc prestito iuramento et sub pena mille marcarum,
 predictarum gratum et firmum habituros, se, dictasque ordinis domos et
 priores ac fratres eorumdem ordinum et domorum totum, et quidquid super
 30 predictis ordinaremus, statueremus arbitrati essemus, vel etiam decer-
 neremus, prout in publico instrumento inde confecto, per manus Lombardi
 notarii infrascripti plenius continetur. Nos itaque a partibus accepto
 huiusmodi compromisso, et a sanctissimo papa, domino nostro Clemente
 35 papa III^{to} obtento, vive vocis oraculo, consensu et licentia ordinandi, statu-
 endi, diffiniendi super iis, prout nobis expeditius videretur, ac etiam arbit-
 raria potestate nobis a partibus ipsis concessa, ordinamus, dicimus, statui-
 mus, providemus et arbitramur, quod predictae domus de Porta sancte
 Marie de ^sWisenbornhe et de Corona sancte Marie, necnon et sique alie
 40 sunt in regionibus diversis, exceptis predictis regnis Alemannie et Ungarie,
 cum ipsorum fratribus, eorumdemque possessionibus et iuribus ad dictum
 ordinem sancti Guilelmi totaliter redeant, et sub regula sancti Benedicti,
 secundum institutionem beati Guilelmi remaneant in habitu solito, ante-

quam transirent ad sancti Augustini ordinem supradictum, quas domus cum iuribus et pertinentiis suis eidem priori generali ordinis sancti Guilelmi submittimus, easque ad ordinem sancti Guilelmi supradictum sententialiter laudamus, et decernimus omni tempore pertinere et nullo modo dicto priori generali, aliisque prioribus et fratribus heremitarum ordinis sancti Augustini debere subesse. Eisdem generali aliisque prioribus et fratribus heremitarum sancti Augustini super ipsis perpetuum silentium imponendo. Ita tamen, quod fratres domorum ipsarum, qui ad alia loca heremitarum ordinis sancte Augustini se ^{ff}forsitan transtulerint, ad domos ipsas, vel ad ipsum ordinem sancti Guilelmi redire non compellantur inviti. Sed illuc redeant et ibidem admittantur, si id de ipsorum fratrum, qui se transtulerint, processerit voluntate, quem redditum eis concedimus intra mensem, postquam hoc eis fuerit ^{gg}infra mensem^{gg} intimatum. Illi etiam fratres, qui medio tempore in predictis domibus sancti Augustini regulam et ordinem sunt professi, si sive in ipsis morentur, sive ad alia loca ipsius ordinis sancti Augustini se transtulerint, inviti non compellantur in ipsis domibus morari, sive ad ipsas domos vel ad ordinem sancti Guilelmi redire. Sed id infra dictum terminum in eorum voluntate consistat. Relique domus vero predictae, ^{hh}que de predicto ⁱⁱac omnes alie domusⁱⁱ ordine sancti Guilelmi^{hh} ad ^{jj}predictos heremitas (!) ordinis^{jj} sancti Augustini, in predictis regnis Alemanie et Ungarie transierunt, cum ipsarum fratribus et iuribus, bonis mobilibus, et immobilibus et pertinentiis universis, permaneant in predicto ordine sancti Augustini pacifice et quieti, et eas decernimus et arbitramur ad eundem ordinem sancti Augustini omni tempore pertinere. Super eis dictis generali, aliisque prioribus et fratribus sancti Guilelmi ordinis perpetuum silentium imponendo. ^{kk}Ordinamus etiam et dicimus, statuimus, pronuntiamus et laudamus, providemus^{kk} et arbitramur de consensu, licentia et potestate predictis, quod memorati generalis, priores et fratres heremitarum sancti Augustini pretextu vnionis huiusmodi, vel alia quacunque causa aliquas domos eorumdem heremitarum, ipsius ordinis sancti Guilelmi ad ordinem suum de cetero non recipiant, nec se de ipsis aliquatenus intromittant, nec unquam ipsi ordini sancti Guilelmi vel aliquibus de ipso ordine moveant de unione vel subiectione aliqua questionem. Et si contigerit eos contra facere, vel venire, volumus et arbitramur, quod licet priori generali et aliis prioribus ac fratribus ordinis sancti Guilelmi possessionem ingredi domorum, de quibus erat questio inter partes. Si vero generalis et fratres ordinis Guilelmi contra predicta facerent vel venirent, aut aliquando de predictis domibus dicto ordini sancti Augustini adiudicatis, vel aliquas alias ad ipsum sancti Augustini ordinem pertinentes recepissent, vel imposterum recipere ^{ll}attemptarent, liceat priori generali et provincialibus heremitarum ordinis sancti Augustini retentis domibus, que per hoc arbitramentum debent eidem ordini sancti Augustini remanere,

ingredi in possessionem dictarum earumdem domorum, que debent ad ordinem sancti Guilelmi redire // fol. 96^v, pena in compromisso contenta nihilominus exolvenda a parte contrarium faciente, et nihilominus hac supra ordinatione et laudo nostro salvo in omnibus permanente. Et quia intendimus omnem questionem a dictis ordinibus remove, volumus et mandamus, sub pena excommunicationis, de licentia nobis concessa, quod deinceps nullus frater predicti ordinis sancti Guilelmi ad dictum ordinem sancti Augustini aliquatenus admittatur, vel modo aliquo recipiatur, et e converso, quod nullus frater professus dicti ordinis sancti Augustini ad dictum ordinem sancti Guilelmi aliquo modo recipiatur, vel admittatur, et si quid contra attentatum fuerit, receptionem ipsam refutamus, et pronunciamus irritam et inanem, et ad suum ordinem redire compellatur, et decernimus irritum et inane, si secus contigerit attentari. Hiis tamen, que supra de fratribus domorum, de quibus erat inter partes contentio, dicta sunt, in sua manentibus firmitate. In cuius rei testimonium presens instrumentum per infrascriptum Lombardum notarium nostrum huiusmodi ordinationis, laudi et arbitrii nostri pronunciationem presentem scribi et publicari mandamus, ipsumque fecimus nostri sigilli munimine roborari. Latum et pronunciatum est ^{mm}huiusmodi nostri arbitrii laudum, ordinatum, et quidquid superius continetur, Viterbii in hospitio nostro in presentia dicti fratris Guidonis prioris generalis ordinis sancti Augustini et fratris Guilelmi prioris generalis sancti Guilelmi et dicti fratris Johannis de ⁿⁿLinsen dicti ordinis sancti Guilelmi procuratoris et de ipsorum voluntate et plena concordia ac presentibus venerabili patre Johanne Sipontino archiepiscopo, fratre Symone canonico sancti Johannis de Platea urbe, ^{oo}Urtano camerario nostro, magistro Andrea priore Sanctorum Apostolorum de ^{pp}Spoletto, magistro Paulo archidiacono ^{qq}Cameriensi in ecclesia Strigoniensi, magistro Johanne Romanutio, domini pape scriptore, fratribus Verinegna [Bentivegna] et Gratia de ordine Minorum capellanis nostris et aliis ad hec vocatis et rogatis testibus. In continenti post compromissum in nos factum, videlicet anno nativitatis Domini M^oCC^oLXVI^o indictione nona, mense Iulio, die ultima eiusdem mensis, pontificatus domini Clementis pape IIII^{ti} anni secundo.

Ego Lombardus quondam ^{rr}Bonvillani de ^{ss}Podiobonizi imperiali auctoritate notarius publicus prolationi seu pronunciationi ^{mm}huius laudi, arbitrii, ordinationis, et omnium, que superius continentur, una cum dictis testibus presens interfui, omnia et singula supra contenta de mandato venerabilis patris domini Stephani Prenestinensis episcopi scripsi, et in publicam formam redegi, publicavi, et signo meo signavi.

Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostrae supplementationis, et confirmationis ^{tt}[infringere, vel ei ausu temerario contraire, si quis autem hoc attentare presumerit, indignationem omnipotentis Dei et

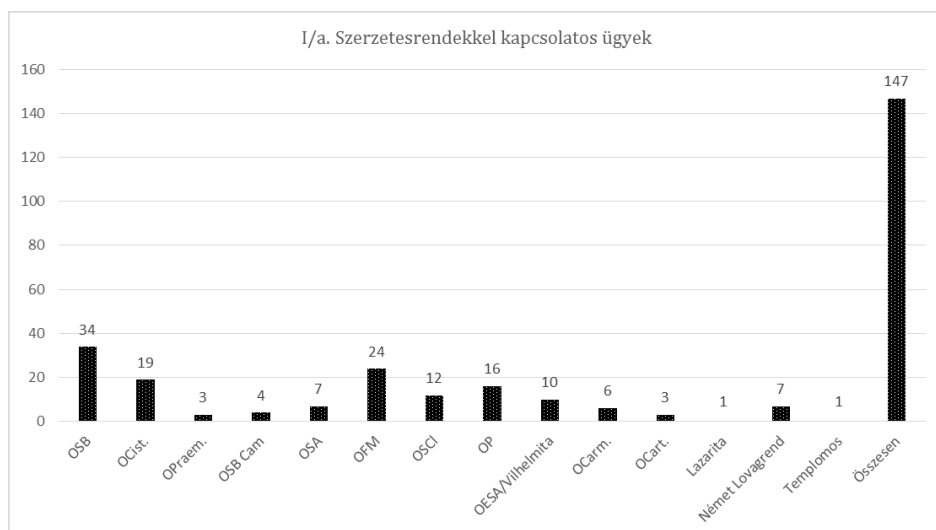
beatorum Petri et Pauli apostolorum eius se noverit incursum.]^{tt} Datum Viterbii III Kal. Septembris, [pontificatus nostri] anno secundo.

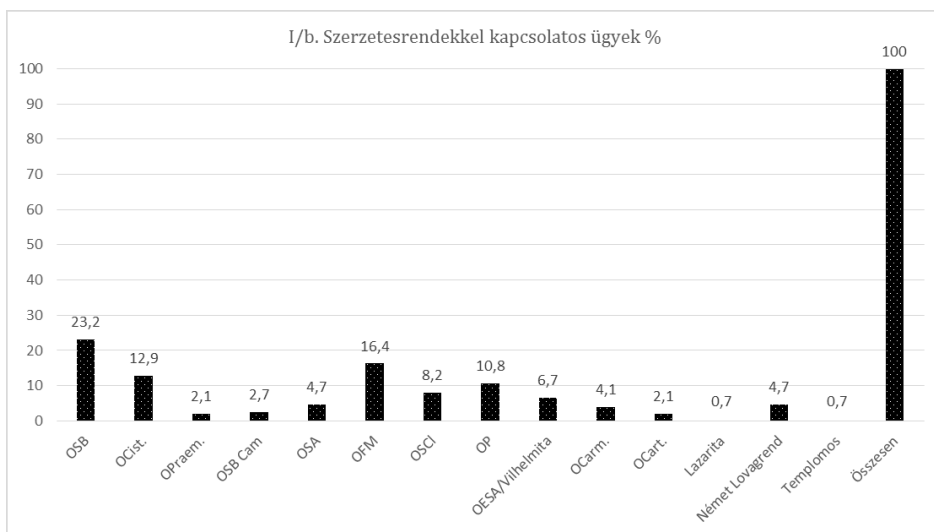
- 5 []: Fejér |^{a-a} Reg. Vat.: *et usque communiri* |^b Fejér: *reciduum* |^c Fejér: *nova* |^d Fejér: *eiusmodi* |^e Fejér: *Sancti* |^f Fejér: *Ibiserbones* |^g Fejér: *causam* |^h Fejér: *Luisene* |ⁱ⁻ⁱ Fejér: – |^j Fejér: *extiterat* |^{k-k} Reg. Vat.: *et usque communimus* |^l Fejér: *Bictrinis* |^m Fejér: – |ⁿ Fejér: *Cum* |^o Fejér: *generosi* |^p Fejér: – |^r Fejér, add.: *domos* |^s Fejér: *Ibiseborne* |^t Fejér: *Fuui-sene* |^u Fejér: *Semnihuse* |^v Fejér: *Binonia* |^w Fejér: *Lixtin, Caninien-sis* |^x Fejér: *et* |^y Fejér, add: *parte* |^{aa} Fejér: *ea* |^{bb} Fejér: *ante* |^{cc} Fejér: – |^{dd} Fejér: *eorum* |^{ee} Fejér: *promittendo* |^{ff} Fejér: *forte* |^{gg-gg} add. in mar-gine |^{hh-hh} Fejér: *et omnes aliae domus, quae de praedicto Ordine Sancti Guilelmi* |ⁱⁱ⁻ⁱⁱ add. in margine |^{jj} Fejér: *predictorum Eremitarum Ordinem* |^{kk-kk} Fejér: *Ordinamus etiam et dicimus et laudamus*, |^{ll} Fejér: *atten-tarent* |^{mm} Fejér: *huiusmodi* |ⁿⁿ Fejér: *Luisen* |^{oo} Fejér: *Vetauensi* |^{pp} Fejér: *Espoletto* |^{qq} Fejér: *Cameracensi (Camarensi)* |^{rr} Fejér: *Vomuillani* |^{ss} Fejér: *praedio Bosnensi* |^{tt-tt} add. Fejér, Reg. Vat: etc.

Reg. Vat. 32. fol. 95^r–96^v, 122. sz.

Potthast 19807. sz; RCIV 365. sz.

Memoria Provinciae Hungaricae Augustinianae antiquae adservata in schedis *P. Xysti Schier* eremita Augustiniani ac dein per *Martinum Rosnak* ejusdem instituti alumnum in liucem publicam emissa. Widman-stadtii 1778. 22–31; Fejér IV/3. 347–358.

Kordé Zoltán

A SZÉKELY ISPÁNI MÉLTÓSÁG LACK ÉS UTÓDAI KORÁBAN

Koszta László professzor – vagy ahogy munkatársai és ismerősei leginkább nevezték: Koszta Laci – a középkori magyar egyháztörténet iskola-teremtő, kiváló szakértője volt. Köztudott azonban az is, hogy a szűkebb értelemben vett egyháztörténet mellett ugyanilyen otthonosan mozgott a művelődés- és gazdaságtörténet, valamint a medievisztika megannyi más területén is. Ez a széles körű ismeretanyag nemcsak tanulmányok vagy egyetemi előadások formájában öltött testet, hanem a mindennapi életben folytatott beszélgetések, megbeszélések során is megmutatkozott. Nem egyszer került sor olyan eszmecserére közöttünk, amikor a székely ispáni méltóságról írott dolgozatom egyes részeinek a publikálásáról, a téma alakításáról esett szó. Meglátásai, javaslatai – akár tartalmi, akár gyakorlati vonatkozásúak voltak – mindig találónak bizonyultak, s érdemben segítettek egy probléma megoldását, a tanulmány jobbá tételét. Mindez talán kellőképpen indokolja, hogy ehhez a témakörhöz kapcsolódó írással szeretnék emléke előtt tisztelni.

Lacknak és utódainak, a Lackfiaknak a történetével, a család üstököszerű felemelkedésével, majd bukásával, illetve ennek bizonyos részleteivel többször is foglalkozott a történetírás. Jelen esetben e történetnek egy sajátos oldalát, a Lackfiaknak és a székely ispáni méltóságnak a kapcsolát kívánjuk vizsgálni. Kétségtelen, hogy nem ez a tisztség volt a legfontosabb, amelyet a család tagjai betöltöttek, azonban az is igaz, hogy a székely ispáni hivatal alapozta meg a família felemelkedését. Lack ugyanis mintegy másfél évtizeden keresztül viselte e méltóságot, amely pályafutásának a csúcsa is volt egyben. Utódai közül hárman követték a példát, a család karrierjében tehát egyáltalán nem játszott elhanyagolható szerepet a székely ispánság. A méltóságtörténet oldaláról nézve a kapcsolatot, ki kell emelni, hogy Lack szereplése – miként erre még visszatérünk – szakaszhatárt jelent. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a család tagjai kisebb megszakításokkal kb. harminc éven át töltötték be a tisztséget. Úgy véljük tehát, hogy érdemes figyelmet fordítani a székely ispáni méltóság történetének erre a szakaszára, amelyet a Lackfiak korának is nevezhetnénk.

Hermány nembeli Lack előéletéről nagyon keveset tudunk. Olyan nemzetségből származott, amelynek a tagjai Károly Róbert koráig nem játszottak fontos szerepet az országos politikában. A vele ismeretlen rokonsági fokban levő Hermány nembeli Lampert volt az első, aki magas méltó-

ságra emelkedett: 1312–1324 között az országbírói tiszteletet töltötte be.¹ Lack talán Károly Róbert temesvári tartózkodása során került közelebbi kapcsolatba az uralkodóval.² 1323-ban már az előkelők között tűnik fel: pecsétjével ő is megerősítette a Károly és Frigyes német király közötti egyezséget.³ Legidősebb fia, István 1326-ban lett lovászmester, ami arra utal, hogy a székely ispáni tisztelet két évvel később elnyerő Lack már nem tartozott a méltóságviselők fiatalabb generációjához.⁴

A székelység legfőbb előjárójaként először 1328. szeptember 21-én szerepel a Károly Róbert és Frigyes német király, valamint ennek testvérei között létrejött békeszerződésben, a tanúságtevő előkelők sorában (akik között egyébként ott található fia, István lovászmester is). Az előző székely ispán, Kacsics nembeli Simon működésére egy 1327. június 4-én kelt oklevél szolgáltatja az utolsó konkrét adatot.⁵ Hogy a két időpont között eltelt több mint egy év során pontosan mikor került sor Lack kinevezésére, azt nem tudjuk megmondani, arra viszont mutatnak halovány nyomok, hogy mi lehetett az oka elődje leváltásának. Károly Róbert későbbi, 1338. február 9-én kelt okleveléből megtudjuk, hogy a Belső-Szolnok megyei Róna birtokot a király régebben Mihály fia Simon, akkori székely és beszercei ispánnak adományozta (*ad Simonem filium Michaelis tunc comitem Siculorum et de Biztricia regia nostra donacione mediante translata*). A birtok azonban Simon súlyos gáztettei miatt (*gravium delictorum eiusdem comitis Simonis*) bírói úton átszállt Szécsényi Tamás erdélyi vajda kezére. A vajda már korábbi oklevelében is szolt az elkobzott birtokról, azt azonban, hogy e „súlyos bűntettek” elkövetésére mikor került sor, és konkrétan miben is álltak ezek,

¹ *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Nemzet és Emlékezet. Budapest 1986. 235–236., 238.; *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Budapest 1996. I. 6.

² *Karácsonyi János*: A Laczkfyak története. *Történelmi és Régészeti értesítő* 3. (1887) 8–9.

³ DF 257 969. Anjou-kori Oklevéltár. Főszerk. Kristó Gyula. (a továbbiakban: AOkl) VII. Budapest–Szeged 1991. 45. sz.; *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest 1995. (Reprint-kiadás.) 625.; *Fügedi E.*: Ispánok, bárók, kiskirályok i. m. 238.

⁴ *Engel Pál* in: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994. (továbbiakban: KMTL). 391.; *Karácsonyi J.*: A Laczkfyak története i. m. 9. Lackra és családjára l. még: *Lázár Miklós*: A két Laczk család eredete. *Turul* 2. (1884:2) 110–117.; *Engel Pál*: Zsigmond bárói: rövid életrajzok. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. Szerk. Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. Budapest 1987. 427–430.

⁵ „*Ladizlaus comes Syculorum*”, „*Stephanus magister agasonum*” (DF 257 972, AOkl XII. 423. sz.). Kacsics nb. Simon hivatalviselésével kapcsolatos utolsó adat: DF 238 226 (*Jakó Zsigmond*: Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez (továbbiakban: ErdOkm) II. Budapest 2004. 596. sz.)

nem tudjuk. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy 1327 után Kacsics nembeli Simon tisztségviselőként már nem fordul elő a forrásokban, akkor arra gondolhatunk, hogy e tettek vezettek leváltásához és Lack kinevezéséhez.⁶

Amennyiben a feltevés helytálló, csak megerősíti, hogy a személycserre a székely ispáni méltóság történetében új korszak kezdetét is jelentette. Végleg lezárult a Károly királlyal szembeforduló tisztviselők kora, s ezt követően a dinasztiahoz feltétlenül hű családok köréből kerültek ki a székely ispánok. Mivel 1328 és 1371 között – kisebb megszakításokkal – Hermány nembeli Lack és utódai töltötték be a hivatalt, az elkövetkező évtizedeket a Lackfiak, egyben a kiegyensúlyozott, konszolidált működés időszakának nevezhetjük.⁷

Mint említettük, Lack számára ez a méltóság volt a legmagasabb, amit pályafutása során betöltött. Ehhez azonban mintegy másfél évtizednyi tevékenykedése során más tisztségek is társultak: brassói, besztercei, csanádi és medgyesi ispánként szerepel még a forrásokban, 1336-ban kiadott diplomájában pedig a Rába és a Rábca között levő királyi had vezérének, illetve kapitányának címezte magát (*princeps seu capitaneus exercitus domini regis inter fluvios Raba et Rapcha existentium*).⁸ A rá vonatkozó források elsősorban olyan jellegű tevékenységéről őriztek meg adatokat, amely nem kapcsolódott szorosan a székelységhez. A már említett tanúSORban való szereplései, illetve hadvezéri tevékenysége mellett az országnagyok között látjuk, amint Visegrádon birtokügyben ítélt, a király meghatalmazottjaként (*procurator*) birtokcsere lebonyolításában vesz részt. Besztercei ispánként az uralkodó parancsára védelmébe veszi Henul Jánost és a fiát

⁶ Károly Róbert 1338. február 9-én kelt oklevele: DL 105 438 (Anjoukori Okmánytár. Szerk. Nagy Imre (továbbiakban: AO) III. Budapest 1883. 470. – kihagyásokkal; AOkl XXII. 62. sz.). Tamás vajda 1335. évi oklevele: ErdOkm II. 848. sz.).

⁷ Kordé Zoltán: Károly Róbert székely ispánjai. Adalékok az I. Károly alatti arisztokrácia történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica* 109. (1999) 27.

⁸ Jelen tanulmánynak a Lackfiak székely ispáni méltóságviselése a tárgya, így a párhuzamosan viselt tisztségekre csak néhány adat erejéig utalunk. Brassói ispánként: 1343. január 13.: DL 3553 (AOkl XXVII. 20. sz.), besztercei ispánként: 1334. január 13.: DL 62 690 (ErdOkm II. 793. sz.); 1336. VII. 22.: DF 252 741 (ErdOkm II. 902. sz.); W. Kovács András – Valentiny Antal: A Wass család cegei levéltára. Az Erdélyi Múzeum levéltára 3. Kolozsvár 2006. 39. sz.); 1339. szeptember 15.: DF 277 288 (ErdOkm II. 1046. sz.), csanádi ispánként: 1336. VII. 22.: DF 252 741 (Documente privind istoria României. Documenta Romaniae historica. Veacul XIV. C. Transilvania. I–XII. Bucuresti 1953–1985. (a továbbiakban: DPIR) III. 587.; ErdOkm II. 902. sz.); 1339. IX. 24.: DF 257 475 (ErdOkm II. 1052. sz.), medgyesi ispánként: 1339. IX. 15.: DF 277 288. (ErdOkm II. 1046. sz.); 1340. VI. 17.: DF 257 477 (ErdOkm III. 20. sz.). Hadsereg vezéréként való említése: 1336. július 22.: DF 257 741 (DPIR III. 587. AOkl XX. 300. sz.).

birtokaikkal együtt; magánemberként a megölt fiának, Imre vérdíjának a megfizetésével kapcsolatos aktusokban tűnik fel, fiaival együtt birtokadományban részesíti a gyulafehérvári káptalant, de hírt kapunk erőszakos birtokfoglalásairól is.⁹

Lack székely ispánként betöltött szerepéről jóval kevesebb adat maradt fenn. Nála tűnik fel elsőként a már bevettnek mondható „comes Siculorum” titulus mellett a „comes trium generum Siculorum” címzés; a vitákra alkalmat adó kitétel talán a székelység körében formálódó három réteget jelöli.¹⁰ Nevezik azonban „iudex Siculorum”-nak is, ami a székely ispáni tisztnak a katonai melletti másik szerepkörét, az igazságszolgáltatót emeli ki.¹¹ A székelység katonai vezetőjeként végzett tevékenységéről csak közvetett adatok alapján lehet némi képet alkotni. A gyulafehérvári káptalan 1351. március 30-i oklevele tudósít arról, hogy abban az időben, amikor Károly király Havasalföldre ment haderejével, Lack akkori székely ispán hatalmaskodva elfoglalta a Péterfalvaiak birtokát.¹² Az adat egyrészt bizonyítja, hogy (kora más hatalmasságaihoz hasonlóan) időnként Lacktól sem állt távol a törvényesség határainak az áthágása, másrészt közvetve megerősíti, hogy a székely ispán a fennhatósága alá tartozó népesség katonai erejével együtt részt vett Károly Róbert 1330. évi, súlyos vereséggel végződő havasalföldi hadjáratában. Hasonlóképpen csak következtetni lehet arra, hogy Lack 1336. évi – fentebb már idézett – hadvezéri tevékenysége kiterjedt az osztrák háborúban részt vevő székely csapatokra is. Sajátos epizódját jelenti Lack hivatali működésének az, hogy ő maga is tagja

⁹ Országnagyokkal való ítélkezés: DL 2632 (AOkl XIV. 100. sz.); királyi procurator: AOkl XIII. 179. sz.; Henul János és fia védelme: DL 62 690. (ErdOkm II. 793. sz.), DL 62 691 (ErdOkm II. 802. sz.), DL 62 692 (ErdOkm II. 820. sz.) stb. Fia megölésével és a vérdíjjal kapcsolatos oklevelek: DL 76 508 (AOkl XIX. 507. sz.), DL 76 539 (AOkl XX. 291. sz.), DL 76 540 (AOkl XX. 348. sz.) stb.; a gyulafehérvári káptalan számára tett birtokadomány: DF 277 288. (AOkl XXIII. 259–60. 549. sz.); erőszakos birtokfoglalások: DL 29 673 (AOkl XXVII. 239. sz.), DL 29 686. (ErdOkm III. 596. sz.), DL 4289 (AO V. 593/368. sz.).

¹⁰ 1339. szeptember 15.: AOkl XXIII. 549–550. sz. A kifejezés értelmezésére: Göckenjan, Hansgerd: *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa*. Bd. V. Wiesbaden 1972. 26. skk. Újabban: *Vekov Károly: Tria genera Siculorum*. In: Kastélyok, udvarházak és lakóik a régi Székelyföldön. In memoriam Demény Lajos (1926–2010). Szerk. Tüdös S. Kinga. Sepsiszentgyörgy 2013. 39–63.

¹¹ 1336. szeptember 15.: DL 76 540 (ErdOkm II. 906. sz.), 1343. szeptember 15.: DL 29 673 (Lázár M.: A két Laczk család i. m. 111.).

¹² „*Eo tempore quo dominus rex Karolus pie recordationis ad partes Transalpinas cum suo iverat exercitu, magister Lach tunc temporis comes Siculorum, quandam particulam terre ad ipsam possessionem eorum Peturfolva pertinentem... potencialiter occupasset.*” DL 29 686. (AO V. 439, ErdOkm III. 596. sz.).

volt azon bárók és nemesek gyülekezetének, akik 1330. május 15-én Visegrádon kiadott ítéletlevelükben példátlan kegyetlenséggel torolták meg Záh Feliciánnak a királyi család ellen elkövetett merényletkísérletét, elrendelve – egyebek mellett – a bűnös nemzetségének harmadíziglen való kiirtását.¹³ A székelységgel kapcsolatos szegényes forrásadottságoknak tudható be, hogy nincs hírünk alispán(ok)ról. Többször is említés történik ugyan Lack *servienséről*, illetve *officialisáról*, Tiborc fia Lászlóról, őt azonban a vele kapcsolatos oklevelek egyike sem nevezi székelly alispánnak, így mi sem tehetjük ezt.¹⁴ A kérdés kapcsán nem zárkozhatunk el attól a feltételezéstől sem, hogy a források hallgatására – hézagos voltuk mellett – az is magyarázatul szolgálhat, hogy a viceispáni hivatal ekkoriban még nem nyerte el későbbi, kiforrott formáját. Figyelemre méltó, hogy ez a „hiány” nemcsak Lack hivatalviselésére jellemző, hanem az Anjou-kor egészére: ebből az időszakból alig egy-két alispánról van tudomásunk. Akármi is legyen az ok, ennek a feltárását részletekbe menő vizsgálat alapján lehet csak megkísérlni.

Lackot fia, András váltotta a székelly ispáni tisztségben. Hogy pontosan mikor történt a hivatalba lépés, azt némi bizonytalanság lengi körül. Az utolsó oklevél, amely Lackot még e tisztség viselőjeként említi, 1343. május 2-án kelt.¹⁵ Bár VI. Kelemen pápa 1344. március 7-én Villanovában kiadott irata székelly és besztercei ispánnak nevezi őt, figyelembe kell azonban venni, hogy e titulus nem az akkori, tényleges állapotot tükrözi, hanem jóval korábban. I. Lajos királynak a pápához küldött követe (aki egyébként Dénes minorita rendi *lector*, Lack fia) e dátum előtt bizonyára hetekkel, vagy akár hónapokkal korábban kelt útra. A korabeli közlekedési viszonyok mellett figyelembe kell venni még azt is, hogy a pápához való megérkezés és a követ meghallgatása, illetve az egyházfői határozat írásba foglalása között is eltelt bizonyos idő. A pontos időtartamot ugyan csak találgathatjuk, annyit azonban megállapíthatunk, hogy az okirat nem bizonyíték arra nézve, hogy Lack még 1344 folyamán is hivatalban levő székelly ispán lett volna.¹⁶

¹³ AOkl XIV. 288. sz. Az ítéletlevél magyar fordítása, illetve forrásértékével kapcsolatos megjegyzések: *Almási Tibor*: Záh Felicián ítéletlevele. *Aetas* 15:1–2. (2000) 191–197.

¹⁴ 1339. május 25.: „*Comes ladislaus filius Tyburcy serviens magistri Ladislai Comitis Siculorum*” DF 257 474 (Történelmi Tár 11. [1888] 82.); DF 257 476. (uo. 83.); 1339. szeptember 24.: DF 257 475 (uo. 84.); 1340. június 15.: „*ladislaus crispus serviens et officialis magistri ladislai Comitis Siculorum*” (DF 257 477, uo. 85.).

¹⁵ DL 29 673 (*Lázár M.*: A két Laczk család i. m. 111.; AOkl XXVII. 239. sz.)

¹⁶ AOkl XXVIII. 212. sz.

András 1344. október 18-i, saját kiadású oklevelében szerepel először székely ispánként.¹⁷ Kinevezésére tehát 1343. május 2. után, illetve 1344. október 18. előtt került sor. Úgy tűnik azonban, hogy van esély e csaknem másfél éves intervallum szűkítésére. I. Lajos 1349. október 16-án kiadott diplomájából ugyanis arról értesülünk, hogy Lackfi András részt vett a király Szerbia ellen indított első hadjáratában, melynek során életét szerviense, Macska Domonkos mentette meg.¹⁸ E katonai vállalkozás időpontját a kutatás egy vonulata 1342 második felére, 1343 elejére helyezi, más felfogás szerint viszont 1343 nyarán zajlott le az akció.¹⁹ Mivel Lackfi két, 1343. januári és májusi forrás szerint is hivatalban volt az év első felében,²⁰ így a fentebb idézett oklevélrészlet megerősíteni látszik, hogy az utóbbi időpont állhat közelebb az igazsághoz. Ez természetesen csak akkor igaz, ha az évekkel később keletkezett irat a tényleges állapotokat tükrözve, nem pedig pusztán saját kora viszonyaiból kiindulva nevezi székely

¹⁷ 1344. október 18.: AOKl XXVIII. 700. sz. Lackfi András 1343. március 12-i állítólagos okleveléről (amelyet Szabó Károly Kemény József másolata alapján vett fel a Székely Oklevéltár I. kötetébe [49. XXXVIII. sz.], már Karácsonyi János megállapította, hogy hamisítvány, így tehát a tisztségviselés kezdetére nézve nem vehető figyelembe. Karácsonyi érveihez l. *Karácsonyi János*: A hamis, hibás-keltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. [A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások...”-kal kiegészítve]. Szeged 1988. 45.) csak annyi fűzhető hozzá, hogy Lackfi az 1343. május 2-i – korábban már tárgyalt – oklevél még hivatalban levőként említi, fiai közül viszont egyiket sem nevezi székely ispánnak: „*magistrum Ladislaum iudicem Siculorum et omnes filios suos*” (DL 29 673; Lázár M.: A két Laczk család i. m. 111.). Kemény József Lackfiakkal kapcsolatos oklevél-hamisításairól: *Mályusz Elemér*: Gróf Kemény József oklevél-hamisítványai. *Levéltári Közlemények* 59. (1988) 199.

¹⁸ „*cum post coronationem nostram primo in regnum Rascie exercitum movissemus, idem Dominicus dictus Machka unacum magistro Andrea filio Lachk comite Siculorum domino suo ibidem dicto magistro Andrea ex adversa eundem magistrum Andream dominum suum a necis periculo exemisse dignoscitur*”. DF 274 724.; *Fejér, Georgius*: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: FCD) XI. 550. Az oklevél narrációját közli Erdőkm III. 533. sz. is, azonban éppen a Lackfi Andrást székely ispánként említő részlet kihagyásával.

¹⁹ A hadjárat időpontjára: Magyarország történeti kronológiája. I. A kezdetektől 1526-ig. Főszerk. Benda Kálmán. Budapest 1983.² I. 207.; *Kristó Gyula*: Az Anjou-kor háborúi. Budapest 1988. 91. Engel Pál viszont 1343 nyarára helyezi az eseményt: *Engel Pál*: Szent István birodalma. História Könyvtár. Monográfiák 17. Budapest 2001. 142.

²⁰ 1343. január 13.: „*Stephani... filii... magistri Ladislai comitis siculorum et de Brasso*” (DL 3553; *Sopron vármegye története*. Szerk. Nagy Imre. Sopron 1889. I. 197.); 1343. május 2.: „*magistrum Ladislaum iudicem Siculorum*” (DL 29 673; Lázár M.: A két Laczk család i. m. 111.).

ispánnak a hadjáratban kapcsolatban Lackfi Andrást. Ha kétséget kizáró módon nem is tudjuk bizonyítani, de legalább valószínűsíthetjük, hogy a méltóságban a nyár elején – talán éppen a készülő szerbiai hadjáratral összefüggésben – történt meg a személycsere: Lackot ekkor váltotta fel fia, András.²¹

Lack távozása előtt jó félévvel megvált a tisztségétől Erdély másik fő méltóságviselője, Szécsényi Tamás vajda is. Míg azonban az ő leváltásához köze volt az erdélyi püspökkel kialakult konfliktusának is, addig Lack esetében talán idős kora indokolhatta a személycserét. A két veterán méltóságviselőnek nagy szerepe volt az erdélyi konszolidáció sikerre vitelében és megszilárdításában. Együttműködésük másfél évtizedig tartott, Lack székelly ispáni kinevezésétől a tisztségekből történő 1342/43-as távozásukig. Ez idő alatt nincs arról hírünk, hogy konfliktusba keveredtek volna egymással; úgy tűnik, hogy a vajdaság és a székelly ispánság harmonikusan tudott együttműködni, ami az egyik feltétele volt a tartományban helyreállított rend biztosításának. Távozásukat követően sorsuk némileg eltérően alakult: Tamás a későbbiekben más tisztségek mellett az országbíróit is betöltötte.²² Lack távozását követően ugyan nem nyert el újabb hivatalt, családja azonban meghatározó szerepet játszott egészen az 1370-es évekig a két erdélyi főméltóság betöltésében. Ez a szinte kizárólagos helyzet teszi indokolttá, hogy – mint már említettük – a székelly ispáni méltóság Anjou-kor végéig terjedő szakaszát a Lackfiak korszakának nevezzük.

Lackfi András székelly ispáni katonai akciói közül Küküllei János is beszámol 1345. évi, nagy győzelemmel végződő hadjáratáról, amelyet az uralkodó parancsára vezetett a keleti országrészeket gyakran dúló moldvai tatárok ellen. A fentebb már idézett, Macska Domonkos tetteit elbeszélő diploma utal arra is, hogy más alkalommal – szintén a király parancsára – az oroszok ellen harcolt András.²³ A katonai tevékenység mellett a székelly ispáni hivatal más oldaláról is képet kapunk Lackfi András 1344. október 18-án kiadott okleveléből. A Székelyvásárhelyt kelt diplomában az ispán

²¹ Engel Pál szintén az említett oklevél alapján teszi Lackfi András hivatalviselésének kezdetét 1343. második felére: *Engel P.: Magyarország világi archontológiája* i. m. I. 192.

²² Szécsényi Tamás távozásának időpontjára és további tisztségeire: *Engel P.: Magyarország világi archontológiája* i. m. I. 12., II. 222.

²³ Küküllei Lackfi Andrást tévesen erdélyi vajdának mondja, ezt a tisztséget azonban csak később nyerte el. *Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum* (a továbbiakban: JTCH) I. Textus. Ed. Elisabeth Galántai – Julius Kristó. II/1–2. Commentarii. Comp. Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó. Budapest 1985–1988. I. 166. Macska Domonkossal kapcsolatos oklevél: „*in alio prelio eiusdem contra Rutenos similiter ex nostro mandato commissio predictus Dominicus... cum eodem magistro Andrea domino suo*” (ErdOkm III. 533. sz.).

tanúsítja, hogy az ő és a székelyek egyetemének színe előtt (*coram nobis et praesentibus universitate Siculorum*) György fia Orbos székely elismerte, hogy Ferenc nevű fia véletlen megöléséért teljes elégtételt kapott András fiaitól, Györgytől és Ernyétől, a királyi udvar vitézeitől.²⁴ E székely vonatkozású forrás az egyetlen, amely a Lack idejében feltűnt „*comes trium generum Siculorum*” címmel illeti Andrást, aki egyébként – elődeihez hasonlóan – hivatali ideje alatt más tisztségeket is betöltött: brassói, besztercei, máramarosi, szatmári és valószínűleg medgyesi ispán volt ekkoriban. Alispánjáról – csakúgy, mint apja esetében – nem tudunk, csupán szervienséről, a fentebb már említett Macska Domonkosról, illetve medgyesi *officialis*áról, Oroszfői Istvánról olvashatunk.²⁵

András hivatalviselésének a lejártát illetően megint csak némi bizonytalanság tapasztalható. A Lack fiú ugyanis 1350 áprilisában elkísérte a nápolyi hadjárat folytatására induló királyt Itáliába, ahol azután helytartó lett, s csak 1352-ben tért haza a tengerentúlról.²⁶ A kérdésre, hogy távolléte alatt is viselte-e a hivatalt, a szakirodalom nem szolgáltat egyértelmű válasszal. Lázár Miklós úgy vélte, hogy „a székelyispánságot távolléte alatt is viselte, s talán csak visszajötte után tette le”. Hasonlóképpen foglalt állást Karácsonyi János és Mályusz Elemér, míg Wertner Mór és Engel Pál 1350-nel zárták a tisztségviselésre vonatkozó adatokat.²⁷ Úgy tűnik, hogy a rendelkezésre álló kútfők nem támogatják Lackfi András hivatalviselésének 1352-ig történő kinyújtását. Igaz ugyan, hogy az Itáliába történő távozást követően néhány forrás székely ispánként említi őt, ezek azonban nem bizonyítják, hogy ekkoriban is viselte volna a tisztséget. A váradi káptalan 1350. október 24-én kelt oklevele beszámol arról, hogy Sixtus kanonok több okból kifolyólag – elsőként is Lackfi András székely ispán fosztogatása miatt (*primo ... per depredacionem magistri Andree filii Lack comitis*

²⁴ DL 40 959 (*Jakubovich Emil – Pais Dezső: Ó-magyar olvasókönyv*. Budapest 1929. 168.; AOkl XXVIII. 700. sz.).

²⁵ Brassói és besztercei ispánként: 1344. október 18.: DL 40 959 (AOkl XXVIII. 700. sz.), szatmári ispánként: 1349. december 13.: DL 4100 (AOkl XXXIII. 925. sz.), máramarosi ispánként: 1348. november 4.: AOkl XXXII. 734. sz.; 1349. december 13.: DL 4100 (AOkl XXVIII. 700. sz.). Az utóbbi oklevélből – melynek kiadója maga Lackfi András – lehet medgyesi ispánságára következtetni; említi ugyanis emberét, Oroszfői Istvánt, medgyesi officialist: „*Stephanum de urusfaya nostrum hominem officialem de Megyes*”. Ld. még: Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 111., 121., 152., 188.

²⁶ JTCH. I. 171., 173., 175.; *Bertényi Iván: Magyarország az Anjouk korában*. Budapest 1987. 176–180.; *Kristó: Az Anjou-kor háborúi* 119–125.

²⁷ *Lázár Miklós: Székely ispánok és alispánok a mohácsi vészig. Századok* 14. (1880) 737.; *Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek* i. m. 626.; JTCH. II/2. 108.; *Wertner Mór: Adalékok a XIV. századbéli magyar világi archontológiához. Történelmi Tár* úf. 7. (1907) 63.; *Engel P.: Magyarország világi archontológiája* i. m. I. 192.

Siculorum) igen nagy ínségre jutott. E fosztogatás azonban értelemszerűen az itáliai utat megelőzően kellett, hogy végbemenjen (amit az oklevél tartalma is megerősít), így erősen valószínű, hogy a címzés is az 1350 áprilisa előtti állapotokra értendő. Nem zárható ki azonban teljes mértékben, hogy a megfogalmazás az irat kibocsátása körüli időkre is utal, így például Engel Pál archontológiájában ezt tekinti Lackfi András székely ispánként való utolsó említésének.²⁸ Egyértelműen nem a jelenre vonatkozóan nevezi viszont székely ispánnak Andrást Zsámboki Miklós nádor 1351. augusztus 4-i diplomája. Ugyanezen év október 18-án viszont István herceg Bereck fia Miklós brassói ispánnak és alispánjának címzi levelét.²⁹ Mivel ekkoriban általában a székely ispánok töltötték be e hivatalt (miként András esetében is), már régebben felmerült Miklós tisztségviselésének a lehetősége.³⁰ Lázár Miklós azonban a *comes Siculorum* cím hiányából arra következtetett, hogy Miklós csak afféle helyettes, ideiglenes ispán lehetett.³¹ Egy 1352. január 24-én kelt nádori oklevél azonban megoldja a problémát, mert egy (előző év májusában lezajlott) esemény kapcsán székely ispánként említi Bereck fia Miklóst, aki tehát tényleg betöltötte e hivatalt (és a hozzá kapcsolódó brassói ispánságot).³² Miklóst tehát – aki egyébként a Gútkeled nem Bátoribágya tartozott³³ – székely ispánnak kell tekintenünk, s az archontológiai szakirodalom bizonytalankodása ellenére az Anjou-kori méltóságviselők sorába kell őt illeszteni.³⁴ A kérdőjelek ezzel azonban még nem tűnnek el. Nem tudjuk, hogy mennyi ideig viselte Miklós a méltóságot, s meglehetősen homályos a tisztségviselésének a jellege is. Az biztos, hogy karrierjé-

²⁸ DL 66 138 (Nagy Imre – Stummer Arnold – Ráth Károly – Véghely Dezső: Hazai Okmánytár (a továbbiakban: HO) IV. Győrött 1867. 174.; AOkl XXXIV. 701. sz.; Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 192.

²⁹ 1351. augusztus 4.: „*tempore magistri Andree filij Lachk Comitiss Siculorum, modernique Comitiss ipsius Comitatus Zathmariensis*” (DF 253 442; Lázár M.: Székelyispánok i. m. 737.). 1351. október 8.: „*Nicolao filio Briccii, comiti de Braschaw, necnon vicecomiti suo*” (DF 286 543; Székely Oklevéltár (a továbbiakban: SzO) Szerk. Szabó Károly I. Kolozsvár 1872. 60.).

³⁰ SzO I. 60. 2. sz. jegyzet.

³¹ Lázár M.: Székelyispánok i. m. 738.

³² „*magister Nicolaus filius Briccii comes Siculorum*” (DL 51 608; A nagykallói Kállay-család levéltára. Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai. I. Budapest 1943. 1085. sz.).

³³ Bereck fia Miklós családi viszonyaira: Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek i. m. 476–478.; Engel Pál: Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Budapest 2001. Gútkeled nem 1. Rakamazi ág 4. tábla: Bátoribágya (somlyói).

³⁴ E bizonytalanságot jól érzékelteti, hogy Engel Pál sem archontológiai, sem genealógiai munkájában nem tesz említést Miklós székely ispánságáról: Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I–II.; Engel P.: Középkori magyar genealógia i. m. Gútkeled nem 1. Rakamazi ág 4. tábla: Bátoribágya (somlyói).

ben – nem egyedüliként a méltóságviselők történetében – e tisztség jelentette a csúcspontot.³⁵

Bereck fia Miklós nem sokáig töltötte be a hivatalt: Nagy Lajos 1352. november 23-i oklevele már nem őt, hanem a Raholcai családba tartozó „Tót” Lőköst szerepelteti székely ispánként.³⁶ Lőkös testvére, Kont Miklós (a későbbi nádor) volt a vajda ekkoriban, így a két legfontosabb erdélyi tisztséget testvérpár töltötte be; szoros együttműködésük a hivatali ténykedésen túl magán- (főleg birtok-) ügyekben is megmutatkozott. Lőkös – elődeihez hasonlóan – brassói ispán is volt, de betöltötte az asztalnokmesteri és pohárnokmesteri tisztséget is.³⁷ Brassói ispánként folytatta a barcasági tizednegyed beszédésének – István herceg által már elődje, Bereck fia Miklós esetében is kifogásolt – gyakorlatát. Ez alkalommal maga a király tiltotta el Lőköst brassói alispánjával, Domonkos fia Péterrel és testvérével, az erdélyi vajdával együtt e jövedelemforrástól.³⁸

Lőkös székely ispánságára 1355. december 21-én kelt az utolsó adat.³⁹ Leváltása minden bizonnyal összefüggött avval, hogy az 1356 februárja körül meghalt Gilétfi Miklós nádor helyére a királyi tanács március végén Kont Miklóst nevezte ki, aki így hatalmas hivatali birtokokhoz és jövedelmekhez jutott. Cserében testvérenek, Lőkösnek távoznia kellett a székely ispáni méltóságból, melyben utódja az elhunyt nádor fia, Gilétfi (Zsámboki) János lett.⁴⁰ A kinevezésre a tisztségek újraosztásával egy időben került sor, Zsámboki hivatalviselésére azonban csak Macska Domokos erdélyi alvajda két évvel később, 1358. március 18-án kiadott oklevele szolgáztatja az első forrást. Az okirat szerint János székely ispán görgényi várnagyának, Simonnak a hatalmaskodási ügyében sem az első, sem a második idézésre nem volt hajlandó megjelenni, ezért az alvajda az erdélyi részek szokásjogának megfelelően (*quia consuetudo regni partium Trans-*

³⁵ Miklós egyéb tisztségeire l.: *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 25.

³⁶ „*magnifici viri Nicolai filij Laurency woyuodae transsiluani et Leukus magistri dapiferorum nostrorum Comitibus Syculorum fratris eiusdem*” (DL 4319; AO V. 621.). Lőkös családi viszonyaira: *Engel P.*: Középkori magyar genealógia i. m. Újlaki 1. tábla: Raholcai; *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 201.

³⁷ Brassói ispánként: 1353. szeptember 2. (DL 4382; ErdOkm III. 729. sz.), 1355. július 9. (DF 286 544; ErdOkm III. 800. sz.); asztalnokmesterként: 1352. november 23. (DL 4319; AO V. 621.); pohárnokmesterként: 1353. november 18. (DL 4319.). *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 201.

³⁸ 1355. július 9.: DF 286 544 (ErdOkm III. 800. sz.).

³⁹ DL 4572.

⁴⁰ *Engel Pál*: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. *Századok* 116. (1982) 885–886. A Zsámboki családra és Jánosra: *Engel P.*: Középkori magyar genealógia i. m. Smaragdus nem 2. tábla: Gilétfi (Zsámboki); *Uő.*: in: KMTL. 749.

silvanarum id requirit) az ügyet lezárja, s Jánost és várnagyát az ellenük felhozott vádakban elmarasztalja.⁴¹ Az oklevél érdekessége, hogy Simonról szólva így fogalmaz: „*magister Simon vice ipsius magistri Johannis castellanus de Gurgyn*”.⁴² Ami úgy értelmezhető, hogy Simon Zsámboki János székely ispán helyettese és görgényi várnagy volt.⁴³ Simont tehát székely alispánnak tekinthetjük, mégha az okirat nem is ezt a megnevezést használja.⁴⁴ Az alispáni tisztség kiformalódásáról, mint említettük, nem sok információ van. Az ezt megelőző – tulajdonképpen a legelső, ebbe a körbe vonható – adatok csaknem negyven évvel korábbról, 1319-ből származnak. Az egyik losonci Tamás akkori székely ispán officialisát az Aranyos menti székelyek közül való Rajnáldot említi: „*Renoldum comitem officialem suum de Siculis de iuxta Aranyas*”. A másik szintén az ő emberét, Balázs mentői várnagyot és telegdi albíróát nevezi meg: „*magistrum Blasium dilectum et fidelum nostrum, castellanum de Menteu, necnon viceiudicem nostrum de Tylegd*”.⁴⁵ Rajnáld esetében kérdéses, Balázs kapcsán viszont elég egyértelmű, hogy a székely alispánok elődjéről van szó. Nem lehet azonban észrevétlenül hagyni a különbségeket. Balázs illetékességi körét behatárolni látszik az, hogy telegdi albírónak mondja őt az oklevél, másrészt várnagyságát nem Görgényben, a székely ispánok későbbi központjában, hanem a Losonciak tulajdonát képező Mentővárban viseli.⁴⁶ Simon viszont a székely ispáni honor fő elemének számító Görgény várnagya és a székely ispán helyettese. Az ő szerepköre sokkal inkább emlékeztet a későbbi, bőbeszédűbb forrásokból megismerhető alispánokéra, mint elődeié. Ez a változás viszont feltehetőleg Lack, illetve utódjai hivatalviseléséhez köthető, s nem a megelőző néhány rövid évben játszódtott le.

Néhány héttel később (május 5.) már egészen más ügy kapcsán tűnik fel Zsámboki János neve. Budán, a király közvetlen környezetében találkozzunk vele: ott szerepel azon előkelők között, akik tanúsítják, hogy az uralkodó Velence esetleges támadásával szemben segítséget ígért Carrarai Ferencnek, Padova urának.⁴⁷ Május 20-án újabb szerepkörben bukkan fel a székely ispán: Kont Miklós nádor és más előkelők társaságában dönt Viseg-

⁴¹ DL 41 337 (AO VII. 113–114.; ErdOkm III. 995. sz.).

⁴² AO VII. 113.

⁴³ ErdOkm III. 975. sz.

⁴⁴ Hasonlóképpen alispánnak tekinti Simont *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 192. is.

⁴⁵ Rajnáld: *Franz Zimmermann – Carl Werner*: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. Hermannstadt 1892. (a továbbiakban UDGDs) I. 338. Balázsról: *Varjú Elemér – Iványi Béla*: Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy család történetéhez. I. Budapest 1908. 47.

⁴⁶ Mentővár: *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 367.

⁴⁷ FCD IX/2. 667–668.

rádon Csürkének mondott Tamás fia Péter és Ite fia János fia János közötti birtokperben.⁴⁸ Nem tudjuk pontosan, hogy meddig töltötte be hivatalát Zsámboki János; talán 1360-ig, amikor is tárnokmesterként említik a források.⁴⁹ Akárki is volt a székely ispán a következő évben, az valószínűnek tűnik, hogy a tisztségben nem volt üresedés, hiszen 1361. március 7-én Lajos király Nagyváradon kelt rendeletét az akkor hivatalban levő és a jövőbeni ispánoknak (*fideli suo comiti Siculorum nunc constituto et in futurum constituendo*) címezte elrendelve nekik, hogy akadályozzák meg a beszercei mészárosokat a posztóvágásban, illetve eladásban.⁵⁰

A következő, név szerint ismert méltóságviselő jó két évvel később, 1363 októberében bukkan fel a forrásokban. Az ő személyében a Lackfiak rövid szünet után visszatértek a székely ispáni méltósághoz. Lack unokája, Lackfi István erdélyi vajda fia, ifj. Miklós viselte ekkor a tisztséget, aki az oklevél szerint testvéreivel, Dénes erdélyi vajdával és Imre lovászmesterrel együtt közbenjárt az uralkodónál Bede fia Istvánnak a felesége, Klára fiúsítása érdekében.⁵¹ A székely ispáni funkciók rendkívüli meghatalmazással történő gyakorlásába enged betekintést az a diploma, amelyet 1366. május 30-án adott ki Székelyvásárhelyt Lackfi Miklós és Szécsi Miklós horvát bán, akiket az uralkodó speciális küldötteként és bírakként rendelt a székely közösség helyzetének a megjavítása érdekében (*pro reformationem status et commodo universorum Siculorum partis Transsylvanie ... nuncios speciales et iudices*).⁵² A székely ispán és a horvát bán megbízatása, a Székelyvásárhelyre összehívott gyűlés kapcsolódott Lajos erdélyi útjához (1366. április–július).⁵³ A király itteni tartózkodása alkalmával került sor az *Andreanum* megerősítésére (június 20.). A méltóságsorban helyet kapott a székely ispán is, egyéb hivatalainak, a szatmári, máramarosi és ugocsai ispánságnak a feltüntetésével.⁵⁴ Ez az oklevél említi utoljára Lackfi Miklóst az ispáni hivatal viselőjeként. Nem tudjuk pontosan, hogy tisztségét meddig töltötte be; valószínűleg 1367 márciusáig, ekkor ugyanis erdélyi vajdává

⁴⁸ A nagymihályi és a sztárai gróf Sztáray család oklevéltára (a továbbiakban: Sztáray) Szerk. Nagy Gyula. I. Budapest 1887. 296.

⁴⁹ Lázár M.: Székelyispánok i. m. 739.; Wertner M.: Adalékok i. m. 63.; Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I.38.

⁵⁰ DF 247 226 (UGDS. II. 189.); ErdOkm IV. 105. sz. Maria Holban érveit részben elfogadva gyanúsnak tartja az oklevél hitelességét.

⁵¹ DL 66 154 (HO I. 246.). Miklós családi viszonyaira: Engel P.: Középkori magyar genealógia i. m. Hermán nem 2. tábla: Lackfi. Ugyaneben a szerepkörben említi Miklóst egy 1364. évi, Bebek István országbíró által kiadott oklevél is: HO V. 140.

⁵² DL 50 271; ErdOkm IV. 474. sz.

⁵³ Lajos erdélyi útjára: Wertner Mór: Nagy Lajos király hadjáratai (1342–1382). *Hadtörténelmi Közlemények* 19. (1918) 234–235.; Kristó Gy.: Az Anjou-kor háborúi i. m. 156–157.

⁵⁴ DF 244 583 (ErdOkm IV. 486. sz.).

nevezték ki. E tisztségben érte utol a halál 1368-ban, a Lajk havasalföldi vajda elleni hadjárat során.⁵⁵

Lackfi Miklóst a székely ispáni hivatalban nagy karriert befutó, de majdan, Zsigmond uralkodása alatt szerencsétlen véget érő testvére, (Csáktornyai) István követte.⁵⁶ Lackfi István tevékenységére vonatkozóan az első oklevél 1368 áprilisából maradt fenn, amikor is az uralkodó megparancsolta, hogy bizonyos sárdi nemeseket vegyen birtokaikkal együtt az oltalmába. Mivel Sárd Küküllő vármegyében, Udvarhelyszék közvetlen közelében fekszik, így érthető, hogy ottani védenecit a székely ispán oltalma alá helyezte a király.⁵⁷ Úgy tűnik, hogy – a családi hagyományoknak megfelelően – István jól együttműködött az erdélyi vajda tisztségét Miklós halála után betöltő másik fivérével, Imrével is. Legalábbis erre utal az uralkodó 1369. augusztus 22-én kelt levele, melyben felszólítja a testvéreket, hogy a Tolna megyei Gyánt birtok ügyében ne zaklassák az ispotályosok közé tartozó Donát testvért, s a megfelelő okmányokkal egyetemben a királyi kúriába idézi őket.⁵⁸ Feszültségei támadtak Lackfi Istvánnak hivatali ténykedése idején a brassói polgárokkal, mint kiderül ez Lajos 1370. május 10-én kelt okleveléből. Ebben az uralkodó megparancsolta ispánjának és a helyetteseinek, hogy a kereskedelmi szabadságjogokat és törvénykezési kiváltságokat ne sértsék meg, ítélezési gyakorlatuk e privilégiumokkal és az ottani választott bíróval összhangban legyen.⁵⁹ Szintén szász vonatkozású volt Lajosnak az az 1369. július 29-én kelt oklevele, amelyben megerősítette Medgyes, Nagyselyk és Kisselyk székek Károly Róbert által adományozott privilégiumát, fenntartotta ugyanakkor a székely ispán jogait a törvénykezés vonatkozásában.⁶⁰

Lackfi István székely ispánként a fentebb említett 1370. május 10-i oklevélben szerepel utoljára. 1371 folyamán vált meg hivatalától, amikor is dalmát–horvát bán lett.⁶¹ Vele együtt családja is búcsút vett a székely ispá-

⁵⁵ Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 12.; Kristó Gy.: Az Anjou-kor háborúi i. m. 158–159.

⁵⁶ Lackfi Istvánra: Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek i. m. 629–630.; Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest 1984. 36–38.; Engel P.: Zsigmond bárói i. m. 427–428.

⁵⁷ DF 253 662 (ErdOkm IV. 681. sz.).

⁵⁸ DL 106 152 (FCD IX/4. 160–161.; FCD IX/7. 289–290.); Érszegi Géza: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magán levéltárában, 1193–1542. Fejér megyei Történeti Évkönyv 5. (1971) 192–193.; Fenyvesi László: Tolna megye középkori történetéhez kapcsolódó oklevelek regesztái. Tolna Megyei Levéltári Füzetek. Tanulmányok. Szekszárd 2000. 120.

⁵⁹ DF 246 835 (ErdOkm IV. 845. sz.).

⁶⁰ „salvis etiam iurisdictionibus et iudicatibus Siculorum nostrorum comitis remanentibus” (DF 285 583; UGDS II. 327., ErdOkm IV. 754. sz.).

⁶¹ Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 22.

ni méltóságtól, ez azonban nem jelentette az erdélyi tisztségviselés lezárulását. Ugyanis a székely ispánsággal szoros kapcsolatban álló, s a Lackfiak által szintén preferált vajdai méltóságot Lackfi István két alkalommal is betöltötte a későbbiekben: először 1372–1376, majd pedig 1385–1386 között.⁶² A család tehát lényegében az Anjou-kor végéig meghatározó szerepet játszott az erdöntúli főméltóságok viselése terén. Hogy a székely ispánság vonatkozásában e befolyás mit jelentett, azt részben már láttuk, néhány adattal azonban még jobban lehet ezt érzékeltetni. Az 1328-tól, Hermány nembeli Lack hivatalba lépésétől 1387-ig terjedő mintegy hatvan esztendőből harminc év során, vagyis a periódus fele időszakában a nemzetség tagjai közül kerültek ki a tisztségviselők (l. 1. sz. ábrát). A vajdai méltóságban eltöltött idő is huszonhét évet tesz ki.

1. táblázat

*Lack és a Lackfiak korának székely ispánjai*⁶³

Székely ispán	Első és utolsó említés	Tisztségviselés kikövetkeztethető időpontja
Hermány nb. Lack	1328. szeptember 21. – 1342. május 2. ⁶⁴	1328–1343 nyár
Lackfi András	1344. október 18. – 1350. október 24. ⁶⁵	1343 nyár? – 1350
Bereck fia Miklós	1352. január 24. ⁶⁶	1350 ? – 1352
Raholcai „Tót” Lőkös	1352. november 23. – 1355. december 21. ⁶⁷	1352–1355
Zsámboki János	1358. március 18. – 1358. május 20. ⁶⁸	1356–1360
ifj. Lackfi Miklós	1363. október 16. – 1366. június 20. ⁶⁹	1363? – 1367 eleje
(Csáktornyai) Lackfi István	1368. április 26. – 1370. május 10. ⁷⁰	1367–1371

⁶² Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 13.

⁶³ A táblázat második oszlopában a tisztségviselő székely ispánként való első és utolsó források általi említése szerepel. A harmadik oszlopban a források alapján kikövetkeztethető, *feltételezett* időpont szerepel. Ez utóbbi feltételezések indoklása a főszövegben szerepel. Rövidítések: nb. = nembeli, ifj. = ifjabb.

⁶⁴ AOkI XII. 423. sz.; AOkI XXVII. 239. sz.

⁶⁵ AOkI XXVIII. 700. sz.

⁶⁶ DL 51 608. 1351. májusi eseményre vonatkozóan.

⁶⁷ AO V. 621.; DL 4572.

⁶⁸ ErdOkm III. 995. sz.; Sztáray I. 296.

⁶⁹ DL 66 154 (HO I. 246.); DF 244 583 (ErdOkm IV. 486. sz.).

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a fontos tényt sem, hogy szintén jelentős azon esztendőik száma, amikor a két erdélyi méltóságot (a vajdait és az ispánit) a Lackfiak párhuzamosan töltötték be (2. sz. ábra). A székely ispáni méltóság történetében egyetlen család sem játszott Lack és utódaiéhoz mérhető szerepet. E jelentős hatalomkoncentráció sem vezetett azonban olyan túlsúlyhoz, amely veszélyessé válhatott volna a királyi hatalom számára. Sőt, éppen Lack nevéhez fűződik a székely ispáni hivatal teljes konszolidálása, a központi hatalom érdekeivel összhangban történő működtetése. Ez a szilárdság és megbízhatóság jelenti a Lackfiak nevével fémjelzett korszak legfőbb értékét, amely kitartott az Anjou-kor hátralevő részében. Ez indokolja, hogy az 1387-ben végződő szakaszt Lackról és utódairól nevezzük el, jóllehet 1371 után már nem ők töltötték be a székely ispáni méltóságot. Az igazi változás majd Zsigmond hatalomra kerülésével fog bekövetkezni.⁷¹

2. táblázat

Azon időszakok, amikor a székely ispánok és a vajdák is a Lackfiak közül kerültek ki

(Az egyszerre hivatalban levők mindannyian testvérek)⁷²

Székely ispán	Erdélyi vajda
Lackfi András (1343 nyár? – 1350)	Lackfi (I.) István (1344–1350)
ifj. Lackfi Miklós (1363? – 1367. március)	Lackfi Dénes (1359–1367)
(Csáktornyai) Lackfi István (1367–1371)	ifj. Lackfi Miklós (1367–1368) Lackfi Imre (1369–1372)

⁷⁰ DF 253 662 (ErdOkm IV. 681. sz.); DF 246 835 (ErdOkm IV. 845. sz.).

⁷¹ Erre vonatkozóan l. *Kordé Zoltán*: A székelyispáni méltóság a Zsigmond-korban. *Történelmi Szemle* 46:3–4. (2004) 193–239.

⁷² A székely ispánok hivatali idejét illetően l. a szöveget, illetve az 1. sz. ábrát, az erdélyi vajdákra: *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. vonatkozó részei.

**„UT DEI ECCLESIA IN SUO STATU TUTA PERMANEAT
ET IN SUIS BONIS SIT TRANQUILLA”**

**MONOSZLÓ NB. PÉTER ERDÉLYI PÜSPÖK BIRTOKSZER-
VEZŐI ÉS EGYHÁZKORMÁNYZATI TEVÉKENYSÉGE***

Monoszló nb. Péter püspök tevékenysége helyet kapott minden, az erdélyi püspökség múltjával foglalkozó kiadványban.¹ Mégis, máig egyetlen részletesebb életrajza született, Temesváry János tollából, 1922-ben.² Az azóta elmúlt században azonban számos olyan középkortörténeti és egyháztörténeti munka született, amelynek tükrében új szempontok szerint értékelhetjük Monoszló nb. Péter püspök tevékenységét. Az itt bemutatott egyházfő birtokszerző tevékenységét tárgyalja Jakó Zsigmond tanulmánya,³ Adinel Dincă doktori disszertációja pedig az egyházmegye 11–14. századi történetének tágabb összefüggésben elemzi életútját.⁴ Az elmúlt évben jelent meg jelen sorok szerzőjének szerény és hibáktól nem mentes írása, amelyben Monoszló nb. Péter politikai tevékenységét és családi kapcsolatait tárgyalja.⁵

Jelen munkám célja Monoszló nb. Péter erdélyi püspök gazdasági és egyházszerzői tevékenységének bemutatása az újabb szakirodalom és a teljes máig fennmaradt, rá vonatkozó okleveles anyag tükrében. A tanulmány két részre oszlik: az első Péter püspök uradalomszerző tevékenysé-

* Jelen sorok jelentős része megjelent román nyelven a *Buletinul Cercurilor Științifice Studentești* folyóirat 21. (2015) számában.

¹ Az alább idézendők mellett l. még *Bitay Árpád*: Erdély jeles katolikus papjai. Kolozsvár 1926. 7–8.; *Vorbuchner Adolf*: Az erdélyi püspökség. Brassó 1925. 22.; *Karácsonyi János*: Az erdélyi püspökség története 1526-ig. In: Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene. Szerk. Bagossy Bertalan et al. Dicsőszentmárton 1925. 16–30., 21., 23.; *Marton József – Jakabffy Tamás*: Az erdélyi katolicizmus századai. Kolozsvár 2007. 17.

² *Temesváry János*: Erdély középkori püspökei. Kolozsvár 1922. 46–111.

³ *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi püspökség középkori birtokairól. In: Erdély a keresztény magyar királyságban. Szerk. Benkő Lóránd et al. Kolozsvár 2001. 105–115.

⁴ *Adinel Dincă*: Instituția episcopală latină în Transilvania medievală: secolele XI/XII–XIV. Doktori dolgozat. Kézirat a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban (Biblioteca Centrală Universitară).

⁵ *Kovács Mihai*: Semper meliora prospiciuntur et utiliora attenduntur. Monoszló nb. Péter erdélyi püspök társadalmi és politikai kapcsolatai. Erdélyi Múzeum 77. (2015) 1–13. Ezúton is köszönetet mondok Skorka Renátának és Kiss Gergelynek bírálataikért, amelyeket sajnos nem tudtam bedolgozni az akkor már megjelentés alatt levő tanulmányba.

gét és ennek következményeit, a második pedig az említett főpap egyház-szervezői munkásságát mutatja be. Ennek a tanulmánynak első változata a 2014. évi Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencián, illetve 2015-ben az Országos Tudományos Diákköri Konferencián került bemutatásra. Akkori vezető tanárom, a túl korán eltávozott Koszta László tanár úr emlékének ajánlom.

Birtokszervezés és gazdálkodás

Jakó Zsigmond 2001-ben megjelent tanulmánya kitűnő forrásismeretről tanúskodva pontosan rekonstruálja a püspöki uradalmak születésének körülményeit. Emiatt a következőkben nem térek ki külön Monoszló nb. Péter püspök igen jól ismert birtokszerzéseire.⁶ A tatárjárás és az utána következő időszak nemcsak a Magyar Királyság népességének drasztikus csökkenését, hanem gazdaságának átrendeződését is eredményezte. A felértékelődött szolgarendű munkaerőnek lehetősége nyílt arra, hogy saját földesurával egyezkedve vagy másik birtokos elnéptelenedett földjére kötözve elnyerje szabadságát. A prédiумok hanyatlásával és a telepese falvak sokaságának alakulásával párhuzamosan technikai újítások behozatala, az állattartás fejlődése, a szántóföldek terméshozamának növekedése figyelhető meg.⁷

Minden jelentősebb birtokszerző és -szervező program természetes velejárója volt a földesúr tekintélyét és a telepés biztonságát körülbástyázó bírósági immunitás megszerzése.⁸ Egy ilyen jellegű kiváltság előnyt jelentett mind a földesúrnak, aki ennek révén megerősítette alárendeltjei fölötti hatalmát, mind a telepéseknek, akik a földesúr engedélyével saját törvényeik szerint intézhették a peres ügyeiket. Ezen privilégium fontosságát mutatja az is, hogy az erdélyi püspökök az utolsó Árpádok mindegyikével megerősítették.⁹ Ennek a kiváltságnak a megerősítésekor mindig felsorolták az időközben megszerzett birtokokat is, így az újabb kiváltságlevelek

⁶ L. *Jakó Zs.*: Középkori birtokairól i. m. Egyetlen pontosítást tartok szükségesnek Fenes esetében, amelyet a püspök nem Kolozsvárral egy időben, hanem 1291 és 1299 között szerzett meg.

⁷ A 13. század második felében történt gazdasági átalakulásokhoz l. *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Budapest 2002. 219–310.; *Szabó István*: A prédiум. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. *Agrártörténeti Szemle* 5:1–2. (1963) és 5:3. 1–49., 331–337.; *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbagságról Magyarországon. Budapest 1998.

⁸ Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. *Kristó Gyula*. Budapest 1994. 281

⁹ Ld. Erdélyi okmánytár I–IV. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztában közlésezi Jakó Zsigmond. Budapest 1997–2015. (a továbbiakban: EOkm) I. nr. 201., I. nr. 243., I. nr. 391., I. nr. 474.

bennfoglaltan az új szerzemények királyi megerősítését is jelentették. Ez pedig igen fontos volt egy olyan korszakban, amikor a belső harcok és hatalmaskodások gyakoriak voltak.

A Péter püspök idejében lezajlott telepítések körülményeiről beszélő legrészletesebb forrásunk a sárdi telepesek jogait szabályozó 1295. évi oklevél, amely minden bizonnyal a földesúr és a telepesek vezetői közötti egyezséget rögzítette. Az ilyen jellegű egyezmények egyházi földesurak és jobbágyaik között meglehetősen gyakoriak voltak a 13. század második felében.¹⁰ A sárdi telepeseknek *terragium* gyanánt minden évben Szent Márton napjára 13 márkát kellett fizetniük a püspöknek. Az összeg a korban közepesnek számított, az egy évtizeden belül megkötött hasonló egyezmények 3 és 27 marka között állapították meg a telepesek által kifizetendő pénzjáradékot.¹¹ A sárdiak földesuruk *descensus*át évi egy ökörrel, egy hordó borral és egy disznóval, illetve házanként egy-egy tyúkkal, egy-egy köből zabbal és két-két kenyérrel válthatták meg. A telepesek szabadon adhatták el ingó és ingatlan vagyonukat, illetve maguk is távozhattak, amennyiben a falubírónak kifizették a földbért. Ha valaki utód nélkül halt meg, minden vagyonát bárkire testálhatta, mindössze egy tinóval tartozott földesurának. A bíraskodás kisebb ügyekben a bíróra, nagyobb ügyekben – mint a gyilkosság vagy lopás – a püspök udvarispánjára tartozott. Utóbbi esetben az ispán és a falubíró kétharmad:egyharmad arányban osztozott a bíraskodási díjon.¹² A fentiekből láthatjuk, hogy a sárdi lakosok már teljes mértékben a 13. század második felében elterjedt új rendszer szerint adóztak földesuruknak: ők maguk szabad emberek, legjelentősebb adójuk a pénzben fizetett *terragium* volt, ezenkívül munkajáradékkal egyáltalán nem tartoztak.¹³

A szebeni jogra való hivatkozás arra enged következtetni, hogy a sárdi telepesek német anyanyelvűek lehettek.¹⁴ A telepesek német származására utal az is, hogy a járadékok kifizetési határidejét Szent Márton napjára rögzítették, ami inkább a német telepesfalvakra volt jellemző.¹⁵

A szakirodalom a 13. század legvégére vagy a 14. század elejére datálja Szász- és Oláhfenes különválását. A két település szétválása minden bizonnyal 1298 után történt, ugyanis ekkor a Fenes helynév még etnikai

¹⁰ *Solymosi László*: A földesúri járadékok új rendszere a 13. század végi Magyarország. Budapest 1998. 13. tizenegy ilyen jellegű dokumentumot ismertet.

¹¹ Uo. 186–187.

¹² EOkm I. nr. 535.

¹³ Vö. *Solymosi L.*: Járadékok i. m. 180–181.

¹⁴ *Iczkovits Emma*: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Budapest 1939. 41.

¹⁵ *Solymosi L.*: Járadékok i. m. 53.

jelző nélkül jelenik meg, tehát csak egy Fenes nevű település létezett.¹⁶ Püspöki telepítéshez köthetők továbbá a Szászlóna vagy Tótfalu helynevek is.¹⁷ Ezek a települések a 14. század folyamán is püspöki birtokok és etnikumokra utaló neveik telepítést sejtetnek, azonban források híján nem lehet teljes bizonyossággal állítani, hogy telepítésük Péter püspök idejében történt. A Doboka megyei Néc telepítése 1282 és 1291 között történhetett.¹⁸ Konrad Gündisch szerint Kolozsvár betelepítése is Péter püspök nevéhez köthető, azonban Radu Lupescu kimutatta, hogy a kolozsvári telepesek már V. István ifjabb király korában érkeztek, a püspöki falu pedig nem tartozott a betelepített területhez.¹⁹

A telepítés és a bírósági immunitás biztosítása mellett a földesúr fontos feladata volt még a vallásos élet kereteinek létrehozása, a templomépítés és a plébániák megszervezése. Entz Géza szerint az erdélyi püspökség Kolozs megyei birtokán hat templom épült Monoszló nb. Péter idejében, Kolozsvárott, Magyarfenesen, Vistán, Magyarnagykapuson, Gyalun és Türen.²⁰ Matthew Palmer szerint a türei templom és a többi közötti analógia nem meggyőző.²¹ Péter püspök templomaiban sajátos módon összefonódnak a román stílus és a gótika elemei, főbb ismertetőik a félköríves nyugati bejárat, a stilizált virág- és levéldísz, a szőlőfürtös és élesen metszett szőlőleveles díszítések, illetve az egyenes szentélyzáródás.²² A felsorolt templomok közül csak a vistainak, a kolozsvárinak és a gyaluinak ismert a patrocíniuma: Szent Péter, Szent Mihály, illetve Szent Miklós.²³ Az első Péter püspök személyes védőszentje, a második az egyházmegye védőszentje, a harmadik pedig a főpapok igen kedvelt égi pártfogója volt.

A püspöki birtokszervezet védelmére és igazgatási funkcióinak ellátására Péter püspök két várat is építtetett, Szászfenesen és a Fehér megyei Tótfalud határában. Utóbbit a káptalan földjén építtette, azzal a kikötéssel,

¹⁶ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (a továbbiakban: ÁMF) I–IV. Budapest 1963–1998. II. 347.

¹⁷ Dincă A.: Instituția episcopală i. m. 103.

¹⁸ Jakó Zs.: Püspökség birtokairól i. m. 108.

¹⁹ Konrad Gündisch: Das Patriziat Siebenbürgischer Städte im Mittelalter. Köln–Weimar–Wien 1993. 41.; Lupescu Radu: Kolozsvár korai történetének bukta-tói. Erdélyi Múzeum LXVII:1–2. (2005) 46–47.

²⁰ Entz Géza: Erdély építészete a XI–XIII. században. Kolozsvár 1994. 54–57.

²¹ Matthew Palmer: A tendentious plan. Towards a better understanding of Saint Michael's Kolozsvár. *Acta Historiae Artium Hungaricae* 40. (1998) 6.

²² Entz G.: Erdély i. m. 54–57.

²³ Lestyán Ferenc: Megszentelt kövek. Gyulafehérvár 2000. <http://mek.oszk.hu/04600/04684/html/1069.html>, 2015.04.28.; Mező András: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Budapest 2003. 521.; Urkundenbuch zur Geschichte des Deutschen in Siebenbürgen. Hg. Georg Müller et al. I–VII. Köln, 1892–1992. VI. 250–251.

hogy halála után a vár a káptalanra szálljon.²⁴ Mindkét várban folytak régészeti ásatások, azonban sajnos egyik esetben sem tárták fel a teljes együttest.

A szászfenesi vár építési technikája kezdetleges. Topográfiája sok hasonlóságot mutat a korban felépült számos királyi vagy földesúri erődítménnyel. Különlegességét az erődítési megoldás adja, ugyanis a várat palánk és kőfal veszi körül. További kutatások híján sajnos nem tudni, hogy mi a két erődítmény kronológiai viszonya.²⁵ Ugyanolyan nehéz megmondani, milyen célt szolgálhattak a vár területén feltárt kő- és faépületek. Megütkezést kelt a falak szokatlan vastagsága, amely egy-egy helyen eléri a 4 métert is, illetve a sánc sekély mivolta. A feltárást végző Adrian Andrei Rusu szerint a 4 méter vastagságú fal egy kivételesen érzékeny pontot erősít meg, a sekély sáncból pedig az építők csekély létszámára lehet következtetni.²⁶ Akárcsak számos, ebben a korban épített földesúri vár, a szászfenesi sem szolgált a birtokos lakhelyéül, inkább amolyan ellenőrzési pontként funkcionálhatott. Erre lehet következtetni az itt felfedezett kerámiából is, amelynek mindössze 5%-a finom, magas technikai színvonalon készített edény töredéke.²⁷ Lehetséges, hogy a szászfenesi, közismertebb nevén Leányvár építése a Szamos menti rablótörések lerombolásával áll kapcsolatban, amiért IV. László király jutalomban részesítette Péter püspököt.²⁸ Nem kizárt, hogy ezek a rablótörések a püspök ellenségeinek, Mikola fiainak birtokain álltak volna.

Ami a Gyulafehérvár közelében felépült Szentmihálykő várát illeti, ez helyi kőből, illetve magyarigeni és ompolyicai mészkőből épült.²⁹ A falak építésének fejlettebb technikájából arra következtethetünk, hogy a fenesi és a tótfaludi várak különböző építők munkái. A vár kövein a gyulafehérvári székesegyházban látható kőművesjelek azonosíthatók, így joggal feltételezhetjük, hogy a székesegyház utóbbi és továbbépítő mesterek a vár felépítésében is közreműködtek.³⁰ Az első, Péter püspök korabeli fázishoz tartozik egy 2,7 méter széles falú lakótorony, amelyet egy, 1–1,55 méter széles kőfal

²⁴ EOkm I. nr. 341.

²⁵ *Adrian Andrei Rusu: Cetatea medievală de la Florești (jud. Cluj). Ephemeris Napocensis* 3. (1993) 287.

²⁶ *Rusu, A. A.: Cetatea medievală i. m. 287.*

²⁷ Uo. 297.

²⁸ *Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon.* Budapest 1977. 133.

²⁹ *Gheorghe Anghel – Ion Berciu: Cetatea feudală de la Tăuți (județul Alba).* In: Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie, 1964. București 1970. II. 198.; *Adrian Andrei Rusu: Castelarea carpatică: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (secolele XIII–XIV).* Cluj 2005. 110–113.

³⁰ *Rusu, A. A.: Castelarea i. m. 206.*

vett körül. A vár területén feltártak még egy ciszternát és egy gabonarak-tárt. Az erődítmény északnyugati sarkában található palota valószínűleg egy későbbi püspök munkásságát dicséri. A várban felfedezett kerámia jó minőségű, gyors koronggal, illetve fejlett égetési technikával készülhetett. A vár építésének célja az ásatást irányító Gheorghe Anghel szerint a zalatnai és abrudbányai aranybányák fele vezető út ellenőrzése.³¹ Ehhez még hozzátehetjük azt, hogy egy vár építése ebben a korban szinte elengedhetetlen tartozéka egy alakuló birtoktömbnek, márpedig a káptalan jelenléte a térségben igen jelentős volt, a püspöki birtokegyüttes pedig éppen Péter püspök idején kezdett kialakulni. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki azt sem, hogy Szentmihálykő a vízaknai szászokkal folytatott küzdelem során épült, sőt az is lehetséges, hogy a tótfaludi építkezés váltotta ki a Gyulafehérvárt támadó vízaknaiak haragját.

Ugyancsak a birtokok igazgatásának céljából épülhetett a vistai Palatium, amit egy 1302. évi oklevél említ, és amelynek emlékét egy mai helynév is őrzi.³² A 14. század elején az erdélyi püspökök Kolozsvárott is birtokoltak egy lakóépületet, ami minden bizonnyal a Kolozsvárt bíró Monoszló nb. Péter szerzeménye.³³ A püspök fő tartózkodási helye mindenesetre a gyulafehérvári palota volt, itt keletkezett a püspöki oklevelek döntő többsége.³⁴ Péter püspök idején épült a székesegyház erődített déli tornya, illetve a püspöki palota felső emeletéről vezető átjáró.³⁵

*

Amint a fentiekben láttuk, az erdélyi püspök világi dolgokban is bíráskodási hatalmat nyert alattvalói fölött. A sárdi *hospesek* kiváltságleveléből kiderül, hogy az esztergomi érsekséghez hasonlóan a gyulafehérvári püspöki kúriában is működött egy *comes curiae*, akinek feladata a falubíró hatáskörét meghaladó ügyekben történő bíráskodás.³⁶ A püspök *officialisa*, András fia Benedek megjelenik előbb a Barátpüspöki (1281), majd a Gyovd földért folytatott birtokper során, amelyekben urát képviselte.³⁷ Lehetséges, hogy ez a Benedek azonos a püspök halála előtt felbukkanó familiárisával,

³¹ Uo. 204.

³² *Entz G.*: Erdély i. m. 54.

³³ *Dincă A.*: Instituția episcopală i. m. 108.

³⁴ DF 277 186, 277 220, 277 225, 277 228.

³⁵ *Sarkadi Márton*: „s folytatva magát a régi művet.” Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéről. Budapest 2010. 119–120.

³⁶ *Bónis György*: Az egyházi bíráskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon. In: Szentszéki regeszták. Szerk. Uő. Budapest 1997. 633.; L. EOkm I. nr. 535.

³⁷ Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Budapest 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) IV. 236.; EOkm I. nr. 390.

Sólyom Benedekkel.³⁸ Bizonyára mindkét püspöki várban voltak várnagyok, azonban nevükről és cselekedeteikről nem maradt fenn semmilyen adat. Az uradalmak irányítása a sokszámú familiárisra hárulhatott, ezek közül az említett András fia Benedeken kívül ismerjük még Csató Mihályt és Fuldurt, akik egy Gyovd faluban történt hatalmaskodásban vettek részt.³⁹

Az erdélyi okleveles anyag hiányos volta miatt az egységes jobbágyság kialakulása nehezen követhető. A püspöki birtokokon erre az átalakulásra utalhat egy 1246. évi oklevél *priores inquilini et hospites de novo advenientes* kitétele.⁴⁰ A szolgálkkal üzemeltetett gazdaságra utaló szó, a *predium* mindössze háromszor fordul elő az általam vizsgált oklevelekben. A püspök és a káptalan közötti cserét azzal indokolják, hogy Piski és Akmár a káptalan többi *predium*ához közel fekszik.⁴¹ A szászok pusztításait leíró egyik 1278. évi oklevél az *universorum populorum predialium* megégetéséről szól.⁴² Valószínű, hogy ebben a két oklevélben szereplő *predium* a rabszolgák által művelt gazdaságot jelöli. A Lomb megvásárlásáról szóló oklevél hátlapján pedig a következő szöveg áll: *Privilegium super predio Lomb*. Utóbbi esetben a *prédium* szót inkább a későbbi, *pusztaság* értelmében használták, hiszen a továbbiakban sokáig nem értesülünk lombi lakosokról, illetve az íráskép alapján az említett bejegyzés a későbbi századokban készülhetett. Ezen értelmezést erősíti Lomb alacsony ára is, az erdélyi püspök mindössze 20 ezüstmárkáért vásárolta.⁴³ A többi püspöki birtokot a *villa* (falu) vagy *terra* (föld, jelenthet pusztaságot, de népes területet, azaz birtokot is) szavakkal illették. Lóna esetében a *terra seu villa* megnevezés fordul elő.⁴⁴ A püspöki birtokok lakóira korszakunkban a *mansio*, *populus*, *hospes* vagy *iobbagio* szavak utalnak.

Az adatok csekély mivolta és a terminológia kétértelmősége miatt nehéz volna megállapítani a püspöki birtokok szolgarendű népességének és szabad jogállású jobbágynak arányát. Mindenesetre azt elmondhatjuk, hogy Monoszló nb. Péter püspöksége idején folytatódott a tatárjárás idején megkezdődött átalakulási folyamat, illetve maga az említett főpap is hívott szabad jogállású, pénzben adózó telepeseket.

*

³⁸ EOkm II. nr. 62.

³⁹ Uo. 390.

⁴⁰ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–VII. Ed. Georgius Fejér. Budapest 1829–1844 (a továbbiakban: Fejér CD). IV/1. 414–415.

⁴¹ EOkm I. nr. 348.; A *prédium* szó jelentéseihez l. Szabó I.: *Prédium* i. m. passim.

⁴² Temesváry J.: Erdély püspökei i. m. 60.

⁴³ EOkm II. nr. 489.

⁴⁴ Fejér CD VI/2. 149–150.

A püspöki birtokok gazdálkodására legjobb forrásunk a sárdi hospesek kiváltságlevele. Érdekes, hogy kötelezettségeik egy részét már pénzben rótták le, továbbá az, hogy terményjáradékaik elenyésző kisebbségét képezte a gabona. Ebből arra következtethetünk, hogy boruk és esetleg állatállományuk piacra vitele megélhetésükben döntő szerepet játszott. Úgy tűnik, hogy a magyarországi bortermelés és piac fejlődése a 13. század második felében történt telepítésekkel hozható kapcsolatba, így nem kizárt, hogy az 1295-ben letelepedett hospesek voltak a sárdi bortermelés kezdeményezői.⁴⁵ Látjuk továbbá, hogy a meglehetősen olcsó, súlyos és nehezen szállítható gabonára a püspök nem tartott igényt, inkább a magas árú bort, a könnyen hajtható jószágot és az egyre nagyobb gazdasági szerepet játszó nemesfémeket preferálta. Mindenesetre ezen forrás alapján joggal következtethetünk arra, hogy Gyulafehérvár környékén már élénk kereskedelem folyt és viszonylag előrehaladott volt a pénz (nemesfém) alapú gazdaság.

Egy másik érdekes forrás a Csák nembeli Barch elleni per lezárásakor keletkezett határjárás. Eszerint Barátpüspöki környékén volt szántóföld, erdő, mező és kaszáló, utóbbi két nyomásos gazdálkodásra, illetve istálló vagy félszilaj állattartásra utal.⁴⁶ A Kolozs megyei uradalom Lomb nevű földjén is volt erdő, cserjés, mező és kaszáló, ebből ugyancsak nyomásos gazdálkodásra és istálló, esetleg félszilaj állattartásra következtethetünk.⁴⁷ A Szászfeneszen folyt ásatások kimutatták, hogy a vár védőinek megélhetésében fontos szerepet játszott a szarvas-, illetve vaddisznóvadászat.⁴⁸

A malomtartás a földesúr egyik legjövödelmezőbb monopóliuma volt. Ebből a korszakból egyetlen püspöki malomról tudunk, a Gyulafehérvár határában fekvő Nagykörtvély földről,⁴⁹ azonban biztosak lehetünk abban, hogy a többi püspöki faluban is létezhetett néhány malom.

Későbbi, 14. századi adatokból tudjuk, hogy a püspökség Kolozs megyei uradalma nemcsak mezőgazdasági potenciálja, hanem kereskedelme miatt is kiemelt szereppel bírt. Kolozsvár és Gyalu a vármegye legjelentősebb kereskedelmi központjai közé tartoztak,⁵⁰ Péter püspök rövid időre magához ragadta Kolozs vármegye nyugati részének másik jelentős központját, Gyerővásárhelyet is.⁵¹ A püspök egyik szerződésében tournai-i

⁴⁵ *Solymosi L.*: Járadékok i. m. 144–145.

⁴⁶ ÁÚO IV. 234–236.

⁴⁷ ÁMF III. 362.

⁴⁸ *Rusu, A. A.*: Florești i. m. 297.

⁴⁹ EOkm I. nr. 589/8.

⁵⁰ ÁMF III. 337.

⁵¹ ÁMF III. 337.; EOkm I. nr. 437.

posztóval fizetett a székesegyházát helyreállító mestereknek.⁵² Ez arra mutat, hogy külföldön járó kereskedőkkel is kapcsolatban állt.

Az uradalmak nem elsősorban gazdasági hasznuk miatt voltak jelentősek, hanem inkább azért, mert uraiknak hatalmi és katonai bázist biztosítottak.⁵³ Az erdélyi püspök legjelentősebb bevétele a tized volt.⁵⁴ A 13. században a birtokokhoz hasonlóan a tizedbevételek is megoszlottak a püspök és a káptalan között.⁵⁵ Jelenlegi ismereteink szerint a püspök volt a Meszesen túli részek tizedeinek kizárólagos birtokosa.⁵⁶ Péter püspök idejéből való oklevelek arra mutatnak, hogy a káptalant illetve a medgyesi és sebesi szász dékánások által fizetett *census*.⁵⁷ A káptalan szedte továbbá Hunyad és Küküllő megye tizedeit.⁵⁸ Ugyancsak a káptalant illetve a saját birtokain szedett tized.⁵⁹ A püspöki központban tartózkodó és kanonoki címmel bíró főesperesek kapták minden tizedjövedelem egynegyedét (*quarta*). A Mikód bánnal kötött birtokcsere egyik korai példája annak, hogy a püspök a helyi földesúrnak átengedhette bizonyos tizedjövedelmeit.⁶⁰

Annak ellenére, hogy nincsenek erről közvetlen adataink, joggal feltételezhetjük, hogy kanonokjaihoz és utódaihoz hasonlóan Péter püspök is pénzben szedte tizedei egy részét. Korszakunkban a medgyesi és sebesi dékánások papjai évi *census* fizetésével váltották meg tizedük háromnegyedét, amely a káptalant illetve.⁶¹

Az erdélyi főpap bevételeit csak késői adatok alapján lehet felbecsülni. A 14. század első feléből való *servitium commune* és a pápai tizedjegyzékekből származó adatok alapján egy erdélyi püspök jövedelme 1950 és 4500 forint közötti összegre becsülhető.⁶² Jakó Zsigmond szerint az erdélyi püs-

⁵² EOkm I. nr. 480.

⁵³ *Kis Péter*: Az esztergomi érsekek uradalomszervezése a XIII. század második felében. In: Magyaroknak eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged 2000. 229–230.

⁵⁴ Az egyházi tized kérdéseihez l. *Mályusz Elemér*: Az egyházi tizedkizsákmányolás. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Budapest 1953. 320–334.

⁵⁵ Uo. 322.

⁵⁶ *Hegyi Géza*: Tizedszedés az erdélyi egyházmegye Meszesen túli részein. *Szatmár-Szabolcs-Beregi Szemle* 3. (2010) 285–297.

⁵⁷ EOkm I. nr. 399., 445., II. nr. 21., 69., 70.

⁵⁸ *Hegyi Géza*: Erdélyi püspökség a középkorban. In: Romániai Magyar Lexikon, <http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=72>, 2014.04.11.

⁵⁹ EOkm II. nr. 18.

⁶⁰ EOkm I. nr. 566.

⁶¹ Uo. 399., 445., II. nr. 21., 69., 70.

⁶² L. Cameralia documenta pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1297–1536). I. Feltárta, szerkesztette és közreadja †Lukcsics József, Tusor Péter, Fedeles Tamás. Szerkesztőtárs: Nemes Gábor. Budapest–Róma, 2014. (Collectanea

pök birtokokból származó jövedelmei felérték egy közepes vármegye bevételeivel.⁶³ A 14–15. századból ismert *servitium*-adatok alapján az erdélyi egyházmegye a királyság gazdagabb püspökségei közé tartozott.⁶⁴

A püspöki kiadásoknak csupán töredékét ismerjük a fennmaradt oklevelek alapján: 90 dénármárkára, 50 fehérvári és 44 márkára (jelző nélkül).⁶⁵ Nem ismerjük a két püspöki vár, számos templom, a székesegyház néhány részének építési költségeit, néhány birtokvásárlás költségeit. Egy 1302. évi oklevél tanúsága szerint a püspök saját részéről 100 márkát szánt a pápai legátus kiadásaira.⁶⁶ Ilyen hatalmas kiadások már csak azért is figyelemre méltók, mert ugyanebben a korszakban az erdélyi püspökségnél gazdagabb és hatalmasabb esztergomi érsekségnek nem tellett birtokvásárlásra.⁶⁷ Figyelemre méltó az is, hogy egy kivétellel a püspök összes ismert kiadásai a Mikola-fiak ellen folytatott per után keletkezett oklevelekben tűnnek fel.⁶⁸ Nem kizárt, hogy Monoszló nb. Péter püspökségének második felében megfigyelhető építkezések és birtokvásárlások egy részét éppen Mikola fiainak büntetése fedezte volna. A Mikola-fiak valószínűleg kifizették az eredetileg megtagadott 160 márkányi büntetést, amit a püspöki birtokokon tett károkért rótt rájuk a vajdai bíróság.⁶⁹

Egyházkormányzat

Monoszló nb. Péter püspöksége az erdélyi írásbeliség fellendülésének időszaka volt. A fennmaradt főpapi dokumentumok nagy száma arra enged következtetni, hogy ő volt a püspöki kancellária megszervezője. A mintát feltehetően V. István ifjabb királyi kancelláriája szolgáltatta.

A korszakunkban keletkezett püspöki oklevelekből hiányzik a *datum per manus* formula, így a kancellária személyzetéről csupán más oklevelek említéseiből szerzünk tudomást. A források jelenlegi feltártsága mellett nem lehet teljes bizonyossággal rekonstruálni az intézmény működését,

Vaticana Hungariae. Classis I, vol. 9). passim; Monumenta Vaticana Hungariae I/1. Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria. Szerk. Fraknói Vilmos. Budapest 1887. passim.

⁶³ *Jakó Zs.*: Birtokairól i. m. 105.

⁶⁴ *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest 2007². 163–175.; *Romhányi Beatrix*: A középkori egyházi intézmények gazdálkodása. In: Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Szerk. Gyöngyössy Márton. Budapest 2006. 202.

⁶⁵ *L. Szűcs Jenő*: Szlavóniai báni dénárok Erdélyben. Kereskedelem-történet a pénztörténet tükrében. *Századok* 120. (1986) 601.; *Engel Pál*: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. *Századok* 124. (1990) 30.

⁶⁶ EOkm II. nr. 13.

⁶⁷ *Kis P.*: Az esztergomi i. m. 228.

⁶⁸ EOkm I. nr. 430., 480., 489., 537., 566., II. nr. 13.

⁶⁹ ÁMF III. 378.

dolgozóinak számát és feladatkörét. A 13. század utolsó évéből fennmaradt Miklós szolnoki főesperes és püspöki *notarius*, 1302-ből Tamás pap, püspöki káplán, 1306-ból és 1307-ből pedig János küüllői főesperes és püspöki kancellár neve.⁷⁰ Analógiák alapján Adinel Dincă feltételezi egy két személyből álló kancellária működését, amelynek vezetője a kancellár, az írnoki teendőket pedig a *notarius* vagy *capellanus* végezhette.⁷¹

Az 1270 és 1307 közötti időszakból összesen tizenöt püspöki oklevelet ismerünk, ezek közül hét 1299 után keletkezett.⁷² Az erdélyi oklevélkiadásban a rövid formulás szerkezet dominált, azaz általában hiányzik a *protocollum* vagy az *eschatocollum*. A püspöki kancellária oklevelei az itteni írnokok jó formulaismeretéről tanúskodnak.⁷³ Az említett oklevelek a püspöki törvényszék ítéleteit, egyházkormányzati döntéseket, a káptalan jogi ügyeinek jóváhagyását vagy a hiteleshelyek hatáskörébe tartozó magánjogi ügyeket tartalmazznak. A 13–14. század fordulóján több intézmény végzett hiteleshelyi tevékenységet: elszórt adatok szólnak a gyulafehérvári ágostonosok⁷⁴ és domonkosok,⁷⁵ illetve a püspök,⁷⁶ vikáriusa⁷⁷ vagy a tordai johanniták⁷⁸ hiteleshelyi tevékenységéről is.

Ez a tény is mutatja az erdélyi írásbeliség fejlődését és felértékelődését, amelynek egyik fő mozgatója éppen a püspökség volt. Gondoljunk arra, hogy a püspök ügyeiben kerültek kiadásra mind a gyulafehérvári ágostonosok, mind a domonkosok, mind a johanniták bizonyáglevelei. Az írásbeliség felértékelődését jelzi az is, hogy Péter püspök kérésére IV. László király írásba foglalta atyja szóbeli adományát.

Ladomér esztergomi érsek idejében a jogtudó értelmiség főpapi székekbe való kerülése, illetve a pápaság befolyása elősegítette a kánonjogi normáknak megfelelő bíráskodás kialakulását. Bár nem maradtak fenn a püspöki szentszék előtt tárgyalt perek emlékei, Péter püspök egyházzogi jártassága vitán felüli. Mind Ladomér esztergomi érsek, mind Bocasini pápai legátus az erdélyi püspöknek adtak mandátumot a különféle ügyekben való intézkedésre.⁷⁹ Saját püspökségének pereit során Péter püspök – a római gyakorlathoz alkalmazkodva – ügyvéddel képviseltette magát.⁸⁰ Ebben a gyakor-

⁷⁰ EOkm I. nr. 592., II. nr. 18., 55., 57.

⁷¹ Dincă, A.: Instituția i. m. 178.

⁷² Uo. 179.

⁷³ Uo. 180.

⁷⁴ EOkm I. nr. 592.

⁷⁵ EOkm II. nr. 54., 55.; ÁÚO V. 133.

⁷⁶ EOkm I. nr. 327., 399., 445.

⁷⁷ EOkm II. nr. 3.

⁷⁸ EOkm I. nr. 543.

⁷⁹ EOkm I. nr. 431., II. nr. 20.

⁸⁰ EOkm I. nr. 387., II nr. 55.

latában káptalanra is követte,⁸¹ ezáltal a két egyházi intézmény igényei megkövetelték egy kánonjogilag képzett egyházi középréteg kialakulását.

A magyar káptalanok politikai súlya és vagyona nem ért fel a nyugatiakéval. Ezért az itteni püspökök és káptalanok kapcsolata általában békés volt, és az egyértelmű alá-fölérendeltségi viszony szinte megkérdőjelezhetetlen volt.⁸² Sokatmondó az a tény, hogy a püspöki kancellária ismert dolgozói főesperesi címet viseltek. Úgy tűnik, hogy az erdélyi káptalan püspökével szemben teljes engedelmisséget tanúsított. Elfogadta a püspök számára előnyös birtokcseréket, több kanonok a püspök ügyvédjeként vagy helynökeként működött.⁸³ Nincs közvetlen bizonyítékunk arra, hogy ebben az időszakban a püspök nevezte volna ki a kanonokokat. A fenti adatok viszont, illetve az a tény, hogy Bő nb. Mihály, a püspök rokona volt sokáig az erdélyi nagyprépost, erre engednek következtetni. Nem kizárt, hogy a püspök főesperesi vagy kanonoki javadalmakkal jutalmazta a neki szolgálatot tevő klerikusokat. A káptalan hűséges szolgálatainak ellenértékeként a püspöknek kötelessége volt még rokonával és politikai szövetségeseivel, Kán nb. Lászlóval szemben is megvédeni a káptalan jogait.⁸⁴

A püspöki székhely kulturális és művészeti életéről sajnos nagyon keveset tudunk. A szászok 1277. évi pusztításait leíró oklevélből értesülünk arról, hogy a püspök ellenségei elrabolták a székesegyház ereklyéit, keresztjeit, kelyheit, miseruháit és a templom minden díszét a könyvekkel és más szent dolgokkal együtt, nem kevésbé az említett egyház kincstárát.⁸⁵ A szász ácsmesterekkel kötött 1291. évi szerződés megemlíti Szűz Mária, Szent Péter és Keresztelő Szent János oltárait a székesegyházban.⁸⁶

Ami Gyulafehérvár vallásos életét illeti, úgy tűnik, hogy Péter püspök aktívan támogatta Szent Mihály főangyal tiszteletének terjedését. 1298-ban engedélyezte a segesvári domonkosok búcsúit az összes kérelmezett napra, kivéve Szent Mihály főangyal ünnepét, amelyet saját székesegyháza számára tartott fenn. Egy kései, 1489. évi oklevélből értesülünk arról, hogy VIII. Bonifác pápa (1294–1303) búcsút engedélyezett a gyulafehérvári székesegyház részére Szent Mihály főangyal megjelenésének ünnepére, május 8-ra. Az erdélyi püspök Szent Mihály tiszteletéről árulkodik az

⁸¹ EOkm I. nr. 349., 550.

⁸² L. Koszta László: A magyar székeskáptalanok kanonokjai 1200–1350 között. In: Dixit et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére. Szerk. Jancsák Csaba et al. Szeged 2007. 99–119.

⁸³ EOkm I. nr. 592., II. nr. 3.

⁸⁴ L. EOkm I. nr. 593.

⁸⁵ Fejér CD VII/2. 66–67. (Saját fordítás.)

⁸⁶ Entz Géza: A gyulafehérvári székesegyház. Budapest 1958. 97–99.

is, hogy a Tótfalud melletti hegyen épült várát és kolozsvári templomát az egyházmegye védőszentjéről nevezte el.⁸⁷

A gyulafehérvári székesegyház újjá-, illetve továbbépítése Monoszló nb. Péter püspök talán legmaradandóbb cselekedete. Az újabb régészeti és művészettörténeti kutatások kimutatták, hogy az ő idejében épült a székesegyház ma is látható nyugati része.⁸⁸ A régi sekrestyét az újabb szakirodalom már 13. század elejének tartja. Ami a gótikus szentélyt illeti, a legújabb kutatás sem döntötte el egyértelműen, hogy az építtető püspök Gál vagy Monoszló nb. Péter volt-e.⁸⁹ Matthew Palmer elmélete szerint a székesegyház újjáépítése, amely a fő szentélyt is magában foglalta, a marburgi Szent Erzsébet-templom mintáját követte és a szász közösséggel való kibékülés céljait szolgálta, ugyanis Szent Erzsébet mind a magyar, mind a német anyanyelvű lakosság körében népszerű volt, marburgi zárándokhelyét pedig sokan ismerték.⁹⁰

*

A 13–14. század fordulóján az egész keresztény nyugaton megfigyelhető a püspökök állandó helynökségeinek kialakulása. Ez a gyakorlat Magyarország egyházmegyéiben is teret hódított a 14. század első felében.⁹¹ Az erdélyi vikariátus intézményének egyedisége abban állt, hogy itt nem egy, hanem két vikárius működött a 14. századtól kezdve: az egyik a püspöki székhelyen, a másik a püspökség Erdélyen kívül eső főesperességeiben. Ezt Karácsonyi János azzal magyarázta, hogy Tasnádon volt a püspökség eredeti székhelye és a püspökök Gyulafehérvárra való költözése után egy vikárius jelenítette meg a főpapi joghatóságot a távoli főesperességekben.⁹² A püspök két vikáriusának egyidejű működése az egyházmegye nagy kiterjedésével is magyarázható.⁹³

⁸⁷ *Carmen Florea*: Tradiție și inovație: „apariția” Sfântului Mihail în Transilvania medievală. In: *Istoria ca datorie: omagiu academicianului Ioan-Aurel Pop la împlinirea vârstei de 60 de ani*. Szerk. Ioan Bolovan – Ovidiu Ghitta. Cluj 2015. 535–536., 540–541.

⁸⁸ *Sarkadi M.*: És folytatva i. m. 119–120.

⁸⁹ *Havasi Krisztina*: A gyulafehérvári székesegyház 13. század végi főszentélye. In: *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye*. Szerk. Papp Szilárd. Budapest 2012. 87–130.

⁹⁰ *Palmer, M.*: Tendentious plan i. m. 1–39.

⁹¹ A vikáriusi intézmény kialakulásához l. *Adinel Dincă*: Vicarii generali ai episcopului Transilvaniei în secolul al XIV-lea. *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”*. Serie nouă 47. (2008) 29–42.

⁹² *Karácsonyi J.*: Az erdélyi püspökség i. m. 16.

⁹³ *Hegyi Géza*: Magyarország vagy Erdély? A Szilágyság hovatarozása a középkorban a közigazgatási beosztások tükrében és a korabeli köztudat szerint. II. közlemény. *Erdélyi Múzeum* LXXV:4 (2013) 8.

A Meszesen túli részek első öt vikáriusa közül egy ugocsai esperes, két ugocsai főesperes és két szatmári plébános volt. Úgy tűnik, hogy a vikáriusi tisztség kezdetben nem függött össze szükségszerűen más egyházi méltósággal. Feltűnő ugyanakkor, hogy az 1330-as évek elejéig csupán öt vikáriusi oklevélben jelölik meg a keltezés helyét: négy esetben Szatmár, egyszer pedig Németi.⁹⁴ Ezek alapján arra következtethetünk, hogy kezdetben a Meszesen túli vikariátus nem állt kapcsolatban Tasnáddal, így teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy ez az intézmény nem a feltételezett egykori püspöki székhely köré szerveződött, hanem a 14. század folyamán összefonódott a Meszesen túli püspöki birtoktömb igazgatásával.

Véleményem szerint az egri egyházmegyével való, évtizedekig tartó területi viták során jött létre a Meszesen túli vikariátus és eredeti célja az volt, hogy az erdélyi püspök érdekeit képviselje az említett területeken. Már a 13. század elején az erdélyi püspökök joghatósága alá tartozott a későbbi Máramarost is magában foglaló sásvári főesperesség. Péter püspök 1288-ban megszerezte Ugocsa vármegye egyházi tizedeit. Az egri püspökök azonban már a 13. század elejétől elnyerték a tizedszedési jogot Bereg és Ugocsa vármegyékben. Máramaros vármegye kialakulásával és betelepítésével pedig mindkét püspök korábbi privilégiumai alapján magának kívánta biztosítani az itteni joghatóságot. Végül Máramaros, Bereg és Ugocsa északi része kisebb megszakításokkal a középkor végéig az egri püspökök joghatósága alatt maradt, míg Ugocsa déli része az erdélyi egyházmegyéhez tartozott.⁹⁵

Az adott helyzetben a vitában érdekelt mindkét főpap a korban dívó intézmény, a vikariátus bevezetésével próbálta biztosítani érdekeinek érvényesítését. Véleményem szerint nem véletlen, hogy éppen Demeter ugocsai esperes az erdélyi püspök első ismert vikáriusa. Őt egyetlen, 1301-ből való oklevél említi mint *sacerdos, de Ugocsa vicarius venerabilis patris Dei gratia episcopi Transsilvani archidiaconati in eodem*.⁹⁶ Péter szatmári plébános 1315-ben már a későbbiekben is használatos címet használja: *vicarius domini miseratione divina episcopi Transsilvani de ultra Mezes*.⁹⁷ Az erdélyi püspök képviselői jogban jártas és írástudó felszentelt papok, akik arra voltak hivatottak, hogy az egri püspököt távol tartva, a főpapi teendők legnagyobb részét elvégezzék. A vikáriusok feladata az oklevelek tanúsága szerint elsősorban a szentszéki bíróságok vezetése, ritkán magán-

⁹⁴ DL 97 773; EOkm II. nr. 227., 392., 600., 653.

⁹⁵ *Marius Diaconescu*: Biserica catolică din Maramureș. Satu Mare. Studii și comunicări XV–XVI. (1998–1999) 286.; *Hegyi, G.*: Tized i. m. 285.

⁹⁶ DF 219 432, kiadása: Fejér CD VIII/5 22. kihagyva a püspök nevének kezdőbetűjét.

⁹⁷ EOkm II. nr. 227. = DL 96 061.

jogi ügyletek bizonyítása.⁹⁸ Ugyanebből az időszakból, 1320-ból való az egri püspök ottani vikáriusának (*vicarius de Bereg, de Marmaros et de Ugucha*) első említése.⁹⁹ 1340-től a máramarosi főesperes viselte a vikáriusi címet a középkor végéig. A máramarosi vikárius hatásköre tehát csak saját főesperességében érvényesült.¹⁰⁰

A Meszesen túli és máramarosi vikariátusok megalakítása bizonyítja mindenekelőtt a magyarországi püspökségek nyitottságát az összeurópai egyházkormányzati tendenciákra, és ezzel együtt az egri és erdélyi püspökök kánonjogi jártasságát. A székhelytől távoli vikariátus intézménye tehát nem erdélyi sajátosság és úgy tűnik, az ugocsai és máramarosi joghatósági vitákkal kapcsolatban alakult ki.

*

Monoszló nb. Péter püspök birtokait királyi adományok, vásárlások, cserék, pereskedések vagy hatalmaskodások útján gyarapította. Ugyanakkor hatalmának megerősítése és birtokainak vonzóbbá tétele céljából megszerezte a bírósági immunitást. Ezenkívül földjeire szabad jogállású telepeket helyezett, illetve uradalmait erős kővárakkal és templomokkal látta el. Jelen esettanulmány megerősíti Kis Péter következtetését, miszerint az utolsó Árpádok idején tevékenykedő főpapok birtokpolitikája hasonlóan alakult a világi mágnásokéhoz.¹⁰¹ A püspöki birtokokon megfigyelhető gazdasági és társadalmi folyamatok szintén beilleszkednek a 13. század végi magyarországi nagybirtok általános képébe. A rendelkezésünkre álló források alapján arra következtethetünk, hogy a püspöki birtokokon ismerték és alkalmazták a Magyar Királyság területén újonnan megjelent gazdasági innovációkat. További kutatások feldolgozása, illetve későbbi források bevonása szükséges a különböző familiárisok hatáskörének viszonylag pontos feltárásához. A szabad jogállású jobbágyság kialakulása viszonylag előrehaladott volt a püspöki birtokokon, azonban nem lehet megállapítani a függő és a szabad munkaerő arányát.

Kiaknázva gazdag kancelláriai tapasztalatát és kitűnően kamatoztatva egyházjogi jártasságát, Péter püspök megszervezte a püspöki kancelláriát és a Meszesen túli vikariátus intézményét. Szintén az ő nevéhez köthető Szent Mihály erdélyi kultuszának megerősítése, illetve a gyulafehérvári székesegyház továbbépítése.

Tevékenységeinek fő célja egyházi javainak és jogainak védelmezése és gyarapítása, ahogyan ezt egyik oklevelének arengájában is megfogalmazta: *In rerum ecclesiasticarum agendis semper meliora prospiciuntur et*

⁹⁸ Bónis Gy.: Bíraskodás i. m. 638–639.

⁹⁹ Diaconescu, M.: Biserica i. m. 288.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Kis P.: Az esztergomi i. m. 248.

*utiliora attenduntur, ad hoc ut Dei ecclesia in suo statu tuta permaneat, et in suis bonis sit tranquilla.*¹⁰² Halálának napján, 1307. november 27-én Monoszló nb. Péter gazdag és hatalmas püspökséget hagyott utódjára. A királyi hatalom válsága, illetve a Kán nembeli László vajda és az erdélyi káptalan közötti konfliktus azonban már előrevetítette az elkövetkezendő évek válságát.

¹⁰² ÁÚO V. 216.

A PÉCSVÁRADI HITELESHELY PRIVILÉGIÁLIS OKLEVELEI

A pécsváradi konvent hiteleshelyi tevékenységét valamikor a 13. század első harmadában, legvalószínűbben az 1220-as években kezdhette meg,¹ első ilyen jellegű kiadványa 1254-ből maradt fenn.² Működésének adathozható végét egyelőre 1526-ra kell tennünk, mert bár a pécsváradi monostor és vár sorsa csak 1543 nyarán pecsételődött meg – amikor is Martinuzzi György parancsára a törökök előrenyomulása elől visszavonulva felrobbantották³ azt –, ám a hiteleshelyi működés feltételei valószínűleg már korábban ellehetetlenültek.⁴ Az 1254 és 1526 közötti időszakból 925 hiteleshelyi oklevelet ismerünk,⁵ amelyek közül 77 db az eredeti formában fennmaradt privilégium.⁶

A privilégiumokról általában

A privilégiális oklevelek maradandó érvényű, kiemelkedő fontosságú jog biztosítása érdekében kiállított oklevelek voltak.⁷ Jelentőségük hangsúlyozására tartalmuk, megfogalmazásuk, illetve külalakjuk, formai jegyeik is hivatottak voltak. A privilégiumok tartalmi sajátossága, hogy az okleve-

¹ *Gállos Ferenc – Gállos Orsolya*: Fejezetek Pécsvárad történetéből. (Dunántúli Dolgozatok Történettudományi Sorozat II/22.) Pécs 1988.

² Az oklevél eredetiben (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár [a továbbiakban: DL] 86 830) és átiratban (pécsváradi konvent, 1400., DL 78 369) is fennmaradt. Az eredetiről készült regesztát l. *Kőfalvi Tamás* (szerk.): A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526. Szeged 2006. 1. sz., az átirás alapján készült szövegkiadást pedig l. A zichy és vásonkeői gróf Zichy család idős ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál I–XII. Pest–Budapest 1871–1931. I. 7–8. (10. sz.).

³ *Timár György*: A pécsváradi apátsági birtok helyiségei és magyar urai 1542 és 1566. szeptember 7. között. In: *Füzes Miklós* (szerk.): Pécsvárad. Pécsvárad 2001. 222–223.

⁴ Pécsvárad vidékét már az 1542. évi hadisegély-összeírásban is török fennhatóság alatt álló területként említik. *Várady Ferenc* (szerk.): Baranya múltja és jelene. II. Pécs 1897. 409.

⁵ Ezek magyar nyelvű regesztáit tartalmazza: *Kőfalvi T.*: A pécsváradi konvent i. m. 55–450.

⁶ Ezeken kívül 8 db privilégium átiratban, 18 db pedig tartalmi átiratban, illetve említésben maradt fenn. Ez utóbbiak a privilégiumok oklevéladási gyakorlata szempontjából nem, előbbieket pedig csak tartalmi vonatkozásaik kapcsán vizsgálhatók.

⁷ *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. Budapest 1930. [reprint] 4.

lezési gyakorlat általánosan elterjedt, illetve az oklevél jogbiztosító funkciója szempontjából egyenesen elengedhetetlen formulás részek⁸ mellett olyan elemeket is tartalmaznak, amelyek jogi szempontból nem voltak elsődleges fontosságúak. A privilégiumok ilyen jellemző – de természetesen nem kötelező – formulás részei a *narratio* és az *arenga* voltak. A *narratio* jellemzően királyi adománylevelekben található olyan elbeszélő rész, amely az adomány indoklását hivatott alátámasztani az adománynyerő tetteinek, érdemeinek elősorolásával. A királyi adománylevelek *narratiói* így kiemelt szerepet kapnak köztörténeti események megörökítésében is, jóllehet tartalmukat forráskritikával kell kezelni.⁹ A polgári jogügyletek – például adásvétel, elzálogosítás, végrendelkezés stb. – esetében a *narratio* a jogcselekmény létrejöttének körülményeit, fontosságát, illetve okait mutatja be, s ennek kapcsán ugyancsak számos, más történelmi forrásból ismeretlen információt tartalmazhat.

Az *arenga* az oklevelek általános bölcsességet megfogalmazó formulás része, amely elvi indoklásként, általános értelemben, de szintén az adományozás vagy egyéb ügylet jogosságát és indoklását hivatott alátámasztani, vagy magának az oklevél kiadásának fontosságára hívja fel a figyelmet.¹⁰ Ez utóbbiak az úgynevezett *memoria* típusú arengák, amelyek fő mondanivalója, hogy mivel az emberi emlékezet rövid és esendő, a megtörtént dolgok pedig ezáltal hamar az idő mélyébe vesznek, ezért a fontos és megjegyzésre érdemes dolgokat az írás erejével kell megőrizni az örökkévalóság számára. Az oklevelekben e gondolatnak természetesen többféle – rövidebb, hosszabb, egyszerűbb, vagy épp összetettebb – megfogalmazásával is találkozni lehet. Az *arenga* más tartalommal is rendelkezhet, gyakoriak köztük a bibliai idézetek is. A nem kötelező formulás részek beiktatásának gyakorlati következménye volt, hogy az oklevél kiállításáért fizetendő díjak – részint a szöveg terjedelmének, részint pedig a fogalmazói és másolói munkának a növekedése miatt is – megemelkedtek.

Ugyanebbe az irányba hatott a privilégiumok külső jegyeinek díszesebb mivolta is. Az ilyen oklevelek súlyát és jelentőségét ugyanis megjelenésükkel is igyekeztek növelni, ezért előszeretettel alkalmaztak rajtuk kü-

⁸ A formulás részek az oklevél sokszor használt, ezért többé-kevésbé állandósult megfogalmazású részei. Uo. 19–21. és bővebben *Solymosi László*: Oklevéltan. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Bertényi Iván. Budapest 1998. 186–190.

⁹ Ilyen narratiókat közöl magyar nyelven: Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1992.

¹⁰ Egy 1208. évi oklevél arengája őrizte meg például számunkra II. András birtokpolitikájának fő alapelvét: „A királyi felség bőkezűségét semmi sem szoríthatja határok közé, és az uralkodó számára az adományozás legjobb mértéke a mértéktelenség”. Ehhez l. *Almásy Tibor*: A tizenharmadik század története. [Budapest 2002.] 19.

lönböző díszítőelemeket. Gyakran már maga az oklevél szövegének igényesebb, sokszor a kódexírás felé közelítő betűformái is ezt a célt szolgálták. Emellett kedvelt volt az első betű iniciáléként való megrajzolása, illetve az egész első sor betűinek, betűszárainak díszítése. A privilégiumok szövegének leírása során ezenkívül külön ügyeltek a sorok vízszintes és párhuzamos vezetésére, illetve az állandó és szintén párhuzamos margók megtartására, amelyet a hártya előzetes vonalazásával biztosítottak. Természetesen már maga az íráshordozó is igényesebben volt előkészítve, oldalai párhuzamosra voltak vágva. A pécsváradi konvent gyakorlatában nincs rá példa, de az igazán gazdag kiállítású privilégiumok esetében – egy-egy betű, szó vagy sor erejéig – a színes tinta használata is előfordulhatott. Elsősorban jogi meghatározottsága volt, de az oklevelek külső megjelenését is nagymértékben befolyásolta az oklevél megerősítésének módja. Privilégiumok esetében ez az oklevél kiadójától függően egy vagy akár több függő pecséttel történő megerősítést jelentett. A függőpecséthez az egyéb pecséttypusokhoz képest nagyságrendekkel több viaszt kellett felhasználni, hiszen a pecsétnek nemcsak a pecsétnyomó képét kellett magába fogadnia, hanem az oklevélre történő felerősítést szolgáló anyagot is, ami olcsóbb kivitel esetén hártyaszalag, drágább megoldásként pedig selyemzsinór, illetve selyemzsinórfonat lehetett. A privilégiumok kiállításának pergamenigényét növelte, hogy a nagyobb súlyú viaszpecsétet csak úgy lehetett a kiszakadás veszélye nélkül az oklevélre illeszteni, hogy annak aljából egy részt visszahajtottak (*plica*), így a pecsét befűzési, felfüggesztési helyén dupla rétegű pergamen tartotta a pecsét súlyát. Természetesen a díszes külső formai jegyek biztosítása nemcsak a privilégiumok anyagköltségét növelte, hanem a kiállítás munkadíját is. Mindezeket figyelembe véve érhető, hogy a privilégiális formájú oklevelek kiadását a jogi feltételek teljesülése esetén is nagyban meghatározta az értük fizetendő jelentősebb összeg. Így bár a privilégiális forma jogbiztosító ereje volt a legnagyobb, az oklevélnyerőnek az anyagi vonatkozások miatt sokszor kompromisszumot kellett kötnie. Ez a kompromisszum a legtöbbször abban öltött testet, hogy az oklevelet a kiadó csak nyílt oklevélként állította ki azzal az ígérvénnyel, hogy ha a tulajdonos később – nyilván a szükséges anyagiakkal együtt – visszaviszi azt, akkor tartalmát privilégiumba írják át. Erre a megoldásra a pécsváradi konvent gyakorlatában is igen szép számú példa akad.¹¹ Előfordult, hogy a kiadó

¹¹ A pécsváradi konvent hiteleshelyi működésének idejéről 34 olyan nyílt oklevél maradt fenn, amely annak visszahozatala esetére privilégium kiadását ígéri. Ezzel szemben mindössze négy olyan privilégiumról tudunk, amely visszavitt nyílt oklevél átírása nyomán keletkezett. 1324. 09. 00. (DL 86 966), 1405. 11. 30. (DL 6816), 1415. 05. 17. (DL 9607), 1415. 05. 17. (DL 9610).

határidőt is szabott az oklevél visszahozatalára.¹² Köztes megoldásként kínálkozott az a lehetőség, hogy az oklevélnyerő ugyan privilégiális oklevelet kapott, ám olcsóbb, kevésbé díszes megfogalmazású (például *arenga* nélküli), illetve kiállítású (például iniciálé nélküli) formában. Ezek az oklevelek jogilag teljes értékű privilégiumnak számítottak, csak kiállításuk költségei voltak alacsonyabbak. Ezt a „takarékos” megoldást sokszor nyilvánvalóan csak átmenetinek szánták, amit az olyan oklevelek bizonyítanak, ahol a díszes kezdőbetű számára – akár több sor beljebb kezdésével – kihagyták a helyet, de végül nemcsak a betű díszítése, hanem maga a betű sem került a pergamenre.¹³ Természetesen az utólagos „feljavítás” lehetősége erősen korlátozott volt, és csak a formai jegyekre vonatkozhatott, mert szöveget (pl. *arengát*) beilleszteni ekkor már nem tudtak, ahhoz az egész oklevelet át kellett volna írni, lényegében újból ki kellett volna adni.

Nem volt kisebb gond az sem, ha valaki – képes lévén rászánni a szükséges anyagiakat – privilégiumhoz jutott. Ezek az oklevelek ugyanis elvileg örökre szóló jogokat – legtöbbször tulajdonjogot vagy jogállást – biztosítottak, ráadásul sokba is kerültek, így megfelelő tárolásukról és őrzésükről gondoskodni kellett. Jelen dolgozat kereteit szétfeszítené az olyan esetek taglalása, amikor azért szenvedett joghátrányt (pl. vagyon- vagy pervesztést) valaki, mert a megfelelő okirati bizonyítékokat nem tudta bemutatni. Jellemző példaként elegendő csak a török Magyarországról való kiűzése utáni időszakra utalni, amikor a birtokrendszer korábbi tulajdonosi viszonyainak helyreállítását leginkább az akadályozta meg – az érintettek nem kis elégedetlenségére és a bécsi udvar nem kis hasznára –, hogy a tulajdonjog igazolásához szükséges oklevelek nem álltak rendelkezésre.¹⁴

Visszatérve a privilégiális oklevelek elnyerésének kérdésére, meg kell említeni, hogy a tulajdonosnak saját jól felfogott érdekében általában célszerű volt nyílt oklevél formájában másolatot készíttetnie a privilégiumáról, hiszen az oklevélre a napi ügyintézés során bármikor szükség lehetett, amikor azt a hiteleshelyen vagy a bíróságon egy-egy peres ügy kapcsán be kellett mutatni. A privilégiumokat átíró nyílt oklevelek sokszor hangsúlyozzák is, hogy az átírás azért történt, mert az utak, illetve az utazás veszélyei miatt a tulajdonos az eredeti – privilégiális – oklevelet nem merte magával vinni.¹⁵ Amikor tehát a privilégiumokat és kiadásuk gyakorlatát

¹² A pécsváradi konvent ezt a határidőt 1322-ben egy évben határozta meg (DL 2133).

¹³ Pl. 1325. 03. 21. (DL 2291), 1331. 04. 00. (DL 76 438), 1358. 06. 29. (DL 77 232).

¹⁴ Ifj. Bartha János: A tizenharmadik század története. Budapest 2000. 16.

¹⁵ A pécsváradi konvent gyakorlatából: 1289. 12. 21. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény [a továbbiakban: DF] 265 924).

vizsgáljuk, nem szabad szem elől téveszteni, hogy e gyakorlatot nemcsak a rendelkezésre álló lehetőségek – például a fogalmazók és az írnokok tehetősége –, hanem a kereslet gyakorlatias szempontok által formált igényei is meghatározták.

A pécsváradi konvent első ismert privilégiuma egyben a hiteleshely első fennmaradt oklevele is,¹⁶ amelyben Buken nembeli Vyd fia Miklós lányai, testvérük és fogott bírák¹⁷ közbenjárásával a lánynegyedként kapott birtokot megosztották egymás között. Az oklevél egyetlen – mára elveszett – függőpecsétje a megmaradt hártymaszalagon függött, kezdő C betűje egysoros, vastagított, vékony vonalakkal díszített. Az oklevél már magán hordozza a konvent privilégium-kiállítási gyakorlatának alapvető és működése során mindvégig jellemző vonásait. Az egyik ilyen a kezdőbetű megnövelése és – általában egyszerű, vonalas – díszítése. E korai példa esetében a kezdőbetű még megmarad egysorosnak, mindössze a felső margóba és az első vonalközbe nyúlik be. A későbbi időszakban a kezdőbetű méretnövelése két-, három-, majd négysorossá válik, de egyik megoldás sem lesz kizárólagos. A másik jellemző, hogy a privilégiumok az esetek döntő többségében méltóságsort is tartalmaznak. A méltóságsor az oklevelek azon formulás része, amely – részben hitelesítő funkcióval – felsorolja a kiadás időpontjában tisztségeket betöltőket. Királyi privilégiumokban ez egy szigorú hierarchián alapuló, világi és egyházi főméltóságokat egyaránt tartalmazó, akár fél tucatnál is több elemből álló névsor. A pécsváradi konvent esetében az intézmény jellegéből, illetve a működés szűkebb köréből adódóan ennél jóval rövidebb listát kell elképzelni, amelyben döntően a perjel, a dékán, az éneklő- (*cantor*) és az őrserzetes (*custos*) fordul elő. Az 1254. évi privilégium András dékánt és Gergely *custost* említi.

A kutatás nehézségei

A pécsváradi konvent privilégiumainak kutatása során számolni kell néhány nehézséggel. Az első, egyébként nemcsak erre a forráscsoportra, hanem a középkori oklevelekre általában is érvényes sajátosság a fennmaradás esetlegessége. Ezt minden olyan diakron vizsgálat során érdemes szem előtt tartani, amelyben folyamatok, tendenciák megrajzolása is a célok között szerepel. A fennmaradt pécsváradi privilégiumok száma az időben visszafelé haladva érthető módon csökken, ami egybevág az oklevelezési gyakorlat és az írásbeliség elterjedtségének, illetve az ügyek számának csökkenésével. Az viszont kevésbé ismert, hogy az oklevelek fennmaradási arányának változása mennyire konvergál általában az oklevelezési gyakor-

¹⁶ L. 2. sz. lábjegyzet.

¹⁷ A fogott bírák a peres felek által felkért döntnökök voltak, akiknek ítéletét mindkét fél köteles volt elfogadni. *Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Zalaegerszeg 1996. 69–70.*

lat elterjedtségének változásával, figyelembe véve azt is, hogy az iratpusztulás legfőbb időszaka nem is a középkor, hanem az azt követő századok voltak. Mindenesetre az leszögezhető, hogy a többi oklevéltípussal (nyílt és zárt oklevelek) összevetve a privilégiumokból eleve jóval kevesebb keletkezett, kiemelkedő fontosságuk miatt viszont ezek őrzési hatékonysága volt a legnagyobb, illetve megőrzésük szándéka a legerősebb.

Magyarországon a mohácsi csata időpontja, tehát 1526. augusztus 29. előtt keletkezett oklevelek fokozott védettséget élveznek, ami azt jelenti, hogy csak nagyon kevesen és nagyon indokolt esetben vehetik kézbe az eredeti dokumentumokat. A Mohács előtti gyűjtemény kutathatóságát a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára másolatok (mikrofilm és fényképfelvételek) rendelkezésre bocsátásával biztosítja. Ezek minősége azonban – a több évtizedes használatnak is köszönhetően – meglehetősen változó. Az informatika fejlődése nyomán ma már szerencsére a *Hungaricana* adatbázis keretében jó minőségű, színes (!), nagyítható digitális másolatok állnak rendelkezésre.¹⁸ Ezek segítségével az okleveleknek már nemcsak a tartalma, hanem szinte minden fontosabb külső jegye is kutathatóvá vált. Sajnos a Diplomatikai Levéltár anyagával nagy kontrasztot mutat a Diplomatikai Fényképgyűjtemény állományának digitalizáltsága. A Diplomatikai Fényképgyűjtemény azon oklevelek – javarészt az 1970-es években és a '80-as évek elején készült, fekete-fehér – fényképfelvételét tartalmazza, amelyek eredetijének őrzési helye nem a Magyar Nemzeti Levéltár. Mivel ezen oklevelek a *Hungaricana* adatbázisba csak fényképük digitalizálásával kerültek be, így kutathatóságuk jóval elmarad a Diplomatikai Levéltár anyagától.¹⁹

A pécsváradi privilégiumok tartalmi jellemzői

A pécsváradi konvent által kiadott és fennmaradt privilégiumok tárgyi megoszlása a következő:

¹⁸ <http://archives.hungaricana.hu/hu/charters/>

¹⁹ Néhány oklevél esetében a *plica* alatti információk a digitális másolatokon nem láthatók.

adásvétel	23 db
birtokba iktatás	21 db
oklevél átírás	10 db
birtokadomány	6 db
birtokosztály	4 db
birtokcsere	3 db
végrendelet, zálogosítás, születésigazolás, adómentesség stb.	1–1 db

Mivel az oklevél-fennmaradást a bennük szereplő jogügylet – egy-egy oklevéltípuson belül – nem befolyásolta, ezért vélelmezhető, hogy a fenti arányok nagyjából híven tükrözik a pécsváradi konvent gyakorlatában előforduló azon ügyek arányát, amelyekről az ügyfelek privilégium kiadását kérték. Ami az oklevelek formulás részeit illeti, arengát 17 db oklevél tartalmaz, ami az összes fennmaradt privilégium 22%-a, ennek 82%-a (14 db) pedig memoria típusú arenga. A középkori oklevelek formulás részei eleve nagy hasonlóságot mutatnak, mivel azokat egyrészt a fogalmazók tananyagként sajátították el, másrészt a napi munkát kézikönyvként segítő formulás könyvekben, *formularium*okban álltak rendelkezésre.²⁰ Emellett természetesen a formulák konkrét megfogalmazása a fogalmazó egyéni invenciójának is teret engedett, így az azonos szerepű és mondanivalójú formulás részek tekintetében is jelentős alaki változatosság jöhetett létre. A pécsváradi arengák tekintetében szó szerinti egyezés áll fenn a következő oklevelek esetében: DL 7287 és DF 257 447, valamint DF 265 792 és DF 265 789 és DF 265 794, illetve DL 39 214 és DL 49 539. A második csoport oklevelei ugyanabban az évben, néhány nap eltéréssel keletkeztek (1452. 05. 25., 1452. 06. 01., 1452. 06. 07.), és valószínűleg az első csoport két oklevele esetében is közeli lehet a kiadás dátuma (1388. 07. 27.).²¹ A harmadik csoportban említett két oklevél keltezése között viszont két év és szűk három hónap telt el (1504. 03. 16. és 1506. 06. 11.). Ez utóbbi két oklevél esetében a scriptorok, vagyis az oklevél szövegének tényleges leírói is megegyeznek, a két szöveg azonos kéztől származik.

²⁰ A pécsváradi konvent gyakorlatából ilyen nem maradt fenn, de használatát az intenzívebb oklevéladás időszakában már feltételezni lehet.

²¹ A DF 257 447 jelzetű oklevél szakadt, kiadásának évszáma hiányzik, de arengája és méltóságsora szó szerint megegyezik az DL 7287 jelzetű (1388. 07. 27.) oklevélével. Napi dátuma még látható, az oklevél Szentháromság ünnepén kelt (ami 1388-ban május 24-ére esett).

Azonos szövegű arengák a pécsváradi privilégiumokban			
1.	DF 257 447 (1384–1390 k.)	DL 7287 (1388. 07. 27.)	
2.	DF 265 792 (1452. 05. 25.)	DF 265 789 (1452. 06. 01.)	DL 265 794 (1452. 06. 07.)
3.	DL 39 214 (1504. 03. 16.)	DL 49 539 (1506. 06. 11.)	

A formulás részek kapcsán említést kell még tenni a méltóságsorról, amely a konvent gyakorlatában a privilégiumok állandóan használt elemének tekinthető. Igaz ugyan, hogy a Pécsváradon kiadott és ránk maradt privilégiumok közül 13 db (15,4%) nem tartalmaz méltóságsort, ezek időbeli eloszlását²² vizsgálva azonban megállapítható, hogy ezek csak alkalmi hiányoknak tekinthetők még akkor is, ha az oklevél-fennmaradások esetlegesét figyelembe vesszük. A méltóságsorok alkalmazásában azonban jól tetten érhetők azok a változások, amelyeket egyrészt a hiteleshelyi munka gyakorlatának, másrészt pedig a konvent hierarchiájának változása eredményezett. Fontos azonban leszögezni, hogy a hiányosan és esetlegesen fennmaradt okleveles anyag csak óvatos következtetésekre ad lehetőséget. Az egyes időszakok határait a fennmaradt okleveles előfordulások jelölik ki, ezért azok kifejezetten csak az oklevél-fennmaradás jelenlegi konstellációja szerint értelmezhetők. A formulás részek használatának változásában általában is rövidebb-hosszabb átmeneti korszakokkal kell számolni, ezért a konkrét évszámok semmiképp nem tekinthetők konkrét és éles korszakhatárnak.

A pécsváradi konvent hiteleshelyi tevékenységének korai időszakában, körülbelül 1280-ig a méltóságsoroknak három állandó „szereplője” volt: a dékán, az őr- (*custos*) és az éneklőszereztes, azaz a kántor (*cantor*). Nevük mellett negyedikként alkalmilag szerepelt a monostor gazdasági ügyeinek felelőse, az intéző (*cellarius*), valamint a kisebb és a nagyobb *comes*. Ezt követően a méltóságsor fokozatos rövidülése figyelhető meg. 1296-ig kántor nélküli méltóságsorokat találunk, majd pedig a gazdasági ügyeket intéző szerzetesek neveinek eltűnésével már csak a dékán és az őrszerzetes neve került az oklevélre. Harmadikként csak abban az esetben szerepelt a kántor, ha a dékán és a *custos* tisztségét ugyanaz a személy töltötte be. A kéttagú méltóságsor körülbelül a 14. század első harmadának végéig lehetett meghatározó a konvent gyakorlatában. Ezt követően²³ a méltóságsorokba

²² Méltóságsort nem tartalmazó privilégiumok kiadási éve és az oklevelek száma: 1256 (1), 1358 (1), 1404 (1), 1411 (1), 1439 (1), 1442 (2), 1445 (1), 1472 (1), 1483 (1), 1503 (1), 1523 (1).

²³ Adatoltható: 1331. 04. 00. DL 76 438.

visszakerült a kántor neve, majd 1355-től a perjel (*prior*) tisztsége is feltűnik, és a 15. század közepéig²⁴ viszonylagosan állandó sorrendben a perjel, a *custos* és a kántor neve szerepelt a privilégiális oklevelekben. Ebben az időszakban is megmaradt az a gyakorlat, hogy ha két tisztséget azonos személy töltött be, akkor még egy további tisztségviselő bekerült a méltóságsorba. Így például 1449-ben²⁵ a perjel és a *custos* személyének azonossága miatt az alperjel, 1449 és 1451 között²⁶ pedig a perjel és a *custos* tisztségének együttes viselése miatt az olvasókanonok (*lector*) neve is az oklevélre került. A 15. század utolsó harmadától²⁷ kezdve 1526-ig a privilégiumok méltóságsorainak a perjel és a *custos* személyében ismét csak két állandó szereplője lett, de mellettük – a fennmaradt okleveles anyagból esetlegesen tűnő módon – az alperjel, a kántor, a cellarius és a kancellár neve is feltűnt alkalmanként.

A fentebb elmondottak alapján – a megfogalmazott fenntartások figyelembe vétele mellett is – meghatározható néhány fontosabb tendencia. A méltóságsorok összeállításának a konvent 13. századi praxisában meglévő bizonytalanságaiból a 14. század első harmadának végére szilárdult meg az a gyakorlat, miszerint a méltóságsorokban három személy neve szerepelt. E három személy a 14. század közepéig a dékán, a *custos* és a kántor volt. Ebben az időszakban jelent meg a perjel szerepeltetése is, aki a későbbiekben fokozatosan kiszorította a dékánt a méltóságsorból. Az is következetesnek tűnik, hogy amennyiben két tisztség egyazon személy kezén összpontosult, a méltóságsorban – vélhetően a megfelelő jogbiztonság megteremtése érdekében – még valakit szerepeltettek. Szintén elmondható, hogy az oklevelekben feltüntetett méltóságok jól tükrözik a konvent hierarchiájának összetettebbé válását, aminek a háttérében vélhetőleg a feladatkörök specializálódása, illetve közvetetten az elvégzendő hiteleshelyi munka nagyságának növekedése keresendő. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a *lector* csak ritkán jelent meg a méltóságsorokban, s akkor is nagyrészt „beugró” szerepkörben, az egy személyben viselt tisztségek esetén fennálló „névsor-rövidülés” ellensúlyozására.²⁸ A perjel és a *custos* központi szerepét – nyilván a lektoré rovására – a konventek oklevéladásában a törvények is előírták. II. Ulászló 1492. évi törvényének 44. cikkelye a hiteleshelyi oklevelek

²⁴ Adatolható: 1449. 12. 31. (átiratban maradt fenn: DL 13 398).

²⁵ 1449. 12. 31. (átiratban maradt fenn: DL 13 398).

²⁶ 1451. 04. 08. (DF 265 788 és DF 265 791).

²⁷ Adatolható: 1469. 07. 08-tól (DF 265 871).

²⁸ A káptalanok esetében az oklevélkiadásban meghatározó szerepet kapott az olvasókanonok (*lector*) vagy nagyobb káptalanok és nagyobb hiteleshelyi forgalom esetén a sublector. *Szentpétery I.*: Magyar oklevéltan i. m. 219.

hibátlanúságáért kifejezetten a perjelt és az őrserzetest teszi felelőssé.²⁹ Utóbbi jelentősége abból fakadt, hogy az ő feladata volt a konventi pecsét őrzése, illetve az annak jogszerű használatáról történő gondoskodás. A perjelnek és az őrserzetesnek a méltóságsorokban történő következetes szereplése, ami az oklevéladásban betöltött meghatározó szerepükből fakadt, a pécsváradi konvent gyakorlatában már a 14. század közepétől állandósult. Az oklevelek ugyanakkor a tisztségviselők felsorolásában következetesen az *existentibus* (lévén) és nem a *presentibus* (jelen lévén) kifejezést használják, így az említett személyek nem feltétlenül vettek részt közvetlenül is az oklevéladásban, de a jogi felelősséget kétségtelenül ők viselték, személyük a kiadott dokumentum fontos jogbiztosítékaul szolgált.

A pécsváradi privilégiumok formai jellemzői

Elsősorban jogi jelentősége volt, de már a formai jellemzők csoportjához vezet át a hiteleshelyi privilégiumok megpecsételésének kérdése. A konvent a privilégiális kiadványait kerek függőpecsétjével erősítette meg. Hiteleshelyi tevékenysége során az egész középkorban egyetlen pecsétet használt, amely több oklevélen is viszonylag épen fennmaradt.³⁰ A pecsét korabeli leírását Mihály budai őrkanonok 1403. évi oklevele őrízte meg a konvent azóta elveszett, 1402. november 29-én kelt privilégiumáról.³¹ Eszerint az oklevélen kerek (*rotundus*) fehér viaszpecsét függött, amelynek közepén felöltözött (*vestitus*) infulás alak, főpap módján (*per modum pontificis*), botot (*baculum*) tartva ül, kezét áldásra emeli. A pecsét kerületén ez az írás (*littere seu dictionis*) áll: *Sigillum Capituli Waradiensis*. Amikor a pécsváradi apát és konventje együttesen adtak ki hiteleshelyi privilégiumot, az oklevélre az apát mandorla alakú pecsétje is rákerült. Ez azokban az esetekben történt meg, amikor az apát földesúri minőségében volt érin-

²⁹ „Akképpen, hogy ha bármely levél kibocsátásában netán valami hiba történék, akkor az ilyen hibáért az illető konventnek perjele és őre essék az említett büntetésbe.” 1492. évi tv. 44. c. 4. §. Magyar Törvénytár 1000–1526. Ford., jegyz.: Nagy Gyula, Kolozsvári Sándor, Óvári Kelemen. Magyaráz.: Márkus Dezső. Budapest 1899. 509. A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdeteiről Solymosi László megállapította: „[...] az adatok az oklevelekben felsorolt tanúkkal, tisztségviselőkkel és a többi szerzetessel együtt nem igazolják, hogy a custosnak különösebb szerepe lett volna a bencés konventek kezdeti oklevéladásában, hogy a formálódó hiteleshelyi működés aktív vezetője lett volna. Az apátnak, még inkább a perjelnek vagy dékánnak és az iskolamesternek (magister) volt meghatározó része a hiteleshelyi tevékenység kibontakoztatásában.” *Solymosi László: A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei.* In: Takács Imre (szerk.): *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I–III.* Pannonhalma 1996. I. 490.

³⁰ *Takács Imre: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei.* Budapest 1992. 77.

³¹ DL 1430. Regesztáját l. *Kőfalvi T.: A pécsváradi konvent i. m. 501. sz.*

tett a jogügyletben. Így például 1259-ben az apát egy jobbágya számára engedélyezett szőlőeladást,³² 1343-ban Mitár birtokot adományozta,³³ 1345-ben pedig Bátor birtokot adta bérbe³⁴ Töttös ajtónálló mesternek. Sajnos azon oklevelek esetében, amelyek csak ígérik a privilégium kiadását, illetve amelyek eredeti formában nem maradtak ránk, a megpecsételés gyakorlata nem vizsgálható. Azokban az esetekben, amikor a két pecsét közül legalább az egyik – ha töredékesen is – megmaradt, megfigyelhető, hogy mindig az apáti pecsét került bal oldalra. Messzire vezető következtetéseket azonban ebből nem vonhatunk le, mivel összesen négy ilyen oklevél áll rendelkezésünkre.³⁵

A pecsétek felerősítése kezdetben hártvaszalaggal, később selyemzsinórral történt, előbbi adatolhatóan 1280-ig használták, de feltűnik még 1295-ben,³⁶ 1345-ben³⁷ és 1364-ben³⁸ is. A 14. századi szórványos előfordulásoknak talán technikai okai lehettek, elképzelhető, hogy az átmenetileg elfogyott selyemzsinórt pótolták ilyen módon, jöllehet az 1345-ös oklevélre a kezdőbetű sem került rá. A konvent gyakorlata a felhasznált zsinórok színeit illetően igen nagy változatosságot mutat. Az egyszínű zsinórok mellett előszeretettel használtak két, sőt olykor három színből összefont pecsétfüggesztőt. Ezek tanulmányozásának korlátot szab, hogy kilenc esetben a pecsétfüggesztésből semmi nem maradt meg, a DF anyag fekete-fehér fényképei pedig a zsinórok színeit nem adják vissza. A többi oklevelet áttekintve megállapítható, hogy a konvent leginkább a zöld színt kedvelte – vagy talán ezt tudta a legkönnyebben/legkedvezőbben beszerezni –, mert hét oklevél³⁹ pecsétjét zöld, ötét zöld-vörös,⁴⁰ egyét zöld-vörös-fehér,⁴¹ egyét pedig zöld-bordó⁴² fonattal függesztették fel. Gyakrabban használt szín volt a vörös is, amely három oklevélen⁴³ önmagában, hármon fehérrel fonva⁴⁴ látható, de egy-egy privilégium megőrizte kékkel⁴⁵ és feketével⁴⁶ fonva is.

³² DF 259 485. Regesztáját l. Uo. 4. sz.

³³ DL 87 146. Regesztáját l. Uo. 169. sz.

³⁴ DL 76 772. Regesztáját l. Uo. 180. sz.

³⁵ 1259 (DF 259 485), 1277. 05. 13. (DL 86 846), 1343. 06. 09. (DL 87 146), 1345. 06. 29. (DL 76 772).

³⁶ DF 259 760. Regesztáját l. *Kőfalvi T.*: A pécsváradi konvent i. m. 26. sz.

³⁷ DL 76 772. L. fentebb.

³⁸ DL 77 332. Regesztáját l. *Kőfalvi T.*: A pécsváradi konvent i. m. 289. sz.

³⁹ DL 2290, DL 9572, DL 10 594, DL 77 232, DL 86 881, DL 87 146, DF 265 924. Utóbbi kiadásának apparátusa szerint. Regesztáját l. *Kőfalvi T.*: A pécsváradi konvent i. m. 24. sz.

⁴⁰ DL 13 680, DL 17 272, DL 76 181, DL 87 617, DL 86 888.

⁴¹ DL 72 267.

⁴² DL 78 992.

⁴³ DL 7101, DL 87 146, DL 87 208.

⁴⁴ DL 76 178, DL 86 966, DL 87 183.

⁴⁵ DL 13 869.

Önállóan jelenik meg meg a lila (négy fennmaradás⁴⁷), a kék (három fennmaradás⁴⁸), és a bordó (két fennmaradás⁴⁹) szín is. A fennmaradt hármas fonások színösszeállításai (egy-egy fennmaradás): vörös-kék-fehér⁵⁰ és a már említett zöld-vörös-fehér. A selyemzsinórok színhasználatának időbeli eloszlása nem mutat szabályszerűséget és nincs kapcsolatuk az oklevél tárgyával sem.

A privilégiumok jellemző külső jegyei közé tartozik a szövegdíszítés is. Ez a pécsváradi konvent gyakorlatában általában a kezdőbetű megnagyobbítását és egyszerű, vonalas formákkal történő díszítését, illetve a szöveg első sorában a betűszárak nyújtását jelentette. Pécsváradon a hiteles helyi oklevelekben az 1270-es évekig csak egysoros kezdőbetűt használtak, amelyet azonban a privilégiumok esetében mindig díszítettek. Az egysoros betű is nagyobb volt azonban egy közönséges nagybetűnél, mert az első vonal fölé és az első vonalközbe is benyúlt. 1274-ből maradt fenn az első olyan diploma, amelynek elejére valószínűleg kétsoros betűt szántak, de valamilyen – valószínűleg anyagi természetű – oknál fogva ez nem készült el, így a kezdő C betű teljesen hiányzik.⁵¹ Az első olyan fennmaradt kiadvány, amelynek elején háromsoros díszített kezdőbetűt használtak, 1276-ban kelt.⁵² A következő évből még ismerünk egy egysorosan díszített kezdőbetűvel rendelkező oklevelet,⁵³ a későbbiekben azonban a konvent – a fennmaradt anyag tanúsága szerint – csak szórványosan, és csak olyan esetekben használt egysoros kezdőbetűt, amikor azt egyáltalán nem díszítette.⁵⁴ Egysoros kezdőbetűnek szánt helykihagyást is ismerünk, de maga a kezdőbetű ekkor sem készült el.⁵⁵ 1276 után az egysoros kezdőbetűk így olyan esetekre adhatnak példát, amikor már az oklevél elkészítése előtt ismert lehetett, hogy az oklevélnyerőnek nincs szándéka vagy lehetősége díszesebb formájú oklevelet kiállíttatni. A háromsoros kezdőbetűk használatának nyoma a 14. század közepén tűnik fel a konvent gyakorlatában. Az erre utaló első jelek még csak helykihagyások,⁵⁶ a fennmaradt anyag alapján a századot továbbra is a kétsoros kezdőbetűk alkalmazása uralja. Há-

⁴⁶ DL 8705.

⁴⁷ DL 5114, DL 9610, DL 42 469, DL 87 712.

⁴⁸ DL 3683, DL 80 693, DL 87 802.

⁴⁹ DL 10 053, DL 78 134.

⁵⁰ DL 49 539.

⁵¹ 1274. 08. 20. (DL 860).

⁵² 1276 (DL 86 845).

⁵³ 1277. 05. 13. (DL 86 846).

⁵⁴ 1279 (DL 76 159), 1298 (DL 76 187), 1445. 08. 13. (DL 13 869), utóbbiból a méltóságsor is hiányzik.

⁵⁵ 1345. 06. 29. (DL 76 772).

⁵⁶ 1348. 09. 00. (DL 76 899), 1358. 05. 10. (DL 3683), 1358. 06. 29. (DL 77 232).

romsoros díszített kezdőbetű első előfordulása 1411-ből maradt fenn.⁵⁷ Ennél nagyobb kezdőbetűvel egyetlen esetben találkozunk, a konvent egy 1391-ben kiadott privilégiuma ötsoros C betűvel kezdődik, amelynek végletesen egyszerű vonalvezetése miatt azonban feltételezhető, hogy később még díszíteni akarták, ez azonban elmaradt.⁵⁸

A 15. században jelentős és – a rendelkezésre álló anyagból úgy tűnik – gyorsan lezajlott változás következett be a privilégiumok betűdíszítéseiben.⁵⁹ A kezdőbetű megnövelése és díszítése számára ezt követően már nem a sorok beljebb kezdésével teremteték meg a szükséges helyet, hanem azáltal, hogy a díszes kezdőbetű a bal oldali margón, a szövegtükör mellett kapott helyet. Ennek a módszernek az első előfordulását egy 1417-ből fennmaradt oklevél őrizte meg.⁶⁰ Ettől kezdve lényegében az összes fennmaradt 15. századi privilégiumon ez a megoldás figyelhető meg. A 16. század újabb alapvető fordulatot eredményezett a pécsváradai privilégiumok írásképeiben. A konvent az első betű kiemelése és díszítése helyett áttért az oklevél teljes első sorának sajátosan nyújtott, díszített betűkkel történő lejegyzésére.⁶¹ Az egyetlen olyan fennmaradt 16. századi privilégium, amelyik nem ezt az eljárást követi, egyáltalán nem díszített, mindössze az *intitulatio* és a *promulgatio* betűszárai vannak magasabbra húzva, és méltóságsor sem szerepel benne.⁶² A betűdíszítések kapcsán kézenfekvőnek tűnik az a megállapítás, hogy a konvent gyakorlatát e téren különböző divatok, illetve az ezeket követő írnokok alakíthatták. Az eltérő betűalakokkal írt első sor gyakorlata ugyanakkor sem a közeli pécsi káptalan, sem pedig a szekszárdi konvent privilégiumadási gyakorlatában nem mutatható ki.⁶³ A bencés rendi központ, Pannonhalma esetében azonban jól adatolható ez a hiteleshelyi praxis,⁶⁴ amelynek eredete valószínűleg az országos hatáskörű, nagy presztízsű oklevéladó helyekre vezethető vissza. Ezt bizonyítja, hogy a

⁵⁷ 1411. 02. 20. (DL 78 992).

⁵⁸ 1391. 07. 16. (DL 87 617).

⁵⁹ Ennek oka minden bizonnyal az ügyek jelentősen megnövekvő száma, de e folyamatok megismeréséhez hozzájárul a nagyobb kiadványszámból fennmaradt nagyobb forrásbázis is.

⁶⁰ 1417. 07. 16. (DL 10 594).

⁶¹ 1503. 04. 04. (DF 257 448), 1504. 03. 16. (DL 39 214), 1506. 06. 11. (DL 49 539), 1506–1520 k. (DF 260 175). Az első két és a második két oklevél azonos kezekről származik.

⁶² 1526. 07. 27. (DF 260 196).

⁶³ A szekszárdi konvent az első sor díszítésére a szavak első betűjének kiemelését alkalmazta előszeretettel: pl. 1500. 02. 21. (DL 102 288), 1500. 07. 21. (DL 88 853), 1501. 11. 05. (DL 72 936), 1505. 06. 24. (DF 265 890).

⁶⁴ 1512. 01. 10. (DL 89 014), 1518. 12. 13. (DF 208 427), 1522. 06. 09. (DF 208 294), 1524. 06. 24. (DL 47 564), 1525. 01. 29. (DL 47 591).

fehérvári keresztes konventnél már az 1460-as évek elején megjelent, az 1480-as évektől pedig következetesnek tekinthető ez a díszítési megoldás.⁶⁵

A királyi kancellárián az 1450-es években még csak az első sor bizonyos szavainak – elsősorban az *intitulatio* és benne a királyi cím – első betűit emelték ki,⁶⁶ ugyanakkor V. László okleveleiben már megjelent az uralkodó nevének és a *dei gratia* kifejezésnek eltérő betűvel való írása, míg az első sor többi szavából továbbra is csak a kezdőbetűt emelték ki.⁶⁷ Ugyanez a forma tűnt fel Hunyadi Mátyás 1458-ban kelt privilégiumán,⁶⁸ de ez még ekkor is kivételnek számított. V. László kancelláriájának gyakorlatában is mindvégig az első sor szókezdő betűinek kiemelése maradt meghatározó.⁶⁹ Mátyás király 1458. augusztus 1-jén kelt oklevelében már a teljes első sor kiemelése látható,⁷⁰ de még később is sokszor használták a korábbi – az *intitulatio*ra és a *promulgatio* első betűjére korlátozódó – díszítést.⁷¹ A királyi kancellária okleveleiben a teljes első sor kiemelésének gyakorlata az 1450-es évek végén, illetve az 1460-as évek elején rögzült,⁷² és bár az 1460-as évek első felében még a korábbi módszer is megmaradt,⁷³ az évtized második felétől és az 1470-es évek elejétől az oklevél teljes első sorának kiemelése tekinthető a kedveltebb díszítő eljárásnak. A pécsváradi konvent okleveleiben a 16. század elején feltűnő, a privilégiumok első sorának eltérő – nyújtott, nagyobbított, vastagított – betűvel történő lejegyzése így valószínűleg az országos írószervektől elterjedő divat lecsapódása lehetett, amelynek közvetítésében lehetséges, hogy a jegyzői feladatkört betöltő személyek is részt vettek, azzal együtt is, hogy az ő feladatuk elsősorban az oklevél-szövegek megfogalmazása volt.⁷⁴

A privilégiumok kezdőbetűi kapcsán külön is meg kell említeni, hogy e tekintetben jelentős különbség figyelhető meg a konvent 14. és 15. szá-

⁶⁵ 1463. 08. 10. (DL 88 387), 1469. 02. 16. (DL 88 473).

⁶⁶ V. László 1453. 02. 06. (DF 210 486).

⁶⁷ 1455. 05. 27. (DF 286 192), 1455. 06. 08. (DF 287 212), 1457. 09. 22. (DF 279 659).

⁶⁸ 1458. 07. 06. (DF 274 004).

⁶⁹ Pl. 1456. 02. 02. (DF 251 623), 1456. 04. 28. (DF 37 629).

⁷⁰ 1458. 08. 01. (DL 102 140).

⁷¹ Pl. 1459. 02. 10. (DL 39 297), 1459. 02. 27. (DL 15 323).

⁷² 1459. 09. 18. (DF 248 113), 1459. 01. 18. (DL 15 409), 1459. 12. 08. (DL 15 421), 1460. 02. 19. (DL 69 479), 1460. 08. 15. (DL 81 394), 1463. 07. 19. (DL 15 855).

⁷³ 1460. 03. 17. (DF 201 360) és (DF 201 361), 1461. 03. 14. (DL 15 533), 1461. 07. 20. (DF 247 282).

⁷⁴ Konventi jegyzővel már a 14. század közepe előtt is találkozunk Pécsváradon (1344. 04. 19. – DL 3683, átírás), sőt a század végén már aljegyzővel is (1395. 04. 03. – DL 50 307, átírás), de hiteleshelyi tevékenységük során a konvent tagjai királyi és nádori jegyzőkkel is találkoztak (1355. 11. 18. – DL 105 447; 1377. 04. 17. – DL 77 667; 1393. 05. 21. – DL 874, átírás; 1449. 05. 23. – DL 94 190).

zadból fennmaradt oklevelei között. Míg ugyanis a 14. században igen jelentős azon oklevelek aránya, amelyeken a kezdőbetű helye végül is üresen maradt, a 15. században ez már viszonylag ritka. A pécsváradi konvent 14. századból fennmaradt 27 eredeti privilégiuma közül tizennégyben, a 30 15. századi közül viszont csak kettőben maradt el a – nyilván díszítettnek szánt – kezdőbetű elkészítése, amely olyan jelentős különbség, hogy valószínűleg nem magyarázható pusztán a fennmaradás esetlegességeivel. A külső, formai jegyek vizsgálata kapcsán ugyanakkor figyelembe kell venni a párok szerepét is. Az oklevelekből ugyanis gyakran két, esetenként még több példány készült. A párban kiállított diplomák közül általában az egyik az oklevélnyerőé lett, a másik pedig a kiadó szervnél maradt. A példányok kapcsolatát, illetve hitelesítésüket szolgálta a *chirographum*, amely a két, eredetileg közös hártýára írt szövegpéldány közé lejegyzett betűkből vagy szövegből állt.⁷⁵ A két példányt ezeken át szétvágták, így később a hitelesítést a két fél összeillesztésével könnyen el lehetett végezni.⁷⁶ Az oklevéladás fejlődése nyomán a nagyobb forgalmú írószerveknél, főleg a kancelláriákon az oklevelek szövegét egy idő után már nem párok formájában, hanem *registrum* kötetekbe vezetve őrizték meg,⁷⁷ bár e szövegpéldányok – külön hitelesítés nélkül – nem rendelkeztek jogerővel. A több példányban történő kiállítást indokolhatta az is, ha az adott ügyben (pl. birtokmegosztás) több érintett fél is oklevélnyerőként szerepelt. Amennyiben egy privilégium több példányban került kiállításra, előfordulhatott, hogy az egyes kiadványok azon jellemzői, amelyek a tartalmat, illetve a jogerőt nem befolyásolták, nem egyeztek meg. A pécsváradi konvent gyakorlatából egyetlen olyan privilégium ismert, amely két példányban maradt fenn. Ez a két korábbi oklevelet is magában foglaló kiadvány egy fogott bírák által történő ítélelhozatal meghíúsulásáról számol be, amelynek egy Maróti László macedói bán és Kórógyi János közötti birtokvita kapcsán kellett volna megszületnie.⁷⁸ A privilégium – egyébként azonos kéz által írt – két példánya több külső jellemző tekintetében is eltér egymástól. Az eltéréseket az alábbi táblázat foglalja össze:

⁷⁵ Kumorovitz L. Bernát: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Budapest 1993. [reprint] 58. és 105. (312. l.)

⁷⁶ Szentpétery I.: Magyar oklevéltan i. m. 11.

⁷⁷ Uo. 17–18.

⁷⁸ 1442. 10. 11. (DL 13 680). Regesztáját l. Kőfalvi T.: A pécsváradi konvent i. m. 693. sz.

	1. pld.	2. pld.
<i>invocatio</i>	a hártya felső margóján 'Jézus' szó	nincs
<i>intitulatio</i>	a 'Nos conventus' eltérő betűkkel írva	az oklevélszöveggel egyező írásmód
kezdőbetű	margóra írt, díszített szárú N	hiányzik
első sor	a <i>memorie</i> szó kezdőbetűje nagyobbított, díszített betűszárú, több betű betűszára cirkalmasan magasabbra húzva	nincs sajátosság
átírt oklevelek	első két szavuk kiemelve	nincs kiemelés
megpecsételés	zöld – vörös selyemzsinóron függő konventi pecsét	pecsétje a felfüggesztéssel együtt kiszakadt, elveszett

Mivel a szövegből kiderül, hogy az oklevél egy hosszabb ideje tartó vita egyik állomásaként került kiállításra, ezért valószínű, hogy a privilégium két példánya a két fél számára készült.⁷⁹ Ebben az esetben pedig a kiállításbeli különbségek minden bizonnyal az oklevélnyerők eltérő igényeire vezethetők vissza. Ez a példa felhívja a figyelmet arra is, hogy az oklevéladási gyakorlatnak a ránk maradt oklevélpéldányok külső jegyei alapján való elemzésekor nem mindig lehetünk biztosak benne, hogy az adott iratnak nem készült-e egy díszesebb, vagy éppen egy egyszerűbb kiállítású változata is. Ebben a kérdésben az adott ügy jellege, illetve a résztvevő felek szerepe adhat útmutatást.

Összegzés

A pécsváradai konvent privilégiumai bepillantást engednek a hiteles hely munkájának néhány mozzanatába, illetve azok változásaiba. A privilégiumok legfontosabb tartalmi jegyei kapcsán megállapítható, hogy a méltóságsor szerepeltetése már a legkorábbi időktől következetesnek tekinthető. A 14. század közepe előtt e névsorok legfontosabb szereplője – tükrözve az oklevéladásban betöltött szerepüket – a dékán és a *custos* volt, a század közepétől pedig a dékán helyét a perjel vette át, így a perjel és a *custos* felelősségét hangsúlyozó 15. század végi törvényi előírás Pécsvárad esetében már egy hosszú és kiforrott gyakorlatot erősített meg. Az arenga mint a privilégiumok nem kötelező tartalmi eleme a konvent gyakorlatában nem volt gyakori, alkalmazása esetén is az egyszerűbben megfogalmazott, az oklevélkiadás jelentőségét hangsúlyozó, úgynevezett *memoria* típusú arenga volt az általános. A külső formai jegyek tekintetében a legleterjedtebb a

⁷⁹ Ezt erősíti, hogy mindkét példa megpecsételésre került.

kezdőbetű kiemelése és díszítése volt. Ez általában egyszerűbb, vonalas díszítést jelentett, de néhány esetben igazán gazdagon díszített kezdőbetűre is akad példa.⁸⁰ Ezeknél azonban jóval többször fordult elő – elsősorban a 14. században –, hogy a kezdőbetűnek csak a helye látható, mert az végül nem került rá az oklevélre. A díszített kezdőbetűk helyének biztosítása érdekében a 15. század elejéig az oklevél szövegének első egy, két, majd három sorát beljebb kezdték, a 15. század második évtizedétől azonban a díszített kezdőbetűket már inkább a margón helyezték el. A 16. század új, valószínűleg az országos szervektől elindult divatját jelentette az oklevél teljes első sorának a szöveg többi részétől elütő írásmódja. A privilégiumok pecsétjének felfüggesztésére már a 13. század végétől kezdve általában egy vagy többszínű selyemzsinórt használtak, ettől csak néhány fennmaradt esetben tértek el. A pécsváradi konvent privilégiumai jó képet adnak egy helyi jelentőségű írószerv munkájáról, amelynek eredményét a legtöbb esetben a lehetőségek és az igények kompromisszumos kölcsönhatása teremtetten meg.

⁸⁰ Aprólékosabban kidolgozott betűdíszítések a konvent gyakorlatából: 1324. 09. 00. (DL 86 966), 1362. 02. 26. (DL 5114), 1413. 03. 19. (DL 10 053), 1506. 06. 11. (DL 49 539), 1506–1520 k. (DF 260 175).

NOTES ON THE EDUCATION OF THE FRANCISCANS OF ZADAR IN THE FOURTEENTH CENTURY*

Franciscan school network was established by the end of the thirteenth century. From the lowest to the highest level, we can generally distinguish “convent schools,” custodial schools, provincial schools (or provincial *studia generalia*), supra-provincial *studia generalia*, and the degree schools (*studia generalia universitaria*). According to the research of the authorities on Franciscan education, Bert Roest, William J. Courtenay and Celestini Piana, the procedure was the following: after completing their noviciate, young friars could be selected for further study at one of the custodial schools within their province. They did not confer degrees but prepared the more promising students for their theology courses further on. Thence, a *custos* with consulting with guardians and novice masters, decided who was to only basic arts course (grammar, rhetoric and some logic) within the province and who was to be sent to further studies (advanced logic and philosophy), as preparation for theology lectorate course at *studium generale*. A majority of friars who came home after completing a lectorate course subsequently would fulfil a series of educational positions within their home province; many of them would finally end up as guardians, *custodes*, etc. However, promising lectors were given the opportunity to go back to school, normally after serving several terms as teachers in the lower level. Only a minority would be allowed to continue their studies until the *magisterium theologiae*.¹

Despite the fact that the primary function of mendicant orders was not education and its development, still in the course of centuries, more emphasis was placed on schooling. The same situation occurred with the Franciscans of Zadar. The first encouragement to go to study outside their

* This work has been supported in part by Croatian Science Foundation under the project “Sources, Manuals and Studies for Croatian History from the Middle Ages to the End of the Long Nineteenth Century” (IP-2014-09-6547).

¹ Bert Roest: A History of Franciscan Education (c. 1210–1517). (Education and Society in the Middle Ages and Renaissance 11). Leiden–Boston–Köln 2000.; Bert Roest: The Role of Lectors in the Religious Formation of Franciscan Friars, Nuns, and Tertiaries. In: Studio e studia: Le scoule degli ordini mendicanti tra XIII e XIV secolo, Atti dei XXIX Convegno internazionale, Assisi, 11–13 ottobre 2001. Spoleto 2002. 87–115.; William J. Courtenay: Academic Formation and Careers of Mendicant Friars. A Regional Approach. In: Studio e studia: Le scoule degli ordini mendicanti tra XIII e XIV secolo op. cit. 199–217. We would like to thank dr. Beatrix Romhányi for assistance on scholarship on Franciscan education.

province can be seen in bull of Pope Benedict XII in 1339, where is determined that Franciscans from Hungary and Slavonia ought to be send to general studies, because it is known that there were brothers who were willing to go, and furthermore, that in this respect religious life was until then neglected.² Because the reason was given in the form of a bull, one might guess that the Franciscans of Zadar, or their province of Slavonia for that matter, did not have much interest in the education. It would also indicate that there were not a great number of them going to study abroad. The most common universities where Franciscans of Zadar studied were Bologna and Padua, and in rare cases, they travelled elsewhere for education, as Cambridge and Oxford. In the following, we shall present cases of individual friars of Zadar, who wandered in full many ways to seek education and places which could have provided better opportunities for their further careers.

Luckily, for many universities, and in these cases Franciscan schools, too, the matriculation and other university records are extant. In the case of Bologna, the situation is even better since the *Chartularium* of the studies was edited by Celestini Piana for the series *Analecta Franciscana*.³ For Padua and its university students we used two volumes of *Archivio Sartori* edited by Giovanni Luisetto.⁴ However, for the case of Cambridge and Oxford, the extant biographical lexicons of A. B. Emden did not shed any light on the career of one friar.⁵ For most of the cases when friars were mentioned in relations to Zadar, we used records of Zaratini notaries of the fourteenth century, published and unpublished, as well as the parchments of the convent of St Francis in Zadar.⁶

² *Tadija Smičiklas et al.*: Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I–XVIII. Zagreb 1904–1990. (henceforth: CDCr) X. 469–470. (no. 330).

³ *Celestini Piana*: Chartularium Studii Bononiensis S. Francisci (saec. XIII–XVIII). (Analecta Franciscana 11). (henceforth AF XI) Ad Claras Aquas–Florence, 1970.

⁴ *Giovanni Luisetto*: Archivio Sartori. Documenti di Storia e Arte Francescana. I–II/1. Padua 1983–1986 (henceforth Archivio Sartori). We would like to thank dr. Mark Whelan for sending us documents we failed to collect before writing this article.

⁵ *Alfred Brotherston Emden*: A biographical register of the University of Cambridge to 1500. Cambridge 1963.; *Idem*: A biographical register of the University of Oxford to A.D. 1500. I–III. Oxford, 1957–1959.

⁶ In this work we will refer, among vast notarial records, to: two volumes of published deeds of Zaratini notaries: *Mirko Zjačić*: Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo: 1279–1308. Notariorum Jadrensiu Henrici et Creste Tarallo acta quae supersunt: 1279–1308. (Spisi zadarskih bilježnika. Notarilia Jadertina 1). Zadar 1959.; *Mirko Zjačić – Jakov Stipišić*: Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualis Nikole pok. Ivana Gerarda iz Padove: 1296–1337. Notariorum Jadrensiu Johannis

Zaratin friars studying abroad – from Bologna and Padua to Cambridge and Oxford

The period of Pope Benedict XII and his reforms, especially his constitution (“*Redemptor noster*”) divided Franciscan studies into three levels: *studia* at a university with a faculty of theology (Paris, Oxford and Cambridge), *studia generalia ordinis* (Bologna, Padua, etc.), and *studia* within the province.⁷

Several friars studied in Bologna. It is worth emphasizing that almost all friars who went to study outside their province were not mentioned according to the cities of their convents, but by their province. In our case, most commonly, the friars were mentioned by attribute *de Slavonia*.

The first record of a friar at some university dates back only to 1356. Friar Benedict is mentioned in Bologna upon two occasions. On 23 July 1356 he was present when Buzius de Buçis de Caxinis, son of the late Saglinus Buzii de Caxinis composed his last will.⁸ He carried the same function of witness on 27 April 1357, when *ser* Lezius, son of the late John, son of late Melioris de Vernacia composed his testament.⁹

The story about the education of Frederick Jurjević is a quite interesting, and we know more information about his career. He was mentioned on 5 August 1376 in Bologna, during the writing of testament of Margaret, daughter of late master Ghidino.¹⁰ Several years later, we discover a new development, which is very interesting and could be connected with his studies in Bologna. In 1382 upon the order of Pope Urban V, Frederick was installed as abbot of the convent of St. Cosmas and Damian on the island of Pašman, because of which he had to enter the Benedictine order.¹¹ Since Frederick’s family was generally very connected with the Franciscans, and furthermore, it seems that it was not his personal wish, this development is rather surprising. One question comes into mind – why was it more appropriate to bring an outsider to the position of an abbot? It is hard to believe that there was not anybody suiting in the Benedictine order to rise on the occasion. This situation and the papal actions could be explained with the

Qualis Nicolai quondam Johannis Gerardi di Padua acta quae supersunt: 1296–1337 (Spisi zadarskih bilježnika. Notarilia Jadertina 2). Zadar 1969. From the unpublished notaries, we have consulted the deeds of Petrus Perençanus, Vannes quondam Bernardi de Firmo, Petrus Serçana, Articutius condam Dominici de Rivignano, Raymundus de Modiis and Vannes Dominici de Firmo.

⁷ Courtenay, W.: Academic Formation and Careers of Mendicant Friars op. cit. 203.

⁸ AF XI. 244.

⁹ Idem. 39.

¹⁰ Idem. 262.

¹¹ Ivan Ostojić: Benediktinci u Hrvatskoj II. Split 1964. 224.

assumption that there was some kind of dispute within the Benedictines, so an outsider might have been a good choice for new abbot. In any case, Frederick certainly was suggested by someone he deeply impressed, perhaps someone he got acquainted with when studying in Bologna.

Friar Nicholas of Zadar, son of the late George, was mentioned in Bologna. He was present as witness on 10 October 1382 on the occasion of composing a testament of Nannes, son of late Ugepto de la Magla or de Armis.¹² His is one of the few friars whose career can be further traced, the question on which we shall return. In the course of the fourteenth century, the last Zaratín Franciscan who was mentioned in Bologna was Francis. He was, as were the rest of his brothers, mentioned as witness in the will of Anthony, son of the late Nanino de Predalpino, composed on 10 October 1389.¹³

The second university having reference to Zaratín Franciscans is Padua. The first friar from the convent of St. Francis was the aforementioned Nicholas, who was besides in Bologna, present in Padua alike, on 8 December 1378. He is mentioned as *de Schiavonia*, in the list of students in front of which Francesco Turchetto in the chapel *delle Stimmate* served a Communion.¹⁴ Friar Minor of Durazzo was present on 4 June 1384 the Chapter General,¹⁵ and it is interesting that in the chapter in Zadar in July of the same year he was mentioned as master of theology, so we are assuming that he obtained his title exactly in Padua.¹⁶ Another master of theology was Friar John from Zadar, who was in Padua on 21 November 1391. He was mentioned in the list of brothers on the chapter in the convent (*a capitolo al Santo intervengono*).¹⁷ In the same document is mentioned also George from Zadar, but without holding any title, so we only know that he was a student there. John from Zadar, as well as Minor from Durazzo were some of the rare friars who have finished their training to obtain their titles, while others were still university students.

Although most of the friars chose only one university as the place of their education, one friar stands out above all with his exceptional educational path. It is the aforementioned Friar Nicholas of Zadar, who was educated at two further universities – Cambridge and Oxford, besides studying

¹² AF XI. 267.

¹³ Idem. 273.

¹⁴ Archivio Sartori I. 989 (no. 27).

¹⁵ According to *Marijan Žugaj*: Nomenklator franjevac konventualaca hrvatske provincije Sv. Jeronima 1217–1559. Zagreb, 1993. 77.

¹⁶ Državni arhiv u Zadru (henceforth DAZd), Spisi zadarskih bilježnika (henceforth SZB), Aricutius de Rivignano (henceforth AR), b. I, fasc. 1, fol. 67–67v; DAZd, SZB, AR, b. IV, fasc. 1, fol. 41v–42.

¹⁷ Archivio Sartori I. 990 (no. 31).

in Padua in 1378¹⁸ and in Bologna in 1382.¹⁹ As bachelor of the university of Cambridge was mentioned on 2 July 1384, when during the meeting in the chapter hall of St. Francis in Zadar he stated that the brothers received 37,5 pounds from the bequest of *ser* Saladin, son of late *ser* Cosa de Saladinis.²⁰ Since he was in Padua in 1382, and upon his return to Zadar in 1384 with the already held title of bachelor, it only proves his persistence and dedication to study. To make the matter even more impressive, on 30 November 1393, he had another title, the one of the bachelor of theology of the University of Oxford. This information is from the document of Bishop Peter of Novara, who named Nicholas his chaplain.²¹ It is worth mentioning that perhaps Friar Nicholas finished his training premature, but on the other hand, the system of schooling was still rather fluid, and only smaller number of friars held higher degrees, so Nicholas out of his interest, he could have listen to same courses by different professors. Finally, even Franciscans of the English province usually obtained smaller degrees first in Cambridge to follow up their higher theological education in Oxford. Be that as it may, unfortunately he was not listed in Emden's list neither for Cambridge nor for Oxford.

Financing studies

As one of the aspects of study, it is worth observing the possibilities of financing the study of friars. One has to bear in mind that besides the fact that general legislation within the order supported the attendance of their theology schools abroad, the friars were living in the convents of the city where they went for schooling. However, they still needed some money to pursue higher education. Potential scholarships can be found in the testamentary bequests of Zaratinis. For some friars, thus, it was very easy to trace the beginnings of their education, even from the inception of idea of education, while for others it is very debatable whether they actually entered the order and went to study abroad. One of the types of individual bequests was financing studies. Most commonly, the recipient was either a member of the family or friend, which is not surprising since this so-called system of scholarships indicated certain closeness and the care for the future of young Franciscan.

¹⁸ According to *Žugaj, M.*: Nomenklator op. cit. 85.

¹⁹ AF XI. 267.

²⁰ DAZd, SZB, AR, b. I, fasc. 1, fol. 67–67^v; DAZd, SZB, AR, b. IV, fasc. 1, fol. 41^v–42.

²¹ Arhiv samostana sv. Frane (henceforth ASSF), Pergamene (henceforth Perg). 82.; *Justin Velnić*: Samostan sv. Frane u Zadru – Povijesni prikaz njegova života i djelatnosti. In: Samostan sv. Frane u Zadru. Ed. Justin Velnić. Zadar 1980. 74.

The first mentioning of going to school is found in a last will from 1377 of certain noblewoman Jacobina, widow of the late *ser* Miha de Soppe. She left 150 pounds to Friar Chrysogonus, when he would depart to his studies outside of the province of Dalmatia (that is, meaning of Slavonia). It is unknown from which family the friar originated, however the noblewoman must have been someone close to him, because, according to her own statement, she encouraged him to enter the Franciscan order. He had entered the order recently, and did not have his *missa novella*, because Jacobina bequeathed him for this occasion friars' habit worth of 15 groats along with money used to prepare a solemn meal for the entire convent.²² Chrysogonus was not the only one who received money for education even before his *missa novella*. That was also the case of Friar Franulo, who was the recipient of bequest of his aunt Ljuba, widow of agricultural worker Drago-slav, and daughter of late Andrew in 1386. He was to receive 100 shillings as assistance when going to study. He also got various material objects – a chalice, blanket and pillow, upon his celebration of *missa novella*. However, contrary to Jacobina, Ljuba gave certain conditions in bequests. If Franulo does not go to study or exits the Franciscans, he will not receive any of the stipulated bequests.²³ The same condition is found in the case of chest-maker George, son of the late Ratko, who left in 1385 to his nephew Augustin 100 shillings to go to study, money which he shall not receive if does not depart or if he would not be persistent in his endeavours.²⁴ Although in the rest of the cases, such condition was not given, it is safe to assume that bequest had to convey their specific purpose to be given, thus eventually there was no need to emphasize it particularly.

Equal sum of 100 pounds was left by Bartholomew, *archpresbiter* in Zadar, to his nephew, Friar Bartholomew and his cousin Damian. In this case it is not certain how much of it went to Bartholomew and how much to Damian, because the source does not specify the conditions of the division of the bequest.²⁵ We may offer here a suggestion that 100 pounds was the average sum to go to school mentioned by individual bequests, in spite of scanty number of extant documents.

What has happened further on with these friars and other recipients of these bequests, did they actually go to study and where, in some cases it is possible only to speculate. In one case we found confirmation in the sources that the recipient friar actually went to study. For two friars, Au-

²² DAZd, SZB, Petrus de Sarçana (henceforth PS), b. I, f. I, fasc. 2, fol. 38^v–39^v.

²³ DAZd, SZB, AR, b. V, fasc. 3, fol. 28–28^v.

²⁴ DAZd, SZB, AR, b. V, fasc. 3, fol. 85^v–86^v.

²⁵ “*Item reliquit nepoti suo fratri Bartolo ordinis fratrum minorum et filio Damiani de insula Raue libras centum paruorum ut cum eis ire teneatur et debeat ad studium pro eius dilectione*” (DAZd, SZB, AR, b. V, fasc. 3, fol. 104^v–105^v).

gustin and Chrysogonus, we lost every trace from the sources, so it is inconclusive concerning their further careers in the Order. Concerning Chrysogonus there is a possibility that he did not officially enter the Order, since at that time he still did not celebrate his *missa novella*.

For other two young Franciscans, Bartulo and Franulo (Francis), there is a written trace of their activity after having received bequests. Unfortunately, there is no direct piece of information that Bartulo studied at any of the European universities; however, in the document dated to 15 September 1415, he was mentioned as the guardian of the St. Francis convent. Then he installed a procurator, Gregory Prkačić, son of the late Stojislav from Croatia, in the dispute with wife of the late Emeric, son of the noble Kurjačić from Croatia, because of the vineyard in Kačina Gorica.²⁶ On the other side, Franulo was the only one for whom we can claim with certainty that he went to Bologna, because he is mentioned there in 1389, as witness while composing the last will of Anthony, son of the late Nanino de Predalpino.²⁷

Contrary to these scholarship bequests which were designated for departure of young friars to the universities, one testator had in mind a completely different idea. *Ser* Chrysogonus, son of the late Rainerius de Variacassis bequeathed in 1395 that after the death of his daughter Nikolota the rights of usage of fruits of his estates on the island of St. Michael (the island of Ugljan), in the quarter of St. Martin and estates of Poričane, Drenovac and Crno (in the hinterland, but in the proximity of Zadar) to *abbatissa* and *sacristane* of the convent of St. Nicholas and guardian of St. Francis, if the friars would install the study in their convent. In the case that Zaratín Franciscan do not found the monastery, then the half of the bequest goes to the convent of Franciscans of Bosnia (meaning the convent of St. Doimus on the island of Pašman).²⁸ Since there is no record that in that particular

²⁶ ASSF, Perg. 126; Inventar pergamena sv. Frane u Zadru. In: Samostan sv. Frane op. cit. 170.

²⁷ AF XI. 273.

²⁸ “*Et post mortem dicte domine Nicolote dicti usufructus dictorum possessionum deueniant et deueniret debeant domine abbatisse et sacristane monasterii sancti Nicolai de Iadra et guardiano sancti Francisci de Iadra qui erunt pro temporibus de quibus usufructibus predicti teneantur facere subsidium si fratres minores fecerint et rediriguerunt studium in conuentu fratrum minorum predictorum. Et in casu quod predictum studium non fieret tunc medietas dictorum vsumfructuum dictarum possessionum deueniant et deuenire debeant conuentui fratrum minorum de Bossona*” (DAZd, SZB,VBF, b. II, fasc. 2, nr. 19.). Recently, a rather interesting research has been conducted by Branka Grbavac, who connected the establishment and endowment of the convent of Bosnian friars with royal knights, especially that with the circle of trusted people around Queen Elizabeth Kotromanić of Hungary. Cf. *Branka Grbavac*: Oporučni legati Zadrana i Trogirana Bosanskim franjevcima u

period Franciscan study was founded in the convent of St. Francis, it means that the friars were not successful to obtain the bequest of ser Chrysogonus de Varicassis. Whether the friars actually did not receive bequest, which was transferred to the friars in Bosnia, or the purpose of it was simply changed, is impossible to answer. The one thing that can be said with certainty is that the study was not founded at that time, but also that the Franciscan education was perceived as crucial aspect of their religious life. The latter is proven by the fact that in the same period, the Dominicans of Zadar founded a study in 1396. Although there are debated opinions on the nature of that study (whether it was provincial, or even general),²⁹ it is to underline that the fourteenth century saw the flourishing of education of mendicant orders.

Lectors in the convent in Zadar

Contrary to cases of friars about which written records attest that they studied at the universities, for certain number of brothers one can assume that they received some level of education, according to the service they held. Lectors were teaching theology to friars, which meant that they themselves had to have a prior knowledge on theological topics.³⁰ We shall present cases of friars lectors who were either originating from the convent of Zadar, or were placed there at one point of their lives, to Zadar friars which were lectors in other convents in the province.

The first Franciscan lector mentioned in Zadar was Jerome, mentioned on 18 July 1280 in the role of witness and advisor in the last will of Ljubavac, son of Bratodruž of Skradin.³¹ It is very interesting that he was listed as lector in Zadar in the necrology of friars, under the date, 10 October 1280.³² Necrology always offers few pieces of information, since in some cases only the approximate year is specified, and our Jerome is mentioned in records more years to come. However, this information corroborates the fact that Jerome was actually the lector in the convent in that year.

doba Tvrtka I. In: Bosanski ban Tvrtko "Pod Prozorom u Rami". Ed. Tomislav Brković. Prozor-Sarajevo-Zagreb 2016. 137–161., and there listed scholarship.

²⁹ Franjo Šanjek and Tomislav Raukar claim that in 1396 the Dominicans of Zadar had a provincial study, while Stjepan Krasić supported the idea that the study was on the level of general. Cf. *Franjo Šanjek*: Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7.–20. st.). Zagreb 1996.; *Tomislav Raukar*: Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje. Zagreb, 1997.; *Stjepan Krasić*: Generalno učilište Dominikanskog reda ili "Universitas Jadertina" 1396–1807. Zadar 1996.

³⁰ *Roest*: The Role of Lectors op. cit. passim.

³¹ CDCr VI. 352–354 (no. 297.).

³² According to *Žugaj*: Nomenklator op. cit. 56.

The next friar listed as lector was Stephen, mentioned on 19 July 1301, as one of the participants of the intervention of Bishop John of Bologna, arranging the matters of giving the tithe to the convent of St Nicholas.³³ This is also the only information on Stephen, so we do not know the course of his further career, but we know for sure that in the next year, he was not lector anymore, since we know the name of his successor.

Nicholas of Zadar held the service of lector in two different years – 1302 and 1304. In May 1302, he was mentioned as the lector, when testifying that Archbishop James, Prior Peter and Guardian George have concluded that the convent of St. Nicholas would not be paying tithe.³⁴ It is worth noting that by the end of October of the same year, when he again acted as a witness, this time when choosing an individual to handle the finances of cathedral church, Nicholas is not anymore mentioned as lector.³⁵ It is possible that in that precise period someone else held the office, or that there was no lector, because it was not obligatory for the convent to have lector at every moment. However, perhaps it is most likely that his position was simply not specified. Two years after, more precisely, on 1 April 1304, Nicholas was appointed as lector in Zadar, in the document whence he was the executor of last will of Dobrica, widow of stone mason James.³⁶ Actually, it is inconclusive for how long a friar held the position of lector, and some other individuals were mentioned as lectors for more years, while others are mentioned only once.

The next lector mentioned in Zadar was Andrew, who was on 25 February 1307 appointed as Archbishop of Bar.³⁷ For a while after Andrew there was no information of the Zadar lectors. Only on 13 of April 1328 is mentioned Bartul from Zadar. Unfortunately, the only information on him is known from the necrology,³⁸ and in all likelihood, this date was taken from some charter which mentioned Bartul holding the title. After him, once again, there is a discrepancy of information, which can be partially explained with the shortage of extant documents from the second half almost to the end of the fourteenth century.

In the 1380s documents mention that one friar held the position of lector in four years, out of which, three are explicitly confirmed: 1382, 1384 and 1385. It was a certain Benedict, about whom we know he went to study in Bologna in 1356³⁹ and 1357,⁴⁰ therefore, there are no doubts concerning

³³ CDCr VIII. 16–17 (no. 14.).

³⁴ CDCr VIII. 24–25 (no. 21.).

³⁵ CDCr VIII. 35–37 (no. 32.).

³⁶ SZB II. 71–72 (no. 138.); *Velnić, J.*: Samostan sv. Frane u Zadru op. cit. 74.

³⁷ According to *Žugaj, M.*: Nomenklator op. cit. 10.

³⁸ According to *Idem.* 20.

³⁹ AF XI. 244.

the level of his education. In the function of lector he is mentioned on 1 December 1382 as an executor of the testament of *ser* Francis, son of late Damian de Sloradis. According to the stipulations of the will, Benedict was to receive 20 shillings of groats to celebrate mass and 200 pounds, at his free disposal, in secret.⁴¹ In April 1384, Benedict was again mentioned as lector of the convent of St. Francis in Zadar, when next to his room, in the garden of the convent was composed a testament of the agricultural worker John, son of the late Andrew from the island of Pašman, in the district of Zadar, and who was living in the part called Almisia.⁴² In July of the same year he still held the position of lector in Zadar, but it is not certain whether at that moment he was actually in Zadar. Namely, in the statement of the convent that they received 37.5 pounds from *ser* Saladin, son of *ser* Cosa de Saladinis, was written that Benedict had not been present there, but then this information was crossed and cancelled in every single place in the document.⁴³ Was Benedict actually absent from the convent and on what occasion, for the time being remains unknown. One thing that remains certain is that he was lector in this period and that he lived in the convent in Zadar. On the example of the following year, one can trace the change in the office of lectors. Benedict was still lector in Zadar on 20 June 1385, mentioned in the testament of the cloth maker *ser* Michael, son of the late Peter, as recipient of 20 ducats for purchase of a Biblical Concordance.⁴⁴ Already at the end of September, he was not listed anymore as lector, when in the will of *ser* Matthew, son of the late *ser* Damian de Begna, he was to receive from his estate as much as was necessary to send a person in Rome, to St. Peter and Paul, and ten ducats for a friars' habit, to pray lord for the salvation of his soul.⁴⁵ It is always possible that testator was not precise in mentioning of a friar. However, from the cases of Benedict and Nicholas of Zadar, it is to suggest the possibility that the change in the service was occurring sometime in early autumn, or even more likely, in August. Perhaps it was also in the same period when Chapters General were held, as well as transfers of friars. However, these suggestions remain to be answered in future studies.

The last record in the course of the fourteenth century concerning lectors in Zadar mentions Anthony from Trogir, whence on 2 October 1387 he was listed as witness when friars were overseeing account books of the is-

⁴⁰ AF XI. 39.

⁴¹ DAZd, SZB, PS, b. I, f. V, fasc. 1, fol. 614–616.

⁴² DAZd, SZB, AR, b. I, fasc. 1, fol. 14–15.

⁴³ DAZd, SZB, AR, b. I, fasc. 1, fol. 67–67^v; DAZd, SZB, AR, b. IV, fasc. 1, fol. 41^v–42.

⁴⁴ DAZd, SZB, AR, b. V, fasc. 3, fol. 15–16^v, CDCr 16, no. 407, pp. 524–528.

⁴⁵ DAZd, SZB, AR, b. V, fasc. 3, fol. 20–21.

land of Pag in Zadar.⁴⁶ Friar Anthony in addition to being designated as lector bore the title of bachelor. Although it was not specified which university he attended nor was it mentioned in the records of the researched universities, he is still an example of lectors for whom there is a record on obtained level of education.

The type of lectors presented here are those who were either of Zaratina origin or they were present at some point in Zadar but they did not hold the position in other convents of the province. The first friar who left a written record was Francis, who was specified as lector, spiritual advisor (*patri-nus*) and executor of testament of the late Mark, son of Basil on 28 September 1331 in the city of Kotor. Mark bequeathed to the friar 20 *perpers*.⁴⁷ Francis is mentioned in Zadar several years later, on 3 August 1337, as witness, when Archbishop Nicholas dissolved the convent of St Nicholas of interdict casted upon them by Bertrand Rotundi because of not paying the tithe.⁴⁸

Second two friars were of Zaratina origin, but they were mentioned as lectors in other convents of the province. For Michael of Zadar we only know that he is mentioned in Trieste as lector on 12 January 1341.⁴⁹ George of Zadar was mentioned as lector in Senj on 7 July 1360. In the record, besides being designated as one, he has the function of a witness when Judge Benvenuto as representative and economic administrator of the Franciscans of Senj rented to *ser* Daniel Varicassis three houses in the city of Senj for an annual rent of 20 ducats.⁵⁰

The last of the fourteenth century lectors belongs to the first mentioned group, he was present at some point in the convent of Zadar, but his origin had been in another city of the province. The individual in question is Nicholas of Split, who held the title of lector of Split on 10 July 1388. Then he was mentioned as the “envoy” of the Spalatin commune to King Sigismund of Hungary to report on the violence of King Tvrtko of Bosnia and John of Paližna.⁵¹ Nicholas of Split was in Zadar on several occasions, first

⁴⁶ *Krsto Stošić*: Rukopisi i kodeksi samostana sv. Franje u Šibeniku. In: *Sacra Croatia*, Arkiv za crkvenu povijest Hrvata 3. Ed. Miroslav Vanino. Zagreb 1933. 26.

⁴⁷ *Antun Mayer*: Kotorski spomenici. *Monumenta Catarensia*. Zagreb 1951. I. 257–258 (no. 732).

⁴⁸ CDCr X. 344–346 (no. 257).

⁴⁹ According to *Žugaj, M.*: *Nomenklator op. cit.* 77.

⁵⁰ CDCr XIII. 38–41 (no. 27.).

⁵¹ CDCr XVII. 152–154. (no. 112.).

in 1384 as custos;⁵² again in 1391⁵³ and 1392 as guardian of the convent of St Francis.⁵⁴

Regarding school system in Zadar itself, it is very difficult to make any conclusive observations. In the older historiography, the presence of lectors was interpreted that convent had a study of theology from the earliest mentioning in the 1260s. The level of study was of *studium generale*.⁵⁵ An exceptional find is a mid-fourteenth-century manuscript kept in the convent in Zadar, which, according to some authors would indicate that in the conventual school of Zadar, the friars taught the *quadrivium* program. Žarko Dadić claims that the text contains lectures from arithmetic, geometry, astronomy and music.⁵⁶ Be that as it may, the presence of lectors can only testify on the existence of school, and in the case of fourteenth-century Zadarin convent, as was stated above, it was probably custodial school, a thesis which will have to be corroborated by further research.

Books

Books played an important role as indicators of the intellectual level of individuals, however, the usage of them in medieval period is very difficult to research on the basis of testaments and other types of private legal documents.⁵⁷ Sometimes friars would receive money to buy books, as was the case of Marin de Formino from Zadar who received a bequest worth 35 *perpers* to buy books and other necessities from his cousin Dobra, daughter of late Domonja de Guerero, in Dubrovnik on 28 January 1284.⁵⁸ Unfortunately, she did not specify which kind of books Marin ought to buy for this amount. However, in other lucky cases, it can be seen what kind of books were needed for certain brothers, perhaps on the estimation of testators, or

⁵² DAZd, SZB, AR, b. I, fasc. 1, fol. 67–67^v; DAZd, SZB, AR, b. IV, fasc. 1, fol. 41^v–42.

⁵³ DAZd, SZB, AR, b. V, fasc. 3, fol. 87–87^v.

⁵⁴ DAZd, SZB, AR, b. V, fasc. 2, nr. 25.

⁵⁵ Velnić, J.: Samostan sv. Frane op. cit. 73–74.

⁵⁶ Žarko Dadić: Franjevački samostan u Zadru i prirodne znanosti. In: Samostan sv. Frane op. cit. 139–140.

⁵⁷ It is worth mentioning that recently Goran Budeč has published a study about the culture of reading, or that is, about books mentioned in the inventories of property in fifteenth-century Šibenik (Kultura čitanja u kasnosrednjovjekovnom Šibeniku. In: Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 32. (2014) 79–98). The author mentioned that *doctor artium* Anthony de Spilimbergo was in possession of *Libro dito Loyca de maistro Zoielmo Ocham*, meaning the work on logic of Franciscan and philosopher-scholastic, William of Ockham. Unfortunately, in his study, Budeč did not manage to identify the book in William's vast scholarly opus (p. 90).

⁵⁸ CDCr VI. 462–463. (no. 385).

aforesaid person's request. Thus, on 20 June 1385 Benedict of Zadar received from *ser* Michael, son of Peter, a cloth maker, a bequeath of 20 ducats worth for purchase of a Biblical Concordance.⁵⁹ Bearing in mind the given sum, one can assume that the book in question was a luxurious edition. The same sum of 20 ducats for the purchase of a probably equally luxurious book, in this case a *breviarium*, was bequeathed to Friar Michael from Šibenik, son of the late George, son of James from Šibenik. Namely, on 29 May 1400, Lady Susana, widow of the late Count John Nikolić of the Šubić kindred was giving Michael a request to take over this sum from Martin, son of the late Peter Kamenarić from Šibenik, who owed her this amount.⁶⁰

We know some details about books now kept in other convents of the province that were in possession of Zaratín Franciscans in the fourteenth century. A good example is that of Šibenik. In the volume of *Liber sermonum* from the fourteenth or the beginning of the fifteenth century a note was added about the Zaratín Franciscans. On 2 October 1387 friars of the convent of St. Francis in Zadar, which are recorded that they have checked the account books of the city of Pag were enlisted in the document: Paul of Šibenik, the *custos* of Zadar, Anthony of Trogir, *baccalaureatus*, lector in Zadar, Gregory of Zadar, John of Klis, guardian of the convent and Nicholas of Zadar.⁶¹ Through this note, it is apparent that the manuscript was kept in Zadar in the fourteenth century. It ended up in the convent in Šibenik probably after the success of the observant movement which forced the Zaratín friars of conventual orientation to leave and dislocate themselves to other conventual convents which are beyond the scope of research for this article.

There are more manuscripts kept in Šibenik about which there is a possibility that they were also at one point in Zadar, or at least that were being used by friars residing there. Thus, Marin of Split, who was in the convent in Zadar in 1384,⁶² wrote in a manuscript that it belongs to him. The manuscript in question is *Quadragesimale* from the early fifteenth century, which is now kept in Šibenik, and contains 39 Lent sermons, in addition to some others for St. Gregory, Benedict and *Annuntiatio Domini*.⁶³

Another friar from Zadar left his signature in a manuscript from Šibenik. Dominic from Trogir, who was a guardian of the St. Francis con-

⁵⁹ DAZd, SZB, AR, b. V, fasc. 3, fol 15–16v; CDCr XVI. 524–528 (no. 407).

⁶⁰ DAZd, SZB, Vannes Bernardi de Firmo (henceforth VBF), b. I, fasc. II/1, fol. 175v.

⁶¹ *Stošić, K.*: Rukopisi i kodeksi samostana op. cit. 26.

⁶² DAZd, SZB, AR, b. I, fasc. 1, fol. 67-67v; DAZd, SZB, AR, b. IV, fasc. 1, fol. 41v–42.

⁶³ *Stošić, K.*: Rukopisi i kodeksi samostana op. cit. 35.

vent in Zadar from 1400 to 1403,⁶⁴ signed his name on the margin of a manuscript of Bible. It is assumed that this codex is from the second half of the eleventh century, containing *Liber psalmorum* (103), *Liber proverbiorum*, *Salomonis*, *Hecclesiastes*, *Liber Sapientie*, *Paralipomenum* (Books I–II), *Liber Ezrae*, *Tobie*, *Judith*, *Machabeorum* I (fragment) and II, *Evangelium Mathei*, *Acta Apostolorum*, and 14 Pauline Epistles.⁶⁵

There are also extant fourteenth-century manuscripts kept in the convent of St. Francis. Four manuscripts of *Antiphonarium de Tempore*, each for different time of year (one for Advent and Christmas, one for Easter and thought the year, one from December to June and one from June until the end of the year), which can be attributed to a Venetian circle in the fourteenth century, although figurative illuminations show the thirteenth century retardation, so there is a possibility that the manuscript dates to somewhat older period. Another manuscript is very interesting to mention, since it contains two images of St. Anthony and three of St Francis, thus its Franciscan origin is beyond doubt.⁶⁶

The last information we would like to mention here is also extraordinary. Usually, since this research is still in its infancy, we could not have offered much information about individuals who wrote these manuscripts. In the future, however, it would be worth attempting to analyse the manuscripts trying to find clues about the possibility of authorship, especially in the case of the *Liber sermonum*. However, in our records one friar is mentioned as book copyist. It was Friar Raphael from Zadar who was mentioned as book copyist and musician.⁶⁷

Conclusion

The research on the Franciscan education in the province of Slavonia in the medieval period is still at its early stage. The presented cases show how it is very difficult to put together pieces on friars, their departure and returns, without putting it into a wider context. However, several interesting things ought to be underlined. Although the order had international characteristics, it seems that friars were more inclined to go to Italian universities. The studies in Bologna seem to be very promising for Franciscans from Zadar in the fourteenth century. The interest in them started very in

⁶⁴ DAZd, SZB, VBF, b. I, fasc. II/1, fol. 156^v; DAZd, SZB, VBF, b. I, fasc. II/1, fol. 225; DAZd, SZB, VBF, b. I, fasc. II/1, fol. 325^v; DAZd, SZB, VBF, b. I, fasc. II/1, fol. 331^v; DAZd, SZB, VBF, b. I, fasc. II/1, fol. 351^v; DAZd, SZB, VBF, b. I, fasc. II/1, fol. 353; DAZd, SZB, VBF, b. I, fasc. II/1, fol. 389^v.

⁶⁵ *Stošić, K.*: Rukopisi i kodeksi samostana op. cit. 39.

⁶⁶ *Anđelko Badurina*: Iluminirani rukopisi u samostanu svetog Frane u Zadru. In: *Samostan sv. Frane u Zadru* op. cit. 131–133.

⁶⁷ AF VI. 404 (no. 4).

the beginning to the second half of the century, with Friar Benedict who broke the ice with his attendance in Bologna. From the context in which the friars were mentioned there, they were completely integrated in the community, in the same manner as if they would be in their home convents. Concerning one friar, Francis (Franulo) we know that for attending university he received stipend in the form of bequests. However, on the level of the position of the studies for the friars of Zadar, greater importance had Bologna, though having the status of general studies of the order, just like Padua. The interest of the Zaratín Franciscans for Padua started in the late 1370s, which was in general the peak of interest for studying. Of course, rather exceptional career was the one of Friar Nicholas, who can be identified in four universities. It seems that he in general started with lower ones, from Padua to Bologna, and later in England: from Cambridge to Oxford. Future studies based on longer periods, and more convents in the province, will probably refine some patterns. Whether the friars had more established model or one drew other brothers from the province to come to the place of study. Finally, the most important question: why there were no friars studying in Paris (bearing in mind that there were Dominicans and secular clergy from Slavonia and/or Dalmatia there). The cases of lecturers testify on the idea of mobility of friars within the province, those of Zaratín origin went to other convents in other communes in Dalmatia, just like they accepted in Zadar friars lecturers from other convents. For some of them we know they were rising stars, becoming bishops and *custodes*, provincials and guardians. However, since this is a brief overview of case of friars of Zadar many questions have remained unanswered hoping that this study provided an encouragement for future endeavours.

A KÉPES KRÓNKA, THURÓCZY JÁNOS KRÓNIKÁJA ÉS A TÁRIH-I ÜNGÜRÜSZ KAPCSOLATA VOLT-E „TÖRÖK FOGSÁGBAN” A KÉPES KRÓNKA?*

A magyar múltra vonatkozó krónikáink története első látásra megoldott szakmai kérdésnek tűnik. Ennek ellenére érdemes felvetni újabb megállapításokat lezártnak tűnő témák kapcsán is, hiszen egyrészt a megállapítások egy része sajnos szűkös forrásbázisra épít, másrészt egy-egy újabb adat, újabb összefüggés a korábbi vélekedésekkel szemben helytállónak mutatkozhat. Az alábbi írás egy török felkérés alapján megkezdődött vizsgálat eredményeképpen jött létre. A szerkesztés végén járó, 40 kötetet meghaladó új Iszlám Enciklopédia (*Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*) pótkötetéhez felkértek, hogy írjam meg a Tarih-i Üngürüş (Magyarország története) címszót. A Tarih-i Üngürüş (*Tarih-i Üngürüş* vagy *Ungurus*)¹ a 16. század közepén keletkezett török nyelvű krónika, amely a magyarság történetét a honfoglalástól kezdve 1526-ig, II. Lajos magyar király Nagy Szülejmántól a mohácsi mezőn elszenvedett vereségéig tárgyalja. Mint ismert, a témával két magyar szakember foglalkozott, Hazai György és Blaskovics József. Míg Hazai 1961-től 2009-ig 11 francia, török, német és magyar nyelvű tanulmánnyal, két magyar nyelvű fordításkötettel, illetve tudományos átirással, fakszimilével kísért német fordítással ellátott filológiai kiadással járult hozzá a kézirat feldolgozásához,² addig Blaskovics, a prágai egyetem török–magyar tanszékének professzora elsőként jelentette meg

* A tanulmány az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport munkája keretében jött létre. A tanulmányt a TUDFO/47138-1/2019-ITM iktatószámú FIKP program támogatta.

¹ Milan Adamović: Der Volksname Üngürüş. *Balkan Studies*. Biannual Publication on the Institute for Balkan Studies (Thessaloniki) 22:1. (1981) 109–113. (A szerző szerint a szó eredetileg nem a latin *Hungarus*-ból hanem a görög *ungros*-ból vezethető le.)

² Hazai György: Notes sur le « Tārīh-i Ungurus » de Terdzümān Mahmūd. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 13. (1961) 71–84.; *Uő*: Nagy Szülejmán udvari emberének magyar krónikája. A Tarih-i Ungurus és kritikája. Budapest 1996.; *Uő*: Vámbéry inspirációk. Nagy Szülejmán udvari emberének magyar krónikája. A Tarih-i Ungurus és kritikája. Vámbéry Ármán életútja. Liliom Aurum. Dunaszerdahely 2009. (Az alábbiakban a hivatkozások erre a kiadásra vonatkoznak. A kéziratra vonatkozó további irodalmi anyagra l. a 312–313. oldala-
kat.); Die Geschichte der Ungarn in einer osmanischen Chronik des 16. Jahrhunderts: Tercümān Mahmūd's Tārīh-i Ungurus. Edition der Handschrift der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Hrsg. György Hazai. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvolker 8.) Berlin 2008.

magyarul a krónikát.³ Blaskovics fordítását felhasználva külön megjelent a honfoglalást elbeszélő részlet. A szöveget gondozó Ivanics Mária összeolvastatta a fordítást az eredeti kézirattal, és jelezte, hogy hol tért el a Blaskovics-féle fordítástól.⁴

A forrás mindenekelőtt azért fontos a magyar történetírás, ugyanakkor a nemzetközi oszmanisztika/turkológia szempontjából is, mert azon kevés művek közé tartozik, amelynél bizonyítható: szerzője alapvetően nyugat-európai „szakirodalom” és kéziratok alapján dolgozott. A kéziratnak egyetlen, feltehetően autográf példánya ismert, amely a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjteményében a Török F. 57. jelzet alatt található. Ugyan elterjedt az a nézet, hogy Isztambulban, a Topkapi Szeráj könyvtárában (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi) szintén őrzik egy példányát, ez azonban tévedés. Az azonos cím alatt az ismert oszmán krónikásnak, Gelibolu Musztafának tulajdonított mű szerepel (Âli [Gelibolu Mustafa]: Tarih-i Üngürüs, TSMK, Revan 1302.), amelyben az oszmánok II. Rudolf Habsburg császár ellen viselt „hosszú török háborúját” (1593–1606) mutatja be. Az oszmán krónika történetével, forrásértékével legutóbb Sudár Balázs foglalkozott, bemutatva, hogy mely részletek árulkodnak nyugati eredetre, s melyek azok az elemek, amelyek alapján a művet jogosan sorolhatjuk az oszmán történeti források sorába.⁵

A Tarih-i Üngürüs kéziratát Vámbéry Ármin fedezte fel Isztambulban, ahol a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából keleti nyelvekkel foglalkozott, és a magyar történelemre vonatkozó forrásokat gyűjtött, illetve fordításokat készített (1857–1861).⁶ A szerzeményéről rövid ismertető cikket írt 1860-ban az *Akadémiai Értesítő*ben.⁷ A Magyar Tudományos Akadémiának 1859. március 18-án írt levelében,⁸ amelyet a tanulmányával, s feltehetőleg magával a kézírral együtt ekkor küldött Magyarországra, az *üngürüs* szót magyarázta. Úgy vélte, hogy a helyes olvasat az *engerus*, amely valószínűleg a latin *hungarus* (magyar) szóból származik, azon-

³ Blaskovics József: A magyarok története. Tarih-i Üngürüs, Madzsar Tarihi. Magyar Hírmondó. Budapest 1982.

⁴ Mahmud Terdzsümán. (Fordította Blaskovics József, az eredetivel összevetette Ivanics Mária) A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995. 75–88.

⁵ Sudár Balázs: A Tarih-i Üngürüs forrásértékéről. Kőrösi Csoma Sándor, mi a magyar? (szerk.: Ferencz Attiláné Szócs Éva, Gazda József és Szabó Etelka) Sepsiszentgyörgy 2014. 284–303.

⁶ Papp Sándor: Vámbéry Ármin és az oszmán történetírás. *Keletkutatás* 2013. tavasz. 99–106.

⁷ Uo. 102–103.

⁸ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára Ms. 4943. Papp S.: Vámbéry Ármin i. m. 102.

ban a 19. század közepén ezt az alakot már alig ismerték az Oszmán Birodalom fővárosában, teljesen kiszorította a *madzsár* (magyar) kifejezés. A kézirat első részletesebb ismertetését Bundenz József vállalta magára, így a szakemberek értesültek a mű létéről, de mint fentebb láttuk, a tényleges feldolgozása csak a 20. század közepétől indult meg.⁹

A mű szerzője Mahmud Terdzsümán (eredeti keresztény nevén Sebold vol Pribach), aki – Ernst Dieter Petritsch kutatásai szerint – Bécsben született, az anyanyelve német volt. A jeles osztrák levéltáros-történész annak a kutatásnak az eredményeképpen jutott közelebb Mahmud Terdzsümán életrajzához, amelynek során kiderítette, hogy ő fordította németre és kézbesítette Konstantinápolyból Bécsbe az 1547-es Habsburg–oszmán békeszerződést.¹⁰ A szerző nevének jelzőjéből, a „tercsümánból” (törökül fordító, tolmács) kiindulva Matuz József,¹¹ illetve Szakály Ferenc és Tardy Lajos is eredményeket ért el életrajzáinak pontosításában.¹² Hogy mikor került oszmán szolgálatba, nem lehet tudni; van olyan forrás,¹³ amely sze-

⁹ Târik-i Üngürüş azaz Magyarország krónikája című török kézirat ismeretése Bundenz Józseftől. *Magyar Akadémiai Értesítő*. Törvény és Történelemtudományi Osztályok Közlönye 2:3. (1861) 263–316.

¹⁰ Ernst Dieter Petritsch: Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 38. (1985) 49–80.; *Idem*: Tribut oder Ehrengeschenk? Ein Beitrag zu den habsburgisch–osmanischen Beziehungen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Hrsg. Elisabeth Springer – Leopold Kammerhofer. Archiv und Forschung. Das Haus, Hof und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas. *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit* 20. (1993) 49–58.

¹¹ Josef Matuz: Die Pfortendolmetscher zur Herrschaftszeit Süleymāns des Prächtigen. *Südost-Forschungen* 34. (1975) 26–60.

¹² Szakály Ferenc – Tardy Lajos: Auf der Suche nach einem aus Ungarn stammenden Dolmetscher des Sultans. *Osmanistik – Turkologie – Diplomatie*. Festgabe an Josef Matuz. Hrsg. Christa Fragner – Klaus Schwarz. (Islamkundliche Untersuchungen 150.) Berlin 1992. 289–301. (A témára nézve a legújabb adatokra l. Tijana Krstić: Of Translation and Empire: Sixteenth-Century Ottoman Imperial Interpreters (Dragomans) as Renaissance Go-Betweens, *The Ottoman World*. Ed. Christine Woodhaed. London 2011. 130–142.; *Uő*: Illuminated by the Light of Islam and the Glory of the Ottoman Sultanate: Self-Narratives of Conversion to Islam in the Age of Confessionalization. *Comparative Studies in Society and History* 51:1. (2009) 35–63.; *Uő*: Contested Conversions to Islam: Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire. Stanford, 2011.

¹³ Matuz, J.: Die Pfortendolmetscher i.m. 49–51.; Ács Pál: Bécsi és magyar renegátok mint szultáni tolmácsok: Mahmud és Murád, „Az idő ósága.” *Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban*. Budapest 2001. 249–257.; *Uő*: Bécsi és magyar renegátok mint szultáni tolmácsok: Mahmud és Murád. Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István

rint a mohácsi csatában 1526-ban. Elterjedt az a vélemény, hogy zsidó származású lehetett. Ez a megállapítás Petritsch vélekedésére vezethető vissza, mivel a bécsi városi levéltári anyagban a polgárok között nem található adat Mahmud apjára, Jakob von Pribachra. Ha az apa polgárjoggal rendelkező keresztény lett volna, abban az esetben szerepelnie kellene a nevének a város fennmaradt okmányaiban. Mahmud zsidó származása tehát nem bizonyított, inkább csak a források hiányából levonható következtetés. A róla szóló kortárs források mind németnek és kereszténynek tekintették, ahogy ezt 1550-ben – muszlim hitre való áttérte után évtizedekkel is – maga is megvallotta: *„Euren gnaden allzeyt underdeniger diener unndt rechter christ, iez des thurkischen kayser teuzer dulmaz.”* (Őfelségének [I. Ferdinánd magyar és cseh király] minden időben alázatos szolgája és igaz keresztény, jelenleg a török császár német tolmácsa.)¹⁴ Szintén Petritsch nagyon alapos bécsi levéltári kutatásai alapján állapítható meg, hogy 1541 előttről nincs rá vonatkozó adat. Mahmud Terdzsümán utolsó diplomáciai megbízatásaként 1574-ben Prágában adta át II. Maximilian császárnak a Habsburg–oszmán békeszerződés szultáni ratifikációját. A Prágába való megérkezése után lázas betegségbe esett, majd 1575. április 3-án elhunyt. A haláláról készült jelentés szerint 70 év körülnek gondolták, tehát feltehetően 1505 körül születhetett.¹⁵

A Târih-i Üngürüs keletkezésének háttere annak ellenére is bizonytalan, hogy Mahmud Terdzsümán a műve elején beszámolt róla. Amikor Nagy Szülejmán szultán az 1543-as magyarországi hadjárata idején elfoglalta Székesfehérvárt (*Ustûlni Beligrâd*), a várban egy latin nyelvű könyv került Mahmud Terdzsümán kezébe, amely Magyarország régebbi történetét tartalmazta. Mivel hasznosnak gondolta, hogy a munka törökül is ismertté váljon, nekilátott a fordításnak. Hazai György a szöveg elemzése során megállapította, a krónika keletkezéstörténete nem lehet pontos, mivel nem egyetlen latin nyelvű munkának a törökre való fordításából keletkezett. A Târih-i Üngürüş több történeti műből összeállított kompozíció. A szerző a forrásokat propagandacélból használta fel, hogy ezzel annak az országnak a történetét ismertesse, amelyet Szülejmán szultán nem sokkal korábban elfoglalt.

Mahmud Terdzsümán a magyarok őstörténetét a középkori hagyományoknak megfelelően a hun–magyar rokonság alapján tárgyalta. A hu-

György. Budapest 2002. 15–25. Meg kell jegyezni, hogy Mahmud élettörténetének korai időszakáról Marcantonio Pigafetta értesüléseiből merítették a fenti szerzők.

¹⁴ Petritsch, E. D.: Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag i. m. 63.

¹⁵ Uo. 49–80. L. még: Ács Pál: Tarjumans Mahmud and Murad. Austrian and Hungarian Renegades as Sultan's Interpreters. In: Die Türken in Europa in der Renaissance. Hrsg. Wilhelm Kühlmann – Bodo Guthmüller. (Frühe Neuzeit 54). Tübingen, 2000. 307–316.; Ács, P.: Bécsi és magyar renegátok i. m. 15–25., 249–257.

nok és a magyarok Némródtól származtak, akinek két fia, Hunor és Magor vadászat közben egy különleges vadra bukkant, amely Adzsem (Perzsia) vidékén eltűnt a szemük elől. A fiúk nem tértek vissza apjukhoz, hanem letelepedtek és a világi élettől visszavonulva öt évet éltek, mint a szerzetesek, majd a szomszédos Adzsem ország uralkodója lányait vették feleségül. Először a hunok hódították meg Magyarországot (Pannóniát) Kattar (a latin krónikákban Kadar) vezetésével. Amikor Kattar a haditanácsban ismertette, hogy miért kell a hunoknak a nyugati területeket megszerezniük, Nagy Sándor (Iszkender) példáját említette meg előttük, aki a keleti tartományok megszerzése után nyugat felé fordult. Meghódította Pannóniát, és Budát (Budin) tette a székhelyévé. Ezzel a tettével megtörte a német (Nemçe), lengyel (Leh), cseh (Çeh) és európai (Fireng) és más népek hatalmát, és elfoglalta Bécs városát is. Ez a fiktív elbeszélés a szerző saját korának, a 16. század első fele oszmán–magyar, majd oszmán–Habsburg harcainak visszavetítése. Tudott, hogy Nagy Sándor sohasem foglalta el Pannóniát, s az ő korában osztrák vagy német, illetve cseh és lengyel népek még nem léteztek.

Mikor a hun bégek kérték Kattart, hogy meséljen Nagy Sándorról, akkor olyan részletesen beszélt róla, hogy az a kötet közel egyharmadát tette ki. Borzsák István megállapítása szerint az idézett szövegrész Marcus Iunianus Iustinus Világkrónikájának az átvétele volt, ami mutatja, hogy nem az iráni, hanem antik alapokon álló nyugati hagyományból merített.¹⁶ Pannónia hun uralom alá kerülését és Attila (Atilus) tetteit a magyar krónikák szerint tárgyalta, s az Atilnak nevezett székhelyet Budával (Budin) azonosította. Attila nyugati hadjárata előtt Tetrikus (magyar krónikákban Detre) azt tanácsolta, hogy először Marseille (Marçilia) városát foglalja el, s a szerző ide beillesztette Marcus Iunianus Iustinus Világkrónikájának Marseille város alapításának történetét. Attila Róma elleni hadjárata leírásánál Mahmud Terdzsumán magában a szövegben is jelezte, hogy a város alapítására vonatkozó információkat szintén Iustinus Világkrónikájából vette.

A középkori magyar krónikás hagyomány szerint Attila halála után a Kárpát-medencét elhagyó hunok újból Árpád vezetésével érkeztek vissza, aki maga is Attila Kaba (Csaba) nevű fiának a leszármazottja volt. A magyarok második honfoglalása kapcsán Álmost, Árpád apját nem említette meg. A magyarok hét vezérét, s azok hét törzsét a magyar krónikák szerint adta elő, ugyanakkor Erdély német nevét abból eredeztette, hogy a hét magyar törzs Erdélyben hét földvárba helyezte el a családját és értékeit, amelyet a németek Zibinburignak (Siebenbürgen = hét vár) neveztek el. Üngü-

¹⁶ Világkrónika a kezdetektől Augustusig (Fülöp királynak és utódainak története). Marcus Iunianus Iustinus kivonata Pompeius Trogus művéből. Ford. Horváth János. Budapest 1992. 79–136.; *Hazai Gy.*: Vámbéry inspirációk i. m. 316–329.

rüs határainál követséget küldött az országot birtokló fejedelemnek, akit Csupulug formában említett meg, s a magyar krónikák Zwatapolug (Szvatopluk) nagymorva fejedelemmel tartottak megegyezőnek, s egy fehér lovat ajánlottak fel kantárral és nyereggel, melynek ellenértékeként a letelepedéshez elegendő legelőt, vizet és földet kértek. A fejedelem ezt engedélyezte nekik, azonban a magyarok a megállapodást úgy értelmezték, hogy ezzel az ajándékkal az egész ország feletti hatalmat megszerezték.

Megállapítható, hogy Mahmud Terdzsumán kéziratának a fele a hun történetet és a Világtörténetből átvett kiegészítéseket tartalmazza, s csak a második fele szól a középkori magyar királyok viselt dolgairól. Egy-egy király uralkodása idején a megtörtént eseményeket a magyar krónikák szerkezete szerint ismertette, kezdve Szent Istvánnal (1000–1038). Kiemelte, hogy ő volt az első, akit a Szent Koronával (a török eredetiben is a magyar korona szót használja) koronáztak meg. Jelezte, hogy azelőtt nem lehetett szó királyi méltóságról, ameddig a magyar urak közös döntésük során nem választottak királyt, akit megkoronáztak a Szent Koronával.¹⁷

A királyok felsorolása szinte teljesen megegyezik a középkori magyar krónikairódalom legszebb példányának, a Képes Krónikának az adataival. Mivel ez a munka I. Nagy Lajos (1342–1382) idején keletkezett, benne az utolsónak említett király, Anjou Károly Róbert (1310–1342). Ettől kezdve a Tárih-i Üngürüs vezérvonalául a Képes Krónikát is alaposan felhasználó 15. századi munka, Thuróczy János krónikája szolgált.¹⁸

Az oszmán hódításig bezárólag minden keleti, illetve tatár nevet is latinosan írt le, ami arra utal, hogy csak latin nyelvű forrásokat használt, nem nézett utána az események keleti kútfőinek. A Thuróczy-krónikából kivonatokat készített, de a jegyzetelés során tévedések keletkeztek,¹⁹ mint például, hogy a Nagy Lajos ellen lázadó szászok helyett a székelyeket említi. A szerző ugyancsak félreértés, illetve a latin szöveg pontatlan értelmezése miatt állítja azt, hogy I. Nagy Lajosnak volt egy Karolus nevű fia, aki Pulya (Apulia Itáliában) országában uralkodott. Távolléte miatt Nagy Lajos lányát, Máriát (1387–1395) emelték a magyar trónra. Amikor azonban a fiú megtudta, hogy az apja meghalt, elindult, hogy magának szerezze meg a trónt. Továbbá azt, hogy Károly, akit a magyar források Kis Károlyként

¹⁷ A török forrásokban fennmaradt Szent Korona-hagyományról l. *Papp Sándor*: Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez. Károli Könyvek. Budapest 2015. 115–123.

¹⁸ Sudár Balázs azt feltételezi, hogy Mahmud alapvetően a Thuróczy-krónikát tekintette alapnak, azt kivonatolta, s egészítette ki más művekből. Teljesen egyetért vele. *Sudár B.*: A Tárih-i Üngürüs i. m. 299.

¹⁹ A latin szövegek kivonatolása közben egy sor hiba keletkezett, melyeket Sudár Balázs felsorolt tanulmányában, így én csak néhányra hivatkozok. *Sudár B.*: A Tárih-i Üngürüs i. m. 294–295.

ismernek, valójában Nagy Lajos király öccsének, az Apuliában Szicília királyaként uralkodó, ott azonban a felesége által megöletett Andrásnak volt a fia, tehát Mária királynő unokatestvére volt.

A krónikában az oszmánok először Zsigmond király (1387–1437), a későbbi német-római császár uralkodásakor bukkannak fel először. Gallipoli várának elfoglalását megemlíti a szerző az év (1354) megadása nélkül. Olyan fiktív események is belekerültek a szövegbe, mint például, hogy a róm (görög, bizánci) bégek egy tanácskozáson eldöntötték: mivel a bizánci császári trón megüresedett, felkéri Zsigmond magyar királyt a véduruknak. Ilyen eseményről a magyar források nem tudnak, ellenben Thuróczy is beszámolt arról, hogy 1392-ben a havasalföldi vajda török segéderőt vett igénybe Zsigmond ellen. A nikápolyi csatát (1396) úgy vezette be, hogy I. Bajezid szultán átkelve Ruméliába, levélben felszólította a magyar királyt a hódolásra, aki azonban félelmében segítséget kért a németektől (Nemçe) és a franciáktól (Firanciya). A Thuróczy-krónika ebben a szöveghelyzetben egy bizánci és magyar történeti munkákban előforduló vándormotívummal él, amely szerint a magyar király, amikor Bajezid a moesiaiakat (bulgárokat) fennhatósága alá vette, elküldte hozzá a követeit, s követelte, hogy a hozzá tartozó országot, Bulgáriát ne dúlja. Erre a szultán egy ház falát fegyverekkel rakatta körbe, majd rájuk mutatva jelezte, hogy az említett terület-hez neki is joga van.²⁰

Nándorfehérvár ostromát 1440-ben szintén a magyarok vélekedése, és nem a kortárs török krónikák szerint ismertette, amely szerint II. Murád szultán személyesen is részt vett a küzdelemben. A Thuróczy-krónikában különálló fejezetként álló részt, Hunyadi János Nándorfehérvár körüli csatáit és Iszhák bég elleni első győzelmeit úgy tárgyalja, mintha azok a legfontosabb magyar végvár ostromának közvetlen következményei lettek volna, s tudatta, hogy a magyarok kétszer is győztek a muszlim sereg felett. Érdekes, hogy amíg a magyar krónika szerint Iszhák életben maradt és bemenekült Szendrőbe, addig Mahmud Terdzsümán szerint Hunyadi János fogságba ejtette. Általánosságban megjegyezhető, hogy Hunyadi harcait nem részletezte, az 1443–1444 telén végrehajtott balkáni magyar támadásból csak az ellenségeskedés megszűntét, illetve a béke megsértését emelte

²⁰ „Revertimini ad regem vestrum, et dicite illi, quoniam et ego terram ad hanc, ut videtis, ius habeo sufficiens...” Johannes de Thurocz: *Cronica Hungarorum*. Szerk. Galántai Elisabet et Kristó Julius. Budapest 1985. 214.; *Thuróczy János: A magyarok krónikája*. Ford. Horváth János. Budapest 1978. 335.; *Akın Hicran: Thuróczy és a török krónikák a 15. századi török–magyar kapcsolatokról. Keletkutatás* 1988. ősz. 4.; A vándormotívum bizánci párhuzamára l. Pseudo-Phrantzes: *Spharntzes, Georgios: Memorii*. (1401–1477). În anexă Pseudo-Phrantzes: *Macarie Melissenos: Cronica* (1258–1481). Ed. Vasile Grecu. București 1966. 199., 201.

ki. Ez vezetett 1444-ben a várnai vereséghez és I. Ulászló lengyel és magyar király halálához.

Konstantinápoly győzelmes ostromát és Nándorfehérvár sikeres magyar védelmét Thuróczy beszámolója szerint mesélte el, amelyben döntő szerepe volt a magyar folyami flottillának, amely éjszaka megtámadta a Dunát lezáró török hajókat. Kiemelte, hogy a csata forgatagában szemlélődő II. Mehmedet a várból a mellén találat érte, ami miatt távoznia kellett az ostromtáborból. Erről nem szólnak a török krónikák. Arról azonban Mahmud Terdzümán is hallgat, hogy a keresztes seregek lelkesítője, Giovanni Capistrano és maga Hunyadi János is röviddel a győzelem után betegség áldozatává vált.

Ahogy az események közelítettek a jelenhez, úgy lett a szöveg egyre sematikusabb és rövidebb. Hunyadi Mátyás királyról (1458–1490) nem ismertette, hogy Hunyadi János kisebbik fiaként került a magyar trónra. Érdemben csak Szabácsot (Bögördelen) említette, mint az egyetlen katonai konfliktust, azt is úgy, hogy a törökök vették be, pedig a várat a magyar sereg hódoltatta. Azt azonban érzékeltette, hogy Mátyást elsősorban a német tartomány elleni fellépés érdekelte. Mátyás és az őt követő két Jagelló király, II. Ulászló (1490–1516) és II. Lajos (1516–1526) uralkodásának ismertetése rövid, és nem lehet tudni, hogy mely forrásra megy vissza. Erről a témáról az addig alapvetésként használt Thuróczy-krónika, amelyet 1486-ban Nürnbergben másodszor is kiadtak, természetesen nem emlékezett meg. Felmerülhet, hogy az ezekről az évekről szóló leírás talán a reneget szerző saját visszaemlékezésére épül. Ha ez így van, akkor a szemléletét, történelmi látásmódját ez a rövid részlet mutatja a legjobban. Mondhatjuk úgy, hogy ez a pár oldal ténylegesen kortörténet. Ennek esetleg ellentmondhat az, hogy II. Ulászló halála után II. Lajos trónra lépését úgy vezeti be, mintha valamilyen elbeszélésre építene. („Az elbeszélő szerint Ladislaus királynak egy fia maradt, Ludovikusznak hívták.”)²¹ Az 1521-es nándorfehérvári ostromnál utalt Mahmud arra, hogy a hadjáratot a bosszú motiválta. Tudott, hogy a szultán trónra lépését bejelentő követet a magyar király fogságba vetette. Ezt a körülményt azonban nem részletezte. A folytatásban pedig szinte csak említésképpen olvashatunk Ródosz ostromáról. Dátum megadása nélkül említette az 1526-os hadjáratot, Pétervárad és Eszék ostromát. A mű a mohácsi csata említésével és egy Istenhez szóló könyörgéssel fejeződött be, amelybe a szultánt, annak családját és a szerző saját magát foglalta bele.

A mű tartalmának rövid áttekintéséből látszik, hogy egy krónika-kompozícióval állunk szemben, amely több ismert latin művet foglal magában, míg az utolsó oldalak ismeretlen eredetűek. A filológiai vizsgálat (első-

²¹ *Hazai Gy.*: Vámbéry inspirációk i. m. 259.

sorban Hazai Györgynek és Borzsák Istvánnak köszönhetően) a főbb forrásbázist tisztázta. Azonban néhány kérdés még mindig nyitott maradt: Mahmud Terdzsümán hogyan jutott hozzá a Képes Krónika szövegéhez és Thuróczy, valamint a Világkrónika nyomtatványaihoz, milyen módszerrel dolgozott, egyedül vagy társsal, esetleg társakkal végezte-e a munkáját?

Az eddigi kutatásból is kiviláglik, hogy a Képes Krónikának és a Thuróczy-féle krónikának a Tárih-i Üngürüsszel valamilyen szoros kapcsolata van. Már Hazai György is felvetette, különösen, amikor kiderült, hogy Mahmud Terdzsümán német anyanyelvű volt, hogy a munka megírásához szüksége volt legalább egy segítőre. Úgy vélte, bármennyire is elsajátította az oszmán-török nyelvet, azt nem bírhatta annyira, hogy nyelvi korrektor nélkül szinte tökéletesen alkalmazta volna kora középoszmán nyelvállapotát. Lehetséges-e az, hogy egy nem muszlim közegben felnőtt és iskolázódott német anyanyelvű személy ilyen jó színvonalú, az oszmán krónikairó dalmi hagyományokat követő munkát egyedül létre tudott hozni? Mivel a szövegben szinte semmilyen germanizmusra utaló jelet sem lehet találni, úgy vélte, hogy a munka elvégzésére, a kézirat végső formába öntésére egy török anyanyelvű írnok segítségét vette igénybe. Erre a következtetésre a krónika utolsó sorai vezették, ahol isteni áldást kért a kézirat lejegyzőjére (*kâtib*) és a mesterére (*üstâd*), akikben Hazai professzor a másoló-korrektort, illetve magát a szerzőt ismerte fel.²² Ugyanakkor azt is megállapította, hogy a kötet szerzőjének valamennyi magyar nyelvi ismerettel is rendelkeznie kellett. Vagy Mahmud értett magyarul, vagy pedig valakitől segítséget kapott.²³ A titkár vagy másoló kérdését Sudár Balázs is érintette. A kézirat átlagon felüli megformálása alapján úgy vélte, hogy az, aki a szöveget végső formába helyezte, szakképzett török írnok lehetett. Ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy az írnok is kéziratból dolgozhatott, hiszen néhány elírás és tévedés az eredeti oszmán szöveg pontatlan lejegyzéseiből származhat, ami leginkább a másoló számlájára írható.²⁴

A szerzőség kérdését Ács Pál irodalomtörténész más irányból közelítette meg. Összevetette Mahmud életrajzát egy másik, a szülejmáni korból szintén ismert tolmácséval, a magyar származású és a Szatmár megyei Nagybányán született, eredetileg Somlyai Balázs²⁵ névre keresztelt Murád

²² Uo. 264.

²³ Uo. 18–23.

²⁴ Sudár B.: A Tárih-i Üngürüs i.m. 294–295, 299.

²⁵ Murád tolmács keresztény nevének beazonosítását mindenki Varjas Lajos érdemének tekinti, aki egy, a wolfenbütteneri Herzog-August Bibliothekban található emlékkönyvbejegyzésből derítette ki, hogy eredeti neve Somlyai Balázs volt. Ezt az adatot azonban nem publikálta. Vö. Balassa Bálint és a 16. század magyar költői. II. Szerk. Varjas Lajos. Magyar remekírók. Budapest 1979. 1014.; Szakály F. – Tardy L.: Auf der Suche i. m. 16. 10. lábjegyzet. Szabó András ugyanott talált egy

életrajzával, és arra következtetésre jutott, hogy bizonyára szoros kapcsolatban álltak egymással. Úgy vélte, hogy kettejük közül Mahmud volt a vezető. Megközelítőleg egyidősek voltak, s Murád is a mohácsi csata következtében került (17 évesen) török fogságba, mint ahogy erről maga is beszámolt.²⁶ Feltette a kérdést, vajon lehetett-e szerepe Murádnak a Tárih-i Üngürüş elkészítésében? Abból a tényből indult ki, hogy a Képes Krónikában arab betűs magyar és latin széljegyzetek találhatók. Vajon ezek nem származhatnak Murádtól? Erre bizonyítékot nem talált, de a kérdés megéri az alaposabb vizsgálatot.²⁷

Ahhoz, hogy a fenti felvetésre reagálni tudjunk, át kell tekinteni azt, hogy mit tudunk magáról a Képes Krónika történetéről. Ezzel a problematikával legalaposabban Csapodiné Gárdonyi Klára foglalkozott.²⁸ Tanulmányában felsorolta a lapok sorrendjében a kéziratban található összes bejegyzést, amelyek a történetének rekonstruálásához fontos támpontokat jelentenek. Az első főlión a híres 17. századi osztrák orientalista és könyvtáros, Sebastian Tengenagel latin bejegyzése szerepel (*Hungariae Chronicon Manuscriptum*), ami arra utal, hogy az Anjou-kori kézirat az ő könyvtárosi működése idején (1608–1636) már Bécsben volt. Sőt lehetett ez még korábban is, hiszen az előd, Hugo Blossius asszisztenseként már 1602-től a császári könyvtárban alkalmazták.²⁹ A Képes Krónika glosszáiban arra nincs

másik *album amicorum*ot, amelyben Murád ugyancsak megnevezte magát latinul és magyarul, s azt is, hogy szülőhelye a latin változatban Szatmárbánya, amit a magyarban az ismert Nagybánya változtatott. Ács P.: Bécsi és magyar renegátok (2002) i. m. 16–17. 10. lábjegyzet. Úgy tűnik azonban, hogy eddig senki sem kapcsolta össze a fenti adatokat Murád tolmács Báthory Istvánnak 1573 körül írt (inkább korábbi) levelével, amelyben magáról ekképpen ír: „én is Somlyaiak féle voltam, nagyságod [Báthory István] is Somlyainak neveztetik, igen örültem, hogy ez az: hogy én is itt dicsekedhetem, hogy ilyen nemzet volnék; más az, hogy hasznokat is jobban vehetném, hogy nem mint idegen fejedelemtől”. Szalay László: A magyar történelemhez. Erdély és a Porta 1567–1578. Pest 1860. 112. Nr. LXV.

²⁶ British Museum Add. Ms. 19894. 894.; Kropf Lajos: Terdsüman Murad. Századok 31. (1897) 387–390.; Franz Babinger: Der Pfortendolmetscher Murād und seine Schriften. In: *Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit. Nach Handschriften in Oxford und Wien*. Hrsg. Franz Babinger – Robert Graggar – Eugen Mittwoch – J. H. Mordtmann. Berlin–Leipzig 1927. 185. (fényképfelvétel).

²⁷ Ács P.: Bécsi és magyar renegátok (2002) i. m. 20.

²⁸ Képes Krónika. Ford. Bellus Ibolya. A kísérőtanulmányokat írta Dercsényi Dezső – Kristó Gyula – Csapodiné Gárdonyi Klára, a jegyzeteket írta: Kristó Gyula. Pro Memoria. Budapest 1986. 519–528.

²⁹ Claudia Römer: An Ottoman Copyst Working for Sebastian Tengenagel, Librarian at the Vienna Hofbibliothek, 1608–1636. Essays on Ottoman Civilization. Proceedings of the XIIth Congress of Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes. Praha, 1996. Archív Orientální, Supplementa VIII. Praha 1998. 331.

semmilyen utalás, hogy hol volt korábban. Ennek megállapításához egy másik kézirat történetéhez, illetve glosszáihoz kell fordulnunk. A Magyar Tudományos Akadémia tulajdonában lévő egyik latin kódexmásolatában (*Lat. Cod.* 4-rét 12 sz., jelenlegi jelzete K 32.) szintén megtalálható a Képes Krónika szövege, melynek a végén egy hosszabb bejegyzés olvasható, mely szerint a másolást egy Tamás N. nevű klerikus kezdte el, és egy Pfech Pál fia Endrefalvai Antal nevű személy fejezte be. A másolat 1462-ben készült el a Szentpétervásárról származó Benedek nevű szováti plébános számára. A soron következő részlet a Képes Krónika európai vándorlására utalhat (amennyiben tényleg erről van szó), miszerint a másolást *Brankovich György szerb despota krónikájából* végezték el, amit neki a francia király adományozott. A bejegyzésben kitértek arra is, hogy a vonatkozó részletet Thuróczy János is átvette, kiegészítette, és a krónikáját 1483-ban nyomtatásban is megjelentették.³⁰ Ha valóban igaz, hogy a nevezett másolat ténylegesen a Képes Krónikáról készült, akkor azt is megállapíthatjuk a bejegyzésből, hogy a mű egy ideig a francia király ajándékaként került vissza Magyarországra, mégpedig Brankovics György szerb (1377?–1456) despotához. Csapodiné Gárdonyi Klára azt is feltételezte, hogy az 1479 után keletkezett ún. Dubniczi krónika első hét fejezetét szintén a Képes Krónikából másolták.³¹

Mivel a Képes Krónika múltjára nézve ez az egyetlen fogódzó, érthető, hogy napjainkig nem gyakorolt vele szemben senki sem kritikát. Fel kell azonban tenni a kérdést, hogy vajon honnan tudhatta mindezeket a másoló, a glossza szerzője, hiszen a Képes Krónikában erre nincs semmilyen utalás. A kritikai véleményemmel azonos következtetésre jutott legutóbb Veszprémi László, aki a fentiekhez hasonlóan közmegegyezés tárgyának, s nem bizonyítható ténynek tekinti mindazt, hogy a Képes Krónika Franciaországba, s onnan Brankovics Györgyhez került volna, s azt is, hogy ennek a szövege csak egyetlen példányban létezhetett a 14–15 században.³²

A Képes Krónikában található két arab betűs magyar és egy latin bejegyzés, melyeket első közlője, Zsinka Ferenc török eredetűnek tartott.³³ Zsinka a '20-as években vizsgálta meg Bécsben a Képes Krónikát, s benne egy jól olvasható és két erősen kopott arab betűs bejegyzést talált. A címla-

³⁰ Képes Krónika (1986) 519–528.; Képes Krónika. I–II. Ford. Bellus Ibolya. Budapest 1987. 129–133.

³¹ Csapodiné Gárdonyi Klára: A Képes Krónika miniatúrái. In: Képes Krónika (1986) 525.

³² Veszprémi László: A Képes Krónika és Anonymus kéziratának utóéletéhez. Tiszteletkőr. Draskóczy István emlékkönyv. (szerk.: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András) Budapest 2012. 587–596.

³³ Zsinka Ferenc: A bécsi Képes Krónika török bejegyzései. Magyar Könyvszemle 39. (1923) 248–250.

pon arab betűkkel, de magyarul a következő szerepel: Tûrôç Jânôş krônîkâ'y'a (طوروج يانوش قرونقايع). A 24. lapon, ahol arról van szó, hogy amikor a Pannóniában uralkodó Zuatapolug (Szvatopluk) fejedelemhez elküldött követ visszatért, és a magyarok látták, hogy az ország olyan értékes, akkor Árpád fejedelem kérte a mindenható Istent, hogy azt mindörökké nekik adja. Erre a magyarok mindháromszor Istent kiáltottak (*deus, deus, deus*). A latin szöveg megjegyzi, hogy ebből ezután szokás lett, amit a magyarok a mű keletkezésekor (14. században) is gyakoroltak. A kéziratban a „*deus, deus, deus*” alá van húzva, s mellette a lapszélen a következő arab betűs latin szöveg olvasható: nôt'a dilîgenter (نوتع دليغنتر), majd szintén arab betűvel magyarul is ugyanaz: yegezď meg ezeket (يگزď مع ازقت) (jegyezd meg ezeket).

Az utolsó arab betűs bejegyzés a 25. oldalon található. A honfoglaló törzsek vezéreinek nevei, s a tőlük leszármazott nemzetségek ismertetésénél az egyik szállásterület említésekor a „chak oritur” bejegyzés mellé a lapszéltre egy magyarázó jegyzet került: Ça'kvar (چعقور) (Csákvár). Az 1987-es fakszimile kiadásban egyedül a Csákvár bejegyzés olvasható el nehézség nélkül, de a másik kettő is felismerhető.

A fent bemutatott bejegyzéseket ismertető Zsinka Ferenc azt is megállapította, hogy annak, aki a szövegeket írta, a török írásban jártas magyar embernek kellett lenni. Ugyanakkor Zsinka szerint a bécsi volt császári könyvtár (jelenleg Nationalbibliothek) legrégibb, 1597-es katalógusában nem szerepel a kézirat, azonban a második katalógusban, amelyet Sebastian Tengenagel 1608 és 1636 között állított össze, már feltűntették. A címlapon, a Thuróczy szerzőségét említő arab betűs szöveg alá, részben az arab betűs szövegre ráírva Tengenagel kézírásával a mű régi könyvtári jelzete és a latin címe olvasható („No. 467. *Hist. Lat. Hungariae Chronicon Manuscriptum*”). Mivel a latin felírás később keletkezett, mint az arab betűs szöveg, így a kézirat 1608 után semmiképpen sem kerülhetett a bécsi gyűjteménybe.³⁴ Kiemelendő, hogy Zsinkai, s nyomában Csapodiné Gárdonyi Klára nem tartotta valószínűnek, hogy a török glosszák a Képes Krónika egy ideig török tulajdonba kerülésének bizonyítékát jelentenék. A bejegyzések idejét inkább 15. századnak, tehát kimondatlanul is inkább Brankovich György idejére teszik, mint későbbre.

A Zsinkai-féle kronológiával szemben is vannak kritikai észrevételeim. Különösen azért, mert a bécsi Nationalbibliothek ősenek, a Hofbibliotheknek a története szerint a Zsinkai által említett 1597-es (valójában 1576-os) katalógus előtt Sebastian Tengenagel előde, Hugo Blotius készített egy, három hatalmas foliókötetet kitevő kéziratot katalógust 1602 és 1605

³⁴ Uo. 250.

között.³⁵ A Blotius-féle inventárium 1576-ban készült, melyet újabb kiegészítésekkel bővített ki (1597), s ezek azok, amelyekben nem szerepel a Képes Krónika. Sajnos arra még nem volt lehetőségem, hogy a helyszínen megvizsgáljam: ténylegesen létezik-e a még a 19. század elején meglévő „újabb” Blotius-katalógus, benne van-e a tárgyalt krónika, vagy valami fatális tévedésről van szó? Ha a Hofbibliothek történetében szereplő későbbi Blotius-katalógus létezik, az eldöntheti, hogy mikor került Bécsbe a Képes Krónika. Abból azonban, hogy Tengnagel Blotius asszisztenseként 1602-től már könyvtárosi állományban volt, következhet, hogy a saját kezű bejegyzése legkorábban 1602-től, de legkésőbb is 1608-tól a haláláig, 1636-ig bekerültehetett a Képes Krónika első főlíójára.

Már régóta ismert, hogy Murádtól, vagyis régi magyar néven Somlyai Balázstól arab betűs magyar és latin szövegek is fennmaradtak. Az utóbbi időben Tijana Krstić foglalkozott a renegátok irodalmi működésével, elsősorban a keresztény és a muszlim világ közötti közvetítő jellegük miatt.³⁶ Meg kell azonban jegyezni, hogy Murád irodalmi működésének első felfedezője a 19. században Angliában élő Kropf Lajos volt. Ő fedezte fel Londonban az egyik hitvitázó művét, melynek első két sora így hangzik: *Dibâce-i hezâ l-kitâb-i tesviyetü t-teveccüh ilâ-l-hakk ki tercümân Murâd beg musannifdür.* (Az Igazságra vezető kalauz könyvének előszava, melynek Terdzsümân Murád a szerzője.) Ez a munka eredetileg törökül íródott, a latin fordítása az arab betűs írásra merőlegesen, a lapok szélén olvasható.³⁷ Ez a mű azután keletkezett, hogy Murád egy hosszú, 1551 végétől 1555/6-ig tartó erdélyi fogsága után szabadult, amikor is Szébenben, fogsága színhelyén többször felkeresték keresztény papok, hogy visszatérítsék atyái hitére, eredménytelenül.³⁸ Egy szintén török és latin nyelvű rövidebb írása a bécsi *Nationalbibliothek*ben A.F. 180 (494) jelzet alatt található. Jelen vizsgálati szempontunkból azonban egy olyan kézirat a releváns, amelyben egymás mellett, pontosabban egymás alatt olvasható ugyanannak a hitvallásnak a török, latin és magyar nyelven, de arab, illetve latin betűkkel is lejegyzett

³⁵ Edlen von Mosel, Ignaz Franz: *Geschichte der kaiserl.königl. Hofbibliothek zu Wien*. Fr. Beck'sche Universitäts-Buchhandlung. Wien 1835. 56.

³⁶ Krstić, T.: *Contested Conversions to Islam* i. m. 130–142. (A tanulmányban Junusz bég, Mahmud Terdzsümân és Murád bég írásait és életrajzát mutatta be.)

³⁷ British Museum, Hs. 19 894; faksimiléje megjelent: *Babinger F., et al.*: *Der Pfortendolmetscher Murâd* i. m. 185–186. (Meg kell jegyezni, hogy Babinger is Kropf Lajos nyomán jutott el a londoni kézirathoz.)

³⁸ Kropf L.: *Terdsüman Murad* i. m. 387–390.; *Babinger, F.*: *Der Pfortendolmetscher Murâd* i. m. 36–38.; *Georgius Pray*: *Epistolae Procerum Regni Hungariae*. II. Posonii 1806. 343., 352., 367., 414. (A Praynál kiadott levelek név szerint nem említik Murádot, csak sejteni engedik, hogy őt kell érteni az egyik török fogoly alatt. Így értelmezte Kropf és Babinger is.)

változata. A szöveg török nyelvű latin betűs kiadását némi magyarázattal Franz Babinger jelentette meg, kiemelve nyelvtörténeti értékeit, ugyanakkor együtt említette Gennadios Scolariós konstantinápolyi pátriárka 15. század közepén írt és II. Mehmed szultánnak ajánlott hitvallásával.³⁹ A magyar nyelvű himnusz Robert Gragger adta ki elsőként német fordítással.⁴⁰ Ezenkívül egy 1572. október 13-án Isztambulból Erdélybe, Báthory Istvánnak írt latin és török nyelvű levele is fennmaradt.⁴¹ Műveltségét mutatja az az ismert tény, hogy Neşri Világörténetét (Cihannümâ)⁴² idős korában fordította törökről latinra, amely mű *Codex Hanivaldus* címen lett ismertté, s a szakirodalom szerint Löwenklau kiadványa, a *Historiae Musulmanae Turcorum* egyik fejezetét képezi.⁴³

A Képes Krónikában lévő három arab betűs bejegyzés olyan rövid szöveg, hogy az ezekkel való szövegegyeztetés szinte értelmetlennek tűnik, eddig senki sem kísérelte meg. Pedig a Képes Krónika arab betűs feljegyzéseiben van egy olyan sajátosság, amelyet az író egyedi hangjelölésének kell tartanunk. Ez pedig a magyar *a* hang arab 'ayn-nal (ع) való visszaadása. Ez a megfeleltetés sajátos és egyedi. Az 'ayn-t (ع) az arab hangrendszerben zöngés torokhangnak, mássalhangzónak tartják, amely mássalhangzó előtti

³⁹ Bodleian Library (Oxford) Marsh 179.; *Babinger, F.*: Der Pfortendolmetscher Murād i. m. 33–69., 143–187. fényképfelvétel.

⁴⁰ *Babinger F., et al.*: Der Pfortendolmetscher Murād i. m. 55–69.; Balassa Bálint és a 16. század magyar költői i. m. 597–612. Nr. 223.; újabban: Régi magyar költők tára. Új folyam, 11. XVI. századbeli magyar költők művei: Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi János, Murád dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, Hegedűs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei 1579–1588. Kiadta: Ács Pál. Budapest 1999. 141–156. Jelezni kívánom, hogy a forrás további nyelvtörténeti vizsgálatra érdemes, mivel eddig senki sem vetette össze az arab és a latin betűs magyar szövegváltozat közötti hangtani eltéréseket, például a „gy” hang következetesen dzsimmel (ج) való visszaadását.

⁴¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Hung. 37. Protocollum Báthorianum. fol. 91. Konstantinápoly, 1572. október 13. Murád bég levele Báthory István erdélyi vajdának, amelyben kéri, hogy egy ismerőse érdekében Báthory törökül írjon a szultánnak egy ajánlást, melyet a latin levél végén meg is fogalmazott.

⁴² Megjelent két kötetben: *Mehmed Neşri*: Kitâb-i Cihan-nümâ. Neşri tarihi. I–II. Hrsg. Faik Reşit Unat – Mehmed A. Köymen. Ankara, 1949.; Türk Tarih Kurumu Yayınlarından III/2.; *Mevlâna Mehmed Neschrî*: Die altosmanische Chronik des Mevlâna Mehmed Neschrî. Hrsg. Theodor Menzel – Franz Taeschner, I. Leipzig 1951.; Johannes Löwenklau: *Historiae Musulmanae Turcorum*. Francofurti 1591. 32. hasáb. A témára vonatkozó első tudósítás: *Joseph von Hammer-Purgstall*: Geschichte des Osmanischen Reiches. IV. Pest 1829. 111.

⁴³ *Babinger, F.*: Der Pfortendolmetscher Murād i. m. 39.; Ács P.: Bécsi és magyar renegátok (2002) i. m. 20.

helyzetben és a szó végén a magyar *a* hanghoz hasonlóan hangzik. Ezt a hasonlóságot azonban valószínűleg csak olyan magyar veheti észre, aki klasszikus arabot tanult. Nem lehet török átvétel, mivel egyrészt ott nincs a magyar *a*-hoz hasonlatos hang, másrészt a török a köznyelvbe bekerült arab szavakban nem tudja ejteni az 'ayn hangot. Általában a török hangrendszernek megfelelő magánhangzót ejtenek a helyén ('asker = katona, 'ubûdiyyet = alázatosság, 'öhde = ígéret, 'izz = méltóság). Bár az átvett és 'ayn-nal kezdett szavak legnagyobb része a török *a*-nak, vagyis a magyar *a*-nak felel meg, a magyar *a* hang jelölésére való kísérlet csak egy magyarnak juthatott az eszébe. Mivel a magyar nyelv lejegyzésére nem létezett arab betűs írásgyakorlat, azt senki más, csak a szöveg írója alakíthatta ki. A glosszákat összevetve a Murád Isztambulban írt háromnyelvű muszlim hitvallása magyar változatában használt betűkkel, megállapítható, hogy a magyar *a* hangot viszonylagosan nagy következetességgel szintén 'ayn-nal adta vissza, elsősorban szó eleji helyzetben. Ilyenek például az 'az' névelő, 'annak', 'azokból' és 'annyira' szavak. Bár ez a megállapítás önmagában nem lenne elég annak bizonyítására, hogy a Képes Krónikát Murád tolmács olvasta, azonban a fenti körülményeket figyelembe véve az alábbi következtetés mégsem tűnik lehetetlennek.

Mint fentebb jeleztem, a Târih-i Üngürüş magyar történelemre vonatkozó alapforrása a Képes Krónika és Thuróczy János nyomtatásban kiadott latin nyelvű munkája volt. A Képes Krónika címlapján az a magyar nyelvű arab betűs megállapítás olvasható, miszerint ez a mű egyezik Thuróczy krónikájával. Ha ez így szó szerint ugyan nem is igaz, az azonban igen, hogy a Képes Krónika tartalmi részét Nagy Lajos haláláig Thuróczy is forrásának tekintette. A két munka gyors összevetése könnyen vezethetett oda, hogy a magyar kultúrától távol élő, a fiataalkori iskolai emlékeire építő Murád, aki sem történész, sem filológus nem volt, erre következtethetett.

Mivel Mahmud és Murád feltehetően régóta együttműködtek, minden további nélkül elképzelhető, hogy amikor megtalálták a Képes Krónika kéziratát – valószínűleg Székesfehérvár elfoglalása után, 1543-ban –, Mahmud elhatározta, hogy ennek segítségével megírja a magyarok történetét. Barátja és kollégája, Murád összevetette a Képes Krónikát az 1483-tól, illetve 1486-tól nyomtatásban is megjelent Thuróczy-krónikával, s az elején tapasztalható hasonlóság miatt ráírta a Képes Krónika első lapjára, hogy ez Thuróczy János műve. Ez alapján egyáltalán nem lehetetlen, hogy a Târih-i Üngürüş megírása előtti előkészületekből Murád is alaposan kivette a részét, ahogyan azt Ács Pál is sejtette. Erre utal az, hogy jól tudott latinul, ugyanakkor a magyar vonatkozású részeket nyelvi kompetenciája miatt is pontosabban jegyezhetette fel.

Az elkészült kéziratot Mahmud állította össze, azonban a lemásolásban és a végső nyelvi változat kialakításában egy anyanyelvű török írnok is

részt vehetett, ahogyan azt Hazai György gondolta. A jelenleg ismert díszes másolatot pedig csak egy profi írnok készíthette el.⁴⁴ Feltehető, hogy a latin krónikák kivonatolásából, majd pedig az eredeti oszmán kézirat összeállításából, amelyből az ismert díszesebb változat keletkezett, Murád is alaposan kivette a részét. A kivonatolás nem a mai filológiai precizitással történt, amelynek során többször félreértették a latin szöveget, ami azonban nem feltétlenül a nyelvi kompetencia, hanem a figyelmetlenség számlájára írható. Mahmud és Murád ugyan nem voltak török anyanyelvűek, de bizonyára tudásuk elérte azt a szintet, hogy némi korrektori segítséggel – de akár önállóan is – jó szintű szöveget tudtak produkálni törökül, de latinul is. A fentebb bemutatott szerzői tevékenységek, különösen Murádé, igen magas szintű nyelvtudásról tanúskodnak. A bécsi levéltárban Ernst Dieter Petritsch 17 hivatalos okmány (szultáni és nagyvezíri levelek) másolatáról, fordításáról mutatta ki, hogy ezek mind Murád munkáját dicsérik.⁴⁵

A fenti megállapításokból még egy következtetés levonható. Mivel a Képes Krónikát először a bécsi udvar könyvtárosa, Sebastian Tengnagel katalogizálta, ezért a Tárih-i Üngürüsszel, illetve Murád tolmáccsal fennálló kapcsolatából fakadóan a 16. században mégiscsak török kézben kellett, hogy legyen, ahonnan a 17. század elején került Bécsbe. Hogy mikor, arra nincs semmilyen közvetlen adat. Ha elfogadjuk a Tárih-i Üngürüs bevezetésében megfogalmazottakat, miszerint Mahmud Székesfehérváron találta meg a kiinduláshoz szükséges latin munkát – amely feltételezésünk szerint mások mellett a Képes Krónika volt –, akkor azt is elképzelhetjük, hogy a krónika egészen a város első visszavételéig ott is maradt. Hogy onnan Bécsbe kerüljön, arra csak akkor nyílt lehetőség, amikor Székesfehérvárt 1601. szeptember 20-án a császári csapatok bevették. A városban kitört tűzvész és a vallon zsoldosak dúlása nem sok értéket hagyhatott hátra, még a magyar királyok sírjait is újból felforgatták.⁴⁶ Ha feltételezésem igaz, akkor innen menekülhetett meg a legszebb Anjou-kori krónika, hogy nyugalmasabb századokat lásson a császárvárosban.

⁴⁴ Sudár B.: A Tárih-i Üngürüs i. m. 294.

⁴⁵ Petritsch, Ernst Dieter: *Regesten der Osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv*. Bd.: I. (1480-1574) Wien 1991. Nr. 365, 388, 386, 637–638, 654–655, 660–661, 678–679, 692–694, 695, 689, 699. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband 10/1.

⁴⁶ *Hieronymus Augustanus Ortelius*: Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegeempörungen und Belagerungen... Nürnberg 1602. (Reprint: Budapest 2002.) 201–204.; Bagi Zoltán Péter: „Én alig voltam erős és rettenetes harczon és viadalon, mint ez vala.” A keresztény és az oszmán főszerep harca 1601-ben. Iszka-szentgyörgyi Községi Önkormányzat, Iszka-szentgyörgy 2016. 132.

A KÖZÉPKORI TEMESVÁR EGYHÁZI VISZONYAI

A Duna-Tisza-Maros köz, vagyis az a terület, amelyet a Maros, a Tisza, az Al-Duna és az erdélyi havasok határolnak, a 11. század első harmada és a 16. század közepe közötti időszakban a Magyar Királyság részét képezte.¹ A késő középkorban a régió legfontosabb városa Temesvár (ma Timișoara, Románia) volt. Egyházi szempontból Temesvár a csanádi püspökség területén feküdt, amely lényegében felölelte a szóban forgó vidék egészét. Tanulmányomban előbb a tágabb értelemben vett régió, majd Temesvár egyházi viszonyait, illetve intézményeit kívánom áttekinteni.²

A Duna-Tisza-Maros köz egyházi viszonyai

Ma már általánosan elfogadottnak számít az a nézet, hogy a Duna-Tisza-Maros köz a terület urának, Ajtonynak minden bizonnyal 1028-ban történt leverését követően került Szent István fennhatósága alá. Az uralomváltás lehetővé tette, hogy ezen a vidéken is meginduljon a királyság nyugati felében akkor már hozzávetőleg három évtizedes múltra visszatekintő latin rítusú egyházszervezet, valamint világi vonatkozásban a megyerendszer kiépítése. Marosvár – vagy ahogy attól kezdve hívták: Csanádvár – központtal 1030-ban megtörtént a csanádi püspökség felállítása, amely területileg felölelte az egész Duna-Tisza-Maros közt, sőt még a Maros jobb partjára is kiterjedt. Itt helyezkedett el ugyanis a csanádi püspökség marosontúli főesperessége, illetve az aradi főesperesség területének egy része. A csanádi püspökség létrejöttének időpontja, területi kiterjedtsége az írott források alapján különösebb nehézség nélkül megállapítható. Sokkal

¹ Petrovics István: Urban development in the Danube-Tisa-Mureș Region in the Middle Ages. In: *Analele Banatului. Serie Nouă. Archeologie-Istorie*, IX, 2001. Timișoara 2002. 389–390.

² Korábban már több alkalommal foglalkoztam a Duna-Tisza-Maros köz és Temesvár egyházi viszonyaival. Minderre l. Petrovics István: A Duna-Tisza-Maros köz és Temesvár egyházi viszonyai a középkorban. Történelmi vázlat tényekkel és kérdőjelekkel. In: Erdélyi várostörténeti tanulmányok. Szerk. Bárdi Nándor – Fleisz János – Pál Judit. Csíkszereda 2001. 43–69.; *Uő*: A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből. (Capitulum IV.) Szeged 2008. 26–30., 39–42., 68–94.; *Uő*: Szent Eligius magyarországi és angliai tisztelete a középkorban. In: A VIII. Numizmatika és a Társtudományok Konferencia. Szeged 2009. okt. 7–9. Szerk. Nagy Ádám – Ujszászi Róbert. Szeged 2011. 163–174.; *Uő*: The Bishopric of Csanád/Cenad and the Ecclesiastical Institutions of Medieval Temesvár/Timișoara. *Transylvanian Review* 22. (2013) Supplement, No. 4. 240–252. A jelen tanulmányban eddigi kutatásaim összefoglalására, újabb adatokkal és szempontokkal való kiegészítésére vállalkoztam.

több problémát okoz annak tisztázása, hogy mikorra tehető az egyházmegye középszintű igazgatási egységeinek, a főesperességeknek, illetve a püspökség területére eső világi igazgatási egységeknek, a vármegyéknek a kialakulása.³

A főesperességek létrejöttét illetően hosszú ideig uralkodónak számított az a nézet, amely a nagyobbik Gellért-legenda egyik híradásából indult ki. Ebből kiderül: a csanádi egyházmegye megalapítása után Szent István megparancsolta az ország különböző monostoraiban levő szerzeteseknek, hogy gyűljenek Gellért püspök köré. A Csanádra érkezett „szerzetesek között pedig hét tanult és magyar nyelven avatottan tolmácsoló férfi volt, mégpedig Albert, Fülöp, Henrik, Konrád, Krátó, Tászló és István. Ezek maguk is hirdették a népnek Isten ígését. Az egész csanádi tartományt ugyanis ők öntözték meg a szent írások hirdetésével. Esperességet is viseltek (*archidiaconatus habentes*), városon és falun templomokat építettek.”⁴ A korábbi kutatók ezt az információt összekötötték azzal a kétségszöveggel, hogy a csanádi püspökség területén a 14. század elejétől valóban hét *archidiaconatus* adatolható, s a számok egyezéséből arra gondoltak: az egyházmegye valamennyi főesperességének eredete a 11. század első felére, Gellért főpásztorságának idejére vezethető vissza. Sőt akadtak olyanok is, akik ezt a helyzetet általános érvényűnek tekintették, s a magyarországi főesperességeket – azok később ismert formájukban – Szent István-koriaknak vélték.⁵

Ezzel szemben az újabb kutatás egyértelműen tisztázta: bár számos esetben kimutatható, hogy a korai ispánsági központok 11. századi keresztelőegyházának (*ecclesia baptismalis*) papjából a későbbiek során főesperes lett, maga a főesperességi joghatóság azonban hosszabb fejlődés eredményeként formálódott ki. A főesperesek tudniillik csak akkor válhattak egy adott régió papjainak felügyelőivé, azaz gyakorolhatták a későbbi főesperesi hatáskört, ha az adott vidéken már számos templom működött és több pap

³ Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története. I–VII. (1030–1608). Makó 1930–1947.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest 1963–1998. (A továbbiakban: ÁMTF) I. 850–853.; Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988. 459–462.

⁴ A Gellért-legendák szövege kiadva: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery*. I–II. Budapest 1937–38. II. 471–506. A szóban forgó idézet a 494. oldalon található. A legendák magyar fordítása: *Érszegi Géza*: Árpád-kori legendák és Intelmek. Budapest 1983. 68–94. Az idézett részlet a 84. oldalon található. A Gellért-legendákat Szabó Flóris fordította magyarra.

⁵ *Szentkláray Jenő*: Temes vármegye és Temesvár város története [a vár keletkezésétől 1850-ig]. In: Magyarország Vármegyéi és Városai. Temes vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Budapest é. n. 251–254.

tevékenykedett. Magyarországon a főesperességi kerületek kialakulása minden bizonnyal a 11. század második felében kezdődött, s általában a 12. század végére fejeződött be. A főesperességeket – az esetek zömében – vezetőjük templomáról, illetve székhelyéről nevezték el. A fejlődés következő lépcsőfokát az jelentette – miként ezt a kutatás egy mérvadó vonulata vallja –, hogy a 12–13. század fordulóján a főesperesek beköltöztek a püspöki központokba, s tagjai lettek az ott működő székeskáptalanoknak.⁶ S mivel a székes-, illetve a jelentősebb társaskáptalanok a 12. század vége óta hiteles helyi tevékenységet végeztek, kiadványaik segítségével elvileg kideríthető, hogy kik és mikor töltötték be az egyes főesperesi tisztségeket. A főesperességek területi kiterjedtségének megállapításához pedig az 1332–1337 között keletkezett pápai tizedjegyzék adatai nyújtanak felbecsülhetetlen értékű segítséget.

A szóban forgó régiót magában foglaló egyházmegye főesperesei a Csanád városában álló, Szent György oltalmát élvező székeskáptalan tagjai között foglaltak helyet. Az említett székeskáptalan kiadványai, valamint az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék alapján megállapítható, hogy a 14. század elején a csanádi püspökség területén a következő főesperességek léteztek: csanádi (székesegyházi), marosontúli, aradi, temesi, kevei (1329-től torontáli), krassói, sebesi. Ezeknek egy része – vagy az *archidiaconus* személyének, vagy magának a főesperességnek az említése révén – már a 13. század végétől adatolható (marosontúli: 1285, aradi: 1288, kevei: 1288, krassói: 1285), másik részük azonban csak a 14. első felében bukkan fel (csanádi: 1333, temesi: 1322, torontáli: 1329, sebesi: 1334).⁷ Az első említések évszámai már önmagukban jelzik: a csanádi püspökség főesperességeinek kialakulását valóban anakronisztikus dolog Szent István korára tenni.

Az egyházmegye főesperességei között a temesi volt a legnépesebb és az egyik legnagyobb kiterjedésű: egyházas helyeinek száma – Ortvay Tivadar számítása és azonosítása alapján – 86-ra tehető.⁸ Az 1332–1337 között keletkezett pápai tizedjegyzék a vizsgált főesperességet különböző elnevezésekkel illeti: temesi (*Timisiensis*), temesközi (*de medio Temisy*), Temes-Berzava közti (*de medio Tymisy Burza; inter Temes et Borza; inter Bursa/*

⁶ Kristó Gy.: Vármegyék i. m. 208–234.; Koszta László: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kolár Tibor. Szeged 2000. 47–51.

⁷ Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig. I–II. Budapest 1896–1897. I. 387–422.; Juhász Kálmán: A csanádi székeskáptalan a középkorban (1030–1552). Makó 1941.; Kristó Gy.: Vármegyék i. m. 459–470.; G. Tóth Péter: A csanádi székeskáptalan személyi összetétele a későközépkorban (1354–1526). Kézirat PhD disszertáció. Szeged 2015.

⁸ Ortvay Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. I–II. Budapest 1891–1892. I. 437–487.

Burza et Times/Tymes), két Temes közi (*in medio duorum fluviorum Temes; inter fluvios Tymisi*); az *archidiaconatus* papjai pedig mint a Temes e részén levők (*sacerdotes ex ista parte Tymisi*) szerepelnek a tizedszedők feljegyzéseiben. E nagy kiterjedésű főesperesség a pápai tizedlajstrom adatai szerint három kerületre oszlott: a Temesen innen levőre, a két Temes közt elhelyezkedőre, illetve a Temes és Berzava között fekvőre.⁹ Határait a napjainkban is létező települések segítségével a következőképpen rajzolhatjuk meg: északnyugati határpontja Temeskenéz (Satchinez) volt, ahonnan a határ délnyugatnak fordulva áthaladt Klárin (ma: Radojevo, Szerbia), majd délkeleti irányban futva Csávós (Grănicerii), Tolvád (Livezile) és Partos (Partoș) érintésével a ma már nem létező Zoruld/Soruld plébániánál elérte a Berzava patakot. A déli határ az említett patak folyását követve Partos közelében északkeletnek fordult és Magyarapácán (Opațița) áthaladva Szigetfaluig (Sculia) futott. Innen északnak fordult, s a keleti határvonal lényegében a hegyvidék és a síkság találkozási mentén haladt, ahol a következő településeket érintette: Temesberény (Berin) és Ószény (Izvin). Az északi határvonal Ószénytől Temesjenőn (Ianova) és Hidasligeten (Pișchia) keresztül Orczyfalváig (Orțișoara) északnyugati irányban futott, majd innen délnyugatnak fordulva érte el Temeskenézt. A temesi főesperesség területének megállapítása azért is fontos, mert ennek segítségével alkothattunk képet az Árpád-kor végi Temes megye kiterjedtségéről. Temes megye területe ugyanis a 15. századra nagymértékben megnövekedett: a terjeszkedés elsősorban keleti és déli irányban volt jelentős, hiszen a megye határai ekkor elérték a történelmi Erdélyt, illetve az Al-Duna vonalát.¹⁰

A temesi *archidiaconatus* kérdésének vizsgálata elvezet egy másik fontos problémához: a világi és az egyházi igazgatás kapcsolatához, azon belül is a főesperességek és a vármegyék egymáshoz való viszonyához. Vitathatatlan tény, hogy a középkori Magyarország főesperességei egy részének eredete a Szent István-kori megyeszervezettel hozható kapcsolatba. Mivel ezekben az esetekben a főesperes elődje az ispáni vár keresztelőegyházának papja volt, a megye feletti joghatóságot képviselő *comes* és az *archidiaconus* fennhatóságának területe, azaz a vármegye és a főesperesség egybeesett. Az „egy megye egy főesperesség” elv azonban nem mindig valósult meg, többek között azért sem, mert a főesperességek egy másik részének gyökerei a megyénél kisebb területi egységekre, a várispánságokra, esetleg királyi (királynéi) uradalmi központokra vezethetők vissza. Az eredetileg nagy kiterjedésű megyék esetében pedig azt látjuk, hogy a területükön a későbbiek során további főesperességek alakultak, amelyek vagy

⁹ Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. (A továbbiakban: Mon. Vat.) Első sorozat. 1–4. Budapest 1885–1891. I/1. 145–160.

¹⁰ Kristó Gy.: Vármegyék i. m. 464–465.

megelőzték, vagy követték az eredeti *comitatus*ból kiszakadó és önállóvá váló új megyék létrejöttét. Csanád vonatkozásában is bizonyára ez volt a helyzet.¹¹ Igaz, nem egy kutató annak a véleménynek adott hangot, hogy Ajtony egykori szállásterületén Szent István korában eleve több vármegye megszervezésével kell számolnunk, sőt Györffy György Torontál kivételével a Duna-Tisza-Maros közben található valamennyi megyének a kialakulását Szent István korára tette.¹² E megyék közé nemcsak Kevét, Krassót és Temest sorolom, hanem Csanádot és Aradot is, hiszen ezeknek egy része a Maros déli partján terült el. Ezzel szemben megfogalmazódott egy másik nézet is – ezt Kristó Gyula képviselte –, amely szerint a Maros-vidék urának hajdani szállásterületén Szent István uralkodása alatt csupán egyetlen megye, a hatalmas méretű Csanád megszervezésére került sor, ám ez a *comitatus* legkésőbb a 12. század végére több kisebb megyére bomlott. E nézet mellett szól az a körülmény, hogy Arad, Krassó és Temes megye vonatkozásában az első adat, amely várszervezetre (várakra vagy várföldekre, esetleg várhoz tartozó falvakra) utal, 1177-ből származik. Keve várát (*urbs Keve*) pedig egy 1072-re datálható eseménnyel kapcsolatosan említi írott forrás, ami igen valószínűvé teszi, hogy várszerkezete, illetve megyéje már a 11. század második felére kiformalódott. Elsőként tehát valószínűleg Keve szakadt ki Csanád vármegyéből, amelyet aztán az államszervezet délkeleti és keleti irányú terjeszkedésének megfelelően Arad, Temes majd Krassó követett. Ezt a folyamatot tetőzte be Torontál megye kialakulása, amely meglehetősen későre, a 14. század első harmadára tehető. Ennek a megyének az első említése egyébként 1326-ból való.¹³

A vármegyékkel és főesperességekkel kapcsolatos vázlatos áttekintést azzal zárhatjuk, hogy a Duna-Tisza-Maros közben – az ősi Csanád kivételével – egyetlen megye létrejöttének sem ismert a pontos vagy megközelítőleg pontos dátuma. Ugyanez a helyzet a főesperességeket illetően is. Ebből a sajnálatos körülményből fakadóan arra a kérdésre sem adható válasz, hogy vajon a főesperességek kialakítása megelőzte vagy követte a vármegyék létrejöttét e régióban. Az viszont bizonyossággal állítható, hogy a 14. század harmadik évtizedétől a Duna-Tisza-Maros közben a következő megyékkel számolhatunk: Keve, Krassó, Temes és Torontál, továbbá Csanád és Arad megye, pontosabban azoknak a Marostól délre eső része. Az eredetihez képest kisebb méretűvé vált Csanád megye területén a pápai tizedjegyzék tanúsága szerint két főesperesség létezett: a székesegyházi

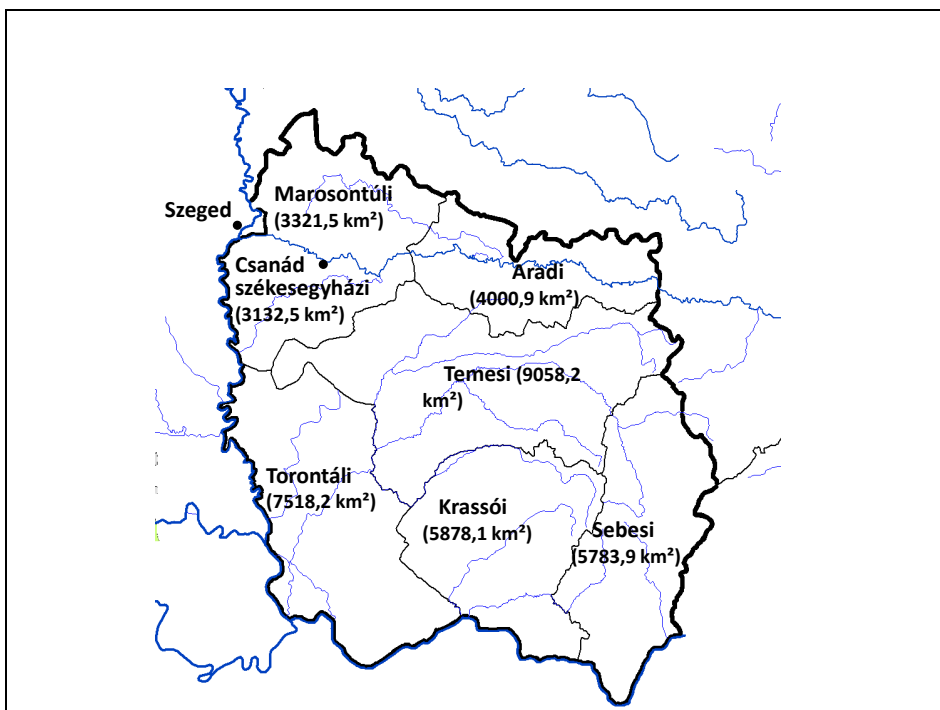
¹¹ Uo. 208–234.; *Kubinyi András*: A középkori Pápa. In: Pápa város története a kezdetektől 1970-ig. Főszerk. Kubinyi András. Pápa 1994. 76.

¹² ÁMTF I. 163–69., 835–845.; II. 305–313., 469–476.; *Györffy György*: Temesvár. In: *Lexikon des Mittelalters*. I–IX, Artemis–LexMA, München 1993–1999. VIII. 532.

¹³ *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 459–470.

(*Chanadyensis*) és a marosontúli (*Ultramorisensis*). Ezek kezdetben bizonyára egy főesperességet alkottak, ám az ősi *archidiaconatus* területének nagysága, illetve a népesség gyarapodása miatt az igazgatás szempontjából később kívánatosná vált az eredeti főesperesség kettéosztása. A fentiekből adódóan Csanád helyzete némileg eltért a többi megyéétől. Az aradi főesperesség viszont Arad megyének csak a nyugati részét ölelte fel, de kiterjedt a Maros mindkét partjára. A megye másik, hozzávetőleg a *Kaza/Kasa*–*Lippa*–*Symand* vonaltól keletre elterülő felében a tizedjegyzék nem említ templomot. Annak oka, hogy ezen a vidéken sem a Maros völgyében, sem pedig a folyó két partján nem álltak egyházak, igen kézenfekvő. Az itteni hegyvidék betelepítése, illetve a környéken felbukkanó ortodox, elsősorban szláv népességnek a latin rítusú kereszténységre történő térítése éppen a 14. század elején indult csak meg. A három kerületre tagolódó temesi főesperesség esete, egyebek között, arra hívja fel a figyelmet, hogy Temes megye jóval kisebb területre terjedt ki a 14. század elején, mint a 15. században. Az itteni plébániák száma alapján az is nyilvánvaló, hogy a temesi főesperesség területe a vizsgált régió egyik legsűrűbben lakott része volt. A csanádi püspökség, illetve a Duna-Tisza-Maros köz egyetlen főesperessége, amely az idők során nevet váltott, az először 1288-ban felbukkanó kevei volt. Ez ugyanis az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékben már torontáli főesperességgént szerepel. Az első torontáli főesperest 1329-ben említi írott kútfő. A pápai tizedlajstromnak a torontáli főesperességgel kapcsolatos adatai alapján a hajdani Keve megyének mindössze azon egyházas helyeiről alkothatunk képet, amelyek a megye északi, északnyugati felében fekvtek, tudniillik a megye másik részén, nagyjából az Aradác–Boka vonaltól délre, plébániák nem szerepelnek az említett forrásban. Ez a helyzet csakis azzal magyarázható, hogy Keve megyének ez a része az itt található alibunári mocsárvilág és a deliblái homokmező (Maksond-mező) miatt emberi megtelepedésre kevésbé volt alkalmas. A minden bizonnyal 12. századi eredetű Krassó megye, amely 13. századi székhelyéről, Mezősomlyóról olykor Somlyó megyeként is szerepel, a Berzava és az Al-Duna között helyezkedett el. Határait az először 1285-ben említett, majd az 1332–1337. évi tizedjegyzékben is felbukkanó krassói főesperesség egyházas helyeinek segítségével lehet megállapítani. Az eredeti Krassó megye azonban keleti irányban minden bizonnyal jóval túllépte a tizedlajstrom adatai révén rekonstruálható krassói főesperesség határait, s egészen a történelmi Erdélyig terjedt. Az itteni erdős-hegyes vidék lassú benépesülése következtében aztán valamikor a 13. század végére megérett a helyzet arra, hogy Krassó megye, illetve a krassói *archidiaconatus* területéből kihaltsanak egy új főesperességet, a sebesit. Az eredeti Krassó megyének ez a keleti része az-

tán valószínűleg a 14. században Sebes kerület (*districtus*) fennhatósága alá jutott, ami viszont nem sokkal később Temes megyéhez került.¹⁴ Így a késő középkorban Temes megye területén is két főesperességgel kell számolnunk.

1. ábra A Csanádi Egyházmegye (38 689 km²) főesperességei
(Készítette: G. Tóth Péter)

Temesvár egyházi intézményei a középkorban

Temesvár sokak számára püspöki székhelyként ismert, ám ez kétségtelenül újkori fejlemény, hiszen a Bega-parti város csak az oszmán-törökök 18. századi kiűzését követően, egészen pontosan 1738-ban lett a csanádi egyházmegye központja.¹⁵ A középkorban a püspökség főpapjai a közeli Csanád városában székeltek, s Temesvárnak csak a középszintű igazgatás terén jutott szerep. Másként fogalmazva: Temesvár volt a temesi főesperesség „névadója” és eredeti központja. Bár nem kevesen voltak – többek kö-

¹⁴ Ortúy T.: Magyarország egyházi i. m. I. 353–494.; ÁMTF I. 163–169., 835–845.; III. 305–313., 469–476.; Kristó Gy.: Vármegyék i. m. 459–470.

¹⁵ Ortúy T.: Magyarország egyházi i. m. I. 455.

zött olyan neves történészek, mint Szentkláray Jenő vagy Györffy György –, akik azt állították, hogy a temesi főesperesség Szent István korában jött létre, ez a nézet elfogadhatatlan. Sokkal valószínűbb, hogy a főesperesség felállítására a 12. században került sor, ám erre közvetlenül utaló írott kútfő nem maradt fenn. Az első temesi főesperesre vonatkozó adat 1322-ből származik, s ettől kezdve a 16. század 30-as éveinek végéig – kisebb-nagyobb hiányosságoktól eltekintve – név szerint is azonosíthatók a temesi *archidiaconusok*. Jelenlegi ismereteink szerint 16 főesperesről őrződött meg adat. Ez elsősorban a csanádi Szent György-székeskáptalan kiadványainak köszönhető, amelyek méltóságsorában rendre szerepelnek a temesi *archidiaconusok*. Az első Istvánnak hívták, s a rá vonatkozó legkorábbi adat 1322-ből származik. Itt jegyzem meg, hogy a régebbi kutatás 1323-tól adotta István tevékenységét, s ennek megfelelően a temesi főesperességre vonatkozó legkorábbi információt is 1323-ból származtatta.¹⁶ Az sajnos közelebbiről nem ismert, hogy a temesi főesperes mikor hagyta el eredeti székhelyét és költözött be a püspökség központjába, Csanádra, de az országos fejlődésből ítélve ez legkésőbb a 13. század első felében történhetett. A temesi *archidiaconusok* közül említést érdemel Mihály esete, akit IX. Bonifác pápa emberölés bűne miatt megfosztott a méltóságától. Ugyanebből a forrásból megtudjuk azt is, hogy a temesi főesperesség évi jövedelme ekkor 100 Ft volt.¹⁷

Nem vagyunk könnyű helyzetben akkor sem, ha Temesvár plébániáinak kérdését vizsgáljuk. Györffy György szerint Temesvárnak már az 1330-as évektől három plébániatemploma volt: az egyik Szent György, a másik Szent Eligius, a harmadik pedig Szent Márton oltalma alatt állt.¹⁸ Györffy ezt az állítását minden bizonnyal IX. Bonifác pápa 1402. július 1-jén kibocsátott oklevelére alapozta.¹⁹ Nézetével kapcsolatosan néhány – részben időbeli, részben más jellegű – aggály is felmerül. Az egyik óvatosságra intő körülmény az, hogy a Szent Márton-templom első és egyben egyetlen emlí-

¹⁶ Az 1322. évi oklevélre l. *Kellemesi Melczer István*: Okmányok a kellemesi Melczer család levéltárából. XIII., XIV., XV. század. Budapest 1890. 18–19.; *Juhász K.*: A csanádi székeskáptalan i. m. 98. 36. sz.; Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia (a továbbiakban: AOkI.). I–XV., XIX–XX., XXII–XXIX., XXXI., XXXIII–XXXIV., XXXVIII., XL. Budapest–Szeged 1990–2015. Szerk.: Almási Tibor, B. Halász Éva, Blazovich László, Gécz Lajos, Kőfalvi Tamás, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Rábai Krisztina, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó Éva, VI. 887. sz.; a temesi főesperesekre l. *Borovszky S.*: Csanád megye i. m. I. 404–407.; *Juhász K.*: A csanádi székeskáptalan i. m. 50–54.; *G. Tóth Péter*: A csanádi székeskáptalan i. m. 170–185.

¹⁷ Mon. Vat. I/3. 163–164.

¹⁸ *Györffy Gy.*: Temesvár i. m. 532.

¹⁹ Mon. Vat. I/4. 446.

tése a fentebb hivatkozott, 1402. július 1-jén kiállított diplomában található. Ez pedig az 1330-as évekhez képest meglehetősen késői adat. A másik probléma abból adódik, hogy a szóban forgó oklevél csupán a Szent Eligius-egyházat nevezi plébániának, a Szent György- és a Szent Márton-templom pedig csak azzal kánonilag összekapcsolt egyházként szerepel, vagyis az utóbbiak önálló plébániáknak aligha tekinthetők, legalábbis ekkor (*parochialis ecclesia sancti Eligii de Temeswar, cum sancti Georgii et sancti Martini ecclesiis ac sancte Marie nec non sancte Margarete capellis eidem parochiali ecclesie canonice annexis*). A Szűz Mária- és Szent Margit-kápolnákról is mindössze annyit tudunk, amennyi ebben a kútfőben szerepel, tudniillik ez az egyetlen adat maradt fenn róluk.

Némileg más a helyzet a Szent György- és a Szent Eligius-templommal. Az előbbivel valóban találkozunk már a 14. század elején az írott forrásanyagban, mégpedig 1323-ban. Ez a Szent György-templom legkorábbi, s egyben egyetlen biztos hitelű említése a 14. században. Az 1323. január 23-án kelt oklevél beszámol arról, hogy a temesvári Szent György-templomban került sor Telegdi Csanád püspökké választásának megerősítésére, akit még 1322-ben, Márton halálát követően emelt egyhangú döntéssel az egri egyházmegye élére az ottani prépost és káptalan.²⁰ A szóban forgó diploma azt látszik bizonyítani, hogy a Szent György-templom Temesvár legkorábbi egyháza volt. A probléma csak az, hogy az oklevél nem tartalmazza a templom jogállását. Ennek hiányában pedig nem dönthető el, hogy minek is tekintsük a Szent György-egyházat: Temesvár legkorábbi plébániatemplomának vagy esetleg a temesi főesperes eredeti székhelyének.

Egyházi vonatkozásban az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék a következő forrás, amely említést érdemel. Ez, egyebek mellett, azoknak az összegeknek a felsorolását tartalmazza, amelyeket a magyarországi egyházak önálló jövedelemmel rendelkező papjai (plébánosok, apátok, prépostok, püspökök és káptalani tagok) fizettek a fenti években jövedelmük tizede gyanánt a pápának. A csanádi egyházmegyében a három évben négy alkalommal történt fizetés pontos időbeli szakaszai sajnos nem ismertek. Temesvár vonatkozásában pedig – számos településsel, így például a nem túl távoli, de más egyházmegye területére eső Szegeddel ellentétben – még a dézsmafizetésre kötelezett egyház(ak) nevét sem fedti fel a lajstrom. A vizsgált forrásban összesen négy Temesvárra vonatkozó bejegyzés található. Nem kizárt, hogy ezek mindegyike ugyanarra a plébániára és papra vonatkozik, hisz a pap (kereszt)neve minden esetben azonos. Ez a pap János, aki 1333-ban egyszerre plébánosként és kanonikként, 1334-ben egyszer plébánosként, egyszer pedig minősítés nélkül, aztán 1335-ben *decanusként* szerepel. A jegyzék természetesen feltünteti az általa tized fejében fizetett

²⁰ AOKl. VII. 23. sz. Vö. *Petrovics I.*: A középkori Temesvár i. m. 78–83.

összegeket is, amelyeket az alábbiakban magam is közlök, előbb az eredeti pénznemben, majd zárójelben egységesen báni dénárra átszámítva.

1333: 23,5 pensa (940 báni dénár)
 1334 I.: 35 garas (140 báni dénár)
 1334 II.: 25 garas (100 báni dénár)
 1335: 40 garas (160 báni dénár)²¹

E helyütt nem kívánok a fenti összegek értékelésébe bocsátkozni, csupán arra utalok ismételten, hogy az 1333. évi bejegyzés szerint János plébános, egyszersmind kanonok volt (*Johannes plebanus et canonicus de Temeswar*). Ráadásul a tizedlajstrom a csanádi kanonokok között sorolja fel, ami tovább erősítheti azt a gyanút, hogy ő lehetett a temesi főesperes. Igaz, annak lehetőségét sem zárhatjuk ki, hogy ebben az esetben nem a kanonokok közé sorolható temesi főesperesről, hanem egy más kanonoki stáblumban levő olyan klerikusról van szó, aki egyben plébánosságot is viselt.

A pápai tizedjegyzék adatai alapján tehát feltehető, hogy Temesvárnak egy plébániatemploma volt a 14. század első felében. Ez megfelel az országos helyzetnek, hiszen a legtöbb magyarországi városban csak egy plébániát találunk, leszámítva természetesen a legrégebb városias településeket vagy az olyan helyeket, ahol több településből alakult ki a város.²² Annak a hipotézisnek azonban, hogy Temesvár esetében is csak egyetlen plébániatemplommal számoljunk, ellentmondani látszik az a tény, hogy a 14. század legvégéről, illetve a 15. század legelejéről fél tucat olyan pápai oklevél őrződött meg – köztük a fentebb hivatkozott, 1402. július 1-jén kiállított okirat –, amelyek említést tesznek a város Szent Eligius-egyházáról, s kifejezetten plébániatemplomnak (*parochialis ecclesia*) nevezik azt. A Szent Eligius-plébániatemplom létrejöttének körülményeit konkrét adatok hiányában nem ismerjük, a rá vonatkozó eddig ismert legkorábbi hivatkozás 1394. május 5-ről, a legkésőbbi 1406. július 23-ról maradt fenn.²³ A legmeglepőbb az egész helyzetben az, hogy Magyarországon mindössze egyetlen olyan templom volt, amely Szent Eligius oltalmát élvezte, s ez Temesvárot állt.²⁴ Megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy a Szent Eligius-templom létre-

²¹ Mon. Vat. I/1. 145., 151., 157., 160. 1 pensa = 40 báni dénár, 1 garas = 4 báni dénár. Vö. ÁMTF I. 844.

²² Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (METEM könyvek 22.) Budapest 1999. 295.

²³ Mon. Vat. I/3. 253.; Koloman Juhász: Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter. Ein Beitrag zur Frühgeschichte und Kulturgeschichte des Banats. (Deutschum und Ausland 8–9). Münster in Westfalen 1927. 238–239.

²⁴ Kovács Béla: Magyarország középkori patrocíniumai. *Agria* 25–26. (1989–1990). 407–419.

jötté Temesvár Anjou-kori történetéhez kötődik. Valószínűleg I. Károly uralkodásához, aki 1315 és 1323 között itt tartotta a székhelyét. Ez jelentős változásokat eredményezett a város életében, amelyek az egyházi viszonyokra is kihatással voltak. A királyi székhely ideköltözésével bekövetkezett fordulatot azonban gyakorlatilag lehetetlen nyomon követni Temesvár fejlődésében, tudniillik a megszáporodott okleveles anyag erre vonatkozóan – meglepő módon – nem tartalmaz információt. A Szent Eligius-egyház létrejöttét illetően I. (Nagy) Lajos korát sem zárhatjuk ki, hiszen Lajos igen aktív balkáni politikájában Temesvárnak – földrajzi fekvéséből adódóan – nagyon fontos szerepe volt. Arra vonatkozóan, hogy az Anjou-házi uralkodóknak, elsősorban I. Károlynak, személy szerint is köze lehetett Szent Eligius magyarországi tiszteletének meghonosításához, közvetett bizonyítékként hozható fel a szomszédos Lippa esete. Károly király ugyanis Lippán nagybátyja, az 1317-ben kanonizált Szent Lajos tiszteletére monostort alapított, s ezzel megvetette a makulátlan életű toulouse-i püspök magyarországi kultusza elterjedésének alapjait. Arról sem feledkezhetünk el, hogy Eligius Nápolyban is nagy tiszteletnek örvendett. Erről tanúskodik, egyebek mellett, az oltalmát élvező ottani ispotály.²⁵

Adataink arra utalnak, hogy Temesvárnak a 14–15. század során – ha nem is mindig egyazon időszakban – legalább két önálló plébániatemploma volt. Az egyik Szent György, a másik Szent Eligius oltalma alatt állt. Források híján a Szent Márton-egyház helyzetéről igen kevés ismerettel rendelkezünk. Plébániai jogállását ennek ellenére nem zárhatjuk ki, s a Szent Eligius-egyházról 1402 után ugyanúgy függetlenedhetett, mint a Szent György-templom. S bár keletkezésének sem pontos, sem pedig hozzávetőleges időpontjáról nem tájékoztat írott kútfő, történetével kapcsolatosan, egyebek között a Szent Márton patrocínium, vagy esetleg más városok nyújtotta analógiák révén, a későbbiek során bizonyára még néhány további mozzanat felderíthető.

A világi egyház mellett a szerzetesiről is szót kell ejtenünk. A szakirodalom már régebben tisztázta, hogy míg az ún. monasztikus rendek kolostorai általában lakott helyektől távol álltak, addig a kolduló barátok rendházai elsősorban városias településeken találhatók. Az utóbbiak közül a domonkosok 1221-ben, a ferencesek pedig 1229-ben bukkantak fel Magyarországon. Az is köztudott, hogy – főleg a domonkosok – a jelentősebb kereskedelmi útvonalak mentén, illetve a kiformalódó kereskedővárosokban emeltek rendházakat. Régióinkban a Marostól délre a monasztikus rendeknek viszonylag kevés kolostora volt, a domonkosoknak pedig mindössze kettő: az egyik Érdsomlyón (ma Vršac, Szerbia), a másik Temesvárott állt.

²⁵ Minderre l. *Petrovics I.*: A középkori Temesvár i. m. 47–48.; *Uő.*: Szent Eligius i. m. 166–170.

A ferencesek ellenben, különösen a 14. század második felétől az obszervánsok, viszonylag sok helyen építettek rendházat a Duna-Tisza-Maros közben.²⁶ Fontos hangsúlyozni, hogy a Temesvárott működő domonkos rendház – a szakirodalomban olvasható korábbi nézettel ellentétben – már 1323-ban fennállt. Az általunk fentebb hivatkozott, 1323. január 23-án kiadott oklevél ugyanis nemcsak Telegdi Csanád püspökké választásának január 21-én történt megerősítéséről számol be, hanem azt is elmondja, hogy január 23-án Telegdi Csanádot fel is szentelték. Erre a domonkosok Szent László oltalma alatt álló temesvári rendházában került sor.²⁷ Ezt követően egészen a 16. század első feléig semmit sem hallunk erről a kolostorról, amikor is újból felbukkan az írott forrásokban. Szerémi György emlékiratában – sajnos a pontos dátum feltüntetése nélkül – beszámolt arról, hogy amikor Szapolyai János király Temesváron tartózkodott, akkor az uralkodó parancsára ő celebrálta az ünnepi főmisét a domonkos szerzeteseknél. Erre valószínűleg 1532-ben került sor. A Szerémi emlékiratában található információ tehát rendkívüli értékkel bír, hiszen cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy az 1323-ban oklevél által említett, ám a későbbiek során az írott kútfőkben nem szereplő domonkos rendház még a 16. század első harmadában is fennállt Temesvárott.²⁸

Időközben a 15. század második feléből is előkerült egy adat, ami megerősíti a prédikátor testvérekhez tartozó konvent késő középkori létét. A domonkos rend római központi levéltárának dokumentumai szerint a pesti konventben élő, szegedi származási Botka (vagy Bathka) Tamás szerzetes, aki kiváló táborigazgató volt, egy ideig a temesvári rendházban is szolgált. Az 1480-as évek elejéről fennmaradt adatok arról tájékoztatnak, hogy Tamás testvér a saját költségén megszerezte a temesvári rendháznak a „Barátparlaga” nevű szőlőt. Ennek fejében a temesvári konvent kötelezte magát, hogy a szőlő első évi termését Tamás testvérnek engedi át. A meg egyezés és a rendfőnök szigorú parancsa ellenére ez mégsem történt meg, s a felek közt per robbant ki. Számunkra ebből az ügyből most csupán az a tény érdemel figyelmet, hogy a prédikátor testvérek temesvári rendháza a 15. század 80-as éveiben működő kolostor volt. A fenti, lényegében a 20. század 30-as éveinek közepétől ismert, de később feledésbe merült adat összeköti a rendház első és utolsó említését, „hidat” képezve a 14. és a 16. század között.²⁹

²⁶ Koszta L.: Dél-Magyarország i. m. 51–69.

²⁷ AOkl. VII., 23. sz. Vö. Petrovics I.: A középkori Temesvár i. m. 80–83.

²⁸ Szerémi György: Magyarország romlásáról. Fordította: Juhász László. Budapest 1961. 221. Vö. Petrovics I.: A középkori Temesvár i. m. 11.

²⁹ Iványi Béla: A szegedi dominikánus rendház története (1318–1529). *Credo* 13:5. (1935) 75–76. L. még Petrovics I.: The Bishopric i. m. 248.

Sokkal bonyolultabb a helyzet az állítólagos temesvári ferences kolostorral. A város történetével foglalkozó régebbi munkákban ugyanis gyakran találkozhatunk azzal az állítással, hogy Temesvárott a 14. század elején már ferences barátok éltek. Az általam összegyűjtött források azonban mindössze arról tanúskodnak, hogy a Bega-parti városban 1405-ben valóban felbukkan egy másik kolostor is, ám ennek rendi hovatartozásáról az oklevél hallgat. Csupán annyit tudunk róla, hogy védőszentje Szűz Mária volt, s egy peres ügyben eskütétel kapcsán említi a diploma. A patrocínium alapján azonban valószínűsíthető, hogy a kolostor a ferencesekhez tartozott. A rendház létrejöttének és megszűnésének időpontja sajnos ismeretlen, említése pedig meglehetősen késői. Így megfelelő bizonyítékok hiányában a Szűz Mária-kolostor történetét – legalábbis egyelőre – még nem vezethetjük vissza I. Károly korába. Annak ellenére sem, hogy I. Károly ropant módon kedvelte a ferenceseket. Tudjuk, hogy győntatói, nápolyi követei közülük kerültek ki, sőt a szomszédos Lippán kolostort is alapított a minoriták számára.³⁰ Figyelemre méltó, hogy 1379-ben, amikor sor kerülhetett a bácsi és a váradi őrségek felállítására, akkor a rendházak között nem szerepel a temesvári. A bácsi őrségben csak a szegedi, a lippai, az aracsi és a bácsi kolostorról történik említés.³¹

Az egyházi intézmények vizsgálatakor nem feledkezhetünk meg az ispotályokról sem. Egy 1433. május 11-én IV. Jenő pápához intézett kérvényből kiderül, hogy Temesvárott a 15. század elején két ispotály működött: a Szentlélek oltalma alá helyezett a városon belül, a Tízezer vitéz védelmét élvező pedig *extra oppidum Themeswar*, azaz a városon kívül. Az előbbi a temesvári polgárok (*cives de Themeswar*) alapították, az utóbbit pedig Ozorai Pipo özvegye, Borbála asszony létesítette. Alapításuk pontos idejét nem ismerjük, az azonban kiderül a fenti kérvényből, hogy valószínűleg a 15. század 30-as éveinek elején egyesítették őket, tudniillik az ispotályok *presbiter rectora*, Szondi Benedek (*Benedictus Zondi*) ennek az aktusnak a megerősítését akarta elérni a pápánál.³²

Áttekintésem végén egy-két jellegzetességre, illetve néhány, a kutatást nehezítő körülményre kívánom felhívni a figyelmet. A plébániák kapcsán az egyik problémát az okozza, hogy a források nem nevezik meg, hogy a szóban forgó egyház plébánia-e vagy sem. Ez alól az 1332–1337. évi tizedjegyzék sem kivétel, amely Temesvár esetében – például Szegeddel ellentétben – még az egyház(ak) patrocíniumát sem adja meg. Ráadásul a temesvári plébániákról csak egy szűk időmetszetben, 1323 és 1429 között

³⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár 92 246.

³¹ *Karácsonyi János*: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Budapest 1923. 46–47.

³² *Lukács P.*: A XV. századi i. m. II. 147. sz.; *Kubinyi A.*: Főpápok i. m. 266.

maradtak fenn adatok: a Szent György-templomot 1323-ban, 1402-ben és 1429-ben, a Szent Eligius-templomot pedig 1394-ben, 1396-ban, 1398-ban, 1400-ban, 1402-ben és 1406-ban említik a források.³³ Bár több plébános név szerint is felbukkan a kútfőkben, az gyakran megállapíthatatlan, hogy személyük melyik templomhoz kötődik. Ott, ahol többé-kevésbé egyértelmű a helyzet, az is kiderül, hogy az illető klerikus a Szent Eligius-egyház plébánossága mellett még más egyházi tisztséget (leggyakrabban kanonokságot) is viselt, vagy arra pályázott. Van példa arra is, hogy valaki a kanonokságot a Szent Eligius-egyház plébánosaként szerezte meg, s a kanonoki stallum tényleges elnyerése után a plébánosságról le kellett mondania. A forrásokból azt is megtudjuk, hogy a Szent Eligius-templom plébánosának évi jövedelme – egy 1398-ból származó adat szerint – 120 forint volt. IX. Bonifác pápa 1402. július 1-jén kelt oklevele szerint Mária királynő volt a Szent Eligius-egyház patrónusa. Ez arra utal, hogy a szóban forgó egyház szorosan kötődött az Anjou uralkodókhoz, s megerősítheti azt a feltevést, hogy alapítására I. Károly vagy Nagy Lajos uralkodása alatt kerülhetett sor.

Dacára annak, hogy a (kora)újkorból vizuális ábrázolások (veduták) is megőrződtek, a temesvári plébániák, kolostorok és ispotályok külső megjelenéséről semmi biztosat nem tudunk. További problémát jelent, hogy a 18. század első feléből fennmaradt térképek és alaprajzok segítségével is csupáncsak a Szent György-templom helye állapítható meg pontosan. Ez a templom a középkorban a város központi részén állt, s helye a mai Temesvár centrumában is könnyen azonosítható. Bár a középkori eredetű, később többször átépített templomot végül 1913–1914-ben lebontották, nevét az itt található tér a mai napig megőrizte.³⁴ Ráadásul a közelmúltban (2006) indult régészeti feltárások segítségével is azonosítható az egykori templom. Az itteni ásátások során előkerült egy ablakkeret töredéke, amely bizonyára a Szent György-templommal hozható kapcsolatba.³⁵ A régészet sajnálatos módon ennél több információval nem tud szolgálni a Szent György-templommal kapcsolatosan. Abba is bele kell törődnünk, hogy a többi egyházi intézményről – egyelőre – még ennyi archeológiai bizonyíték sincs.

A különböző egyházi intézmények lokalizálásához néha a középkori utcák is adhatnak támpontot. Pécs esetében két (Szent Ferenc, Szent Tamás), Szeged esetében több mint fél tucat (Szent Demeter, Szent György, Szent Miklós, Szent Erzsébet, Szent Péter, Szentháromság, Prédikátor) olyan utca nevét őrizték meg a keresztény, illetve az oszmán források, ame-

³³ Szent György-templom: AOkl. VII. 23. sz.; Mon. Vat. I/4. 446.; *Lukcsics P.*: A XV. századi pápák i. m. I. 1102. sz.; Szent Eligius-templom: Mon. Vat. I/3. 253., 323.; Uo. I/4. 72–73., 238., 446.; *Juhász K.*: Die Stifte i. m. 238–239.

³⁴ *Petrovics I.*: A középkori Temesvár i. m. 39.

³⁵ *Kopieczny Zsuzsanna*: A középkori Temesvár az utóbbi évek régészeti kutatásai tükrében. In: A szórvány emlékei. Szerk. Kollár Tibor. Budapest 2013. 6.

lyek – közvetlenül vagy közvetve – valamilyen egyházi intézményhez kapcsolódnak.³⁶ A patrocínium és az utcanév alapján Pécsen egy (Szent Ferenc), Szegeden négy-öt esetben sikerült azonosítani a plébániák, kolostorok és ispotályok pontos vagy hozzávetőleges helyét.³⁷ Temesváron ennél bonyolultabb a helyzet. Az 1554. és 1557. évi defterek ugyan 15 utcáról tájékoztatnak, ám ezekből csak nyolcnak sikerült megfejteni a nevét. Közülük számunkra kettő érdekes: a Monostor és a Szent Erzsébet utca. Problémát jelent, hogy a név szerint ismert utcák részben magában a városban, részben a külvárosokban helyezkedtek el. A Monostor utca felbukkanása teljesen érthető, de az elnevezés önmagában nem segít a névadó kolostor meghatározásában. Meglepő viszont a Szent Erzsébet név, tudniillik ezzel és a hozzá kapcsolódó egyházi intézménnyel 1552 előtt nem találkozunk a forrásokban.³⁸

Végezetül szót kell ejtenünk az ortodox templomokról is. Dacára annak, hogy Temesváron – bizonyára a külvárosokban – jelentős ortodox, elsősorban szerb népesség élt a késő középkorban, az írott kútfők ortodox templomokat nem említene, s ezek nyomát a régészek sem találták meg eddig.³⁹

³⁶ *Petrovics István*: A város története a 14. század közepétől 1526-ig. In: Pécs története II. A püspökség alapításától a török hódoltságig. Szerk. Font Márta. Pécs 2015. 182–184.

³⁷ Uo. 184.; *Máté Zsolt*: Szeged XVI. századi helyrajza. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből XIV. Szeged 1989. 15–20.

³⁸ *Petrovics I.*: A középkori Temesvár i. m. 38.

³⁹ *Petrovics I.*: The Bishopric i. m. 249.

MEGJEGYZÉSEK A 4–6. SZÁZADI DÉLOROSZ STEPPE NOMÁD NÉPEINEK OSTROMTECHNIKÁJÁHOZ

A nomád népek harcmodora kapcsán az írott források többsége elsősorban a könnyűfegyverzetű lovasság jelentőségét emeli ki. Az elsőként Hérodotosznál megfogalmazott jellemzőket, köztük a lovas-íjász harcmodor leírását a későbbiek során élt szerzők átvették, és a letelepült civilizációk látókörében aktuálisan megjelenő nomád népekre alkalmazták a középkor folyamán. A korabeli szerzők által sokszor használt toposzokat a kutatás is sokáig elfogadta és hangsúlyozta a nomád népek harcmodorára. Igaz azonban, hogy a nomádok többségénél a könnyűfegyverzetű lovasság volt a meghatározó a hadi taktikában, és a korabeli külső szemlélők számára is ez a harcmodor jelentette az újdonságot. Így ezt jobban hangsúlyozták a nomád népek esetében a kútfők. A nomádok erősített városok vagy várak elleni ostromai e népek hadművészetének kevésbé kutatott szeletét képezik. Szintén keveset írtak arról, milyen eszközöket vetettek be a nomádok az ostromok során. Ahhoz azonban, hogy a szomszédos letelepült birodalmakkal szembeni támadásaik során sikereket érjenek el, elengedhetetlenül fontos volt az erősítmények elleni ostromtechnika alkalmazása is. Az írott források ezen nomád népek hadjáratai során legtöbbször csak az elfoglalt erősített városokat sorolják fel, ritkább esetben térnek ki részletesebben az ostrom körülményeire. Legutóbb a mongol kort megelőző nomád népek harcmodora kapcsán készült átfogó tanulmányában utalt röviden erre a problémakörre Peter B. Golden, aki kitért a hunok, szabirok és az avarok ostromtechnikájára, és röviden jellemezte az ostromgéptípusaikat.¹ Jelen munkámban a nomádok harcmodorának e kevésbé kutatott részét vizsgálom a 4–6. századi kelet-európai nomád népek (hunok, szabirok) esetében. Röviden kitérek az erősített városok elleni támadások módjaira, illetve az ezen nomád népek által használt ostromgépek fajtáira, típusaira, alkalmazásuk módjaira, valamint eredetükre.

Az erősített helyek nomád bevétele kapcsán legtöbbször a hirtelen, meglepetésszerű lerohanást, a védőket megtévesztő cselek alkalmazását, valamint az ostromzárat és az azt követő kiéheztetést hangsúlyozzák a források. Ez utóbbi esetében azonban megjegyzendő, hogy az önmagában körülzárással és kiéheztetéssel történő ostrom rendkívül időigényes volt. A Nyugat- vagy a Keletrómai Birodalom ellen vezetett hadjáratok során –

¹ *Peter Benjamin Golden: War and Warfare in the Pre-Činggisid Western Steppes of Eurasia. In: Warfare in Inner Asian History. Ed. Nicola Di Cosmo. Leiden–Boston 2002. 105–171.*

különösen a birodalmi területekre mélyen behatolva – nem engedhették meg maguknak a nomád hadseregek, hogy egy-egy erődtípmény ostromára huzamosabb időt fordítsanak. Másrészt ez kockázatos is volt abban az esetben, ha felmentő csapatot küldtek a város megsegítésére. A nomád népek meglepetésszerű támadása kapcsán jó példát szolgáltat a keletrómaiak egyik határerődjének hunok általi elfoglalása, amikor is vásár idején rohanták meg a támadásra egyáltalán nem számító, erődben állomásozó rómaiakat. A hunok 447-es Alsó-Scythia és Moesia elleni hadjárata közben komoly természeti csapás érte a Keletrómai Birodalmat: Thrákiát, Hellés-pontost és a Kykládokat hatalmas földrengés rázta meg. Konstantinápolyban a várost védő falak jelentős szakaszon leomlottak. Attila a hadjárat során ezt a helyzetet próbálta kihasználni, a hun uralkodó seregével azonban megkésétt, és mire Konstantinápolyhoz ért, a rómaiak már helyreállították a falakat.² Szintén a hunok kapcsán maradt fenn a csellel történő erődfoglalás is. Moesia provincia egyik erődjét, Castra Martist (ma Bulgária) az erődtípményben lévők egyikének árulásával sikerült bevennie 408-ban Uldinnak.³

A hunok ostromgépei

A hunok ostromtechnikájára más nomád népekhez hasonlóan legtöbbször csak a hadjárataik során bevett különböző erődtípt városok sikeres elfoglalása utal, konkrétan nem említenek ostromgépeket. A kútfőkből kiderül, hogy a Római Birodalom mindkét része ellen vezetett hadjárataik során számos erődtípt várost vettek be a hunok.⁴ Azonban csak három város – 441-ben Naissus (ma Niš, Szerbia), 451-ben Aureliana (ma Orléans, Franciaország) és 452-ben Aquileia (ma Olaszország) – támadása kapcsán maradt ránk részletes leírás az ostromról és ostromgépeikről. Ezen három település közül a Naissus és az Aquileia elleni támadás sikeres volt, Aureliánát viszont nem sikerült bevenniük a hunoknak.⁵

² Bóna István: A hunok és nagy királyaik. Budapest 1993. 75.; Edward Arthur Thompson: A hunok. Ford. Felföldi Szabolcs. Szeged 2003. 81–82.

³ Otto J. Maenchen-Helfen: Die Welt der Hunnen. Herkunft, Geschichte, Religion, Gesellschaft, Kriegsführung, Kunst, Sprache. Wiesbaden 1997. 46–48., 89.

⁴ Például Arcadiopolist (ma Lüleburgaz, Törökország), Adrianopolist (ma Edirne, Törökország), Heracleiát (ma Marmaraereğlis/Ereğli, Törökország), Ratiariát (ma Arcsar, Bulgária). A hunok hadjáratára l. Thompson, E. A.: A hunok i. m.; Maenchen-Helfen, O. J.: Die Welt der Hunnen i. m.; Bóna I.: A hunok i. m. 9–92.; Denis Sinor: The Hun period. In: The Cambridge History of Early Inner Asia. Ed. Denis Sinor. Cambridge 1994. 177–205.

⁵ Egyedül Szent Ányos legendájában figyelhető meg az a momentum, hogy mielőtt a felmentő csapatok megérkeztek volna, a hunok betörték a városba, és feldúlták azt (*Incipit virtus Sancti Aniani episcopi quemadmodum civitatem Aurelianus suis orationibus a Chunos liberavit*. In: MGH Scriptorum rerum Merovingi-

A hunok történetével foglalkozó történészek többsége úgy vélte, hogy ez a nomád nép nem rendelkezett olyan hadászati tudással, amely lehetővé tette volna az erődített helyek sikeres ostromát. Ezen túl hangsúlyozták, hogy ha használtak is a hun seregben ostromgépeket, ezeket alávetett rómaiak készítették és működtették. Thompson Naissus ostromának a leírását nem tartotta hiteles forrásnak a hunokra vonatkozóan. Aquileia hun ostromával kapcsolatban pedig úgy vélte, hogy a hun sereg kudarca után azok az alávetett népek léptek csatasorba, melyek jobban értettek az erődített települések ostromához, és tudtak ostromgépeket készíteni.⁶ Blockley mind Aquileia, mind Naissus ostroma esetében feltételezte, hogy hun fennhatóság alatt álló római mérnökök készíthették el a forrásokban szereplő ostromgépeket.⁷ Hasonlóan vélekedett Maenchen-Helfen, aki Aquileia ostromával részletesebben foglalkozott, a Naissus elleni hun támadásra pedig utalt. A szerző hangsúlyozta, hogy a források által említett hadigépeket csak római hadifoglyok vagy hunokhoz átpártolt római szökevények készíthették.⁸ Bóna István Aquileia városának bevételénél nem említett ostromgépeket, Naissus esetében pedig az előbb felsorolt szerzők véleményétől kicsit eltérően úgy foglalt állást, hogy a hun sereg Ratiariában szerzett római ostromgépekkel vette be a várost.⁹ Whitby ellenben azt emelte ki, a hunok olyannyira jártasak voltak a hadászatban, hogy képesek voltak elfoglalni jól erődített városokat is, de nem utalt konkrétan a hunok ostromtechnikájára.¹⁰ Golden azonban hangsúlyozta a hunok ostromgéphasználatát a Naissus ostromakor említett ostromgépszerű tornyok, faltörő kosok és ostromlétrák alapján.¹¹ Legutóbb Nikonorov foglalkozott részletesebben a hunok ostromtechnikájával, véleménye szerint ezeket a szerkezeteket a hun szolgálatban álló római hadmérnök építették.¹² A felsoroltakból kitű-

carum 3. Passiones Vitaeque Sanctorum Aevi Merovingici et Antiquiorum Aliquot. Ed. Bruno Krusch. Hannoverae 1896. 108–117.).

⁶ Edward Arthur Thompson: Notes on Priscus Panites. *Classical Quarterly* 41 (1947) 61–65.; Thompson, E. A.: A hunok i. m. 120.

⁷ Roger C. Blockley: Dexippus and Priscus and the Thucydidean account of the siege of Plataea. *Phoenix* 26 (1972) 18–27.; Roger C. Blockley: The Fragmentary classicising Historians of the later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. I. Classical and Medieval texts, Papers and Monographs 6. Liverpool 1981. 54.

⁸ Maenchen-Helfen, O. J.: Die Welt der Hunnen i. m. 102., 142., 155.

⁹ Bóna I.: A hunok i. m. 54.

¹⁰ Michael Whitby: The Emperor Maurice and his Historian. Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare. Oxford 1988. 67.

¹¹ Golden, P. B.: War and Warfare i. m. 151–152.

¹² Валерий Павлович Никонов: Военное дело европейских гуннов в свете данных греко-латинской письменной традиции. Записки Восточного Отделения Российского Археологического Общества (ЗВОРАО) 26:1 (2002) 223–

nik, hogy a kutatók Aquileia és Naissus bevételére vonatkozó adatokat használták fel a hun harcmódor ezen területének a vizsgálatánál. Az Aureliana elleni 451-es sikertelen ostromot¹³ eddig még nem hangsúlyozták a hunok ostromtechnikája kapcsán. A források tüzetesebb vizsgálatakor kitűnik, az auktorok nem térnek ki arra, hogy maguk a hunok vagy a római foglyaik építették-e ezeket a szerkezeteket. Tekintetbe véve, hogy a Római Birodalom elleni hadjárataik esetében létkérdés volt az ostromgépek használata, feltételezhető, hogy nem csak e három erődített település ellen vetettek be a hunok ostromgépeket. A hadigépek használata szükséges volt ahhoz, hogy sikeresek legyenek az erődített helyekben bővelkedő területek ellen. Az ostromgépek használata nem egyedülálló jelenség a nomád népek körében, ismert például az avaroknál¹⁴ és a mongoloknál¹⁵ is.

323.; *Valerii Pavlovich Nikonorov*: „Like a Certain Tornado of Peoples”. Warfare of the European Huns in the Light of Graeco-Latin Literary Tradition. *Anabasis. Studia Classica et Orientalia* 1 (2010) 264–291.

¹³ A források többsége a hunok Aureliana elleni sikertelen ostromáról szól (*Sidonius. Poems and letters*. II. Trans. W. B. Anderson. The Loeb Classical Library. London–Cambridge, 1965. VIII. 15.; *Iordanes. Getica*. Közreadja Kiss Magdolna. Budapest 2005. 194–195.; *Tours-i Gergely*. Korunk története. A frankok története. Ford. Mezei Mónika – Adamik Tamás. Pozsony 2010. II. 7). A Szent Ányos életét megörökítő munka szerint viszont mire Aetius és Theoderich seregével megérkezett a mai Orléansba, a hunok már javában fosztogattak a városban (Vita Aniani i. m. 10).

¹⁴ *Friedrich Lammert*: Die antike Poliorketik und ihr Weiterwirken. *Klio* 31 (1938) 389–411. 408–409.; *Speros Vryonis*: The Evolution of Slavic Society and the Slavic Invasions in Greece. The First Major Slavic Attack on Thessaloniki, A. D. 597. *Hesperia* 50 (1981) 378–390.; *Michael Whitby*: The Emperor Maurice and his Historian. Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare. Oxford, 1988. 118–119., 173.; *Stephen McCotter*: Byzantines, Avars and the Introduction of the Trebuchet. http://74.125.39.104/search?q=cache:_wTmVrjtNb0J;www.deremilitari.org/resources/articles/mccotter1.htm+stephen+McCotter&hl=hu&ct=clnk&cd=3&gl=hu&client=firefox-a (2008. 10. 17.); Nagy Katalin: Az avar hadsereg ostromtechnikája a Bizánci Birodalom ellenében. *AUSZ Acta Historica* 128 (2010) 71–83.; *Pintér-Nagy Katalin*: A hunok és az avarok fegyverzete, harcmódora az írott források alapján. PhD disszertáció. Szeged 2014.; *Martin Hurbanič*: The Nomads at the Gates: Some Notes on the use of Siege Artillery by the Avars. (From the First Attack on Sirmium to the Siege of Constantinople). In: The cultural and historical heritage of Vojvodina in the context of classical and medieval studies. Ed. Đura Hardi. Novi Sad 2015. 75–90.

¹⁵ A mongolok ostromtechnikáját az írott források mellett a képi ábrázolások is alátámasztják. Plano Carpini csak arról emlékezik meg, hogy a mongoloknak vannak hadigépeik, de nem említ pontos típusokat (Plano Carpini. In: Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk úti feljegyzései. Közreadja Györffy György. Budapest, 1965. V. 15; VIII. 13). A képi ábrázolásokról viszont kitűnik, hogy a mongolok használtak ellensúlyos hajtógépeket (*Birgitt Hoffmann*: Das

A hunok hajítógép-használatára Iordanes Priskos nyomán utal Aquileia ostrománál.¹⁶ Iordanes szerint a hunok körülzárták a várost, de hosszú ideig tartó ostrommal sem érték el eredményt. Attila már az ostromzár feloldásán gondolkodott, amikor „égi jelet” látott. Az Aquileiában fészkelő golyák fiókáikkal együtt elhagyták a várost. A hunok fejedelme úgy vélte, hogy a madarak megéreztek a fenyegető veszélyt, és ezért költöztek el, ennek hatására újból támadásba lendültek a hunok, és elfoglalták a települést. Iordanes az utolsó roham kapcsán említi, hogy a hunok ostromgépeket alkalmaztak, melyekkel többfajta lövedéket használtak. A leírásból azonban nem lehet egyértelműen következtetni a hajítógép típusára, a szerkezetet a forrás az ostromgépekre általánosan használatos *machina* terminussal jelöli. Csupáncsak arra tér ki a szerző, hogy többfajta lövedéket lőttek ki a gépezetből.¹⁷ Az ókori és a kora középkori Európában a torziós hajítógépek használata terjedt el általánosan. Ezek a szerkezetek többféle lövedéket is képesek voltak kilőni, nyílvesszőt, követ, sőt gyújtószerkezetet is.¹⁸ A Kínában feltalált, és keletről nyugat felé elterjedt egyszerűbb szerkezetű hajítógép, mely csak kövek kilövésére volt alkalmas, a Hun Birodalom időszakában azonban még nem figyelhető meg a forrásokban Kelet-Európában,¹⁹

Ilkhanat – Geschichte und Kultur Irans von der mongolischen Eroberung bis zum Ende der Ilkhanzeit (1220–1335). In: Dschingis Khan und seine Erben. Das Weltreich der Mongolen. Katalogbuch zur Ausstellung. 16. Juni bis 25. September 2005 Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn. 26. Oktober 2005 bis 29. Januar 2006 Staatliches Museum für Völkerkunde München. 244–251.). Ennek a Kínában feltalált szerkezetnek a használata a 12. század végétől terjedt el (*László Béla*: Adalékok az antik lövegtan történetéhez. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 33 (1909) 778–781.).

¹⁶ Priskos Aquileia hun ostromáról szóló része Iordanes mellett Prokopios munkájában is fennmaradt (Blockley, R. C.: The Fragmentary classicising Historians i. m. 61., 115.). Prokopios hasonlóan Iordaneshez megemlékezik munkájában arról, hogy a hunok kezdeti sikertelen ostroma után Attila egy égi jel (miszerint a golyák fiaikkal együtt elhagyták az ostromlott várost) hatására újabb rohamot indított Aquileia ellen, és sikerült bevennie a várost. Prokopios részlete azonban nem nevezi meg, hogy milyen eszközöket vetettek be a hunok Aquileia ostromakor (Procopius. History of the Wars. Books III. and IV. Vol. 2. Trans. H. B. Dewing. London 1953. III. 4, 29–36.).

¹⁷ Иордан о происхождении и деяниях гетов. Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Ч. Скржинской. Москва 1960. 219–224.

¹⁸ *László B.*: Adalékok az antik lövegtan i. m. 779.; *Eric William Marsden*: Greek and Roman artillery. Historical Development. Oxford, 1969. 24–33.; Dictionary of Ancient and Medieval Warfare. Ed. Matthew Bennett. Mechanicsburg 2001. 33., 61.

¹⁹ A Kínában feltalált egyszerűbb szerkezetű hajítógép parittyájában lévő kö-lövedéket a kar másik végén lelógó kötelek meghúzásával több katona tudta kilőni. Ez az eszköz a torziós szerkezeteknél nehezebb lövedékeket tudott elhajítani, bár

így valószínűleg a hunok a torziós lövő szerkezetet alkalmazhatták. Ezt támasztja alá Iordanes utalása is, mely szerint ezzel a gépezettel többféle lövedéket is kilőttek,²⁰ valószínűleg nyílveesszőt, követ és gyújtószerkezetet is.

Szintén rövidebb leírás maradt ránk Aureliana sikertelen támadása kapcsán. Az eseményről több forrás is megemlékezik, és közülük két munkában található a hunok ostromtechnikájára vonatkozó adat.²¹ Szent Ányos legendájából és Tours-i Gergely munkájából kiderül, hogy Attila Gallia elleni 451-es hadjárata során Orléans ellen ostromszerkezeteket vetettek be a hunok. A két forrás ezt a szerkezetet egységesen *aries* terminussal jelöli,²² mely kifejezés általános, faltörő kos jelentéssel bír.²³ A két munka közül a legenda tárgyalja részletesebben az eseményeket: az auktor szerint a hun harcosok árkat ástak, faltörő kosokkal állandóan döngetik a falakat, lazítva ezzel a falak építőköveit, és égő lövedékeket is bevetnek.²⁴ Az árokásással kapcsolatban két lehetőség is felmerül. Egyrészt, ahogy az avaroknál találunk erre példát, a saját hadseregük védelme érdekében árkokat áshattak, melyekbe hegyes karókat állíthattak, végül pedig letakarhatták, hogy az

hatótávolsága és a pontossága rosszabb volt a torziósokénál (*Donald R. Hill: Trebuchets. Viator* 4 (1973) 99–116.; *McCotter, S.: Byzantines, Avars i. m.*). Ennek a típusnak az európai megjelenése nem egyértelmű a forrásokban. D. R. Hill szerint ez a típus csak a 7. század végén, arab közvetítéssel került Európába (*Hill, D. R.: Trebuchets i. m.* 99–100.). M. Bennett szerint viszont már jóval korábban, az 5. században eljutott kontinensünkre ez a szerkezet (*Dictionary of Ancient and Medieval Warfare i. m.* 321.). M. Whitby és S. McCotter nem tartják kizártnak, hogy az addig még Európában ismeretlen ostromgéptípus elterjedése az avarokkal hozható összefüggésbe (*Whitby, M.: The Emperor Maurice i. m.* 118.; *McCotter, S.: Byzantines, Avars i. m.*). A Kínában feltalált másik hajítógéptípus, az ellensúllyal rendelkező szerkezet azonban csak a 12. század végétől terjedt el (*László B.: Adalékok az antik lövegtan i. m.* 779.; *Hill, D. R.: Trebuchets i. m.* 103).

²⁰ *Иордан: i. m.* 219–224.

²¹ A hunok 451-es galliai hadjáratának leírásakor csak érintőlegesen emlékezik meg Aureliana ostromáról a szintén kései szerző, Iordanes, s nem említi ez esetben a hunok ostromszerkezetét (*Iordanes: Getica i. m.* 194–195.). A gót származású szerző munkájával kapcsolatban azonban általánosan elmondható, hogy a galliai hadjárat első szakaszáról nagyon kevés információt közöl (Uo. 146.). Egyik levelében Sidonius Appolinaris is röviden megemlékezik arról, hogy a hunok megpróbálták bevenni Aureliana városát. Azonban ő sem tér ki a hunok ostromszerkezetére (*Sidonius: Epistula i. m.* VIII. 15).

²² Gregorii Episcopi Turonensis. *Historiarum libri decem I–V.* Ed. Buchner, R. *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters.* Berlin 1967. II. 7.; *Vita Aniani i. m.* 9.

²³ *Finály Henrik: A latin nyelv szótára a kútfőkből. A legjobb és legújabb szakirodalomra támaszkodva.* Budapest 1884. 169.; *Oxford Latin Dictionary.* Ed. P. G. Glare. Oxford 2000. 169.

²⁴ *Vita Aniani i. m.* 9.

ellenség ne vegye észre. Ezt a csapdát az ostromlók azért állíthatták fel, hogy az ostromeszközeiket a várbeliek esetleges kirohanásai ellen ily módon is biztosítsák.²⁵ A másik lehetőség az, amiről Vegetius emlékezik meg, amikor is az ostromlók árkot, vagyis inkább aknát vagy alagutat ásnak azon célból, hogy behatolhassanak a városba, illetve leomlasszák a falakat.²⁶ Ezzel kapcsolatosan a nomád népek közül a mongoloknál találunk példát, akik Kína területén egy erősített várost ezzel a technikával vettek be.²⁷ A faltörő kosok szerkezetére, felépítésére nem találunk bővebb információt a forrásban. A kútfő által említett égő lövedékek típusát sem lehet meghatározni. Ezek lehetnek dobódárdák, nyilak, és nem zárható ki az sem, hogy hajítógépekből kilőtt lövedékekről lehet szó.

Priskos töredékesen megmaradt munkájából Naissus bevétele kapcsán értesülünk legrészletesebben a hunok ostromtechnikájáról. A leírásból kitűnik, hogy a hun hadsereg először egyszerűbb ostromtoronyokról lőtte a várbelieket, majd faltörő kosokat vetett be, végül pedig ostromlétrákon támadott. A forrás értékével kapcsolatban megoszlik a kutatók véleménye. Thompson vetette fel, hogy Priskos egyszerűen átvette a Kr.e. 5–4. században élő Thukydidestől Plataea (ma Görögország) ostromának (Kr.e. 431) a leírását, és semmilyen forrásértékkel nem bír a hunokra vonatkozóan.²⁸ Blockley részben elfogadta Thompson véleményét, és úgy vélte, Naissus ostromának a leírásakor Priskos követhette Thukydides nyelvezetét és kölcsönözhetett tőle szavakat. Emellett Blockley nem tartotta kizártnak, hogy a hun seregben római mérnökök fogolyként elkészíthették ezeket az ostromeszközöket.²⁹ Bóna, Maenchen-Helfen és Golden sem vonta kétségbe a forrásrészlet hitelét.³⁰

Valószínűleg egyszerűbb felépítésű ostromtorony-szerkezetre utal a Priskos munkájában található, kerekeken gurítható gerendaállvány kifejezés (*μηχανή ἐν τροχῶν κειμένη*), az eszközt Naissus ellen vetették be a hunok. Az ezen a szerkezeten álló hun harcosok lőtték a falak védőit, és a kerekeken mozgatható konstrukciókat hun katonák mozgatták az ostrom közben, hogy azok a szerkezet tetején harcolók számára megfelelő helyen

²⁵ Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest 1998. 161.

²⁶ Flavius Vegetius Renatus. A hadtudomány fogalma. Ford. Várady László. In: A hadművészet ókori klasszikusai. Szerk. Hahn István. Budapest 1963. IV. 24.

²⁷ Plano Carpini i. m. V. 9.

²⁸ Thompson, E. A.: Notes on Priscus Panites i. m. 61–65.

²⁹ Blockley, R. C.: Dexippus and Priscus i. m. 18–27.; Blockley, R. C.: The Fragmentary classicising Historians i. m. 54.

³⁰ Bóna I.: A hunok i. m. 54.; Maenchen-Helfen, O. J.: Die Welt der Hunnen i. m. 102., 142., 155.; Golden, P. B.: War and Warfare i. m. 151–152.

álljanak a támadás során.³¹ Az ostromtornyokon álló hun harcosok a forrás szerint βέλος-al lőtték a város védőit. A kifejezés jelentése nem egyértelmű, vonatkozhatott nyílvesszőre, hajítódárdára és általános értelemben vett lövedékekre is. A hadászati kézikönyv szerzője, a 4. századi Vegetius szerint az ostromtornyokon az íjászok mellett dárdát és köveket dobáló katonák is harcoltak. Így a hunok esetében sem zárható ki ezek jelenléte az íjászok mellett. Az ostromtornyok egyfajta ellenerődként funkcionáltak az erődítmények fala mentén. Ezeket a szerkezeteket általában πύργος vagy ξυλοπύργος néven említik a görög források, többnyire több emelettel rendelkeztek, és minden szintnek megvolt a sajátos szerepe az ostromban.³² Priskos leírásából jól kitűnik, hogy a hunok által használt (valószínűleg egyszintes), kerekeken gurítható gerendaállványok a πύργος-októl jóval szerényebb kivitelű konstrukciók lehettek. Annak érdekében, hogy az íjászok biztonságosan tudjanak lőni ebből a szerkezetből, fűzfavesszőből fonott palánk védte őket, melyet nyers marhabőrrel vontak be, és így az megővta az ostromlókat nemcsak az egyszerű lövedékektől, hanem a tüzes gyújtószerkezetektől és nyilaktól is.³³ A későbbiekben hasonló felépítésű védőtőről találhatók adatok Agathias munkájában, és a 6. század közepére keltezhető, ismeretlen szerző hadászati művében a rómaiak ostromtechnikája kapcsán, valamint a 6. század közepén, a Kárpát-medencében megjelenő avarok esetében is megemlékeznek a források ilyen ágakból, vesszőből fonott, bőrrel bevont védőtetőről és palánkokról. Ezek a védőtetők egyrészt az ostromgépeket óvták az erődítmény védőinek támadásaitól, másrészt önmagukban is szerepet játszottak az ostromokban. Közvetlenül a falak mentén azoknak a katonáknak biztosított védelmet, akik a falakban igyekeztek kárt tenni.³⁴ Ez utóbbi védőtetőt azonban nem említik a források konkrétan a hunok esetében.

³¹ Priscus. In: *The Fragmentary classicising Historians of the later Roman Empire*. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. Trans. Roger C. Blockley. I. Classical and Medieval texts, Papers and Monographs 10. Liverpool 1983. 222–401. 6. 2.

³² Marsden, E. W.: *Greek and Roman artillery* i. m. 188., 198. A Kr. u. 4. század végén, 5. század elején élt szerző, Vegetius hadtudománnyal foglalkozó munkájában jellemzi részletesebben, hogy az ostromtornyok alsó részén faltörő kos működik, felsőbb részein lándzsások, íjászok, parittyások támadásával és kisebb hajítófegyverek bevetésével vették fel a harcot a városok védőivel (Vegetius i. m. IV. 17., 21.).

³³ Priscus i. m. 6. 2.

³⁴ Agathias. *The Histories*. Trans. Joseph D. Frendo. *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 2.A. Berlin–New York 1975. III. 5. 9–11. The Anonymus Byzantine Treatise on Strategy. In: *Three Byzantine military Treatises*. Text, Trans. and Notes by George T. Dennis. *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 25. Washington 1985. 1–136. XII. 30–35.; *Miracula S. Demetrii* I. (14) 139., 146., 147., 148., 150. II. 2. 203., 211.; In: Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai* i. m. 115–116.,

Szintén Naissus ostroma kapcsán emlékezik meg Priskos a hunok faltörő kosairól, melyeket az ebben az időben is általánosan használt κριός kifejezéssel jelöl.³⁵ A faltörő kost laza láncok segítségével függesztették fel egy fakeretbe, melynek segítségével előre-hátra lehetett mozgatni a célpont előtt. Priskos szerint ezek az ostromgépek hatalmas szerkezetek voltak, és a keretek segítségével a kezelőiknek nem kellett a súlyát tartaniuk, hanem csak lendületet kellett biztosítani a használatához. A faltörő kos fejrészét, mellyel a falakat rombolták, fémlemizzel vasalták meg. A szerkezet kezelőit – hasonlóan az előbb említett gerendaállványhoz – ágakból, fűzfavesszőből font palánk óvta az erődítmény védőinek támadásaitól. Ezt a palánkot is nyersbőrrel vonták be.³⁶ Hasonló típusú faltörő szerkezetek ismertek a rómaiak és később a Kr.u. 6. század közepétől feltűnő avarok haditechnikájában is.³⁷ A leírásból kiderül, hogy a hunok ezeket az ostromeszközöket nemcsak az erőd kapui ellen, hanem főként a falak megrongálására használták.³⁸

Ezenkívül Naissus bevételekor ostromlétrákat is alkalmaztak. Priskos leírásából jól kibontakozik az ostrom menete is, amikor is az ostromtorony-szerű szerkezeteken álló íjászok folyamatos nyílzáporának hatására a falak mellvédjein harcoló védők kénytelenek voltak visszavonulni. Ekkor vetették be a hunok a nagyszámú faltörő kosukat, melyek segítségével megrongálták

159–160.; Theodóros Synkellos XVIII. 305. 13–36.; XXXV. 312. 19–313. 4. In: *Szádeczky-Kardoss S.*: Az avar történelem forrásai i. m. 186–187.

³⁵ Priscus i. m. 6. 2.

³⁶ Uo.

³⁷ Ilyen típusú faltörő kosokat használtak például a rómaiak és az avarok is. Josephus Flavius Kr.u. 1. századi szerző szerint ennek a rómaiak által használt ostromgéptípusnak az alapját egy hajóárbochoz hasonló hatalmas gerenda képezte, aminek elején kosfej alakú erős vasveret volt (Josephus Flavius. A zsidó háború. Ford. Révay József. Budapest 1999.⁶ III. 7.). Hasonlóan vélekedik a 4. század második felében élt Ammianus Marcellinus is, aki szerint ezek az ostromgépek hosszú fenyő- és kőrisfából készültek, és az első részüket erős vasba foglalták (*Ammianus Marcellinus*: Róma története. Ford. Szepes Gyula. Budapest 1993. XXIII. 4.). Josephus Flaviustól tudjuk azt is, hogy a faltörő kosokat és kezelőiket vesszőfonattal vették körül, és marhabőrökkel vonták be a fegyver tetejét (Josephus Flavius i. m. III. 7.). Az avarok faltörőkos-típusát a *Miracula S. Demetrii* szerzője jellemzi részletesebben, miszerint e szerkezetek fából készültek, és a fejrészük vassal volt beborítva. Az avar faltörő kosok fel voltak függesztve egy-egy keretbe, amelyből előre-hátra lengtek a célponttal szemben. Ezek az ostromgépek könnyen mozgathatók voltak a keretre szerelt kerekek következtében (*Miracula S. Demetrii* I. (14) 139., 146. II.2. 203. In: *Szádeczky-Kardoss S.*: Az avar történelem forrásai i. m. 115–116., 159–160.).

³⁸ Priscus i. m. 6. 2.

a falakat. E szerkezetek sikeres működése után, az ostrom befejező szakaszában alkalmazták a megrongálódott falrészekben az ostromlétrákat.³⁹

A szabírok ostromtechnikája

Az 5. század közepén a dél-orosz steppén az írott forrásokban megjelenő szabírok aktívan részt vettek a Bizánci Birodalom és a perzsák közötti harcokban mint zsoldosok, hol az egyik, hol a másik oldalán, ahogy az érdekük éppen megkívánta.⁴⁰ Prokopios híradásából több helyen is kitűnik, hogy a szabir zsoldosok nemcsak a bizánciak és a perzsák lovasságát és nehézfegyverzetű gyalogságát egészítették ki,⁴¹ hanem az erődítmények ostromában is részt vettek. A bizánci szerző ezenkívül azt is hangsúlyozza, hogy a szabírok olyan ostromgéptípust készítettek, mely mind a perzsák, mind a bizánciak számára addig teljesen ismeretlen volt.⁴²

Prokopios e részletére támaszkodva a szabírok történetével, nyelvével foglalkozó kutatók többsége hangsúlyozta ezen nép haditechnikájának fejlettségét, ostromgépeik hatékonyságát. Fehér Géza a bizánci auktor leírása alapján jellemezte a szabírok faltörő kosainak szerkezetét, hangsúlyozta ezek újdonságát.⁴³ Papp György pedig szintén Prokopiosra hivatkozva emelte ki a szabírok ostromtechnikájával kapcsolatban, hogy olyan hadigépet szerkesztettek, mely teljesen ismeretlen volt mind a bizánciak, mind a perzsák számára.⁴⁴ Ezenkívül Németh Gyula említette, hogy a szabírok fejlett hadikultúrával rendelkeztek, és kiválóan értettek a hadigépek készí-

³⁹ Uo.

⁴⁰ A szabírok történetére l. *Czeglédy Károly*: A korai kazár történelem forrásainak kritikájához. *Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 15 (1959) 107–128.; *Károly Czeglédy*: From East to West: the Age of Nomadic Migrations in Eurasia. Trans. by Peter Benjamin Golden. Rev. Ed. of his *A nomád népek vándorlása napkelettől napnyugatig*. Budapest 1969. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983) 25–126. 97–103.; *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Közzéteszi Berta Árpád Budapest 1991.² 149–155.; *István Zimonyi*: The Origins of the Volgai Bulgars. Szeged 1990. 44–45.; *Speros Vryonis*: Sabiri. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium* III. Ed. in chief Alexander P. Kazhdan. Ex. Ed. Alice-Mary Talbot. New York–Oxford 1991. 1824.; Peter Benjamin Golden: The peoples of the south Russian steppes. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed. Denis Sinor. D. Cambridge 1994.² 256–284.

⁴¹ Agathias i. m. III. 17, 5–9.; IV. 13, 7–9.

⁴² *Walter Emil Kaegi*: Procopius the Military Historian. *Byzantinische Forschungen* 15 (1990) 53–85.; Procopius. *History of the Wars*. Books V., VI., VII., VIII. Vol. 3–5. Trans. H. B. Dewing. London 1953–1954. VIII. 11., 27–29.

⁴³ *Géza Fehér*: Bulgarisch–Ungarische Beziehungen in den V–XI. Jahrhunderten. *Keleti Szemle* 19:2 (1921) 5–190. 50–51.

⁴⁴ *Papp György*: A magyarság és a bizánci kereszténység kapcsolatának kezdetei. *Nyíregyháza* 1938. 15.

téséhez.⁴⁵ Legutóbb Speros Vryonis,⁴⁶ majd Peter B. Golden⁴⁷ Fehér Gézához hasonlóan részletesebben jellemezte Prokopios alapján a szabirok újdonságnak számító faltörőkos-típusát.

A szabirok haditechnikai újítása Petra bizánci ostrománál jelenik meg először Prokopiosnál. Ez a város a Fekete-tenger keleti partvidékének bizánci gyarmatához, Lazikához tartozott, a Fekete-tenger és a Kaukázus találkozásánál nehezen megközelíthető helyre lokalizálható. Petrának Lazika többi városához hasonlóan fontos szerepe volt abban, hogy gátat vessen a fekete-tengeri perzsa törekvéseknek. Földrajzi fekvéséből adódóan ugyanis ezen terület a bizánci–perzsa konfliktusok egyik fontos színterévé vált. I. Khosroész (531–578/579) 541-ben Lazika elleni támadása során bevette ezt a Fekete-tenger-partvidéki várost, és a perzsa uralkodónak tíz évig sikerült fennhatóságát megtartani Petrán. A bizánci hadsereg 551-ben kemény ostrom alá vette a várost.⁴⁸ A bizánciak a hagyományos ostromszerkezeteikkel nem tudták elfoglalni a nehezen megközelíthető települést, és a velük szövetséges szabirok készítettek egy könnyen hordozható, nehéz terepen is kiválóan használható faltörő kos. A forrás szerint a faltörő kos keretét alkotó függőleges és keresztirányban elhelyezett gerendák helyett vastag karókat illesztettek össze. A közepére pedig lánccal függesztették fel a falak és a kapuk rombolására szolgáló gerendát, melyet vasveretű, keskeny fejjel láttak el. Az egész konstrukciót pedig befedték nyersbőrrel, a szerkezetet negyven ember tudta egyszerre hordozni és alkalmazni.⁴⁹

A szerkezet működését a két oldalán álló páncélos gyalogos is elősegítette. A hegyes vasveretes faltörő kos jelentős károkat okozott a falakban, a folyamatos ütések hatására meglazultak a fal kövei. A falban maradt bomladozó köveket ezek a páncélos gyalogosok vashorog végű rudakkal szedték ki. Másrésről pedig a védőknek a faltörő kosok ellen irányuló támadásait próbálták elhárítani a páncélos gyalogosok, oly módon, hogy amikor gyűlékony anyagokat hajítottak a szerkezetek tetejére, akkor megtisztították ezektől az anyagoktól a faltörő kosokat. Ezt az újfajta hadigéptípust Prokopios munkájának egy másik részletében is megemlíti.⁵⁰ A szabirok a perzsákkal szövetségben a szintén nehezen megközelíthető lazikai Archaeopolis

⁴⁵ Németh Gyula: Szabirok és magyarok. *Magyar Nyelv* 25 (1929) 81–88. 83.; Németh Gy.: A honfoglaló magyarság i. m. 152.

⁴⁶ Vryonis, S.: Sabiri i. m. 1824.

⁴⁷ Golden, P. B.: War and Warfare i. m. 151.

⁴⁸ R. N. Frye: The political History of Iran under the Sasanians. In: Cambridge History of Iran III. 1. The Seleucid, Parthian and Sasanian periods. Ed. E. Yarshater. Cambridge 2006. 4 116–180. 155–156.

⁴⁹ Procopius. History of the Wars. i. m. Books V., VI., VII. and VIII. Vol. 3–5. *Gothico* VIII. 11, 29–32.

⁵⁰ Uo. VIII. 14, 1–14.

ostromakor Mermeroos perzsa hadvezér utasítására vetették be a szabirok által készített faltörő kosok sokaságát.⁵¹

Prokopios a szabirok találmányára az általánosságban faltörő kosokra alkalmazott κριός terminust használta. A szövegkörnyezetből és a szerző jellemzéséből egyértelműen kitűnik, hogy miért jelentett újdonságot a perzsák és a bizánciak számára ez az ostromgép. A bizánciak a hagyományos, kerekeken guruló, nehéz gerendákból felépülő keretbe felfüggesztett, feji részén vaslemezzel beborított faltörő kosokat sík terepen kiválóan tudták alkalmazni. Azonban tagolt felszínű, nehezen megközelíthető terepen használhatatlanok voltak ezek az eszközök. Prokopios leírása szerint a szabirok rendkívül könnyű szerkezetet építettek fel, úgy, hogy a felfüggesztésre szolgáló keretet nem gerendákból, hanem vastag karókból építették fel. Olyan könnyűre építették ezt a szerkezetet, hogy negyven katona a vállán könnyedén tudta vinni a faltörő kost, és közben képesek voltak működtetni is.

Prokopios többször hangsúlyozta: annak ellenére, hogy mind a perzsák, mind a bizánciak kiváló hadászati mesterekkel rendelkeztek, teljesen ismeretlen volt számukra ez a konstrukció, és emellett jól használhatónak és hatékornynak bizonyult mindkét ostrom alkalmával. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy ez a faltörőkos-típus nem honosodott meg a bizánci ostromtechnikában, ugyanis a 6. századi vagy ettől későbbi bizánci hadászati munkák nem említik. Sőt Maurikios (582–602) *Stratégikon* című munkájában olyan ostromok esetében, amikor nehezen lehet megközelíteni az erődítmény falait, és nem lehet faltörő kost felállítani, alkalmazni, a hajítógépek bevetését ajánlja.⁵² Valamint felmerül az a probléma is az újfajta gépezettel kapcsolatban, hogy vajon egy ilyen könnyedebb szerkezet képes volt-e akkora pusztítást végezni a falakban, mint a hagyományos, nehezebb, gerenda-szerkezetes társa. Valószínűleg kevesebb hatékonysággal működhetett, és ésszerűbb lehetett inkább ilyen terepen Maurikios tanácsát alkalmazni, hajítógépeket bevetni.

Bár a források a szabirok kapcsán más ostromgéptípus készítését és használatát nem említik, azonban valószínűsíthető, hogy ha az ostromtechnika terén képesek voltak egy teljesen új típust megtervezni és felépíteni,

⁵¹ Uo. 14, 3–8.

⁵² Azt azonban figyelembe kell venni a közép-bizánci korszakkal kapcsolatban, hogy ezen időszakban a bizánci hadtudományi irodalom keveset foglalkozott az ostromtechnikával, Maurikios is csak röviden, általánosságban értekezik e témáról (Mauricii Strategicon – Das Strategikon des Maurikios. Ed. George T. Dennis, Germanice vertit Emil Gamillscheg. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 17. Vindobonae 1981. X. 1. 55–56.). A 10. századi szerző, Nikephoros Ouranos hadászati munkájában is csak megemlíti az ostromeszközök között a faltörő kosokat, de nem jellemzi azokat (The Taktika of Nikephoros Ouranos. In: Sowing the Dragon's teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century. Ed. Eric McGeer. Washington 1995. 65. 22).

akkor más ostromgépeket is használhattak: például ostromtornyokat, hajítógépeket. Erre utalhat Malalas azon híradása is, hogy amikor a szabirok 515 körül betörték Kappadokia területére, számos erődöt elfoglaltak, elpusztítottak. A szabirok ezen támadása miatt I. Anastasios (491–518) bizánci császár kénytelen volt jobban megerősíteni a területen fekvő erődítmények falait.⁵³

Összegzés

A nomád népek történetével foglalkozó átfogó monográfiák a nomádok ostromtechnikájával kapcsolatban legtöbbször általános toposzokat hangsúlyoznak. Thompson, Maenchen-Helfen és Blockley – bár elismerik, hogy hadjárataik során alkalmaztak ostromgépeket a hunok – úgy vélik, hogy a hun hadseregben ostromszerkezeteket építeni és használni tudó emberek kizárólag római hadifoglyok vagy a hunokhoz pártolt római „szökevények” lehettek. Ezzel szemben az írott forrásokban semmilyen utalást nem találunk az ostromgépek készítőinek kilétére vonatkozóan. Tehát nem bizonyítható, hogy ezeket a szerkezeteket a rómaiak építették volna (és természetesen az sem, hogy a hunok készítették volna ezeket). E téma tekintetében fontos hangsúlyozni, hogy a Priskos töredékesen megmaradt munkájában fellelhető, hunok által használt ostromtorony leírása teljesen más jellegzetességeket mutat, mint amelyeket ebben az időben a rómaiak alkalmaztak. Semmiképpen nem zárható ki, hogy a nomád népek némely ostromgéptípust vagy egy-egy technikai újítást átvettek a letelepült civilizációktól, és alkalmazták is ezeket. Azonban a nomád népek nemcsak képesek lehettek önállóan elkészíteni ezeket az ostromgépeket, hanem újításokat is be tudtak vezetni az ostromtechnika terén. Jól példázza mindezt Prokopoios leírása, miszerint a szabirok olyan faltörőkos-típust építettek, mely mind a bizánciaknál, mind a perzsáknál teljesen ismeretlen volt. Az általam vizsgált nomád népeket (hunok, szabirok) említő írott források adataiból kiderül: hadjárataik során az erődített települések bevétele kapcsán a kiéheztetés, cselvetés és hirtelen lerohanás taktikája mellett ostromgépeket is alkalmaztak (a hajítógépek különböző fajtáit, faltörő kost, ostromtornyokat), bár az írott források ritkán említik a nomád népek hadjáratai kapcsán az ostromgéphasználatot. Egy-egy letelepült civilizáció ellen vezetett hadjárat során, mikor a nomád hadsereg mélyen benyomult az ellenfél fennhatósága alatt álló területekre, ahol a megtámadott is könnyebben tudta mozgósítani saját hadseregét, a nomádok kénytelenek voltak hirtelen meglepetésszerű lerohanással és ostromgépek bevetésével gyorsítani az ostromot, sikertelenség esetén pedig elvonulni.

⁵³ The Chronicle of John Malalas. Trans. Elizabeth Jeffreys – Mischael Jeffreys – Roger Scott. Byzantina Australensia 4. Melbourne 1986. 227.

SZERZETESRENDEK A KÖZÉPKORI POROSZORSZÁGBAN

A porosz törzsek által lakott, közel 40 000 km² nagyságú, a Visztula és a Nemunas folyók közötti területen több mint fél évszázadig tartó háború során egy szerzetes katonai rend, a Német Lovagrend létrehozott egy keresztény államot.¹ Ennek az egyházi szervezet által alapított államnak a kezdetektől fontos célja volt a pogány balti népek keresztény hitre térítése. Ebbe a tevékenységbe, valamint a porosz földön megtelepedett német *hos-pesek* lelki gondozásának, hitélete megszervezésének feladatába a kezdetektől számos más szerzetesi közösség is bekapcsolódott.

A poroszok megtérítésével legkorábban Adalbert prágai püspök, majd Querfurti Brúnó bencés szerzetes próbálkozott 997-ben és 1009-ben, de mindkét kísérlet mártíromsággal ért véget.² A 12. század második évtizedében Ottó bambergi püspök ugyan újra felvetette a porosz térítés kérdését,³ de a tényleges missziós munkát a nagy-lengyelországi ciszterci kolostor, Lekno szerzetesei kezdték meg 1206-ban.⁴ 1209-ben a kelet-pomerániai (pommerelleni) Oliva ciszterci kolostorból egy Christian nevű szerzetes csatlakozott a leknői kolostor térítő tevékenységéhez.⁵ Christiannak hamarosan meghatározó szerepe lett a porosz misszióban, 1210-ben már kézzelfogható eredményeket tudott felmutatni. Az 1210. szeptember 4-én, illetve 1212. augusztus 13-án kiállított pápai oklevelek ugyanis újonnan megtért

¹ Pósán László: A Német Lovagrend Poroszországban. A népesség és a településszerkezet változásai. Máriabesnyő 2015. 47–69.; Hartmut Boockmann: Ostpreußen und Westpreußen. Berlin 1992. (Deutsche Geschichte im Osten Europas) 75–115.; Klaus Militzer: Die Geschichte des Deutschen Ordens. Stuttgart 2005. 63–76.; Uwe Ziegler: Kreuz und Schwert. Die Geschichte des Deutschen Ordens. Köln–Weimar–Wien 2003. 108–120.

² Passio Sancti Adalperti Martiris. In: Pomniki Dziejowe Polski. I–IV. Ed. August Bielowski, Warszawa 1961. (a továbbiakban: PDP) I. 154.; Adam Bremensis: Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. Scriptores rerum germanicarum in usum scholarium ex Monumentis germaniae Historicis. Ed. Bernhard Schmeidler, Hannover 1917. 246.; Chronica principum Poloniae, PDP III. 463.; Hystoria de praedicatione episcopi Brunonis, PDP I. 229.

³ Herbordi Vita Ottonis, PDP II. 77.

⁴ Chronica Albrici Monachi Trium Fontium. In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 23, Hg. Georg Heinrich Pertz (a továbbiakban: MGH SS 23.) Hannover 1874. 887.

⁵ Chronicon Montis Sereni, MGH SS 23. 176.

poroszokról tettek említést.⁶ A biztatónak tűnő missziós tevékenység támogatására III. Ince pápa (1198–1216) porosz püspökké nevezte ki Christian testvért („*Christianus Pruthenorum episcopus*”).⁷ A kezdeti eredmények ellenére azonban a békés térítés kudarcot vallott, s 1217-ben már forduló-pont következett be a porosz misszió ügyében. 1217. március 3-án III. Honorius pápa (1216–1227) engedélyezte Christian püspöknek, hogy keresztes hadjáratot szervezzon a pogány poroszok ellen.⁸ Az 1218. évi keresztes vállalkozást (melyben lényegében a lengyel fejedelmek vettek részt) 1220-ban és 1222-ben két újabb követte, de sikerrel egyik sem járt. A porosz–lengyel határok védelmére Christian püspök és Konrád mazóviai herceg (1194–1247) egy hadakozó szerzetesrendet, a Német Lovagrendet hívta be a Visztula mellé.⁹ Arra, hogy a katonai-határvédelmi feladatokat szerzetes lovagrendekre bízták, már a 12. századtól számos példa volt Európában. A ciszterci rend filiáléjaként működött Calatrava Rend például a mórokkal szemben látott el határvédelmi feladatot.¹⁰ II. Ferdinánd leóni uralkodó (1157–1188) ugyancsak a mórok elleni küzdelmet tette meg a szintén ciszterci gyökerű Alcantara Rend fő feladatává.¹¹ 1224-ben a Calatrava Rend a Visztula vidékén is megjelent: Sambor kelet-pomerániai fejedelemtől adományként megkapta a tymaui földeket, hogy a pomerán–porosz határt megvédelmezze a pogányok támadásaival szemben.¹² A rend ciszterci kötődései alapján nem lehetetlen, hogy behívásában nagy szerepe volt Christian porosz püspöknek. A nagy európai lovagrendek közül a johanniták már a 12. század végén megjelentek Pommerellenben (Kelet-Pomerániában): 1198. november 11-én Grimislaus schwetzi (Świecie) fejedelem (1178?–1199) a johannitáknak adományozta Stargard várát és a hozzá tartozó uradal-

⁶ Preußisches Urkundenbuch. Vol. I,1–VI,1. Hgg. Rudolf Philippi, et al. Königsberg–Marburg 1882–1986. (a továbbiakban: PUB) I,1. Nr. 5, 7.

⁷ Uo. Nr. 9, 10, 11.

⁸ Uo. Nr. 15.

⁹ Relatio de Herman de Salza. In: *Scriptores Rerum Prussicarum*. Vol. I–V. Hgg. Theodor Hirsch – Max Toeppen – Ernst Strehle. Leipzig 1861–1874. (a továbbiakban: SRP) I. 159.

¹⁰ *Hunyadi Zsolt – Pósán László: Krisztus katonái. A középkori lovagrendek*. Debrecen 2011. 107.; *Emma Solano: La Orden de Calatrava*. Sevilla 1978. 53.

¹¹ *Hunyadi – Pósán: Krisztus katonái* i. m. 112.; *Bernd Schwenk: Aus der Frühzeit der geistlichen Ritterorden Spaniens*. In: *Die geistlichen Ritterorden Europas*. Hgg. Josef Fleckenstein – Manfred Hellmann, Sigmaringen 1980. 122.

¹² *Pommerellisches Urkundenbuch (1140–1315)*. Hg. Max Perlbach, Danzig, 1882. (a továbbiakban: Pommerell.UB) Nr. 28.; *Romould Frydrychowicz: Der Ritterorden von Calatrava in Tymau bei Mewe*. *Altpreußische Monatschrift* 27. (1890) 315–320.; *Walther Hubatsch: Der Johanniterorden in Ost- und Westpreußen*. *Zeitschrift für Ostforschung* 21:1. (1972) 2.

mat, továbbá 4 falut és 2 másik falu tizedjövedelmét.¹³ A keresztény határok védelmére azonban Christian püspök és Konrád mazóviai fejedelem maga is alapított 1228-ban egy szerzetes lovagrendet, az ún. Dobrini Rendet (*Milites Christi de Prussia*).¹⁴ Úgy tűnik, a Dobrini Rend nem bizonyult elegendőnek a feladatra, a poroszok továbbra is veszélyeztették a határterületeket, ezért döntött a mazóviai herceg és a porosz püspök a Német Lovagrend behívása mellett. Egy olyan lovagrendet akartak megnyerni a pogányok elleni fegyveres küzdelemre, mely a Magyar Királyság délkeleti határainál 1211–1225 között komoly katonai sikereket ért el a kunokkal szemben.¹⁵ A Német Lovagrend fegyveresei 1230-ban érkeztek meg a Visztula mellé, és két év leforgása alatt kér erősség (Thorn/Toruń és Kulm/Chelmo) felépítésével megvetették a lábukat a porosz határvidéken.¹⁶ Christian a rigai püspök és a livóniai Kardtestvérek Rendje közötti viszony alapján képzelte el a Német Lovagrend helyzetét Poroszországban. Livóniában Albrecht püspök egy treydeni cisztercita szerzetes, Theoderich közreműködésével a templomosok mintájára alapította a Kardtestvérek Rendjét (*Fratres militiae Christi de Livonia*), amelyet III. Ince pápa a rigai püspök fennhatósága alá rendelt.¹⁷ Albrecht püspök Livónia egyharmad részét átengedte a lovagoknak („*terciam partem cum omni iure et domino*”) úgy, hogy a püspök iránti engedelmesség elismeréseképpen e területeken is a tized negyede a püspököt illeti („*relicta episcopo quarta parte decimarum in partibus ipsorum ad obedientie recognitionem*”).¹⁸ Ennek mintájára az 1231-ben megkötött rubenicki szerződésben Christian püspök a majdan meghódítandó porosz földek egyharmadát ígérte a Német Lovagrendnek, kétharmada pedig a porosz püspököt illeti, akinek egyházi *iurisdictio*ja viszont egész

¹³ Pommerell. UB Nr. 9–11.

¹⁴ PUB I,1. Nr. 67. Petri de Dusburg: *Chronica terrae Prussiae*, SRP I. 35.

¹⁵ László Pósan: *Der Deutsche Orden im mittelalterlichen Ungarn. Ordines Militares XVII.* (2012) 123–130.; Pósan László: A Barcaság népessége a Német Lovagrend uralma idején (1211–1225). In: Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén. Tanulmányok Biharország történetéről 3. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad 2016. 9–26.; Zsolt Hunyadi: *The Teutonic Order in Burzenland (1211–1225): recent reconsiderations.* In: *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico incontri e scontri tra religioni, popoli e culture / Der Deutsche Orden zwischen Mittelmeerraum und Baltikum. Begegnungen und Konfrontationen zwischen Religionen, Völker und Kultur.* a cura di Hubert Houben e Kristjan Toomaspoeg (*Acta Theutonica* 5). Galatina 2008. 151–162.

¹⁶ *Chronica Olivensis*, SRP I. 677.; Dusburg, SRP I. 49–50.; *Annalista Thorunensis*, SRP III. 58.; *Canonici Sambiensis*, SRP I. 280.

¹⁷ *Heinrici: Chronicon Livoniae. Scriptores rerum germanicarum in usum scholarium ex Monumentis Germaniae Historicis.* Ed. Georg Heinrich Pertz, Hannover 1874. VI. 6.

¹⁸ Uo. XI. 3.

Poroszföldre kiterjed.¹⁹ 1232 végén vagy 1233 elején azonban Christian püspök a pogány poroszok fogságába esett,²⁰ s ez a körülmény jelentősen elősegítette a Német Lovagrend helyzetének megerősödését. 1234. augusztus 3-án IX. Gergely pápa (1227–1241) a Szentszék tulajdonába vette mindazon földeket, amelyeket a lovagok meghódítottak vagy a jövőben meghódítanak, s mindezeket a Német Lovagrendnek adományozta, amely a pápai fennhatóság elismeréseként és a kapott privilégiumokért évi járadékot köteles fizetni Rómának.²¹ A következő évben a Christian püspök aktív közreműködésével alapított Dobrini Rend beolvadt a Német Lovagrendbe.²² 1237-ben a Német Lovagrend és a livóniai Kardtestvérek Rendje között jött létre unió.²³ 1238 késő őszen Swantopolk danzigi (gdański) fejedelem, aki a testvéreivel vívott hatalmi harcban a pogány poroszokkal szövetséget kötött, váltságdíj fejében elérte Christian püspök szabadon bocsátását.²⁴ A Német Lovagrend Swantopolk öccseit támogatta, így a porosz püspök fogságának megszüntetése a hatalmi küzdelem részét jelentette. A lovagok nem örültek Christian visszatérésének, mert a püspök korábbi pozíciója és jogosítványai visszaszerzésére törekedett, ami komoly feszültséget keltett a lovagrenddel.²⁵ A Német Lovagrend ugyanis a II. Frigyes császártól (1220–1250) 1226-ban²⁶ és IX. Gergely pápától 1234-ben²⁷ kapott privilégiumainak birtokában önálló tartományúrként lépett fel Poroszországban. Már uralmi területei kialakításának és megszervezésének folyamán igyekezett megelőzni azt, hogy tőle független uralmi területek jöjjenek létre. Ezért a nagy földbirtokokra támaszkodó szerzetesrendek, mint például a bencések vagy ciszterciek, poroszországi megtelepedését a legkevésbé sem támogatta.²⁸ A püspökkel fennálló viszály miatt a poroszországi hitélet és térítő tevékenység megszervezésében és működtetésében egyáltalán nem számolt a ciszterciek részvételével, akik már Christian fogsága idején kiszorultak a missziós tevékenységből.²⁹

¹⁹ PUB I,1. Nr. 83.

²⁰ Uo. Nr. 91.

²¹ Uo. Nr. 108.

²² Uo. Nr. 118.

²³ Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch. Vol. I. Hg. Friedrich Georg von Bunge. Reval–Riga 1852. (a továbbiakban: LUB) I. Nr. 149.

²⁴ PUB I,1. Nr. 133., 134., 136.

²⁵ Hartmut Boockmann: Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte. München 1981. 95.; Johannes Plinski: Die Probleme historischer Kritik in der Geschichte des ersten Preussenbischofs. Breslau 1903. 59., 72.

²⁶ PUB I,1. Nr. 56.

²⁷ Uo. Nr. 108.

²⁸ Fritz Gause: Die Gründung der Stadt Königsberg im Zusammenhang der Politik des Ordens und der Stadt Lübeck. *Zeitschrift für Ostforschung* 3:4. (1954) 526.

²⁹ Manfred Hellmann: Das Lettenland im Mittelalter. Münster–Köln 1954. 212.

A nagyon rövid múltra visszatekintő, 1216-ban alakult domonkos rend viszont már az 1221. évi generális káptalani ülésén Bolognában arról döntött, hogy a pogányok és az újonnan megtértek közötti misszió lesz a legfontosabb feladata.³⁰ Az első domonkos kolostor Swantopolk pomerán fejedelemnek (1215–1266) köszönhetően a porosz területekhez közel, 1227-ben Danzigban (Gdańsk) jött létre.³¹ A danzigi konventbe az 1223-ban alapított krakkói kolostorból jöttek szerzetesek.³² A ciszterciták helyett a Német Lovagrend a domonkosok Poroszországba jövetelét szorgalmazta. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott az a tény, hogy a balti térségben a bolognai generális káptalan döntése nyomán a domonkosok a kezdetektől fontos funkciót láttak el a keresztes hadjáratok szervezésében és a térítő tevékenységben, azaz a „kardmisszióban” és a „szómisszióban” egyaránt.³³ IX. Gergely pápa már 1230. szeptember 17-én és 1231. július 9-én azzal bízta meg a domonkosokat, hogy Németországban és Európa keleti részein hirdessenek keresztes hadjáratot a pogány poroszok ellen,³⁴ s felhívását 1232-ben kétszer is megismételte.³⁵ Az így összeverbuvált, jelentős létszámú keresztes had segítségével tudta a Német Lovagrend uralma alá vonni az első porosz törzsi területeket.³⁶ A balti térség pápai legátusa, Vilmos modenai püspök is erőteljesen támogatta az új szerzetesrendet, mely nemcsak a pogány balti népek, hanem az ortodox területeken is próbálkozott a katolikus térítéssel. Az 1220-as években például Kijevben domonkos konvent szerveződött, de a kijevi fejedelem 1233 táján bezárta ezt a kolostort.³⁷ Amikor 1246-ban a pápa felhatalmazta Albert Suerbeer rigai érseket, hogy rusz földre püspököt nevezzen ki, lényegében csak egy domonkos szerzetes

³⁰ William A. Hinnebusch: *The History of the Dominican order*. Vol. 1, *Origins and Growth to 1500*. New York 1966. 91–96.

³¹ Pommerell. UB Nr. 34., 36.; Werner Roth: *Die Dominikaner und Franziskaner im Deutsch-Ordensland Preußen bis zum Jahre 1466*. Königsberg 1918. 48.

³² Jürgen Sarnowsky: *Dominikaner und Franziskaner im Ordensland Preußen*. In: *Franciscan Organisation in the Mendicant Context. Formal and informal structures of the friars' lives and ministry in the Middle Ages*. Hg. Michael Robson – Jens Röhrkasten. Berlin 2010. 43–66.

³³ Anti Selart: *Die Bettelmönche im Ostseeraum zur Zeit des Erzbischofs Albert Suerbeer von Riga (Mitte des 13. Jahrhunderts)*. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa – Forschung* 56:4. (2007) 487.

³⁴ PUB I,1. Nr. 81., 84., 85.

³⁵ Uo. Nr. 87., 89.

³⁶ Dusburg, SRP I. 57–58.

³⁷ Olha Kozubska-Andrusiv: *The Dominicans in Thirteenth-Century Kievan Rus. History and Historiography*. *Annual of Medieval Studies at CEU* 9. (2003) 203–223.

személye jöhetett szóba püspökként.³⁸ Ugyanebben az évben IV. Ince pápa Danyilo halicsi fejedelemhez is két domonkost küldött tárgyalni.³⁹ Még Christian püspök fogsága idején, valamikor 1233 és 1238 között a Német Lovagrend Kulm városában domonkos rendházat alapított. Az ide érkező szerzetesek feltehetően a danzigi kolostorból származtak.⁴⁰ A második domonkos rendház 1238-ban Elbingben jött létre.⁴¹ Egy 1251. április 27-én kelt oklevélben az elbingi domonkos prior, Peter és három másik domonkos szerzetes szerepelt tanúként.⁴² A harmadik domonkos rendházat viszont Thorn városában majd csak negyed századdal később, 1263-ban alapították.⁴³ De Vilmos modenai püspök, pápai legátus támogatásával telepedtek meg a domonkosok Livóniában is, legelőször Rigában.⁴⁴ Az észtországi Reval (Tallin) városában 1239 táján, a livóniai Dorpatban (Tartu) pedig a 13. század végén.⁴⁵ Pommerellen földjén II. Mestwin fejedelem (1273–1294) 1289-ben Dirschau (Tczew) városában megalapította a második domonkos kolostort.⁴⁶

Annak, hogy a kezdeti lendület, azaz a kulmi és az elbingi domonkos rendház alapítása után a harmadikra, a thornira miért kellett 25 évet, egy negyedszázadot várni, feltehetően az volt az oka, hogy az 1230-as évek végére hűvösebbé vált a viszony a Német Lovagrend és a domonkosok között,

³⁸ Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953). Vol. I. Ed. Athanasius G. Welykyj. Romae 1953. (Analecta ordinis S. Basilii Magni, sectio 3, 2/1) Nr. 15.; LUB I. Nr. 190.

³⁹ Analecta vaticana 1202–1366. Ed. Jan Płaśnik, Cracoviae 1914. (Monumenta Poloniae Vaticana, 3. Editionum Collegii historici academiae litterarum Cracoviensis, 73) Nr. 46., 60.

⁴⁰ *Marian Biskup*: Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den anderen Orden in Preußen. Ritterorden und Kirche im Mittelalter. Ordines Militares IX. (1997) 65.; *Selart, A.*: Bettelmönche i. m. 486.; *Rafał Kubicki*: Die Rolle der Bettelorden im Ordensland Preußen. In: Cura Animarum. Seelsorge im Deutschordensland Preußen. Hg. Stefan Samerski, Köln–Weimar–Wien 2013. 75.

⁴¹ *M. Biskup*: Verhältnis des Deutschen Ordens i. m. 65.

⁴² Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525. Pars II.: Regesta Privilegiorum. Bearb. Erich Joachim, Hg. Walter Hubatsch. Göttingen 1950. (a továbbiakban: Regesta II.) Nr. 114.

⁴³ Codex Diplomaticus Warmiensis oder regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands. Vol. I–IV. Hgg. Carl Peter Woelky – Viktor Röhrich. Braunsberg 1874. (a továbbiakban: CDW) itt: I. Nr. 1.

⁴⁴ *Gertrud von Walther-Wittenheim*: Die Dominikaner in Livland im Mittelalter. Die natio Livoniae. Romae 1938. 6–8., 144–145.

⁴⁵ *Simon Tugwell*: Notes on the Life of St. Dominic. Archivum Fratrum Praedicatorum 68. (1998) 82., 111–116.; *Siiri Rebane*: Geschichte des Dominikanerklosters in Tartu (Dorpat). In: Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend. Hg. Riho Altnurme. Kiel 2001. 55–60.

⁴⁶ Pommerell. UB Nr. 452.

ami sok szempontból összefüggött a porosz egyházszervezet létrejöttével, kiépülésével. IV. Ince pápa (1243–1254) 1243. július 29-én kelt oklevelében felhatalmazta a Szentszék baltikumi legátusát, Vilmos modenai püspököt, hogy az eddigi egyetlen porosz püspökség helyett Poroszföldön három, Kulmerlandon pedig egy püspökséget hozzon létre („*tres in Prussia, et unam in terra Culmensi dioceses limitavit*”).⁴⁷ Egy nappal később írt levelében erről értesítette Christian püspököt,⁴⁸ aki ezzel elveszítette Poroszország püspökének méltóságát, amelyet 1215-től töltött be. A porosz területek több püspökségre osztásának terve azonban már sokkal hamarabb, Christian püspök fogsága idején, 1236-ban megfogalmazódott, de ekkor még nem realizálódott. Vilmos pápai legátus azonban már ekkor egyértelművé tette a Kúria kívánságát, hogy a majdani porosz püspökök a domonkosok közül kerüljenek ki.⁴⁹ A Német Lovagrend ezért az elbingi domonkos rendház megalapítása után már kevésbé volt érdekelt a domonkos rend további poroszországi térnyerésében.⁵⁰ Álláspontját erősítette az a körülmény is, hogy 1245. február 1-jén IV. Ince pápa visszahívta a Balti-tenger térségéből addigi legátusát, Vilmos püspököt, s helyére egy Heinrich nevű domonkos rendi szerzetest nevezett ki.⁵¹ De a négy porosz püspökség létrehozásáról szóló pápai döntést sem lehetett végrehajtani, mert 1242 őszén kitört a „hitehagyott” poroszok felkelése a Német Lovagrend ellen, amelyet Swantopolk danzigi fejedelem is támogatott.⁵² Csak a kulmi püspökséget sikerült viszonylag hamar, 1246-ban létrehozni, azt követően, hogy Christian püspök a lyoni zsinatról hazafelé tartva 1245. december 4-én meghalt.⁵³ A porosz felkelés és a kelet-pomerániai fejedelem támadása a Német Lovagrend és a katolikus egyház eddigi eredményeit, sikereit veszélyeztették, ezért a pápa átmenetileg eltekintett attól, hogy a porosz püspökségek élére mindenhol domonkos rendi püspökök kerüljenek. 1246. május 5-én úgy döntött, hogy Poroszország egyik egyházmegyéjében a lovagrend egyik paptestvére legyen a püspök.⁵⁴ Ez a pápai döntés azonban már azután született, hogy az első poroszországi püspök, a domonkos rendi Heidenreich elfoglalta tisztségét a

⁴⁷ PUB I,1. Nr. 143.

⁴⁸ Uo. Nr. 144.

⁴⁹ Uo. Nr. 125.

⁵⁰ *Biskup, M.*: Verhältnis des Deutschen Ordens i. m. 65.

⁵¹ PUB I,1. Nr. 164.

⁵² *Annalista Thorunensis*, SRP III. 59.

⁵³ *Krystyna Zielińska-Melkowska*: Świąty Chrystian–cysters–misyjny biskup Prus. *Nasza Przyszłość* 83. (1994) 51–52.; *Andrzej Radziwiński*: Die Kirche im Deutschordensland Preußen in den Jahren 1243–1525: Innere Struktur und Beziehungen zu den Landesherrn. In: *Das Reich und Polen*. Hgg. Alexander Patschovsky – Thomas Wünsch. (Vorträge und Forschungen 59.) Ostfildern 2003. 216.

⁵⁴ PUB I,1. Nr. 187.

kulmi püspökség élén.⁵⁵ 1246. október 6-án IV. Ince pápa újabb domonkost, egy bizonyos Wernert Ermland (Warmia) püspökévé nevezte ki,⁵⁶ jóllehet ez a terület ekkor még a Német Lovagrend és az egyház ellen fellázadt poroszok kezén volt. A lovagok nem nézték jó szemmel a domonkosok gyors térnyerését Poroszországban, ezért az 1240-es évektől inkább a ferencesek tevékenységét preferálták. Thornban már 1239-ben létrejött egy ferences kolostor, melynek szerzetesei kifejezetten a Német Lovagrend hívására érkeztek a Visztula mellé. Abban, hogy az 1250-es években hosszas viszály volt Heidenreich domonkos rendi kulmi püspök és a lovagrend között, kétségkívül szerepe volt annak, hogy a lovagok a domonkos rendházak helyett a ferences konventek létrejöttét támogatták.⁵⁷ Heidenreich kulmi püspök (1246–1264) alapította 1251-ben az első kulmi káptalant, melynek Ágoston-rendi regulát írt elő, és Kulmsee (Chelmża) lett a központja.⁵⁸ A harmadik domonkos rendház 1263. évi alapításában Neustadt Thorn városában elsősorban Heidenreich püspöknek volt nagy szerepe, de ehhez előbb meg kellett szereznie a Német Lovagrend jóváhagyását is. Az új domonkos kolostor alapításáért cserébe a püspök kénytelen volt beleegyezni abba, hogy a jövőben a káptalan tagjai a lovagrend papjainak sorából kerüljenek ki, azaz a káptalan a lovagrend inkorporált része legyen.⁵⁹ Ezt követően a Német Lovagrend és a domonkosok között ismét helyreállt a jó viszony, s a 14. század első harmadában a poroszországi domonkosok nem egyszer még a Szentszékkal szemben is a nagymester politikája mellett álltak ki. Az 1310. október 7-én, illetve 1335. szeptember 1-jén kelt oklevelekből ez egyértelműen kiderül.⁶⁰ Az egyértelmű politikai állásfoglalás mellett a poroszországi domonkosok gyakran szerepeltek a nagymester diplomáciai tárgyú okle-

⁵⁵ *Biskup, M.*: Verhältnis des Deutschen Ordens i. m. 65.

⁵⁶ *Monumenta Historica Poloniae*. Vol. I. (1217–1400). Ed. August Theiner. Romae 1860. (a továbbiakban: MHP) I. Nr. 87.

⁵⁷ *Biskup, M.*: Verhältnis des Deutschen Ordens i. m. 66.; *Selart, A.*: Bettelmönche i. m. 486.

⁵⁸ *Urkundenbuch des Bisthums Culm* Bd. I. (1243–1466). Hg. Carl Peter Woelky, Danzig 1885. Nr. 29.; *Johannes Hoelge*: Das Culmer Domkapitel zu Culmsee im Mittelalter. *Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft Masovia* 18. (1913) 134–161.; 19. (1914) 116–148.; *Karol Górski*: Das Kulmer Domkapitel in den Zeiten des Deutschen Ordens. Zur Bedeutung der Priester im Deutschen Orden. In: *Die geistlichen Ritterorden Europas*. Hg. Josef Fleckenstein – Manfred Hellmann. Sigmaringen 1980. 330.; *Andrzej Radziwiński*: Fundacja i inkorporacja kapituły katedralnej w Chelmży oraz załamanie się misji dominikańskiej w Prusach w połowie XIII W. *Zapiski Historyczne* 56. (1991) 7–24.

⁵⁹ *Tomas Jasiński*: Początki klasztoru franciszkanów toruńskich w XIII–XIV w. *Zapiski Historyczne* 54. (1989) 7–9.; *Biskup, M.*: Verhältnis des Deutschen Ordens i. m. 65.

⁶⁰ PUB II. Nr. 19.; PUB III. Nr. 20.

veleinek tanúiként vagy diplomatáiként is. Amikor például 1321. január 22-én Siegfried von Papau, a lovagrend képviselője tiltakozását fejezte ki a pápai udvar bírói eljárása miatt, ami a Német Lovagrend és Lengyelország közötti jogvitában⁶¹ előfordult, a thorni domonkos konvent két tagja, Johann prior és Peter lektor tanúskodott.⁶² 1339. március 31-én a Thorn városában folytatott lovagrendi–lengyel tárgyalásokról készült oklevélben a tanúk között Peter alperjel és Johann lektor is szerepelt.⁶³ 1338. december 4-én Dietrich von Altenburg nagymester Johann thorni perjelt bízta meg, hogy a Német Lovagrend nevében a lengyel királlyal tárgyaljon.⁶⁴

A német lovagrendi államban alapított domonkos kolostorok a domonkos rend lengyelországi rendtartományához tartoztak.⁶⁵ A kulmi, elbingi és thorni rendházakon kívül Poroszországban később már csak két újabb domonkos kolostor részesült. Az egyik 1335-ben az erlandi püspökségben lévő Gerdauen (Szelesznodorosznij) városában,⁶⁶ a másik pedig 1407-ben Nordenburgban (Krilovó).⁶⁷ A litván határvidékhez közel fekvő nordenburgi rendház ellátása azonban lehetetlennek bizonyult, ezért 1428-ban Paul von Rusdorf nagymester (1422–1441) engedélyezte az ottani konventnek, hogy átköltözzenek a gerdaueni kolostorba, ahol megélhetésük biztosítására halászati jogot adott neki a környező tavakban.⁶⁸

A domonkosok két legfontosabb rendháza a lovagrendi államban a thorni és – azt követően, hogy 1309-ben Pommerellen is a lovagok fennhatósága alá került – a danzigi rendház volt. Már 1344. október 29-én a poroszországi domonkos apátok közösen írtak levelet Danzig város magisztrátusának, hogy engedélyezze a danzigi kolostor bővítését.⁶⁹ A domonkosoknak saját iskolarendszerük is volt Poroszországban. Minden konvent működtetett egy iskolát, ahol a *novicius*oknak és a fiatal szerzeteseknek latin

⁶¹ A Német Lovagrend és Lengyelország közötti perről l. *Sylvain Gouguenheim*: Le procès pontifical de 1339 contre l'Ordre Teutonique. *Revue Historique* 131:3. (2008) 569–573.; *Helena Chłopocka*: Procesy Polski z zakonem krzyżackim w XIV wieku. Studium Źródłoznawcze. Poznań 1967.

⁶² PUB II. Nr. 312.

⁶³ PUB III. Nr. 233.

⁶⁴ Uo. Nr. 205.

⁶⁵ *Kubicki, R.*: Die Rolle der Bettelorden im Ordensland Preußen i. m. 75.; *Jerzy Kłoczowski*: Dominicans of the Polish Province in the Middle Ages. In: *The Christian Community of Medieval Poland*. Ed. Jerzy Kłoczowski. (Polish Historical Library 2.) Wrocław 1981. 73–118.

⁶⁶ *Max Toeppen*: Historisch-comparative Geographie von Preussen. Nach den Quellen, namentlich auch archivalischen. Gotha 1858. 241.

⁶⁷ *Kubicki, R.*: Die Rolle der Bettelorden im Ordensland Preußen i. m. 75.

⁶⁸ *Biskup, M.*: Das Verhältnis des Deutschen Ordens i. m. 68.

⁶⁹ *Paul Simson*: Geschichte der Stadt Danzig bis 1626. Vol. III. Urkunden bis 1626. Danzig 1918. Nr. 79.

nyelvet, prédikációkat, liturgiát és vallásos énekeket tanítottak. Az oktatásban a latin nyelv volt a legfontosabb, ezért a domonkos terminológiában ezeket az iskolákat *studium grammaticae*nek nevezték. A szerzetesek ezután általában nyolcéves ún. *studium artium*ot, vagy *studium logicae* tanulnak, de ezt már nem mindegyik kolostorban tanították. Ilyen egymásra épülő oktatást végző *studium particulare theologiae*nek nevezett iskola legkorábban Thornban jött létre, de itt is csak a 15. század első felében, majd 1447-ben Elbingben, 1450-ben pedig Danzigban. Ezekbe a *studium particulare theologiae*be a kolostori iskolák tanulói közül a domonkos tartományi káptalan válogatta ki azokat, akik továbbtanulhattak.⁷⁰ 1447 és 1468 között például a poroszországi domonkos kolostorokból 19 szerzetest küldtek a thorni rendházba tanulni.⁷¹ A poroszországi domonkosok közül többen az európai egyetemekre is mentek továbbtanulni.⁷² 1447 és 1520 között Elbingből 18, Danzigból 14, Thornból 12 domonkost küldtek külföldi egyetemre tanulni. Többségük Bologna, Padua és Párizs egyetemeire iratkozott be.⁷³ De arra is volt példa, hogy egyetemet végzettek léptek be a domonkos rendbe, és ezt követően kerültek Poroszországba. Johannes Schwarcze thorni domonkos például, mielőtt szerzetes lett volna, 1432-ben a lipcsei egyetemre iratkozott be.⁷⁴ A poroszországi domonkos kolostorok figyelemreméltó könyvtárral is rendelkeztek. A 15. század végén például a danzigi konventnek mintegy 700 kódexből álló könyvtára volt, a thorni kolostor könyvtálmánya pedig közel 300 kötetet tett ki.⁷⁵

Az 1239-ben Altstadt Thornban létrejött ferences kolostor után 1257-ben a Német Lovagrend Kulm városában is alapított ferences rendházat. Mindkét konvent a cseh–lengyel ferences rendtartományhoz tartozott, majd

⁷⁰ Kubicki, R.: Die Rolle der Bettelorden im Ordensland Preußen i. m. 88–89.

⁷¹ Acta Capitulum Provinciae Poloniae Ordinis Praedicatorum. Vol. 1 (1225–1600). Ed. Romanus Fabianus Madura, Roma 1972. (a továbbiakban: ACP) 30–31., 40., 49., 61., 70., 81., 93.

⁷² Zenon Hubert Nowak: Die Rolle der Gelehrten in der Gesellschaft des Ordenslandes Preußen. In: Gelehrte im Reich. Zur Sozial- und Wirkungsgeschichte akademischer Eliten des 14. bis 16. Jahrhunderts. Hg. Rainer Christoph Schwinges. Berlin 1996. 219.

⁷³ Janusz Tandecki: Intellektuelle Eliten in den Großstädten des Deutschordensstaates Preußen im Mittelalter. In: Vergangenes in Erinnerung rufen... Beiträge zur Kulturgeschichte des Königlichen Preußens. Hgg. Liliana Lewandowska, Katarzyna Szczerbowska-Prusevicius. Berlin 2014. 16.

⁷⁴ Księga Ławnicza Starego Miasta Torunia (1387–1450). Teil II, wydali Karola Ciesielska – Janusz Tandecki. Toruń 1993. Nr. 639., 1286., 1380.

⁷⁵ Ralf G. Päsler: Deutschsprachige Sachliteratur im Preußenland bis 1500. Untersuchungen zu ihrer Überlieferung. Köln 2003. 70–72.

az 1260-as években a szász rendtartományhoz kerültek.⁷⁶ A harmadik ferences kolostor majd' negyven évvel később, a porosz területek meghódítása, és a Német Lovagrend uralmának megszilárdulása után, 1296-ban az ermlandi püspökség földjén, Braunsberg (Braniewo) városában jött létre. Alapítója Heinrich Fleming ermlandi püspök volt, de az alapítást a lovagrend is támogatta.⁷⁷ A ferencesek jobban szolgálták a Német Lovagrend tartományúri hatalmi érdekeit, mint a domonkosok. Így például a lovagok 1257-ben, amikor Kulmban megalapították a második ferences konventet, egyúttal jogot kaptak a pápától arra, hogy a ferencesek közül maguk válasszák ki azokat a szerzeteseket, akiket keresztes hadjárat meghirdetésére akartak felkérni.⁷⁸ Az 1260-as években a Szentszék több alkalommal is úgy rendelkezett, hogy a ferencesek Poroszországban és Livóniában a Német Lovagrend érdekei szerint voltak kötelesek tevékenykedni.⁷⁹ Feltehetően ezzel összefüggésben adományozott Anno von Sangerhausen nagymester 1263. április 2-án Neustadt Thornban, a malompatak mellett a ferenceseknek egy telket, és jogot arra, hogy a konvent ellátására Kulmerland tartomány vizeiben mindenhol szabadon halászhassanak.⁸⁰ II. Mestwin danzigi fejedelem 1282-ben a Visztula melletti Neuenburgban (Nowe) szintén alapított ferences kolostort.⁸¹ A források alapján úgy tűnik, hogy a ferences rend a thorni konvent mellett, amely alá a poroszországi ferences kolostorok tartoztak, a másik Visztula melletti rendháznak, a neuenburginak szánt komolyabb szerepet. 1336. szeptember 15-én például Werner fráter, a ferences rend szászországi rendtartományának előjárója, Nicolaus *custos*, a rend poroszországi vezetője és Gerhard, a neuenburgi gvardián a Német Lovagrend engedélyével a neuenburgi kolostor bővítéséről, falainak átépítéséről és megerősítéséről döntött.⁸² A 14. században folytatódott Poroszországban a ferencesek megtelepedése. Heinrich Dusemer nagymester (1345–1351) 1349-ben a litvánok felett aratott győzelem után, hálát adva Istennek, a Pregel folyó melletti Wehlau (Sznamjenszk) városában alapított ferences kolostort.⁸³ 1364-ben Johann ermlandi püspök újabb ferences kolostort alapított Wartenburgban (Barczewo),⁸⁴ így a 14. század végére az erm-

⁷⁶ Hans Niedermeier: Die Franziskaner in Preußen, Livland und Litauen im Mittelalter. *Zeitschrift für Ostforschung* 27. (1978) 5–10.

⁷⁷ Biskup, M.: Das Verhältnis des Deutschen Ordens i. m. 66.

⁷⁸ PUB I,2. Nr. 14.

⁷⁹ Uo. Nr. 130., 241., 248., 250.; LUB I. Nr. 391.

⁸⁰ PUB I,2. Nr. 19.

⁸¹ Kubicki, R.: Die Rolle der Bettelorden im Ordensland Preußen i. m. 76.

⁸² PUB III. Nr. 79.

⁸³ Kubicki, R.: Die Rolle der Bettelorden im Ordensland Preußen i. m. 76.

⁸⁴ Wigand von Marburg: Chronicon seu Annales Wigandi Marburgensis, SRP II. 144.

landi egyházmegyében három ferences konvent is működött: Braunsbergben, Wehlauban és Wartenburgban.⁸⁵ 1409-ben Ulrich von Jungingen nagymester (1407–1410) a porosz–litván határvidéken, Ragnitban (Nyeman) az ottani lovagrendi vár mellett akart ferences kolostort alapítani,⁸⁶ de a Poroszország és a lengyel–litván állam között kirobbant ún. „nagy háború”⁸⁷ miatt ez megghiúsult. 1419-ben Rechtstadt Danzigban maga a városi tanács alapított ferences rendházat, amelyet Michael Kuchmeister nagymester (1414–1422) is a kezdetektől támogatott.⁸⁸ A lovagrendi államban mindegyik ferences kolostor a thorni székhelyű *custodiához*, azon keresztül pedig a szász rendtartományhoz kapcsolódott. A domonkosokhoz hasonlóan a ferences konventek is rendelkeztek kolostori iskolákkal és könyvtárakkal. A 15. század végén például a thorni rendház könyvtára 768, a danzigi több mint 1000, a wehlai 523, a braunsbergi pedig kb. 300 kódexből állt.⁸⁹

A Német Lovagrend államában, azaz Poroszországban és Livóniában egyaránt, a koldulórendek a 13–14. században elsősorban hittérítőként, misszionáriusként tevékenykedtek, s ennek érdekében egyes szerzetesek a különböző balti népek nyelvét is megtanulták.⁹⁰ Egy Nicolaus nevű domonkos szerzetes például, akit 1246-ban említenek Poroszországban, beszélte a porosz nyelvet.⁹¹ A 13. századi Livóniában szintén egy domonkos szerzetes, egy bizonyos Sinderamus tanulta meg a helyiek, azaz a lettek nyelvét,⁹²

⁸⁵ Toeppen, M.: Historisch-comparative Geographie i. m. 242.

⁸⁶ Biskup, M.: Das Verhältnis des Deutschen Ordens i. m. 69.

⁸⁷ Erről a háborúról l. pl. *Sven Ekdahl*: Die „Banderia Prutenorum” des Jan Długosz – eine Quelle zur Schlacht bei Tannenberg 1410. Göttingen 1976.; *Uő*: Die Schlacht bei Tannenberg 1410. Quellenkritische Untersuchungen. Bd. I. Einführung und Quellenlage. (Berliner Historisch Studien 8/1.) Berlin 1982.; *Uő*: Tannenberg/Grünwald – in politisches Symbol in Deutschland und Polen. *Journal of Baltic Studies* 22. (1991) 271–324.; *Stefan Maria Kuczyński*: Bitwa pod Grunwaldem. Katowice 1985.; *Andrzej Nadolski*: Grunwald. Problemy wybrane. Olsztyn, 1990.; *Font Márta*: A Német Lovagrend alkonya. Pécs 1997. 73–144.; *Tadeusz Grabarczyk*: Armia króla Władysława Jagiełły w drodze pod Grunwald. In: *Annales Universitatis Pedagogiae Cracoviensis* 99. Studia Historica XI wydanie specjalne. Bitwa pod Grunwaldem w historii i tradycji Polski i Litwy. wydał Jerzego Rajmann. Kraków 2011. 7–25.; *Pósán László*: A Német Lovagrend és a lengyel–litván állam közötti „nagy háború” (1409–1411). *Hadtörténelmi Közlemények* 124:1. (2011) 3–30.

⁸⁸ Biskup, M.: Das Verhältnis des Deutschen Ordens i. m. 69.

⁸⁹ Päsler, R. G.: Deutschsprachige Sachliteratur i. m. 70.

⁹⁰ Leonhard Lemmens: Geschichte der Franziskanermissionen. (Missionsgeschichtliche Abhandlungen und Texte 12.) Münster 1929. 51–52.

⁹¹ Kurt Forstreuter: Die Gründung des Erzbistums Preussen 1245/1246. Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg 10. (1960) 26.

⁹² Selart, A.: Die Bettelmönche i. m. 495.

amely sok szempontból hasonlított a poroszok nyelvére.⁹³ 1241-ben két német ferences szerzetesről, Konrádról és Dietrichről írták azt, hogy ismerték az észti nyelvet.⁹⁴ A koldulórendek baltikumi missziós tevékenységét igazolja Gediminas litván nagyfejedelem több, 1323-ban kelt levele is. Ekkor, 1323 májusában a litván uralkodó arról tájékoztatta a ferences és domonkos rendeket, továbbá Lübeck, Rostock, Stralsund, Greifswald és Stettin városokat, hogy koldulórendi kolostorok alapításával szeretné előmozdítani országában a kereszténység elterjedését.⁹⁵ 1324-ben a pápai legátus is írt a litván nagyfejedelem megkeresztelkedési szándékáról.⁹⁶ Gediminas udvarában ekkor több katolikus szerzetes is tevékenykedett. A pápai legátus 1324. évi levele Heindrich és Bertold ferences, valamint Michael domonkos szerzeteseket említette.⁹⁷

A kereszténység terjesztése, a missziós munka mellett a koldulórendeknek fontos szerepe volt Poroszország vallási életében is. A Német Lovagrend például a 15. század elejétől évente átlagosan két-két márka összeggel támogatta a különböző kolostorokat, hogy a harcokban elesett lovagrendi testvérek lelki üdvéért rendszeresen misét tartsanak.⁹⁸ A porosz városokban lévő kolostorok mellett általában egy-egy vallásos testvériség (*fraternitas, confraternitas*) is szerveződött az adott rendház támogatására, a szerzetesek pedig a társaság tagjainak üdvösségéért imádkoztak. A vallásos testvériségek az esetek többségében céhes szervezeti kereteket jelentettek. A danzigi domonkosok mellett például 1357-ben a helyi mészáros céh tűnt fel támogatóként, majd 1386-ban a visztulai vízi szállítást végző hajósok céhe is tagja lett a kolostori *fraternitas*nak, s évente 30 márkát, továbbá 2 hordó heringet adtak a konventnek, hogy ott egész évben, minden nap misét mondjanak a hajócéh tagjainak lelki üdvéért. Az elbingi domonkosok a Visztula-öbölben fuvarozó hajósokkal álltak szorosabb kapcsolatban. A thorni domonkosok 1401-ben a helyi halászcéhvel kötöttek hasonló tartalmú szerződést.⁹⁹ A thorni ferences kolostor legfőbb támogatója a helyi kesz-

⁹³ *Bojtár Endre*: Bevezetés a baltisztikába. Budapest 1997. 157.

⁹⁴ LUB III. Nr. 169.

⁹⁵ LUB II. Nr. 688., 689., 690.

⁹⁶ *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gediminne illustrans*. Gedimino laiškai, parengė Stephen C. Rowell. Vilnius 2003. Nr. 54.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ *Das Marienburger Treßlerbuch der Jahre 1399–1409*. Hg. Erich Joachim. Königsberg 1896. (a továbbiakban: TB) 30., 83., 122., 182., 266., 319., 358., 402., 435., 502., 571.

⁹⁹ *Kubicki, R.*: Die Rolle der Bettelorden im Ordensland Preußen i. m. 82–83.

tyű- és táskakészítő, valamint méhésztársaság volt.¹⁰⁰ A koldulórendi kolostorok a városi céhek mellett magánszemélyekkel, polgárokkal és vidéki földbirtokosokkal is kötöttek hasonló megállapodásokat. Katherina Fryenstadt thorni polgárnő például 1401-ben 10 márkát adott az ottani ferences konventnek, hogy lelki üdvéért imádkozzanak.¹⁰¹ Peter Furstenau thorni polgár egy házat adományozott Johannes Oghardus ferences szerzetesnek azzal, hogy annak halála után az ingatlan a Szent Katalin-templomra szálljon.¹⁰² A thorni domonkosok 1372-ben a kulmerlandi világi birtokosok, a danzigi ferencesek pedig 1476-ban a Danzig környéki nemesek körében találtak jelentősebb számú támogatóra.¹⁰³ 1439. május 15-én Johannes Armknecht thorni polgár városa ferences kolostorának 4,5 hold legelőt adományozott.¹⁰⁴ Egy város és az ottani szerzetesrend együttélése azonban nem mindig volt felhőtlen. A kolostor ugyanis nem tartozott a városi közösségbe, annak kötelezettségei, jogi keretei rá nem vonatkoztak, ugyanakkor fizikai elhelyezkedéséből adódóan részese volt a városi életnek. Braunsberg (Braniewo) városában például már 1296-ban elégedetlenség támadt, mert Heinrich ermlandi püspök városi telket akart adományozni a ferenceseknek, hogy ott rendházat építsenek, viszont az 1284. évi alapító oklevelében még azt ígérte, hogy a polgárok beleegyezése nélkül semmilyen szerzetesrendet sem telepít a városba.¹⁰⁵

A harmadik koldulórend, a karmeliták a domonkosokkal és a ferencesekkel összehasonlítva nem játszott különösebb szerepet Poroszországban. Ez minden bizonnyal összefüggésben lehetett azzal, hogy a karmeliták csak 1326-ban váltak azonos helyzetűvé a két másik koldulórenddel,¹⁰⁶ és nem nagyon vettek részt az egyházpolitikai vagy teológiai vitákban sem.¹⁰⁷

¹⁰⁰ *Piotr Oliński*: Najstarsze źródła toruńskiego bractwa religijnego kaletnisków, torebkarzy i rękawiczników z przełomu XIV i XV wieku. *Zapiski Historyczne* 62:4. (1997) 123–132.

¹⁰¹ *Kirchliches Urkundenbuch der Neustadt Thorn 1263–1455*. Hg. Arthur Semrau. *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn* 38. (1930) 65–126. Nr. 17.

¹⁰² *Kirchliches Urkundenbuch der Neustadt Thorn i. m.* Nr. 32.

¹⁰³ *Kubicki, R.*: Die Rolle der Bettelorden im Ordensland Preußen i. m. 84.

¹⁰⁴ *Kirchliches Urkundenbuch der Neustadt Thorn i. m.* Nr. 65.

¹⁰⁵ *Marc Schmidt*: Mauer und Brücke. Zum Verhältnis der Bischöfe von Ermland zu ihren Residenzstädten Braunsberg und Heilsberg. In: *Bischof und Bürger. Herrschaftsbeziehungen in den Kathedralstädten des Hoch- und Spätmittelalters*. Hgg. Uwe Grieme – Nathalie Kruppa – Stefan Pätzold. Göttingen 2004. 301–303.

¹⁰⁶ *Imke Scharlemann*: Bettelorden und Stadt – Ansiedlung, Aufgaben und Ansehen. In: *Die Macht der Städte. Von Antike bis zur Gegenwart*. Hg. Michael Gehler. Hildesheim–Zürich–New York 2011. 303.

¹⁰⁷ *Lexikon des Mittelalters*. Hg. Norbert Angermann, München, 1991. 998.

A lovagrendi államban egyedül Danzigban volt rendházuk, amelyről csak a 15. századból van néhány említés. A *Libri Iuvenis Civitatis Gedanensis* például 1418-ban feljegyezte, hogy a danzigi karmelita konvent priorja, Jacob Kuersener 100 márka kölcsönt adott Nicolaus Treger plébánosnak.¹⁰⁸ 1467-ben ennek a kolostornak a közelében alakult meg a második danzigi begina közösség.¹⁰⁹

A források tanúsága szerint az 1420-as évek végén, az 1430-as évek elején hűvösebbé vált a viszony a politikai hatalmat gyakorló Német Lovagrend, valamint a poroszországi koldulórendek, különösen a domonkosok között. Ez összefüggésben lehetett a lovagrendi államban egyre erőteljesebben megnyilvánuló és terjedő népi vallásossággal,¹¹⁰ illetve a korszakban sok helyen megjelenő huszita nézetekkel, melyek gyakran össze is keveredtek egymással. A középkor legképzettebb teológusainak számító koldulórendi szerzetesek igyekeztek fellépni mindezzel szemben, ugyanakkor a helyi plébánosok prédikációikban a hívek ismereteihez és elvárásaihoz igazodóan fogalmaztak. Emiatt a domonkos és ferences szerzetesek egyre több poroszországi városi templom papját illették kritikával. Egy 1430. december 15-én kelt oklevél szerint a thorni ferencesekkel szemben Johannes kulmi püspök vette védelmébe a thorni plébánost, akit eretnek nézetek terjesztésével gyanúsítottak meg.¹¹¹ A kérdésben 1430. december 21-én V. Márton pápa (1417–1431) is megszólalt, és megbízta Leslau püspökét, hogy vizsgálja ki a domonkosok és a ferencesek vádjait, hogy valóban huszita tanokat képvisel-e Andreas Pfaffendorf thorni plébános.¹¹² A thorni domonkosok kezdeményezésére a pápa 1430-ban egy thorni domonkos szerzetest, Peter Wichmannt kinevezte *inquisitor heretice pravitatis*nak Leslau (Włocławek), Kulm, Pomesania és Ermland püspökségekre,¹¹³ aki határo-

¹⁰⁸ *Libri Iuvenis Civitatis Gedanensis/Księgi Młodego Miasta Gdańska 1400–1455*, wydali Krzysztof Kopiński – Piotr Oliński (Towarzystwa naukowe w Toruniu, Fontes 100.) Toruń 2008. Nr. 144.

¹⁰⁹ Ernst Manfred Wermter: Die Beginen im mittelalterlichen Preußenlande. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* 33. (1969) 44.; Theodor Hirsch: Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig. Danzig 1843. 311.

¹¹⁰ Erről l. Stefan Kwiatkowski: Der Deutsche Orden und die Gestaltung des Volkschristentums in Preußen um die Wende vom 14. zum 15. Jahrhundert. *Ordines Militares VII.* (1993) 99–106.; Anneliese Triller: Die Heilige Dorothea von Montau in ihrem Verhältnis zum Deutschen orden und die Deutschordensmitglieder im Kanonisationsprozess Dorotheas 1404–1406. In: Von Akkon bis Wien. Studien zur Deutschordensgeschichte von 13. bis zum 20. Jahrhundert. Hg. Udo Arnold. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 20.) Marburg 1978. 76–83.

¹¹¹ Kirchliches Urkundenbuch der Neustadt Thorn i. m. Nr. 46.

¹¹² Uo. Nr. 47.

¹¹³ Uo. Nr. 58.

zottan fellépett Andreas Pfaffendorf thorni plébánossal szemben,¹¹⁴ és aki egyúttal a Német Lovagrend tagja is volt.¹¹⁵ A viszály néhány évvel korábbra visszanyúló, a szóban forgó személyeket közvetlenül érintő vonatkozásokkal is rendelkezett. V. Márton pápa még 1427-ben a thorni plébánost bízta meg azzal, hogy Poroszországban keresztes hadat hirdessen a cseh husziták ellen. Ez konfliktust okozott a domonkosokkal, akik a maguk előjogának tartották a keresztes propaganda megvalósítását, nem utolsósorban azért, mert a keresztes eszme anyagi támogatásának lehetősége miatt az komoly pénzügyi bevétellel is kecsegtetett.¹¹⁶ Nem sokkal ez előtt ugyanis ez az ügy már feszültséget okozott a lovagrend és a pápai Kúria között. 1427 elején a Szentszék még egy danzigi domonkos szerzetest, Gerhard Bandsnydert bízott meg azzal, hogy hirdessen keresztes hadat a husziták ellen, és az erre vállalkozóknak vagy a hadjáratot támogatóknak pedig bűnbocsánatot. A nagymester nehezményezte, hogy ehhez sem tőle, sem pedig a poroszországi püspököktől senki sem kért engedélyt, de leginkább azt, hogy a keresztes prédikációk során tett pénzadományokat Bandsnyder ki akarta vinni az országból, hogy átadja a harcokban ténylegesen részt vevő brandenbúrgi őgrófnak.¹¹⁷ A lovagrend rosszallása miatt a Kúria a domonkosok helyett a lovagrendi papot, a thorni plébánost, Pfaffendorft bízta meg a husziták elleni fellépés poroszországi szervezésével, a domonkos rend azonban nem fogadta el ezt a döntést, és Peter Wichmann vezetésével keresztes prédikációkat rendeztek. 1430 elején Johann kulmi püspök eltiltotta ugyan Wichmant és társait a husziták elleni keresztes háború propagálásától, de ez eredménytelennek bizonyult, mert a domonkosok vitatták a püspök illetékességét, tekintettel arra, hogy ő is a lovagrend papja volt.¹¹⁸ Nikolaus Pnyewy, a domonkosok lengyel rendtartományának előjárója arra kérte Paul von Rusdorf nagymestert, hogy addig ne tegyen semmit az ügyben, amíg ő maga személyesen meg nem érkezik Poroszországban, ennek idejét azonban még nem tudta megmondani, mert a levél írásakor még beteg feküdt Krakkóban.¹¹⁹

¹¹⁴ Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie. Hg. Kurt Forstreuter, Hans Koeppen. Vol. I–VI. Göttingen 1961–1976. (a továbbiakban: Berichte) itt: IV. Nr. 117–119., 123–124., 135., 197., 209., 218., 275., 358., 377., 666., 735., 789.

¹¹⁵ *Sarnowsky, J.*: Dominikaner und Franziskaner im Ordensland Preussen i. m. 51.

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ CDW IV. Nr. 179.

¹¹⁸ Berichte IV. Nr. 117–119. (1430. április 28–29.) és 123–124. (1430. május 2–3.).

¹¹⁹ Uo. Nr. 135.

A Német Lovagrend ugyan nem támogatta Poroszországban a bencés vagy ciszterci kolostorok megjelenését, de azt követően, hogy 1309-ben uralmát kiterjesztette a keresztény Kelet-Pomerániára (Pommerellen) is, több cisztercita rendház is a fennhatósága alá került. Itt Pommerellenben a ciszterciek már évtizedekkel a lovagrendi uralom előtt megvetették a lábukat. I. Sambor danzigi fejedelem (1180?–1208) a székhelye közelében, 1186-ban alapította az olivai kolostort, mely a 14. század elejére már kiterjedt földbirtokokkal, 60 faluval és számos kiváltsággal rendelkezett.¹²⁰ 1209. április 24-én I. Mestwin fejedelem (1208–1220) újabb kolostort alapított Zuckauban, melynek fenntartására 9 falut adományozott.¹²¹ A zuckaui rendház azonban nem ciszterci, hanem premontrei kolostor volt, s nem is szerzetesek éltek ott, hanem apácák. A 13. század folyamán a premontrei kolostorhoz tartozó birtokok is újabb adományokkal bővültek.¹²² 1276-ban a danzigi fejedelem Pelplinben létrehozta Pommerellen második ciszterci apátságát, amelyhez 25 falut rendelt, és engedélyezte, hogy a szerzetesek vízimalmot építsenek.¹²³ A zuckaui premontrei zárda konkurenciájaként az olivai ciszterci apátság a 13. század közepén Zarnowitz-ban (Żarnowiec) ciszterci zárdát hozott létre, melynek ellátására a birtokaiból átengedett 8 falut.¹²⁴ A ciszterci férfi és női kolostorokkal (Oliva, Pelplin, Zarnowitz) és a premontrei apácázárdával (Zuckau) a Német Lovagrend alapvetően jó viszonyt tartott fenn. Karl von Trier nagymester például már 1312-ben megerősítette Oliva és Pelplin kiváltságait és birtokait. Mindkét ciszterci apátság támogatta a lovagrendet, amikor 1313-ban a rigai érsekkel folytatott háborúskodás miatt a pápa kiátkozással fenyegette meg a lovagokat.¹²⁵ 1380-ban a szászországi Johann Deterhus vezetésével 12 karthauzi szerzetes jött Poroszországba, ahol egy Johann von Russoczin nevű birtokos saját költségén kolostort alapított számukra Danzig közelében.¹²⁶

Pommerellenben a ciszterciek 1186. évi megjelenését egy szerzetes lovagrend, a johanniták 1198. évi megtelepedése követte,¹²⁷ akiknek birtokai a 13. századi és 14. század elején tett újabb adományoknak köszönhető-

¹²⁰ Az olivai kolostornak tett adományokról l. Pommerell. UB Nr. 17., 25., 32., 39., 46., 62., 101.

¹²¹ Pommerell. UB Nr. 14.

¹²² Uo. Nr. 67., 71.

¹²³ Uo. Nr. 282.

¹²⁴ *Biskup, M.*: Das Verhältnis des Deutschen Ordens i. m. 63.

¹²⁵ *Józef Śliwiński*: Polityka gospodarcza Zakonu Krzyżackiego w Prusach wobec cystersów w pierwszej połowie XIV w. Olsztyn 1982. 2–6.

¹²⁶ *Theodor Hirsch*: Geschichte des Karthäuser Kreises bis zum Aufhören der Ordensherrschaft. *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 6. (1882) 87–88.

¹²⁷ Pommerell. UB Nr. 9.

en szintén jelentősen növekedtek.¹²⁸ 1309 után a Német Lovagrend egyfajta protektorátust gyakorolt a kelet-pomerániai johanniták felett, ami komoly politikai védelmet jelentett, mert a tizedfizetés kérdése miatt a johanniták komoly viszályban álltak Leslau püspökével. Az 1310-es években a johannita lovagok többször is betörték a leslaui püspök Dirschau (Tczew) környéki, azaz pommerelleni birtokaira, amiért 1320-ban egyházi bírósági per is indult ellenük. 1321-ben az egyházi bíróság a püspöknek ítélte a johanniták minden lengyelországi és kelet-pomerániai birtokát, de a Német Lovagrendnek köszönhetően a lovagrendi államban ezt az ítéletet nem hajtották végre. Ennek tudatában például az olivai ciszterci kolostor 1321. március 18-án fenntartások nélkül megvásárolta a johanniták egyik malmának cenzusjövedelmét.¹²⁹ 1330-ban a leslaui püspök és a Német Lovagrend ugyan megegyezett egymással, de a johanniták ügye továbbra is függőben maradt, s csak 10 évvel később, a Német Lovagrend nagymesterének közvetítésére mondtak le kölcsönösen a másik féllel szembeni erőszakos fellépésről. A Német Lovagrend ortalma alatt a pommerelleni johanniták az 1330-as évektől komoly telepítő tevékenységbe kezdtek birtokaikon.¹³⁰ 1349/1350-ben a johannitáknak a pelplini ciszterci kolostorral is volt határvitája, amelyben a nagymester végül a kolostor javára ítélt, de a ciszterciek kötelesek voltak „bánatpénzt” fizetni a johannitáknak.¹³¹ Eberhard pelplini apát 1350. július 4-én 150 márkát fizetett a János-lovagok pommerelleni tartományi elöljárójának.¹³² 1366. március 6-án a johannita lovagrend nagykáptalana engedélyezte a németországi priornak, hogy IV. Károly császár (1355–1378) római útja miatt, amely komoly kiadással járt, a rend pénzügyi helyzetének rendezésére egyes birtokokat eladjon.¹³³ Az eladásra szánt javak között szerepeltek a pommerelleni birtokok is, amelyeket a Német Lovagrend vásárolt meg 1370. június 25-én 10 265 márka ezüstért.¹³⁴

Ha a ciszterci vagy bencés férfi kolostorok poroszországi elterjedését nem is, a ciszterci és bencés apácákkal kapcsolatban nem voltak a Német Lovagrendnek fenntartásai, azokat a kezdetektől támogatta. A lovagok már 1266-ban Kulmban ciszterci regulát követő apácazárdát alapítottak, amelyről a későbbi források is gyakran szót ejtettek.¹³⁵ Az apácakolostorok alapí-

¹²⁸ Uo. Nr. 10., 11., 23., 42., 63., 64., 425., 444., 663.

¹²⁹ PUB II. Nr. 330.

¹³⁰ PUB I,2. Nr. 843.; PUB III. Nr. 39., 43.; PUB IV. Nr. 16., 591., 534.

¹³¹ PUB IV. Nr. 481., 594.

¹³² Regesta II. Nr. 815.

¹³³ Uo. Nr. 941.; *Walther Hubatsch*: Der Johanniterorden in Ost- und Westpreußen. *Zeitschrift für Ostforschung* 21:1. (1972) 9.

¹³⁴ Regesta II. Nr. 964., 967., 969.; PUB VI. Nr. 864.

¹³⁵ *Biskup, M.*: Das Verhältnis des Deutschen Ordens i. m. 67. Liber memoriarum Colmensis civitatis Nr. 8., 16., 92., 370.

tásában különösen erős volt a vallásos indíttatás. Karl von Trier (1311–1324) nagymester például 1311-ben a litvánok felett aratott győzelem alkalmából alapított Altstadt Thorn városában bencés apácazárdát,¹³⁶ majd Dietrich von Altenburg nagymester (1335–1341) Neustadt Thornban ciszterci apácakolostort is. A két thorni zárdá közül azonban a bencés regulájú a későbbiekben jóval több támogatásban részesült. Werner von Orseln nagymester (1324–1330) 1328. január 1-jén például 4 falut adományozott a bencés apácáknak.¹³⁷ Altstadt Thorn apácái 1330. május 15-én megkapták Schönwalde, majd 1345-ben Swierczynko falu plébániatemplomának patrónusi jogát.¹³⁸ Még a Neustadt Thornban ciszterci zárdát alapító Dietrich von Altenburg nagymester is a bencés zárdát preferálta, mert Neustadt Thorn város plébániatemplomának patrónusi jogát a bencés apácáknak adományozta.¹³⁹ 1391-ben Thorn két városának bencés és ciszterci zárdái egyesültek, pontosabban Neustadt Thorn zárdája beolvadt Altstadt Thorn bencés kolostorába.¹⁴⁰ Részben ezzel függött össze az, hogy 1397-ben bencés regula szerinti apácák a Szent Jakab-templom mögött fekvő házukat 30 márkáért eladták David Storczehelm thorni polgárnak.¹⁴¹ A harmadik ciszterci apácakolostor 1349-ben Königsbergben jött létre, ahol Heinrich Dusemer nagymester (1345–1351) ugyancsak a litvánok feletti győzelem tiszteletére alapította,¹⁴² ahová a thorni ciszterci zárdá küldött 5 nővért.¹⁴³ Christian samlandi püspök 1295. június 22-én kelt oklevele Osterode (Ostróda) városában is említett apácakolostort,¹⁴⁴ de azt nem tudjuk, hogy ez bencés vagy ciszterci regula szerinti zárdá volt-e. Egy 1423. április 11-i feljegyzés szerint Wormditt (Orneta) városában is működött zárdá, mert a városi tanács azt erősítette meg, hogy a Freimark faluban lévő malmot a wormditti apácák birtokának intézője vásárolta meg.¹⁴⁵ A ciszterci és bencés apácák mellett a 14. század végén a Szent Brigitta-rend is megtelepedett Poroszországbán. 1396-ban Konrad von Jungingen nagymester (1393–1407) a svéd-

¹³⁶ Werner Paravicini: Die Preussenreisen des europäischen Adels. Teil 2. (Beihefte der Francia 17/2.) Sigmaringen 1995. 65.

¹³⁷ PUB II. Nr. 618.

¹³⁸ Uo. Nr. 689.; PUB III. Nr. 756.

¹³⁹ PUB III. Nr. 424.

¹⁴⁰ Biskup, M.: Das Verhältnis des Deutschen Ordens i. m. 70.

¹⁴¹ Kirchliches Urkundenbuch der Neustadt Thorn i. m. Nr. 15.

¹⁴² Codex diplomaticus Prussicus. Vol. I–III. Hg. Johannes Voigt. Königsberg 1836–1848. (a továbbiakban: CDP) III. Nr. 58., 64.; Urkundenbuch des Bisthums Samland. Vol. I. (1243–1466). Hg. Carl Peter Woelky. Danzig 1885. (a továbbiakban: Saml. UB) III. Nr. 383.

¹⁴³ Tandeki, J.: Intellektuelle Eliten i. m. 15.

¹⁴⁴ Neues preussisches Urkundenbuch. Vol. I–II. Hgg. Carl Peter Woelky – Hans Mendthal. Leipzig 1891. (a továbbiakban: NPUB) I. Nr. 172.

¹⁴⁵ CDW III. Nr. 599.

országi Vadstena kolostorából érkezett nővérek számára kolostort alapított Rechtstadt Danzigban.¹⁴⁶ Egy 1439. évi feljegyzés Jungstadt Danzigban is említett egy Brigitta-nővért („*Austin Crenesseis tochter Brigitta*”).¹⁴⁷ A Német Lovagrend az 1370-es évek közepétől vezette be országában Szent Brigitta tiszteletét.¹⁴⁸ 1454-ben Elbingben maga a városi tanács alapított kolostort a Brigitta-nővéreknek, de itt ez a rend nem igazán tudott gyökeret verni, és a 16. század elején meg is szűnt.¹⁴⁹ Konrad von Jungingen nagymester idején (1407–1410) egy másik kolostoralapítás is történt még 1400 előtt, feltehetően 1380-ban Jungstadt Danzigban, ahol a cisztercita gyökerű, szigorú szabályzat alapján élő karthauzi apácák telepedtek meg.¹⁵⁰ A karthauzi női zárdát ugyanaz a Johann von Russoczin alapította, aki a Danzig környéki férfi kolostort is létesítette. A zárda ellátására 3 falut adományozott. A kolostor templomát egy Johann Thiergart nevű danzigi polgár építtette fel saját költségén. Az apácazárdák a zarnowitzi cisztercita kolostor kivételével, amely felett az olivai apát gyakorolt fennhatóságot, a porosz püspökök alá tartoztak, akik az apácák lelki gondozására egy-egy prépostot neveztek ki.¹⁵¹

A Német Lovagrend nagymesterei és a porosz püspökök egyaránt támogatták az Ágoston-rendi szerzetesség poroszországi megjelenését. Az első Ágoston-rendi kolostor 1347-ben jött létre Hermann ermlandi püspök támogatásával Rössel (Reszel) városában, ahová Bajorországból érkeztek az első szerzetesek. Az alapítást követően a rösseli rendház a várostól és magánszemélyektől egyaránt számos adományt kapott.¹⁵² A Német Lovagrend 1356-ban, Winrich von Kniprode nagymester (1352–1382) idején Pommerellen földjén, Konitz (Chojnice) városában alapított egy Ágoston-rendi kolostort.¹⁵³ A litvánok felett aratott rudai győzelem (1370. február 17.) emlékére, és az ott elesett keresztények lelki üdvösségéért Winrich von Knip-

¹⁴⁶ *Hirsch, Th.*: Geschichte des Karthauser Kreises i. m. 66.; *Maciej Sadowski*: Krzyżacka fundacja klasztoru Brygidek wobec nastrojów religijnych gdańszczan w końcu XIV wieku. *Folia Historica Cracoviensia* 7. (2000) 75–92.

¹⁴⁷ *Libri Iuvenis Civitatis Gedanensis* Nr.114.

¹⁴⁸ *Richard Stachnik*: St. Brigitten Danzig. Geschichte des Brigittenklosters und der St. Brigittenkirche. Danzig 1940. 20–24.; *Tore Nyberg*: Das Brigittenkloster in Danzig bis Ende 1402. *Zeitschrift für Ostforschung* 40. (1991) 167–168.

¹⁴⁹ *Toeppen, M.*: Historisch-comparative Geographiae i. m. 242.

¹⁵⁰ *Tandecki, J.*: Intellektuelle Eliten i. m. 15.

¹⁵¹ *Biskup, M.*: Das Verhältnis des Deutschen Ordens i. m. 71.; *Hirsch, Th.*: Geschichte des Karthauser Kreises i. m. 87–88.

¹⁵² Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XX. Hauptabteilung, Historisches Staatsarchiv, Deutschordensbriefarchiv (a továbbiakban: OBA) Nr. 615.; CDW IV. Nr. 13., 76.

¹⁵³ *M. Toeppen*: Historisch-comparative Geographie i. m. 241.; *Biskup, M.*: Das Verhältnis des Deutschen Ordens i. m. 71.

rode nagymester Heiligenbeil (Mamonovo, Oroszország) városában is alapított Ágoston-rendi konventet.¹⁵⁴ Ulrich von Jungingen nagymester 1409-ben Memel (Klaipėda) városában létesített Ágoston-rendi kolostort.¹⁵⁵ Ahogyan a koldulórendi konventeknek, úgy az Ágoston-rendi kolostoroknak is a 15. század elejétől a Német Lovagrend rendszeres anyagi támogatást adott.¹⁵⁶

Az intézményes szerzetesi közösségek mellett a középkori Poroszországban laikus vallási társulatok is szerveződtek. Ahogyan Európa más tájain, úgy a Német Lovagrend államában szintén létrejöttek vallási életközösséget alkotó, az egyház által elfogadott szabályzattal nem, vagy csak részben rendelkező, önállóan dolgozó, sem férjhez menni, sem kolostorba vonulni nem akaró beginák házai. Poroszországban a legrégebbi begina „konvent” Elbingben jött létre 1300 táján. A 14. század folyamán itt még három további begina közösség alakult ki, majd 1417-ben egy ötödik is megszerveződött.¹⁵⁷ Néhány évvel később, 1308-ban Thorn városában szintén alakult egy begina közösség.¹⁵⁸ A *Liber memoriarum Colmensis civitatis* jegyzései szerint a 14. század első felében már Kulm városában is voltak beginák.¹⁵⁹ A többi porosz városban jóval később, több mint fél évszázad múltán jelentek meg a beginák. Danzigban 1387-ben említik őket először a domonkos templommal szemben lévő házban. Közel száz évvel később, 1467-ben a karmelita kolostor szomszédságában is szerveződött egy újabb begina közösség. A danzigi beginák elsősorban gyertyakészítéssel foglalkoztak.¹⁶⁰ Graudenzben (Gmüdzin) 1382-ben, Marienwerderben (Kwidzyn) pedig 1400 táján említenek begina házat.¹⁶¹ A Wormdittben (Orneta) 1402-ben alakult „*juncfrauen in dem conventu*” tagjai a ferences harmadrend szabályai szerint éltek.¹⁶² A lovagrendi állam székhelyén, Marienburgban (Malbork) 1404-ben jött létre egy begina közösség, amely lakóházának felépítéséhez 6 márka adományt is kapott a nagymestertől („...6 m. den begynen zu

¹⁵⁴ Hermann von Wartberge: *Chronicon Livoniae*, SRP II. 96.; Wigand von Marburg: *Chronicon seu Annales Wigandi Marburgensis*, SRP II. 565–568.; Posilge, SRP III. 88–91.

¹⁵⁵ Toeppen, M.: *Historisch-comparative Geographie* i. m. 242.

¹⁵⁶ Biskup, M.: *Das Verhältnis des Deutschen Ordens* i. m. 72.

¹⁵⁷ Max Toeppen: *Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur Geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter. Heft 2. Marienwerder*, 1871. 136–138.; Edward Carstenn: *Geschichte der Hansestadt Elbing*. Elbing 1937. 166.

¹⁵⁸ Johannes Voigt: *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens*. Vol. 4. Königsberg 1830. 186.

¹⁵⁹ *Liber memoriarum Colmensis civitatis / Das Kulmer Gerichtsbuch*. Hgg. August Lückcrath – Friedrich Benninghoven (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz 44.) Köln–Weimar–Wien 1999. Nr. 8., 200., 252., 325., 409.

¹⁶⁰ Wermter, E. M.: *Die Beginen* i. m. 44.

¹⁶¹ Uo. 45–46.

¹⁶² Uo. 47.

Marienburg zu hulfe zu eyne huse zu bauen gegeben...).¹⁶³ A Neuenburgban (Nowe) 1407-ben szerveződött begina közösséget 2 márkányi összeggel szintén támogatta a Német Lovagrend („...2 m. den begynen zu Neuenburg, dy in der voyth von Dirschau gab von des meysters geheysse, als her zu Nuwenburg was...”).¹⁶⁴ Königsbergben 1409-ben említenek először beginákat, akik a 15. század folyamán két „konventet” is létrehoztak.¹⁶⁵ Az ermlandi püspök székhelyén, Braunsbergben 1438-ban szerveződött meg a „conventus virginum”, Rösselben (Reszel) pedig 1450-ben.¹⁶⁶ Heiligenbeil (Mamonovo) városában csak egészen későn, a 16. század elején, 1505-ben jegyezték fel beginákat.¹⁶⁷

¹⁶³ TB 307.

¹⁶⁴ Uo. 461.

¹⁶⁵ *Walter Franz*: Die Beginen in Königsberg. Mitteilungen des Vereins für Geschichte Ost- und Westpreussens 1. (1927) 52–55.; *Walter Franz*: Geschichte der Stadt Königsberg. Königsberg 1934. 65–66.; *Klaus Garber*: Das alte Königsberg. Erinnerungsbuch einer untergegangenen Stadt. Köln–Weimar–Wien 2008. 45.

¹⁶⁶ *E. M. Wermter*: Die Beginen i. m. 43., 46.

¹⁶⁷ Uo. 45.

AZ EZREDFORDULÓ KELETI KERESZTÉNY PÜSPÖKSÉGE

Kosztá László a kalocsai egyházmegye kezdeteivel foglalkozó kötetében több munkámra tett megállapítása indította ezen tanulmány megírására, melynek tervét még egykoron vele beszéltem meg és kértem őt fel véleményezésre. Az élet úgy hozta, hogy véleményét már nem tudja elmondani, de mégis szeretném jelen tanulmánnyal ezt a tartozásomat leróni. Megjegyzésével rámutatott arra,¹ hogy a véleményem pontos, az eddiginél pontosabb kifejtésére van szükség a témában, hiszen félreértésre adott lehetőséget.

Gyula, a Magyar Fejedelemség második méltósága 953 táján Konstantinápolyban járt, ahol megkeresztelkedett. A keresztapja a *basileus*, Bíborbanszületett Konstantin lett, aki *patrikios* méltóságot adományozott neki. Theophylaktos patriarcha (917–956)² pedig Hierotheost Turkia püspökévé szentelte, akit Gyula magával hozott.

„Nem sokkal utóbb Gyula is, aki szintén a türkök fejedelme volt, a császári városba jön, megkeresztelkedik, s ő is ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésekben részesül. Ő magával vitt egy jámborságáról híres, Hiero-theos nevű szerzetest, akit Theophylaktos Turkia püspökévé szentelt, aki odaérkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez. Gyula pedig megmaradt hitében, ő maga nem intézett soha betörést a rómaiak területére, és az elfogott keresztényekről sem feledkezett meg, hanem kiváltotta azokat, gondja volt rájuk, szabaddá tette őket”³

¹ Koszta László: A kalocsai érseki tartomány kialakulása. Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 2. Pécs 2013. 24., 26., 29–30.

² Theophylaktos konstantinápolyi patriarcha (917–956. február 27.) I. Rómanos Lekapénos császár fia. 924-től már I. Nikolaos Mystikos patriarcha *synkellosa*, majd 933. február 2-án lett kinevezve patriarchának. 948-ban ő küldte a magyarokhoz a Turkia püspökének felszentelt Hierotheos szerzetest. I. Péter bolgár cárral folytatott levelezésében ő határozta meg a bogumilizmust mint veszélyes eretnekséget, melyben keveredik a manicheizmus a paulikianizmussal. 956-ban, halála után a khalkedoni Routhiniani monostorban temették el, kívánsága szerint. *Kazhdan, Alexander*: Theophylaktos. In: Kazhdan, Alexander (szerk.): The Oxford dictionary of Byzantium I–III. New York–Oxford 1991. 2068.; *Every, George*: The Byzantine Patriarchate, 451–1204. London 1947. 145–146.

³ Skylitzés: *Moravcsik, Gyula* (szerk.): Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stripe Árpád descendunt. Budapest 1984. 85–86.; *Kristó Gyula* (szerk.): A honfoglalás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995. 152–

A forrás szűkszavú tudósítása folytán nem sokat tudunk a tevékenységéről, így számos hipotézis születésére adott lehetőséget. Ennek köszönhetően mind a püspök tevékenységi területére nézve, mind az időbeli határait tekintve egészen széles skálát ölelnek fel e nézetek. Így van, aki szerint már az öt éves béke⁴ időszakának lezárulásakor (958) távozni kényszerült,⁵ más nézet szerint ez az arkadiupolisi vereség kapcsán (970),⁶ avagy Gyula leverése és az erdélyi egyházmegye létrehozása (1003) kapcsán következett be.⁷

Egykori bizánci területen előkerült három püspöki pecsét bizonyítja,⁸ hogy több utódja is volt Hierotheosnak, továbbá három *notitia episcopa-*

153.; John Skylitzes: *A Synopsis of Byzantine History 811–1057*. Translated by John Wortley with Introductions by Jean-Claude Cheynet and Bernard Flusin and Notes by Jean-Claude Cheynet. Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–São Paulo–Delhi–Dubai–Tokyo–Mexico City 2010. 231.; Byzanz wieder ein Weltreich. Das Zeitalter der Makedonischen Dynastie. Teil 1. Ende des Bilderstreites und Makedonische Renaissance. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Hans Thurn. Byzantinische Geschichtsschreiber 15. Graz–Wien–Köln 1983. 278–279.

⁴ 943-ban Bizánc öt évre békét kötött a magyarokkal, amivel a bizánci területek elleni kalandozó hadjáratokat kívánták megszüntetni. Ezt a békét két alkalommal hosszabbították meg (948 és 953 táján), de a 955. évi augsburgi vereség hatására 958 körül felmondta a békét a császár.

⁵ *Makk Ferenc*: Szent István és utódai. In: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk.: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 2000. 319. Bozsóky szerint „ezek a katonai vállalkozások feszültté tették a helyzetet a déli magyar határ mentén, így a görög papok és szerzetesek ijedten kezdtek hazafelé szállingózni. A térítési munka elakadt.” *Bozsóky Pál Gerő*: Magyarok útja a pogányságból a kereszténységig. Szeged 2000. 169.

⁶ *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1973. 12. („egykorú tudósítások szerint – legalább 20 éven át sikerrel térítgetett”); *Györffy György*: István király és műve. Budapest 2013.⁵ 67.

⁷ *Ripoche, Jean P.*: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban. *Századok* CXI. (1977) 83.; *Kosztai László*: A keresztény egyházi szervezet kialakulása. In: *Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről*. Szerk.: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 1996. 114.; *Kristó Gyula*: Vallási türelem az Árpád-kori Magyarországon. In: *A magyar művelődés és kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*. Róma–Nápoly 1996. szeptember 9–14. II. Budapest–Szeged 1998. 490.; *Font Márta*: Államalapítás 970–1038. Magyarország története 2. Metropolis Könyvtár. Budapest 2009. 52. Gyula elfogását követően – nézete szerint – a sirmiumi püspökséghez fordult Hierotheos utódja, Theophylaktos püspök, és ott folytatta a térítő tevékenységét. *Ripoche, J. P.*: Bizánc vagy Róma? i. m. 82–83.

⁸ A három pecsét Theophylaktos (*Laurent, Vitalien*: Ὁ βαρβαριωτῶν ἡτοῦ Τούρκων: Perses, Turcs asiaticques ou Turcs Hongrois? Сборникъ въ память на Проф. Петъръ Никовъ. Известия на Българското Историческо Дружество XVI–XVIII. (1940) 287. n. 3, 289. n. 4.; *Laurent, Vitalien*: Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin. V. L'église. Paris 1963. 347. No. 473), Antónios (*Laurent, V.*: Ὁ

*tuum*⁹ és az Alexios Studitész patriarcha (1025–1043)¹⁰ elnökletével lezajlott konstantinápolyi zsinat aktája¹¹ arról is tanúskodnak, hogy e püspökség a

βαρδαριωτῶν i. m. 287. n. 2, 289. n. 3.; *Laurent, Vitalien*: L'évêque des Turcs et le proèdre de Turquie. Académie Roumanie. Bulletin de la section historique XXIII/2. (1942) 153.; *Laurent, V.*: Le corpus des sceaux V. i. m. 346–347. No. 472.) és Démétrios (*Laurent, Vitalien*: Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin. V. 2. L'église. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique: Paris 1965. 441. No. 1611.) püspököké voltak. A pecséteket és az első kettő pecsétképét Laurent Vitalien publikálta, a harmadik pecsétképének a közzétételére az utóbbi években került sor (*Révész Éva*: Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bizánci–bolgár–magyar egyházi kapcsolatokhoz. Doktori (PhD) értekezés. Szeged 2011. 339. 3. kép; *Révész Éva*: Die Siegel der Bischöfe von Turkia und die Rolle der Orthodoxie um das erste Millennium im Königreich Ungarn. In: Cogito, scribo, spero. Auxiliary Historical Sciences in Central Europe at the Outset of the 21st Century. Pontes Series No II. Eds. Bolom-Kotari, Martina – Zouhar, Jakub. Hradec Králové 2012. 101.).

⁹ A notitiae: 1.) Athos-hegyi Esphigmenu-monostor 131. sz. kódexe 61. lapjának rectóján és verzóján lévő 13. notitia (*Darrouzès, Jean*: La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin 1. Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae: texte critique, introduction et notes. Paris 1981. 137., 370. 13⁸⁰³; *Baán István*: „Turkia metropolitája”. Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. *Századok* 129. (1995) 1167.); 2.) XIV. századi athosi Dionysiu-monostor 120. számú kódexe 701–703^v (*Oikonomidész, Nikolaos*: A propos relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siècle: le metropolite de Turquie. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 9. (1971) 527. 4. lj.; *Baán I.*: „Turkia metropolitája” i. m. 1167.); 3. XV. századi codex Parisinus Graecus 48. sz. manuscriptuma (*Oikonomidész, N.*: A propos relations i. m. 527. 4. lj.; *Baán I.*: „Turkia metropolitája” i. m. 1167.) – ezen adatok Baán István kutatásai révén kerültek a téma tárgyalásában felhasználásra.

¹⁰ Alexios Studitész, konstantinápolyi patriarcha 1025. december 12./15. – 1043. február 20. között. Már élethosszig *hégoumenosa* volt a Studion monostornak, mikor a kánoni előírások mellőzésével II. Basileios császár közvetlenül a halála előtt patriarchának nevezte ki. Az új patriarcha együttműködött VIII. Konstantinos császárral, de megkísérelte a klérus függetlenségét is megóvni, és hangsúlyozta, sem papot, sem szerzetest nem ítélt el világi bíróság (1028. január). A patriarcha és a zsinat 1038-ban definiálta például a közeli rokonok közti házasságkötés tilalmát. IV. Mikhaél császár (1034–1041) alatt megromlott a patriarcha és az állami vezetés közötti együttműködés, így el próbálták távolítani pozíciójából a kinevezése kapcsán mellőzött kánoni előírásokra hivatkozva, eredménytelenül (Kazhdan, Alexander: Alexios Studitész. In: Kazhdan, Alexander (szerk.): The Oxford dictionary of Byzantium I–III. New York–Oxford 1991. 67.).

¹¹ *Grumel, Venance*: Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople. Vol I. Les registres des Patriarches. Fasc. II. Les registres de 715 à 1043. Paris 1936. 250–253. N° 835.; *Oikonomidész, N.*: A propos relations i. m. 527–528.; *Baán I.*: „Turkia metropolitája” i. m. 1167–1170.

10. század vége és 1028 között metropólia ragjára emelkedett, hiszen a zsinaton már Ióánnész, Turkia metropolitája vett részt.

A 10. század közepi keresztségeket követően még egy keresztséget fontos megemlíteni. A 11. század elején, vélhetően a *basileus*, II. Basileios Bulgaroktonos (976–1025) és I. István király (997–1000–1038) között létrejött szövetség keretében Vidin 1002-es ostromában a magyar csapatok vezetőjeként részt vevő Ajtony megkeresztelkedett. E keresztségről Szent Gellért legendája számol be:

„Volt akkoriban Marosvárott egy roppant hatalmú, Ajtony nevű fejedelem, aki Bodony városában a görög rítus szerint vette fel a keresztséget. ... Marosvárott kolostort emelt Keresztelő Szent János tiszteletére, amelybe apátot tett görög szerzetesekkel együtt a maguk rendszabálya és szertartása szerint.”¹²

Ajtony keresztsége az általa alapított monostor miatt jelentős, mivel legyőzését követően is a görög szerzetesek tovább tevékenykedhettek, még ha Csanád, az Ajtony területén létesített királyi vármegye első, névadó ispánja át is telepítette őket az általa alapított oroszlámosi Szent György-monostorba, míg a marosvári, ettől kezdve csanádi Keresztelő Szent János-monostorba az egyházmegye püspöke, Szent Gellért¹³ költözött bencés szerzetestársaival. Az oroszlámosi monostor a tatárjárás körül, 1247 előtt a bencések kezére került, utolsó írott forrásbeli említése 1256,¹⁴ így 1280 táján pusztulhatott el.¹⁵

¹² *Legenda Sancti Gerhardi episcopi*: Kristó Gyula (szerk.): Az államalapítás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999. 411–412. (Fordította Almási Tibor); *Szentpéter, Imre* (szerk.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Budapest 1937–1938. II. 492–493.

¹³ „1030 Gellértet püspökké szentelik.” *Annales Pisonienses*: *Szentpéter, I.*: SRH I. i. m. 125.; Kristó Gy.: ÁKÍF i. m. 355.

¹⁴ 1247 (*Györffy György*: Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza, A–C. Akadémiai Kiadó: Budapest 1987. 865–866.; *Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus*. [Árpádkori új okmánytár] I–XII. Ed. *Wenzel Gusztáv*. Pest–Budapest 1860–1873. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. [továbbiakban: ÁÚO] VII. 220.); 1256 (*Györffy Gy.*: Az Árpádkori Magyarország A–C i. m. 865–866. ÁÚO VII. 431.).

¹⁵ *Sörös Pongrác*: A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. 12/B kötet. Az elenyészett bencés apátságok. Budapest 1912. 435–436.; *Juhász Kálmán*: Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében. Budapest 1926. 44.; *Uő*: Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter. Ein Beitrag zur Frühgeschichte und Kulturgeschichte des Banats. Münster 1927. 62–66.; *Moravcsik Gyula*: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulójára*. I. Szerk.: Serédy Jusztnián. Budapest 1938. 405.; *Györffy Gy.*: Az

Bár több monostor is működött még a Magyar Királyság területén (például a veszprémvölgyi,¹⁶ dunapentelei¹⁷), de közülük a szávaszentdeme-

Árpádkori Magyarország A–C i. m. 865–866.; *Török József*: Szerzetes- és lovagrendek Magyarországon. Panoráma: Budapest 1990. 48.; *Dudás Bertalan OSBM – Legeza László – Szacsuvay Péter*: Baziliták. Szerzetesrendek a Kárpát-medencében. Budapest 1993. 15–16.; *F. Romhányi Beatrix*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon: katalógus. Budapest 2000. 49.; *Török József*: A szerzetesrendek Magyarországon. In: A magyar kereszténység ezer éve. Hungariae Christianae Millenium. Szerk.: Zombori István – Cséfalvay Pál – Maria Antonietta De Angelis. Budapest 2001. 162–172.

¹⁶ Alapításának körülményei – ki alapította, mi célból és kinek a részére – napjainkig nem tisztázottak, abban azonban általában megegyeznek, hogy kezdetben görög apácáké volt a monostor. 1109-ben már a bencések kezén volt, majd 1240-től 1625-ig a ciszterci rendhez került. Fuxhoffer *Monasteriologiája* is már a ciszterci monostorok közt tartja számon. Az apácák a monostorból 1552-ben a török közeledése miatt elmenekültek. 1625-ben a jezsuiták kapták meg a monostor birtokait és a romokat, amelyeknek a helyén a ma is látható kis kápolnát építették. A rend feloszlásáig már nem fejezték be az építkezéseket. *Romhányi B.*: Kolostorok és társaskáptalanok i. m. 73.; *Hervay F. Levente*: Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria. Bibliotheca Cisterciensis 7. Roma 1984. 192.; *Fuxhoffer Damian – Czinár Mór*: Monasteriologiae Regni Hungariae libri duo totidem comprehensi Tomus II. Sacrae Domus. Pestini 1860. 119. (Abbatia de Valle Vesprimiensi).

¹⁷ Írott forrásaink – oklevelek – 1238-ban, 1263-ban (*Györffy György*: Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza D–GY. Budapest 1987. 400.; Codex Diplomaticus ecclesiasticus ac civilis I–XI. Ed. *Fejér György*. Buda 1829–1844. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. IV.3. 144.), 1277-ben (*Györffy György*: Az Árpádkori Magyarország D–GY i. m. 400.; ÁÚO IX. 175.), majd 1329-ben (*Györffy György*: Az Árpádkori Magyarország D–GY i. m. 400.), további forrásadatok: 1330, 1350 (Codex Diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. [A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára] I–XII. Ed. *Nagy, Imre – Nagy, Iván – Véghely, Dezső – Kammerer, Ernő – Lukcsics, Pál*. Pest–Budapest 1871–1931. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. V. 489., 590.) említik. Az első, 1238-as oklevél szerint (1398-as átiratban) a monostor apátja az Andornak-nembeliekkel együtt perli Pousa comes fia Pétert, aki elfoglalta az Andornak földvárhoz tartozó két patak közti földet (*Györffy György*: Az Árpádkori Magyarország D–GY i. m. 400.; *Fejér Gy.*: Codex Diplomaticus ecclesiasticus i. m. IV.1. 142–143.). A második, 1277-es oklevél az adományozó oklevél a domonkos apácák részére. A harmadik oklevél Drúgeth János nádor birtokperével kapcsolatos, mely megemlíti, hogy hajdan görög apácák laktak benne (*Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II. Budapest 1977. II. 119–120.; *Györffy György*: Az Árpádkori Magyarország D–GY i. m. 400.; *Török J.*: Szerzetes- és lovagrendek i. m. 60–61.; *Dudás B.*: Baziliták i. m. 16.). A terület az Andornak-nemzetség birtoka, feltehetőleg a dunapentelei a családi monostoruk volt. Ezt támasztja alá az, hogy az 1238-as oklevél szerint Andornak-nembeli Bánk a monostor apátja. Az Andornak név a görög Andronikos magyaros változata. A név és a krónikák híradásai együttesen arra utalnak, hogy egy István-kori görög *hospes*

teri Szent Demeter-monostor bírt jelentőséggel a tárgyalt téma szempontjából. A Száva bal parti része, vele együtt a mai Sremska Mitrovica és a Szerémség területe már a 10. században a magyarok kezén volt, amiről a DAI tudósít.¹⁸ A város jobb parti részét, azaz a mai Mačvanska Mitrovičát 1071-ben foglalták el a magyarok.¹⁹ Egy 1247-ben kelt pápai oklevélben IV. Ince bencés monostorként ajánlja a „kői” monostornak menedék gyanánt tatárveszedelem esetére.²⁰ Ez nyilván elírás lehet, mivel 1339-ben még

alapította a monostort. A monostor patrónusa Pantaleon, a Bizáncban és a keleti egyházban igen kedvelt orvosszent. Mivel a keleti egyházi gyakorlat szerint női monostornak női patrónusa van, ebből következtethetünk arra, hogy ez nem női monostor volt. A félreértésre az adhatta az okot, hogy feltételezték, a domonkos apácák előtt szintén női szerzetesek éltek a monostorban (*Érszegi Géza*: Dunapentele a középkorban. Fejér Megyei Történeti Évkönyv. A Fejér Megyei Levéltár Évkönyve 9. (1975) 8–12.; *Bóna István*: Dunapentele története a honfoglalástól a 19. század közepéig a már eddig is ismert, valamint az újonnan bevont adatok alapján. Dunaújváros 1997. 5–8.). A monostort 1054 előtt, de a veszprémvölgyi monostor (1018) után alapították, s miként Veszprémvölgy, Dunapentele monostora is ki volt véve a területileg illetékes püspök joghatósága alól és közvetlenül az érsek alá tartozott (*Bóna I.*: Dunapentele története i. m. 5–8.).

¹⁸ *Moravcsik Gy.*: ÁMTBF i. m. 48., 50.; *Kristó Gy.*: ÁKÍF i. m. 129., 135.

¹⁹ Sremska Mitrovica területén található a Szent Demeter-monostor, míg Mačvanska Mitrovica területén a Szent Ireneus (Ernye) monostor volt. *Takács Miklós*: Szávaszentdemeter. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon* (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula, szerk.: Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest 1994. 460–461. Az ott működő püspöki székhelyet – mely egyes vélemények szerint korábban Metód, utóbb Turkia püspökének lehetett a székhelye – nem szüntették meg, csupán Bácsra került át, melyet I. László 1092-ben – feltehetőleg az akkor zajló uniós törekvések jegyében – a kalocsai egyházmegyével összevont bács-kalocsai érsekséggé – Györffy György véleménye szerint (*Györffy György*: A magyar kereszténység kezdetei. *Élet és Tudomány* XXVII/13. (1972. III. 31.) 612.), vele szemben a bácsi és kalocsai egyházmegyék egyesítését és a székhely Bácsra helyezését Makk Ferenc a keleti angolkhoz köti (*Makk Ferenc*: Szent László és a Balkán. In: *Makk Ferenc*: A turulmádtól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged 1998. 163–175.; *Makk Ferenc*: A kalocsai érsekség bácsi székhelyének létesítéséről. In: *Kalocsa történetéből*. Szerk.: Koszta László. Kalocsa 2000. 21–27.; *Makk, Ferenc*: Ladislaus der Heilige und der Balkan. In: *Makk, Ferenc*: Vom mythischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz. Studien zur Geschichte Ungarns. Bd. 18. Gabriele Schäfer Verlag: Herne 2012. 197–217.).

²⁰ Ez téves adat, mivel az okleveles adat itt a Száva-szigeti, egykori Szent Ernye-monostorról beszél, nem a Szent Demeter-monostorról (*Theiner, Augustin*: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I–II. Roma–Paris–Vindobona 1859–1960. I. 205.; *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest 1894. 238.). Korábbi említései 1215-ben (*Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. 238.; *Theiner, Augustin*: *Vetera monumenta*

„*abbas Grecus*”-ról történik említés, miként VI. Kelemen pápa 1344-ben a nyitrai püspökhöz írott leveléből is arról értesülünk, hogy a monostor az utolsó görög apát halála óta, körülbelül tíz éve üresen áll, melyben alapítása óta laktak együtt görögök, magyarok és szlávok, és a monostor apátja közvetlenül a konstantinápolyi patriarcha alá tartozott.²¹ A monostort Szigfrid garamszentbenedeki, majd pannonhalmi apát a bencések számára megszerezte, és annak 1462. évi pusztulásáig a bencés rend birtokolta.²²

Visszakanyarodva Hierotheos utódaihoz. E főpapok tevékenységét többségében úgy értékelik, hogy mind a püspökök kinevezése, mind a rangemelkedés csupán a létrejött szövetség fényében megfogalmazott bizánci jogigény kifejezésre juttatását szolgálta, ténylegesen nem tevékenykedtek Turkiában.²³

Az imént említett monostorok – Oroszlámos, Szávaszentdemeter, Dunapentele és Veszprémvölgy – legalább a 11. század végéig keleti monostorok maradtak, ami azt mutatja, hogy egyrészt e szerzetesi közösségek liturgikus szükséglete biztosítva volt, másrészt biztosítva volt az utánpótlás is, azaz keleti keresztény hívek is voltak az országban. Mind e szerzetesi közösségek, mind a hívek liturgikus életének biztosítása – úgymint istentisztelet, gyóntatás, keresztelezés, esketés, temetés... – megkövetelte papok működését, aminek előfeltétele volt a papszentelés, ami mindenkoron a püspökök jogkörébe tartozott.²⁴

Az elhelyezkedésére nézve viszont gondot okoz a lokalizáció. Koszta László megállapította, hogy Ajtony területén nem működhetett görög érseki

Slavorum meridionalium historiam illustrantia. Roma 1963–1966.), valamint 1218-ban is (Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza i. m. 238.; ÁÚO I. 152.).

²¹ Theiner, A.: Vetera Hung. I. 667–668.; Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza i. m. 238.

²² Török J.: Szerzetes- és lovagrendek i. m. 60–61.; Romhányi B.: Kolostorok és társaskáptalanok i. m. 60.; Györffy Gy.: István király és műve i. m. 323.

²³ Makk F.: Szent István és utódai i. m. 331.; Font M.: Államalapítás i. m. 86.; Kiss, Gergely: Les influences de l'Église orthodoxe en Hongrie aux Xe–XIe siècle. Specimina Nova Pars Prima. Sectio Medievals IV. Pécs 2007. 61–62. Az 1003 utáni püspöklistákon a metropólia szerepeltetése Kristó Gyula és Koszta László véleménye szerint is csupán jogigényt fejez ki, azzal az eltéréssel, hogy eleinte még betöltötték a püspöki hivatalt: Kristó Gy.: Vallási türelem i. m. 490.; Koszta L.: A keresztény egyházi szervezet i. m. 114.; Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila: Szent István és III. András. Budapest 2003. (A vonatkozó rész Lenkey Zoltán munkája.) 19.

²⁴ Várnagy Antal: Liturgika. Szertartástan. Az egyház nyilvános Istentisztelete. Lämpás Kiadó: Abaliget 1993. 156.; Berki Feríz: Az ortodox kánonjog. In: Antalóczy Péter et al.: Felekezeti egyházjog. Budapest 2004. 134–135.; Thöle, Reinhard (ed.): Bevezetés az ortodoxia világába. Budapest 2001. (A vonatkozó rész Heinz Ohme munkája.) 84., 86. („a szentséget egy jogszerűen megválasztott és felszentelt püspök szolgáltatja ki...”)

tartomány, mivel erre az egyházszervezetre nézve a Gellért-legenda nem tartalmaz semmilyen információt, holott a legenda részletesen tárgyalja az egyházmegye kialakulásának folyamatát a korábbi bizánci tradíciókat sem hallgatva el, de nincs utalás görög egyházszervezetre. Továbbá problémaként említi, hogy a fent említett pecséteken ábrázolt védőszentek egyike sem feleltethető meg a Maros-vidéki bizánci monostorok patrociniumának.²⁵

Ez a látszólagos ellentmondás abból adódik, hogy Koszta László egy, a nyugatival azonos jellegű egyházmegyét vélelmezett. Jómagam úgy vélem, a keleti keresztény egyházszervezet ebben az időszakban megmaradt a missziós püspökség keretein belül, mely megőrizte mind az „egész Turkiá”-ra vonatkozó krisztianizációs feladatkörét, mind pedig missziós jellegét. Ez a missziós jelleg talán éppen abban fogható meg, hogy csupán a monostorok létéről és tevékenységéről van tudomásunk. Így ezek a monostorok voltak a központjai, bázisai a keleti keresztény pasztorációnak. E feltételezést erősíti, hogy maga Hierotheos püspök is szerzetes volt, de a joggyakorlat is alátámasztja, miszerint „habár bármiféle kánoni alap hiányzik hozzá, a bizánci püspökségek monaszticizmusa oda vezetett, hogy a püspökjelölteknek a 9. század óta, amennyiben nem voltak szerzetesek, legalább püspökszentelésüket megelőzően pro forma szerzetessé kellett válniuk.”²⁶ Ezt a joggyakorlatot számos példával is alá lehet támasztani, így példa rá a 11. század első feléből a bolgár egyházszervezet, ahol ezen időszak több érseke – Dávid-Ióánnés, Theodulos, Iánnés Asinos — egyben egy-egy monostor igumenjei is voltak.²⁷ Emellett említhető a bizánci egyházszervezetből példaként Alexios Studitis patriarcha.²⁸ De ugyancsak a szerb püspökök egy-egy monostor apátjai is voltak egy személyben.²⁹

²⁵ „miszerint Ajtony területén működhetett volna az állítólagos görög érseki tartomány, ... nem tudom elfogadni”, mivel a „Maros vidék egyházszervezetének kialakulásáról a nagyobb Gellért-legendának köszönhetően viszonylag pontos ismereteink vannak. ... Nagyon részletesen tárgyalja a csanádi püspökség megalapítását és nem hallgatja el a terület korábbi bizánci tradícióit ... Az esetleges görög episkopális egyházszervezetre viszont még burkoltan sincs utalás”. Koszta L.: A kalocsai i. m. 2013. 29–30.

²⁶ Potz, Richard – Synek, Eva: Orthodoxes Kirchenrecht. Kirche und Recht 25. Freistadt 2007. 89. Ez a joggyakorlat vélelmezhetően a képrombolás (ikonoklaszmus) által kiváltott ellenreakció volt, amelynek során a szerzetesség bizonyult az igaz hit (orthodoxia) letéteményesének, így a püspökökkel szemben merült fel az elvárás, hogy legalább pro forma, de még inkább ténylegesen szerzetesek legyenek.

²⁷ Ióánnés Komnénos érsek *notitiája*: Извори за Българската История XIV. Гръцки Извори за Българската История VII. Ред. Лишев, Страсимир – Цанкова-Петкова, Георгиева – Тивчев, Петър. София 1968. 110.

²⁸ L. 9. lj.

²⁹ Obolensky, Dmitri: A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453. Varia Byzantina – Bizánc világa III. Budapest 1999. 366.

Még néhány szót kell ejtsek a patrocínium kérdéséről is. Igaz, hogy a pecséteken lévő patrónus és a monostorok patrocíniuma nem mind feleltethető meg egymásnak, de ez nem is szükségszerű, hiszen a pecsétekre a püspök és/vagy a püspökség patrónusa is kerülhetett, aki nem feltétlenül kellett azonosnak legyen a monostor védőszentjével.

A monostorok fennmaradása jelzi, hogy volt keleti keresztény vallású népesség a Magyar Fejedelemségben/Királyságban, hiszen ezek fennmaradásához, liturgikus életükhöz (misehallgatás, keresztelés, esketés, gyóntatás, temetés...) elengedhetetlen volt a papság és e papság felszenteléséhez, azaz meglétéhez az egyházjog – mint fentebb vázoltam – megköveteli püspök működését. Már ekkor is püspöki jogkör, feladat részét képezte a papszentelés. Véleményem szerint ez bizonyítja, hogy a fennmaradt püspöki pecsétek, a *notitiae* és a zsinati *acta* – és amit jeleznek, hogy Hierotheosnak voltak felszentelt utódai – nem pusztá jogigényt fejeznek ki, hanem e püspökök és a metropolita, amint Hierotheos maga is itt tevékenykedtek, misszionáltak a magyarok között.

Tevékenységük kereteként az ismert, fennálló intézményi keretek szolgáltak. Amint az a fentebb ismertetett bolgár példa alapján feltételezhető, e püspökök a magyar területeken működő monostorokban éltek, az volt a „székhelyük”. Azt magam sem tartom elképzelhetőnek, hogy az egyházszervezés korai időszakában egy éppen kiépülőben lévő nyugati keresztény egyházszervezet mellett egy keleti létrejöttét támogatta vagy engedélyezte volna Szent István. Azonban mind a külpolitikája, mind egyházpolitikája megengedi azt a feltételezést, hogy egy missziós püspökség működésének teret engedjen, mely legkésőbb 1028-tól metropólia rangjára emelkedett.

ADALÉKOK I. (NAGY) LAJOS KIRÁLY 1349. ÉVI ITINERÁRIUMÁHOZ

Nagy Lajos király kora a magyar történetírás által kedvelt időszakok közé tartozik, aminek köszönhetően számos tanulmány, monográfia és szin-
tézis dolgozta fel a dicsőséges uralkodó, a jeles hadvezér és jelentős politi-
kus korát a legkülönbözőbb szempontok szerint.¹ A szakirodalom bőséges-
nek mondható mennyisége sem ment fel bennünket az alól, hogy az előke-
rülő esetleges újabb források segítségével ne kíséreljük meg pontosítani a
kutatók által elfogadott és hivatkozott adatokat. Új kútfők ugyanis tovább-
ra is kerülnek elő az Anjou-korral kapcsolatosan folyó forrásfeltáró munká-
nak² köszönhetően, amelynek jelentőségét a jelen tanulmány szerzője –
lévén az oklevéltár munkálatainak résztvevője – nem hivatott minősíteni,
de azt mindenképpen hangsúlyoznia kell, hogy az újabb információk figye-
lembe vétele nélkül nem lehetséges Anjou-kori történelmünk új szempontok
szerinti, árnyalt és adatokban gazdag feldolgozása.

Az oklevéltár 1349. évre vonatkozó dokumentumainak tanulmányo-
zása során számos új forrásra bukkantam, amelyek segítségével tovább
pontosíthatók a Nagy Lajos ez évi tartózkodási helyeire vonatkozó ismere-
tek. A magyar Anjouk itineráriumának feldolgozására eddig két munka tett
kísérletet³ az addig ismert adatok alapján. Az Anjou-kori oklevéltár forrás-
feltáró munkálatainak során napvilágra került új kútfők felhasználásával
jómagam már igyekeztem pontosítani I. Károly király 1341. évi itineráriu-

¹ A teljesség igénye nélkül az alábbiak említendők meg feltétlenül: *Pór Antal – Schönherr Gyula*: Az Anjou-ház és örökösei (1301–1439). Budapest 1895.; *Miskolczy István*: Magyarország az Anjouk korában. Budapest 1923.; *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet II. Budapest 1936.; *Bertényi Iván*: Magyarország az Anjouk korában. Budapest 1987.; *Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Budapest 1998.; *Bertényi Iván*: A tizennegyedik század története. Budapest 2000.; *Csukovits Enikő*: Az Anjouk birodalma. Budapest 2009.

² Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387. Fundavit Julius Kristó. Praeside Tiburtio Almási. Adiuvantibus Ladislao Blazovich, Geisa Érszegi, Francisco Makk, Francisco Piti. Szerk.: Kristó Gyula, Blazovich László, Gécz Lajos, Almási Tibor, Kőfalvi Tamás, Tóth Ildikó, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Sebők Ferenc. Budapest–Szeged 1990–. A továbbiakban: Anjou-oklt.

³ *Ráth Károly*: Magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei. Győr 1861.; *Sebestyén Béla*: A magyar királyok tartózkodási helyei. Budapest 1938.

mát.⁴ A jelen dolgozattal szeretném a szakmai közönség rendelkezésére bocsátani az oklevéltár XXXIII. kötetével kapcsolatos kutatásaim során előkerült új értesüléseket a címben jelzett kérdéssel összefüggésben.

Az év kezdetén Lajos király Budán tartózkodott, amint azt a régebbi szakirodalom is megállapította.⁵ Az említett szerzők által hivatkozott adatokat több forrással is ki lehet egészíteni. A király az alábbi időpontban adott ki oklevelet az említetten kívül: január 3.⁶ A február 5–6-i visegrádi tartózkodásra a korábbi irodalom is hivatkozott.⁷ A szepesi káptalan egy 1358. április 24-én kelt kiadványában átírt oklevél szerint a király 1349. február 12-én Budán adott parancsot az említett káptalannak határjárás és iktatás elvégzésére.⁸ Február 17-én is innen keltezte Péc nembéli Aladár fia Vörös (Rufus) Tamás mester újvári és csejtei várnagy részére tett adományát.⁹ Február 18-án a király színe előtt adta el Tese fia András Fejér megyei Szár birtokát Töttös és Vesszős mestereknek.¹⁰ Hasonlóképpen Budán adta ki a király azt a február 20-án kelt oklevelét, amely szerint az előbb említett Töttös ajtónállómester és Gergely mester besenyő cseréltek el bizonyos Baranya és Tolna megyei birtokokat.¹¹ Szintén ekkor kelt a királynak a nyitrai káptalanhoz intézett parancslevele,¹² amely a nyitrai káptalan átíratában maradt fenn. Február 23-án újfent Budán adta ki a király azt az oklevelet, amellyel János választott veszprémi püspök részére tett korábbi adományát hatálytalanította, majd Töttös és Vesszős mesterek részére biztosította az ott felsorolt birtokok tulajdonjogát.¹³ Ugyanezen a napon kelt nyílt oklevelében 5 és fél *fundus curiét* adományozott el Sopron megyében.¹⁴

A király március 1-jén kiadott okleveleinek¹⁵ tanúsága szerint továbbra is Budán tartózkodott. Március 4-én is itt találjuk.¹⁶ Március 8-án

⁴ Sebők Ferenc: The Itinerary of King Charles I in 1341. *Chronica. Annual of the Institute of History. University of Szeged* 3. (2003) 58–63.

⁵ Ráth K.: Tartózkodási helyek i. m. 63.; Sebestyén B.: Tartózkodási helyek i. m. 40.

⁶ DF 228 456. Anjou-oklt. XXXIII. 2. szám.

⁷ Ráth K.: Tartózkodási helyek i. m. 63.; Sebestyén B.: Tartózkodási helyek i. m. 40.

⁸ DL 64 051. Anjou-oklt. XXXIII. 95. szám.

⁹ DF 271 961. Uo. 113. szám.

¹⁰ DL 87 233. Uo. 114. szám.

¹¹ DL 76 914. Uo. 116. szám.

¹² DF 271 963. Uo. 117. szám.

¹³ DL 76 915. Uo. 122. szám.

¹⁴ DL 4028. Uo. 123. szám.

¹⁵ DL 16 103 és DL 5359. Uo. 128. és 129. számok.

¹⁶ DL 85 281. Uo. 144. szám.

két,¹⁷ 9-én további egy oklevelet adott ki, utóbbira Ráth Károly is hivatkozott.¹⁸ Egy, a győri káptalan által átírt oklevél tanúsága szerint a király március 17-én is Budán tartózkodott.¹⁹ Március 27-én újabb oklevelet adott ki Budán.²⁰ Március 31-én [Nagy-]Ida városhoz intézett parancslevelet ugyanonnan.²¹

Hasonlóképpen Budán találjuk az uralkodót április 2-án,²² illetve április 7-én kiadott parancslevelének tanúsága szerint is.²³ Április 15-én ugyanitt adott ki parancslevelet a várad-előhegyi konvent számára.²⁴ Április második felében közelebbről pontosan nem meghatározható időpontban került sor a király 1349. évi első utazására. Április 26-án már Pozsonyban adott ki oklevelet Tót (*dictus*) Lőrinc fia Miklós *comes* részére, amelyben egy Nyitra megyei birtokot adományozott neki a király összes hadjárataiban tanúsított hűségéért.²⁵ Az adatot Ráth Károly és Sebestyén Béla is ismerte.²⁶ Utóbbi egyébként forráshivatkozás nélkül azt közli, hogy Lajos király április 19-ig tartózkodott Budán, ami lehetséges, de forrás hiányában sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tudjuk. Május 4-én a király újra Budán adott ki oklevelet,²⁷ de ez nem jelenti azt, hogy személy szerint is ott tartózkodott volna, ugyanis a Töttös mester egyik birtoka számára vásártartást engedélyező nyílt oklevél a kancellária rutinszerűen kiállított dokumentuma lehet, amelyhez nem volt szükség a király jelenlétére. Hasonló a helyzet a király május 17-én kiadott parancslevelét²⁸ illetően, ugyanis a király ekkor valószínűleg továbbra is Pozsonyban tartózkodott. Nem szerepel a keltezés helye a király május 18-án kelt, a már említett Tót Lőrinc fia Miklós részére kiadott, Temetvény vár és tartozékainak adományozásáról szóló privilégiumán, de nem zárható ki, hogy az oklevél szintén Pozsonyban kelt.²⁹ Garai Miklós nádor 1378. évi kiadványában viszont szerepel tartalmi átiratban Lajos királynak egy május 22-i oklevele, amelyről az átíró oklevél egyértelműen azt állítja, hogy az Pozsonyban kelt,³⁰ tehát a király nagy

¹⁷ DL 4030 és DL 50 265. Uo. 152. és 153. számok.

¹⁸ DF 236 765. Uo. 155. szám.; Ráth K.: Tartózkodási helyek i. m. 63.

¹⁹ DF 257 280. Anjou-oklt. XXXIII. 177. szám.

²⁰ DL 96 304. Uo. 235. szám.

²¹ DF 269 536. Uo. 241. szám.

²² DL 96 300. Uo. 247. szám.

²³ DF 235 840. Uo. 255. szám.

²⁴ DL 30 649. Uo. 257. szám.

²⁵ DL 4037. Uo. 274. szám.

²⁶ Ráth K.: Tartózkodási helyek i. m. 63.; Sebestyén B.: Tartózkodási helyek i. m. 40.

²⁷ DL 76 923. Uo. 304. szám.

²⁸ DL 3227. Uo. 341. szám.

²⁹ DL 71 417. Uo. 346. szám.

³⁰ DL 57 158. Uo. 363. szám.

valószínűséggel már április vége óta folyamatosan Pozsonyban tartózkodott. Tovább erősíti ezt a feltételezést a király május 23-án ugyanitt kiadott oklevele.³¹ A király május 25-én egészen biztosan Pozsonyban tartózkodott, itt adott ki nyílt oklevelet Pécs nembeli Aladár fia Vörös Tamás részére.³² Ez utóbbi adatot Sebestyén Béla³³ is közölte. A király május 26-án Budán kelt parancslevele³⁴ a szepesi káptalanhoz a kancellária rutinszerű működése eredményeképpen keletkezett kiadvány, amely nem igényelte, hogy a király a kiadásánál jelen legyen. Ugyanez vonatkozik a király május 28-i kiadványára, és ugyanő május 29-én kiadott, Szatmár megye részére szóló parancslevelére.³⁵

A király nevében június 1-jén kiadott, a leleszi konventnek szánt parancslevelét szintén a kancellária kiadványa, ugyanúgy, mint az uralkodó Jakab fia Domokos kérésére kiadott oklevele,³⁶ a király ekkor még mindig Pozsonyban tartózkodott. Utóbbi megállapítást támogatja az uralkodó június 2-án Pozsonyban kiadott nyílt oklevele, amely révén a Pozsony megyei Mízsér és Pruk birtokokat Jakab *comes* pozsonyi bírónak adományozta.³⁷ Ugyanitt és ugyanekkor kelt a király Poháros Péter mester udvari lovag részére tett adománylevele.³⁸ Már a korábbi szakirodalom is ismerte³⁹ a király június 5-én, szintén Pozsonyban kiadott oklevelét. Új, az előbbi támogató adat viszont a király ugyanezen a napon kiadott diplomája, amelyben Domokos fia Miklós mester udvari lovag és vitányi várnagy számára vásártartási jogot adományoz a Szolnok megyei Vezseny faluban.⁴⁰ Szintén új adatot szolgáltat a király június 9-én Pozsonyban kiadott oklevele, amely két példányban maradt fenn,⁴¹ és amelyben a király Jakab volt pozsonyi bíró, fia, Jenslinus és testvérei részére három Pozsony megyei birtokuk után adómentességet adományozott. A király további pozsonyi tartózkodására utal június 11-én a váradi káptalanhoz intézett parancslevelének kiadása,⁴² valamint június 13-án Jakab *comes* volt pozsonyi bíró számára adott kiváltságlevele, amellyel Mízsér birtokot illetően mentességet biztosít szá-

³¹ DL 25 110. Uo. 368. szám.

³² DF 271 962. Uo. 372. szám.

³³ Sebestyén B.: Tartózkodási helyek i. m. 40.

³⁴ DL 39 665. Uo. 379. szám.

³⁵ DF 264 063 és DL 41 113. Uo. 384. és 387. számok.

³⁶ DL 4050 és DL 34 011. Uo. 392. és 393. számok.

³⁷ DL 4051. Uo. 397. szám.

³⁸ DF 269 959. Uo. 398. szám.

³⁹ DF 258 545. Uo. 408. szám.; Ráth K.: Tartózkodási helyek i. m.; 63. Sebestyén B.: Tartózkodási helyek i. m. 40.

⁴⁰ DF 244 325. Uo. 409. szám.

⁴¹ DF 238 725 és 238 726. Uo. 422. szám.

⁴² DL 96 308. Uo. 425. szám.

mára, és szintén a király által kiadott a pozsonyi káptalannak szóló parancslevél.⁴³

A király június 25-én már ismét Budán volt, ekkor jött létre ugyanis megegyezés a király színe előtt egy Sáros megyei birtok ügyében.⁴⁴ Június 29-én ugyanitt adott ki nyílt oklevelet.⁴⁵ Július 1-jén is Budán bocsátott ki parancslevelet a nádor számára, illetve megerősítette I. Károly egyik privilégiumát.⁴⁶ Július 4-én szintén Budán adott ki adománylevelet.⁴⁷ Július 5-én ugyanitt íratott át oklevelet, illetve adott ki parancsleveleket a szepesi káptalan és Sáros megye számára.⁴⁸

A király július 11-én a Tolna megyei Pakson vadászott, és innen kelt a Velencei Köztársasághoz írott levele⁴⁹ majd 17-én a Valkó megyei Halyágon adott ki oklevelet.⁵⁰ Július 25-én már Temesvárott tartózkodott, itt bocsátott ki adománylevelet az anyakirályné részére.⁵¹ Július 27-én ugyanitt adott ki nyílt oklevelet.⁵² A király július 28-án kiadott, csak tartalmi átiratban fennmaradt diplomája⁵³ ugyan nem tartalmazza a kiadás helyét, de mivel az uralkodó augusztus 5-én is Temesvárról adott ki okleveleket,⁵⁴ valószínűleg ez is itt kelt. Itt tartózkodott még augusztus 10-én is.⁵⁵ Augusztus 26-án azonban már Alvincon adott ki oklevelet.⁵⁶ Augusztus 29-én pedig már Gyulafehérvárott tartózkodott.⁵⁷ A király szeptember 2-án kiadott privilégiuma⁵⁸ nem tartalmaz kiadási helyet, feltehetőleg a kancellária a király távollétében állította ki. Szeptember 4-én viszont újra Gyula-

⁴³ DL 4053, DL 105 408. Uo. 431. és 432. számok.

⁴⁴ DL 104 923, DL 106 890 és DL 103 942. Uo. 471. szám.

⁴⁵ DF 272 375. Uo. 477. szám.

⁴⁶ DF 266 395, DL 35 166. Uo. 487. és 488. számok.

⁴⁷ DL 51 520. Uo. 498. szám.

⁴⁸ DL 30 001, DL 68 894, DL 68 895. Uo. 503–505. számok.

⁴⁹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. IX. 6. 42. (45. szám); *Wenzel Gusztáv*: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. Budapest 1874–1876. II. 360–361. (290. szám); Anjou-oklt. XXXIII. 532. szám.

⁵⁰ DL 30 605. Anjou-oklt. XXXIII. 543. szám.

⁵¹ DL 4064. Uo. 564. szám.

⁵² DL 94 369. Uo. 568. szám.

⁵³ DL 61 194. Uo. 573. szám.

⁵⁴ DF 228 210, DF 228 417, DF 273 023. Uo. 591–593. számok.

⁵⁵ DL 4067. Uo. 598. szám.

⁵⁶ DL 65 755. Uo. 643. szám.

⁵⁷ DF 257 478. Uo. 652. szám.

⁵⁸ DL 4074. Uo. 659. szám.

fehérvárról adott ki oklevelet.⁵⁹ Szeptember 9-én Felvincen találjuk az uralkodót itt kiadott diplomája alapján.⁶⁰ Szeptember 15-én az erdélyi Besztercén adott ki rendelkezést,⁶¹ bár az oklevél több körülmény folytán kétes hitelűnek minősíthető,⁶² noha az itineráriumba beilleszthető lenne, különösen annak fényében, hogy a király szeptember 24-én Székelyvásárhelyen (a mai Marosvásárhelyen) íratott át oklevelet.⁶³ Szeptember 27-én Berethalmon szintén átíratott egy oklevelet, ami sajnos csak másolatban maradt fenn, és hitelessége nem egyértelmű.⁶⁴

A király október 5-én már Szászsebesen volt, itt két oklevelet adott ki.⁶⁵ Október 11-én már újra Gyulafehérváron tartózkodott itt kiadott diplomájának tanúsága szerint.⁶⁶ Itt időzött még október 16-án is, e napon két oklevelet is kiadott.⁶⁷ A király további itt tartózkodására utalnak október 20-án (a), 21-én (b), 22-én (c) és 26-án (d) kiadott oklevelei.⁶⁸ Itt köszöntött rá az uralkodóra a november hónap is, 1-jén újabb diplomát adott ki itt, majd 2-án ezt még kettő követte.⁶⁹

November 3-án már Budáról kelt egy királyi oklevél, de ez ne téveszsen meg bennünket, a király továbbra is Erdélyben tartózkodott, csak a kancellária bocsátott ki oklevelet a király nevében.⁷⁰ Az uralkodó ugyanis még november 5-én is Gyulafehérvárról adott ki diplomákat.⁷¹ November 8-i Déván kiadott oklevelének⁷² tanúsága szerint már haza indult Gyulafehérvárról. November 11-én Lippáról bocsátott ki oklevelet.⁷³ November 12-

⁵⁹ Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez. Szerk.: Varjú Elemér – Iványi Béla. Budapest 1908–1928. I. 161. (136. szám); Anjou-oklt. XXXIII. 668. szám.

⁶⁰ DF 257 702. Anjou-oklt. XXXIII. 676. szám.

⁶¹ DF 247 886. Uo. 691. szám.

⁶² Erdélyi Okmánytár. Közzéteszi: Jakó Zsigmond, Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével. Budapest 2008. III. 205. (525. szám). (A továbbiakban: Erdélyi Okmánytár.)

⁶³ DL 62 702. Uo. 715. szám.

⁶⁴ DL 28 057. Erdélyi Okmánytár III. 206. (529. szám); Anjou-oklt. XXXIII. 726. szám.

⁶⁵ DF 281 034 és DF 261 954. Anjou-oklt. XXXIII. 743. és 744. számok.

⁶⁶ DL 41 200. Uo. 762. szám.

⁶⁷ DF 274 724 és DF 207 227. Uo. 785. és 786. számok.

⁶⁸ a) DL 4085, b) DF 262 706, c) DL 69 248, d) DL 62723. Uo. 794., 796., 800. és 809. számok.

⁶⁹ DL 38 829, illetve DF 260 623 és DL 38 829. Uo. 817., 819. és 820. számok.

⁷⁰ Bánffy család i. m. I. 163–164. (139. szám); Anjou-oklt. XXXIII. 825. szám.

⁷¹ DF 260 624 és DL 62 723. Anjou-oklt. XXXIII. 836. és 837. számok.

⁷² DL 26 373. Uo. 843. szám.

⁷³ DL 90 751. Uo. 850. szám.

én Budán kelt kiadványai⁷⁴ persze még nem a király gyors megérkezését jelzik a székhelyére, hanem a kancelláriának a király nevében kiadott parancslevelei. Feltehetőleg ez érvényes a király nevében kelt november 16-i oklevélre⁷⁵ is. November 19-én Budán kiadott adománylevele kapcsán viszont elképzelhető, hogy az ekkor a fővárosban már jelen lévő király személyes utasítására keletkezett.⁷⁶ A király ettől fogva az év végéig bizonyosan a fővárosban tartózkodott. November 22-i keltezésű oklevele (a) ugyan nem tartalmazza a kiadás helyét, november 26-án kiadott diplomája (b) már igen, akárcsak az ezt követően kiadott november 28-i (c), a november 29-i (d), a november 30-i (e), a december 4-i (f), a december 9-i (g) kiadványok.⁷⁷ A december 10-én kiadott privilégium nem tartalmazza a kiadás helyét, de bizonyosan ez is Budán keletkezett, annál is inkább, mert a királynak van ugyanerről a napról egy másik oklevele is.⁷⁸ A király egyéb, Budán kiadott diplomái az év hátralévő részéből a következők: december 16. (a), december 18. (b), december 20. (c) és december 29. (d)⁷⁹

A fenti adatsorok figyelembe vételével a következőképpen rajzolhatjuk meg a király 1349. évi tartózkodási helyeinek hozzávetőleges pontosságú listáját: az uralkodó január 3. és 23. között bizonyosan Budán tartózkodott. Nem állapítható meg pontosan, hogy mikor utazott Visegrádra, és mennyi ideig tartózkodott ott, de február 5-én és 6-án innen adott ki okleveleket, majd február 12. és április 15. között nagy valószínűséggel újra Budán tartózkodott. Első hosszabb ez évi utazására április második felében került sor, 26-án ugyanis már Pozsonyból keltezett oklevelet, és június 13-ig bizonyíthatóan itt tartózkodott. Az sem állapítható meg pontosan, mikor utazott vissza Budára, mivel elsőként itt kiadott oklevele június 25-i keltezésű, de elképzelhető, hogy már hamarabb visszatért a fővárosba, lévén, hogy Nagymartoni Pál országbíró leváltására június 18. és július 5. között került sor,⁸⁰ ezért lehetséges, hogy ezt előkészítendő a király már június 25. előtt Budára érkezett. Július 5-ig bizonyosan itt tartózkodott, majd a középkori királyok legkedvesebb időtöltésének hódolva Pakosra utazott va-

⁷⁴ DL 57 327 és DL 57 328. Uo. 854. és 855. számok.

⁷⁵ DL 85 286. Uo. 859. szám.

⁷⁶ DL 4088. Uo. 869. szám.

⁷⁷ a) DL 41 125. b) DL 4091. c) DL 57 329, DL 4094, DL 103 164, DF 228 459. d) DL 51 545, e) DL 73 275. f) DL 87 239 és DF 261 276, g) DF 261 282. Uo. 872., 878., 881–886., 890., 899., 900. és 910. számok.

⁷⁸ DL 4099 és DL 87 240. Uo. 912. és 913. számok.

⁷⁹ a) DL 58 528. b) DL 69 244. c) DL 87 241. d) DL 63 066. Uo. 927., 933., 936. és 952. számok.

⁸⁰ *Sebők Ferenc*: Okleveles adatok az 1349. évi országbíróváltás történetéhez. In: Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Balogh Elemér és Homoki-Nagy Mária gondozásában. Szeged 2013. 591–600.

dászni. Az említett települést azért azonosítottam a Tolna megyei Pakssal, mert az itineráriumba jól beilleszthető, innen ugyanis továbbment Valkó megyébe és július 17-én az itt lévő Halyágon⁸¹ adott ki oklevelet. Majd a király Temesvárra utazott, ahol első ízben július 25-én adott ki oklevelet, és itt tartózkodott egészen augusztus 10-ig. Ezt követően Erdélybe ment, augusztus 26-án Alvincon, augusztus 29-én pedig már Gyulafehérváron adott ki okleveleket, az utóbbi helyen először szeptember 4-ig tartózkodott. Ekkor elutazott, szeptember 9-én Felvincen, 15-én már Besztercén, 24-én Marosvásárhelyen, 27-én Berethalmon volt, október 5-én pedig Szászsebesen bocsátott ki okleveleket, bár a besztercei és berethalmi tartózkodás nem mutatható ki egyértelműen.⁸² Ezt követően október 11-én már ismét Gyulafehérváron találjuk, ahonnan egészen november 5-ig nem utazott tovább. A hosszabb erdélyi tartózkodás valószínű okai között megemlíthető a király és András erdélyi püspök között hosszabb ideje tartó ellentét, a szászok megrendszabályozására irányuló királyi törekvés, illetve a talán István erdélyi vajda hosszabb itáliai tartózkodása miatt meglazult erdélyi hatalmi viszonyok, amelyek helyreállításához szükség lehetett a király személyes fellépésére.

A király november elején visszaindult Budára, november 8-án Déván, 11-én Lippán adott ki okleveleket, majd ezután rövidesen Budára érkezhetett. November 19-én kiadott oklevele valószínűleg már a király budai tartózkodása alatt kelt. Az év hátralévő részében az uralkodó már nem is hagyta el a fővárost.

*

Függelék: a király 1349. évi tartózkodásával kapcsolatos kiadatlan oklevelek regesztái:⁸³

1. 1349. március 1.

[I.] Lajos király (H) Mihály-i Miklós fia János kérésére 1349. március 1-jei (in domin. Invocavit, sub a. 1349.) nyílt oklevelében átírja és megerősíti a boszniai egyház kápt.-jának az alábbi ügyben a királyhoz intézett 1347. évi (in a. d. 1347.) válaszlevelét. E szerint az említett János előadta a királynak, hogy Benchench-i Barabás fia Demeter egyrészt a rokonság okán, másrészt bizonyos pénzösszeg fejében vállalta, hogy egyes birtokait neki iktatja, amihez szükséges a boszniai egyház kápt.-ja tanúságtevőjének je-

⁸¹ *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest 1894. II. 314.

⁸² L. a 62. és 64. jegyzeteket.

⁸³ Azokat az okleveleket tekintetem kiadatatlannak, amelyekről még az Országos Levéltár interneten elérhető adatbázisa sem közöl regesztát. Az itt szereplő rövidítések feloldására l. az Anjou-kori oklevéltár rövidítésjegyzékét.

lenléte. Ezért a király megparancsolta az említett kápt.-nak, hogy Onch-i Abraam fia András királyi ember társaságában küldje ki tanúságtételre hites emberét, akik szálljanak ki az említett Demeter birtokaira azok iktatása céljából – mások jogainak sérelme nélkül –, majd pedig a kápt. minderről tegyen írásos jelentést. A kápt. a királyi parancsnak megfelelően Abraam fia András királyi ember társaságában István éneklőkanonokot küldte ki tanúságtételre, akik visszatérve egybehangzóan előadták, hogy Barabás fia Demetertől és a nemes szomszédoktól megtudták az igazságot. E szerint Benchench birtok 3 része egykor Mihály-i Miklós fia Jánosnak, gener-ének volt elzálogosítva 50 M.-ért az említett kápt. nyílt oklevele értelmében. Az oklevelet János be is mutatta a kápt.-nak, e szerint Demeter azokat 1331-ben (sub a. d. 1331.) 10 évre (usque decimam revolutionem eiusdem annualem) elzálogosította kétszeres megváltási összeg terhe alatt. A határidő lejártakor Demeter a birtokrészeket nem tudta visszaváltani. Majd pedig Demeter [1346.] júl. 14-én (a. tunc prox. preterito, in vig. Divisionis ap.) sürgető ínsége miatt a kápt. nyílt oklevele szerint 20 M. dénárt kapott, és mivel a fenti összegeket gener-ének nem tudta visszafizetni, az említett 3 Benchench-i birtokrészt az azokhoz Ke és É felől tartozó összes haszonvételeikkel és tartozékaikkal Jánosnak adta örök birtoklásra. Mindezeket Demeter a kápt. színe e. is megerősítette. A király a fentieket az anyakirályné és a bárók egyetértésével megerősítette.

Tá.: Bebek István országbíró, 1365. okt. 31. DL 5359.

K.: –

2. 1349. május 22. Pozsony

[I.] Lajos király 1349. május 22-i Pozsonyban (in Posonio, 2. die fe. Asc. d., a. eiusdem 1349.) kiadott nyílt oklevele szerint a király Fodor (dict.) János, fiú utód nélkül elhunyt ember leányait, Katych-ot és Katalint – akik közül Katych Vrs-i Domokos fia Benedek, Katalin pedig Barnouch-i Tamás fia István felesége – apjuk hűséges szolgálataiért, valamint Miklós nádor fia Domokos mr. kérésére abban a kegyben részesíti, hogy apjuk összes birtokrészeit – kiváltképpen a Lelech-ben lévőket – fiúörökösök módjára birtokolhassák.

Tá.: Garai Miklós nádor, 1378. márc. 25. DL 57 158.

K.: –

3. 1349. május 28. Buda

[I.] Lajos király (H) értesíti a szepesi egyház kápt.-ját: Buyak-i Márton fia János elmondása szerint Bayor-i Péter fia Beke fiai: László és János április 14-én (f. III. prox. p. fe. Passce nunc preterita) famulus-aikkal: Jordan-nal, Kelemennel és Mórral, valamint összes jobbágyaikkal hatalmaskodva megtámadták az ő Buyak-i házát, azt felégették, Buyak-i jobbágyait pedig napi rendszerességgel zaklatták, ami miatt Buyak birtoka teljességgel elnéptelenedett. A király megparancsolja, hogy a kápt. Ternyepataka-i Ada fia László v. Kumlous-i László fia György v. Demecefolwa-i Hercegh fia László királyi ember társaságában küldje ki tanúságtételre hites emberét, akinek jelenlétében a királyi ember derítse ki az igazságot, majd a kápt. oklevelében tegyen minderről írásos jelentést. D. f. V. prox. an. fe. Penth., a. d. 1349.

E.: DF 264 063. Kissé vízfoltos. A Fk.-en zárópecsét bevágása, hártyaszalagja látszik.

K.: –

4. 1349. június 5. Pozsony

[I.] Lajos király (H) megfontolván Domokos fia Miklós mr., udvari lovag (aule nostre miles), Wytan-i várnagy hűséges szolgálatait, amelyekkel kezdetben [I.] Károly királynak (H), majd neki szolgált, engedélyezi, hogy Zonuk m.-ben a Tycia folyó mellett fekvő Wesen falujában csütörtöki napokon (f. V.) hetivásárt tartson más szomszédos vásárok sérelme nélkül. A vásárra tartó és onnan távozó kereskedőknek különleges királyi védelmet nyújt. Megparancsolja az összes c.-eknek, várnagyoknak, nemeseknek, valamint a szabad városok és falvak bíráinak, hogy a vásárra tartó polgárokat és jobbágysokat sem személyüket, sem javaikat tekintve ne merészeljék zaklatni. Mindezeket piacokon és más nyilvános helyeken ki kell hirdetni. D. Posonii, f. VI. prox. p. fe. Penth., a. d. 1349.

E.: DF 244 325. Vízfoltos. Hátoldalán és az oklevél jobb felső sarkában más egykorú kéz írásával *relatio Nicolai filii Jacobi coram Nicolao filio Domini* feljegyzés, 18. sz.-i kéz írásával tárgymegjelölés. A Fk.-en a megpecsételés módja nem látható.

K.: –

5. 1349. június 9. Pozsony

[I.] Lajos király (H) megfontolván Jakab volt pozsonyi bíró fia Jenslinus c. és testvérei, pozsonyi polgárok hűséges szolgálatait, amelyekkel [I.] Károly királyt (H), majd őt szolgálták, Erzsébet anyakirályné és István herceg egyetértésével, a főpapok és bárók tanácsára 3 Pozsony m.-i birtokukat, Hech-t a Challokuz-ban, valamint Weydrug (Weydruh)-ot és Pluamnau-t mentesíti minden bírói joghatóságtól, collecta-tól, census-tól és a pozsonyi c. részéről történő bármiféle behajtástól, valamint a kamarahaszna megfizetésétől, mindenféle bírói jogkört magának tartva fenn. Ennek az örök emlékezetben történő megszilárdítására autentikus pecsétjével ellátott nyílt oklevelet ad ki. D. Posonii, 3. die fe. S. Trinitatis, a. d. 1349. A.

E.: 1. DF 238 725. Kissé vízfoltos. Hátoldalan más középkori kéz írással tárgymegjelölés, egykorú kéz írással *relatio Ladislai filii Paska* feljegyzés, rányomott kerek pecsét töredékei, hártiaszalagja.

2. DF 238 726. Vízfoltos. Hátoldalan más középkori és 18. sz.-i kéz írással tárgymegjelölés, *relatio Ladislai filii Pasca* feljegyzés, pecsét hártiaszalagja. (Az eltérő névalakot zárójelben adjuk.)

K.: –

6. 1349. június 29. Buda

[I.] Lajos király (H) színe e. megjelenve Miklós fia Vak (Cecus) Mihály a maga és fiai nevében bemutatta a szepesi egyház kápt.-jának oklevelét Jazurmegy és Ponthfeulde birtokok iktatásáról, határaik felállításáról és megújításáról kérve annak a király nyílt oklevelében történő átírását, amit ő jelen oklevéllel teljesít. D. Bude, in fe. ap. Petri et Pauli BB., a. d. 1349.

E.: DF 272 375. Hátoldalan nagyméretű kerek pecsét lenyomata, hártiaszalagja, alatta *relatio domine regine per Johannem notarium magistri Stephani sigilli annularis* feljegyzés, 18. sz.-i kéz írással tárgymegjelölés.

Má.: ue. jelzet alatt. (18. sz.-i egyszerű Má.-ban.)

K.: –. (Az átírt oklevelet l. Anjou-oklt. XXIV. 220. szám.)

7. 1349. július 1. Buda

[I.] Lajos király (H) közli Miklós nádorral, a kunok bírójával: Palasthi Miklós fiai: János és Miklós elmondása szerint Hont m.-i Chepel örökölt birtokukat a dömösi prépost elfoglalva tartja. A király megparancsolja a nádornak, hogy a Hont m. számára tartandó generalis congregatio-n a fen-

tiekkal kapcsolatosan tudja meg az igazságot, majd tegyen róla írásos jelentést. D. Bude, 3. die p. fe. BB. Petri et Pauli ap., a. d. 1349.

Á.: Gilétfi Miklós nádor, 1349. július 10. DF 266 395.

K.: –

8. 1349. július 27. Temesvár

[I.] Lajos király (H) színe e. megjelenve Domokos mr. Machow-i bán a maga, valamint a néhai Nekche-i Demeter királyi tárnokmr., Domokos frater-e, Miklós, szintén Machow-i bán, továbbá Gyeletus ~ Gyletus fia Miklós mr. [I.] Károly királynak (H) tett hűséges szolgálataira hivatkozva, Nekche-i Demeter mr. leánya, e Gyeletus fia Miklós mr. özvegye, Klára, valamint Domokos mr. felesége, Margit és Erzsébet – utóbbiak mindketten Gyeletus fia Miklós mr. leányai – nevében kéri, hogy Miklós mr. özvegyének hitbérét és jegyajándékát, valamint az említett leányok leánynegyedét Miklós mr. birtokaiból birtokokban kaphassák meg. A király megfontolva a nevezettek hűséges szolgálatait – Gyeletus fia Miklós mr. [I.] Károly királynak a hűtlen oláh Bazarab elleni hadjáratában férfiasan küzdve elesett – különleges kegyként engedélyezi, hogy az említett úrhölgyek az őket hitbér, jegyajándék és leánynegyed címén megillető részeket Gyeletus fia Miklós mr. birtokaiból ne pénzben, hanem birtokban kaphassák meg, és azokat örök joggal birtokolhassák Gyletus fia Miklós mr. más rokonainak sérelme nélkül. A király a jelen oklevél visszahozatala esetén privilégium kiadását ígéri. D. in Themuswar, f. II. prox. p. fe. b. Jacobi ap., a. d. 1349.

Á.: I. Lajos király, 1351. február 27. DL 94 369.

K.: –

9. 1349. október 5. [Szász-]Sebes

[I.] Lajos király (H) értesíti a pécsi egyház kápt.-ját: Miklós fia Domokos mr. Kukwlleu-i várnagy a maga, testvérei, Lőrinc és Miklós, valamint rokonai, Gergely fia István, Kurnelius fia Beke, Péter fia Domokos és Martellus fia János nevében előadja, hogy Baranya m.-i Lews birtokuknak hj.-ra és határ-elkülönítésre van szüksége. A király megparancsolja, hogy a kápt. Filgewart-András fia János v. Thampaz fia Demeter v. András fia László v. Lypua-i Benedek fia István királyi ember társaságában küldje ki tanúságtételre hites emberét, akinek jelenlétében a királyi ember szálljon ki a birtokra, a szomszédokat összehívva jelenlétükben végezzen hj.-t és határ-elkülönítést, majd iktassa azt az említett nemeseknek örök birtoklásra, az esetleges ellentmondókat pedig idézze a király jelenléte elé, aki min-

derről írásos jelentést kér. D. in Sebus in terra Transiluana, f. II. prox. an. oct. B. Mychaelis arch., a. d. 1349.

Á.: Pécsi kápt., 1350. január 26. > I. Lajos király, 1350. április 4. DF 261 954.

K.: –

10. 1349. október 16. Gyulafehérvár

[I.] Lajos király 1349. október 16-i, az erdélyi földön Gyulafehérváron (in terra Transsiluana in Alba Jule, in fe. B. Galli conf., a. d. 1349.) kiadott nyílt oklevele szerint a Győr m.-i, Vörös (Rufus) Deseu mr. özvegye Saagh faluja és a pannonhalmi (Sacer Mons Pannonie) Szt. Márton-hegy apátjának Kysfalu nevű faluja közötti királyi adományozás alá tartozónak mondott szántóföldet hűséges szolgálataikért Pál mr. deáknak (litteratus), Kálmán győri püspök egykori nevelőjének (informator), Woryw (dict.) Benedeknek és általuk frater-üknek, Gergelynek adományozza összes haszonvételeivel és tartozékaival örök birtoklásra új adomány (nove sue regie donationis titulo) címén, mások jogának sérelme nélkül.

Tá.: Szécsi Miklós országbíró, 1356. máj. 20. DF 207 227.

K.: –

11. 1349. november 11. Lippa

[I.] Lajos király (H) megfontolván a Lyppua-i polgárok és hospes-ek hűségét számukra azt a különleges kegyet adományozza, hogy a Morisium folyó mindkét partján lévő, hozzájuk tartozó erdőket – kivéve a király felügyelete alatt vadállatok számára fenntartott erdőt – szabadon használhatják. A király ezért összes hívének – kiváltképpen a mindenkori Solumus-i várnagynak és helyetteseinek – megparancsolja, hogy a fentiektől eltérően cselekedni kegyvesztés terhe mellett ne merészeljenek. D. in Lyppua, in fe. B. Martini conf., a. d. 1349.

E.: DL 90 751. Vízfoltos. Hátoldalán más egykorú kéz írásával tárgymegjelölés, nagyméretű rányomott pecsét körvonala, alatta *relatio Nicolai Kont* feljegyzés.

K.: –

12. 1349. november 28. Buda

[I.] Lajos király (H) értesíti Sarus m. c.-ét, alispánját és szb.-it: Boyur ~ Bayur-i Beke-t, valamint fiát, Lászlót és más fiait különleges királyi kegyből kiveszi a nevezettek joghatósága alól, ezért megparancsolja, hogy a nevezettek felett ne ítéelkezzenek, hanem ha ellenük valaki pert indít, azt a király színe e. kell lefolytatni. D. Bude, sabb. prox. an. fe. S. Andree ap., a. d. 1349.

Á.: Szepesi kápt., 1350. ápr. 17. DL 103 164.

K.: –

MAGYAR PROFESSZOROK A KRAKKÓI JAGELLÓ EGYETEM „ARTES LIBERALES” KARÁN 1487–1526 KÖZÖTT

A 15. században a magyarok alkották a külföldi diákok legszámosabb csoportját a krakkói egyetemen. Krzysztof Boroda legutóbbi számításai szerint 1400–1509 között az egyetem „Artes Liberales” fakultására a Magyar Királyságból összesen 3364 diák iratkozott be.¹ A fakultás diákjainak összlétszáma ebben az időben 21 204 fő volt, ami azt jelenti, hogy a magyarok a teljes diákság 15,86%-át tették ki. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a szám a történelmi Magyarország területéről, tehát a legszorosabb értelemben vett Magyarországon kívül a mai Szlovákiából, Erdélyből, Horvátországból, Szlavóniából és Dalmáciából érkező diákokat is magában foglalta. A magyar diákok egy része a külön számukra alapított burzában lakott, melyet ezért magyar burzának is neveztek.² A 15. század második felében alapították, 1476-tól a Bracka utcában volt, az egyetem által erre a célra vásárolt épületben. A burzának a rendet meghatározó saját szabályzata volt. I. Zsigmond (Zygmunt Stary) király adományaképp a burza sőt kapott Wieliczkból, amiért a diákok az ünnepeken a *Gaude Dei genitrix* éneket énekelték a király üdvére. A burza nemcsak lakásul szolgált a diákoknak, oktatási feladatokat is ellátott. Olyan oktatók is előadtak itt, akiket a humanizmus előfutárainak tartanak, mint például Konrad Celtis. 1526 után a Magyarországról kisebb számban érkező diákok számára már nem volt célszerű fenntartani a kollégiumot, amelyet véglegesen 1558-ban zártak be. Az 1493–1558 közötti évekből fennmaradt a magyar burza lakóinak névsora, amelyből kiderül, hogy ebben az időben 823 diák élt ott, köztük az egyetem későbbi professzorai is.³ Szent István királyságának diákjai más burzában is laktak (többek között a Filozófus⁴ és Jeruzsálemi kollégiumban), valamint a városi polgárok házaiban is. Ezt az utóbbi formát az egyetem vezetősége nem nézte különösebben jó szemmel. A diákok ugyanis

¹ Boroda Krzysztof: Studenci Uniwersytetu Krakowskiego w późnym Średniowieczu. Kraków 2010. 66.

² Komorowski Waldemar – Łukacz Marek: Bursa węgierska w Krakowie w okresie średniowiecza i renesansu. Teka Komisji Urbanistyki i Architektury 19. (1985) 175–183.; Włodarek Andrzej: Architektura średniowiecznych kolegiów i burs Uniwersytetu Krakowskiego. Kraków 2000. 411–429.

³ Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. Kiadja Schrauff Károly. Budapest 1893. (a továbbiakban: Regestrum Bursae Hungarorum).

⁴ Fennmaradt a Filozófusok Burzájának regestruma 1447–1653 között (Krakkó, Archivum Uniwersytetu Jagiellońskiego, kézirat 95, 64–78.)

gyakran maradtak adósok a lakbérrel, így számos esetben a rektori bíróság előtt kellett magyarázkodniuk.⁵

A Krakóban tanuló nagyszámú magyar diákságnak csak kisebb hányada szerzett tudományos fokozatot. A 15. században 866 magyar diákot promoveáltak, közülük 744 fő bakkalaureátusi, 119 fő pedig magiszteri fokozatot ért el.⁶ Akik magiszteri fokon fejezték be tanulmányaikat, gyakran maradtak Krakóban, többnyire rövidebb időre, és oktattak az egyetem „Artes Liberales” karán. E tanulmány alapját az 1487 óta fennmaradt *Liber diligentiarum*, vagyis az előadások és gyakorlatok termék és órák szerinti beosztását tartalmazó dokumentum képezi.⁷ A magyarázott műveket az előadók minden szemeszterben sorsolták.⁸ Az előadók részben a fakultás tagjai voltak, részben azon kívüliek, úgynevezett *extranei*. A legfontosabb előadásokat a *Collegium Maius* termeiben tartották, bár egyes előadók azon kívül, a *Collegium Minus*ban, vagy a burzákban is előadtak. Ezek a kollégium falain kívül folyó előadások nincsenek nyilvántartva az említett könyvben.⁹ A *Liber diligentiarum*ban feljegyezték az előadók nevét, valamint a termeket is, ahol az előadások folytak (a teológusok lektórium, Ptolemeus, Maro, Arisztotelész, Hippokratész, Szokratész lektórium *prope valvum*), az előadások óráit (a téli szemeszterben reggel hattól délelőtt tízig és tizenegyétől három óráig, a nyáriban reggel öttől kilencig és tizenegyétől délután hatig), valamint az előadások és gyakorlatok témáit. Minden szemeszterre vonatkozóan tartalmazza a nagyobb és kisebb kollégium tagjainak, valamint a külsősök (*extranei*) nevét, azokét, akik egyik kollégiumnak sem voltak tagjai. Néha – a dékán engedélyével – voltak rendkívüli (*extraordinaris*) előadások is, rendszerint a szünidőben, vagy más szabadnap-

⁵ Boroda K.: Studenci i. m. 174–181.

⁶ Gąsiorowski Antoni: Die Graduierten der Krakauer Universität im 15. Jh. im Lichte des Liber promotionum Fakultatis Artium in Universitate Cracoviensis. In: The Development of Literate Mentalities in East Central Europe. Ed. Adamska Anna, Mostert Marco. Turnhout 2004. 263.

⁷ Liber diligentiarum facultatis artisticae Universitatis Cracoviensis. Pars I. (1487–1563). Kiadja Wisłocki Władysław. Cracoviae 1886. (a továbbiakban: Liber diligentiarum). Erről a forrásról l. Wisłocki Władysław: O wydawnictwie Liber diligentiarum krakowskiego fakultetu filozoficznego z lat 1487–1563. Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie: wydziały filologiczny i historyczno-filozoficzny 6. (1887) 87–104.

⁸ Ożóg Krzysztof: Rytm codziennego życia mistrzów uniwersytetu krakowskiego w XV i na początku XVI wieku. In: Realia życia codziennego w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem Śląska. Szerk. Barciak Antoni. Katowice-Zabrze 2011. 83.

⁹ Wisłocki W.: O wydawaniu Liber diligentiarum i. m. 90.

okon.¹⁰ A krakkói egyetem *Artes liberales* fakultása a fő hangsúlyt Arisztotelész műveinek elemzésére helyezte. Ezenkívül természetesen más klaszszikus szerzőket, valamint humanistákat is előadtak.¹¹

1487 és 1526 között a Magyar Királyságból 21 professzor tanított a fakultáson.¹² Ők a külföldi oktatók körében kétségkívül a legjelentősebb csoportot alkották.¹³ Tízen – tehát az összlétszám közel 50%-a – a mai Szlovákia területéről származtak. A *Liber diligentiarum*ban már az első évben három magyar professzor nevével találkozunk: Sebestyén Lőcséről, Briccius Garáról, László pedig Váradról érkezett. Sebestyén, mint a legtöbb magyar professzor, Krakkóban végezte tanulmányait.¹⁴ Bakkalaureátusként 1483-ban tanúskodott abban a perben, amely a dékánnak, a lwowi (lembergi) Wincentnek a Jeruzsálemi burzában történt megsebesítését volt hivatott megvizsgálni. Tanúként nem volt sok mondanivalója erről az egyetemi körökben hallatlan eseményről.¹⁵ A magiszteri fokozat elérése után három évig adott elő az egyetemen. Oktatói tevékenységének első évében a teológusok lektóriumában a *parva logicalia* (körülbelül tíz rövid logikai traktátus a terminusokról) kommentátora volt, később Arisztotelész *Liber elenchorum*ából vezetett gyakorlatokat, majd a harmadik évben visszatért a *parva logicalia* elemzéséhez.¹⁶ Nem ismerjük sorsát az egyetem elhagyását köve-

¹⁰ Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764. I. kötet. Szerk. Lepszy Kazimierz. Kraków 1964. 79.

¹¹ Ożóg K: Zakres i metody nauczania septem artes na Wydziale Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego w XV wieku. In: Septem artes w kształtowaniu kultury umysłowej w Polsce średniowiecznej. Wybrane zagadnienia. Szerk. Michalowska Teresa. Wrocław 2007. 105–124.

¹² Az idevágó régebbi irdalomban úgy vélték, hogy ebben az időszakban 26 magyar oktató volt. A különbség onnan ered, hogy olyan személyeket is a magyarok közé számítottak, akik a Magyar Királyságon kívülről származtak. Például szolgálhat itt a magyarnak vélt Jan Nagoldból, aki valójában Württembergből származott. L. Dąbrowski Jan: Rola Krakowa i Uniwersytetu Krakowskiego w dziejach kultury węgierskiej. In: Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych. Szerk. Csapláros István – Hopp Lajos – Reychman Jan – Sziklay László. Wrocław 1969. 48.; Baczkowski Krzysztof: Związki intelektualne Uniwersytetu Krakowskiego z Węgrami w dobie Kopernika. Warszawa–Kraków 1973. 25.

¹³ Vizsgálódásaimban 1526-ot tekintem a magyar középkor záróévének.

¹⁴ Tanulóiévei: 1479–1487: Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508 Kiadja Gąsiorowski Antoni, Jurek Tomasz, Skierska Izabela. Munkatárs Grzesik, Ryszard. I. Kraków 2004 (a továbbiakban: MUK). 79e/095; Najstarsza księga promocji Wydziału Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1402–1541. Kiadja Gąsiorowski A. Jurek T. Skierska I. Warszawa 2011 (a továbbiakban NKP). 82/4B, 87/2M.

¹⁵ Acta rectoralia Almae Universitatis Studii Cracoviensis. Kiadja Wisłocki W. I. 1469–1537. Cracoviae 1893–1897 (a továbbiakban: Acta rectoralia). 890 sz.

¹⁶ Liber diligentiarum i. m. 2–3., 5., 9., 11.

tően. A fakultáson kollégája volt a garai származású Bereck (Briccius), aki krakkói tanulmányait követően¹⁷ két évig adott elő (1487–1488), először Arisztotelész *Topikáit*, később Boethius munkáit (feltehetőleg a *De consolatione philosophiae*-t).¹⁸ Még diákként vitája volt egy másik magyarral, a brassói Antonival (Antallal) egy 17 garast érő könyv miatt, amelyet – nem tudva, hogy Antonitól lopták – megvásárolt.¹⁹ 1487-ben a magyar burza szeniora volt.²⁰ Krakkóból való távozása utáni életéről nincs sok adatunk. Annyi ismeretes, hogy 1499-ben Bácsban a káptalan kanonoka és kusztosa volt.²¹ 1487-ben a lőcsei Sebestyénen és a garai Berecken kívül a krakkói *Artes liberales* fakultáson még egy magyar, a váradi László is előadott. 1483–1488 között tanult az itteni egyetemen,²² amelynek elvégzését követően csak egy évig maradt előadóként, ám nem tudjuk, milyen művet kommentált.²³ Hamarosan elhagyta Krakkót, mert otthon beneficiumot kapott: kanonok lett a váradi székeskáptalanban.²⁴ Gazdag Bihar megyei nemesi családból származott, apja pedig, bécsi tanulmányai után, magas hivatalt töltött be Mátyás király idejében.²⁵

1488-ban még további magyar professzorok lettek a fakultás oktatói: Mihály Váradról, Gergely Szebenből, valamint Thurzó János. A Váradról származó Mihály a krakkói egyetemi tanulmányok elvégzése után²⁶ oktatói munkáját Arisztotelész *De caelo et mundi*jából vezetett gyakorlatokkal

¹⁷ Tanulóévei: 1480–1487 (MUK 80e/099, NKP 85/15B; 87/12M).

¹⁸ Liber diligentiarum i. m. 2–3., 6.

¹⁹ Acta rectoralia. 943 sz. A könyvek áráról a középkorban l. *Kozłowska Z. Anna*: Ceny książek ręcznie pisanych. Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej 49. (1999) 45–65.

²⁰ Liber diligentiarum i. m. 3.

²¹ Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. IV. köt. (1492–1526). Kiadja Lukcsics József. Budapest 1907. 75 sz. Váradi Péter kalocsai érsek helynöke volt Bácsban. *Winkler Pál*: A kalocsai és bácsi érseki főkáptalan története alapításától 1935-ig. Kalocsa 1935. 47.

²² MUK 83h/255, NKP 88/17M.

²³ Liber diligentiarum i. m. 4.

²⁴ NKP 25. (88/17M. Későbbi glossza: *canonicus ibidem*. *Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest 1979. 1259 sz. Váradi Mihály 1494 és 1496 között volt váradi kanonok, 1496-ban pedig püspöki vikáriusként tevékenykedett. *Kristóf Ilona*: Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440–1526) (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 4.) Pécs, 2014. 256–257 (170. sz.); *Kristóf Ilona*: I modi di acquistare benefici nel capitolo cattedrale di Várad nei secoli XV–XVI. In: Matthias and his legacy. Cultural and Political Encounters between East and West. Szerk. Bárány Attila – Györköss Attila. Debrecen 2009. 302.

²⁵ *Tonk S.*: Erdélyiek i. m. 1259 sz.

²⁶ Tanulóévei: 1478–1488 (MUK 78e/11, NKP 84/72B, 88 /7M).

kezdte, melyet két egymást követő tanévben folytatott.²⁷ Hosszú, kilenc évig tartó krakkói egyetemi pályafutása alatt Arisztotelész más műveit is kommentálta: a *Toposzokrólt* (*Topiki*), a *Liber elenchorumot*, a *De animát*, a *Metafizikát*, valamint magyarázta a *parva logicaliát* is.²⁸ Tonk Sándor²⁹ véleménye szerint Mihály azonos azzal a váradi Mihállyal, aki 1489. szeptember 10-én kérést intézett a pápához: mentse fel két évre az előadási kötelezettségtől (arra hivatkozik, hogy bakkalaureátusi fokozatot ért el), hogy Páduába utazhasson, ahol valóban megjelent 1490 januárjában a kánonjogi fakultás hallgatójaként.³⁰ Ez az azonosítás azonban nem helytálló. A „mi” Mihályunk 1488-ban már magiszteri fokozatot ért el, és megkezdte oktatói munkáját, míg a pápához kérést intéző 1489-ben még csak borostyánkoszorús volt.³¹ Ha a „mi” Mihályunk ment volna Itáliába további tanulmányokra, meglehetősen gazdagnak kellett volna lennie, de tudjuk, hogy igen szegény volt, ezért *odardus*nak nevezték. 1491-től a magyar burza szeniora és bérelője (*conventor*), ezért köteles volt az egyetemnek megfelelő bért fizetni.³² Sajnos elmaradt ennek fizetésével, és a következő évben adóssága már 14 *grzywnára* (80 garas) nőtt, végül részletekben való törlesztésre kapott engedélyt.³³ Ekkor említik a rektori bíróság aktáiban szegénységét.³⁴ A magyar burza vezetése nem volt Mihály sikeres vállalkozása, ezért le is mondott róla 1494. október 4-én. A magyar burza szenioraként konfliktusba került az ún. új, vagyis német burza német lakóival. Mihály felbújtott néhány kollégát, akik betörték a német burzába és ott törtékzúztak. Az ügy a rektor elé került, aki Mihályt 20 forint büntetésre ítélte, valamint kötelezte, hogy ezután csendes és nyugodt életet éljen.³⁵ Valóban, 1493 után példásan élt, 1496-ban a „kisebb kollégium” (*kolegiat*) tagja lett,³⁶ még egy kis vagyont is gyűjtött. 1496-ban ugyanis eladott egy lovat a krak-

²⁷ Liber diligentiarum i. m. 6., 13.

²⁸ Uo. passim.

²⁹ Tonk S.: Erdélyiek i. m. 1666 sz.

³⁰ Archivio Segreto Vaticano, Registri delle Suppliche, vol. 908, f. 246v., vol. 915, f. 128v. (Itt fejezem ki köszönetem dr. hab. Marek D. Kowalskinak, aki kérésre szíves volt másolatot készíteni ezekről a kérvényekről.) L. még: Beke Antal: Római emlékek a magyar egyház XV-ik századi történetéből. Történelmi Tár 23. (1900) 13–14.

³¹ NKP [89/71B].

³² Conclusiones Universitatis ab anno 1441 ad annum 1589. Ed. Barycz Henryk. Kraków 1933. 104. sz. *Acta rectoralia*. 1536. sz.; Regestrum Bursae Hungarorum. 3.; Włodarek A.: Architektura i. m. 413.

³³ *Acta rectoralia* 1592. sz.

³⁴ *Acta rectoralia* 1572. sz.: „propter inopiam et allegationem odardi”. L. még: Ptaśnik Jan: Obrazki z życia żaków krakowskich w XV i XVI wieku. Kraków 1900. 37.

³⁵ *Acta rectoralia* 1560 sz., 1567 sz.; Ptaśnik J.: Obrazki i. m. 37–38.

³⁶ Liber diligentiarum i. m. 32.

kói Jan Ursyn orvosdoktornak, aki nem fizetett időben. A rektori bíróság aktái bizonyítják, hogy Mihálynak saját kocsisa is volt.³⁷ A váradi Mihály, miután kis vagyonra tett szert, valószínűleg elhagyta a krakkói egyetemet, mert 1496 után már nem tanított itt. A *Liber diligentiarum* ugyanis 1497-ben megjegyzi, hogy Mihály nem jelent meg az órákon egyszer sem (*nullo-ciens*).³⁸ 1500-ban a székesfehérvári káptalanban volt kanonok,³⁹ további sorsáról nem tudunk.

Erdélyi származású volt a szebeni Gergely (Grzegorz) is, aki 1483–1488⁴⁰ között a krakkói egyetemen folytatott tanulmányai után csak rövid ideig, egy szemeszteren keresztül tanította a levélírás művészetét.⁴¹ További pályafutása nem ismeretes. Jól ismerjük viszont egy másik, magyar földről származó, az *Artes Liberales* karon működő professzor, Thurzó János karrierjét. Annak a családnak volt a tagja, amely jelentős szerepet játszott Közép-Európa történetében, különösen a 15. és a 16. században. Tanulmányai befejezését követően (1478–1487)⁴² Ovidiusról adott elő (1488), majd gyakorlatokat vezetett Arisztotelész *De caelo et mundi* című művéről. Ezeket a gyakorlatokat előzőleg a moráviai, Bilovecből származó Hieronim tartotta.⁴³ Thurzó János már tanulmányai alatt kitűnt szorgalmával és tudásszomjával, aminek eredményeként az első helyen végzett mind a bakkalaureátusi, mind pedig a magiszteri vizsgákon. A rövid krakkói „professzori kaland” után további tanulmányok céljából Itáliába utazott. Páduában és Rómában tanult, kánonjogi doktori címét minden valószínűség szerint a római kuriális egyetemen szerezte meg.⁴⁴ Lengyelországba visszatérve több egyházi javadalom birtokosa lett, tanított a krakkói egyetem jogi karán.⁴⁵ Általános bizalmat élvezett, így az 1498–1499-es tanévben megválasztották az egyetem rektorának.⁴⁶ 1502-ben a wrocławai Jan Roth püspök koadiutorának hívták meg, majd annak halála után, 1506. március 22-én wrocławai püspökké nevezték ki. Püspökké testvére, Thurzó Szaniszló szentelte Wroc-

³⁷ Acta rectoralia 1790. sz.

³⁸ Liber diligentiarum i. m. 35.

³⁹ Köblös József: Az egyházi közép-préteg Mátyás és a Jagellók korában (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával). (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 12) Budapest 1994. 374.

⁴⁰ MUK 83e/ 237, NKP 85/ 51B, 88/ 18M.

⁴¹ Liber diligentiarum i. m. 6.

⁴² MUK 78h/ 169, NKP 84/ 61B, 87/ 1M.

⁴³ Liber diligentiarum i. m. 4., 7–8.

⁴⁴ Sroka A. Stanisław.: Włoskie studia Turzonów w XV wieku. Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU 21. (2013) 31–40.

⁴⁵ Dembiński Paweł: Poznańska kapituła katedralna schyłku wieków średnich. Studium propozograficzne 1428–1500. Poznań 2012. 478–479.

⁴⁶ Pietrzyk Zdzisław: Poczet rektorów Uniwersytetu Jagiellońskiego 1400–2000. Kraków 2000. 113.

ławban, aki akkor Olomouc püspöke volt. Thurzó János haláláig, 1520-ig megmaradt a wrocławai püspök hivatalában.⁴⁷

Az 1489–1490-es években újabb három magyar professzorral bővült az egyetem szabad művészeteket oktató kara: Lőrinc (Wawrzyniec) Lőcséről, Pál (Pawel) Vásárhelyről, Antal (Antoni) pedig Besztercebányáról érkezett. Rövid ideig, egy-két esztendőn át oktattak Krakkóban. A lőcsei Lőrinc⁴⁸ először Ciceró *Analytica posteriora*, majd az *Officiis* műveit kommentálta, Pál Vásárhelyről⁴⁹ Petrus Hispanus (XXI. János pápa) *Tractatus*áról adott elő, és gyakorlatokat vezetett Arisztotelész *Liber elenchorum*ából. A besztercebányai Antal pedig Cicero *Leveleit*⁵⁰ ismertette. Krakkóból való távozásuk után nem tudjuk, mivel foglalkoztak. Csak töredékes információkkal rendelkezünk róluk. A lőcsei Lőrinc egyházi pályára lépett, Vácott lett kanonok, erre mutat egy későbbi glossza a nevénél az *artium* fakultás legrégebbi promóciós könyvében.⁵¹ Lehetséges, hogy azonos azzal a Wasserbauch Lőrincel, aki az 1511–1521-es években szepesi kanonok volt.⁵² Nem tudjuk, mit csinált vásárhelyi Pál, ellenben a besztercebányai Antoni, mielőtt a krakkói egyetemen adott elő, valószínűleg a bártfai iskola rektora volt, amit egy 1481-ből származó forrás is megerősít.⁵³

A fakultáson oktató magyarok közül a leghosszabb ideig a Prónáról való Imre (Emeryk) adott elő: 1493-tól egészen 1512-ig. Ő rendkívül érde-

⁴⁷ Thurzó Jánosról mint wrocławai püspökről jelentős tudományos irodalom áll rendelkezésünkre. Az újabbak közül érdemes megemlíteni: Die Bischöfe des Heiligen Deutschen Reiches 1448 bis 1648. Ein biographisches Lexikon. Hrsg. von Erwin Gatz, unter Mitwirkung von Clemens Brodkorb. Berlin 1996. 713–714.; *Lambrecht Karen*: Breslau als Zentrum der gelehrten Kommunikation unter Bischof Johann V. Thurzó (1466–1520). Archiv für schlesische Kirchengeschichte 58. (2000) 117–141.; *Szewczyk Aleksandra*: Mecenat artystyczny biskupa wrocławskiego Jana V. Thurzona (1506–1520). Wrocław 2009.

⁴⁸ Tanulóiévei: 1483–1489 (MUK 83e /054, NKP 85 /19B, 89/3M).

⁴⁹ Pál Vásárhelyről 1488-ban a krakkói egyetemen bakkalaureátusi fokozatot szerzett (NKP 88 /27B).

⁵⁰ Liber diligentiarum i. m. 11–16. A lengyel irodalomban Antoni Besztercebányáról mint Antoni Zólyomból szerepel hibás azonosítás miatt, aminek forrása a Księga promocji wydziału sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z XV wieku. Ed. Gąsiorowski Antoni, munkatársak Jurek Tomasz, Skierska Izabela, Swoboda Wincenty. Kraków 2000. 53. (64/26). Az új, bővített kiadásból a hibát kiküszöbölték. Lásd NKP 90/3.

⁵¹ NKP 89/3. Sajnos a magyar szakirodalomban hiányzik ennek a káptalan-nak a prozopografikus ismertetése.

⁵² *Hradzsky Jozef*: Initia, progressus ac praesens status Capituli Scepusiensis. Szepesváraljae 1901–1902. 382–383.

⁵³ *Békefi Remig*: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Budapest 1906. 150–151. sz.; *Sroka A. Stanisław*: Średniowieczny Bardiów i jego kontakty z Małopolską. Kraków 2010. 159–160.

kes alakja volt a magyar professzori csoportnak.⁵⁴ Németprónáról (ma: Nitranske Pravno, Szlovákia) származott. Húszéves tevékenysége alatt különféle művekről adott elő, elsősorban Arisztotelészről, de Donatusról, Petrus Hispanusról és Alexander de Villa Deiről is.⁵⁵ Karrierje utolsó éveiben már elhanyagolta kötelességeit. A *Liber diligentiarum*ban találhatunk feljegyzéseket meg nem tartott előadásokról, és 1512-ben Imre már meg sem jelent az egyetemi katedrán.⁵⁶ Egész pályafutása alatt mint *extraneus* oktatott. 1512 után nehéz nyomon követni Imre további sorsát. Barbara Bienkowska szerint, aki életútját vizsgálta, belépett a pálosok kolostorába Krakkóban, a Skalkába. Imre tolla alól került ki *Lengyelország Krónikája*, amely az 1516–1531 közötti lengyel eseményeken kívül az európaiakkal is foglalkozik, és egészében tartalmazza Bernard Wapowski *Krónikája*. Amint azt a szakirodalom hangsúlyozza, e művet az Öreg (I.) Zsigmond iránti nagy szimpátia jellemzi.⁵⁷ Élete egy szakaszában Imre belépett a wieluni pálos kolostorba, ahol a perjel funkcióját látta el. Élete más eseményei titokban maradnak számunkra.⁵⁸

„Magyar” professzorok újabb csoportja a 15–16. század fordulóján jelenik meg a krakkói egyetem *Artes Liberales* karán. Arisztotelész *Etikáját* 1500-ban egy bizonyos Szegedről származó Orbán (Urban) magyarázta, ám betegsége miatt nem fejezte be a kurzust. A tantervek szerint Arisztotelész *Etikáját* három negyedéven át hallgatták a diákok. E mű magyarázásán kívül Orbán gyakran vezetett gyakorlatokat Erasmus Ciolek munkáiból.⁵⁹ Diákkorában Orbán a magyar burza lakója volt. Rövid ideig Bécsben is tanult, de további sorsát nem ismerjük.⁶⁰ 1502-ben három magyar kezdte meg oktatói tevékenységét a fakultáson: György (Jerzy) Garáról, Ferenc (Franciszek) Pestről és Mátyás (Maciej) Egerből. Ők rövid ideig, mindössze

⁵⁴ MUK 76/ 082, NKP 84 /84B, 92/ 4M.

⁵⁵ *Liber diligentiarum* i. m. passim. Előadásairól: *Bienkowska Barbara*: Z kręgu Miechowity i Wapowskiego: Emeryk Węgier i jego Kronika. Studia i materyaly z dziejów nauki polskiej. seria A. 10. (1966) 27–28.; *Uő*: Kronika Emeryka Węgra (1516–1531) jako źródło Wapowskiego. Wrocław 1969. 77–78.

⁵⁶ *Liber diligentiarum* i. m. 93., 102., 105. Az 1509. évben nem tartott meg három előadást, 1511-ben már hatot.

⁵⁷ *Bienkowska B.*: Z kręgu Miechowity i. m. 30.; *Uő*: Kronika Emeryka Węgra i. m. 80. L. még: Słownik polskich teologów katolickich. I. köt. Warszawa 1981. 446.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ *Liber diligentiarum* i. m. 47–49.; *Ozóg K.*: Zakres i metody nauczania i. m. 111.

⁶⁰ 1495–1500 között volt diák (MUK 95e/ 146, NKP 97/ 5B, 1500/ 2M); *Regestrum Bursae Hungarorum*. 6.; *Die Matrikel der Universität Wien*. II. köt. 1451–1518. Ed. Szaivert Willy, Gall Franz. Graz–Wien–Köln 1967. 245. (a továbbiakban: MUW); *Tüskés Anna*: Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365 és 1526 között. Budapest 2008. 277.

egy szemeszteren keresztül tanítottak. A garai György⁶¹ az *Analytica posteriorát*, a pesti Ferenc⁶² Horatius *Szatíráit*, az egri Mátyás⁶³ pedig Arisztotelész *A lélekről*⁶⁴ szóló művét adta elő. Ferenc és Mátyás diákként a magyar burzában lakott. Ferenc krakkói tanulmányainak befejezése után Bécsben is tanult.⁶⁵ A garai György szintén folytatott további tanulmányokat, 1510-ből van róla adatunk, ekkor esztergomi kanonok és az egyházjog doktora.⁶⁶ További sorsukról nem tudunk. Rövid ideig volt oktató a Makráról származó Balázs (Blażej), aki krakkói tanulmányai befejezése után, 1504-ben Arisztotelész *Metafizikáját* kommentálta, de nem fejezte be a kurzust, amely fél évre volt tervezve. Oktatói munkáját a krakkói Wincenty Zelczar⁶⁷ folytatta. Érdekes alakja volt a Magyar Királyságból származó oktatóknak Menyhért (Melchior) Császlórol. 1500-ban iratkozott be az egyetemre,⁶⁸ de nem költözött be a magyar burzába, hanem – mai kifejezéssel élve – albérletbe költözött a városban egy bizonyos Katarzyna Śmietana-czynál, aki vagy felesége, vagy lánya volt a Śmietana nevű krakkói polgárnak. Tartozott már a lakbérrel három és fél grzywna értékben, zálogba két tunikát adott. Amikor továbbra sem fizetett, a könyveit akarta a szállásadónőnél elzálogosítani.⁶⁹ Nem tudni, anyagi gondjai vitték-e az egyetem későbbi professzorát a *kiromantia*, vagyis tenyérjósítás gyakorlására, amiért egyházi büntetés járt. Mindenesetre egy gdański, Marek nevű diákkal együtt úzte, s ezért 1505-ben egy forint büntetésre ítélték.⁷⁰ Akkor már bakkalaureátusi fokozattal rendelkezett, s miután beköltözött a magyar kollégiumba, 1504-ben már annak a szeniora lett.⁷¹ A burza szenioraként jó

⁶¹ 1498–1502 között tanult az egyetemen (MUK 98e/ 069, NKP 99/ 36B, 1500/ 1M).

⁶² Az 1484/1495. években volt diák (MUK 84h/ 287, NKP 91/ 45B, 95/ 9M).

⁶³ Tanulóévei: 1493–1501 (MUK 93e /211, NKP 95/ 22B, 1501/ 8M).

⁶⁴ Liber diligentiarum i. m. 55–56.

⁶⁵ Regestrum Bursae Hungarorum 3–4., 64.; MUW. 245.; *Tüskés A.*: Magyarországi diákok i. m. 276.

⁶⁶ *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae 1221–1864.* Ed. Veress Endre. Bp. 1941. 415–416. 1510 és 1520 között volt esztergomi kanonok. L. *Körmendy Kinga*: *Studentes extra regnum 1183–1543. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata 1183–1543* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Caatholicae de Petro Pázmány nominatae III/9) Budapest 2007. 211 (158. sz.).

⁶⁷ A makrai Blażej 1501-től 1504-ig tanult Krakóban. (MUK 1501h/ 266; NKP 1502/ 18B, 1504/ 3M); Liber diligentiarum i. m. 64.

⁶⁸ Tanulmányai az 1500–1508-as évekre estek (MUK 1500e/ 365, NKP 1504/64B, 1508/ 2M).

⁶⁹ Acta rectoralia 1993., 2035., 2041. sz.

⁷⁰ Acta rectoralia 2052. sz.

⁷¹ Kraków, Biblioteka Jagiellońska, kézirat 248, k.5. Regestrum Bursae Hungarorum 11.

gazdának bizonyult. 1507-ben a ház szükségleteire három óntálat vásárolt két forintért.⁷² Előadóként 1507-ben rendkívüli (*extraordinare*) gyakorlatokat vezetett.⁷³ Sajnos nem ismerjük ennek a színes egyéniségnek a további sorsát.

Újabb magyar oktatók 1510–1512-ben működtek a fakultáson: Gergely (Grzegorz) és Márton (Marcin) Kassáról, András (Andrzej) Gönc(z)ről. Gergely⁷⁴ Arisztotelész *Liber metheororum* művét, Márton⁷⁵ Arisztotelész további munkáit, úgymint a *Politikát* és a *De generatione et corruptionét*, a gönci András pedig a *Metafizikát* ismertette. Utóbbi 1512-ben Cicero *De officiis*éről adott elő.⁷⁶ Ezek a tanárok nem vették túl komolyan oktatói kötelességeiket – a kassai Márton öt előadást, a gönci András hármat nem tartott meg. Mártonnak nem is sikerült befejezni az Arisztotelész *Politikájáról* vezetett kurzust.⁷⁷ A rövid egyetemi kaland után biztosan elhagyták Krakkót, további életükről semmit sem tudunk. Ezt követően, az 1526-os mohácsi katasztrófa előtt még két magyar oktatója volt az *Artes* fakultásnak: Péter (Piotr) Váradról és egy másik Péter Sajószentpéterről. Nem tudjuk, mit tanított a váradi származású Péter, de Krakkóban folytatott tanulmányokat, és a magyar burzában lakott, melynek 1509-ben szeniora is volt.⁷⁸ Lehetséges, hogy a *Collegium Minus* épületében adott elő, de mint említettem, ezek az előadások nem szerepelnek a *Liber diligentiarum*-ban. A krakkói Jagelló Könyvtár gyűjteményében fennmaradt Szadkai Mikołaj kézirata, melyet a váradi Péter használt.⁷⁹ Sajószentpéterről származó névrokona szintén Krakkóban végezte az egyetemet, és szintén a magyar burzában lakott, melynek 1523–1524-ben szeniora is volt.⁸⁰ 1524-ben tanított, Arisztotelész *Topikája* volt előadásainak témája, de ezeket nem fejezte be. Magyarázta Szt. Lukács Evangéliumát is.⁸¹ Ezeknek a magyaroknak is ismeretlen későbbi sorsuk. Lehetséges, hogy a sajószentpéteri Péterre vo-

⁷² Regestrum Bursae Hungarorum 46.

⁷³ Liber diligentiarum i. m. 83.

⁷⁴ Tanulóévei: 1502–1510 (MUK 1502h/ 281, NKP 1505/ 25B, 1510/ 4M).

⁷⁵ Tanulóévei: 1501–1510 (MUK 1501h/343; NKP 1503/54B, 1510/7M).

⁷⁶ Liber diligentiarum i. m. 94., 98.

⁷⁷ Uo. 100., 102.

⁷⁸ Tanulóévei: 1513–1520. Metryka czyli album Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1509–1551. Ed. Gąsiorowski A., Jurek T., Skierska I., munkatárs Grzesik R. Warszawa 2010. 1518h/ 058 (a továbbiakban: Metryka czyli album); NKP 1519/34B, 1520/ 3M; Liber diligentiarum i. m. 144.; Regestrum Bursae Hungarorum 21.

⁷⁹ Kraków, Biblioteka Jagiellońska, 2489 (kézirat).

⁸⁰ Tanulóévei: 1516–1524. Metryka czyli album. 1516e/ 101; NKP 1517/ 27B, 1524/1M; Regestrum Bursae Hungarorum 19, 24/25.

⁸¹ Liber diligentiarum i. m. 164., 166.

natkozik egy bejegyzés a fakultás legrégebb promóciós könyvében, miszerint Przemyślben volt prédikátor (*concionator Premisliensis*).⁸²

Összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg. A 21 magyar professzor közül, akik a krakkói egyetem *Artes* fakultásán tanítottak, csak kettő, a prónai Imre és a váradi Mihály oktatott három évnél hosszabb ideig. Rekordnak nevezhetjük Imre kis híján húsz évét. Túlnyomó többségük (15 fő) csak egy évig adott elő. Majdnem mindannyian *extraneiként* működtek, egyedül a váradi Mihály volt a *Collegium Minus* tagja. Figyelembe véve a nehézségeket az egyes személyek egyetemi karrierjük utáni sorsának kutatásában, csak annyit állapíthatunk meg, hogy hatnak közülük az egyetem jelentett belépőt az egyházi pályára. Ezek a következők voltak: a garai Bereck, Thurzó János, a váradi László, a lőcsei Lőrinc, Antal Besztercebányáról és Péter Sajószentpéterről. Csak öten folytattak további tanulmányokat a krakkói egyetem elvégzése után: Thurzó János (Pádua, Róma), MihályVáradról (Pádua), Orbán Szegedről és a pesti Ferenc (mindketten Bécsben), valamint a garai György, akiről nem lehet megállapítani, hol képezte magát tovább. Egy azonban teljes biztonsággal megállapítható: a magyar professzorok alkották a krakkói egyetem *Artes* fakultásán 1487–1526 között a legnépesebb csoportot.

⁸² NKP 290. (1524/1).

„MARADJON MEG A GÖRÖGÖK HITÉN” A HUNYADI FIÚK HÁZASSÁGI TERVE, AVAGY AZ EGYHÁZI UNIÓ A GYAKORLATBAN?

A kérdés felvetése egyáltalán nem indokolatlan, csupán az irodalomtudomány felől érdemes először kiindulnunk. Pajorin Klára kutatásaiból tudjuk, hogy a ferrarai–firenzei zsinat (1431–1449) „felbecsülhetetlen hatást gyakorolt a humanizmus mozgalommá válására” már a magyarországi humanizmus kezdetétől számítva.¹ A görögök és a görög műveltséggel rendelkező itáliaiak figyelmet fordítottak a Magyar Királyságra. Ebben Ioannész de Dominisz (Dominiszi János) zenggi, majd váradi püspök, valamint Basziliosz Bészszarion kardinális (Giovanni Bessarione) szerepét kell kiemelni.²

IV. Jenő pápa (1431–1447) legnagyobb „sikereként” 1439. július 6-án a ferrarai–firenzei zsinat „Laetentur Coeli” kezdetű bullája kimondta a nyugati és a keleti egyház unióját. VIII. (Palaiologosz) János (1425–1448) bizánci császár és küldöttsége elsősorban azért írta alá az uniós okmányt, mert katonai segítséget remélt az oszmán-török fenyegetéssel szemben.³ Azonban az uniós bulla rendelkezéseinek elfogadtatása egyáltalán nem ment könnyen, a bizánci egyház nagy részében ellenállással fogadták.

Az 1054-es nagy egyházszakadás óta nem először közeledett egymáshoz a két keresztény egyház.⁴ X. Gergely pápa (1271–1276) a Konstantinápolyt visszafoglaló VIII. (Palaiologosz) Mihály császárral (1261–1282) rövid időre létrehozta ugyan a nyugati és a keleti egyház unióját az 1274. évi II. lyoni zsinaton, de ez is a császár által erőszakkal kikényszerített unió volt,

* A szerző jogász, történész, a Délvidék Kutató Központ (Szeged) és a Szegedi Tudományegyetem (SZTE ÁJTK) tudományos munkatársa, akit jelen tanulmánya megírásakor a IV. Kulturális Közfoglalkoztatási Program támogatott. A Koszta László professzor vezette tanszéken 2007–2014 között középkori magyar jogtörténeti tárgyakat oktatott. A közölt forrásrészleteket, amennyiben a fordítójukat külön nem jelzem, saját átlátetésemben közlöm.

¹ *Pajorin Klára*: A bázeli zsinat hatása Magyarországon (Görögök, görögtudósok és a korai magyar humanizmus). *Irodalomtörténeti Közlemények* 115. (2011) 3.

² Uo. 4.

³ *Baán István*: Magyarország és Bizánc kapcsolata a késő középkorban és az újkor hajnalán. In: A 14–16. századi magyar történelem bizánci és kora újkori görög nyelvű forrásai. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Baán István. A verseket fordította: Szabó Pál. Budapest 2013. 14.

⁴ *Nora Hamerman*: The Council of Florence: The Religious Event that Shaped the era of discovery. *Fidelio* Vol. 1. No. 2. (Spring 1992) 23–24.

amelyet a bizánci papság alapvetően ellenzett, mivel a Gergelyt követő pápák ellenségesen is viselkedtek a görögökkel szemben.⁵

Az 1439-es görög–latin keresztény unió bizánci részről Bésszarion kardinális sikere volt, aki a ferrarai–firenzei zsinaton mint az uniópártiak vezetője vett részt, és mindent megtett az unió létrehozása érdekében. Haláláig (1472) küzdött a tényleges megvalósulásáért és fennmaradásáért, valamint később is hitt a törökök elleni keresztes hadjáratban, Konstantinápoly felszabadításában.⁶ Bésszarion kardinális Zrednai (Vitéz) Jánossal kapcsolatban állt, Bécsben később személyesen találkozhattak is, erősítve és fenntartva a humanisták görögbarát (grecofil) magatartását Hunyadi Mátyás uralkodása alatt is.⁷

1.

Az 1439-es egyházi unió létrejöttével egyházjogilag elhárultak a vegyes házasságra vonatkozó külön szabályok által támasztott akadályok is. Vegyes házasságok korábban – a politikai és dinasztikus szövetség részeként – az uralkodók között is megkötöttek. Elég az Árpád-házi királyaink bizánci kapcsolataira gondolnunk.⁸ A kérdés számomra az, hogy az egyházi unió léte megkönnyítette-e az ilyen házasságokat. Vajon a 15. század közepén a magyar politikai élet főszereplőiben – politikai megoldásként – felmerült-e a katolikus és ortodox hitűek közötti házasság kötésének újabb, az uniót is figyelembe vevő lehetősége?

Tudjuk, hogy az elmélyülő bárói ligaharcok során Hunyadi János kormányzóként két alkalommal (1448, 1451) is vegyes házasság létrehozásával próbálta megteremteni a békét két riválisával, Branković György szerb deszpotésszel és Cillei Ulrik gróffal.

Mindkét alkalomra Hunyadi kormányzósága idején (1446–1452) került sor (amíg V. László király kiskorú volt), amikor az ország egységének helyreállítása érdekében a még meglévő tartományúri hatalmat igyekezett

⁵ *Louis Bréhier*: Bizánc tündöklése és bukása II. Fordította: Baán István. Budapest 1997. 377–378.

⁶ Görög származású és hazájából száműzött tudós és kardinális, valamint címzetes konstantinápolyi latin pátriárka (1463–1472). A ferrarai–firenzei zsinatot követően Itáliában maradt, magas egyházi pozíciókat töltött be, volt pápai legátus, aki kétszer is esélyes volt a pápaválasztó konklávén (1455, 1471). *Alice-Mary Talbot*: Bessarion. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Editor in chief *Alexander Petrovich Kazhdan*. New York–Oxford 1991. 285.

⁷ *Pajorin Klára*: Az első humanisták, a hatalmi reprezentáció korai ösztönzői Mátyás udvarában. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. (Kiállítási katalógus)* Budapest 2008. 142.

⁸ *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika (896–1196). (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged, 1996.

legyőzni. Az első számú célpont a Cilleiek famíliája volt, amely rokonságban állt a királlyal és Branković György szerb despotával is. Ugyanis Cillei Frigyes Luxemburgi Zsigmond magyar király második felesége, Cillei Borbála királyné testvére volt. Sőt Frigyes fia, Cillei Ulrik gróf nemcsak a kis-korú V. László apósa volt, hanem Branković György despota másik lányának, Katarinának férje is (vegyes házasság).⁹

A Cillei-családdal való kapcsolat lehetősége nem is váratott sokáig magára. Hunyadi még kapitányként megbízást kapott, hogy torolja meg Cillei addigi szlavóniai és horvátországi hatalmaskodásait.¹⁰ 1446 áprilisában – az ország egyik kapitányaként – a stájerországi Cillei-birtokok ellen vonult, amelyeket Jan Vitovec cseh kapitány védelmezett. Azaz inkább kitért az összecsapások elől. Hunyadi így kénytelen volt eredmény nélkül visszafordulni, Szlavónia ellen pedig meg sem próbálta seregét vezetni. Az ősszel még az egyes nyugat-magyarországi városokat, várakat kezében tartó III. (Habsburg) Frigyes ellen vonult (Sopron, Kőszeg, Kismarton, Győr) és betört Stájerországba, de ugyancsak eredmény nélkül.¹¹

1447 januárjában a Cilleiek másként kaptak Hunyadi tervében kitüntetett szerepet. A kormányzó a segítségükkel szeretett volna megegyezni III. Frigyessel. A megállapodás szerint Cillei Ulrik és Frigyes megtarthatják szlavóniai foglalásaikat, továbbá eljegyezték a kormányzó nagyobbik fiát, Lászlót Ulrik gróf kisleányával, az ortodox keresztény Cillei Erzsébettel, Branković György unokájával. Az előkészületekkel pedig a nagyapát, Branković György szerb despotát bízták meg.¹² Az erről tudósító oklevél 1448. június 18-án keltezett.¹³ Ez a Hunyadi–Branković ellentétben ismét lélegzetvételeni szünetet hozott. A Frigyessel való fegyverszünetet 1447. június 1-jén kötötték meg. A Szent Korona és a kis V. László, valamint a nyugat-magyarországi városok III. Frigyes király kezében maradtak továbbra is.

Az eljegyzés időpontjáról a vélemények megoszlanak. Radu Lupescu ezt az eljegyzési megegyezést a törökellenes hadjáratot megelőzően, 1448 tavaszára datálja.¹⁴ Legutóbbi cikkében például ezt írja: „1448 tavaszán, a

⁹ Szabó Pál: 1440 – Nándorfehérvár első oszmán-török ostroma és előzményei. (Areión Könyvek.) Szeged, 2015. 56.; Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526. Budapest 1998. 206.

¹⁰ Teke Zsuzsa: Hunyadi János és kora. (Magyar História.) Budapest 1980. 157.

¹¹ Pálosfalvi Tamás: A Hunyadiak kora 1437–1490. (Magyarország története 7.) Budapest 2009. 30., 34.

¹² Uo. 34.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 44 516.

¹⁴ „A közhidelemmel ellenétben Cillei Erzsébet eljegyzése nem Hunyadi szendrői fogságával összefüggésben merült fel, hanem még az 1448-as törökellenes hadjárat előtt. 1448 tavaszán Hunyadi erőlyesen lépett fel a Cilleiek szlavóniai

Cillei Ulrikkal kötött kiegyezés alkalmával vetődött fel először Hunyadi László és Cillei Erzsébet eljegyzésének lehetősége.”¹⁵

A Cilleiekkel való megegyezés azért is fontos volt, mert a Hunyadi támogató Tallóci testvérek pozícióit próbálta fenntartani. Cillei Ulrik ugyanis Tallóci Matkó és testvére, Petkó horvát–szlavón–dalmát bánok ellen folytatott ádáz harcot, és 1445-ben önkényesen felvette a szlavón báni címet.¹⁶ Ennek közvetlen előzménye az volt, hogy Matkó a Cilleiekkel folytatott küzdelemben 1445-ben a Johannita Rend magyarországi központjának, a Pozsega megyei Pekrec várának védelmében halt meg. Cillei Ulrik ekkor magához ragadta a Matkó által kézben tartott zágrábi püspökség és a vránai johannita perjelség birtokainak kormányzását is. Sőt Zágrábot is megszállta. Sikere azonban még nem lehetett teljes körű. Petkóról azt tudjuk, hogy haláláig, 1453-ig képes volt megtartani a horvát–dalmát bánsgót. Hunyadi támasza és egykori támogatója, Tallóci Frank még élt, ő az 1448. október 18–19-i második rigómezei csatában vesztette életét. A legifjabb Tallóci testvér, Jován, Nándorfehérvár 1440. évi hős védője pedig a vránai johannita perjelségért küzdött.¹⁷ Hunyadi számára az is veszélyes volt, hogy Cillei Ulrik a vele „szövetséges” kapitányt, Újlaki Miklóst is a maga oldalára igyekezett állítani. 1445. október 15-én Bécsben a két Cillei és Újlaki kölcsönös örökösödési szerződést kötöttek egymással, de mindez nem bizonyult tartósabbnak egyszeri pozíciókeresésnél.¹⁸

Hunyadinak hatalma fenntartása érdekében szükséges volt politikai kompromisszumokat kötni. A kormányzó a politikai szövetség létrehozásának zálogaként új házassági, rokoni kapcsolatokat is létesített volna, amelyeknek vallási vonatkozásai is érdekesek lettek volna. A huszita Jiskrával folytatott hosszadalmas háború során, 1449-ben arról tárgyaltak, hogy Jiskra feleségül venné Hunyadi János egyik húgát. A házassági terv azonban Jiskra ellenállásán megbukott.¹⁹ Megemlítem, hogy Hunyadi 1450. június 17-én szövetségre lépett Garai László nádorral és Újlaki Miklós erdélyi

uralma ellen, ami végül békekötéssel zárul.” *Lupescu Radu*: Hunyadi Mátyás: az ősoktól a hatalom küszöbéig. In: Hunyadi Mátyás, a király i. m. 45.

¹⁵ *Lupescu Radu*: A Hunyadiak. *Rubicon* 27:4. (2016) 16.

¹⁶ *Szakály Ferenc*: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. (Magyarok Európában II.) Budapest 1990. 45.

¹⁷ Szabó P.: 1440 – Nándorfehérvár i. m. 175–176.; Vajay Szabolcs: A Johannita Rend lovagjai 1854–1987. (h. n.) 1987. 60.

¹⁸ *Fedeles Tamás*: Az utolsó középkori magyar herceg. Újlaki Lőrinc pályaképe. Pécs 2011. (kézirat); Teke Zsuzsa ezt 1446 januárjára datálta és kölcsönös segélynyújtási szerződésként értelmezte. *Teke Zs.*: Hunyadi János i. m. 157.

¹⁹ *Teke Zs.*: Hunyadi János i. m. 178.; *Dümmerth Dezső*: A két Hunyadi. Budapest 1985. 94.

vajdával is. Sőt titkos külön megállapodást kötött III. Friggyessel is, megke-
rülve ezúttal az országos tanácsot.²⁰

A Hunyadi–Branković megegyezés azonban nem valósult meg. A kormányzó a második rigómezei csata után ismét szembekerült Branković-
tyal, akinek fogságából súlyos feltételek teljesítése mellett tudott kiszaba-
dulni. Azt meg kell jegyezni, hogy a korábbi szakirodalom egy része ekkorra
datálja az eljegyzésről szóló megállapodást, annak a megegyezésnek a ré-
szeként, amelynek értelmében Hunyadi nagyobbik fiának, Lászlónak tús-
ként kellett mennie Branković szendrői udvarába.²¹ Fedeles Tamás a kettő
közötti álláspontját sejtetve ehhez még azt teszi hozzá, hogy a korábban
megkötött eljegyzési megállapodást a fogság során újból megerősítették.
„Szabadon bocsátása fejében Hunyadinak túszenként kellett hátrahagynia
idősebbik fiát, továbbá meg kellett erősítenie Erzsébet és Hunyadi László
eljegyzését.”²² A kormányzó a hatalmi konszolidációról azonban továbbra
sem mondhatott le, ezt szolgálta a Brankovićtyal való újabb béke is.

A kormányzó egy másik alkalommal is fiának és az ortodox keresz-
tény hitű Cillei leánynak az eljegyzéséhez folyamodott. Ismét egy olyan
ritka történelmi pillanatnak lehetünk tanúi, amely az ellenségeskedést
felülírta. Hunyadi a kiszabadulását követően bosszút állt a despotán, akit
az 1450. évi márciusi országgyűlés hűtlenség vétkében marasztalt el. A
birtokait így a kormányzó elkoboztatta. Hunyadi betört Szerbiába, Thuróczy
János krónikája kihangsúlyozza elszántságát (242. fejezet): „Tovább is foly-
tatta volna a rombolást, ha a despota épségben vissza nem adta volna a fiát,
és ha Magyarország főemberei a despota kérésére le nem csillapítják a kor-
mányzó úr bosszúszomjas lelkének háborgását.” (Bellus Iboyla fordítása.)²³

A pápa felmentette Hunyadit a Branković által kikényszerített felté-
telek teljesítése alól. A despota pedig elengedte Hunyadi Lászlót. 1451.
augusztus 7-én az országos tanács révén Újlaki, Pálóci László és Vitéz Já-
nos közvetítésével egymással mégis megegyeztek.²⁴ Nemcsak Brankovićtyal,
hanem Cilleivel is. Hunyadi visszaadta az elkobzott magyarországi birto-
kokat, de 155 000 arany zálog kifizetése fejében megtartotta azokat, ame-
lyeket az 1444. évi megegyezéskor kapott tőle. Ezúttal már nem Lászlót,
hanem Hunyadi kisebbik fiát, Mátyást jegyezték el az ismét „kulcsszerep-
lővé” emelkedett Cillei Erzsébettel, aki nemcsak Branković unokája volt,

²⁰ *Pálosfalvi T.*: A Hunyadiak kora i. m. 37.

²¹ *Teke Zs.*: Hunyadi János i. m. 174.

²² *Fedeles Tamás*: „Néha szerelembe keveredett egy-egy nőcskével...” Mátyás
király és a szebbik nem. *Rubicon* 20:10. (2009) 20.

²³ *Thuróczy János*: A magyarok krónikája. In.: Millenniumi Magyar Történe-
lem. Budapest 2001. 297.

²⁴ DL 37 614.

hanem Cillei Ulrik leánya is!²⁵ A szerződés szerint Mátyás két év múlva, december 6-án lett volna köteles feleségül venni az akkor már tizenkét éves Erzsébetet. A házasság azonban Erzsébet 1455-ben bekövetkezett korai halála miatt megghiúsult.²⁶ Azt meg kell jegyezni, hogy E. Kovács Péter e megegyezést a Mátyásról írt könyveiben 1455-re datálta. Kubinyi András pedig egy újabb 1455-ös megegyezésről írt.²⁷ E. Kovács Péternek a Hunyadi-család vallási áttéréséről szóló megjegyzése még izgalmasabb: „Azt bizonyon állíthatjuk, hogy a család a görögkeletiről áttért a katolikus hitre.”²⁸ Eszerint ekkor már csak vegyes házasságról lehetett szó a két család között. Nemrégiben pedig Erdélyi Gabriella publikálta Hunyadi László és Cillei Erzsébet 1455 májusában a pápai kúriához benyújtott kérelmét, amelyben házasságuk engedélyezését kérték. Eszerint végezetül mégiscsak László és Erzsébet között kötött meg a házasság.²⁹

Azt is megjegyzem, hogy az újabb eljegyzéssel nemcsak Hunyadi került szorosabb kapcsolatba, formális szövetségbe Cilleivel, hanem a Hunyadi–Újlaki–Garai liga is közeledett a Cillei–Branković rokonsághoz!³⁰ Az sem elhanyagolható körülmény, hogy a Hunyadiak számára e megállapodás egyúttal nagy birtokok megszerzésének jövőbeli reményét is jelentette. Cilleinek ugyanis nem volt fiú utódja, a hatalmas vagyon várományosa így a kiskorú Erzsébet volt. Cillei Ulrik még Garai László nádorral is rokonságban állt, unokatestvérek voltak.³¹

2.

A Magyar Királyság ugyanakkor a latin és a görög ortodox kereszténység határvonalán feküdt. Nyugati szomszédai, beleértve Lengyelorszá-

²⁵ Engel P. – Kristó Gy. – Kubinyi A.: Magyarország története i. m. 208.; Pálosfalvi T.: A Hunyadiak kora i. m. 36.; Teke Zs.: Hunyadi János i. m. 178.

²⁶ E. Kovács Péter: A Hunyadi-család. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula, V. Molnár László. Budapest 1990. 39.

²⁷ E. Kovács Péter: Matthias Corvinus. Budapest 1990. 22.; Uő: Mátyás, a reneszánsz király. Budapest 2008. 24–25.; Kubinyi András: Mátyás király. (Tudomány-egyetem.) Budapest 2001. 21. Ez utóbbit vallja Fedeles Tamás is. Fedeles T.: „Néha szerelembe keveredett” i. m. 20.

²⁸ E. Kovács P.: Matthias i. m. 9.

²⁹ Erdélyi Gabriella: „Married the sister of his late wife”: The negotiation of kin-marriages in Renaissance Hungary. In: Specimina Nova Pars Sectio Mediaevalis VI. Redegunt Márta Font – Gergely Kiss. Pécs 2011. 109.

³⁰ Teke Zs.: Hunyadi János i. m. 181.

³¹ E. Kovács P.: A Hunyadi i. m. 39.

got is, Rómához tartoztak. A keleti és déli szomszéd államok, beleértve Szerbiát, óhitűek, ortodox keresztények, Konstantinápoly központtal.³²

Úgy feltételeznénk, hogy az 1439-es ferrarai–firenzei zsinat egyházi unió által a vegyes házasságok addigi szigorú kánonjogi gyakorlata előtt jobban megnyílt az út. Meg kell állapítani, hogy több esetben a katolikus és ortodox vegyes házasságok megítélése mindkét oldalról igen felemás volt. Kézenfekvő lehetőség – a korábban említett Branković rokonság kapcsán – a görögkeleti szerbek magyarországi vallási megítélését is megvizsgálni. Az addigi hazai okleveles gyakorlatunkban ugyanis tetten érhetők erre vonatkozó megjegyzések. Mutatok erre néhány példát!

A magyarországi oklevelekben elsősorban a törökökkel kapcsolatban érdemes figyelni a „hűtlenek”, „szakadárok” kifejezések rendszeres felbukkanására. Például egy 1392. március 28-án keltezett diploma szerint az induló sereg „*contra Turcos et emulos ac scismaticos*” ellen vonult.³³ 1392. február 19-én Zsigmond Ilsvai Péter fia Leusták, királyi ajtónálló mester és Kapolyai Benedek fia János, volt vajda adományt kapott a „*végvidékeken támadó hűtlenek és pogányok elleni hadjáratban szerzett érdemeikért*”.³⁴ 1392. augusztus 14-én a király Temesváron adományozott azon érdemekért, „*amelyeket az ország végvidékeit háborgató törökök, a hűtlen scismaticusok ellen, a mostani szerencsés hadjáratban szeme láttára harcolva szereztek*”.³⁵ Ezek véleményem szerint az oszmán-törökök mellett a velük szövetséges szerbekre is vonatkoznak, akik rendszeres közös támadásokat, határ menti betöréseket folytattak.³⁶

Arra vonatkozóan is idézek egy forrásrészletet, hogy hogyan tekintett a Brankovićokra vallási szempontból a katolikus Habsburg Albert király özvegye, Erzsébet királyné, akinek édesapja Luxemburgi Zsigmond magyar király volt, anyja pedig Cillei Borbála. Branković György despota ugyanis – az 1440-ben kiújuló belháborúban – Erzsébet anyakirálynét támogatta, sőt dinasztikus tervei is voltak, ugyanis a király özvegyével akarta összeházasítani egyik fiát, Lázárt. Erzsébet azonban katolikusként dühösen elutasította, hogy ortodox hitűvel, egy pravoszlávval kössön házasságot.³⁷ Erzsébet udvarhölgye, Kottanner Jánosné Wolfram Ilona emlékiratai szerint ekkor

³² Fügedi Erik: Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Budapest 1974. 10.

³³ Zsigmond-kori oklevéltár I–XII. [1387–1425]. Szerk. Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Lakatos Bálint (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43. és 49.) (A továbbiakban: ZsO) Budapest 1951–2013. DL 52 758, ZsO I. 2454. sz.

³⁴ DL 7755, ZsO 2396. sz.

³⁵ DL 95 922, ZsO 2596. sz.

³⁶ Szabó P.: 1440 – Nándorfehérvár i. m. 204.

³⁷ Историја српског народа II. Београд 2000. 250.

ezeket mondta: „*Kedves urak, ne pogányt adjatok hozzám, inkább egy keresztény parasztot!*”³⁸ A királyné gúnyos, sértő megjegyzése, különösen a ferrarai–firenzei egyházi zsinat tekintetében érdekes, amely kimondta a katolikus és ortodox egyházi uniót, így komoly házassági (tiltó) akadály nem merülhetett fel. Jól mutatja viszont a gyakorlatban az ottani határozatok semmibe vételét.³⁹

Ennek pontosabb megértéséhez kánonjogilag kell áttekintenünk a vegyes házasságok kérdését. Az egyházi jogi szabályozás alapja az a Szentírásban többszörös ószövetségi igehely, hogy az izraeliták ne házasodjanak idegen (pogány) asszonyokkal.⁴⁰ Az Újszövetségben nem így merül fel a kérdés, hanem Krisztus követésének és az evangelizáció szempontjából. Szent Pál megengedte a keresztény és pogány között létező házasságot. „A hitetlen férjet megszenteli felesége és a hitetlen asszonyt megszenteli férje.” (1 Kor 7, 14)⁴¹ Az egyházatyák vegyes házasságoknak tekintették a pogányokkal, a zsidókkal és később az eretnekekkel való házasságkötéseket. Tertullianus, Szent Ciprianus, Szent Ambrus határozottan elleneztek. Szent Ágoston megengedte, feltéve, hogy a keresztény fél megőrzi saját hitét. A keleti egyházi gyakorlat megengedőbb voltát Aranyházájú Szent János képviselte (Homiliák XXVI. P. G.).⁴²

Az egyházi zsinatok szigorú kánoni büntetéseket írtak elő. Az egyedi elmozdulást a kalkédoni zsinat (451) határozata jelentette. Az eretnek, pogány vagy zsidó fél, ha „megígéri, hogy katolikus hitre tér”, lehetségesnek tartotta.⁴³ De mi a helyzet a keresztényekkel az egyházszakadást (1054) követő időszakban?

A 13. században a vegyes házasságokra vonatkozó szabályokat részletesebben kidolgozták. Megkülönböztették az ún. érvénytelenítő akadályt és az ún. akadályozó vagy tiltó akadályt. A nem keresztényekkel, pogányokkal kötött házasságra az érvénytelenítő akadályt alkalmazták (*disparitas cultus*).⁴⁴ Ilyen érvénytelenítő akadály volt még a házasság céljából

³⁸A korona elrablása. Kottanner Jánosné emlékirata 1439/1440. Fordította és közlése Mollay Károly. Budapest 1978. 13.

³⁹Szabó P.: 1440 – Nándorfehérvár i. m. 93.

⁴⁰5 Mózes 7, 3; Ezd 9–10; Neh 13, 23–29; Mal 2, 11. L.: Szent Biblia. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Budapest 2007. 194., 496–498., 514–515., 888. Idézi: Zenon Grocholewski: Tanulmányok az egyházi házasság- és perjogból. Budapest 2000. 14.

⁴¹Idézi: Grocholewski Z. Tanulmányok i. m. 15.

⁴²Uo. 16.

⁴³Uo. 17.

⁴⁴Hársfai Katalin: Bevezetés a házasságjogba. Budapest 2006. 98.

elkövetett nőrablás is.⁴⁵ A nem katolikus keresztényekkel kötött házasság esetében viszont csak az akadályozó vagy tiltó akadály fogalma létezett. Az ilyen házassági esetet „vegyes vallás”-nak nevezték (*mixta religio*). Ebben az esetben – ma is – házassági tilalomba ütközik a katolikus kánonjogban a vegyes vallású házasság (*matriumonium mixtum*), de nem lesz érvénytelen. Míg a házassági akadály esetében pedig az adott személyt eleve képtelenné teszi az érvényes házasságkötésre, azaz ebben az esetben az érintett személy a házasság létrehozására nézve jogképtelen!⁴⁶

A középkor legfontosabb kánonjogi gyűjteménye a bolognai Gratianus mester által összeállított *Concordia discordantium canonum*, későbbi nevén *Decretum Gratiani* (1140, 1150), amely tekintélyénél fogva kiszorította a korábbi gyűjteményeket.⁴⁷ Ebben megtaláljuk a korabeli kánonjogi szabályozást (Causa XXVIII, Quaestio I.). A IV. Pars 10. kánonja a kereszténysidő házasságokra vonatkozik: „A zsidónak, hacsak nem közeledik a hitre, el kell válnia hívő feleségétől.” Azoknak a zsidóknak, akiknek keresztény feleségük van, ha együtt akarnak vele maradni, kereszténnyé kell lenniük. A gyermekeik, akik ebből a kapcsolatból születtek, anyjuk vallását kövessék.⁴⁸ Az V. Pars 14. kánonja a hitetlenek közötti házasságot szabályozza: „Bármi, ami hit nélkül van, bűn.” A 15. kánon pedig kimondja: „Hívők a hitetlenekkel nem hozhatnak létre házasságot.” A 16. kánon alapelve pedig: „Eretnekekkel a katolikusok nem vegyülhetnek a házasság kötelékébe.”⁴⁹ A hívők között azonban a házasság engedélyezett (*ratum*), mivel a kapcsolat, mely egyszer közöttük létrejött, később fel nem bontható. A kérdés korabeli megítélése csupán attól függ, hogy a katolikus és az ortodox vallású feleket egymás viszonylatában hogyan tekintjük.⁵⁰ Itt csupán visszaalakok az oszmán-törökökre és szerbekre vonatkozó, előbb említett oklevelekre, illetve az Erzsébet királyné által mondottakra.

Emlékeznünk kell, hogy az egyházszakadás egykor kölcsönös kiátkozással járt. 1054. július 15-én a Hágia Szófia oltárára kiközösítő pápai bul-

⁴⁵ L. Szabó Pál: Elvinni... vagy elvenni? VI. (Bölcs) Leó császár rendelete és annak előzményei a nőrablásról. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica*, Tomus XXXIII. (2015) 101–121.

⁴⁶ Hársfai K.: Bevezetés i. m. 99.

⁴⁷ Erdő Péter: Egyházjog. Budapest 2003. 69.

⁴⁸ Decretum Gratiani 1879. 898. In: *Corpus Iuris Canonici*. Pars prior Decretum Magistri Gratiani. Lipsiae 1879.

⁴⁹ „Fideles infidelibus non sunt coniugio sociandi.” „Cum hereticis catholici non misceant coniugia.” Decretum Gratiani i. m. 900.

⁵⁰ A mai kánonjogban a vegyes házasság fogalma kitágult, az 1970-es pápai *motu proprio*-ban: „Vegyes házasság az, amely egyfelől katolikus, másrészt nem katolikkal jött létre, az akár megkeresztelt, akár nem.” („*Matrimonia mixta, id est matrimonia inita a parte catholica cum parte non catholica sive baptizata sive non baptizata.*”) Erdő P.: Egyházjog i. m. 577.

lát helyeztek. Július 20-án pedig megszületett a válasz is: a pátriárka Nagy Törvényszéke anathémával sújtotta a pápai bullát, példányait elégette. Ezzel szűnt meg minden vallási kapcsolat Róma és Konstantinápoly között.⁵¹ Az 1439-es firenzei bulla rendelkezéseinek nagy részében a Szentháromságbeli kérdésekkel (a Szentlélek dogmája) és a pápa tekintélyével foglalkozott.⁵²

3.

Az egyházi unió létrejötte elvileg nagyobb lehetőséget kínált a katolikus–ortodox vegyes házasságra, amely immár kánonjogilag nem lehetett tiltó akadály! Azt láttuk, hogy Brankovićot sem riasztotta vissza fiának, Lázárnak az özvegy királynéval való házassági ajánlata megtételekor. Hogy mindez Hunyadi kormányzó és az országtanács főurainak politikai házasságkötési tervét is elősegíthette, azt a korábban már említett, két példán részletesebben mutatom be.

Még a második rigómezei csata előtt, 1448. június 18-án a két Cillei – Frigyes és Ulrik – engedélyt (*desponsatio*) adott ahhoz Branković Györgynek és feleségének, Erinának (Eiréné Kantakouzéné), hogy „egyetlen, legkedvesebb kisleány úrnőjük”, Erzsébet bárkihez házassággal hozzámehet, akit jobban akar. Azt is közlik, hogy tekintettel a Nagyságos Hunyadi János érdemeire a despota és a despota felesége irányában, a Magyar Királyság kormányzójának saját természetes és törvényes fiát, Lászlót és az előbb említett ifjú úrnőt, Erzsébetet jegyesként saját ígéretükkel eljegyezzék és házasságban összekössék.⁵³ Ebből az oklevélből keveset tudunk meg a felek vallásáról.

Sokkal többet közöl Erzsébet másik eljegyzéséről a már említett, 1451. augusztus 7-én Szendrő várában keltezett oklevél.⁵⁴ Branković György despota Garai László nádor előtt ünnepélyesen ígéretet tett. Az oklevélből az is kiderül, hogy az alkalmon jelen volt az idős szerb despota teljes családja. A felesége, (F)Erina, a fiai, Gergely, István (akiket II. Murád szultán megvakíttatott) és Lázár, valamint leányai, Branković Katalin (Katherina) és Margit (Margaretha), sőt unokái, Erzsébet (Branković Katalin és Cillei Ulrik leánya) és Margit (Margaretha, Branković Lázár leánya). Az oklevélből megtudjuk, hogy a despota és a kormányzó közötti ellenséges viszony és legtöbb sérelem (*pluraque gravamina*) körülbelül három éve tart (*a tribus citra vel paulo ultra annis*). E számítás 1448-ra utal, az előző megegyezésre.

⁵¹ Louis Bréhier: Bizánc tündöklése és hanyatlása I–II. Fordította: Baán István. Budapest 1997. (Bréhier I.) 195–196.

⁵² Nora Hamerman: The Council i. m. 24–25.; Bréhier II. Bizánc i. m. 448.

⁵³ DL 44 516. In: Thallóczy Lajos és Áldásy Antal: A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára II. 1198–1526. Budapest 1907. 149–150.

⁵⁴ DL 37 614. In: Gr. Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. Tizedik kötet. Pest 1853. 305–312.

A békességre azonban mindkét oldalról törekedtek (*pro pace utriusque partis laborantium*).⁵⁵ Garai nádor, Zrednai (Vitéz) János váradi püspök, Újlaki Miklós erdélyi vajda és Pálóci László országbíró közvetítettek közöttük. A békét pedig „házassági kötelékkel és szövetséggel” igyekeztek állandósítani (*vinculum ac foedus matrimonii*), amelynek révén „a sógorság örök és szent uniója” (*affinitatis atque perpetue et sacramentalis unionis*) jön létre a Despota és a Gubernator úr között.⁵⁶

Erzsébetet, a despota 10 éves unokáját (*nunc in decimo anno constitutam*) eljegyzik a kormányzó fiával, az igen kiváló Mátyással (*egregio Mathie filio annotati domini Johannis Gubernatoris*) a „keresztény egyház szent rítusa” (*ritu sancte christiane ecclesie*) szerint a „házasság szent szövetségében”. „A despota akarja továbbá, hogy akkor, amikor az említett leányt a kormányzó úr házába átviszik, amikor az akarja, a lány maradjon meg a görögök hitén.”⁵⁷ Azt is tudjuk, hogy Erzsébet kíséretéhez ortodox pópák is tartoztak.⁵⁸

Az idézett mondat azonban jól mutatja az egyházi unió lehetőségeinek semmibe vételét. A despota kifejezetten ragaszkodott unokája ortodox hitének megtartásához! Ahogy feltehetően ragaszkodhatott – az unió előtti vegyes házasság tiltásának szorításában – egy korábbi alkalommal, lányának Cillei Ulrikkal történő házassága esetében is, bár úgy tudni, hogy Katalin végül katolizált.

Mátyás és Erzsébet megkötendő esküvőjének ideje pedig az a nap, amelyen Erzsébet majd eléri a *törvényes életkort* (*legitima aetas*), azaz 1453 Szent Miklós püspök napján (december 6).

A leendő házasság megkötését a despota magyarországi birtokaival biztosították. Ezek egy része amúgy is a kormányzó hatalmában volt (Munkács, Nemtő, Szatmár, Asszonypataka, Debrecen, Böszörmény), más jószágokkal együtt (Kölpény, Szávaszentdemeter, Szalánkemén, a szerémi Zemplén, a Torontál megyei Becske és Decskerek, a Krassó megyei Érdsomlyó, a Zaránd megyei Világosvár). Mindezek a kormányzóra és fiaira szállnak, ha az esküvő „bármily okból” nem jönne létre.⁵⁹

4.

Ez az oklevél azonban Hunyadi Mátyás születési időpontja szempontjából is figyelemreméltó. A szakirodalom *communis opinio*ja ezt általában

⁵⁵ Teleki J.: Hunyadiak i. m. 305.

⁵⁶ Uo. 306.

⁵⁷ „Voluit tamen ipse dominus Despotus, ut dum et quando volente domino prefata puella Elizabeth neptis sua in domum dicti domini Gubernatoris traduceretur, ipsa in ritu fidei Grecorum permaneat.” Uo. 307.

⁵⁸ Fedeles T.: „Néha szerelembe keveredett” i. m. 20.

⁵⁹ Teleki J. Hunyadiak i. m. 309.

1443. február 23-ra teszi, bár az a korabeli források szerint nem ilyen egyértelmű.⁶⁰ Az eltérő adatokat már Fraknoi Vilmos ekként összegezte 1890-ben megjelent monográfiájában: „Mátyás születésének esztendejét és napját teljes biztonsággal meg nem határozhatjuk.”⁶¹ Maga a kortárs Bonfini elmentmondó adatokat közölt. Mátyás királlyá választásakor, 1458-ban „az ifjú mellé kormányzót állítanak [...] hiszen Mátyás tizenhét esztendő volt.” (3. 9. 90).⁶² Ezt alapul véve 1441-ben született. A történetíró a király 1468. évi cseh háborúja során azt írta, hogy „a vezérekben is egyforma a virtus meg az ész, csak az életkor nem, mert Mátyás alig töltötte be huszonhetedik esztendejét.” (4. 2. 79).⁶³ Ez az adata az 1441. évet erősíti. Érdekes megjegyzést tesz Podjebrád György királlyá választásakor is: „A László királlyal egykorú Corvinus Mátyást, akit fogságban tartott, nem akarta ingyen elengedni.” (3. 8. 389).⁶⁴ Eszerint V. Lászlóval egy évben, 1440-ben született. A szakirodalom Bonfinitől általában a király halálakor tett megjegyzést fogadja el, az 1443. évet véve alapul. „Életének pedig negyvenhetedik évében meghalt.” (4. 8. 204). Itt még a születési hónap sem egyezik, mert „amint Mars hónapjában született, úgy Mars napján és órájában távozott az életből.”⁶⁵ Mars hónapja pedig március. A szintén kortárs Galeotto Marzio Mátyás király találó, bölcs és tréfás mondásairól és cselekedeteiről írt könyvében a királyt még fiatalabbnak tartotta. „Csak tizennégy éves volt, mikor királlyá választották” (3. fejezet); „Mátyást tizennégy éves korában, mikor cseh fogságban ült, a magyarok egyhangúlag királyukká választották.” (11. fejezet)⁶⁶ Eszerint 1444-ben láthatta meg a napvilágot. A legismertebb krónikává azonban Heltai Gáspár magyar nyelven 1575-ben Kolozsváron megjelent munkája vált. Ebben pedig az 1443. év szerepel. Heltai Bonfini utolsó erre vonatkozó szöveghelyét idézi fel. „Szülé kedig eszt a Mátyást Kolosvárott Erdélben, mikoron írának Krisztus Urunknak

⁶⁰ E. Kovács P.: A Hunyadi i. m. 39.; Kubinyi A.: Mátyás király i. m. 19.; Lupescu Radu: Hunyadi Mátyás: az ősöktől a hatalom küszöbéig. In: Hunyadi Mátyás i. m. 47.; Uő: A Hunyadiak i. m. 18. Jelen tanulmány megírása óta ezzel a kérdéssel legutóbb részletesen foglalkoztam. Szabó Pál: Egy királyi évszám nyomában – Hunyadi Mátyás életkoráról. In: Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja alkalmából. Szeged 2018. 259–270.

⁶¹ Fraknoi Vilmos: Hunyadi Mátyás király 1440–1490. Budapest 1890. 73.

⁶² Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Fordította: Kulcsár Péter. Budapest 1995. 702.

⁶³ Uo. 763.

⁶⁴ Uo. 695.

⁶⁵ Uo. 895. Egy példa: Teke Zsuzsa: Mátyás, a győzhetetlen király. Budapest 1990. 7. Idézi Bonfinit: „A győzhetetlen Mátyás király az Üdvösség 1490. évében, Mars napján halt meg, életének negyvenhetedik évében.”

⁶⁶ Galeotto Marzio könyve Mátyás király találó, bölcs és tréfás mondásairól és cselekedeteiről. Fordította: Császár Mihály. Budapest é. n. [2002.] 16., 38.

születése után 1443, böjt második havának huszonhetedik napján reggel három órakort.”⁶⁷

Az eddigiekből jól látható, hogy az idézett forrásokban Mátyás király születési éve milyen nagy éves eltérést mutat. A források jellege (történetírás, krónika) megengedett ilyen becsléseket. A középkori ember időszemléletét is figyelembe kell vennünk, ahogy valakinek az életkorát „szemlével”, ránézésre becsülték meg. Van azonban jogi hitelességgel bíró kútfő, amelyben az életkor említése/nem említése különös fontossággal bír.

Véleményem szerint a fentebb idézett, 1451. augusztus 7-én kelt nádori oklevél Mátyás születési időpontját is pontosítja, korábbra teszi. Láttuk, hogy Cillei Erzsébet esetében a kiadvány pontosan meghatározza a házasságkötésre is alkalmas ún. „törvényes életkort”. Tudnunk kell, hogy ez még nem jelenti az ún. teljes életkort (*perfecta aetas*), csak a serdülőkort, amelyben a serdülők már jogalanyok lehetnek. Ez Werbőczy István megalapításával is egybevág: „Törvényes korúak [...] a mostani időben fiúk és leányok egyaránt tizenkettedik évök betöltésével.” (I. rész, 111. cím, 3. §)⁶⁸ Valóban, ha Erzsébet 1451-ben még csak tíz esztendő, a tizenkettedik életévét 1453-ban tölti be. A 12. életév a magyar joggyakorlatban évszázadokon át fennmaradt. A törvényes életkor kezdetének 12. életévé még a 18. században is létezett és leggyakrabban a gyámságot (*tutela*) szüntette meg.⁶⁹

A leendő férj, Hunyadi Mátyás esetében viszont nem említik az ő törvényes életkorának a hiányát. Az oklevél kiállításakor Mátyásnak a 12. életét minden bizonnyal be kellett töltenie. Ez pedig azt is jelenti, hogy legalább 1439-ben születhetett. A vélelmezett 1443-as évvel számolva 1451-ben csak 8 éves lenne (ahogyan trónra lépésekor tizenöt). Ebben az esetben ezt az oklevélben megemlítették volna, ahogyan azt Cillei Erzsébet esetében meg is tették.

E házassági szerződés véleményem szerint nagyobb súllyal esik latba, mint a történetírók visszaszámításon alapuló esetleges tévedései. Mátyás trónra lépése utáni gyors helyzetfelismerése és döntőképesége inkább vall egy húsz év körüli tehetséges uralkodóra, mint egy tizenöt éves kamaszra. Mátyás 19 éves életkora a középkori magyar szokásjog szerint is jobban illeszkedik a mellé rendelt kormányzó, Szilágyi Mihály megbízási idejéhez. Bonfini szerint öt évre rendelték Mátyás mellé kormányzót (3. 9.

⁶⁷ *Heltai Gáspár*: Krónika az magyaroknak dolgairól. Sajtó alá rendezte Kulcsár Margit, a bevezetőt Kulcsár Péter írta. Budapest 1981. 203.

⁶⁸ *Werbőczy István*: Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Ford. Csiky Kálmán. Szerk. Gazda István. Budapest 1990. 238.

⁶⁹ A kor joggyakorlata szerint: „Tútorság alatt vannak a 12 esztendő alól lévő férfji, s rendszerént a még férjhez nem ment leány árva gyermekek, és az örültek, eszelősök.” *Szabó G. Zoltán*: Kölcsey Ferenc (1790–1838) Pozsony 2011. 22.

90.). Az előbbi adattal számolva 24 éves koráig. Werbőczy a teljes korúság elérését férfiaknál szintén a 24. életévben határozta meg: „Teljeskorúak a finembeliek huszonnégy éves korukban; a nők pedig mostani szokásjogunk szerint, tizenhat éves korukban.” (I. rész, 111. cím, 2. §)⁷⁰

Mátyásnak a Podjebrád Katalinnal kötendő következő házassága kapcsán a 12. év ismételten megjelenik. Tudjuk, hogy Katalint 1461 májusában, tizenkét évesen adták át Mátyásnak. Ezt követően kötötték meg a házasságot. Fedeles Tamás szerint a házaselet hiányára utal Janus Pannonius epigrammája.⁷¹ A vers látszólag a király távollétét panaszolja („Panaszkodik Mátyás király Moldvában való hosszas időzése miatt”).⁷² Ha jobban megvizsgáljuk ennek az 1462-ben írt „*Sarmatici montes...*” kezdetű epigrammának a latin szövegét, többet sejtet. Azt is jelenti, hogy az immár 12. éves Katalin alkalmas a férjhezmenetelre, a jogi-életkori akadály is elhárult: „*nubere parva viro // iam Katharina potest.*”⁷³ A disztichon pentameter sorát így tolmácsolnám: „kis Katalint férjhez // férfihoz adni lehet.” Muraközy Gyula fordításából ez a jogi többletjelentés nem derül ki: „már kivirulva a nászt // várja a kis Katalin.” Erre Vadász Géza is utalt Janus Pannonius epigrammáiról írt munkájában.⁷⁴

Összegzésként megállapítható, hogy az egyházi unió jogilag bár megkönnyítette volna a katolikus–ortodox házasságok érvényes tervezését a tiltó akadályt kiiktatva, azonban kifejezett alkalmazására – a fenti esetekben – nem találtam példát. De ezt értelmezhetjük úgy is, hogy kánonjogi értelemben mindkét fél megtarthatta a saját vallását a leendő házasságban, míg a firenzei–ferrari zsinat előtt át kellett térnie az ortodox félnek a katolikus hitre. Hunyadi vegyes házasság által létrehozott politikai szövetségei törékenyek voltak. Az esküvőt bizonyosan megtartották, de Erzsébet 1455-ben meghalt. Amikor pedig 1452. szeptember 4-én a bécsújhelyi ostrommal szorongatott III. Frigyes császár kiadta László királyt Cilleinek, Hunyadi lemondott a kormányzóságról, bár országos főkapitányi és örökös beszercei grófi kinevezést kapott az ifjú királytól. Cillei Ulrik pedig a király mellett vette át Frigyes császár helyét, és ahogyan a teljhatalomra tört, ismét szembefordult Hunyadi Jánossal.⁷⁵

⁷⁰ Werbőczy I.: Tripartitum i. m. 238.

⁷¹ Fedeles T.: „Néha szerelembe keveredett” i. m. 21.

⁷² Janus Pannonius versei. Budapest 1978. 170. Muraközy Gyula fordítása.

⁷³ Iani Pannonii Opera quae manserunt omnia. Volumen I. Epigrammata Fasciculus 1. Textus. Edidit, praefatus est et apparatu critico instruxit Iulius Mayer. Budapest 2006. 221.

⁷⁴ Vadász Géza: Janus Pannonius epigrammái. Műelemzések és magyarázatok. Budapest [1993]. 199.

⁷⁵ Pálosfalvi T.: A Hunyadiak kora i. m. 38–39.

PIAST ERZSÉBET ÉS AZ ÓBUDAI KLARISSZÁK

„[...] egész harmincz Kilencz esztendeig, ugymint 1381dik esztendőig, ezen magátul fundáltatott Klastromban az Clárisa Apácákkal együtt, minden Szerzetes, sanyarú életet élt, és most nevezett esztendőben boldogul meg holt, halála után pedig azon Klastromban lévő Úr Teste Kápolnájában valamint éltében kívánta, temettetett el. És utolsó Testamentomi Rendelése Szerént sok drága Kincseket aránnyal, ezüsttel és aranybul ezüstműl munkált miveket, és Templomhoz tartozandó Eszközöket, sok Szenteknek Tetemivel, és Ereklekkel együtt hagyott és ajándékozott.”¹ Az idézett sorok, amelyek Kósa Jenő 18. századi rendtörténetéből származnak, röviden összefoglalják Piast Erzsébet és az óbudai klarisszák kapcsolatát: a kolostort ő alapította, az apácák között élt, a Krisztus teste-kápolnát jelölte ki végső nyughelyéül, illetve testamentumában a zárdának jelentős javakat adományozott. Erzsébet királyné és az óbudai klarisszák közötti különleges kapcsolat nem kerülte el a kutatók figyelmét,² mindezek ellenére összefoglaló tanulmány e témáról még nem született.

Az egy-egy dinasztia által alapított családi kolostorok a szent hercegnők uralkodói rezidenciáját jelentették.³ Ennek hagyománya a kora középkorra nyúlt vissza, a 13. században pedig számos hercegnői életút fejeződött be a zárdák falain belül. Példaként említhető Sziléziai Hedvig, a tragikus sorsú Merániai Gertrúd testvére, aki 1202-ben férjével együtt a lengyelországi Trebnitzben létesített ciszterci kolostort. Az intézmény hamarosan a hercegi család női tagjainak gyűjtőhelye lett.⁴ Magyarországon a 13. században a Nyulak-szigetén alapított domonkos kolostor vívott ki magának

¹ *Schwarcz Katalin*: „Mert ihon jönnek Aßonyotok és kezében új szoknyák”. Források a klarissza rend magyarországi történetéből. Budapest 2003. 123.

² Néhány példa: *Karácsonyi János*: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Budapest 1924. 482–496.; *Kissházy Á. Gyula*: A Klarissza apácák zárdája Óbudán. *Történetírás* 1: 5–6. (1937) 482–488.; *Bertalan Vilmosné*: Az óbudai klarissza kolostor. In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon*. Szerk. Haris Andrea. (Művészettörténet – Műemlékvédelem VII.) Budapest 1999. 153–175.; *McEntee, Brian*: The Burial Site Selection of a Hungarian Queen: Elizabeth, Queen of Hungary (1320–1380), and the Óbuda Clares’ Church. *Annual of Medieval Studies at CEU* 12. (2006) 69–82.

³ *Klaniczay Gábor*: Családi kolostor: a szent hercegnők uralkodói rezidenciája. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest 1993. 13–26.

⁴ Hedvig nem lépett be a rendbe, mert a szigorú előírások betartásával képesnek érezte magát, hogy „mintaszerűbb életet folytasson, mint bármely apáca”. Uo. 17.

központi szerepet. Margit, IV. Béla király és Laszkarisz Mária leánya 1252-ben költözött a zárdába.⁵

A folyamatra a 13. század elején alakult klarisszák nagy hatást gyakoroltak. A rend alapítója, Chiara di Favarone Szent Ferenc eszméinek hatására 1211-ben választotta Krisztus jegyességét. A nővérek életformájának első írásos szabályozása 1216-ban, az új rendalapításokat megtiltó IV. Lateráni Zsinatot követően történt. III. Ince ekkor adta meg Klára rendjének a *Privilegium paupertatis*. III. Honorius alatt Hugolino kardinális lett a rend protektora, és 1219-ben ő maga a benedeki regula jegyében szabályozta az ekkor már új kolostorokkal gyarapodó rend életét. A klarisszák – részben Árpád-házi Szent Erzsébetnek köszönhetően – rendkívül gyorsan nagy népszerűsége tettek szert, szinte mindenütt számíthattak a legmagasabb udvari körök támogatására.⁶

Piast Erzsébet királyné rokonai között több apácát találunk.⁷ Édesanyja, Kaliszi Hedvig férje, I. Ulászló lengyel király halála után az ószandeci (Stary Sącz) klarissza kolostor lakója lett.⁸ Sőt, ha a felmenőket nézzük, akkor IV. Béla lengyel földre került leányait is érdemes megemlíteni. Hedvig édesanyja, Jolánta 1256-ban ment hozzá Ájtatos Boleszló kaliszi fejedelemhez. A házaspár Gnieznóban alapított kolostort a ferences rend női ága számára, amelynek férje halálát követően Jolánta lett az apátnője. Kinga (Kunigunda) 1239-ben kötött házasságot V. (Szemérmes) Boleszló krakkói és szandomierzi herceggel. Férje halála után Kinga belépett a klarisszákhoz, és az általa alapított ószandeci kolostorban hunyt el 1292-ben.⁹ Érdemes még egy pillantást vetnünk Árpád-házi Kinga férje, V. (Szemérmes) Boleszló családjára. A fejedelem nővére, Szalóme, Kálmán herceg felesége, majd

⁵ Klaniczay Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Budapest 2000. 177–178.

⁶ Klaniczay Gábor: A nők szentsége a középkorban – Szent Erzsébet mint modell. In: Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a Rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről. II. Szerk. Medgyes S. Norbert – Ötvös István – Óze Sándor. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák; 8/1–2.) Budapest 2013. 939–941.

⁷ Minderre I. *Veldtrup, Dieter*: Frauen um Herzog Ladislaus (†1401). Oppelner Herzoginnen in der dynastischen Politik zwischen Ungarn, Polen und dem Reich. Warendorf 1999. 15–17.

⁸ Klaniczay G.: Az uralkodók szentsége i. m. 268. Vö. Anjou-kori oklevéltár. Szerk. Almási Tibor et al. (A továbbiakban: AOkI.) XXIII. 27. (35. sz.) XII. Benedek pápa azért is engedélyezte Erzsébetnek, hogy a klarisszák magyarországi kolostorába két tiszteltre méltó asszonnyal beléphessen, mert anyja e rendet megvallotta.

⁹ *Névtelen ferences szerző*: Szent Kinga krakkói hercegnő élete és csodái. In: Legendák és csodák (13–16. század). Szentek a magyar középkorból II. Szerk. Klaniczay Gábor – Madas Edit. Budapest 2001. 118.

özvegye volt az első lengyel klarissza. A szkálai (Skala) kolostor alapítása fűződik a nevéhez. Egyszerű nővérként hunyt el 1268-ban.¹⁰

Piast Erzsébet férje, I. Károly elhunytá után nem vonult vissza, hanem fiának, I. (Nagy) Lajosnak egyik legfőbb politikai támogatója lett. Történelmi analógiaként óhatatlanul Magyarországi Máriát, V. István király leányának alakját eleveníthetjük fel. II. (Sánta) Károly nápolyi király felesége rendkívüli mértékben támogatta az ottani klarisszákat, és férje 1309-ben bekövetkezett halálát követően a Santa Maria Donna Regina-kolostor lakója lett.¹¹ A templomot és a kolostort még 1293-ban földrendés pusztította el, de a királyné támogatásának köszönhetően az 1318 körül elkészülő templomépületet már a francia gótika egyik remekműveként tartják számon.¹² A falak kifestését Mária a kor legjelentősebb római művészére, Pietro Cavallinire és műhelytársaira bízta.¹³ A mester számos helyen örökítette meg a Mária királynét reprezentáló heraldikai elemeket, az Árpád-ház sávozott címerét az Anjou liliomokkal, illetve a dinasztia szent őseit.¹⁴ Magyarországi Máriát itt helyezték végső nyugalomra. A fehér márvány sírelékét Toszkána egyik legkiemelkedőbb szobrásza, Tino da Camaino készítette 1325–1326-ban.¹⁵ A hat és fél méter magas emlékmű eredetileg az oltár mögött, a szentély keleti fala előtt állt, ma a szentély előtt látható.¹⁶

További példaként hozhatjuk fel Sancia királynét is, Róbert nápolyi uralkodó feleségét, aki megkülönböztetett tisztelettel adózott Szent Erzsébetnek. Már férje életében klarisszákkal vette körül magát, sőt XXII. János pápa komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy lebeszélje őt a rendbe való belépésről. Végül férje 1343-ban bekövetkezett halála után az

¹⁰ Szent Szalóme legendája. In: Legendák és csodák i. m. 92.

¹¹ *Lukács Márta*: Árpádházi (!) Mária nápolyi királyné és magyar szentjeinek története. Budapest 2003. 12.

¹² *Prokopp Mária*: Nápoly középkori magyar emlékei a XIII–XV. századból. (A Szent Korona öröksége) Budapest 2014. 43.

¹³ *Prokopp Mária*: Szent Erzsébet-falképciklus a nápolyi Santa Maria Donna-regina-templomban. In: A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs. Budapest 1999. 420.

¹⁴ A szentkirályok: István, Imre és László. *Kerny Terézia*: Középkori Szent László-emlékek nyomában Nápolyban. (Előzetes beszámoló). *Ars Historica* 26. (1998) 52. Szent Erzsébet élettörténetét külön, mintegy húsz jelenetben, öt keretes képmezőben foglalták össze. *Prokopp M.*: Szent Erzsébet i. m. 416–419.

¹⁵ *Lővei Pál*: Anjou-magyar síremlékek és címeres emlékek Nápolyban. *Ars Historica* 26. (1998) 18.

¹⁶ Uo. 22.; *Prokopp Mária*: Magyarországi Mária, nápolyi királyné (1253–1323). In: Szentjeink és nagyjaink Európa kereszténységéért. Szerk. Beke Margit. Budapest 2001. 104.

általa alapított Santa Croce-kolostor egyik nővére lett. 1345-ben a szentség hírében halt meg.¹⁷

Visszatérve Piast Erzsébetre, a királynéi méltóságból adódóan személyéhez hozzátartoztak a kegyes cselekedetek,¹⁸ ugyanakkor korai kolostoralapításával kapcsolatban igen bizonytalan adatok állnak csupán rendelkezésünkre. Valószínűleg részt vett a Toulouse-i Szent Lajos tiszteletére Lippán 1325-ben emelt ferences kolostor alapításában. Igaz ugyan, hogy a 14. századi krónikakompozíció viszonylag részletes beszámolója nem tesz utalást Erzsébetre,¹⁹ ugyanakkor egy 24 évvel későbbi búcsúkérelemben a királyné általi alapítással találkozunk.²⁰ A közvetett bizonyítékokhoz sorolhatjuk a királyné 1380-as végrendeletét, amelyben egy gyöngyökkel és kövekkel ékesített serleget hagyott „clauistro Sancti Lodovici de Lippa”.²¹ Mivel a testamentumban azok az egyházi intézmények kerültek konkrétan megnevezésre, amelyekkel a királyné valamilyen formában kapcsolatban állt, valószínűnek tarthatjuk, hogy a kolostor is különleges helyet foglalt el Erzsébet életében. Rendkívül bizonytalan alapokon áll a visegrádi Szent László Ágoston-rendi remetekolostor létezése. Az épület – a rendi hovatarozás megjelölése nélkül – két 1355-ös oklevélben fordult elő.²² Amennyiben a patrónus kiválasztása László herceg 1329-ben bekövetkezett halálához köthető, akkor talán nem zárhatjuk ki a királyné szerepét az alapításban. Hasonlóan problematikusnak tekinthető a szepesváraljai, szintén az ágostonos remeték számára létesített kolostor király(né)i fundációja. A Szent Erzsébet titulus a királyné szerepére utalhat, ugyanakkor nem szabad elfeledni, hogy az Árpád-házi királyleány tisztelete a korai időszakban elsősorban Thüringiában és a vele szomszédos délnémet területeken terjedt el, s innen került Magyarországra németek lakta régióiba.²³ Egyes feltételezések

¹⁷ Klaniczay G.: Az uralkodók szentsége i. m. 257–258.

¹⁸ Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig. (Történelmi Kézírónyvtár.) Debrecen 1997. 69.

¹⁹ Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapest 1937. 491.

²⁰ Bossányi Árpád: Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. I–II. Budapest 1916. (A továbbiakban: Reg. Suppl.) I. 201–202. (413. sz.)

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatai Levéltár (a továbbiakban: DL) 6692. Kiadását l. Marosi Ernő: A 14. századi Magyarország udvari művészete és Közép-Európa. In: Művészet I. Lajos korában 1342–1382. Katalógus. Szerk. Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Livia. Budapest 1982. (A továbbiakban: Művészet I. Lajos) 73–75. (32. l.)

²² Mészáros Orsolya: A késő középkori Visegrád város története és helyrajza. Visegrád 2009. 48.

²³ F. Romhányi Beatrix: Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon. Aetas 20. (2005) 96.

szerint a beregi (ma: Nizsnij Remety, Ukrajna) Boldogságos Szűz Mária-kolostor alapítása is Erzsébethez köthető, de ez sajnos okleveles adatokkal nem igazolható.²⁴

Egy Erzsébet királyné általi alapítás lehetőségéről először 1331-ből értesülünk. XXII. János pápa július 22-én kiadott oklevelében hozzájárult, hogy saját lelki üdvéért bárhol ferences kolostort hozhasson létre.²⁵ 1334. július 15-én a pápa megismételte jóváhagyását, a lokalizálását pontosítva: Erzsébet királyné „in oppido Bude” kolostort emelhet.²⁶ A diplomából kiderül, hogy korábban a királyné kérvénnyel fordult a Szentszékhez, amelyben a saját és ősei lelki üdvéért, a saját javainak felhasználásával klarissza klastrom létesítésének jóváhagyását kérte templommal, temetővel, házakkal és más szükséges létesítményekkel együtt. Egy 1339. január 17-én kiadott pápai oklevél pedig azt emelte ki, hogy Erzsébet – hasonlóan édesanyjához – mély vallásos szeretettel viseltetik a nővérek iránt.²⁷

A pápai engedély ellenére a zárdáról egészen 1346-ig nincs információnk. Ekkor azonban számos adat utal arra, hogy megindulhatott az élet a klastromban. Június 14-én VI. Kelemen pápa engedélyezte, hogy a királyné „in civitate Sicambriae” a Szent Klára-apácák részére kolostort alapítson és apátnőjüket kinevezhesse.²⁸ A pápai jóváhagyással párhuzamosan a ferencesek is megtették a szükséges előkészületeket. Június 23-án Fortanerus ferences generális utasította Mártont, a rend magyarországi provinciálisát, hogy az Erzsébet királyné által alapított intézménybe apácákat helyezzen át, illetve novíciákat vegyen fel.²⁹ A generális hivatkozott az 1346 pünkösdjén (június 4-én) Velencében tartott rendi káptalan döntésére. Mind a két oklevél Sicambriát jelölte meg a kolostor helyeként. A név a korszakban egyértelműen Óbudát jelentette.³⁰

A források hiánya miatt nem könnyű rekonstruálni, hogy mi történhetett a két időpont közötti 12 évben. Némi támpontot jelent, hogy Óbudát I. Lajos 1343. január 7-én édesanyjának adományozta, hogy ott lakjon élete

²⁴ Guzsik Tamás: A pálos rend építészete a középkori Magyarországon. Budapest 2003. 136.

²⁵ Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Stud. et op. Georgius Fejér. Buda, 1829–1844. (A továbbiakban: CD) VIII. 3. 539.; AOkl. XV. 164. (288. sz.)

²⁶ Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. II. 1276–1415. Budapest 1899. (a továbbiakban: MREV) 86. (84. sz.)

²⁷ AOkl. XXIII. 35.

²⁸ CD IX. 1. 394.

²⁹ Anjoukori okmánytár. I–VIII. Szerk. Nagy Imre – Nagy Gyula. Budapest 1878–1920. (A továbbiakban: AO) IV. 611–612. (364. sz.); B. Szabó János – Kanyó Ferenc – Spekner Enikő: Hogyan kerülhetett Sicambria Óbudára? Egy hagyomány genezise. Budapest Régiségei 48. (2015) 196. 1–2. oklevél.

³⁰ Uo. 194.

végéig, vagy ameddig neki tetszik.³¹ Könnyen elképzelhető, hogy a királyné már eleve Óbudán szeretett volna klarissza kolostort létesíteni, de ez végül nem valósult meg.³² Azonban azt sem zárhatjuk ki, hogy már eredetileg is Budát szemelte ki a klarisszák számára. Ami a helyszínt illeti: 1334 júliusában, négy nappal a királynét érintő oklevél kiadása előtt a pápa Welwengus (Wulving) ispánnak is engedélyezte, hogy az általa újonnan, a három magyar szent király, Szent Ferenc, a tizenegyezer szűz és Szent Ilona tiszteletére szintén „*in oppido Budensi*” alapított kápolna búcsút kaphasson, azaz a kifejezés egyértelműen Budára vonatkozott.³³ Erre az elképzelésre utalhat egy 1346. augusztus 26-án kiadott oklevél is. Ebben Erzsébet királyné utasította Welwengus ispán vejét, Miklós harmincadost, hogy iktassa be Ugali Pált és testvérét abba a Buda városában, a Szent János-kolostor körül található, kőépülettel és pincékkel rendelkező háztelekbe, amelyet eredetileg a harmincados az ő tudtával vásárolt meg klarissza kolostor építése céljából.³⁴ Magam inkább azt az elképzelést tartom valószínűnek, hogy a királyné először a budai ferencesek mellett kívánt apácakolostort létrehozni,³⁵ majd amikor megkapta fiától Óbudát, akkor megváltoztatta terveit. Ebből a szempontból eléggé sokatmondó, hogy a kolostor a királynéi vár szinte közvetlen közelében található.³⁶

Az 1334-es pápai engedély tartalmazta a kolostorhoz tartozó templom építését, amely 1349-ben már készen állhatott. Az egyházat a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelték és a királyné a jeles alkalom kapcsán március 22-én nem mindennapi kéréssel fordult VI. Kelemenhez: a felszentelés ün-

³¹ AO IV. 297. (179. sz.) A vár alapfalait az évtizedeken át tartó ásatások során sikerült feltárni. Bertalan Vilmosné – Altmann Júlia: A középkori Óbuda. In: Óbuda évszázadai. Főszerk. Kiss Csongor – Mocsy Ferenc. Budapest 1995. 139–144. 3D-s rekonstrukcióját Buzás Gergely és Tóth Márton végezték el. Óbuda Erzsébet királyné korában, a 14. században. <https://www.youtube.com/watch?v=017Ue1QzaNI> 00:01 – 051.

³² Zsoldos Attila: Óbuda urai a 14. század első felében. In: In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”. Szerk. Benkő Elek – Orosz Krisztina. Budapest 2015. 480.

³³ MREV II. 85. (83. sz.) A kápolna a Boldogasszony-plébániatemplom temetőjében állt, önálló egyházi testülettel rendelkezett. Végh András: Buda város középkori helyrajza. I. (Monumenta Historica Budapestinensia 15.) Budapest 2002. 64–65.

³⁴ DL 100 032; AOKt. XXX. 352–353. (601. sz.), 357–358. (609. sz.).

³⁵ Végh András: Buda város I. i. m. 141.

³⁶ A királynéi vár maradványai a Kálvin köz 2–4. szám alatti református templom és parókia alatt találhatóak, a klarissza kolostor falait pedig a Kiskorona utca 3. szám alatt tekinthetjük meg. A Google maps számításai szerint a távolság kb. 350 méter (négy perc séta), de úgy, hogy meg kell kerülni egy nagyobb háztömböt. Légvonalban kb. 270 méterről van szó.

nepén jelenlévők mindegyike számára olyan búcsúért folyamodott, mintha Rómába zarándokoltak volna.³⁷ Annak ellenére, hogy ilyen kérésre még sohasem volt példa, a pápa hét évi búcsút adományozott. Talán már ebből is látszik, hogy a királyné szíven viselte a kolostor és az apácák sorsának alakulását. A klarisszák és az Erzsébet közötti, már-már bensőségesnek mondható kapcsolat számos területen tetten érhető.

Személyes kapcsolat

A kolostor életében való aktív részvételre a Szentszékhez intézett kérvényekből értesülünk. A királyné mint a zárda alapítója (e tényt Erzsébet természetesen rendszeresen kiemelte) bizonyos kérdések elintézésében a pápa közbenjárását kérte. Ezek egy része a különböző búcsúkat,³⁸ illetve a kiváltságokat érintette. Az utóbbiakra vonatkozó kérvények VIII. Bonifác és XXII. János pápák korábbi, a klarissza apácák tizedmentességét biztosító privilégiumainak megerősítését és az óbudai kolostorra történő kiterjesztését szorgalmazták.³⁹ Előfordult, hogy a királyné *conservatorokat* (jogvédőket) kért, mint 1360. július 30-án az esztergomi és kalocsai érsekek, illetve a váci püspök személyében.⁴⁰ 1350. április 8-án VI. Kelemen pápa a rend magyarországi provinciálisa hatáskörébe utalta azt a folyamodványt, amelyben Erzsébet világi szolgálónók (*servitrices*) és famulusok (*famulae seculares*) alkalmazásának engedélyezését próbálta kieszközölni.⁴¹ A királyné olyan jogokra is szert kíván tenni, amelyek lehetővé tették számára, hogy az apácák között tartózkodjon: 1351. július 11-én azt kérte a Szentszéktől, hogy az általa később megnevezendő tiszteletre méltó asszonyokkal és leányokkal bemehessen az óbudai kolostorba.⁴²

Erzsébet királyné az óbudai klarisszáknak számos egyházi felszerelést és ereklyét adományozhatott. Az itt őrzött kincseket szinte csak az írott források segítségével lehet rekonstruálni, mivel azok az évszázadok viharaiban szétszóródtak, elpusztultak.⁴³

³⁷ Reg. Suppl. I. 196. (400. sz.).

³⁸ 1350. április 8. Erzsébet búcsút kért mindazon bűnbánók részére, akik a klarissza kolostort karácsony, illetve a templom felszentelése ünnepén meglátogatták. Reg. Suppl. I. 212. (435. sz.); 1352. július 2. Reg. Suppl. I. 243. (509. sz.); 1358. április 8. Reg. Suppl. II. 332. (118. sz.).

³⁹ 1353. április 15. Reg. Suppl. II. 263. (5. sz.); 1358. december 30. Reg. Suppl. II. 345. (173. sz.).

⁴⁰ Reg. Suppl. II. 389. (270. sz.).

⁴¹ Reg. Suppl. I. 212. (435. sz.).

⁴² Reg. Suppl. II. 216. (446. sz.).

⁴³ Az óbudai klarisszák az oszmán előretörés miatt a pozsonyi rendházban húzták meg magukat a váradi Klára-nővérekkel és a margitszigeti domonkos apácákkal együtt. A török kiűzése után kísérletet tettek ugyan, hogy visszatérjenek eredeti helyükre, de törekvéseiket gróf Zichy Péter földesúr megakadályozta. Az

Az Erzsébet királyné által adományozott tárgyak kortárs forrása a királyné végrendelete. Ebben egy Szent Lukács evangélistának tulajdonított *plenarium* (ikonszerű kegykép), egy papi ornátus, egy arany kehely, 50 márkányi ezüst edény került említésre, egy breviárium pedig addigi udvarhölgyének halála után illette az apácákat. A Kósa Jenő-féle rendtörténet sem feledkezett el a királyné kegyességéről,⁴⁴ sőt információi szerint, amikor Erzsébet 1343-ban Rómában járt, magával hozta Mária Magdolna lábcsontját és egy nagy darabot Krisztus keresztfájából. Ez utóbbi „drága munkába bé foglalva itten tiszteltetik”. Más relikviák is állhattak a különböző oltárokon, de ezek azonosítása nehézségekbe ütközik, „mert a nagy hurcolkodásban és menekülésben nevek és »biztonsági« elvesztek.”⁴⁵

Az apácák Budára való költözésük ideje körül jegyzéket készítettek a magukkal hozott ingóságokról.⁴⁶ Ebben a következő tárgyakat tartották a királyné adományának: egy aranyból készült kehely, egy ékkövekkel kirakott arany korona, egy nagy aranykereszt, két kisebb méretű talpas kereszt, egy fehér, gyöngyökkel kivarrt kazula dalmatikával. Egy 1770-es leltárban pedig külön sorolták fel a királyné adományának tartott kegyesreket.⁴⁷ Két ma is látható tárgyról állítja a szakirodalom, hogy minden valószínűség szerint az anyakirályné is reájuk vethette tekintetét. Az egyik a 14. századi házioltár, amelyet Rómer Flóris még Árpád-házi Szent Margit tulajdonának vélt,⁴⁸ ma a New York-i Metropolitan Museum (*The Cloisters*

apácák ezért 1714-ben véglegesen Budán telepedtek le, rendházukat 1719-ben foglalták el. II. József szekularizációs intézkedései a klarisszákat is érintették. A rendet felszámolták, a birtokukban lévő tárgyakat szétszórták. Minderre l. *Schwarcz Katalin*: Mária Terézia látogatása a budai klarisszáknál 1751. augusztus 8-án. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 29. (2001) 137–138.; *Velladics Márta*: A szerzetesrendek felszámolása II. József korában. *Egyháztörténeti Szemle* 2:1. (2001) <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/velladics.htm> (A letöltés ideje: 2016. június 10.)

⁴⁴ „És utolsó Testamentomi rendelése Szérént sok drága Kincseket aránnyal, ezüstrrel és aranybul ezüstrbül munkált miveket, és Templomhoz tartozandó Eszközöket, sok Szenteknek Tetemivel, és Ereklekkel együtt hagyott és ajándékozott.” *Schwarcz K.*: Források a klarissza i. m. 196.

⁴⁵ *Schwarcz K.*: Források a klarissza i. m. 206.

⁴⁶ *Némethy Lajos*: A budai clarisszák leltárai. *Egyházművészeti Lap* 2. (1881) 205.

⁴⁷ *Rómer Flóris*: Sz. Margit házi oltára. *Archaeológiai Közlemények* 7. (1868) 40–41.; *Némethy L.*: A budai clarisszák i. m. 205–206.

⁴⁸ *Rómer F.*: Sz. Margit i. m. 35–36. 1864-ben gróf Batthyány Artúr rakicsányi kastélyában Rómer Henszlmann Imrével még személyesen meg tudta vizsgálni az oltárt, azonban az 1868-as tanulmány legvégén a tudós pap már az eladás szomorú tényét közölte az olvasókkal.

Collection) tulajdona.⁴⁹ A kisméretű⁵⁰ házioltár jellegzetes importmű, az ezüstmánc alkalmazása miatt minden bizonnyal egy párizsi műhelyben készült.⁵¹ A művészi kvalitások arra utalnak, hogy a megrendelő személye a legmagasabb udvari körökhöz tartozhatott, ezért kerülhetett szóba Erzsébet királyné.⁵² Az oltár központi helyén a Madonna trónoló, koronás alakja ül, a balján álló gyermek Jézussal. Két oldalán egy-egy angyal téglalap alakú, üvegezett ereklyetokot emel.

A másik tárgy, egy Madonna-szobor jelenleg a piliscsabai plébánia-templom becses tulajdona. A műremek története egészen az óbudai kolostorig követhető vissza. Az oszmánok elől menekülő apácák magukkal vitték Pozsonyba, visszatérésük után magukkal hozták Budára. A klarisszák feloszlata után a templom berendezésének egy része Piliscsabára került. A 90,5 cm magas gótikus szobrot a 18. században átalakították.⁵³ A szobor a 14. század utolsó harmadában készült, analógiáját egyesek Salzburchban,⁵⁴ mások a prágai Parler-körben⁵⁵ látják. Ez utóbbi feltételezés szerint az anyakirályné élete utolsó évtizedében egy újszerű, a prágai udvarban művészeti áramlatában fogant szoborhoz jutott. A Madonna jelentős szerepet játszhatott az óbudai kolostor életében, mivel a klarisszák 1439-től ismert pecsétjén a piliscsabai szobor sajátosságát kéztartása, oldalra forduló szokatlan mozdulata vehető ki.⁵⁶

⁴⁹ <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/470310> (a letöltés ideje: 2016. június 1.); Gaborit-Chopin Danielle: The Reliquiary of Elizabeth of Hungary at the Cloisters. In: The Cloisters. Studies in honor of the fiftieth anniversary. Ed. Shepard, Mary Bradley. New York 1992. 327–353.

⁵⁰ Magassága: 25,4 cm; szélessége: 9,2 cm; hosszúsága 20 cm (bezárva), illetve 40 cm (kinyitva).

⁵¹ Marosi Ernő: Erzsébet királyné házioltára. In: Művészet I. Lajos 96–97.

⁵² Czobor Béla: Árpádházi boldog Margit állítólagos házi oltárkája. *Akadémiái Értesítő* 12. (1901):9. 421.

⁵³ Bodor Imre – Bodorné Szent-Gály Erzsébet: A piliscsabai Madonna-szobor története és restaurálása. *Ars Hungarica* 25. (1997) 81.; Marosi Ernő: Erzsébet királyné Madonnája. *Ars Hungarica* 25. (1997) 89.

⁵⁴ Bodor Imre – Poszler Györgyi: Mária a gyermek Jézussal. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest 1994. 489–490.

⁵⁵ Marosi E.: Erzsébet királyné i. m. 92.

⁵⁶ Bodor I.–Poszler Gy.: Mária a gyermek i. m. 488–489.

A kolostor gazdasági alapjai

A királyné gondját viselte az apácák birtokszerzéseinek,⁵⁷ sok esetben személyesen is számos jövedelemforrást biztosított az óbudai kolostornak. Egyrészt különböző vámok jutottak a nővérek kezelésébe, másrészt a kolostor közvetlen környezetén, azaz a királynéi Óbudán belül több ingatlan felvásárlására került sor. Harmadrészt az ország különböző területein szereztek vagy kaptak az apácák birtokokat. A 18. századi rendtörténet is felidézte a „boldog békeidőket”, mikor „amint a Historicusok írják Első Lajos Király idejében Magyar Országnak harmad részét birták”⁵⁸ a klarisszák.

Óbuda város 14. századi története szinte összefonódott a klarissza kolostoréval. I. Lajos 1343. január 7-én jelölte ki az óbudai *castrumot* anyja lakóhelyéül.⁵⁹ 1355-ben pedig sor került egy régóta bonyolódó helyzet megoldására: az uralkodó el akarta választani az óbudai királyi vár jogait és tartozékait az óbudai káptalannak e várra vonatkozó birtokjogától.⁶⁰ A település történetével foglalkozó kutatás egyértelműen rámutatott Erzsébet királyné klarisszákat támogató elképzeléseinek káros voltára.⁶¹ Jól illusztrálja mindezt a kézművesek létszámának alakulása. A 14. század első felében Óbuda kézműipara jelentősebb volt Pesténél. A királyné kolostor környéki felvásárlásai különösen az iparosok házait érintették, akik végül elköltöztek a városból, így a 15. század elejére Óbuda főleg szőlőtermeléssel foglalkozó földesúri város lett.⁶²

Az egyik fontos bevételi forrást az óbudai rév (a mai Árpád-híd környéke) jelentette, amely a káptalani város határától valamivel délebbre, a fehéregyházi nagy útnak a Dunába torkollásánál feküldhetett.⁶³ Az 1355-ös

⁵⁷ A Pest megyei vonatkozásokat l. *Tringli István*: Pest megye a késő középkorban. In: Pest megye monográfiája. I./2. A honfoglalástól 1686-ig. Szerk. Zsoldos Attila. Budapest 2001. 86.

⁵⁸ *Schwarcz K.*: Források a klarissza i. m. 197.

⁵⁹ AO IV. 297. (179. sz.)

⁶⁰ *Kumorovitz L. Bernát*: Óbuda 1355. évi felosztása (I. Lajos király és Erzsébet anyakirályné 1355. augusztus 17-i és 1356. október 17-i oklevele). Budapest Régiségei 24. (1976) 279–297.

⁶¹ *Fügedi Erik*: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. Tanulmányok Budapest Múltjából 13. (1959) 38.

⁶² *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. Gerevich László – Kosáry Domokos. Budapest 1973. 56., 73.; *Skorka Renáta*: A céhrendszer kibontakozása. In: A magyar kézművesipar története. Szerk. Szulovszky János. Budapest 2005. 117.

⁶³ *Kubinyi A.*: Budapest története i. m. 13.; *Weisz Boglárka*: A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak). Budapest 2013. 284–285.

rendezés során a király döntése értelmében a prépost és a káptalan a csöbörádó kivételével lemondtak mindazon jogaikról és domíniumaikról, valamint joghatóságukról, s a vásár- és hajóvámról, amelyek a királynak és anyjának jutott városrészben szerintük őket illette volna meg.⁶⁴ Az Óbuda déli részén található Szentjakabfalva vámhelye miatt volt jelentős, itt találkozott ugyanis a két legjelentősebb nyugat felé vezető út, a vámhely így Buda egész nyugat felé irányuló szárazföldi útvonalát ellenőrizhette.⁶⁵ I. Lajos 1351-ben – tehát még a rendezés előtt – különböző Borsod megyei birtokokkal együtt a vámot az óbudai klarisszáknak adta.⁶⁶

Tizenöt évvel később a királyné módosítási javaslattal fordult fiához. 1366. április 2-án Lajos király hozzájárult,⁶⁷ hogy az óbudai rév biztosítsa az óbudai apácák megélhetését, míg a szentjakabfalvi szárazföldi vám kerüljön vissza az óbudai *castrum*hoz. A királynét pragmatikus okok vezethették, ez utóbbi ugyanis nagyobb jövedelmet hozott. A változást a királyné 1367. december 10-én kiadott oklevelében tovább finomította.⁶⁸ Erzsébet még korábban az óbudai vámból évi 240 forintot biztosított az opuliai herceg leánya, Kunigunda számára. A királyné rendelkezése értelmében az óbudai apácák közössége megkapta az óbudai vámot a téli halászatból származó jövedelemmel együtt. Erzsébet az évi 240 forintos apanázst a szentjakabfalvi vámból pótolta oly módon, hogy a királyné rokonságából származó apácák halála esetén a vám visszaszáll a királyra, aki teljes joggal rendelkezhet vele.

Az 1365. május 20-án kiadott királyi oklevél⁶⁹ azt bizonyítja, hogy Erzsébet határozottan fellépett a vámprivilegium bármiféle csorbítása ellen. I. Lajos az ország több lakosát és idegen hospeseket is felmentett az összes országában fizetendő vám fizetése alól. Mivel azonban az óbudai Szűz Mária-kolostor apácái főként a vámokból éltek, ezért az anyjával és a bárókkal tartott tanácskozás után visszavonta a vámmentességre vonatkozó korábbi okleveleit. Meghagyta továbbá, hogy a belföldi országlakosok és a külföldiek az apácák vámhelyein kötelesek a megfelelő illetéket leróni.

Más jellegű gazdasági bevételekkel is számolhatunk. A királyné 1369. január 12-én olyan épületet adományozott az apácáknak, amelyet saját költségén a kolostor közelében építtetett „*pro statu et mansione apote-*

⁶⁴ Fügedi E.: Topográfia i. m. 35.; Kumorovitz B.: Óbuda 1355. i. m. 280., 284.

⁶⁵ Weisz B.: A királyketteje i. m. 366.

⁶⁶ CD IX. 2. 53–56. (3. sz.)

⁶⁷ CD IX. 3. 528–531. (289. sz.)

⁶⁸ Dokumenty Polskie z archiwów królestwa Węgier. Documenta ad res Poloniae pertinentia, quae in archivis veteris regni Hungariae asservantur. Wydal i opracował Stanisław A. Sroka. I–II. Krakow 1998. (A továbbiakban: DP) 21–22. (15. sz.)

⁶⁹ DL 16 750.

cariorum”.⁷⁰ A történeti irodalom szerint az apotekariusok voltaképpen vegyeskereskedéssel foglalkozó szatócsok voltak, fő profiljukat a gyógyszerek és fűszerek árusítása jelentette, de más portékákkal is rendelkeztek.⁷¹ 1369-ben a királyné szabályozta az óbudai mészárosok helyzetét.⁷² A privilégium szerint a királyné elismerte az óbudai mesterek jogát mészárszékeikhez, a csütörtöki hetivásárt leszámítva megkapták a piacon történő húsárusítás jogát. Ezért cserébe Erzsébet kötelezettségeket is rótt rájuk. Évente három mázsa faggyút a királynéi udvarnak,⁷³ egy mázsát pedig az óbudai várnagynak kellett beszolgáltatniuk, illetve a húst nem árulhatták drágábban a budaiaknál. Az apácák érdekeltek lehettek a húsárusításban. Erre utalhat, hogy 1377-ben Bíró György özvegye, Margit asszony piacon lévő mészárszékét az óbudai Szűz Mária-kolostornak adta.⁷⁴ A királyné bizonyos birtokok bérleti díját is az apácák javára fordította. A csallóközi Jányok (ma: Janíky, Szlovákia) a király jóvoltából került a királynéhoz, aki az óbudai kolostornak adományozta. Azzal a feltétellel adta bérbe Jakab pozsonyi bírónak, hogy minden évben Szent György napján 150 forintot fizet egy összegben az apácáknak.⁷⁵

A királyné nagyszabású birtokfelvásárlást hajtott végre a kolostor közelében. Az első nagyobb beszerzésre 1353. május 26-án került sor.⁷⁶ Az óbudai káptalan előtt a királyné összesen 73 forint értékben kilenc telket vásárolt, amelyek a zárda épületétől nyugatra és délre feküdtek. Egy évvel később, 1354. május 6-án maga Erzsébet adományozott egy házat az apá-

⁷⁰ DL 5758.

⁷¹ Fügedi E.: Topográfia i. m. 44–46. (30. l.) kereskedőcsarnoknak azonosította, de ez a vélekedés az új értelmezések szerint nem tartható. Tringli István: Vásártér és vásári jog a középkori Magyarországon. *Századok* 144:6. (2010) 1295–1296., 1298–1299.

⁷² Lederer Emma: A legrégebb magyar iparososztály kialakulása. II. közlemény. *Századok* 62:4–6. (1928) 640–641.; Kubinyi A.: Budapest története i. m. 57.

⁷³ Az 1404. június 18-án a Treutul Miklós tárnokmester által átírt oklevél arról tájékoztat, hogy „a jelenlevő bíró, esküdtek és mészárosmesterek vallomása szerint az utóbbiak Erzsébet királyné adománya és végrendelete értelmében halála óta évi három mázsa faggyút adnak az apácáknak.” Zsigmond-kori oklevéltár I–XII. (1387–1425). Szerk. Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Lakatos Bálint (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43. és 49.) Budapest 1951–2013. II/1. 3270. sz. A királyné végrendelete azonban nem tartalmaz ilyen kitételt. Valamiféle rendelkezés azonban biztosan lehetett, mivel maguk a mészárosok sem tagadták le ezt a kötelezettséget. Lederer E.: A legrégebb magyar i. m. 642.

⁷⁴ DL 6442.

⁷⁵ AO VII. 124. (62. sz.).

⁷⁶ AO VI. 80–82. (44. sz.).

cáknak,⁷⁷ ugyanaznap, amikor a királyné egy telket vásárolt magának.⁷⁸ Felvethető annak a lehetősége, hogy a királyné szinte a megszerzés utáni pillanatban a birtokot tovább is adta az apácáknak. Az előző adomány írásba foglalása után egy hónappal a királyné egy másik kőházzal kívánta növelni az apácák ingatlanállományát, de nem azonnal. Erzsébet ugyanis a házat élete végéig meg akarta magának tartani, és csak a halála után jutott volna a klarisszák tulajdonába.⁷⁹

Az apácák a királyné jóvoltából egy Duna mellett újonnan épült fürdőházra is szert tettek valamikor az 1367-es év folyamán.⁸⁰ Nem könnyű eldönteni, hogy a létesítményt kik használhatták. A korszakban nem beszélhetünk magánfürdőházakról, ezért egészen a 16. századig a közfürdők, az úgynevezett fürdőházak, vagyis nyilvános fürdők biztosították a lakosság számára a tisztálkodás szinte egyedüli lehetőségét.⁸¹ A szerzetesközösségek általában rendelkeztek a fürdés lehetőségével. Ugyanakkor az oklevél említette, hogy a fürdőházhoz tartozó jövedelmek is az apácákat illették. Mivel a fürdőzés szolgáltatásáért általában fizetni kellett,⁸² elképzelhető, hogy voltaképp ezt kapták meg a zárda lakói.

A királyné aktivitása egy budai ház megszerzésében is kimutatható. Az egész folyamat érdekes adalékkal járul hozzá Erzsébet elsősorban az apácák érdekeit szem előtt tartó hozzáállásához. Ilona asszony 1374. december 1-jén halálos ágyán végrendelkezett.⁸³ Az asszony első férje Baranchyn (Branch) apotekárius volt, a házasságból egy Dorottya nevű leány származott. Baranchyn halála után új házasságot kötött Benedek fia Egyed mesterrel. A testamentum értelmében házának – amely Mátyás apotekárius és a Boldogságos Szűz egyháza között állt – egyik felét Dorottya leányára, másik felét Egyedre hagyta. A végakarat szerint az Egyed mestert illető rész a férj halála után Dorottyára vagy annak örököseire szállt. Időközben Dorottya életében jelentős változások álltak be, egyrészt meghalt az édesanyja, másrészt ő az apacahivatást választotta. A királyné megragadta a lehetőséget, elrendelte a ház teljes átadását Ilona asszony leányának, és

⁷⁷ AO VI. 212–213. (129. sz.).

⁷⁸ AO VI. 215. (132. sz.). Izzalmassá teszi a ház elajándékozását az oklevélben található információ, mely szerint erre azért került sor végrendelet formájában, mert a királynét megérintette a halál közelsége.

⁷⁹ AO VI. 219–220. (137. sz.).

⁸⁰ DL 5633.

⁸¹ Csiffáry Gabriella: Régi magyar fürdővilág. Budapest 2004. 11.

⁸² Magyar László András – Kelényi György: Fürdő. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. III. Főszerk. Kőszeghy Péter. Budapest 2005. 230.

⁸³ DL 6296; Végh András: Buda város középkori helyrajza II. (Monumenta Historica Budapestinensia 16.) Budapest 2008. 36. (64. sz.).

általa az óbudai klarisszáknak⁸⁴ – ez azonban ellentétes volt a végrendelettel. Egyed mester is érezhette, hogy kisémmizhetik, ezért lépéseket tehetett jussának védelmében. Valami eredménye lehetett ezeknek, mivel 1376. február 16-án 70 forintért eladta a ház felét Dorottyának (*nunc habitu sancte Clare in clastro beate virginis de Sicambria*) és általa a klarisszáknak.⁸⁵

Erzsébet királyné Óbudán kívül az ország más részeiben is juttatott birtokokat az óbudai klarisszáknak. Az adományok sokaságát nehéz megszerezni, arra is van példa, hogy a királyné egy nap két különböző birtokot adományozott az apácáknak.⁸⁶ Voltaképpen ezek a birtokok is a kolostor gazdasági életét szolgálták, mivel jelentős részükön mezőgazdasági termelés folyt.

1349. augusztus 22-én a királyné a Pilis megyében található Kandé birtokát adta az apácáknak.⁸⁷ A *possessiót* nem sokkal korábban, július 24-én 100 budai márkáért vásárolta Pál fia Jakabtól.⁸⁸ 1354-ben az uralkodónak kellett közbelépnie az apácák tulajdona érdekében, meghagyva, hogy meg kell őket őrizni tulajdonukban.⁸⁹ Békásmegyer területe sem került el a királyné figyelmét. 1362. április 25-én 40 márkáért vásárolta meg Nyíri János felesége Neste asszony és Kézi János leánya, Klára a Pilis megyei Békásmegyer területén található valamennyi földjüket. A terület egyértelműen mezőgazdasági jellegű volt, mivel a tulajdonjog kiterjedt a jobbágytelkekre (*in sessionibus jobagionum*), szántóföldekre (*in terris arabilibus*), szőlőkre (*in vineis*), kaszálókra (*in fenetis*), káposztáskertekre (*in ortis caulium*) és a különböző vizekre (*in aquis aquarum*).⁹⁰ Június 5-én a királyné az óbudai apácáknak adott bizonyos békásmegyeri vétel útján szerzett birtokrészeket.⁹¹ Az eltelt rövid idő miatt jogosan gondolhatunk arra, hogy Erzsébet a megszerzett földeket szinte azonnal kedvelt apácáinak juttatta.

Üröm *possessio* 1352-től gazdagította az apácákat, az erről szóló oklevelet Lajos király adta ki.⁹² A királyné jelezte, hogy ezt a birtokot még férje

⁸⁴ DL 6281; Végh A.: Buda város II. i. m. 36. (65. sz.).

⁸⁵ DL 6334; Végh A.: Buda város II. i. m. 37. (66. sz.); B. Szabó J. – Kanyó F. – Spekner E.: Hogyan kerülhetett i. m. 196. (4. sz.).

⁸⁶ 1349. augusztus 22-én a Pilis megyében található Kandé és a Somogy megyében található Gyogh birtokot.

⁸⁷ AO V. 316–317. (180. sz.) Kandé a mai Csobánka DK-i és Borosjenő Ny-i határrészén feküdt. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest 1963–1998. (A továbbiakban: ÁMTF) IV. 641.

⁸⁸ AO V. 309. (133. sz.).

⁸⁹ DL 4434; AO. VI. 131. (214–215.).

⁹⁰ DL 5121.

⁹¹ DL 5127.

⁹² CD IX. 2. 149–151. (61. sz.).

uralkodása idején adta Tisza mesternek, amihez a király hozzá is járult.⁹³ Mivel azonban Tisza mester és András fia örökösök nélkül hunyt el, a terület visszaszállt a királynéra. Erzsébet kérte fia hozzájárulását, hogy Ürömöt, amelyben semmiféle jogot nem tart fenn magának, az apácáknak adhassa. Lajos – tekintettel anyja kérésére és szülei, valamint saját lelki üdvére – engedélyezte, hogy Üröm az óbudai klarissza kolostoré legyen. Valószínűnek tarthatjuk, hogy a királyné kissé elhamarkodottan döntött, ugyanis Tisza mester özvegye, Erzsébet még élt és ura halála után Herceg Albert (*Albertus dictus Hercegh*) budai polgárhoz ment feleségül. Az 1333-ban megkötött házassági szerződés szerint ő rendelkezett Tisza mester birtokával.⁹⁴ Ezért 1355. február 24-én Buda város esküdszéke előtt Albert és Erzsébet 200 márkáért eladták Erzsébet királynénak és mindazoknak, akiknek a királyné eladományozza.⁹⁵ Cegléd *possessio* némi kiterővel került az óbudai apácákhoz 1368. szeptember 1-jén.⁹⁶ A Pest megyei település királynéi birtok volt, amelyet nem sokkal azelőtt a király Pál püspöknek szolgálati fejében eladományozott. Azonban a királyné fia engedélyével 1200 forintért megvásárolta és az apácáknak adta.⁹⁷

A királyné jóvoltából az apácák különböző szőlőkhöz is jutottak. A kékesi (Pilisszentlászló)⁹⁸ pálosok Borosjenő területén, a Sumulmálnak mondott hegyen fekvő szőlőjüket 14 budai márkáért adták el az apácáknak 1351. november 23-án.⁹⁹ A területen mezőgazdasággal foglalkoztak, erre utal, hogy a szomszédban egyrészt szintén szőlők, másrészt Barátkaszálónak nevezett birtoktest helyezkedett el. A megszerzett szőlő egy prést (*locus torcularis*) is magában foglalt. A szerződésben a királynét és általa a klarisszákat András deák óbudai alvárnagy képviselte. Tíz évvel később újabb szőlő került az apácák birtokába. Felhévízi Antal özvegye Somlyó-hegyen fekvő birtoka 26 forintot ért.¹⁰⁰

A már említett Kandé birtokot a királyné egy 20 forintot érő, présellyel is rendelkező szőlővel gyarapította 1353. március 2-án. A földrész az apácák kandéi szőlőinek szomszédságában feküdt. Az eladó nevéből adódóan (*Demetrius filius Gregorii de Kande*) helyi lakos lehetett.¹⁰¹ A királyné-

⁹³ AOkl. VIII. 76. (134. sz.).

⁹⁴ AOkl. XVII. 202–203. (456. sz.).

⁹⁵ AO VI. 269–270. (176. sz.).

⁹⁶ CD IX. 4. 123–125. (57. sz.).

⁹⁷ CD IX. 4. 132. (62. sz.).

⁹⁸ *F. Romhányi Beatrix*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest 2000. 35.

⁹⁹ AO V. 527–528. (323. sz.).

¹⁰⁰ DL 5049.

¹⁰¹ AO VI. 40–41. (16. sz.).

nak Ürömön voltak szőlői, a birtokai mellett található másik három pedig az apácák tulajdonába került.¹⁰²

I. Lajos király sem gördített akadályokat az adományozások elé. Valószínűleg sejtette, hogy úgy tud igazán édesanyja kedvében járni, ha támogatja az óbudai klarisszákat. Az 1349. augusztus 22-én a királyné által eladományozott Somogy megyei Gyogh *possessio* korábban az ő tulajdona volt, a területet még július 25-én adta az anyakirálynénak.¹⁰³ 1351. január 9-én megerősítette anyjának a Borsod megyei Edelény, Borsod és Sáp királynéi birtokokra, illetve a Buda melletti Szentjakabfalva vámjára vonatkozó adományát. Az oklevélben kiemelte, hogy mindezt Erzsébet az iránta kora gyermekkorától tanúsított szeretete miatt tette. Lajos király maga is juttatott birtokot az apácáknak. 1361. december 16-án a Szepes megyében található Somogy (Szepessümeg, ma: Smižany, Szlovákia) *possessio* került az apácák fennhatósága alá.¹⁰⁴

Az első nem királynéi adományok már nem sokkal az alapítás után megjelentek. 1353. október 31-én Magyar Pál neje, Margit asszony az óbudai káptalan kiküldöttjei előtt végrendeletet tett.¹⁰⁵ A hitves a férje és László fia a Vas megyében található Gelse, Alsár, Sárffű, Mézadó és a Verőce megyében fekvő Derze örökbirtokokat az apácáknak adományozta azzal a kitétellel, hogy a mondott területeket minden hasznával és jövedelmével élete végéig élvezi, és ha valamelyiket esetleg elzálogosítaná vagy elidegenítené, akkor az apácák visszavásárolhatják. Az asszony rendelkezett eltemtetéséről is. Holttestét a kolostorban hantolják el, a fölötte emelt oltárnál a pap hetente mondjon misét az ő és szülei lelki üdvéért. I. Lajos király anyja kérésére 1354. január 27-én erősítette meg az oklevelet.¹⁰⁶

Margit azonban megváltoztathatta akaratát, minden bizonnyal azért, mert nem akart megválni a szülőföldjén található birtokoktól.¹⁰⁷ 1355. március 15-én Margit asszony más jelentős területekkel látta el az óbudai apácákat, amiről két oklevelet is kiállítottak.¹⁰⁸ Margit férje egyetértésével a

¹⁰² AO VI. 191–192. (115. sz.).

¹⁰³ DL 4071. Ma Gyugy község a fonyódi járásban.

¹⁰⁴ CD IX. 3. 227. (107. sz.)

¹⁰⁵ AO VI. 127–128. (83. sz.) Margit férje, Magyar Pál számos tisztséget látott el az Anjouk alatt, 1323–1345 között gimesi várnagy, 1323-ban udvari ifjúként az aula tagja, 1324–1326 között tárnoknagy, 1340-ben kincstartó. *Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II.* Budapest 1996. II. 52.; Margit életére l. Pór Antal: Nemes Magyar Pálné asszony 1310–1372. *Katholikus Szemle* 3:4. (1889) 465–486.

¹⁰⁶ DL 91 460; AO VI. 167–168. (102. sz.).

¹⁰⁷ *Németh Péter: Mátészalka története 1367-ig.* In: *Mátészalka története.* Szerk. Ujváry Zoltán. Debrecen 1992. 94.

¹⁰⁸ DL 4501; CD IX. 2. 433. (215. sz.).

Szabolcs megyei Renbach,¹⁰⁹ és a Szatmár megyei Máté, Belszalka, Külszalka,¹¹⁰ Jarmutelek,¹¹¹ Remeteszeg¹¹² és Ejeg¹¹³ birtokait az apácáknak adta. Az asszony a két Adorján-birtok kivételével a többi *possessióról* a korábbi gyakorlatnak megfelelően rendelkezett, a klarisszák csak halála után juthatnak hozzá. Megerősítette továbbá azon szándékát, hogy a kolostorban kíván temetkezni. Az általa emelt oltárnál az apácák naponta kötelesek imádkozni, illetve évente a halálának napján, amikor a leányai és fiai reá emlékeznek, a misét mondó pap kapjon 10 márkát két részletben (Szent György, illetve Szent Mihály nyolcadán) az említett birtokok jövedelmeiből. Az előbb említett, Bodrog megyei két Adorján¹¹⁴ birtok egy családi tragédia után már az apácák tulajdonát képezte. Margit ugyanis megemlítette, hogy ezeket a földeket korábban, László fiának temetésekor a kolostornak adta. (László az 1353-as oklevél kiadásakor még élt.) Az óbudai káptalan erről külön oklevelet adott ki.¹¹⁵ Az oklevél jelentőségét még az adja, hogy újabb személyek kolostorban történő eltemetetésének szándékát is megőrizte. Lászlón és Margiton kívül még a házaspár menyje, László özvegye is itt kívánta elhantoltatni magát. Magyar Pál és Gersei Pető Margit adománya szándékuk szerint maguk, fiaik és leányaik lelki üdvét szolgálta. A budai káptalan 1355. április 26-án jelentette, hogy a birtokba iktatás megtörtént.¹¹⁶ A tulajdonosváltást azonban a szomszédok – a Mátéi, illetve a Kállay család – nem nézték jó szemmel, ezért pereket indítottak az elidegenítés ellen. Erzsébet királyné ekkor vette kezébe az ügyet: először 600 aranyfrintot fizetett Magyar Pálnénak, hogy a birtokokat a klarisszák átvegyék, majd amikor az asszony meg akarta változtatni a végrendeletét, személyesen jelent meg az egri káptalannál és tiltakozott ez elképzelés ellen.¹¹⁷ Az apácák jövedelmeinek növelését szolgálta a király azon intézkedése, amely Szalka birtokon újból engedélyezte a hetivásár tartását.¹¹⁸

¹⁰⁹ (Rév)Bács település ma Aranyosapáti része. *Németh Péter*: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza 1997. 26.

¹¹⁰ A birtokok a mai Mátészalka területén helyezkedtek el. *Csánki Dezső – Fekete Nagy Antal*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Budapest 1890–1941. I. 485.; *Németh Péter*: A középkori Szatmár megye települései a 15. század elejéig. (Jósa András Múzeum Kiadványai 60.) Nyíregyháza 2008. 271.

¹¹¹ Jármí vagy Járomtelek, a falu a 14. század elején jöhetett létre. *Németh P.*: A középkori Szatmár i. m. 126–127.

¹¹² A település Kocsord határába olvadt. Uo. 244–245.

¹¹³ Ejeg Mátészalka-Kocsord határába olvadt. Uo. 74–75.

¹¹⁴ ÁMTF I. 704–705. Adorján Bodrog megye legismertebb Tisza menti települése. A két részt Al(só) és Fel(só) néven különböztették meg egymástól.

¹¹⁵ CD IX. 2. 435–437. (216. sz.).

¹¹⁶ DL 4505.

¹¹⁷ *Karácsonyi J.*: Szt. Ferencz i. m. II. 453.

¹¹⁸ DL 5071; *Németh P.*: A középkori Szatmár i. m. 271.

Az Óbudától messze fekvő birtokok irányítása az apácák számára minden bizonnyal számos problémához vezetett. 1367. február 16-án Csaholyi János fia János és Sebestyén, illetve unokaöccsük, Péter fia László megvásárolta Mátészalkát, Belszalkát, Jármít, valamint Remeteszeg és Ejeg nevű birtokokat az óbudai klarisszáktól, akiknek apátnője egy bizonyos Margit volt. A birtoktest ára 2000 forintot ért, amelyet az apácák a király és a királyné jóindulatából fizettek ki. A megszerzett pénzből a klarisszák inkább egy hozzájuk sokkal közelebbi ingatlant vásároltak meg. 1367. március 17-én 220 márkáért övék lett Loránd ispán Budafelhévíznél található, már említett felső malmának a fele.¹¹⁹ Természetesen az ügyletben ott találjuk Erzsébet királynét, Lajos „igen kedvelt” édesanyját is.

Margit asszonynak nem szegte kedvét, hogy az apácák nem tartották meg a szatmári és a szabolcsi birtokokat. Opuliai László nádor oklevelében erősítette meg Margit 1369. február 9-i végrendeletét, amelyben bizonyos Zala megyei birtokokat és Tinnye falut eladott nekik. A nádor végül a következő megállapodást hagyta jóvá. Az özvegy 5000 forintért eladta a Zala megyei Hosszúpáh vagy Bórpáh, Boldogasszonypáh, Szentandrásapáh, Németpáh, Felpáh,¹²⁰ illetve a Pilis megyei Tinnye birtokait minden tartozékával együtt az óbudai apácáknak saját és László fia lelki üdvéért, aki a zárdában van eltemetve.¹²¹

Marócsuk, a királyné lovászmestere és beregi ispán 1360. február 28-án végrendelkezett Visegrádon.¹²² Ennek értelmében a Pozsony megyében fekvő Dudvagszeg, Nagydombó és Szentmihály birtokokat¹²³ az óbudai klarisszáknak adományozta, amiért az apácák a Szentháromság tiszteletére oltárt emelnek, ahol az ő és Margit felesége lelki üdvéért misét tartanak. Marócsuk határozott még egy Bél nevű birtokáról is, amelynek árából ki kell fizetni a hitelezőket vagy mindazokat, akiknek elégtétellel tartozik. A testamentum végrehajtását magára a királynéra bízta, azonban úgy tűnik, hogy Erzsébet a klarisszák érdekeit többre tartotta egykori híve kérésénél, mivel Bél *possessiót* is az óbudai zárdának adta. Ugyanakkor sorra jelentkeztek az igénylők: Bebek István országbíró előtt 1363. március 19-én két ilyen ügyet is tárgyaltak. Marócsuk Bélt még Boloniai János visegrádi apotekáriustól vásárolta meg, azonban nem fizethette ki a teljes összeget. A

¹¹⁹ CD IX. 4. 43–44. (5. sz.); DL 5545.

¹²⁰ Kovacsics József: Zala megye helytörténeti lexikona. Keszthely és környéke. Budapest 1991. 27.

¹²¹ CD IX. 4. 202–206. (113. sz.).

¹²² DL 4924.

¹²³ Házi Jenő: Pozsony vármegye középkori földrajza. (Csallóközi Kiskönyvtár.) Pozsony 2000. 488–489. Köszönöm C. Tóth Norbert lokalizációban nyújtott segítségét.

130 forintot az apácák prokurátora, László deák egyenlítette ki.¹²⁴ Egy bizonyos Poka fia Miklós deák pedig azzal a panasszal élt, hogy Marócsuk hatalmaskodást követett el ellene, aminek következtében elvesztette ujjait és más sebesüléseket szenvedett, elhajtották lovait és sertéseit, megfosztották egyéb dolgaitól, sőt egyik malma megrongálódott, a sértett végül 10 budai márkát kapott kárpótlásul.¹²⁵ Óbudai polgárok is adományozhattak a kolostornak, amint ezt György mészáros végrendelete bizonyítja.¹²⁶

Az óbudai klarissza apácák személye

Az óbudai klarisszákkal foglalkozó szakirodalom egy része amellett foglalt állást, hogy a kolostor az Anjouk¹²⁷ és a főúri családok¹²⁸ számára a leánynevelés központi helyét jelentette, ahol a gyermekek a nagy tekintélyű anyakirályné irányítása alatt cseperedhettek fel. A zárdába – már a királynéra való tekintettel és divatból – a főurak előszeretettel küldték leányaikat.¹²⁹ Sőt egyes feltételezések szerint a kolostor egyben hímfőműhelyként is működött. Igaz, hogy Erzsébet az 1330-as merénylet után ezt a tevékenységet már nem tudta végezni, de személyesen felügyelhetette a munkálatoikat.¹³⁰ Azt azonban fontos kiemelnünk, hogy az erre utaló adatok meglehetősen bizonytalanok.¹³¹

¹²⁴ DL 5200.

¹²⁵ DL 5201.

¹²⁶ DL 6090. György házát, illetve a Kerekeden (Kerekud) fekvő szőlejét azzal a feltétellel hagyta leendő özvegyére, hogy annak halála után az óbudai klarisszákra háramoljanak.

¹²⁷ Pór feltételezése szerint az Anjou-család leánygyermekkei közül Hedvig és Erzsébet, István herceg „árvája” biztosan itt nevelkedett. *Pór Antal*: István úr árvája. *Századok* 35. (1901) 100.

¹²⁸ Bertalan V.: Az óbudai klarissza i. m. 168.

¹²⁹ Kubinyi A.: Budapest története i. m. 78.

¹³⁰ *Śnieżyńska-Stolot, Ewa*: Tanulmányok Erzsébet királyné mecénási tevékenységéről. (Liturgikus textíliák és paramentumok.) *Ars Hungarica* 7. (1979) 28.; V. Ember Mária: Régi textíliák. (A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei). Budapest 1980. 9.

¹³¹ Śnieżyńska-Stolot két, a királyné végrendeletében szereplő adat alapján vélelmezte a hímfőműhely létét. A klarisszák számára hagyott egy miseruhát, melyet „*ad tempus exitus nostre anime preparatum in clastro Beati Virginis de ... Veteri Buda*”. Ez azonban arra utal, hogy a kazulát arra az időre készítette elő, amikor eltávozik az élők sorából. *Marosi Ernő*: Előszó az 1990. évi kiadáshoz. In: Dercsényi Dezső: Nagy Lajos kora. Budapest 1990. IX. A másik adat, mely a beregszászi ferences kolostornak adott miseruhára vonatkozik szintén nem bizonyító erejű. Lehet, hogy a kazula valóban a királyné tulajdona volt, de ez még egyáltalán nem támasztja alá, hogy az ő megrendelésére készült volna a kolostorban. Ugyanakkor az 1770-ben készült leltár is tud olyan kazuláról, amely a királyné keze munkáját viselte magán. *Némethy L.*: A budai clarisszák i. m. 206.

A kolostorban lévő apácák létszámát nehéz megbecsülni. Erzsébet királyné 1358-as egyik *supplicatio*ja azt tartalmazza, hogy Óbudán több mint száz ispánnak és nemesnek a leányát gyűjtötte össze.¹³² Az adat minden bizonnyal túlzó, ugyanakkor az oklevelek segítségével néhány apáca személyét talán sikerülhet meghatározni.

A kutatás figyelmét nem kerülte el a lengyel származású apácák kérdése.¹³³ Az első felhasználható adat az 1355. július 4-i királynéi oklevél, amely világosan fogalmaz.¹³⁴ Erzsébet Kunigundának, Bolkó opuliai herceg leányának, óbudai apácának adta a Budafelhévíznél, a Szentlélek-ispotály szomszédságában található malom¹³⁵ felét. A királyné indoklása szerint a jövedelem azt a célt szolgálta, hogy Kunigunda ne hogy felhagyjon a szemlélődő élettel.¹³⁶ Az adomány, amelyhez I. Lajos is hozzájárult, kitételt is tartalmazott: a jövedelmet addig élvezheti, amíg a kolostorban apácaként marad, halála után pedig a klarisszák kapják meg. Erzsébet *sorornak* nevezi Kunigundát, ami érthető a Piast rokonság tükrében. II. Bolkó felesége Schweidnitz-i Erzsébet hercegnő volt, aki Erzsébet királyné testvérének, Margit-Kunigundának a házasságából származott. Ha figyelembe vesszük a kánoni rendelkezések azon pontját, mely szerint 12 éves kortól lehetett valaki apáca, akkor Kunigunda 1343. július 4-e előtt születhetett.¹³⁷ A birtokba iktatás végül 1361 szeptemberében következett be. I. Lajos király Erzsébet királyné hozzájárulásával 1362. január 17-én kiadott privilégiális oklevelében erősítette meg az adományozást.¹³⁸ Legközelebb az 1367. december 10-én kiadott oklevélben fordul elő Kunigunda.¹³⁹ A diploma azt is tanúsítja, hogy Erzsébet éves jövedelmet biztosított a lengyel hercegnőnek. A 240 forintnyi összeget korábban a királynéi várhoz tartozó óbudai révből kapta, míg ezután a jövedelmet Erzsébet a szentjakabfalvi vámból állta.¹⁴⁰

¹³² „in quo centum et ultra sorores filias comitum et nobilium collocavit”. Reg. Suppl. II. 345. (173. sz.).

¹³³ Bertalan V.: Az óbudai klarissza i. m. 168.; Veldtrup, D.: Frauen um i. m. 23–52.; Draskóczy István: Dokumenty Polskie z archiwów królestwa Węgier. Documenta ad res Poloniae pertinentia, quae in archivis veteris regni Hungariae asservantur. Wydal i opracował Stanisław A. Sroka. I–II. Krakow 1998–2000. (Könyvismertetés). Turul 77. (2004) 61.

¹³⁴ AO VI. 354–355. (218. sz.); DP 17–18. (12. sz.).

¹³⁵ Kubinyi András: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. Tanulmányok Budapest Múltjából 16. (1964) 123.

¹³⁶ „ne ea propter defectum cibi sive panis et amictu temporalium, derelicta contemplacione divina vitam redire cogatur ad activam...” DP 18. (12. sz.).

¹³⁷ Veldtrup, D.: Frauen um i. m. 27., 285.

¹³⁸ DL 5080.

¹³⁹ DP 21–22. (15. sz.).

¹⁴⁰ CD IX. 3. 528–529. (289. sz.).

A királyné lényegében ezeket az intézkedéseket ismételte meg 1369. március 16-án.¹⁴¹

Az évente megkapott javadalom lehetővé tette, hogy megvalósuljon a két legjelentősebb birtokszerzés. 1372. április 4-én Mayor Nikusch óbudai hospes és felesége, Erzsébet 200 forintért eladták László nádornak a klarissza kolostor mellett és mögött, továbbá a királyné vára mögötti Nagyréten elterülő földjüket.¹⁴² Egy évvel később ismét üzletkötésre került sor. A Mann-nak mondott Nikus özvegye, Els, Kőhordó Jenslinus leánya Szepesi Jakab előtt 180 forintért¹⁴³ eladta birtokát – rajta házakkal és egyéb épületekkel – az apácáknak. Kunigunda halálának pontos idejéről nincsenek adataink (a királyné végrendeletében mindenestre nem szerepelt), azonban minden bizonnyal a kolostor területén temethették el.

Természetesen nem zárható ki, hogy más hercegnők is élhettek a zárdában. Erre utal a már említett 1367-es, illetve 1369-es királynéi oklevél. Kunigunda halála esetén a 240 forintot egy másik, a királyné rokonságából származó apáca kapja meg, és amennyiben nem lenne további ilyen sarja a zárdának, a jövedelem az uralkodóra száll vissza. A szakirodalom egy része tudni véli, hogy Opuliai László nádor leánya is apácák közé tarthatott. Az ezt bizonyító regeszta¹⁴⁴ azonban hibás adatokon alapul, mivel a kivonat készítője nem vizsgálta meg alaposan az oklevelet, így ez nem használható a kutatás számára.¹⁴⁵ Ugyanakkor nem zárható ki teljesen, hogy Opuliai László nádor leánya, aki legkésőbb 1355–1357 között született, az óbudai klarisszák között élt volna, de neve ismeretlen maradt.¹⁴⁶ Szóba hozható még egy Margit nevű apáca, aki Mária királyné 1391. december 11-én kiadott oklevelében szerepel.¹⁴⁷ Mária „*religiosa virgo domina Margaretha, filie quondam ducis Opulie, consanguinee nostre carissime, in eadem clauastro vitam religionis ducentis*” kérésére átírta a Szepesi Jakab által kiállított 1372. április 4-i és 1373. augusztus 4-i diplomákat. Valószínűleg ekkor már Kunigunda nem élt, de hogy ki lehetett ez a Margit, a ge-

¹⁴¹ DP 22–23. (16. sz.).

¹⁴² DL 6010.

¹⁴³ Bártfai Szabó László: Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Budapest 1935. 88. (81. sz.) hibásan 200 forint szerepel.

¹⁴⁴ CD IX. 3. 210. (117. sz.) Pór Antal próbálta megkeresni az eredeti oklevelet, de nem találta. Pór Antal: Opuli László herczeg, Magyarország nádorispánja nemzedékrendjéhez. Turul 26. (1908) 32.

¹⁴⁵ Veldtrup, D.: Frauen um i. m. 44–45.; Draskóczy I.: Dokumenty Polskie i. m. 61.

¹⁴⁶ Sroka, Stanisław: Opuliai László nádor családi kapcsolatairól. Baranya 5–6. (1992–1993) 125.

¹⁴⁷ Budapest történetének okleveles emlékei. III. Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Budapest 63. (131. sz.).

nealógiai irodalom nem tud választ adni.¹⁴⁸ Ugyanakkor a hiányos adatok miatt az ember szívesen próbálkozik hipotetikus megoldásokkal. Jelen esetben a királyné végrendeletében szereplő Margit apácát vetném fel, azonban róla Erzsébet csak annyit árul el, hogy a házában él és negyven forintot szán neki. Ráadásul ismerünk egy másik, szintén Margit nevű apácát is.¹⁴⁹

Katalin apácáról egy 1377. május 15-én kiadott oklevél¹⁵⁰ azt állítja, hogy a néhai Imre nádor özvegye volt. A nő 20 forintért vásárolt egy kolostor mellett álló házat. A néhai Imre nádor Lackfi Imre lehetett, aki 1372–1375 között viselte a tisztséget.¹⁵¹ Felesége, Katalin a Fraknoi családból származott,¹⁵² édesapja Nagymartoni Lőrinc az aula tagja.¹⁵³ Lackfi Imre 1376. április 28. előtt távozhatott az élők sorából,¹⁵⁴ így a megözvegyült Katalin férje halála után szinte azonnal beléphetett az óbudai klarissza kolostorba. Valószínűleg a Nógrád megyei Rohmani (Romhányi) János leánya volt Margit apáca, aki 1363. szeptember 10-én a budai káptalan embe-reinek jelenlétében adta óbudai zárdájának a nővérek által visszaváltott, Békásmegyer területén, a Sumughaliának mondott hegyen található szőlő-jét.¹⁵⁵

Minden bizonnyal a polgárság köréből is többen választották Isten szolgálatát. Baranchyn apotekárius Dorottya nevű leánya már említésre került, amikor a királyné sajátos budai házszerzését mutattam be. Egyszerűen Balázs özvegyeként szerepelt az az apáca, akinek Lőrinc fia János, és annak fia Miklós 100 forintért eladták Kerekeden található szőlőjük fe-lét, minden haszonvételével, tartozékával és prэшhelyével együtt.¹⁵⁶

Az óbudai klarissza kolostor felépítését már a kortársak is jelentős-nek tarthatták. Az oklevelekben a királyné általi alapítás szinte állandó jelzőként szerepel, s a királyné is rendszeresen utalt saját fundátori szere-pére (*fundatrix*). Néhány forrásban még az épületek csodálatosan kialakí-

¹⁴⁸ *Veldtrup, D.*: Frauen um i. m. 51.

¹⁴⁹ DL 6692.

¹⁵⁰ DL 6431.

¹⁵¹ *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 4.

¹⁵² *Engel Pál*: Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia. (CD-ROM) Fraknoi (Nagymartoni, Gróf) család.

¹⁵³ Nagymartoni Lőrinc 1325-ben udvari ifjú, 1331-ben pankotai várnagy, 1332–1338 között zarándi ispán. *Engel P.*: Archontológia i. m. II. 173.

¹⁵⁴ A kalocsai káptalan oklevele „condam”-ként említette. A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. *Nagy Iván – Nagy Imre – Véghelyi Dezső – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál*. Budapest 1872–1931. III. 622. (468. sz.)

¹⁵⁵ DL 5239.

¹⁵⁶ DL 6268.

tott voltát is említették.¹⁵⁷ A kolostor és a templom építését Erzsébet királyné nagyarányú óbudai építkezéseire kialakult építőműhely végezte.¹⁵⁸ Ennek élén Corradus mester állt, aki egy 1374-es oklevélben – igaz, néha-iként – „*procurator operum domine [...] regine senioris*”-ként fordult elő.¹⁵⁹

Az éveken át tartó régészeti feltárás nyomán impozáns épületkomplexum bontakozott ki. A nagyméretű, háromhajós templom nyugati felét 20×20 méteres, a női szerzetesrendek építkezésére jellemző apácakarzat foglalta el. Ettől keletre a háromhajós templomot oszlopsor tagolta, az oszlopok között oltárok és sírok voltak. A főhajó szentélye nyújtott, polygonális záródású. A körtetagos boltozat záróköveit a 14. századra jellemző gazdag húsos káposztalevél motívumok és a közülük kitekintő torzfejek díszítették. A két mellékhajó szentélyét kápolnaszerűen alakították ki. A templomot belül festés díszíthette, melyből piros színű vonalas keretrészletek maradtak meg. A padló sima, díszítés nélküli kerámialapokból állt. A déli mellékszentélyben és a diadalívtól nyugatra különböző sírok kerültek a napvilágra. A templom bejárata az északi oldalon volt, itt húzódott a kolostor temetője.

A kolostor, amely a ciszterci alaprajzi elrendezést követte, a templom déli oldalán helyezkedett el. A keleti szárnyban a káptalantermet, az emeleten az apácák hálótermét alakították ki. E szárnyon keresztül két folyosó vezetett a keleti udvaron álló gazdasági épületekhez. A sekrestye a templom déli oldalához csatlakozott. A kolostor déli traktusában hozták létre a refektóriumot, illetve a konyhát. Az előbbinek padlófűtése is volt: a helyiség alatti fűtőtérből az égetés után a meleg levegőt a padlóban levő nyílásokon keresztül engedték be. A kolostor nyugati szárnyában laktak a laikusnővérek, helyiségeik alapincézettek voltak. A traktusból ugyancsak két átjárón lehetett a nyugati udvarba jutni, ahol külön házban gondoskodtak a betegekről. Feltehetőleg itt volt a kútház is, a 4. századi vízvezeték maradványán.¹⁶⁰

A kolostor északi kerengőfolyosójában a templom déli oldalán állt a Krisztus teste-kápolna. Végakarata szerint itt helyezték végső nyugalomra

¹⁵⁷ „*mirifici operis structura fundato et constructo*” CD IX. 3. 528. (289. sz.) A kolostor impozáns volta Mátyás király történetírójának is feltűnt. „Nem szabad elhallgatnom, hogy ugyanott [ti. Óbudán] van a Szent Ferenc-rendi szüzek monostora, úgy vélem, hogy ennek nagyságát, pompás épületeit és a vallásos szertartásokhoz szükséges értékes dolgok szépségét és sokaságát a keresztény világban kevés ugyanilyen rendi kolostor múlja felül.” *Petrus Ransanus*: A magyarok történetének rövid foglalata. (Millenniumi magyar történelem. Források.) Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet. Budapest 1999. 35.

¹⁵⁸ Bertalan V.: Az óbudai klarissza i. m. 168.

¹⁵⁹ Kumorovitz L. Bernát: Idősb Erzsébet királyné építkezéseinek történetéhez. Tanulmányok Budapest Múltjából 17. (1966) 21.

¹⁶⁰ Bertalan V.: Az óbudai klarissza i. m. 153–154., 159–163. Az épületegyüttes látványterve: Buzás G. – Tóth M.: Óbuda Erzsébet királyné i. m. 02:13 – 03:11.

Erzsébet királynét 1380. december 29. után. Erzsébet megfelelően gondoskodott eltemettetéséről. A gyászszertartásra hat lovat választott, amelyek valószínűleg azt a kocsit húzták, amelyen teteme feküdt. A középkori magyar nemesi temetésekhez hozzátartozott, hogy a temetési menetben lovat vezessenek, illetve, hogy gazdagon megadományozzák a testet befogadó egyházat.¹⁶¹ Így az özvegy anyakirályné rendelkezett még 50 márkányi súlyú ezüst edényről is, amelyeket a testével együtt kell majd Óbudára szállítani. A Csáky Éva Franciska által 1714 után írt rendtartása szerint a királyné rendelkezett a szegények „az eö Napián”¹⁶² történő megvendégeléséről.¹⁶³ Erzsébet maradványait az óbudai klarisszák szinte ereklyeként tisztelték,¹⁶⁴ ünnepét egy évben háromszor¹⁶⁵ tartották meg. A királyné síremléke azonban, a kolostor nagy részéhez hasonlóan, az enyészeté lett.

¹⁶¹ *Kubinyi András*: Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban. *Soproni Szemle* 53:4. (1999) 334., 336.

¹⁶² A rendtartás szerint ez december 29., azaz Erzsébet királyné halála napja. *Schwarcz K.*: Források a klarissza i. m. 47.

¹⁶³ Nem lehet pontosan meghatározni, hogy ez a rendelkezés mennyire köthető a királyné személyes akaratához, vagy inkább a rendi hagyomány egyik szép példjaként maradt fent. A szöveg szerint a vendégül látást Pozsonyban végre tudták hajtani. Ehhez felhasználtak egy ökröt vagy két tehenet, öt bárányt, három szalonnát, és annyi káposztát, amennyit csak lehetett. *Schwarcz K.*: Források a klarissza i. m. 44.

¹⁶⁴ „Tartatnak itten [Pozsony] azon Ersébeth Királynénak Csontjai, aki régenten Ó Budai Klastromot fundálta, és építtette, és noha ezen Sz: életű Asszony á Szentek Lajstromába bé írva nincsen, de Sz: életének neve, és hire máj napig fönt maradt. [...] Tartatnak ezen Klastromban [Buda] illendő Tiszteletben azon Reliqviák és Szentek Tetemi a mellyeket Posonybul hoztak vala tudni illik már említett Ersébet Királynénak drága Kővekkel és Gyöngyökkel befoglalt, ugymint Ó Budai Klastromjoknak néhai Fundatornéjának Feje.” *Schwarcz K.*: Források a klarissza i. m. 206., 210.

¹⁶⁵ Július 14.: Szent Margit napja utáni első nap, Szent Erzsébet ünnepe (november 19.), a királyné halála napja (december 29.) *Schwarcz K.*: Források a klarissza i. m. 148–150.

KIRENDALT ALORSZÁGBÍRÓK ADATOK I. KÁROLY KÚRIAI BÍRÁSKODÁSÁHOZ*

Egy különleges, sőt, a maga nemében egyedülálló oklevelet őrzött meg számunkra a herceg Festetics család keszthelyi levéltára.¹ A jelenleg már Budapesten található diploma kiadási évet nem tartalmaz, csak annyit közöl, hogy *in Zemlynio* kelt, május 7-én.² A kissé zavaros latinsággal megfogalmazott kiadvány az *intituláció*jával hívja fel magára a figyelmet, amely a következőképpen kezdődik: „Mi János, Zoltán és Mihály *comesek*, a király úr akkor kirendelt alországbírái” (*Nos Johannes, Zoltanus ac Michael comites, viceiudices curie domini regis tunc deputati*).³ Az ott olvasható *viceiudex curie domini regis* a középkori magyar intézménytörténetben az alországbírók bevett latin elnevezésének számított a 13. század közepétől kezdve egészen a 14. század első két évtizedéig.⁴ Az 1320-as évektől a terminológia

* A szerző az MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos munkatársa. Itt szeretném megköszönni Somogyi Szilviának a kéziratához fűzött megjegyzéseit, észrevételeit.

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 93 905.

² *Datum in Zemlynio, in septimo die termini supradicti – ti. in octavis beati Georgii martiris* (máj. 1.), amelynek a hetednapja május 7. DL 93 905. A továbbiakban nem hivatkozom külön a jelzetre a szöveg idézésekor.

³ Rögtön idekíváncozik két paleográfiai megjegyzés. Egyrészt a harmadik név Mihály helyett Máté is lehet, mert a *scriptor* csak az „Mc” vagy „Mt” betűket írta le, egy rövidítésjellel megtoldva. A név mégis nagyobb eséllyel oldható fel Mihályként. Másrészt a „*domini regis*” akár „*domine regine*” formában is olvasható, mivel az első szó utolsó betűje „i” helyett „e”-nek is értelmezhető (leírva „*dne/i reg*”, a szavak felett rövidítésjelekkel, így ez az egyetlen betű dönti el a kérdést). Hogy itt a királyról van szó, mutatja egyrészt, hogy egy sorral lejjebb már „*eiusdem domini regis*” („ugyanezen király”) formában utaltak vissza az első sor titulására, másrészt egyértelművé teszi a szöveg alább következő tartalmi elemzése is.

⁴ Az egyes Árpád-kori alországbírókra alkalmazott latin terminológiát lábjegyzetben közli: *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Budapest 2011. 30–36.; az Anjou-koriakra l. pl. 1302. jún. 23.: Anjoukori Okmánytár. Szerk.: Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula I–VII. Budapest 1878–1920. (a továbbiakban: AO) I. 33.; 1304: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii, Fejér. I–XI. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: Fejér CD) VIII/1. 181. (az oklevél keletjével kapcsolatban l. itt, a 32–33. sz. jegyzetet.); 1313. okt. 21.: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I–II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Bratislavae 1980–1987. (a továbbiakban: RDES) I. 485.; 1319. jún. 18.: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Imre – Nagy Iván – Vég-

ingadozott és egyszerűsödött (leggyakrabban *viceiudex* formában bukkant fel).⁵ Mivel a *viceiudex curie domini regis* forma ezen kívül semmilyen más tisztséget nem jelölt, nincs okunk arra, hogy a három oklevéladó címét ne alországbírónak fordítsuk. Azonban éppen ez adja az *intituláció* furcsaságát: nincs ugyanis tudomásunk arról, hogy a korban egyszerre, párhuzamosan több alországbíró is betöltötte volna a hivatalt, itt ráadásul rögtön hárommal is találkozunk, akik a legnagyobb egyetértésben adták ki az okleveleket. A címük *tunc deputati* („akkor[ra] kijelölt/kirendelt”) kitétele ugyanakkor azt sugallja, hogy itt egy ideiglenes bíráskodásról van szó. A királyok máskor is kirendelhettek bírákat egy-egy ügyhöz (például ahogy V. István fogalmazott: „a mi, és legkedvesebb király atyánk részéről akkor kirendelt bírák színe előtt”⁶ folyt egy per), ám az ilyen ideiglenes bírók megnevezése egyszerűen csak *iudex* volt, és nem az alországbírókra alkalmazott *viceiudex curie domini regis*. Az alábbiakban azt szeretnénk röviden megvizsgálni, hogy mikor és ki állította ezeket az „alországbírókat”, és hogy mindez hogyan illeszkedik bele annak a korszaknak a bíráskodási rendszerébe.

Az oklevelet a levéltári nyilvántartás 1301–1310 közé keltezte, a hozzá tartozó gépelt cédularegeszta szintén a 14. század első felét jelölte meg.⁷ A külső jegyei nem tartalmazznak egyértelmű támpontot. Írásképe a késő Árpád-korra vagy az Anjou-kor első felére mutat, de ez önmagában nem szűkíti le az egyébként is sejthető körülbelüli időpontot, ezért csak a tartalmi vizsgálat vezethet eredményre. A kiadvány részletes tartalma a következő: a már említett három alországbíró tanúsítja, hogy a király oklevele szerint Pacsintai (*de Pochuntha*) Gergely mester perbe vonta május 1-jére a színük elé „Tót” (*Sclavus*) Berizlauzt az erdejének a kivágása és más jogtalanságok miatt. Végül a felek akaratából úgy rendelkeztek, hogy Gergely a falujába, vagyis Pacsintára való megérkeztenek harmadnapján hívja össze a szomszédokat, ti. a maga részéről Fulbert fia Istvánt és purgati(?)⁸ Tamást, Berizlaus pedig Botox fiai közül egyet és bereji (*de Berey*) Lászlót. Ha Berizlaus ekkor az otthonában tartózkodik, akkor Gergely értesítse őt (*si*

hely Dezső – Kammerer Ernő – Döry Ferenc. Pest–Budapest 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) I. 167.

⁵ Pl.: 1323. szept. 1.: AO II. 85. (*vicecomes*); (1324–1328): DL 51 206 (*viceiudex*); 1329. márc. 16.: AO II. 390. (*viceiudex curie regie*); 1329. júl. 20.: AO II. 419. (*viceiudex*); 1335. júl. 25.: AO III. 187. (*viceiudex*); 1342. júl. 20.: Zichy II. 41. (*viceiudex in curia regali*) stb.

⁶ „*coram iudicibus ex parte nostra ac domini regis karissimi patris nostri tunc deputatis fuisset questio ventilata*” – Árpád-kori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Budapest 1860–1874. VIII. 416.

⁷ *Collectio Diplomatica Hungarica*. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás [DL–DF 5.1] 2009. DL 93 905.

⁸ *de Purgati(?)* – bizonytalan olvasat, a helynevet nem sikerült azonosítani.

idem Berizlaus domi fuerit, dictus magister Gregorius eidem nunciabit), és ha nem akarna eljönni, vagy otthon sem lenne, akkor bírsággal tartozik. A mondott nemesek döntőbíráskodjanak közöttük, amit ha elfogadnak, akkor legyen úgy, ha pedig nem, akkor két héttel később ismét jelenjenek meg az alországbírók színe előtt. A felek mutassák be ugyanekkor az okirataikat is, ha vannak ilyenek. Berizlaus ezenkívül adjon elégtételt Gergelynek és az alországbíróknak azon bírság kapcsán, amelyben elmarasztalták őt, majd adják az oklevéladók tudtára a döntőbíráskodás kimenetelét. Kelt Zemp-lénben (*in Zemlynio*) május 6-án.

A legfőbb azonosítási pontok ugyan bizonytalanok (a szövegben kétszer is említett királyt egyszer sem nevezték meg, és az oklevéladóknak sem akadtunk a nyomára más, késő Árpád-kori vagy kora Anjou-kori forrásban), a felperesként felbukkanó Pacsintai Gergely mégis jó támpontként szolgál.

Miklós fia Gergely⁹ Károly egyik legkorábbi hívének számított, aki ifjú korában még IV. László és felesége, Erzsébet (Izabella) királyné szolgáltaiban állt, ahol Erzsébet asztalánál szolgált, esetleg a királynéi asztalnokispán is volt (*magister Gregorius ... comes dapiferorum reginalium et serviens ad mensam domine Elyzabeth condam regine Hungarie consortis regis Ladislai*).¹⁰ Ezenkívül birtokadományokat is nyert tőlük, talán Somogy

⁹ Engel Pál: Középkori magyar genealógia. In: Arcanum DVD könyvtár IV. (családtörténet, heraldika, honismeret) [elektronikus dokumentum] H.n., 2003., Jánki; vö. Anjou-kori Oklevéltár I–XL. Szerk. Almási Tibor – Blazovich László – Géczi Lajos – Halász Éva – Kőfalvi Tamás – Kristó Gyula – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Rábai Krisztina – Sebők Ferenc – Teiszler Éva – Tóth Ildikó Éva. Bp.–Szeged, 1990– (a továbbiakban: AOkl) I. 603. sz.

¹⁰ Az ezt említő 1304. évi oklevél szövege (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934. [a továbbiakban: CDCr] VIII. 91.; vö. AOkl I. 675. sz.) alapján nem teljesen világos, hogy Gergely asztalnokispáni címe 1304-re értendő, vagy IV. László korára (az eltérő értelmezésekre l. *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) Budapest 2005. 117–118.; *Tóth Ildikó*: Adalékok a Valkó megyei oklevéladás kezdeteihez. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* CXV. (2001) 27. 26. jegyzet). Inkább az előbbi mellett szól, hogy az „*et serviens*” kezdetű szavakkal láthatóan egy hasonló, az asztalnoki szolgálattal összefüggő, ám mégis másfajta titultust írtak körül, mégpedig egy alacsonyabbat. Ha mindkettőt Erzsébet idején viselte volna, akkor csak a magasabbat említették volna meg, az asztalnokispánit. Elviekben annak sincs akadálya, hogy 1304-ben valaki királynéi asztalnokispán legyen, mert I. Károly első házasságára a legújabb kutatások szerint 1304 közepe táján kerülhetett sor, l. *Kádár Tamás*: Megjegyzések, észrevételek I. Károly (Róbert) magyar király házassági és egyéb családi kapcsolatai kérdéséhez. *Turul* 82. (2009) 13–23., főként 17–18.; *Uő*: Harcban a koronáért. I. Károly (Róbert) király uralkodásá-

megyében, legalábbis erre a helyszínre következtethetünk abból, hogy később a somogyvári várnagy dúlta fel azokat.¹¹ Nem kizárt, hogy azonos az a Miklós fia Gergellyel, aki ugyanezen Erzsébet királyné udvari ifja volt, és aki birtokadományt nyert a királynétól Somogy és Tolna megye határán.¹² Később, az 1290-es években I. Károly apja, Martell Károly szolgálatába állt (nyilván korábbi úrnője, a nápolyi származású Izabella-Erzsébet, Martell Károly nagynénje révén került a nápolyi udvarba), és többek mellett ő volt az, aki követségei révén Károly 1300. évi dalmáciai partraszállását megtárgyalta az Anjouk magyarországi híveivel, majd vizsátérve jelentette a nápolyi udvarban, hogy várni fogják az ifjú trónkövetelőt. Károly Magyarországra érkezésével ő is vele tartott, és továbbra is követként működött Nápoly és Károly között – egy ízben nagybátyjához, a trónigényét vérségileg megalapozó Mária királynéhoz küldte őt Károly.¹³

nak első évei 1305 végéig. In: Történeti tanulmányok XXIII. Szerk. Bárány Attila – Bacsa Balázs Antal. Debrecen 2015. 89–90.

¹¹ A birtokadományra I. Károly egy 1304. évi, tartalmi átírásban fennmaradt levelét (DL 41 929., vö. AOkl I. 675. sz.): „*possessiones suas hereditarias, emptitias et acquisitas, quas ex donatione et collatione Ladislai regis ... et Elyzabet regine consortis eiusdem ... optinuisset et habuisset*”.

¹² Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Zsoldos Attila. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 45.) Budapest 2008. 207., 215. sz.

¹³ Mindezekről egy Gergely érdemeit is felsoroló, fentebb már idézett, 1304. évi oklevél tudósít. A levél csak tartalmi átírásban maradt fent egy hosszabb és egy rövidebb változatban. Kiadása csak a rövidebb – az érdemeket teljesen mellőző – tartalmi átírásnak van (CDCr VIII. 91.), és a hosszabb szövegezést is magában foglaló regeszta is csak a Máriához menő követséget említi, a többi szolgálatot mellőzi (AOkl I. 675. sz.). Mindezek miatt teljes szövegében idéznénk az erre vonatkozó részt (DL 41929.): „*idem Gregorius a tempore iuventutis sue Ladislao condam regi Hungarie felicis recordationis ... et domine Elyzabeth regine ... patrique suo [ti. I. Károly apjának] regi Karolo clare recordationis ... fideliter impendisset (...) cum ipsum dictum Karolum regem divina gratia permittente archyepiscopi, episcopi, prelati ac barones et nobiles totius regni Hungarie in unum congregantes seu concordantes in regem Hungarie et dominum naturalem vocavisset cum suprema diligentia et optatu ipsum magistrum Gregorium in legationibus suis proffecto sue promotionis in Hungariam ad omnes prelatos ecclesiarum et barones regni Hungarie transmisisset, qui sine transmutatione sui animi neminem formidans factum negotii dicti Karoli regis apud omnes regni prelatos et barones, apud quod oportunum fuisset, feliciter expedivisset, et [c]um eisdem legationibus omnium prelatorum, baronum et nobilium regni ad eundem dictum Karolum regem ultra partes maritimas rediens eiusdem domini Karoli regis promotionis effectum reportasset. Item etiam cum idem dominus Karolus rex in regnum Hungarie iure geniture sibi debitum venisset ... tunc eundem magistrum Gregorium pro quibusdam suis negotiis*

Ezen útról hazatérve ejtette fogságba és dúlta fel birtokait Gyugyi Ivánka somogyvári várnagy, aminek a zsákmányszerzésen túl politikai okai lehetnek: Ivánka ugyanis Kőszegi Henrik várnagya volt, aki ekkor éppen a másik királyt, Vencelt támogatta.¹⁴ Károly a megpróbáltatásai miatt a Valkó megyei Pacsinta birtokkal jutalmazta Gergelyt.

Az alországbírók oklevelének a keltezési idejéhez a birtokadomány pontos időpontjára van szükségünk, hiszen a szöveg már „Pacsintai” melléknévvel említette őt. Bár az erről szóló, az érdemeket felsoroló adománylevél 1304-ben kelt, ismert Károlynak egy évvel korábbi, 1303. szeptember 16-i oklevele is, amely szintén szól a pacsintai adomány megtörténtéről.¹⁵ Ez utóbbi levél szerint, amikor Károly Gergely mesternek adta Pacsintai István földjét, aki örökös nélkül halt meg, akkor István özvegyének a fivérei, András, Miklós és Sámuel pert indítottak Gergely ellen, mert az nem fizette ki az asszonynak a föld után járó hozományt és leánynegyedét. Végül a felek abban egyeztek meg, hogy Gergely 1304. január 8-ig fizet az özvegynek 25 márkát a hozomány fejében, majd ezután a felbecsült föld értékéből kifizeti a leánynegyedét is. Az 1304. évi oklevél mindezen problémákat úgy írja le, hogy amikor Gergelyt be akarták iktatni Pacsinta földjébe, akkor egy bizonyos Kecsenyei Sámuel ellentmondott, akit ezért a királyi ember Szent Lőrinc előtti szerdára Károly elé idézett Gergely ellenében, amely határnap az idézés megtörténtének nyolcad napja, mivel Károly akkor ugyanabban a megyében tartózkodott.¹⁶ Világos, hogy itt az 1303-ban történt, és megghiúsult első beiktatásról van szó, és Kecsenyei Sámuel azonos az 1303. évi oklevélben is említett Sámuellel, aki az özvegyet képviselte. Ezzel kiszámolhatjuk az első birtokba iktatás és az ellentmondás napját is, amely a Szent Lőrinc előtti szerda előtt volt egy héttel, vagyis 1303. július 31-én. Ennél korábban Gergelyt semmiképpen nem nevezhették volna „pacsintainak” (egy ideig még utána is csak akkor, ha „meg-

peragendis ultra partes maritinas ad dominam Mariam reginam Sicilie et Jerusalem, avam suam carissimam transmisisset, ibidemque negotiis predicti domini Karoli regis peractis et ordinatis...

¹⁴ A fogságba ejtést továbbra is a fent idézett 1304. évi adománylevél írta le (DL 41 929., vö. AOkl I. 675. sz.); Ivánka és Kőszegi Henrik kapcsolatára l. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Budapest 1996. 415.; l. még *Csukovits Enikő*: Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása (1301–1342). (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest 2012. 57.

¹⁵ DL 91 154.; AOkl I. 446. sz.

¹⁶ „*idem homo regius feria quarta proxima ante festum beati Laurentii martiris tunc preterita prefatum Samuelem contra magistrum Gregorium antedictum ad ipsius domini Karoli regis presentiam citavisset, octavum diem diei citationis, quia idem dominus Karolus rex in eadem provincia ad tunc extitisset*” – DL 41 929.

előlegezik” neki a per alatt álló birtok tulajdonjogát). Az 1304-re esedékes kifizetések rendben lezajlottak, és ezt követően, még 1304-ben Károly kiállította a másik, az érdemek felsorolása kapcsán már többször idézett privilégiális levelét a birtokadományról. Mivel az alországbírók oklevele május 7-i napi kelettel van ellátva, ezért azt leghamarabb 1304-ben adhatták ki.

A *terminus ante quem* meghatározásában is Pacsinta birtok van a segítségünkre. A földet Gergely egyedül kapta meg a királytól, aki szabad rendelkezési jogot biztosított neki magtalan halála esetén.¹⁷ Ha tehát egy 1308. szeptember 1-jei adat szerint már Gergely rokonai osztozkodtak és perlekedtek a földbirtok egyes részei felett, akkor – Engel Pállal egyezően – feltehetjük, hogy ő maga ekkor már nem élt.¹⁸ Így a három alországbíró kiadványát 1304 és 1308 közé keltezhetjük. Bár ekkor több királya is volt az országnak, Gergely politikai orientációja miatt biztosak lehetünk abban, hogy a szövegben kétszer is említett, de meg nem nevezett uralkodó I. Károlyt takarja.

Még egy kérdést érdemes tisztázni, mielőtt továbblépnénk: hol kelt pontosan a kiadvány? Az „in Zemlynio” kelet hely egyértelműen Zemplént jelenti.¹⁹ Ezekben az időkben Károly már nem volt annyira beszorulva a dél-magyarországi megyékbe, mint az első néhány évében, és ezt az ismert itineráriuma is megerősíti,²⁰ ám Pacsintai Gergely délvidéki kötődése inkább arra utal, hogy „Zemplént” ne az északkelet-magyarországi vármegye névadó településében keressük, hanem egy másik, ugyanilyen helynévben. Tudjuk, hogy a középkorban a Szerém megyei Zimonyt is Zemplénnek nevezték (a szerbből eredő, és végső soron valószínűleg bolgárra visszavezethető „Zimony” névalak a magyar forrásokban csak a középkor után jelent meg),²¹ a valószínűbb tehát, hogy Károly három alországbírója a Duna-parti

¹⁷ „...eo modo, quod idem magister Gregorius liberam haberet facultatem donandi, vendendi, et quovis titulo alienandi ipsum possessionem cuicumque vellet in vita et in morte, si heredum solatio fieret destitutus” – DL 41 929.

¹⁸ AO I. 155–156.; AOkl II. 432. sz.; Engel P.: Genealógia i. m. Jánki. Hogy az oklevélben felbukkanó Pál fia Péter udvari ifjú Gergely rokona („frater”) volt, l. DL 91 150. (AOkl I. 301., 303. sz.)

¹⁹ Heller, Georg: Comitatus Zempliniensis. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A. Band 13.) München 1981. 224–225.; Melich János: Bolgárok és szlávok. (Adalék Anonymus Szalán fejedelméről szóló fejezeteinek hitelessége kérdéséhez). *Magyar Nyelv* 17. (1921) 65–67.; Uő: A honfoglaláskori Magyarország. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve I/6.) Budapest 1925. 86–92., 102–103.

²⁰ Spekner Enikő: Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig. (Monumenta Historica Budapestinensia 17.) Budapest 2015. 139–140.

²¹ Az adatokat és a Zemplén-Zimony etimológiát és névátalakulást l. Melich J.: Bolgárok és szlávok i. m. 68–72.; ill. (csak adatok): Heller, Georg – Nehring, Karl:

városban keletkezett. Ebbéli gyanúnkat bizonyossá teszi egy másik oklevél is, mely az itteni per előzményeit írja le, egyben segítséget nyújt abban, hogy elhelyezhessük az itteni alországbírókat a Károly által kialakított bíraskodási rendszerben.

Egy sem a kiadási évet nem tartalmazó, sem a kiadót meg nem jelölő „*Datum pro memoria*” oklevél tudatja, hogy húsvét nyolcadán per zajlott az oklevéladó színe előtt Gergely mester és egy bizonyos Gyrizlaus~Byrizlaus között (a szöveg kétféleképpen is leírta a nevét). A pert végül Gergely és a másik felet képviselők kérésére elhalasztotta Szent György ünnepéig (április 24-ig) a megegyezés reményében, ám ha a felek nem tudnának megegyezni, akkor Szent György nyolcadán (május 1-jén) jelenjenek meg újra a színe előtt a per folytatására.²² A húsvét nyolcadán a pacsintai révnél (*in portu Pochinta*) kelt perhalasztás résztvevőiben nem nehéz felismerni az eddigi szereplőket, Pacsintai Gergelyt és „Tót” Berizlaust, és a május 1-jére halasztott időpont is rimel az alországbírók levelére, amely szerint „a király úr oklevele szerint” (*secundum continentiam litterarum eiusdem domini regis*) a nevezett feleknek május 1-jén kellett megjelenni a színük előtt. Mivel ez a húsvét nyolcadán (április első felében vagy közepén) kiadott oklevél a Valkó megyei Pacsintánál kelt, ahol Gergely is jelen volt, ezért biztosak lehetünk abban, a néhány héttel későbbi alországbírói perhalasztás „Zemplén” kelethelye is a Szerém megyei, később Zimonymnak nevezett településre utal. Az alországbírók levele ezenkívül felfedi a húsvét utáni „*Datum pro memoria*” kiadóját is, hiszen szerintük a felek a király oklevele alapján jelentek meg előttük. Hogy tényleg Károly adta ki az első (ránk maradt) perhalasztást, azt megerősíti a hátoldali nagyméretű pecsétfolt is, amely túlnyúlik a pergamenen. Az alországbírók levelének hátoldalán csak egy(?) kisméretű pecsétfolt látszódik. Így egyébként még annyiban tovább szűkíthetjük a két kiadvány keletkezési idejét, hogy az 1305. évet kizárhatjuk. Ugyanis a húsvét nyolcadán Pacsintán kelt királyi levél a feleknek Szent György napjára írta elő a majdani megegyezés idejét, vagyis abban az évben a húsvét nem eshetett április 16. utánra, ez pedig az 1304–1308 közötti időszakban erre az évre nem volt igaz. Másfelől viszont Károly itineráriuma annyira hiányos, hogy a még számba jöhető négy év közül (1304, 1306–1308) a húsvét környéki Valkó megyei tartózkodás egyik esetben sem zárható ki kategorikusan.

A királyi „*Datum pro memoria*” oklevél a saját színe elé idézte vissza a feleket május 1-jére (*tenebuntur coram nobis comparere*), és az alországbí-

Comitatus Sirmiensis. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A. Band 1.) München 1973. 210–211.

²² DL 93 996. [Azóta megjelent kiadása: Szócs Tibor: *Damus pro memoria*-oklevelek. Budapest 2017. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai II. Forráskiadványok 54.) (a továbbiakban: DPM) 282. szám.

róknál is azt olvassuk, hogy e királyi levél értelmében Gergelyéknek őelőtük (szintén *coram nobis*) kellett megjelenniük. A saját bírói fórumukat tehát a királyi színnel azonosították, és ez éppen az alországbírói ítélőszék-re volt jellemző a 13. század végén.²³ Nem tévedés tehát a terminológiai szintén a 13. század végi hagyományokat továbbvivő *viceiudex curie domini regis* cím, ezek az emberek tényleg a királyi ítélőszék képviselőinek tekintették magukat. „Mindössze” annyi a furcsaság, hogy egyszerre többen voltak, és nehezen értelmezhető a titulussuk utáni „*tunc deputati*” cím is. Ha alországbíróként ők folytatták le azokat a pereket, amelyeket a király a saját színe elé vont, akkor miért kellene őket külön kijelölni, kirendelni ehhez az ügghöz?

A kérdés megválaszolását nagyban nehezíti, hogy Károly korai éveinek bíráskodási rendszeréről lényegében semmit nem tudunk. Az elég valószínűnek látszik, hogy a király kezdetben nem állított saját nádort, hanem megelégedett néhány személy nádori címének az elfogadásával, amelyet azok még III. Andrástól nyerhettek el. Azután 1305 körül saját maga is kinevezett egy nádort: Borsa nembeli (Kopasz) Jakabot, de ettől még egy darabig elismerte a többiek címét is.²⁴ Az udvari bíróságát illetően egyesek Csák nembeli Ugrint tartják Károly első országbírójának,²⁵ sőt felmerült az is, a vele párhuzamosan országgló Vencellel ellentétben Károlynak 1310-ig nem is volt országbírója, és csak a harmadik koronázása után állította vissza e tisztséget.²⁶ Ugrin országbírói mivoltára tulajdonképpen semmilyen adat sincsen, de a tisztség 1310 előtti megléte ugyanakkor bizonyítható. Az itt tárgyalt három alországbíró felbukkanása önmagában még nem feltétlen érv az országbírói tisztség létezésére is, de egy 1302. november 10-i „*Datum pro memoria*” oklevél már közvetlenebb adatot tartalmaz. A kiadvány előírja kőrösi János fia Lukácsnak, hogy Gergely mester fivére: Péter udvari ifjú (*iuvenis noster*) ellenében állítson oda egy lovat az ő vagy országbírója színe elé (*coram nobis vel iudicem[!] curie nostre*).²⁷ A nevezett „Gergely mester”

²³ Gerics József: A királyi bírói jelenlét a XIII–XIV. század fordulóján. *Jogtudományi Közlöny*. Új évfolyam 17. (1962) 651–657., főként 652–654. L. még: Szőcs Tibor: Kinek az embere? Az alországbíró és az országbíró viszonya a 13. század második felében. *Történelmi Szemle*, 58. (2016) 245–276.

²⁴ Minderre I. *Zsoldos Attila*: III. András hat nádora. In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére Szerk. Juan Cabello – C. Tóth Norbert. (A Józsa András Múzeum Kiadványai 68.) Nyíregyháza 2011. 299–300.

²⁵ A véleményeket ismertetve, és az ezzel kapcsolatos bizonytalanságokat is kiemelve l. Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Budapest 1976. 61.

²⁶ Tóth Ildikó: Károly Róbert első országbírói. *Tiszatáj* 61:12. (2007) 79.

²⁷ DL 91 150. [azóta megjelent kiadása: DPM 246. szám]

nem más, mint maga Pacsintai Gergely (ekkor még értelemszerűen az 1303-ban elnyert birtoka nélkül említették), és a rokonának mondott Péter udvari ifjú pedig 1308-ban is felbukkan, amikor perlekednek Gergely pacsintai birtokrészei felett – akkor I. Károly szintén a saját udvari ifjának (*iuvenis aule nostre*) mondta őt.²⁸ Az 1302. évi oklevél kiadója tehát biztosan Károly, aki ekkor már rendelkezett (egy meg nem nevezett) országbíróval, aki szintén a királyi szint képviselte. Ez a kiadvány más szempontból is igen beszédes. A megadott határnapon ugyanis Lukács az előírás szerint tényleg elővezette a per tárgyát képező állatot, azt állítva, hogy egy rokonától vásárolta. Erre a király és „az ehhez [az ügyhöz] kirendelt bírái” (*nos et iudices nostri ad hoc deputati*) új határnapot adtak Lukácsnak, hogy a ló mellett a hivatkozott rokonát is állítsa színük elé. Ez utóbbi cím (*iudices ... ad hoc deputati*) olyan erősen emlékeztet a három alországbíró *tunc deputati* címére (akik szintén többen voltak, és szintén a királyi udvarban ítéleztek), hogy lényegében biztosra vehetjük: itt ugyanarról a struktúráról szól a két oklevél, és ezek a kirendelt bírák azonosak voltak, ha személyüket illetően nem is feltétlenül, de a tisztségük jellegét tekintve biztosan.

Kérdés, hogy ezen esetekben mit is kell értenünk a gyakorlatban a „*deputatus*” bírák alatt. Mint már említettük, akkor is gyakran használták ezt a kifejezést a korban, amikor egy-egy ügyhöz külön bírót jelölt ki az uralkodó, akinek egyébként nem kellett volna hivatalból eljárni. Ez az Árpád-kor mellett az Anjou-kor elején is előfordult nemegyszer,²⁹ magunk mégis úgy érezzük, hogy itt nem erről van szó. A második esetben (a három alországbíró levelében) semmi nem utal arra, hogy ez az ügy miért ne tartozott volna hivatalból hozzájuk, és a címükből következően ők is a legnagyobb természetességgel vitték tovább a királyi szín elé rendelt pert. Egyébként pedig a „nagy számok törvénye” alapján is furcsa lenne, hogy azon néhány forrásban, amely Károly legkorábbi éveinek udvari bíráskodásáról szól, két egymástól független perben is feltűnjön két, egyébként atipikusnak számító eset. Ha azonban feltételezzük, hogy ez ekkoriban akár a tipikus rendszer részét is képezhette, akkor – a fennmaradt kevés forrás alapján – úgy képzelhetjük el Károly udvari bíráskodását, hogy ha nem maga a király ítelt, akkor az országbíró mellett az alországbírói hivatalt nem egyetlen helyettes látta el, hanem több „*deputatus*” bíró, akik szintén az uralkodó nevében jártak el. A funkciók azonossága miatt „alországbíróknak” is nevezhették őket, bár az itteni intézmény, ellentétben Vencel párhuzamos királyi udvarával, nem tekinthető a III. András-kori alországbírói intézmény pontos lemásolásának.

²⁸ AO I. 155. (AOkl II. 432. sz.).

²⁹ Pl. 1308. szept. 15.: AOkl II. 441. sz.; 1311. okt. 7.: AOkl III. 154–155. sz.; 1312. dec. 2.: AOkl III. 635. sz.; 1314. febr. 26: AOkl III. 703. sz. stb. Az Árpád-korra vonatkozóan l. pl. 6. jegyzet.

Vencel király ugyanis szintén állított saját országbíró, Pétert, és alországbíró is, egy bizonyos Tamást. Utóbbi a rá vonatkozó adatok alapján teljes egészében úgy próbált működni, mint késő Árpád-kori hivatali elődei. Okleveleit Budán keltezte, intézkedéseit a király nevében tette, és a válaszleveleket a királynak címezve kérte.³⁰ Vencel kezdettől fogva a kezén tartotta Budát, egészen 1304 nyaráig,³¹ és Tamás levelei is 1302 nyara és 1304 eleje közötti időpontokra tehetők. Ennek látszólag ellentmond, hogy a budai káptalan egy jan. 17-i oklevelét (amelyben hivatkoznak Tamásra) a kiadása és a regesztái, továbbá a levéltári nyilvántartás egyaránt 1305-ös kelettel szerepelteti.³² A káptalani jelentés Vencel királynak szól Tamás alországbíró meghagyása alapján, és mivel Vencel akkor már nem székel Budán, hanem hazamenekült Csehországba, így az évszám nem lehet helyes. Mivel az eredetiben³³ feltüntetett évszám utolsó tagja is inkább olvasható négyesnek, mint ötösnek (*qto*, felette egy többnyire „a” betűvel járó „r”-es rövidítés), ezért minden különösebb történeti „csűrös-csavarás” nélkül datálhatjuk az oklevelet – és így Tamás januári említését – 1304-re. Amikor tehát 1304 nyarán Vencel visszatért Csehországba, az udvara is megszűnt.

Károly viszont egészen más szisztémát alkalmazott. De vajon honnan vehette az ötletet a király? A kérdés megoldásában – bár előrebocsátjuk, hogy maradéktalan és teljesen bizonyosnak tekinthető választ nem tudunk rá adni – segíthet, ha számba vesszük a hasonló példákat. A nem pusztán egy-egy konkrét perre felhatalmazott, hanem hosszabb megbízatással rendelkező világi „*deputatus*” bírák ugyanis már az Árpád-kor végén és Károly későbbi éveiben is felbukkannak. Tény, hogy a máskori és az itteni bírák működése között legalább akkora a különbség, mint a hasonlóság, mégsem haszon nélküli áttekinteni ezeket a párhuzamokat, hogy pontosabban megállapíthassuk ezen kiküldött bírók egymáshoz való viszonyát. Az időrendet felborítva lássuk először is a későbbi, Károly-korabeli példákat, hiszen ugyanarról az uralkodóról van szó itt is, mellesleg azokról nemrégiben egy összefoglaló cikk is született.

Az 1310-es évek közepétől kezdve feltűntek bizonyos emberek, akik egy adott megye vagy megyék ispánsága mellett annak „bírói” címét is vi-

³⁰ AOkl I. 240–241., 245., 295., 694., 697. sz. (A 295. sz. reg. újabban fellelt kiadását l.: Györffy György: „Okmányi kalászat”. Egy elveszettnek vélt oklevél nyomában. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár 1996. 212–213.)

³¹ Spekner E.: Hogyan lett Buda i. m. 85.

³² Fejér CD VIII/1. 181–182.; Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Budapest 1938. 168. sz.; Bakács István: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437. (Pest megye múltjából 5.) Budapest 1982. 301. sz.; AOkl I. 697. sz. vö. 694. sz.

³³ DL 1683.

selték. Ákos nembeli Mikcs 1315-ben és 1321-ben „sárosi ispán és ugyanezen megyében a király úr által kirendelt bíró” (*iudex in eodem districtu a domino rege deputatus*) címmel jelenik meg, 1318-ban pedig Druget Fülöp volt „a király úr személye helyett bíró” Szepes és Újvár megyékben. Debreceni Dózsa 1317-től kezdve egészen 1321-ig viselte öt megyének a bírói címét, hol „*iudex ... per ... regem... deputatus*” vagy „*a ... rege deputatus*” formában, hol „király személye helyetti” bíróként említve, ami mutatja, hogy a két *terminus technicus* azonos titulusra utal.³⁴ A tisztség megjelenik az 1320-as években is, amikor a nádori méltóságot éppen üresedésben találjuk, illetve az 1330-as években a délvidéki megyék kapcsán.³⁵ A kérdést alaposan körbejáró Zsoldos Attila ide sorolta azokat az 1314. évi adatokat is, amelyek Tamás munkácsi várnagyot „királyi bírónak” (*iudex domini K[aroli] regis Ungarie*), vagy Mihály újvári ispánt a király személye helyett ítélőnek (*Michael comes de Wyvar vice persone Karoli ... regis Hungarie iudicans*) mondták.³⁶ Ezen bírók megbízatása konkrét megyékhez kötődött (amelynek többnyire az ispánságát is viselték), és a bírói funkció egyfajta nádori jellegű tisztséggel ruházta fel viselőit akár éveken keresztül (nem véletlenül került elő a nádorság be nem töltése esetén is). Az ispánsághoz viszonyított többletjogok többnyire a megyei „általános gyűlések” tartásában merültek ki. Mivel a király által kirendelt bírók megjelenése leginkább a volt oligarchikus tartományok megyéire koncentrálódott (az Amadé és a Borsa-tartomány területére), ezért Zsoldos Attila feltételezte, hogy a bírók a volt tartományok királyi továbbigazgatása terén kaptak szerepet.³⁷

Egyértelmű párhuzamot tehát nem vonhatunk a megyékbe kiküldött nádori jogkörrel ellátott bírók és az egy évtizeddel korábbi, a királyi udvarban (al-)országbírói jogkörrel felhatalmazott bírók között, de azért mégis van közöttük annyi hasonlóság, hogy végső soron mindkét esetben a király személye helyett jártak el, és hivataluk nem csak egyetlen alkalomra szólt. Ezek után lássunk néhány közel egyidős vagy korábbi példát az ilyen jellegű bírókra. A példák keresésekor azonban a már említett eseti megbízatással eljáró bírók mellett szintén kizárható egy másik, ebben az időben többször felbukkanó jelenség. A megyei szolgabírói tisztikar kinevezése kezdetben erősen függött a királytól, és ezt elsősorban a Pozsony megyei szolgabírák esetén hosszú ideig fel is tüntették. Ezért őket rendszeresen úgy (vagy ehhez hasonlóan) emlegették, mint „a király úr által Pozsony megyébe ki-

³⁴ Minderre (a hivatkozott források pontos megjelölésével) l. Zsoldos Attila: Debrecen mint igazgatási központ a 14. század elején. In: Debrecen város 650 éves. Várostarténeti tanulmányok. Szerk.: Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás. Debrecen 2011. 53–54., 59–60.

³⁵ Uo. 60–62.

³⁶ Uo. 60.

³⁷ Összefoglalóan: Uo. 53–65.

rendelt négy bíró” (*quatuor iudices a domino rege deputati in comitatu Posoniensi*).³⁸ A dolognak Árpád-korra visszanyúló előzményei voltak,³⁹ 1322 után viszont (nagyjából amikor a megye visszakerült az osztrákoktól Károly fennhatósága alá) már eltűnt az ilyesfajta utalás.⁴⁰ Ez a megfogalmazás egy-egy említés erejéig (igaz, csak „unikumként”) felbukkan három kelet-magyarországi megye: Szabolcs, Szatmár és Zemplén szolgabírói kapcsán is a késő Árpád-korban,⁴¹ sőt, az 1290/1291. évi törvény egy ízben általában véve is így említi a megyei szolgabírókat.⁴² A terminológiai változások történeti hátterének tárgyalása nem tartozik a témánkhoz, a lényeg az, hogy az ilyen megyei szolgabírók biztosan nem hozhatók rokonságba az ispánnál magasabb ranggal bíró *deputatus* bírókkal, még ha a megnevezés némileg hasonló is.

Az erősen valószínűsíthető, hogy az a királyi bírói titulus (*iudex domini K[aroli] regis Ungarie*), amellyel 1314-ben találkozhattunk Tamás munkácsi várnagy esetében, már tíz évvel korábban is felbukkan. A szepesi káptalan 1305. november 18-i levele említi „Miklós királyi bíró” levelét (*littere Nicolai comitis, iudicis domini regis*), amely az ügymenetből ítélve nem sokkal korábbi lehetett, hiszen azt a bizonyos fogott bírók által szentesített megegyezést tartalmazta, amit a felek november 18-án a káptalan előtt véglegesítettek.⁴³ Hogy Miklós Károlynak a királyi bírója volt, nemcsak az

³⁸ Anjou-kori adatok: 1309. máj. 3.: AOkl II. 628. sz.; 1310. febr. 22–23.: AOkl II. 841–842. sz.; 1311. jan. 22.: AOkl III. 6. sz.; 1311: AOkl III. 186. sz.; 1312. okt. 21.: AOkl III. 384. sz.; 1313: AOkl III. 552. sz.; 1316. jan. 25.: AOkl IV. 232. sz.; 1317. jún. 23.: AOkl IV. 497. sz.

³⁹ 1295. dec. 13.: „*Abraham Ruffus curialis comes Posoniensis ... unacum iudicibus per dominum nostrum Andream ... regis (így) Ungarie deputatis*” – ÁÚO V. 146.; 1298. febr. 22.: „*Demetrius comes Posoniensis ... una cum iudicibus a domino rege deputatis in comitatu Posoniensi*” – ÁÚO V. 200.

⁴⁰ Részletes áttekintéssel l. *Béli Gábor*: A nemesek négy bírója. A szolgabírók működésének első korszaka 1268–1351. (Institutiones Juris) Pécs 2008. 107–113.

⁴¹ (1298): „*iudices in provincia de Zobolch deputati*” – Zichy I. 110., vö. *Piti Ferenc*: Szabolcs megye hatóságának oklevelei I. (1284–1386). (A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 55.) Szeged–Nyíregyháza, 2004. 8. sz. – a keletre l. Zichy I. 89.; (1272–1290): „*iudices provincie ex ipsius [ti. Ladislai regis] gratia deputati de Zotmar*” – DL 105 231; (1290–1295): „*iudices in comitatu de Zemlen per dominum regem constituti*” – Die ersten Lónyay. Eine Familiengeschichtliche Studie. Verfasst und mit Dokumenten versehen von Dr. Johann Karácsonyi. Vom Ungarischen ins Deutsche übersetzt von Dr. Viktor Kereszty. Pozsony 1912. 67. (a kelet indoklását l. alább).

⁴² „*quatuor iudices deputati*” – The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary – Decreta regni mediaevalis Hungariae I. Transl. and ed.: Bak, János – Bónis, György – Sweeney, James Ross. (The Laws of Hungary I/1.) Idyllwild 1999. 43.

⁴³ RDES I. 181.; vö. AOkl I. 777., 782. sz., ahol Miklóst „királyi országbírónak” tekintik – bár ez az elnevezésből nem következik.

1314. évi titulussal való azonosság sugallja, de az időpont is bizonyossá teszi. A riválisok közül az 1304 nyarán az országból eltávozó Vencel 1305. október 9-én lemondott magyarországi trónigényéről, és azt (az uralkodói jelvényekkel együtt) Wittelsbach Ottó bajor hercegre ruházta át, aki december 6-án koronáztatta magát magyar királlyá.⁴⁴ Novemberben tehát éppen nem is volt más királya az országnak, mint Károly, aki leginkább ez évben foglalta vissza Szepesvárat, a megye és az egész Szepesség kulcsát.⁴⁵ Ekkor a pert tehát – többek között – Miklós, Károly által állított királyi bíró előtt folytatták le a felek, aki engedélyezte az ügy fogott bírák elé vitelet, ahogy ez gyakori volt ekkoriban. Miklós tevékenységéről bővebben nem tudunk semmit, de a felbukkanása annyiban figyelemre méltó lehet, hogy mutatja: az 1310-es évek közepétől adatolható tisztségeket Károly már korábban is létrehozhatta.

Végül vegyük sorra az Árpád-kor végi példákat, amelyek a király által kirendelt bírók intézményének a forrásvidékére vezethetnek minket. Nyomtatott kiadásai miatt már jó ideje ismert volt Amadé nádor 1295. november 15-i oklevele, amelynek az *intitulációja* szerint a kiadója két tisztséget viselt: „Amadé nádor, a király úr által valamennyi ügy megítélésére kiküldött dunáninnyi bíró” (*Omodeus palatinus, iudex citradanobialis ad omnes causas decernandas per dominum regem deputatus*).⁴⁶ Bár Amadé ebben az oklevélben nem bírói ügyben jár el, így a gyakorlatban nem látjuk, hogy mit jelent mindez, mégis, ezt a kettős címét nagy valószínűséggel értelmezhetjük úgy, hogy nádorként eredendően csak az ország keleti („dunántúli”) felére terjedt ki a jogköre, amit itteni kiküldött bírói címe egészített ki.⁴⁷ Ebben az időben ugyanis hol osztatlanul, ám nem egyszer megosztottan adományozták a nádori jogkört a báróknak, és 1295. június elejéig Kőszegi Miklós viselte az osztatlan tisztséget, akit júliustól–augusztustól Amadé követett, nem kizárt, hogy egy eleve eltervezett rendszer alapján.⁴⁸ A „dunáninnyi bírói” cím alapján azt feltételezhetjük, hogy Amadé eleve csak a fél országra kiterjedően kapta meg nádori titulását, de másik nádort ezzel párhuzamosan nem neveztek ki. Minderre nemcsak az utal, hogy ebből az időszakból Amadén kívül más nádort nem ismerünk⁴⁹ (ez *ad absurdum* a forráshiányra is visszavezethető lenne), de maga a „dunáninnyi bí-

⁴⁴ Csukovits E.: Anjouk Magyarországon i. m. 58.

⁴⁵ Kádár T.: Harchban a koronáért i. m. 88–89.

⁴⁶ Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Budapest 1879. 145. Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikái jegyzéke. Szerk. Szócs Tibor. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 51.) Budapest 2012. (a továbbiakban: RP) 267. sz.

⁴⁷ Zsoldos Attila: III. András nádorai. *Történelmi Szemle* 52. (2010) 316.

⁴⁸ Uo. 320–321., 327.

⁴⁹ Zsoldos A.: Archontológia i. m. 24.; Zsoldos A.: III. András nádorai i. m. 313.

rói” jogköre is értelmetlenné válna ezúttal – már amennyiben feltételezzük, hogy ez a kiküldött bírói titulus ekkoriban is egy nagybíróhoz, jelen esetben a nádorhoz hasonló jogkörrel járt együtt. Hogy jó okunk van ezt feltételezni, arra egy olyan diploma utal, amelyben szintén felbukkan ez a cím.

Egy Forró falu mellett, szeptember 14. előtt kiadott oklevélben (*Datum iuxta Forro, sabbato proximo post festum sancte Crucis*) a kiadók úgy jelölték meg magukat, hogy „Mi Dénes bán, a király által a Duna innenső részére rendelt bíró és Rénold volt nádor” (*Nos Dionisius banus, iudex ab ista parte Da[nu]bii per dominum regem constitutus et Renoldus quondam palatinus*).⁵⁰ Ez az oklevél nem tartalmaz kiadási évet, de Bászty nembeli Rénold titulusa alapján (volt nádor) egy viszonylag szűk időszakra szorítható be a keletkezés. Rénold 1289. augusztus végén és szeptemberben viselte a méltóságot, és 1296. július 1-jén már halottként említik.⁵¹ Az őszi kiadási időpontot is figyelembe véve tehát a levél 1290 és 1295 között kelt, III. András uralkodásának első felében. A kiadvány szerint Dénes közgyűlést tartott Abaújvár megye számára (*in comitatu de Abawyvar una cum universis nobilibus et aliis generalem habuissimus congregationem*), ahol bárcái Illés és fivérei vádja alapján egy gyilkosság miatt Rénold volt nádorral közösen halálra ítélte (*sententia capitali decrevimus*) Berecket és Mártont. Dénes tehát valami olyasmit tett, amit később, Károly idején a bizonyos megyékbe kirendelt bírók: nádori-jellegű jogkörrel felruházva *generalis congregatió*t tartott egy megyének, és még halálos ítéletet is hozott. Csak éppen Dénes joghatósága nem egy megyecsoportra, hanem – a titulusából ítélve – az ország felére terjedt ki.⁵² Akárcsak Amadé kiküldött bírói fennhatósága 1295-ben, amely tényleg a nádorhoz hasonló jogkört biztosított számára a nyugati országrészre is. (Ezek után megkerülhetetlenül adódik a

⁵⁰ DL 84 201.

⁵¹ Zsoldos A.: Archontológia i. m. 23.; ill. Szőcs Tibor: A nádori intézmény korai története 1000–1342. Budapest 2014. 88–93. Halálának említését l. RP 273. sz.

⁵² A titulus „*ab ista parte Danubii*” meghatározása nem olyan egyértelmű, mint Amadé 1295. évi „*citradanubialis*” terminusa. Ha a kettős felosztásban gondolkodunk (dunáninnen-i–dunántúli), akkor a megfogalmazás biztosan a „dunáninnen-i” részre utal. Ezt jól mutatja egy közeli időpontban, 1309-ben kelt oklevél „*ex ista parte Danubii et ultra Danubium*” szembeállítás (Fejér CD VIII/1. 366., AOkl II. 800. sz.). Viszont Dénes éppen Abaúj megyében, vagyis a hagyományos középkori tájszemlélet alapján a „dunántúli” részeken járt el. Ugyanakkor ez a szemléletmód sem érvényesült maradéktalanul, és tudunk arra is középkori példákat (igaz, a késő középkorból), amikor az ország keleti felét is jelölték „dunáninnen-i” meghatározással, l. Kristó Gyula: Tájszemlélet és tájszervezés a középkori Magyarországon. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19.) Szeged, 2003. 34–35. A valószínűbb azonban, hogy itt nem egy tájegységet értettek ez alatt, és a titulus csak arra utalt, hogy „a Duna innenső/ezen részére” kirendelt bíró volt, amit tetszés szerint bármelyik félre értelmezhetünk a működési területe alapján.

kérdés, hogy akkor miért nem osztatlanul nevezték ki Amadét nádornak, hiszen akkor nem lett volna szükség a kettős titulusra. Erre magunk nem tudunk teljesen biztos választ adni, és az ez irányú feltételezésink részletesebb taglalása nem tartozik a tárgyhoz.)

Ma már – főként Gerics József kutatásainak köszönhetően – elfogadottnak számít, hogy III. András kormányzatának bizonyos elemei egy nagyszabású reformkísérletnek is felfoghatók, amelyet Lodomér esztergomi érsek szellemi vezetése alatt igyekeztek megvalósítani, és amelynek a célja az egyes bárói családok IV. László alatt túlnőtt hatalmának a korlátok közé szorítása volt.⁵³ A reformok lényege egyrészt a bárókkal való kiegyezésben rejlett, másrészt ezzel párhuzamosan az udvar által kinevezett alacsonyabb rangú nemesek „helyzetbe hozásában”. Az udvar folyamatosan kísérletezett, és a hosszabb-rövidebb ideig életben lévő próbálkozásoknak több eleme is világossá vált a közelmúltban. Ilyen volt a nádori tisztség már említett, időnkénti tudatos megkettőzése, vagy az udvari bíróság országbírótól való elszakítása és a király által kinevezett alországbíró kezébe helyezése.⁵⁴ Véltetően a király által az ország egyik felébe kiküldött bírók állítását is hasonló ötlet vezérelte. A nádorok mellett (amely titulus, minden ellenőrzési kísérlet dacára is, javarészt megmaradt a legnagyobb bárói családok kezén) tehát másokat is igyekeztek felruházni a nádorokhoz hasonló jogkörrel. Hogy ki volt ez a „Dénes bán”, nem tudjuk, az viszont bizonyos, hogy a „bán” címe nem egy volt délvidéki területiális nagybíróra utal, hanem általános méltóságjelölő, amely vélhetően megbízatása mellé dukált. A Lodomér-féle intézményszervezési logika alapján egyébként nem lehetetlen, hogy egy politikailag alacsonyabb fajsúlyú nemesről volt szó, és nem egy báróról. Arra valamivel könnyebb választ találni, hogy mit keresett mellette Rénold volt nádor. Már volt szó arról a Zemplén megyei oklevélről, amelyben a szolgabírók mint a király által állított bírók hivatkoztak magukra.⁵⁵ Az egyik szolgabíró ott is Rénold volt nádor (*Nos Renoldus quondam palatinus, magister Petrus dictus Petene et comes Jacobus, iudices in comitatu de Zemlen per dominum regem constituti*), az oklevél kelte pedig valamikor szeptember 29. előtti (*Datum in Vylok, feria sexta proxima ante festum beati Michaelis archangelii*).⁵⁶ A két Rénold volt nádort emlegető oklevél közeli kiadási időpontja és helye, és egyáltalán Rénold emlegetése alapján felmerülhet, hogy a leveleket ugyanabban az évben adták ki néhány hét különb-

⁵³ Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Budapest 1987. 283–309.; Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila: Szent István és III. András. (Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból) H. n. [Bp.], 2003. 148–159.

⁵⁴ Utóbbira: Gerics J.: Királyi bírói jelenlét i. m. passim? Szócs T.: Kinek az embere i. m.

⁵⁵ 41. jegyzet.

⁵⁶ Karácsonyi, J.: Ersten Lónyay i. m. 67–68., vö. DL 57 974.

séggel, és ezt a felvetést egy paleográfiai botlás szinte bizonyossá teszi. A második levélben a Zemplén megyei szolgabírók titulációja ugyanis úgy kezdődik, hogy a *scriptor* a „*iudices*” szó után azt kezdte leírni, hogy „*ab ista par...*”, vagyis Dénes bán titulását („*iudex ab ista parte Danubii...*”). Aztán a három utóbbi szót áthúzva a „*iudices*”-t a már hivatkozott módon folytatta inkább („*in comitatu de Zemlen...*”).⁵⁷ Az írnok tehát mindkét személy körül ott tevékenykedett, és még a „a Duna innenső részére kirendelt bíró” titulusa volt a tollában. Vagyis Dénes működése idején Rénold zempléni szolgabíró is volt egyben, így valószínű, hogy tapasztalata révén a közgyűlés koordinálásában segédkezett Dénesnek. Érdekes ezenkívül, hogy Dénes éppen a III. Andrással végig jó viszonyt ápoló Aba nembeli Amadé felségterületének a szívében tartotta a közgyűlését. Könnyen lehet, hogy Amadé ekkor nem viselte a nádori címet (így a súrlódás is kisebb lehetett).

Ezen két adat mellett rendelkezünk egy harmadikkal is, amely szerint Amadé nemcsak nádori címe mellett kaphatott ilyen megbízatást, hanem a nélkül is. Egy egri káptalanhoz címzett oklevelet „Amadé bán, az ország (!) által kirendelt bíró, Péter újvári ispán és a négy szolgabíró” (*Omodeus banus, iudex per regnum deputatus, Paulus comes de Wywar et quatuor iudices nobilium*) adott ki.⁵⁸ „Amadé bán” bizonyosan a gönci nagyúrt takarja (báni titulusa szépen egybevág Dénes címzésével), de Pál nevű abaújházi ispánt vagy alispánt nem ismerünk ebből az időszakból. Amadé ismert újvári (al-)ispánja Aba nembeli György fia Péter volt, egészen a 14. század első évtizedére átnyúlóan.⁵⁹ De mivel Amadé 1300 után már mindig viselte „örökös” nádori címét,⁶⁰ ezért a levél kiadását az alispán személyének azonosíthatatlansága ellenére is valamikor 1300 elé tehetjük. Az ügymenet alapján azonban még ennél is korábbra tolhatjuk a kiadási időt. A kiadvány szerint – hivatkozva a korábbi megyésispánok okleveleire – Beche fia Mártont hét bírságban és 24 márkában is elmarasztalták bárcai Illés, Henrik és Miklós ellenében, és ezért be is vezették azokat Mártonnak Bárca, Pere és Tuzsa nevű birtokaiba. Márton a következő két megadott határnapon sem jelent meg, így a kiadók megkérték az egri káptalant, hogy Amadé várnagyával, Simonnal egyetemben (a szöveg nem mondja meg, hogy melyik vár igazgatását látta el) becsüljék fel a földeket, és írják meg nekik a felbecsült értéket.⁶¹ A per szereplőiben és a birtoknevekben nem nehéz felismerni Amadénak egy 1288-ban megkezdett perét, ahol az akkori nádor a három mondott birtokrészt le is foglalta. Az a per Vid fia Hejme és

⁵⁷ L. DL 57 974.

⁵⁸ RDES I. 243–244. (1307–1311 közé datálva) (DL 75 166.)

⁵⁹ *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 218., 527. jegyzet; *Engel P.*: Archontológia i. m. 94.

⁶⁰ *Zsoldos A.*: III. András hat nádora i. m. 290–291.

⁶¹ RDES I. 243–244.

Márton között zajlott kezdetben, de úgy tűnik, hogy a lefoglalt földek szétosztása körül bonyodalom támadt, mert a nemzetség bizonyos tagjai – konkrétan az itt felbukkanó János fiai: Miklós, Henrik és Illés⁶² – később (valószínűleg 1293-ban) már Hejmmel perlekedtek az egyik bárcai birtokrész miatt.⁶³ Ezen persorozat egyik ügye lehetett az itteni is, amelyben a bárcai rokonok Márton 1288-ban elvett földjeivel kapcsolatban is kifogást emeltek, némely részt a sajátjuknak gondolva. Az itteni oklevél tehát leginkább az 1280-as évek legvégére, vagy az 1290-es évek elejére helyezhető, nyilván olyan időpontra, amikor Amadé nem volt éppen nádor. Érdekes, hogy az *intituláció* a bíról rendelt az előző példákkal ellentétben nem a királynak, hanem a „*regnumnak*” tulajdonította. A kifejezés alatt az ország politikailag aktív közösségét érhetjük,⁶⁴ és könnyen párhuzamba állítható a III. András-kori viszonyokkal, amikor – az 1290/1291-es törvények egyik rendelkezése szerint – a király mellett is „az ország által kirendelt tanácsosok” (*consilarii per regnum deputati*) álltak.⁶⁵

Az állandóbb megbízatással kiküldött-kirendelt bírók tehát a III. András-féle államkormányzati újítások során jelentek meg, és a cél nyilvánvalóan a bárói hatalommal való ellensúly képezése volt. Az 1290-es évek első felére mutató próbálkozás az egyéb ismert reformokkal ellentétben nem terjedt el túlzottan, különben bizonyosan többször hallottunk volna „dunáninneri kirendelt bíróról” (esetleg „dunántúli” párjáról is).

Kérdés, hogy az itt felvázolt adatok, akár az 1290-es évekről, akár az 1310–1320-as évekről van szó, hogyan hozhatók kapcsolatba az 1300-as évek legelején és közepén megjelenő „*deputatus*” bírókkal, akik a királyi kúrián működtek alországbíró jellegű funkcióban. Tény, hogy a terminológián túl az is összeköti a példákat, hogy ezek a személyek valamilyen magasabb világi méltóság jogkörét látták el. Másrészt viszont a III. András-kori példák jobban hasonlítanak az 1310–1320-as években megjelenő „kiküldött bírókhoz”, akik egy-egy rájuk bízott terület számára *generalis congregatió*kat tartottak, így fogva át egy volt oligarchikus tartomány megyéit, továbbigazgatva azt. Nem tartjuk lehetetlennek, hogy ott a III. András-kori modell valamiféle újraalkalmazásáról volt szó. Amennyiben a „királyi bíró” néven jelölt személyekben szintén hasonló példát kell keresnünk, úgy az is bizonyos, hogy az 1310-es évek közepén adatolható struktúrát Károly már korábban is alkalmazta olykor. „Miklós királyi bíró” 1305 novemberében szintén egy olyan helyen jelenik meg (a Szepesség területén),⁶⁶ amelyet az ifjú király nem sokkal azelőtt szerzett meg a maga számára. Úgy tűnik,

⁶² Engel P.: Genealógia i. m. Bárcai.

⁶³ RP 240–241. sz., 252. sz.

⁶⁴ Gerics J.: Korai rendiség i. m. 258–259.

⁶⁵ A jelenség részletes elemzése: Uo. 284–296.

⁶⁶ RDES I. 181. L. még fentebb.

hogy egy-egy új területre észszerűnek látszott külön kirendelni valakit, aki egy ideig az egyszerű megyésispáninál valamivel magasabb jogkörökkel rendelkezve felügyeli a hely igazgatását.

Ezzel szemben a királyi udvar „*deputatus*” bírái, akik országbíró-alországbíró funkcióban tevékenykedtek, ebbe a logikába nem illeszthetők be egyértelműen, mégis tény, hogy már igen korán, 1302-ben találkozunk velük. Azt természetesen sohasem tudjuk egészen pontosan meghatározni, hogy egy-egy új hivatal felállításánál mi vezette az uralkodót és tanácsadó környezetét, legfeljebb feltételezéseink lehetnek. Az igen valószínű, hogy amikor Károly az első években berendezte a saját udvarát és (nyilván nem túl pompázatos) udvartartását, akkor az sok téren még nem hasonlított a késő Árpád-kori viszonyokra. Mint láttuk, inkább Vencel kísérelt meg egy III. András-korira jobban emlékeztető kúriai szervezetet felállítani. De az is bizonyos, hogy Károly nem is a nápolyi mintát követte, hiszen az oklevélben 1302-ben említett *iudex curie* tisztség jellegzetesen magyar név a nápolyi Anjouk hasonló funkcióban eljáró *magister iustitiarius*ával szemben.⁶⁷ Károly udvari igazságszolgáltatási szervezete, amennyire ezt meg tudjuk állapítani, inkább egy magyar elemeket felvonultató, de egyedi módon „összeszerakott” rendszerre emlékeztet. Egyik ilyen „elem” volt az is, hogy egyetlen állandó alországbíró helyett több „kiküldött” vagy „kirendelt” bíró legyen az udvarban, akik az alországbíróhoz hasonló funkciót láttak el, és (mint a tárgyalt 1304–1308 közötti oklevélből látjuk is) akár *viceiudex curie domini regis* néven is nevezhették magukat. A mintát végső soron ehhez is a III. András-kori példák szolgáltatták, még ha átalakításokkal is. Nem kizárt az sem, hogy ezek a kirendelt bírók a helyi nemességből kerültek ki. Már említettük, hogy Jánosról, Zoltánról és Mihályról semmit nem tudunk, így származásukat sem ismerjük. Hármójuk közül János és Mihály keresésére felesleges is lenne indulni Károly későbbi környezetében, vagy akár a Valkó megyei nemesség soraiban, hiszen gyakori nevük miatt senkiről nem bizonyíthatnánk, hogy ugyanazokról a személyekről van szó. Mindez igaz Zoltánra is, de sokkal ritkább neve miatt mégis megemlíthető az az adat, hogy 1311-ben tényleg találkozunk egy Zoltánnal a Valkó megyei földbirtokos nemesek között. Ez annak fényében feltűnő valamelyest, hogy az 1301 és 1320 közötti időszakból összesen három Zoltán nevű embert tudunk csak regisztrálni egész Magyarországon (beleértve a Valkó megyei nemest is)!⁶⁸

⁶⁷ Csukovits Enikő: Az Anjou-kori intézményi újítások nápolyi párhuzamai. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk.: Neumann Tibor – Rácz György. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. Analecta Mediaevalia III.) Budapest–Piliscsaba 2009. 29–30., 45–47.

⁶⁸ A statisztika az Anjou-kori Oklevéltár I–V. köteteinek a névmutatója alapján készült. Az 1311. május 10-i Valkó megyei vonatkozású adat: AOkI III. 59. sz.; a másik két Zoltán: AOkI I. 549. sz.; AOkI III. 856. sz. Ezenkívül felbukkan egy „Zol-

Bár úgy tűnik, hogy a 14. század elején a név igen ritkának számított, pusztán ez alapján nem állíthatjuk, hogy a két személy azonos lenne, így az sem biztos, hogy az egyes ügyeket Károly tényleg az udvarában lévő helyi nemességgel intéztette, akiket egy időre alországbírói jogkörrel látott el – noha logikus lehetne egy ilyen modell is.

A későbbiek folyamán, az első évtized végétől, de főként Károly 1310-es utolsó megkoronázásától fogva „helyreállt a rend”, és az uralkodó udvartartása sok mindenben közelíteni kezdett a késő Árpád-kori viszonyokhoz. Ennek a folyamatnak volt a része az is, hogy az országbírói tisztséget is e szellemben szervezték át.

Érdekes egybeesés, hogy Károly első név szerint ismert ilyen tisztségviselője úgy nevezte magát az első fennmaradt, 1311. március 10-i oklevelében hogy „*Magister Johannes filius Caak iudex curie domini regis deputatus*”.⁶⁹ Mivel a kinevezés nem sokkal korábban történt meg, és a levélben az országbíró hangsúlyozta, hogy még nincs autentikus pecsétje, ezért a gyűrűspecséttel hitelesíti az okmányt,⁷⁰ ezért inkább valószínű, hogy a „*deputatus*”-t itt arra kell értenünk, hogy ő még csak „kijelölt, kinevezett” országbíró.⁷¹ Elvileg persze nem kizárható, hogy az elnevezés a régi rendszert tükrözve arra utal, hogy ő „kirendelt királyi országbíró”, ám – főként az autentikus pecsét hiányának kihangsúlyozása miatt – magunk erre kisebb esélyt látunk. A „*deputatus*” kitétel egyébként János további okleveleiben már eltűnik.⁷² Ezzel együtt Jánosnak helyettese is volt, egyetlen alországbíró, aki szintén Budán tartotta a székhelyét.⁷³ Az országbírói intézmény története 1310 után visszatért a rendes kerékvágásba.

tánnak mondott Péter” is (AOkl IV. 557–558. sz.), akinél nem teljesen világos, hogy a ragadványneve mire utal, de elvileg az apja nevét is jelenthette, akárcsak „Petenyének mondott Péter” esetében, aki biztosan Petenye fia Péter volt (l. itt az 55–56. jegyzethez tartozó oklevelet, ill. *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 346., 694. jegyzethez tartozó „Péttert”).

⁶⁹ DL 30 597. (AOkl III. 22. sz.).

⁷⁰ *quia sigillum autenticum nondum habebamus ... sub sigillo anuli nostri vobis duximus transmittendas* – DL 30 597.

⁷¹ Vö. AOkl III. 22. sz.

⁷² 1311. máj. 7.: AOkl III. 53. sz.; 1311. júl 6.: AOkl III. 105. sz.; 1311. júl. 7.: AOkl III. 106. sz.; 1313. aug. 1.: AOkl III. 577. sz.; 1313. aug. 8.: AOkl III. 581. sz.; 1313. nov. 1.: AOkl III. 624. sz. Egyetlen alkalommal bukkan fel újra, amikor egy egyedi megbízásra utal vele: AOkl III. 703. sz.

⁷³ 1313. okt. 21.: AOkl III. 617. sz.

LUXEMBURGI MARGIT MAGYAR KIRÁLYNÉVÁ KORONÁZÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI

A magyar királynékoronázásról – szemben a királykoronázás történetével¹ – napjainkig nem készült monográfia.² Kérdés persze, hogy egy ilyen munka – legalábbis a középkor vonatkozásában – hogyan írható meg, hiszen meglehetősen kevés az ide vonható forrás, számos uralkodónkról még azt sem tudjuk biztosan megállapítani, hogy hány felesége volt.³ Krónikáink a királynék koronázásának megtörténtéről hallgatnak, a ceremónia olyan részletekbe menő leírásaival, amelyek az újkorból ránk maradtak,⁴ pedig egyáltalán nem rendelkezünk. Amennyiben tehát e témában a legkisebb eredményre is szándékozunk jutni, oklevelek sokaságában kell keresgelnünk, többnyire közvetett adatok után kutatva.

A királynékoronázással foglalkozó eddigi nagyobb feldolgozások⁵ középpontjában a veszprémi püspökök *ius coronandija* állt,⁶ aminek e művek

¹ *Bartoniek Emma*: A magyar királykoronázások története. (A Magyar Történelmi Társulat Könyvei IV.) Budapest 1987.²

² A magyar uralkodókoronázások mellett az újkori királynékoronázások sajátosságait is kutatja az MTA BTK Történettudományi Intézet Szent Koronakutatócsoportja. L. Pálffy Géza: Állami és nemzeti reprezentáció az újkori Magyarországon. A magyar uralkodókoronázások és a Szent Korona (1526–1916). Kutatási munkaterv a Lendület II. Programra (2012–2017). *Történelmi Szemle* 54. (2012) 491–502. <http://www.tti.hu/lendulet/szent-korona.html> [2016. március 29. 18:55].

³ Legutóbb arról támadt vita, hogy I. Károly magyar királynak 3 vagy 4 felesége volt-e. L. Kristó Gyula: Károly Róbert első felesége. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 76. (1988) 27–30.; Uő: Aba Sámuel és Károly Róbert családi kapcsolatairól. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 96. (1992) 25–30.; Stanisław Sroka: Ki volt Károly Róbert első felesége? *Aetas* 9:1. (1994) 187–193.; Kristó Gyula: Orosz hercegnő volt-e Károly Róbert első felesége? Uo. 194–199.; Stanisław Sroka: A magyar Anjouk családi története. Kraków 1998. 19–23.; Kristó Gyula: Károly Róbert családja. *Aetas* 20:4. (2005) 14–28. Kristó megállapításainak szakmai elfogadottságára l. Kristó Gy.: Károly Róbert családja i. m. 16.

⁴ *Bartoniek E.*: A magyar királykoronázások i. m. 127., 141–143., 148–149., 150–151., 159., 166.; *Kalmár János*: Királynéi koronázás Pozsonyban, 1714-ben. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Budapest 2005. 215–231.; *Pálffy Géza*: A magyar királynék koronázása a mohácsi csatát követő évszázadokban. *Veszprémi Szemle* 17:4. (2015) 3–25.

⁵ *Georgius Pray*: Commentatio historica de vetere reginas Hungariae coronandi, et quid inde juris consequutae videantur? Hn. 1792.; [*Ignatius Baernkopf*.] De jure coronandum Reginarum Hungariae disquisitio. Posonii 1792.; [*Csapodi Lajos*.]

keletkezése idején aktuálpolitikai oka volt.⁷ Noha alapvető megállapításai ma is megkerülhetetlenek, az általuk kialakított témaközpontúság egyúttal azt is eredményezi, hogy jelen pillanatban nem tudjuk megmondani királyaink ismert feleségeinek – akárcsak hozzávetőleges – koronázási idejét és helyét sem, vagy megnevezni a koronázó személyét, csupán néhányuk kivételével.⁸

Luxemburgi Margit királynévá avatásának körülményei ugyancsak ismeretlenek, és magáról a királynéről is meglehetősen keveset tudunk.⁹

Reflexiones ad disquisitionem de iure coronandarum Reginarum Hungariae. Posonii 1792.; *Kollányi Ferencz*: A veszprémi püspök királyné-koronázási jogának története. Veszprém 1901. Nem sorolandó ide Földváry Miklós rövid írása, mely címével ellentétben keveset foglalkozik a királynékoronázással. *Földváry Miklós*: Értekezés a magyar királyné koronázások kezdetéről, és a koronázás módjában időről időre történt változásokról; nem különben a magyar királyné azon szabadságaikról és jussaikról melyek régenten a koronázás módjából eredtek. Pest 1830.

⁶ Solymosi László hívta fel a figyelmet arra, hogy az esztergomi érsek koronázási jogáról korábban nem készült összefoglaló munka. *Solymosi László*: Az esztergomi érsek koronázó joga a középkorban. In: *Ius coronandi*. Katalógus az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye gyűjteményeinek koronázási emlékeiből rendezett kiállításához. Szerk. Hegedűs András. Esztergom 2012. 5.

⁷ Bajzáth József veszprémi püspök és Batthyány József primás vitájának köszönhetően született Baernkopf és Csapodi munkája. Kollányi Ferenc monográfiája Hornig Károly veszprémi püspök ösztönzésére készült (*Kollányi F.*: A veszprémi püspök i. m. 128–142.; *Gárdonyi Albert*: A magyar királyné udvari kancelláriája az Anjouk alatt. *Turul* 23. (1915) 65.; *Kalmár J.*: Királynéi koronázás i. m. 216–218.; *Solymosi L.*: Az esztergomi érsek koronázó joga i. m. 5.; *Pálffy G.*: A magyar királyné koronázása i. m. 14–15.). Pray művének keletkezésére l. *Gárdonyi A.*: A magyar királyné udvari kancelláriája i. m. 65. A 13. század elejéig vezethető vissza a veszprémi püspök és az esztergomi érsek között a királyné-koronázás jogáról folytatott vita, amely ettől kezdve lépten-nyomon felbukkan.

⁸ Az Árpád-kori királyné főbb életrajzi adatait, köztük koronázásukét összefoglalóan l. *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 36.) Budapest 2005. 183–192. A vegyes-házi királyok korából olyan összeállítással, amely teljességre törekvő módon a koronázásokra vonatkozóan is tartalmazna adatokat, nem rendelkezünk. Több királyné koronázására vonatkozóan hoz adatokat *Solymosi L.*: Az esztergomi érsek koronázó joga i. m. 13.

⁹ Az egykorú források közül Küküllei emlékezik meg róla krónikája mindkét részében. Munkája 4. fejezetében a hercegnő Magyarországra jövetelének körülményeit jegyzi fel: „Míg a többször mondott követek Avignonban a rájuk bízott ügy lezárásával foglalatostkodtak, eközben Lajos úr, Magyarország jeles királya az Úr 1345. évében illő kísérettel átment Lengyelországba [!] apósához, akinek Margit nevű leányát már elnyerte...” *Küküllei János*: Lajos király krónikája – *Névtelen szerző*: Geszta Lajos királyról. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta: Kristó Gyula. Budapest 2000. (a továbbiakban: Küküllei krónika) 15. A Lajos király felesé-

Mindössze annyit, hogy Károly morva őrgróf, a későbbi IV. Károly császár Valois Blankától¹⁰ származó elsőszülöttje volt,¹¹ 1335. május 24-én jött a

geiről és gyermekeiről írott 52. fejezetben a következőket említi meg: „... az említett Lajos királynak – miként az köztudomású – két felesége volt. Az első a nagyon szép Margit, az utóbb császárságra emelt igen jeles Károly úrnak, akkor Morvaország őrgrófjának leánya, aki gyermektelenül hunyt el” (Küküllei krónika 38.). Küküllei krónikája két részletben íródott. Az első, kronologikus rendbe szedett 25 fejezet 1365 körül, a tematikus csoportosítású 26–55. pedig 1387-ben vagy ezután (*Kristó Gyula*: Küküllei krónikája. In: Küküllei krónika 94–95.). *Uő*: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Budapest 2002. 93–97. A krónika hivatkozott passzusai Küküllei személyes jelenlétére utalnak az udvari életben. A király esküvője és az Avignonba küldött követek tevékenységének összekapcsolása tipikus megjelenítődése a személyesen megélt események fakuló emberi emlékezetéből történő felidézési módszerének, Margit jellemzéséből pedig arra lehet következtetni, hogy a szerző személyesen látta vagy ismerte őt. IV. Károly császár is szót ejt leánya házasságáról önéletrajzában: IV. Károly császár önéletrajza. Karoli IV imperatoris Romanorum vita ab eo ipso conscripta. Fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Nagy Balázs. [Budapest] 2010. (a továbbiakban: IV. Károly császár önéletrajza) 136–137. A szakirodalomban Margitról alig olvashatunk. Meg sem említi *Dobozy Hajnalka*: Királynéink az Árpád- és Anjou-korban. (Kolozsvári-szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 26.) Szeged 1934. Nem tud róla többet Kükülleinél *Décsy Antal*: Koronás Magyar országi királynék az ő királyi jussokkal együtt melyeket leg-elsőbben, és leg-rövidebben elő-adott N. Décsy Antal Magyar-Országi Törvény-tudó. Pest 1795. 86. Wertner Mór szerint Margit csupán jegyese volt I. Lajosnak, házasságot nem kötöttek. L. Wertner Mór: Az Anjouk genealógiája különös tekintettel a magyarországi ágra. Második közlemény. *Turul* 6. (1888) 69. Nem szentel önálló fejezetet, illetve szócikket számára, csak I. Lajos személye kapcsán említi meg a Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Budapest 1994. (a továbbiakban: KMTL) 392. és *Stanisław Sroka*: A magyar Anjouk családi története. Kraków 1998. 26.; Néhány mondatban emlékezik meg róla Magyarországra jövele kapcsán *Estók János*: Királynék könyve. [Budapest] 2000. 14. Fraknói Vilmos a következőképpen összegzi I. Lajos első feleségének jelentőségét: „A tizennégy éves cseh király-leány 1349 szeptember havában elhunyt, a nélkül, hogy történeti emlékeinkben nyomot hagyott volna.” *Fraknói Vilmos*: Nagy Lajos házassági politikája. *Budapesti Szemle* 153. (1913. január) 26.

¹⁰ Valois Blanka Luxemburgi Károly első felesége, Margit anyja, 1348-ban hunyt el. Engel Luxemburgiak 2. tábla. In: KMTL 419.

¹¹ IV. Károly császár önéletrajza 136–137. Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia I–XL. Szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczy Lajos, B. Halász Éva, Kőfalvi Tamás, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Rábai Krisztina, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó. Budapest–Szeged 1990– (a továbbiakban: Anjou-okl.) XXVI. 368. szám – Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak I–II. Összegejtőtte és földolgozta: Bossányi Árpád. Budapest 1916–1918. (a továbbiakban: Reg. Suppl.) I/2. 3. szám.

világra,¹² és igen fiatalon, 1349-ben hunyt el.¹³ Végső nyughelye talán Székesfehérvárott keresendő.¹⁴

A hercegnő és az akkor még trónörökös Lajos eljegyzéséről 1338. március 1-jéről maradtak fenn az első oklevelek.¹⁵ Mindkettő privilégium,

¹² *Dieter Veltdrup*: Zwischen Ehenrecht und Familienpolitik. Studien zu den dynastischen Heiratsprojekten Karls IV. (Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit 2.) Wahrendorf 1988. 280.; *Engel P.*: Luxemburgiak 2. tábla i. m.; *Andreas Thiele*: Erzählende genealogische Stammtafeln zur europäischen Geschichte. Deutsche Kaiser-, Königs-, Herzogs- und Grafenhäuser Bd. I/1. Frankfurt am Main 1993. Tafel 69.; *Detlev Schwennicke*: Die fränkischen Könige und die Könige und Kaiser, Stammesherzoge, Kurfürsten, Markgrafen und Herzoge des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation. (Europäische Stammtafeln. Neue Folge Bd. I/1.) Frankfurt am Main 1998. Tafel 82. *Miloslav Marek*: The Luxemburg family. <http://genealogy.euweb.cz/luxemburg/luxemburg9.html#MK4>. (letöltés ideje: 2016. április 10.).

¹³ Margit halálának idejét 1349. szeptember 7-re teszi *Engel P.*: Luxemburgiak 2. tábla i. m. és *Marek, M.*: The Luxemburg family i. m. is. Sajnos forrásukat nem jelölik meg. Más genealógiai táblák 1349. október 7. előtti időpontot jelölnek meg a királyné elhalálozására: *Veltdrup, D.*: Zwischen Ehenrecht i. m. 280.; *Thiele, A.*: Erzählende genealogische Tafel 69. *Schwennicke, D.*: Europäische Stammtafeln Tafel 82. 1349 szeptemberére datálja Margit eltávozását Fraknoi is (*Fraknoi V.*: Nagy Lajos házassági politikája i. m. 26.). A velencei dózse 1349. október 7-én kelt, Perugiához intézett levele szerint Magyarországon a járvány sok áldozatot követelt, és elhunyt a király felesége (Anjou-okl. XXXIII. 753. szám – Dipl. Eml. II. 299. szám). Közfelfogás szerint Margit királyné halálát pestis okozta, erre azonban közvetlen forrásunk nincs. Velence ímént hivatkozott előbbi levele ugyanis arról tájékoztat, hogy 1349 nyarára eljutott hozzájuk a pestis megszűnésének híre, utóbbi pedig a következőképpen fogalmaz: *Quesivit a nobis ... de partibus Hungarie habemus nova, quod epidemia mortalitatis deseuit multum ibidem, et quod regina Hungarie, consors domini regis nuper ad Dominum transmigravit*. Nem állítja tehát egyértelműen azt, hogy Margit is a pestis áldozata lett. Ezt erősíti a velencei államtanács 1349. július első napjaiban keletkezett utasítása, amelyben még olyan meghagyást adnak a pestis megszűnésének hírére Magyarországra küldendő követeknek, hogy mindkét királynét keressék fel. L. Anjou-okl. XXXIII. 495. szám – Magyar diplomacziái emlékek az Anjou-korból. (Monumenta Hungariae Historica) I–III. Szerk. Wenzel Gusztáv. Budapest 1874–176. (a továbbiakban: Dipl. Eml.) II. 289. szám. Margit tehát 1349. július elején életben volt, elhunyt 1349. július-október 7. előtt következett be.

¹⁴ Feltételezett temetési helyére vonatkozóan l. *Engel Pál*: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. Függelék: a székesfehérvári koronázások. *Századok* 121. (1987) 623–624.

¹⁵ E forrásokból kiindulva az eljegyzés idejét és Margit Magyarországra jövetelének időpontját általában az 1338. évben szokás megjelölni. Pl. *Pór Antal*: Nagy Lajos. Budapest 1892. 11–12.; *Dümmerth Dezső*: Az Anjou-ház nyomában. Budapest 1982. 346–347.; *Bertényi Iván*: Nagy Lajos király. Budapest 1989. 51.; *Petrovics*

az egyik¹⁶ I. Károly király függőpecsétjével, a másik¹⁷ emellett Lajos herceg és Erzsébet királyné függőpecsétjével volt megerősítve. Különböző megfogalmazásban, de egyik és másik is szól a cseh és a magyar király között korábban létrejött, ekkor megerősített szövetségről, és egyúttal arról, hogy e szövetséget házassággal erősítik meg, amiről ezelőtt már megállapodtak. Az utóbbi oklevél szerint a frigyről korábban nemcsak tárgyaltak, hanem azt írásba is foglalták. Hogy e megegyezés mennyivel előbb történhetett, pontosan nem lehet megállapítani. Mivel Margit 1338-ban 3 éves volt, erre legkorábban 1335-ben, a visegrádi királytalálkozó évében adódhatott alkalom. A hercegnő apja és nagyapja egyaránt jelen volt a találkozón, sőt, már korábban is a magyar király vendégszeretetéet élvezték.¹⁸ Nem zárható ki azonban az sem, hogy provizórikus vagy valós szerződést csak a következő évben vagy években kötöttek. IV. Károly császár önéletrajza, mely Magyarországot és az itteni uralkodóházat többek között a dinasztikus kapcsola-

István: A középkori pécsi egyetem és alapítója. *Aetas* 20:4. (2005) 31.; *Uő*: A pécsi egyetem kancellárjai: Koppenbachi Vilmos és Alsáni Bálint püspökök pályafutása. In: Egyházi arcélek a pécsi egyházmegyéből. (Egyháztörténeti Tanulmányok V.) Szerk. Fedeles Tamás – Kovács Zoltán – Sümegi József. Pécs 2009. 22.; *Teiszler Éva*: I. Lajos király nápolyi trónigénye a diplomácia tükrében. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 138. (2015) 68. 16. jegyz. A Küküllői krónika 1345. évi adatát a jegyzetapparátus 1344 végére helyesbíti (*Kristó Gy.*: Küküllői krónikája i. m. 68. 80. jz.). L. még a 42. számú jegyzetet.

¹⁶ Anjou-okl. XXII. 96. szám – Codex diplomaticus et epistolaris regni Moraviae I–XV. Studio et opera Antonii Boczek, Josef Chytil, Vincenc Brandl, Bertold Bretholz. Olomucii – Brunnae 1836–1884. (a továbbiakban: CD Mor.) VII/1. 134–135.

¹⁷ Anjou-okl. XXII. 97. szám – CD Mor. VII/1. 135–137. Az oklevél keltét Fraknói tévesen 1338. február 2-ban adta meg (*Fraknói V.*: Nagy Lajos házassági politikája i. m. 24.).

¹⁸ A lengyel és cseh követek már 1335 augusztusában találkoztak Magyarországon területén. A visegrádi kongresszus november 1. körül kezdődött, záró okmánya 1335. november 26-án kelt. L. Anjou-okl. XIX. 725. szám. Legújabb kiadása: Visegrád 1335. i. m. 145–146. Megjegyzendő, hogy a két uralkodó szorosabb dinasztikus kapcsolatot szándékozott kialakítani akkor is, amikor Nagyszombatban kötött szerződésüket házassági kötelékkel kívánták megerősíteni. Ekkor úgy tervezték, hogy I. Károly 1324-ben született fia, László feleségül veszi majd János király Anna nevű leányát, ám ez László 1329-ben bekövetkezett halála miatt meghiúsult. A nagyszombati királytalálkozóról l. *Almási Tibor – Köfalvi Tamás*: Az 1327. évi nagyszombati királytalálkozó szerződéslevele. *Aetas* 1. (1994) 151–157. (a szerződés szövegének közlésével és fordításával). I. Károly 1329. március 8-án kelt levelében értesítette Erzsébet cseh királynét, hogy fia, László magyar herceg, akivel lányukat össze kívánták házasítani, elhunyt (Anjou-okl. XIII. 107. szám – CD Moraviae VI. 379. szám). I. Károly király felesége korábban János cseh király testvére, Beatrix volt.

tok apropóján említi meg,¹⁹ a visegrádi találkozó leírásánál nem, csak a későbbi események ismertetésénél ír Margit és Lajos házasságáról a következőképpen: „*Illa hieme in carnisprivio tradidimus filiam nostram primogenitam Margaretham Ludovico, primogenito Karoli, regis Ungarie, et ligavimus nos contra omnem hominem.* (Azon a télen, nagybőjt idején feleségül adtuk elsőszülött leányunkat, Margitot Lajoshoz, Károly magyar király elsőszülött fiához, és szövetséget kötöttünk egymással mindenki ellen.)”²⁰ A vita az események kronologikus tárgyalásától kisebb mértékben több helyen eltekint,²¹ sajnos éppen a számunkra fontosnak ítélt ponton is. A fentebb idézett szövegrész előtt hosszasan tárgyalja az 1337. évi itáliai történéseket, majd egy mondat erejéig kitér az 1336. október 9-én megkötött ennsi békére. Közvetlenül ezután hivatkozik arra a húshagyókeddre (*carnisprivium*), amelyen Károly őrgróf a leányát Lajosnak adta,²² végül időrendben haladva tovább folytatja a megemlékezést az 1338-as és 1339-es évek eseményeiről. Húshagyókedd téli hónapra 1336-ban és 1338-ban esett (az előbbi évben február 13-ra, az utóbbiban február 24-re), 1337-ben március 4-re, tehát már tavaszra tehető. Noha cseh–magyar találkozó mindhárom évben kimutatható,²³ az 1337-es év a tavaszi időpont miatt IV. Károly önéletrajza alapján kizárható. Kézenfekvő lenne feltételezni, hogy a morva őrgróf csak 1338 februárjában bocsátott ki oklevelet a házassági szerződésről, ennek azonban ellentmond I. Lajos király 1342. évi, az esküvő elhalasztásáról szóló privilégiuma.²⁴ Lajos ugyanis ebben egyértelműen megmondja, hogy az őrgróf és tanácsosai I. Károly királlyal egyidőben (*in eadem dominica Invocavit*), azaz 1338. március 1-jén, a feleségével, Blankával pedig 1338. március 22-én kelteztek e tárgyban, 1342. szeptember 29-ben jelölve meg a

¹⁹ Nagy Balázs: Magyar vonatkozások Luxemburgi Károly önéletrajzában. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére.* Szerk. Körmendi Tamás – Thoroczkay Gábor. Budapest 2009. 225–230.

²⁰ IV. Károly császár önéletrajza 136–137. Nagy Balázs fordítása. A „mindenkivel szemben” kötött cseh–magyar támogatási szerződés 1335. szeptember 3-án kelt. L. Anjou-okl. XIX. 539. szám – DF 287 457. Legújabb kiadása és fordítása: Visegrád 1335. Ed.: Ráczy György. Bratislava 2009. 92–94. I. Károly és Luxemburgi Károly 1338-ban lényegében ezt a cseh–magyar egyezséget erősítették meg. Ráczy György: A visegrádi kongresszus. In: Visegrád 1335. i. m. 45.

²¹ *Julian Happs: Die Vita Caroli Quarti. Selbstzeugnis eines spätmittelalterlichen Herrschers.* Karl IV. als selbstbewusste und gottesfürchtige Persönlichkeit. Hamburg 2013. 28–30.

²² Miként azt Veltdrup megállapította, házasságkötésre 1342 előtt nem kerülhetett sor. L. a 32. számú jegyzetet.

²³ *Spekner Enikő: Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig.* Budapest 2015. 104–108., 169–172.

²⁴ Anjou-okl. XXVI. 416. szám. – DF 287 458.

mennyegző napját. Korábbi írásos szerződés tehát inkább 1336 elején keletkezhetett,²⁵ amit 1338-ban megújítottak, egyúttal egyezséget kötöttek Margit hitbéréről és jegyajándékáról,²⁶ az őrgróf leányának Magyarországra hozataláról, valamint az esküvő konkrét időpontjáról.

I. Károly 1338. évi privilégiuma szerint a menyasszonyt egy főpapokból és bárókból álló díszkíséretnek 1339. szeptember 29-én²⁷ kellett átvennie Brnóban Lajos számára. A jegyesség és a házasság feltételeiről I. Károly és Erzsébet magyar királyné, illetőleg Luxemburgi Károly újabb, sajnos ismeretlen tartalmú oklevelet bocsátottak ki akkor, amikor Margitot a magyar király aulájába hozták, hogy az itteni szokásokat és nyelvet elsajátítsa.²⁸ VI. Kelemen pápa János cseh király kérésére 1342. július 8-án az egymással harmad, illetve negyedfokú rokonságban álló jegyesek számára a diszpenzációt megadta,²⁹ a további eseményeket azonban I. Károly nem sokkal később, július 16-án bekövetkezett halála hátráltatta. Frissen királlyá avatott³⁰ fia, Lajos az esküvő időpontját augusztus 3-án, Luxemburgi

²⁵ Ekörül, pontosabban 1336. január 6-án kelt a Cseh Királyságot és Budát összekötő csökkentett vámtarifájú útvonal kialakításáról szóló szerződés is. L. Anjou-okl. XX. 6. szám – magyar nyelvű kiadása: Károly Róbert emlékezete. A szöveganyagot válogatta, szerk., a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc. A képanyagot válogatta Marosi Ernő. A hivatkozott szöveg Almási Tibor fordítása. L. még *Skorka Renáta*: A csökkentett vámtarifájú út kialakulása I. Károly uralkodása alatt. *Történelmi Szemle* 55:3. (2013) 460–470.

²⁶ A magyar király 15 ezer márka erejéig Szeged és Hasznos királyi várakat, tartozékaikat és jogaikat ajánlotta Margit jegyajándékának zálogául. Ez az oklevél egyúttal az első olyan írott forrás, amely a szegedi várat említi. L. Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1983. 257–258.

²⁷ „*a festo Beati Michaelis archangeli proximo affuturo currente anno domini 1338. in prima revolutione eiusdem festi*” Anjou-okl. XXII. 97. szám – CD Mor. VII/1. 136.

²⁸ A Károly morva őrgróf és felesége, valamint I. Károly és Erzsébet királyné által kibocsátott, fent hivatkozott okleveleket, továbbá a házasságkötés tervezett időpontját I. Lajos király 1342. augusztus 3-án kelt, az esküvő elhalasztásáról szóló oklevele említi (Anjou-okl. XXVI. 416. szám – DF 287 458.). I. Lajos a privilégiumra ekkor használt kis pecsétjét függesztette rá, mivel hiteles pecsétje még nem készült el (*presentes concessimus litteras sub appensione sigilli nostri parvi quo nunc utimur, quia autenticum sigillum nondum sculptum et fabricatum*). E 27 mm átmérőjű sigillumot Lajos titkos pecsétjével szokás azonosítani. L. *Bertényi Iván*: titkos cancellária. In: KMTL 678. Noha a záradékban Lajos ígéretet tett az oklevél hiteles pecsétjével történő későbbi megerősítésére is, azt nem tette meg.

²⁹ Anjou-okl. XXVI. 368. szám – Reg. Suppl. I/2. 3. szám.

³⁰ Lajost Telegdi Csanád esztergomi érsek koronázta meg 1342. július 21-én Székesfehérvárott. Az eseményen bizonyára Margit is jelen volt, de miután még nem volt Lajos felesége, őt ekkor nem koronázhatták meg. A király trónra emeléséért és megkoronázásáért a Csanád megyei Tárnok királyi falut Telegdinek adományozta 1343. április 27-én. L. Anjou-okl. XXVII. 210. szám – Knauz Nándor et al.:

Károly és anyja, Erzsébet királyné egyetértése mellett azzal az indokkal, hogy a menyasszony kiskorú, még nem érte el a házasulandó kort, elhalasztotta Szent Mihály ünnepének negyedik évfordulójára.³¹

Ilyenkor mindig felmerül a kérdés, hogy az adott évben elkövetkező ünnepnap beleszámít-e a 4 évbe vagy sem, ugyanis a dátumok ilyen formában történő megadásakor mindkettőre találhatunk példát. Az esküvőre tehát 1345. vagy 1346. szeptember 29-én kellett sort keríteni.³² VI. Kele-

Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–IV. Strigonii–Budapestini 1874–1999. (a továbbiakban: Str.) III. 492–494.

³¹ *tamen quia eadem preclara puella ad annos legitimos et nobiles minime pervenisse dinoscitur, ob hoc iuxta canonicas sanctiones nec sponsalia de presenti contrahere, nec matrimonium consummare potuimus cum eadem, quamvis nos in legitima etate constituti ... unde ... consummacionem dicti matrimonii inter nos et dictam puellam preclaram dominam Margaretham nondum nobiles et legitimos annos attingentem, perficiendam ob eiusdem puelle teneritatem a data presencium et a festo Beati Michaelis anrchangeli proximo futuro dicto ad quartam revolucionem festi eiusdem Beati Michaelis ... duximus prorogandum.* Anjou-okl. XXVI. 416. szám – DF 287 458. A menyasszony kiskorúságára való hivatkozás sokkal inkább ürügy, mint valós érv. A pápa nem sokkal korábban adta meg a diszpenzációt, amiből arra lehet következtetni, hogy ekkor még nem jött szóba az esküvő elnapolása. Mária ráadásul az újonnan kitűzött időpontban sem érte még el a törvényes kort, azaz a 12. életévét. Ebben az időben a törvényes kor meglétét egyébként sem tekintették alapvető kritériumnak. Összefoglalóan és példákkal illusztrálva l. erre *Csukovits Enikő*: Királyi gyermekek – gyermek királyok. [Budapest] 1993. 50–55.; *Estók J.*: Királynék könyve. i. m. 14–15.

³² A házasságkötés 1345. évre datálása a szakirodalomban már régóta elfogadott. 1345-re helyezi pl.: Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig. Szerkesztette: Solymosi László. Budapest 1986. 206., 209. („év folyamán”); *Bertényi Iván*: Magyarország az Anjouk korában. Budapest 1987. 278.; *Bertényi I.*: Nagy Lajos i. m. 162.; *Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Budapest, 1998. 91. (a hivatkozott rész Kristó Gyula munkája); *Sroka, S.*: A magyar Anjouk i. m. 26.; 1345. körülnek mondja a házasságot *Engel P.*: Luxemburgiak 2. tábla i. m. Bizonytalan jelzéssel 1344-re helyezi *Kristó Gy.*: Küküllői krónikája 68. 84. jegyz. Veltdrup úgy számol, hogy Margitot 1349-ben hozták el Brnóból, majd 1342-ben I. Lajos az eredetileg kijelölt határidőt 1346 szeptemberéig tolta ki, azaz a király ezt jelölte végső időpontnak. Véleménye szerint Margit 1346-ban elérte azt az életkort, amelyben a hercegleányoknak már szokás volt házasodni, a frigy ezért korábban nem jöhetett létre, de pontos ideje így sem határozható meg, mindenesetre 1346. szeptember 26. [!] után és 1348. március 17. előtt kellett bekövetkeznie. *Veltdrup, D.*: Zwischen Ehenrecht i. m. 219–229. Utóbbi időpont abból adódik, hogy VI. Kelemen pápa e napon kelt, IV. Károlyhoz írott levele Margitot magyar királynénak nevezi. L. Anjou-okl. XXXII. 112. szám – Dipl. Eml. II. 254. szám.

men pápa 1346. március 30-án³³ levelet intézett Luxemburgi Margithoz, amelyben őt királynénak és Lajos feleségének címzi. Ebből az következik, hogy a házasságnak és a koronázásnak e levél kelténél korábban, azaz 1345-ben kellett megtörténnie, s amennyiben a korábban írásban vállalt határidőt betartották, a násznap szeptember 29. volt. Az esküvő helyszíne Visegrád lehetett, mivel I. Lajos 1345. évi itineráriuma arról tanúskodik, hogy az uralkodó 1345. szeptember 20–26-ig a vadászóhelyén, Damásdon tartózkodott,³⁴ majd november végéig Visegrádon.³⁵

³³ Anjou-okl. XXX. 249. szám – Monumenta Romana episcopatus Vesprimien-sis. A veszprémi püspökség római oklevéltára I–IV. Budapest 1896–1908. (a továbbiakban MREV) II. Budapest 1899. 116. szám.

³⁴ Damásdon keltezett 1345. évi királyi oklevelek: szept. 20. – birtokba iktatás elrendelése a király nagyobb pecsétje alatt, átírásból ismert, Anjou-okl. XXIX. 576. szám, DF 236 482.; szept. 20. – meghagyás Miklós szlavón bánnak a zágrábi püspök tizedeinek beszédéről, ismeretlen pecsét, átírásból ismert, Anjou-okl. XXIX. 597., DF 283 555., *Engel Pál*: Királyitineráriumok (1324–1382, 1387–1437). Függelék: Mutató az uralkodói itineráriumokhoz (1310–1457). Kézirat. Budapest 1995. 16.; szept. 26. – vizsgálat elrendelése az egri káptalan felé, gyűrűspecst, átírásból ismert, Anjou-okl. XXIX. 603. szám, DF 76 780.; *Engel P.*: Királyitineráriumok 16.; szept. 26. – vizsgálat elrendelése a leleszi konv. felé, ismeretlen pecsét, átírásból ismert, Anjou-okl. XXIX. 604. szám, DL 76 784., *Engel P.*: Királyitineráriumok 16.; szept. 26. – vizsgálat elrendelése Szabolcs megye felé, ismeretlen pecsét, átírásból ismert, Anjou-okl. XXIX. 605. szám, DL 76 783.

³⁵ Visegrádon keltezett királyi oklevelek: szept. 30. – nyílt oklevél a király előtt tett fassioról, átírásból ismert, Anjou-okl. XXIX. 641. szám, DF 266 615.; okt. 6. – rendelet Ketete rév vámjának ügyében, gyűrűspecst, Anjou-okl. XXIX. 649. szám, DF 233 649.; okt. 6. – Lórinte fia: Tamás fiai érdekében kiadott oklevél Essegvár ügyében, gyűrűspecst, Anjou-okl. XXIX. 649. szám, DL 40 991.; okt. 6. – a pozsonyi klarisszák Pozsony melletti szőlője ügyében csak Jakab pozsonyi bíró ítélezhet, gyűrűspecst, alatta: *relacio Pangracii*, Anjou-okl. XXIX. 650. szám és *Engel P.*: Királyitineráriumok 16., DL 3782.; okt. 6. – a király védelmébe fogadja a pozsonyi klarisszákat és saját speciális bírósága alá rendeli, gyűrűspecst, Anjou-okl. XXIX. 651. és *Engel P.*: Királyitineráriumok 16., DL 3783.; nov. 2. – királyi jelenlet elé idézés elrendelése a szepesi kápt. által, átírásból ismert, Anjou-okl. XXIX. 772. szám, DF 274 652.; nov. 5. – Sajkás Gergely beiktatásának elrendelése Martond birtokba, gyűrűspecst, Anjou-okl. XXIX. 784. szám, DL 87 184.; Lajos átírja IV. László 1279. évi privilegiumát Báré birtok adományozásáról, hátlapra nyomott nagypecsét, alatta *relacio Nicolai filii Lochk de rege*, Anjou-okl. XXIX. 785. szám, DL 71 864.; nov. 11. – birtokosztályról szóló bevallás, ismeretlen pecsét, átírásból ismert, Anjou-okl. XXIX. 804. szám, DL 63 210.; nov. 18. – király előtt tett tiltakozás, ismeretlen pecsét, Anjou-okl. XXIX. 818. szám, DL 80 994.; nov. 18. – Váraskeszi birtok adás-vétele, ismeretlen pecsét, Anjou-okl. XXIX. 819. szám, DF 94 418.; nov. 19. – Töttös ajtónállómester számára várépítést engedélyez, nagypecsét, alatta: *relacio Geleti coram Stephano [et G]eorgio B[ebek]*, Anjou-okl. XXIX. 826. szám, DL 87 185.; nov. 19. – megtiltja, hogy a Magyarország és Lengyelország

1216 óta III. Ince pápa ítélete³⁶ alapján a magyar királynét – amenyiben koronázása nem a királyéval együtt történt – elviekben az esztergomi érsek kente fel, a koronát pedig a veszprémi püspök helyezte a fejére.³⁷ A 13. század második felében úgy tűnik, hogy a ceremónia mindkét aktusát a veszprémi püspök végezte, a későbbi századokból azonban az ellenkezőjére is van példa, noha ennek okát általában a veszprémi püspök felszentelése hiányában szokás megadni.³⁸ A 14. század gyakorlata egyelőre csak nagy vonalaiban ismert, mindenesetre Luxemburgi Margitot a fenti eljárások egyike szerint kellett szent olajjal felkenni és megkoronázni. Akár így, akár úgy, a püspök személye a koronázásnál megkerülhetetlennek látszik.³⁹

közötti erdőben letelepedni szándékozókat kiengedjék az országból, nagypecsét, Anjou-okl. XXIX. 827. szám, DL 68 856.; nov. 21. – a podolini polgárok feletti bírászkodás jogáról, átírásból ismert, nagypecsét, Anjou-okl. XXIX. 837. szám, DF 258 836.; nov. 22. – Szilvaegyház birtok határjárásának elrendelése, ismeretlen pecsét, átírásból ismert, Anjou-okl. XXIX. 839. szám, DL 3789.; nov. 25. – a király nyílt oklevelében érvényteleníti azokat az okleveleket, amelyek révén Gunya fia Domokos birtokait eladta, ismeretlen pecsét, tartalmi átírásból ismert, Anjou-okl. XXIX. 843. szám, DL 79 025. A következő királyi oklevél már Pozsonyban kelt, 1345. dec. 6-án (tiltakozás a király előtt, nagypecsét, Anjou-okl. XXIX. 856. szám, DF 236 481.).

³⁶ *Unde nos fere de patrium voluntate sic duximus statuendum: quod si rex et regina simul coronari debeant et inungi, Strigoniensis coronet et inungat regem et Vesprimiensis reginam. Si vero sola regina coronari debeat et inungi, Strigoniensis inungat eam, Vesprimiensis autem coronam imponat eidem. Quod si contingat Strigoniensem in coronatione regine abesse, Vesprimiensis nichilominus inungat et coronet eandem.* Kiadása: Gutheil Jenő: Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523). Kiadásra előkészítette: Kredics László. Veszprém 2007. 11. szám.

³⁷ Az előzményekre és az ítélethozatal körülményeire a korábbi irodalom összefoglalásával l. Zsoldos A.: Az Árpádok és asszonyaik i. m. 18–19.; Solymosi L.: Az esztergomi érsek koronázó joga i. m. 12.

³⁸ Zsoldos A.: Az Árpádok és asszonyaik i. m. 20–22.; Több példa is felhozható azonban arra, hogy a veszprémi püspök az érseki szék betöltése esetén is képes volt a felkenés és a koronázás aktusát magához venni. Solymosi L.: Az esztergomi érsek koronázó joga i. m. 13.; Pálffy G.: A magyar királynék koronázása i. m. 11.

³⁹ A veszprémi püspökök névsora a szóban forgó időszakban a Magyar Katolikus Lexikon I–XV. Főszerkesztő: Diós István. 1993–2010. (a továbbiakban: MKL) XV. szerint: Piast Meskó (1334–44), Büki István (1344–45), Galhardus de Carceribus (1345–46), Garai János (1346–57), ami az említett személyek pápai kinevezésének felel meg. A források alapján Engel Pál a veszprémi püspökök listáját a következőképpen állította össze: Piast Mieszkó (1335. máj. 14. – 1344. máj. 20.); Harkácsi István (1344. aug. 9. – 1345. jún. 30.), pápai áthelyezése Kalocsára 1345. márc. 02., ugyanő kalocsai érsek: 1346. jan. 17. – 1347. dec. 26.; veszprémi püspök nincs említve vagy *vacat* 1345. szept. 5. – 1346. dec. 11.; a pápa 1345. márc. 24-én Galhardus csanádi püspököt áthelyezte Veszprémbe, de a székét nem tudta birtok-

1345–46-ban a magyar király és a pápa között nézeteltérés mutatkozott a veszprémi püspöki szék betöltése miatt.⁴⁰ VI. Kelemen azután, hogy Erzsébet királyné rokona, Mieszkó veszprémi püspök, királynéi kancellár 1344-ben elhunyt, Harkácsi Istvánt⁴¹ emelte a helyébe, akit rövidesen, 1345. március 2-án kalocsai érsekké nevezett ki, egyúttal áthelyezte Veszprémbe Galhardus de Carceribus⁴² csanádi püspököt.⁴³ Az egyházi tisztségek közöt-

ba venni; Garai János 1347. jan. 5. – 1357. okt. 29. *Engel Pál*: Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia. Arcanum Digitéka. CD-ROM.

⁴⁰ Összefoglalóan I. erre MREV II. Prolegomena XVI–XX., amely az utódlás szempontjából Harkácsi István, Galhardus de Carceribus és Garai János személyére tér csupán ki.

⁴¹ Harkácsi (Büki) István pécsi székesegyházi prépost (1324–1343), 1343. márc. 24. (pápai kinevezés) – 1344. aug. 9. (pápai áthelyezése Veszprémbe) csanádi, majd 1345. március 2-ig (pápai áthelyezése Kalocsára) veszprémi püspök, utóbbi tisztségeibe azonban nem avatták be, mivel rendszeresen Avignonban tartózkodott. Választott kalocsai érsek először az 1340-es évek elején volt, amikor a Jánki László halálával megüresedett méltóságba a kalocsai kanonokok által Hájszentlőrincen megválasztott Piacenzai Jakabbal szemben a bácsi káptalan őt választotta főpásztorrá. A két jelölt a pápai kúria döntésére bízta előléptetése sorsát, noha Harkácsi időközben választott érseknek címezte magát, végül mindketten lemondtak igényükről, így VI. Kelemen pápa 1342-ben Kaboli László (l. alább) zágrábi püspököt helyezte át Kalocsára. E döntésben valószínűleg szerepet játszott az is, hogy I. Károly, majd később I. Lajos is ellenezte Harkácsi kalocsai érseki székbe történő emelését, pedig a pápa támogatásával feltehetően bírt, mert a pápai oklevelek is választott érsekként említik. *Juhász Kálmán*: A csanádi püspökség története (1307–1386). Makó 1946. 43–53.; *Udvardy József*: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI.) Köln 1991. 199–201., 209–213.; Engel P.: Archontológia i. m. keresőkérdés: Harkácsi István; *Katona István*: A kalocsai érseki egyház története 1. Fordította Takács József. Sajtó alá rendezte, az előszót és a kiegészítő jegyzeteket írta: Thoroczkay Gábor. Kalocsa 2001. 207–208.; *Thoroczkay Gábor*: Harkácsi (Büki) István. In: *Katona I.*: A kalocsai érseki egyház 208. 743. jegyz., valamint 204. 724. jegyz.

⁴² A francia származású Galhardus de Carceribus 1338–1342 között a Szent-szék nunciusa, Magyar- és Lengyelország kollektora. 1338–1345 között a titeli társaskáptalan *sine cura* préposti méltóságát bírta, 1344–1345-ben csanádi püspök. 1346-ban brindisi érseki címet kapott, 1348-ban hunyt el Nímes-ben. *Érdüllyhelyi Menyhért*: A titeli káptalan története. Zombor 1895. 7.; *Engel Pál* – *Kosztai László*: csanádi püspökség püspökei. In: KMTL 147.; *Fedeles Tamás*: „Quod tales, omnes, et singuli (...) ad aquam projiciantur”. Külföldiek a késő középkori Magyar Egyházban. In: A pécsi egyházmegye vonzásában. Ünnepi tanulmányok Timár György tiszteletére. Szerk. Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2007. 23., 27., 48., 51.

⁴³ A Harkácsi Istvánt kalocsai érsekké kinevező bulla (Anjou-okl. XXIX. 137. szám – MREV II. 117. szám) azonos napon, 1345. márc. 2-án kelt a Galhardus de Caceribust veszprémi püspökké (Anjou-okl. XXIX. 138. szám – MREV II. 118.

ti átrendeződés a pápa rendelkezéseinek megfelelően 1345. május második felében kezdett megindulni,⁴⁴ de teljes mértékben nem ment végbe.

A Kaboli László⁴⁵ halálával felszabaduló méltóságra a káptalan Neszmélyi Miklós⁴⁶ pécsi kanonokot, a király korábbi nevelőjét, kápolnaispánját és titkos kancellárját választotta meg, aki ennek megfelelően 1345. május 3. és október 16. között választott kalocsai érsekként keltez.⁴⁷ VI. Kelemen azonban a választással nem értett egyet, és igyekezett elérni, hogy Harkácsit a kalocsai egyház birtokaiba bevezessék,⁴⁸ amit a király csak abban az esetben lett volna hajlandó előmozdítani, ha Galhardus de Carceribus he-

szám), és a Kaproncai Gergelyt csanádi püspökké kinevező bullával: Anjou-okl. XXIX. 137. szám – Augustinus Theiner: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I–II. Romae 1859 – 1860.* (a továbbiakban: VMH) I. 681–682.

⁴⁴ Galhardus 1345. május 25-én vállalta át a pápa és a király által egyaránt elismert elődje, István veszprémi püspök tartozásait. Anjou-okl. XXIX. 351. szám – Reg. Suppl. I/2. 192. Nem sokkal előbb, május 19-én Kaproncai Gergely, akit Galhardus helyére tettek a csanádi püspökségben, ugyancsak átvállalja elődei, Galhardus és Harkácsi István korábbi csanádi püspökök tartozásait. L. Anjou-okl. XXIX. 345. szám – Reg. Suppl. I/2. 109.

⁴⁵ Neve alapján a Bács megyei Kabol helyséből származhat, vagy ott volt birtoka. 1323–1326 között titeli prépost, innen kerül Kalocsára. Forrásaink a király orvosaként említik. Érseki kinevezését 1343. március 24-én kapta, palliumát a pápa 1343. augusztus 18-án küldte meg. Legkésőbb az 1345. év elején halt meg, mert utódját ez év március 2-án VI. Kelemen pápa már kinevezte. *Udvardy J.: A kalocsai érsekek i. m. 199–206.*

⁴⁶ Neszmélyi Miklós választott kalocsai érsek 1345. 05. 3. – 1345. 10. 16. (*Engel P.: Archontológia i. m. Kalocsai érsekek*). Neszmélyit VI. Kelemen nem erősítette meg érseki méltóságában, noha Pór Antal szerint kérte azt. Pór sajnos nem árulja el, hogy erre vonatkozó állítását milyen forrásból veszi. Fraknoi ellenben azt állítja, hogy Neszmélyi nem is kérte a megerősítést. L. *Pór Antal: Neszmélyi Miklós, Nagy Lajos király tanítója. Katholikus Szemle 21:5. (1907) 467–485.; Fraknoi Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal. A magyar királyság megalapításától a konstanci zsinatig. Budapest 1901. 170. A sziléziai származású Neszmélyi még Lajos király gyermekkorában került Magyarországra, feltehetően az 1330-as évek elején. Neszmély birtokot unokatestvéreivel együtt 1339-ben kapta adományba I. Károly királytól. 1343-ban esztergomi kanonokságot kapott a korábban általa már megszerzett győri és veszprémi kanónia mellé. 1344-től szerepel a forrásokban I. Lajos kápolnaispánjaként és titkos kancellárjaként. Pápai káplán és pécsi kanonok is volt. 1346. február 13-tól pécsi püspök. L. minderre: *Udvardy J.: A kalocsai érsekek i. m. 207–208.**

⁴⁷ 1345. máj. 3. – Anjou-okl. XXIX. 292. szám, DL 40 977.; 1345. máj. 19. – Anjou-okl. XXIX. 344. szám, DL 87 179.; 1345. aug. 23. – Anjou-okl. XXIX. 487. szám, DL 51 357.; 1345. okt. 16. – Anjou-okl. XXIX. 723. szám, DL 76 781.

⁴⁸ VI. Kelemen pápa 1345. július 18-án kelt levele I. Lajos királyhoz (Anjou-okl. XXIX. 445. szám, DF 291 825.) és Erzsébet királynéhez (Anjou-okl. XXIX. 446. szám, DF 291 825.).

lyett a pápa Neszmélyit elismeri veszprémi püspöknek.⁴⁹ A magyar udvar határozott ellenállását mutatja, hogy az uralkodói privilégiumok 1345 nyaráig üresedésben lévőknek mondják a kalocsai érseki széket, Galhardust csanádi, Istvánt veszprémi püspökként tüntetik fel,⁵⁰ míg az év második felében a méltóságsorból a veszprémi és a csanádi püspök neve és tisztsége is hiányzik, a kalocsai érsekség pedig továbbra is betöltetlen.⁵¹ Úgy tűnik azonban, hogy ez év őszén az érsekség ügyében némi elmozdulás érzékelhető. A pápai kérvénykönyvek szeptember 11-én kelt bejegyzései Neszmélyit, aki október elejéig Avignonban tartózkodott,⁵² volt kalocsai klerikusként jelölik meg,⁵³ Harkácsi képviselője pedig november 5-én a kúriában ígéretet tett a beiktatásáért járó illeték megfizetésére.⁵⁴ Felszentelése még ez évben megtörtént, VI. Kelemen a pécsi és egri püspököket szólította fel arra, hogy adják át számára a palliumot, amit Szigeti István révén küldött el.⁵⁵ I. Lajos következő ránk maradt privilégiumai, melyek 1346. január 17-én keltek,

⁴⁹ Anjou-okl. XXX. 248. szám – VMH I. 711–712.

⁵⁰ 1345. január 21.: Anjou-okl. XXIX. 61. szám – DL 3604.; 1345. április 11.: Anjou-okl. XXIX. 229., 230., 231., 232. számok – DL 2076., DL 40 973., DL 67 601., DL 84 263. Valamennyi a királynéi aula kancellárjának is mondja Istvánt. 1345. június 3.: Anjou-okl. XXIX. 373., 374., 375. számok – DL 3772., DL 3664., DL 3278. Mindezzel összhangban az egri káptalan 1345. február 9-ei (Anjou-okl. XXIX. 94. szám – DF 210 770.) és február 13-ai (Anjou-okl. XXIX. 100. szám – DL 81 609.) privilégiumának méltóságsora a kalocsai széket üresedésben lévőknek mondja, 1345. október 26-án viszont – bizonyára tévedésből – Lászlót nevezi kalocsai érseknek (Anjou-okl. XXIX. 760. szám – DL 65 386.).

⁵¹ 1345. október 5.: Anjou-okl. XXIX. 647. szám – DL 40 989.

⁵² VI. Kelemen 1345. október 9-én állított ki menleveleket I. Lajos királynak a milánói érsek területein is áthaladó, Magyarországra visszatérő követei, a már felszentelt Gergely csanádi püspök, Nagymartoni Pál országbíró, Tamás újbátori várnagy és Miklós királyi kápolnaispán számára (Anjou-okl. XXIX. 668–669. számok – DF 291 928.), akik András herceg megkoronázását voltak hivatva előmozdítani. Tamás újbátori várnagy előbb Nápolyba indult volna Andráshoz, majd onnan Magyarországra. VI. Kelemen számára 1345. szeptember 21-én külön menedéklevelet állított ki (Anjou-okl. XXIX. 585. szám – DF 291 843.).

⁵³ Anjou-okl. XXIX. 519–523. számok – Reg Suppl. I/2. 97–99. Udvardy véleménye szerint a forrásban szereplő „*olim clericus ecclesie Colocensis*” feljegyzés olvasási vagy tollhiba, amit a *supplicatio* iktatója követett el, mert ehelyütt „*olim electus ecclesie Colocensis*”-nek kellene állnia (Udvardy J.: A kalocsai érsekek i. m. 208. 8. jegyz.). Kaproncai Gergely csanádi püspökké szentelése 1345. október 9. előtt megtörtént (Anjou-okl. XXIX. 671. szám – Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Budae 1829–1844. IX/1. 306.).

⁵⁴ Anjou-okl. XXIX. 790. szám – Reg. Suppl. I/2. 151.

⁵⁵ Anjou-okl. XXIX. 926. szám – VMH 701. Udvardy a pallium elnyerését 1345. október 24-re datálja, de forrását nem nevezi meg (Udvardy J.: A kalocsai érsekek i. m. 207.). VMH pontos napi dátumot nem ad meg.

már feltüntetik a pápa által kinevezett és felszentelt Harkácsit kalocsai érsekként, a veszprémi püspöki széket viszont még mindig üresedésben lévőként jelzik.⁵⁶

A kalocsai főpapi széket illetően tehát a magyar király engedett, a veszprémi püspökség kérdésében azonban nem sikerült megegyeznie a pápával. Neszmélyit nyilvánvalóan VI. Kelemen nem fogadta el, Galhardust pedig Lajos. Utóbbival kapcsolatban elsősorban azt az uralkodó és anyja részéről megfogalmazott sántító indokot szokás kiemelni, miszerint a veszprémi püspöknek bírnia kellene a magyar nyelvet, miután régi kiváltság alapján őt illeti a királynékoronázás joga, a királyné tanácsában az első, a királynéi kancellárságot hivatalból viseli, és ennek Galhardus nem tud megfelelni.⁵⁷ Lajosnak azonban nem a püspök-jelölt nyelvtudásával volt problémája. Döntésében sokkal inkább szerepet játszhatott a külföldi javadalmasok helyhez juttatása feletti kontroll, illetve saját kegyeltjeinek a fontosabbnak ítélt pozíciókba juttatása, amiben apja politikáját igyekezett követni.⁵⁸ A királynak mindenesetre Neszmélyi számára sikerült kieszkö-

⁵⁶ Anjou-okl. XXX. 38–39. számok – DF 201 768., DF 201 804.

⁵⁷ L. például *Fraknoi V*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései i. m. 169–170.; *Gárdonyi A.*: A magyar királyné udvari kancelláriája i. m. 67.; Bertényi I.: Magyarország az Anjouk korában i. m. 225.; Bertényi Iván: A tizennegyedik század története. Budapest 2000. 65.; I. Lajos király és Erzsébet királyné levelének tartalmát VI. Kelemen 1346. március 30-án kelt válasza tartotta fenn (Anjou-okl. XXX. 248. szám – VMH I. 711–712.). Az uralkodó és anyja emlékeztette a pápát a püspök királynékoronázási jogára, aminek akkor aktualitása lehetett, ezért leveleik még a királyné megkoronázása előtt íródhattak.

⁵⁸ A Szentszék és a magyar udvar püspökkinevezésekkel és javadalmazásokkal kapcsolatos politikájára összefoglalóan l. *Rácz György*: Az Anjou-ház és a Szentszék (1301–1387). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk. Zombori István. Budapest 1996. 73–77. Az udvari szolgálat honorálására l. pl. *Fedeles Tamás*: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a középkorban (1354–1526). (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Pécs 2005. 123–130.; *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest 1971. passim, különösen 329. *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest 1971. 193–207.; *Körmendy Kinga*: Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi Erik. Budapest 1986. 187–189.; *Engel P.* – *Kristó Gy.* – *Kubinyi A.*: Magyarország története i. m. 303. (a vonatkozó rész Kristó Gyula munkája); *Köblös József*: Kánokok állami szolgálatban a középkorvég Magyarországon. In: Egyházak a változó világban. A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai. Esztergom 1991. május 29–31. Szerk. Bárdos István és Beke Margit. Esztergom 1991. 184. Az Anjouk külföldi javadalmasokhoz való viszonyulására *Fedeles T.*: Külföldiek a késő középkori Magyar Egyházban i. m. 27–29. és emellett a későbbi évtizedekre vonatkozóan *Köblös József*: Külföldi javadalmasok a középkorvégi magyar egyházi társadalom közepretekében. *Történelmi Szemle* 52:1–2. (1990) 53–100.

zölnie a pécsi püspökséget, ahová többszöri kérésre végül 1346. február 13-án megkapta a pápai kinevezést.⁵⁹

A veszprémi püspökség ügye azonban még mindig nem oldódott meg. 1346. március 30-án VI. Kelemen azt kéri Lajostól, hogy Galhardust engedje belépni a veszprémi püspökség birtokába, Margit királynétól pedig azt, hogy támogassa azt.⁶⁰ Időközben újabb választott püspök jelenik meg a szóban forgó székhelyen Garai János⁶¹ személyében, aki 1346. március 24-én bocsát ki először oklevelet választott veszprémi püspökként, tehát legkésőbb ez év elején belépett a püspökség birtokaiba.⁶² Az uralkodó újabb jelöltje, a csak kisebb egyházi rendekkel felvértezett pécsi kisprépost⁶³ apja,

⁵⁹ Anjou-okl. XXX. 110. szám – VMH 706–707. Neszmélyit királyi kápolnaispáni és titkos kancellári minőségében utoljára 1346 áprilisában találjuk (l. Anjou. okl. XXX. 300. szám – DL 98 552.). 1346 májusában a király kápolnaispánja és titkos kancellárja már Garai János választott veszprémi püspök (l. Anjou-okl. XXX. 402. szám – DL 61 186.). Garai a kápolnaispáni és titkos kancellári teendőket 1348-ig végezte. L. erre *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a középkori Magyarországon. Budapest 1971. 33. Gárdonyi figyelt fel arra, hogy ebben az időszakban nemcsak az az elv érvényesült a gyakorlatban, hogy a veszprémi püspök a királyné kancellárja, hanem mintha a királyi titkos kancellárság lépcsőül szolgált volna a veszprémi püspökséghez, hiszen Zsámboki László, Garai utóda a püspöki hivatalában ugyancsak betöltötte e tisztséget. *Gárdonyi A.*: A magyar királyné udvari kancelláriája i. m. 74. Az effajta méltósághalmozásnak nagy valószínűséggel semmi köze nincs egymáshoz a Gárdonyi által feltételezett módon, de a jelenség további vizsgálatot igényel. A királyi kápolnaispánok névsorát és az emellett betöltött pozícióikat l. *Engel P.*: Archontológia.

⁶⁰ Anjou-okl. XXX. 248–249. számok – DF 291 839.

⁶¹ Életére és pályájára a korábbi szakirodalom összefoglalásával l. *Árvaai Tünde*: A Dorozsma nembeli Garai család felemelkedése (1269–1359). In: *Specimina Operum Iuvenum 1. Szemelvények a PTE BKK 2011-es Országos Tudományos Diákköri Konferencián díjazott hallgatóinak pályaműveiből*. Szerk. Böhm Gábor és Fedeles Tamás. Pécs 2013. 127–130.; *Uő.*: A „sohasem volt” szepesi prépost. Garai János veszprémi püspök pályafutása. In: „Köztes Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2012. 33–44. Körmendy Kinga hívta fel a figyelmet arra, hogy Kollányi és utána a szakirodalom egy része tévesen nevezi Garait Jakabfalvynak (Körmendy Kinga: *Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Fügedi Erik. Budapest 1986. 343. 56. jegyz.)

⁶² A 14. században az uralkodó által kinevezett főpapok *episcopus electiként* a pápai megerősítést és a püspökké szentelést megelőzően átvették az egyházmegye kormányzatát (*Fedeles T.*: *Külföldiek a késő középkori Magyar Egyházban* i. m. 28.).

⁶³ Garai a püspökvárban lévő, 1543-ig létező Keresztelő Szt. Jánosról elnevezett társaskáptalan prépostja volt. Ebbéli tisztségéből fakadóan a székeskáptalan kanonoki testületében is javadalommal rendelkezett, annak kispréposti javadalmát élvezte. A kispréposti címet Garai Jánost követően Neszmélyi Miklós unokaöccse,

Garai Pál⁶⁴ királynéi tárnokmester révén Erzsébet királyné és fia szűkebb környezetéhez tartozhatott, de gyorsan felívelő karrierjét⁶⁵ Telegdi Csanád⁶⁶ esztergomi érsek is segíthette.⁶⁷ VI. Kelemen a nála 1346 júniusában követként megforduló Garai Jánosról maga is elismerően nyilatkozott,⁶⁸ és hangot adott annak, hogy a király szerfelett megbízik benne.⁶⁹ Nem sokkal később, július 19-én választott veszprémi püspökségében a király tetszésére

Zagani János nyerte el 1353-ban. *Timár György*: Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. In: Baranyai Helytörténetírás 1981. Pécs 1982. 39.; *F. Romhányi Beatrix*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus. Budapest 2000. 50.; Fedeles T.: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele i. m. 40–41., 48., 57.; Fedeles Tamás: Pécsi székeskáptalan. In: MKL X. 786–792.; *Kosztai László – Fedeles Tamás*: A pécsi kispópostság. A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs 2009. 232–233.

⁶⁴ Személyére l. *Árvai T.*: A Dorozsma nembeli Garai család i. m. 125–127.

⁶⁵ Neve a forrásokban 1344-ben bukkan fel, ekkor pécsi kispópost, s már kánonjogi licenciátussal rendelkezik. 1346-ban kezdi méltóságait halmozni, ekkor lesz veszprémi püspök, királynéi kancellár, valamint királyi kápolnaispán és titkos kancellár. Esztergomi kanonokságáról ugyancsak 1346-tól vannak adataink. Püspökké szentelése után még két évig megtarthatta egyéb egyházi tisztségeit is, de később le kellett mondania róluk. Világi pályafutása ugyancsak 1346-tól kezdődően tárul elénk. Gyakran jár külföldi követségben, részt vesz a nápolyi hadjáratokban, illetve annak előkészítésében és lezárásában. Megszerzett pozícióját hamarosan kihasználja, elsősorban rokonait, de másokat is patronál. *Mályusz E.*: Egyházi társadalom i. m. 167–169.; *Körmendy K.*: Literátusok, magiszterek i. m. 186–187.; *Bellér Béla*: Magyarok Nápolyban. Budapest 1986. 63–64.; *Kristó Gyula*: Az Anjou-kor háborúi. Budapest 1988. 109–110.; *Veszprémy László*: Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratái. Budapest 2008. 164.; *Árvai T.*: A „sohasem volt” szepesi prépost i. m. 41–43.

⁶⁶ Életpályájára l. *Szende László*: Telegdi Csanád. In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Budapest 2003. 161–171.

⁶⁷ Garai János és az érsek közvetlen kapcsolatára nincs adatunk, de Telegdi unokaöccse, Vásári István, a későbbi esztergomi érsek, akinek előmenetelében nagybátyjának is szerepe volt, 1344 elején Garainak, mint igen kedves barátjának gyóntatói kegyelmet kért a pápánál (Anjou-okl. XXVIII. 164. szám – Reg. Suppl. I/2. 64.). Vásári Istvánra l. Hegedűs András: Vásári IV. Miklós. In: Esztergomi érsekek i. m. 171–175.

⁶⁸ Garai a pápát avignoni követsége idején valószínűleg nem elsősorban személyes varázásával, hanem jó diplomáciai érzékével nyerte meg. 1346-ban bizalmasnak tűnő információkat árult el VI. Kelemennek arról, hogy a magyar király a következő év elejéig nem indít hadat a Nápolyi Királyságba.

⁶⁹ Anjou-okl. XXX. 493. és 713. számok – DF 291 849., DF 291 856.

mege erősíti, miután Galhardust a brindisi érseki székkal kárpótolta,⁷⁰ de felszentelése csak jóval később, 1351 második felében történt meg.⁷¹

Garai abban az időszakban töltötte be ezt a posztot, amikor a gyakorlatban ténylegesen érvényesült az az elv, hogy a veszprémi püspök egyben a királyné kancellárja is.⁷² Első alkalommal ebbéli tisztségét a veszprémi káptalan 1346. október 9-én kibocsátott két privilégiuma,⁷³ illetőleg egy nappal később kelt saját oklevele⁷⁴ jelzi. Margit koronázására ekkorra már sor került, így felmerül a kérdés, hogy melyik királynénak: Lajos feleségének vagy anyjának volt ő a kancellárja, esetleg előbb Margité, később Erzsébeté volt-e. 1349. augusztus 22-ről Erzsébet királynénak két olyan privilégiuma is ránk maradt, amely Garai János királynéi kancellár keze által kelt.⁷⁵ A veszprémi püspök a későbbiekben folyamatosan az anyakirályné kancellárjaként nevezi meg magát, 1349 augusztusának végétől tehát kétségtelenül az ő aulájához köthető.⁷⁶ Ez az időpont azonban olyannyira közel esik Margit pontosan meg nem határozható elhalálozási idejéhez,⁷⁷ hogy további kétségeket hagy. A bizonytalanságot Erzsébet királyné 1347. május 27-én kelt oklevele látszik eloszlatni, amelynek János választott veszprémi püspök, királynéi kancellár, a kánonjog licenciátusa, a király kápolnaispánja és titkos kancellárja a kiállítója.⁷⁸ Garai tehát vitathatatlanul az idősebb királyné udvari írószervének vezetője volt mindvégig. Ez a tény egyrészt ismételten aláhúzza az anyakirályné már eddig is jól ismert központi sze-

⁷⁰ Anjou-okl. XXX. 538. szám – DF 292 731.

⁷¹ *Árvai T.*: A Dorozsma nembeli Garai család i. m. 128.; *Uő*: A „sohasem volt” szepesi prépost i. m. 39. VI. Kelemen 1351. máj. 30-án ad engedélyt Garai püspökké szentelésére (VMH I. 1215. szám).

⁷² Veszprémi püspök látta el a királynéi kancellárságot 1246., 1248–1261., 1263–1269., 1277., 1284–1285. 1289-től Benedek veszprémi püspök kisebb megszakításokkal három egymást követő királyné kancellárja volt. 1312–1322. [?] István veszprémi püspök, 1323–1334. Henrik veszprémi püspök, 1334–1344. Mieszko veszprémi püspök. L. *Fejérpataky L.*: A királyi kancellária az Árpádok korában. Budapest 1885. 50–53.; *Zsoldos A.*: Az Árpádok és asszonyaik i. m. 24., 25.; Az Anjou-kori adatokra vonatkozóan *Gárdonyi A.*: A magyar királyné udvari kancelláriája i. m., különösen 67. Garait megelőzően, 1345-ben Neszmélyi Miklós viselte ezt a méltóságot.

⁷³ Anjou-okl. XXX. 734–735. szám – DF 266 745., DL 228.

⁷⁴ Anjou-okl. XXX. 736. szám – DF 256 541.

⁷⁵ Anjou-okl. XXXIII. 625–626. számok – DL 4072., DL 4071.

⁷⁶ *Gárdonyi A.*: A magyar királyné udvari kancelláriája i. m. 74., a források megjelölésével együtt.

⁷⁷ Margit 1349. július eleje–okt. 7. előtt hunyt el. L. a 13. számú jegyzetet.

⁷⁸ Anjou-okl. XXXI. 479. szám – DL 1107.

repét,⁷⁹ mivel a rendelkezésünkre álló Árpád-kori adatok alapján az özvegy királyné kancellárja vagy egy alacsonyabb méltóságot betöltő egyházi személy lett, vagy követte megözvegyült munkaadóját elvonultságában,⁸⁰ másrészt egyértelművé teszi, hogy Luxemburgi Margit kancellárja nem azonosítható – hiszen a két királyné kancellárja értelemszerűen nem lehetett ugyanaz a személy –, és esetében nem vizsgálható a királynéi kancellária működése sem.⁸¹

Miután veszprémi püspök 1345 második felében nem volt, a koronázásnak pedig az 1345. szeptember 29-ét követő napokban kellett zajlania,⁸² a királynét minden bizonnyal az akkori esztergomi érsek, Telegdi Csanád

⁷⁹ Összefoglalóan a korábbi irodalom ismertetésével l. erre *Szende László*: *Piast Erzsébet és udvara (1320–1380)*. PhD-disszertáció. Budapest 2007. 9–11., 111–127.

⁸⁰ *Fejérpataky L.*: A királyi kancellária i. m. passim, a királynéi kancelláriára vonatkozóan különösen 49–55.

⁸¹ A királyné belpolitikájáról egyáltalán nem, külpolitikájáról csak általánoságban lehet nyilatkozni, mivel Margittól sajnálatos módon nem maradt ránk oklevél. Neve a Lajossal történt eljegyzéséről szóló megállapodásokon felül csak a külföld levelezésében bukkan fel. VI. Kelemen a segítségét és a támogatását kérte Galhardus veszprémi püspökké tétele (Anjou-okl. XXX. 249. szám – DF 291 839.), valamint a nápolyi királyság és a fogoly hercegek szabadon bocsátása ügyében (Anjou-okl. XXXII. 112., 781., 794. számok – DF 291 887., DF 291 902., VMH 766–767.; Anjou-okl. XXXIII. 99. – DF 291 907.). A pápa nemcsak levelezett Margittal, hanem követet is küldött hozzá rokona, Guido kardinális személyében befolyásának megszerzése érdekében (Anjou-okl. XXXII. 794., 885. számok – VMH 1157. szám, DF 291 903.; Anjou-okl. XXXIII. 46. szám – DF 291 905.), noha Margit anyósa befolyása mellett és nyilván gyermekkorának köszönhetően is meglehetősen csekély, gyakorlatilag formális szerepet töltött be a diplomáciában. 1348 tavaszán Velence úgy hitte – bizonyára voltak erre utaló értesülései –, hogy a fiatal királyné Szlavónián keresztül, tengeri úton esetleg Apuliába utazik (Anjou-okl. XXXII. 92. szám – Dipl. Eml. II. 251. szám). A következő év július 2–5. között a városállam a király és anyja mellett még hozzá irányította követeit (Anjou-okl. XXXIII. 495. szám – Dipl. Eml. II. 289. szám), végül október 7-én arról értesítette Perugiát, hogy a királyné, I. Lajos felesége nemrég elhunyt (Anjou-okl. XXXII. 753. szám – Dipl. Eml. II. 299. szám).

⁸² Érdekes, hogy Antonio Bonfini azt állítja I. Mátyás magyar király felesége, Beatrix koronázási ünnepe kapcsán, hogy az megelőzte az esküvőt: „A király a főurak és nemesek egész sokaságával Székesfehérvárra ment, hogy ott fogadja először a királynét, és mint illik, mielőtt a házasságot megkötik, szabályszerűen megkoronázzák őt, a lakodalmi ünnepség és a nászéjszaka pedig Budán legyen. [...] Az üdvösség ezernégyszáz fölötti hetvenhatodik esztendejében, december idusán, a koronázás megtörténtével a király bekísérte Budára [Beatrixet] ...” Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Fordította és az utószót írta: Kulcsár Péter. Budapest 1995. (a továbbiakban: Bonfini) 160. Ugyanezt mondja I. Lajos király anyja, Erzsébet királyné 1320. évi koronázásáról Dlugoss is (Dlugoss i. m. 113.).

kente fel és koronázta meg.⁸³ Bizonyos értelemben ide kapcsolható az esztergomi székeskáptalan 1397. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvének feljegyzése,⁸⁴ amely szerint az esztergomi érsek a székesegyház alapítása óta ellátja a király és a királyné koronázását és felkenését.⁸⁵ A kanonokok vallomása részben magyarázható azzal, hogy Demeter esztergomi érsek nem sokkal korábban, 1382. szeptember 17-én királynővé, azaz uralkodóvá avatta I. Lajos leányát, Máriát,⁸⁶ és természetesen nem zárható ki a torzítás szándéka sem,⁸⁷ de a derék egyháziak emlékezete ennél hosszabb időre is visszanyúlhatott.

A ceremónia helyszíne teljes bizonyossággal nem határolható be, ezzel kapcsolatban csak feltételezésekkel élhetünk. Egy 1283-ból származó oklevél szerint ugyanis a veszprémi Szent Mihály-egyházban szokták Magyarország királynéit megkoronázni,⁸⁸ ami a 13. század második felére vonatkozóan talán igaz is lehetett, mivel ebben az időben a királyné felkenését és koronázását a veszprémi püspök végezte még akkor is, ha az országnak megerősített érseke volt.⁸⁹ Így a helyszín könnyen köthető lenne Veszprémhez, mégsem zárható ki azonban az, hogy ez esetben egy minden alapot nélkülöző szájhagyománnyal állunk szemben, hiszen biztosan tudható, hogy a Mohács előtti évszázadban a király és a királyné szokásos koronázási

⁸³ Telegdi mozgása – legalábbis ami megismerhető belőle – a királyénak felel meg ebben az időben. Ő is tartózkodott szeptember-október hónapban Visegrádon: a Komárom megyei Hetény birtok ügyében per folyt Pál országbíró előtt e városban, amelyben a bírótársak között jelenlévő érsek szeptember 7-én ellentmondott. Oklevelei bemutatására szeptember 22-ét jelölték ki számára, ekkor azonban János nevű notarius és képviselője az érsek súlyos betegségére hivatkozta ennek elnapolását kérte, majd az újonnan megjelölt időpontban, október 7-én Csanád meg is jelent személyesen. (Ajou-okl. XXIX. 637. szám, DF 248 154.; Anjou-okl. XXIX. 828. szám, DF 248 151.). Október 18-án (Anjou-okl. XXIX. 733. szám, DF 248 152.), valamint nov. 8–19. között Telegdi a királlyal egyetemben Visegrádon tartózkodik (Anjou-okl. XXIX. 828. szám; DF 248 151.), majd hozzá hasonlóan Pozsonyban keltez dec. 8-án (Anjou-okl. XXIX. 872. szám, DF 238 712.).

⁸⁴ *Visitatio capituli e. m. Strigoniensis anno 1397.* Közli: Kollányi Ferencz. Budapest 1901. (a továbbiakban: *Visitatio capituli Strigoniensis*).

⁸⁵ *Item habuit et habet a fundatione ecclesiae ipsius ministerium coronandi et inungendi regem et reginam, ipsosque dum Deo volente decesserint de hac vita, ecclesiasticae tradere sepulturae.* Uo. 11.

⁸⁶ *Solymosi L.*: Az esztergomi érsek koronázó joga i. m. 7.

⁸⁷ A kanonokok vallomása szerint az érsek betölti a királyi és a királynéi kancellár tisztségét is (l. *Visitatio capituli Strigoniensis* 12.), ami nem felel meg a valóságnak.

⁸⁸ DF 200 706. *ecclesia Beati Mychaelis archangeli de Wesprimio, in qua consueverunt regine regni Hungarie coronari.*

⁸⁹ *Zsoldos A.*: Az Árpádok és asszonyaik i. m. 22–24.

helye egyaránt Fehérvár volt.⁹⁰ Hiteles források támasztják alá ugyanezen város szerepét ezekből az évtizedekből olyan esetekre vonatkozóan is, amikor a püspök egyedül végezte a szertartást. 1438. január 1-jén Rozgonyi Simon veszprémi püspök Zsigmond leányát, Erzsébetet a férjével, Habsburg Alberttel egy időben koronázta meg Székesfehérvárott.⁹¹ A ceremónia itt történt például 1476-ban, amikor a külföldre szökött Beckensloer János érsek távollétében Vetési Albert veszprémi püspök végezte el a felkenést és a koronázást.⁹² Nem tekinthető egzakt érvelésnek, mégis megjegyzésre érdemes az a közkeletű felfogás, mely – a veszprémi püspök királyné-koronázási jogának hagyományától függetlenül – úgy tartja, hogy a királyné felavatásának helyszíne már a korai évszázadokban is Székesfehérváron lehetett, akkor is, ha azt teljes egészében a veszprémi püspök hajtotta végre.⁹³

Az I. Lajos király 1345. évi itineráriumában be nem tölthető szeptember végi, október eleji rövid, illetőleg október első harmada és november eleje közötti hosszabb üres szakasz nyitva hagyja a lehetőséget mindkét város irányában, a koronázásra mégis inkább Fehérváron keríthettek sort. Választásunkat sajnálatos módon csupán logikai érvekkel lehet alátámasztani. Számos adatunk megkérdőjelezhetetlenül igazolja – noha csak a korszak végéről – Fehérvár királyné-koronázó város jellegét, amivel szemben egyetlen 13. század végi oklevél áll, ám állításának valóságalapja nem bizonyítható. Az Anjou-kor szokásaiba betekintést nyújthat Johannes Długoss fentebb idézett feljegyzése I. Károly király és Piast Erzsébet házasságkötéséről, illetve a királyné koronázásáról. Eszerint a jegyespár esküvőjét 1320. július 6-án tartották meg, amit a szokásoknak megfelelően megelőzőtt Erzsébet királynévá koronázása Székesfehérvárott.⁹⁴ A lengyelországi törté-

⁹⁰ Az utolsó Székesfehérváron tartott koronázás Izabella királynée, Szapolyai János feleségéé volt 1539. március 2-án. A város ezután korábbi koronázó helyszín-szerepét többé már nem nyerte vissza. *Pálffy G.*: A magyar királynék koronázása i. m. 7–11.

⁹¹ *Kertész Balázs*: Albert királyról és Szent Kálmán magyarországi tiszteletéről. Magyar vonatkozások egy müncheni és egy melki kódexben. *Magyar Könyvszemle* 127. (2011) 448., 451. Erzsébet koronázásának körülményeire vonatkozó korábbi irodalmával. L. még *Solymosi L.*: Az esztergomi érsek koronázó joga i. m. 13.

⁹² Bonfini; *Solymosi L.*: Az esztergomi érsek koronázó joga i. m. 12. Bonfini munkájára l. *Kulcsár Péter*: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Budapest 1973.

⁹³ *Rainer Pál*: Magyarország királynői az Árpád-korban. In: Gizella és kora. Felolvasóülések az Árpád-korból 1. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 4.) Szerk. V. Fodor Zsuzsa. Veszprém 1993. 39.

⁹⁴ „*virgo predicta Elizabeth a baronibus et proceribus Polonie cum sufficienti dote et regali apparatu Budam deducta Karolo Hungarie regi die dominico in octava Sanctorum Petri et Pauli copulatur, quam celeratis et more nuptiis procurat coronari in Alba Regali in Hungarie reginam*” *Johannes Długossius: Annales seu croni-*

netíró elbeszélése meglehetősen hasonlít Antonio Bonfini I. Mátyás király és Beatrix királyné házasságáról, illetőleg Beatrix királyné avatásáról szóló leírásához, a vizsgált eseményekhez képest időben jóval később elkészült munka értesülései nyugodhatnak analógián is, ráadásul a szerző művét több ponton érte már kritika hitelességét illetően.⁹⁵ Állítását Székesfehérvár szerepével kapcsolatban viszont alapvetően nem lehet megkérdőjelezni.

Margit koronázásának egyéb körülményei, amelyek más királynék esetében is kérdéseket vetnek fel, források hiányában homályban maradnak. Ide tartozik a királyné avatásakor használt korona dolga. A legújabb eredmények szerint a királyné avatás szertartása eredetileg csak a felkenést (*unctio*) foglalta magában, a korona felhelyezésének (*impositio coronae*) gyakorlata csak később, mindenesetre valamikor a 13. század előtt alakult ki.⁹⁶ Egyes szerzők véleménye szerint a középkorban az uralkodó feleségének koronázásánál is a királyavató koronát használták,⁹⁷ mások szerint nem,⁹⁸ de kérdéses, hogy volt-e – legalábbis egy időben – kifejezetten királynéavató korona,⁹⁹ esetleg a szertartás során időnként más-más

cae incliti regni Poloniae IX. [1300–1370]. Textum recensuit et moderavit Danuta Turrowska. Commentarium confecit Christina Pieradzka. Varsaviae, 1978. (a továbbiakban: Długoss) 113. Długoss előbbi mondatát általában úgy értelmezik, hogy az esküvőre Budán került sor, noha ez nem fogalmazódik meg egyértelműen a szövegben. A leánykérés és a menyegző különböző forrásokban megadott időpontjai nehezen hozhatók összhangba, az mindenesetre igazolható, hogy I. Károly 1320 júliusában – amikor rezidenciáját még Temesváron tartotta és nem Visegrádon – Budán tartózkodott, így a lakodalom valóban lehetett itt. *Kristó Gy.*: Károly Róbert családja i. m. 15., 22.; *Szendé L.*: Piast Erzsébet i. m. 58.; *Kádár Tamás*: Megjegyzések, észrevételek I. Károly (Róbert) magyar király házassági és egyéb családi kapcsolatai kérdéséhez. *Turul* 82. (2009: 1. sz.) 14–17.; *Spekner E.*: A budai királyi székhely története i. m. 98–99.

⁹⁵ Długosz munkájára l. *Bottló Béla*: Długosz János Historia Polonicája mint magyar történeti forrás 1385–1418. Budapest 1932.

⁹⁶ Zsoldos A.: Az Árpádok és asszonyaik i. m. 18.

⁹⁷ *Kollányi F.*: A veszprémi püspök királyné-koronázási joga i. m. 90.; *Papp Imre*: A királynői hatalom az Árpádok korában. In: A [pozsony-]szentgyörgyi róm. Kath. főgimnázium értesítője. Összeállította: Klacskó István. Pozsony 1914. 9–11.; Kifejezetten ennek igazolása érdekében íródott *Földváry M.*: Értekezés a magyar királynék koronázások kezdetéről i. m.

⁹⁸ Zsoldos A.: Az Árpádok és asszonyaik i. m. 22–23.

⁹⁹ Ezt erősítené egyrészt az, hogy több 13. század végéről származó forrás említ királynéi koronát (*reginale dyadema*) – az erre vonatkozó adatokat Zsoldos A.: Az Árpádok és asszonyaik i. m. 22. 53. jegyz. gyűjtötte egybe, másrészt a Jagelló Anna 1527. évi koronázásakor szemtanúként jelenlévő Caspar Ursinus Velius feljegyzése, amely szerint „...Anna fejére is ráhelyezték a koronát. Nem azt a Szent koronát, amellyel régi szokás szerint a királyokat koronázzák, hanem egy nem annyira régi, ám pompás és jókora, igen nagy értékű gyöngyökkel díszített másik koronát.” *Caspar*

fejét alkalmaztak-e, miként ez az újkorban már feltételezhető.¹⁰⁰ Annak, hogy a középkorban avatáshoz használt királynéi koronáról újabb forrás kerül elő, igen kicsi a valószínűsége, így ezzel kapcsolatban közelebbit mondani feltehetően a későbbiekben sem tudunk majd.

A Bartoniek Emma munkássága előtt keletkezett történeti irodalom már felvetette, hogy a leendő királynénak kellett-e minden esetben koronázási esküt tennie vagy sem.¹⁰¹ Mivel ennek nyoma ritka kivételtől eltekintve nincs,¹⁰² úgy tűnik, az uralkodó feleségét erre csak alkalmanként kötelezték, vagyis eskütételére csak valamely nyomós okból kerülhetett sor.¹⁰³ Luxemburgi Margit esetében ilyen indokot felhozni nem lehet, így nagy valószínűséggel az ő avatási szertartásának sem képezte a részét esküvés, tehát felavatásakor koronázási eskü nem hangozhatott el.

A fentebb vizsgált körülmények egy része, úgymint a koronázó személye, a koronázás helyszíne, illetőleg a királyné felavatásakor használt korona kérdése lényegében azt a problémakört érintik, hogy létezett-e olyan, a királyné-koronázást érvényesnek nyilvánító kritériumrendszer, amilyen a királyoknál a 13. század második felére már kialakult és rögzült, vagy koronázásuknak csupán a hagyománya alakult ki. Királynéinkat a koronázás aktusa semmiféle kormányzati szereppel nem ruházta fel, ezért felavatásuk a királyokénál sokkal jelentéktelenebb, megtörténtét valamilyen oknál fogva mégis szükségesnek tekintették. Kétségtelen az is, hogy a ceremónia során meghatározott eljárást alkalmaztak, amit nemcsak az

Ursinus Velius: Tíz könyv a magyar háborúról. Fordította és a jegyzeteket írta Szebelédi Zsolt. Máriabesnyő, 2013. 34–35.

¹⁰⁰ Zsoldos Attila mindezzel kapcsolatban a következőképpen fogalmazott: „Az a tény, hogy Gizella koronáját a veszprémi egyház kincsei között őrizték, továbbá az, hogy [II.] András – vélhetően eleve a későbbi érékesítés szándékával – magával vitte, egyértelműen arra látszik utalni, hogy azt már nem használták. Okunk van tehát azt hinni, hogy *minden királynénak megvolt a maga koronája*, alkalmassint több is. Gizella koronájának története arra bizonyosság, hogy a királynék koronázásának rendjéből hiányzott azon előírás, mely egy meghatározott fejék használatát követelte volna meg a királynéi koronázás alkalmával, mint történt az a királyok esetében.” Zsoldos Attila: A Szent Korona árnyékában. Királyné és korona. *História* 23. (2001.: 9–10. sz.) 58. Az újkorban használt királynéavató koronákkal kapcsolatban l. Pálffy G.: A magyar királynék koronázása i. m. 16–19.

¹⁰¹ *Földváry M.*: Értekezés a magyar királynék koronázások kezdetéről i. m. 19–20.; *Papp I.*: A királynői hatalom i. m. 10–11.

¹⁰² *Bartoniek Emma*: A koronázási eskü fejlődése 1526-ig. *Századok* 51. (1917.) 11. A magyar királyok koronázásakor tett esküjére l. még *Uő*: A magyar királykoronázások története i. m. 45–54. és *Fügedi Erik*: A magyar király koronázásának rendje a középkorban. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Székely György. Budapest 1984. 255–273.

¹⁰³ Zsoldos A.: Az Árpádok és asszonyaik i. m. 23.

egyházi szertartási ordo szabályai szabtak meg, hanem az azt kiegészítő világi gyakorlat is. Mivel egyetlen kútfő sem utal arra, hogy valamely királyné koronázásának érvényességét bármely okból kétségbe vonták volna, és a királynévá avatás sem a korszakban, sem később nem függött össze a legitimitás kérdésével, a királynévá koronázásnak olyan kritériumrendszerre, amilyennel a királykoronázások esetében számolhatunk, nem alakult ki. Ugyanakkor bizonyos szokások, hagyományok, és jogigények a királynéavatás körülményeit is befolyásolták. Források alapján arra lehet következtetni, hogy a királyné esetében ugyanúgy a koronázás meghatározó elemei közé tartozhatott a szokásos koronázási helyszín, a felavatást végző személy vagy személyek jól körülhatárolt köre, illetve a koronázáshoz használt fejék. Az ékszerhasználat ügyében nem lehet semmi biztosat mondani, így lehet, hogy az alapvetőnek tekintett feltételekhez nem is tartozott hozzá, mindenesetre a praxis másik két eleme – amennyiben elfogadjuk, hogy Erzsébet királyné és Margit koronázása is Székesfehérváron történt – legkésőbb a 14. század elejére állandóvá vált.

A MAGYAR AACHEN ELSŐ ÉVSZÁZADA: A SZÉKESFEHÉRVÁRI PRÉPOSTSÁG TÖRTÉNETE AZ ÁRPÁD-KORBAN

A korán elhunyt Koszta László professzor a középkori magyar egyház minden fontosabb intézménytípusát, így a társaskáptalanokat is kutatta. Mintaszerű feldolgozásban tárgyalta több írásában is a pozsegi prépostság történetét,¹ amely az általa oly nagy gonddal és szeretettel vizsgált középkori pécsi egyházmegye területén feküdt. Jelen írásommal, amely a legfontosabb hazai királyi prépostság korai történetét mutatja be, eltávozott pályatársamnak az emléke, valamint a társaskáptalanok terén is méltó munkássága előtt kívánok tisztelegni.

A székesfehérvári prépostságot Szent István király (1000–1038) alapította igazán pontosan meg nem határozható évkörben, de bizonyosan 1031 előtt, a Karolingok és a Szász (Liudolfing)-dinasztia északnyugat-németországi aacheni palotakápolnájának mintájára, Szűz Máriát választva védőszentül. Az egyház és a 11. század közepére felépülő bazilika bizonyos értelemben az Árpád-házi királyok saját egyháza és az ország szakrális központja lett, István király és más, 12. századi uralkodóink temetkezőhelye, a koronázási jelvények őrzőhelye, valamint a királykoronázások színhelye.² Királyi kápolna mivolta vezetett ahhoz, hogy egyházi kiváltságait már a 11–12. század fordulóján született Hartvik-féle Szent István-legenda rögzítette (jóllehet itt a későbbi betoldás gyanúja is alapos okkal felmerülhet), az alábbi szavakkal: „Ezt az említett, felettébb szépséges templomot a király saját kápolnájának tekintette, s olyan szabadságot adományozott neki, hogy fölötte egyik püspök se gyakorolhasson semmiféle hatalmat. Hogy az itt élő testvérek [ti. kanonokok – Th. G.] mindamellett ne távolodjanak el a regula rendszabályaitól, ha másutt nem is, az érseki egyetemes zsinaton ők is kötelesek voltak megjelenni, hogy az egyház dogmájának tanításában elmerüljenek. A bűnbocsánat és krizmaszentelés [ti. a püspök által használt liturgikus kenet szentelése – Th. G.] napján pedig bármelyik püspököt bízta meg az ott jelen levő király, vagy küldte oda távolléte esetén, az a bűnösöket e helyt feloldozhatta és a krizmát megszentelhette. Ha pedig a

¹ Koszta László: A pozsegi káptalan tagjai a XIV. század közepéig. *Aetas* 6:3. (1991) 40–58.; *Uő*: A pozsegi káptalan. In: A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedele Tamás, Sarbak Gábor, Sümegi József. (A Pécsi Egyházmegye története I.) Pécs 2009. 235–246.

² Minderről bővebben l. Thoroczkay Gábor: A székesfehérvári prépostság és bazilika korai története. *Egyháztörténeti Szemle* 16:3. (2015) 3–25.

király történetesen épp ott tartózkodott a szentmise ünneplésének idején, csakis az a püspök végezhetette a szertartást, akit a király a testvérek és a prépost egyetértésével erre felszólított. A király távollétében viszont a prépost és a testvérek beleegyezése nélkül egyik püspök sem formálhatott jogot magának arra, hogy misét mondjon, vagy püspöki feladatainak bármelyikét ellássa. Ezenfelül ugyanezen egyház népének olyan szabadságot juttatott, hogy semmiféle tizedet ne tartozzanak adni egyik püspöknek sem, csakis a prépost meg a testvérek számára végezzenek szolgálatokat az ő rendelkezése szerint.”³

Ezt követően III. Sándor (1159–1181) és különösen III. Kelemen (1187–1191) idejében a prépostság külön jogait már a pápaság is meghatározta, és Magyarországon – egyedül a pannonhalmi apátsághoz hasonlóan – közvetlen alárendeltségébe, „Szent Péter védelmébe” vette, ún. teljes paszszív exemptióban részesítette. A pápaságnak való alávetettséget a középkor nagy pápája, III. Ince (1198–1216) is megerősítette 1202-ben, bizonyára nem függetlenül a kor egyházjogi polémiáitól (Imre király [1196–1204] és az esztergomi érsek vitája, Esztergom és Kalocsa érsekének éleződő kapcsolata, a magyarországi királyi prépostságok függőségi viszonyainak vitatása stb.).⁴ Sándor és Kelemen pápák kiváltságait a következőképpen rögzítette – kivonatosan – egy 1426-ban kelt szentszéki dokumentum: „Azokat a tizedeket is, amelyekről ismeretes volt, hogy az egyház akkor már negyven éve háborítatlanul birtokolt, ugyanazon prépostnak, kanonokoknak és egyháznak megerősítette [ti. III. Sándor nyomában III. Kelemen – Th. G.]. Továbbá apostoli tekintélyből elrendelte, hogy senkinek se legyen szabad – a római pápa vagy oldalától küldött követe kivételével – ugyanezen egyház prépostját vagy kanonokait felfüggeszteni, egyházi tilalom vagy kiközösítés alá vonni. Azonkívül nem szabad bármely érseknek vagy püspöknek a nevezett egyházban ünnepi misét mondania, csak ha emiatt a király vagy ugyanezen egyház prépostja meghívja. Ugyanígy nincs joguk ezt a prépostot és a kanonokokat különleges zsinatra meghívni. Ezenfelül ez a prépost és a kanonokok a krizma, a szent olaj, az oltárok vagy bazilikák felszentelését és a szent rendre készülő klerikusok felszentelését bármely olyan püspöktől kérhetik, aki bírja az apostoli szék kegyét és közösségben van azzal, és aki olyan, hogy ezt az apostoli tekintély által felkérve megadhatja. És különösen is megengedte, hogy amikor általános egyházi tilalom lenne az országban, ugyanezen prépostnak és a kanonokoknak legyen szabad zárt

³ *Scriptores rerum Hungaricarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II.* Budapest 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) I. 418., Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999. (a továbbiakban: ÁKÍF) 329.

⁴ *Karácsonyi János*: Hol bővítették ki a Hartvik-legendát először és másodszor? *Századok* 35. (1901) 991–1008. (1002–1004.).

ajtók mögött, kizárván a kiközösítetteket és az egyházi tilalom alá helyezetteket, harangzúgás nélkül, csendes hangon istentiszteletet tartaniuk.”⁵ Bár korábban felmerült, hogy a kezdeti (esztergomi) érseknek való alárendeltség bizánci egyházi háttérből fakadt, a modern kutatások kimutatták: a prépostság kiváltságolása, illetve annak szakaszai teljességgel a latin-római egyházban találják meg mintáit, eredetét.⁶

A 11–12. századi magyar történelemre vonatkozóan kevés írott forrás maradt fenn, és mivel a fehérvári királyi és egyházi levéltár is elpusztult a török időkben, ez a fehérvári prépostság történetének feltárását is megnehezíti. A fehérvári Szűz Mária-egyházhoz rendelt papi testület kifarított káptalanként először 1184-ben tűnik elénk. Ekkor méltóságviselő kanonokok is szerepelnek egy oklevélben, amely éneklő-, őr- és dékánkanonokot is említ. Itt egyéb, a káptalanhoz tartozó egyháziakról: áldozópapról, szerpapról és alszerpapról is olvashatunk.⁷ Az azonban bizonyos, hogy a káptalan szerkezete már korábban kialakult. A prépostság első vezetőjét Szent István korában említik, már amennyiben hitelt adhatunk a végleges formáját a 14. században elnyerő, de korai szövegeket is felhasználó nagyobbik Szent Gellért-legendának. Elbeszélése szerint 1018 táján, Szent Gellért Magyarországra érkezésekor Konrád volt a még fel nem szentelt, frissen alapított bazilika prépostja.⁸ A káptalan fejét a 12. század közepén létrejött Szent Imre-legenda 1083-ról írva viszont még csak az egyház igazgatójaként (*rector*

⁵ A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. I–IV. Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano. Budapest 1896–1907. (a továbbiakban MREV) I. 2–3.; Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről. Szerk.: Thoroczkay Gábor. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 28.) Szeged 2018. 181–183.

⁶ A prépostság kiváltságainak, jogi helyzetének jelentős szakirodalma van, l. pl. a bizánci előkép emlegetésével: Mezey László: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. *Székesfehérvár Évszázadai* 2. (1972) 21–36. (23–30.); az egyházi jogi és liturgikus kiváltságok együttes tárgyalásával: Érszegi Géza: A székesfehérvári Boldogasszony-egyház kiváltságairól. In: A székesfehérvári Boldogasszony Bazilika történeti jelentősége. Szerk. Farkas Gábor. (Közlemények Székesfehérvár város történetéből III.) Székesfehérvár 1996. 115–142.; a jogi helyzet eredetének, párhuzamainak tisztázásával: Kiss Gergely: A székesfehérvári prépostság egyházi jogi helyzete a középkorban. *Századok* 141. (2007) 271–297.; valamint monografikus feldolgozás részeként: Uő: A királyi egyházak a középkori Magyarországon. (The-saurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 3.) Pécs 2013. 85–86.

⁷ Árpád-kori oklevelek. Főszerk. Györffy György. Budapest 1997. (a továbbiakban: Árpád-kori oklevelek) 90.

⁸ SRH II. 488. ÁKÍF 410.

ecclesie) jelölte meg.⁹ Ő, Fábián, később bácsi érsekként szerepel néhány forrásban.¹⁰ 1083-ban már feltűnik az Szűz Mária-egyház kincstárának őre (*thesauri perpetue Virginis custos*), Merkúr, akinek a Szent Jobb eltulajdonításában volt szerepe.¹¹ Tehát a két legkorábban megjelenő méltóság a papi testület vezetői tiszte, a préposti méltóság és a bazilikában őrzött ereklye és egyéb kincsek őrzőjének, az örkanonoknak a posztja lehetett. A prépostot a király javaslatára a káptalan választhatta, és már a 13. századból vannak adataink arra, hogy a pápa erősítette meg tisztségében, a kanonokokat pedig a prépost nevezte ki.¹² 1241-ben pedig – érdekes módon – az esztergomi érsek engedélyét is említik a prépostválasztásnál, amelyet ekkor Civitellai János pápai követ erősített meg.¹³ 1287-ben – különleges módon – a káptalan megbízásából a rangban második, harmadik és negyedik méltóság, az olvasó-, az éneklő- és az örkanonok választotta meg a prépostot.¹⁴

A második legfontosabb dignitással, az örkanonokkal kapcsolatosan is született pápai állásfoglalás. 1198-ban III. Ince oklevélben biztosította Gotehard prépostsága idején, hogy a káptalan feje nevezhesse ki továbbra is az örkanonokat, akinek a „gondjára és felügyeletére vannak bízva ennek az egyháznak a kegyzserei, kiváltságglevelei, s a királyok koronája is”.¹⁵

A 12. század első évtizedeiből Felicián (1111, 1113),¹⁶ majd Katapán (1138)¹⁷ prépost nevét ismerjük. Az előbbi esztergomi érsek lett (1125–

⁹ SRH II. 459. Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. Szerk. Érszegi Géza. (Millenniumi magyar történelem. Források) Budapest 1999. 61.

¹⁰ *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. (1000–1131). Edendo operi praeiuit Georgius Györffy. Budapest 1992. (a továbbiakban: DHA I.) 265. (tartalmi kivonatát l. még Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. I–II/4. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Budapest 1923–1987. [a továbbiakban: Reg. Arp.] 23. sz.), Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk. Makk Ferenc, Thoroczkay Gábor. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) Szeged 2006. 133–134. (134.).

¹¹ SRH II. 438.; ÁKÍF 341.

¹² A megválasztott prépost pápai megerősítésére l. pl. MREV I. 40., 115. stb.

¹³ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: F.) IV/1. 215–216.

¹⁴ Uo. VII/5. 479.

¹⁵ MREV I. 7. (Újabb kiadását, amely tévesen Katapánt jelöli meg a levél címzettjének, l. *Die Register Innocenz' III.* 1. Hrsg. v. O. Hageneder, A. Haidacher. I. Graz–Köln, 1964. 708.), A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról. Szerk. Katona Tamás. (Bibliotheca Historica) Budapest 1979. (a továbbiakban: A korona kilenc évszázada) 46. Az örkanonokság történetét külön is feldolgozták, l. *Sörös Pongrácz: A székesfehérvári örkanonokság története 1543-ig. Századok* 50. (1916) 565–584.

¹⁶ DHA I. 382–383. (383.) (Reg. Arp. 43. sz.), *Levéltárak – Kincstárak*. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686). Szerk. Blazovich László, Érszegi Géza,

1139), az utóbbi pedig talán az említett Merkúr őrkanonok fia volt. 1156-ban egy kanonok, Barnabás is a szemünk elé kerül.¹⁸ Ő II. Géza király (1141–1162) idejében a királyi kápolna tagjaként az oklevelek fogalmazásáért, kiállításáért felelős nótárius volt, aki gyakran pecsételte is az okleveleket. Előfordul, hogy forrásaink kancellárnak nevezik. 1176-ban Gergely fehérvári prépost András kalocsai érsek (1176–1186) kíséretében Győrben részt vett a salzburgi érsekség ügyében tartott nemzetközi tárgyaláson.¹⁹ Valószínűleg ő volt az, aki a Lukács esztergomi érseket (1158–1181) sokáig háttérbe szorító András kalocsai főpap elmozdításakor elvesztette hivatalát. III. Sándor pápa 1179 táján figyelmeztette III. Béla királyt (1172–1196): „a fehérvári egyházban, ahol királyi széked van, s ahonnan a prépostot kivetted, mindenféle istentiszteletet megtiltunk, s ha tévedéseidet mégsem javítanád ki, akkor a mi kezdeményezésünkre Szent Péter és a magunk kezének súlyát meg fogod érezni”.²⁰ Az ügy folytatásáról azonban nincs hírünk.

A 12. század végén kezdődött a fehérvári préposti méltóság és a kancellári (alkancellári) tisztség hosszu, az Árpád-koron is túlnyúló kapcsolata. Az önálló királyi írószerv III. Béla uralkodása idején vált ki a királyi kápolnából, az udvari papoknak az esztergomi érsek felügyelete alatt működő konventszerű testületéből. Ennek főnöke, az oklevelek kibocsátásáért és pecsételéseért is felelős kápolnaispán addig az esztergomi főpap irányítása alatt működött, azonban a király és Lukács érsek rossz viszonya az 1170-es években akadályozta az oklevelek kiadását. Ezért a király önálló, az érsektől független írószerv, kancellária létrehozását határozta el, amelynek vezetője felelt a továbbiakban a diplomák megpecsételéséért és kibocsátásáért.²¹

Turbuly Éva. Bp.–Szeged 1998. 38–41.; DHA I. 391–396. (396.) (Reg. Arp. 46. sz.). Személyére I. Beke Margit: Felicián. In: Esztergomi érsekek (1001–2003). Szerk.: Beke Margit. Budapest 2003. 45–48.

¹⁷ Szabó Dénes: A dömösi prépostság adománylevele (1138–1329). *Magyar Nyelv* 32. (1936) 56–57., 130–135., 203–206. (205–206.) (Reg. Arp. 63. sz.), Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. Szerk. Lederer Emma. Budapest 1964. 184–193. (193.).

¹⁸ Árpád-kori oklevelek 65–66. (Reg. Arp. 84. sz.).

¹⁹ Catalogus fontium historiae Hungaricae. Coll. Albinus Franciscus Gombos. I–IV. Budapest 1937–1943. II. 1487., III. Béla emlékezete. Vál., ford., jegyz., bev. Kristó Gyula, Makk Ferenc. (Bibliotheca Historica) Budapest 1981. (a továbbiakban: III. Béla emlékezete) 92. [ahol tollhibából albanói prépostként szerepell]

²⁰ Walther Holtzmann: XII. századi pápai levelek kánoni gyűjteményekből. *Századok* 93. (1959) 404–417. (415.); III. Béla emlékezete 95. A király és a fehérvári prépost viszályára I. Makk Ferenc: III. Béla és Bizánc. *Századok* 116. (1982) 33–61. (44.).

²¹ Kubinyi András: Királyi kancellária és udvari kápolna a XII. századi Magyarországon. In: *Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori*

1178-ban Pál fehérvári prépost szerepel kancellárként, illetve nótáriusként, ő később erdélyi püspök lett. Néhányan őt tekintik Anonymusnak, a rejtélyes gestaszerzőnek.²² 1190 és 1198 között pedig Katapán fehérvári prépost a kancellár, ő 1198-ban az egri püspöki méltóságba került.²³ Ez mutatja azt a rendszert, ami valószínűleg a kezdetektől jellemző volt: a fehérvári préposti tisztség viselőit a továbbiakban rendszerint egy egyházmegye élére helyezték. A 13. század első évtizedeiben még Péter prépost volt kancellár (1201–1204), ő győri püspök lett (és az ő személye is komolyan szóba került mint Anonymus, a rejtélyes névtelen gestaíró);²⁴ Róbert, a francia származású prépost 1207 és 1209 között volt kancellár (majd veszprémi püspök, később pedig esztergomi érsek lett).²⁵ Végül Tamás korábbi veszprémi (1210–1212) és szebeni prépost (1212) volt a fehérvári társaskáptalan fejeként (1212–1217) is kancellár, majd ezt követően az egri püspöki és az esztergomi érseki méltóságba került.²⁶ 1226-ban a fehérvári olvasókanonok, Ják

Magyarországon. (METEM-könyvek 22.) Budapest 1999. 7–67. (Első megjelenése: *Levéltári Közlemények* 46. [1975] 59–121.).

²² Pál prépost, kancellár (1178) később erdélyi püspök (1181), majd kalocsai érsek (1188) lett. Személyére l. *Temesváry János*: Erdély középkori püspökei. Cluj-Kolozsvár, 1922. 10–11.; *Kubinyi A.*: Királyi kancellária i. m. 61–63.; *Kornél Szovák*: „Wer war der anonyme Notar?” (Zur Bestimmung des Verfassers des Gesta Hungarorum). Ungarn-Jahrbuch 19. (1991) 1–16.; *Udvardy József*: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI.) Köln 1991. 77–78.

²³ Katapán prépost, kancellár (1192–1198), később egri püspök (1198–1218) lett. Személyére l. *Sugár István*: Az egri püspökök története. (Az Egri Főegyházmegye schematizmusa I.) Budapest 1984. 59–61.; *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája (1000–1301). (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 11.) Budapest 2011. 88., 107.

²⁴ Péter prépost, kancellár (1202–1204), később győri püspök (1205–1218) lett. Személyére l. *Sólyom Károly*: Új szempontok az Anonymus-kérdés megoldásához. In: *Sólyom Károly Emlékkönyv*. Szerk. Horváth M. Ferenc, Zomborka Márta. (Váci Füzetek 6.) Vác, 2007. 29–87. (Első megjelenése: *Irodalomtörténeti Közlemények* 70. [1966] 54–84.); *Ifj. Horváth János*: P. mester és műve. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70. (1966) 1–53., 261–282.; *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 91., 107.

²⁵ Róbert prépost, kancellár (1207–1209), később veszprémi püspök (1209–1226), majd esztergomi érsek (1226–1239) lett. Személyére l. *Beke Margit*: Róbert. In: *Esztergomi érsekek* i. m. 98–103.; *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 81., 100., 107.

²⁶ Tamás prépost, kancellár (1209–1217), később egri püspök (1217–1224), majd esztergomi érsek (1224). Személyére l. *Sugár I.*: Egri püspökök i. m. 62–68.; *Beke Margit*: I. Tamás. In: *Esztergomi érsekek* i. m. 96–98.; *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 81., 88., 107.

nembeli Márton fia Zlaudus szerepel királynéi kancellárként, ő jóval később – nem kevés vita után – veszprémi püspökké lett.²⁷

Az alkancellári tisztség először 1209-ben tűnik fel a forrásokban, de csak 1230-tól kezd állandósulni. Ő vált a kancellária tényleges irányítójává, de 1255-ig ritkán jelent meg az oklevelekben. Ezután általában az ő kezéből keltek a viaszpecsétetes privilegiális oklevelek, míg az 1240 után kizárólag püspöki méltóságot viselő kancellárok neve csak a ritkább aranypecsétetes okleveleken jelent meg.²⁸ Az első fehérvári prépost, aki alkancellárként szerepel a forrásokban, Péter volt (1230–1231),²⁹ majd 1231-ben Mihály, aki csak később lett prépost, végül méltóságából fel is függesztették.³⁰ A királyi írásbeliség vezetőjének és a fehérvári prépostságnak a kapcsolata 1240-ben már olyannyira ismert volt, hogy a Mihály prépost ellen vizsgálatot elrendelő IX. Gergely pápa (1227–1241) úgy tudta, hogy az „Magyarország jeles királyának kancelláriáját [...] amely ugyanazon [ti. a fehérvári – Th. G.] egyházhhoz tartozik, elidegeníteni merészelté” (*cancellariam karissimi in Christo filii nostri [Belae] illustris regis Ungarie ad eandem ecclesiam pertinentem alienare presumpsit*).³¹

1238-tól Benedek budai prépost alkancellár lett, majd 1240-től választott (1241-től megerősített) fehérvári prépost és kancellár. A kancellári tisztséget később is betöltötte mint kalocsai, majd esztergomi érsek;³² ez

²⁷ Zlaudus olvasókanonok, királynéi kancellár, később veszprémi püspök lett (1245–1262). Személyére l. *Rácz György*: Egerszeg első említése 1247-ből. In: Zalaegerszeg évszázadai. Városterületi tanulmányok. Szerk. Kapiller Imre. Zalaegerszeg 1997. 67–97. (80–84.); *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 100., 115.

²⁸ A 13. századi magyar kancellária egy régi, máig mérvadó monográfiából ismerhető meg, l. *Fejérfataky László*: A királyi kancellária az Árpádok korában. Budapest 1885. Két korszaknak, IV. Béla (1235–1270), illetve III. András (1290–1301) uralkodásának létezik csupán alapos részfeldolgozása, l. *Hajnal István*: IV. Béla király kancelláriájáról. *Turul* 32. (1914) 1–19.; valamint *Ludmila Sulitkova*: Az utolsó Árpád-házi uralkodó, III. András kancelláriájának működése és személyzete. *Levéltári Közlemények* 53. (1982) 35–78. Jó összefoglalást nyújtanak az alábbi rövid lexikon-szócikkek: *Bertényi Iván*: Alkancellár. In: Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest 1994. (a továbbiakban: KMTL) 36.; *Érszegi Géza*: Alkancellárok. In: uo. 37.; *Uő*: Kancellária. In: uo. 321.; *Uő*: Kancellárok (főkancellárok). In: uo. 321. A különböző kancelláriák vezetőinek mérvadó listáját l. *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 105–121.

²⁹ *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 110.

³⁰ Uo.

³¹ *Augustinus Theiner*: Vetera monumenta Hungariorum sacram illustrantia. I–II. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: Theiner) I. 176.

³² Benedek prépost, alkancellár (1238–1240), korábbi budai prépost, később kancellár (1240–1261), kalocsai érsek (1241–1254), majd esztergomi érsek (1253–1261). Személyére l. *Udvardy J.*: Kalocsai érsekek i. m. 134–144.; *Beke Margit*: II.

időtől fogva a fehérvári prépostok kizárólag alkancellárok voltak az Árpád-kor végéig. Pályájuk többnyire püspöki méltóságba való kerüléssel folytatódott, s ekkor királyi, királynéi, illetve ifjabb királyi kancellárokká válhattak. Prépostságuk előtt viszont néhányan az udvari írásbeliség irányításából ekkor már kiszorult királyi kápolnaispán posztját töltötték be.

A prépost-alkancellárok közül Hontpázmány nembeli Pázmány fia Achilles (1243–1250) később pécsi püspök,³³ Záh nembeli Jób (1251–1252) szintén pécsi főpap,³⁴ Hahót nembeli Buzád fia Tamás (1252–1254) kalocsai érsek,³⁵ Smaragd nembeli Smaragd fia Smaragd (1254–1257), a korábbi pozsonyi prépost ugyancsak kalocsai érsek,³⁶ Fülöp (1258) váci püspök,³⁷ [Ármai] Pál (1260–1262) – aki szintén a pozsonyi prépostságból került Fehérvárra – veszprémi püspök,³⁸ Bejc nembeli Farkas (1262–1268) pedig rövid időre választott zágrábi, majd prépostságát követően győri püspök lett.³⁹ A

Benedek. In: *Esztergomi érsekek* i. m. 112–115.; *Zsoldos A.*: *Archontológia* i. m. 81., 84., 108., 110.

³³ Achilles prépost, alkancellár (1243–1250), később pécsi püspök (1251). Személyére l. *Kosztai László*: *A püspökök és városuk. A 14. század közepéig*. In: *A középkor évszázadai* i. m. 57–107. (77–80.); *Zsoldos A.*: *Archontológia* i. m. 94., 110.

³⁴ Jób prépost, alkancellár (1251–1252), korábban kápolnaispán (1247), később pécsi püspök (1252–1280), kancellár (1277, 1278). Személyére l. *Kosztai L.*: *A püspökök és városuk* i. m. 80–83.; *Zsoldos A.*: *Archontológia* i. m. 95., 109., 111., 114.

³⁵ Tamás prépost, alkancellár (1252–1254), később kalocsai érsek (1255–1256). Személyére l. *Udvardy J.*: *Kalocsai érsekek* i. m. 145–148.; *Zsoldos A.*: *Archontológia* i. m. 85., 111.

³⁶ Smaragd prépost, alkancellár (1254–1258), később kalocsai érsek (1257–1265) és ifjabb királyi kancellár (1262–1264). Személyére l. *Udvardy J.*: *Kalocsai érsekek* i. m. 149–154.; *Zsoldos A.*: *Archontológia* i. m. 85., 111., 118.

³⁷ Fülöp választott prépost (korábbi dömösi prépost [1257]) nem volt alkancellár, viszont volt István herceg kancellárja (1257–1259), később váci püspök (1262–1277), Kun Erzsébet ifjabb királyné, királyné, majd özvegy királyné kancellárja (1262–1265, 1270–1272, 1272–1273), illetve Anjou Izabella (Erzsébet) királyné kancellárja (1273–1277). Személyére l. *Galla Ferenc*: *A váci egyházmegye püspökei*. In: *Vác Egyházmegyei Almanach* (Szent István milléneum évében). Szerk. Bánk József. Vác 1970. 103–201. (115–116.); *Zsoldos A.*: *Archontológia* i. m. 97., 111., 115–116., 118., 119.

³⁸ Pál választott prépost, alkancellár (1259–1262), korábban pozsonyi prépost, később veszprémi püspök (1263–1275), királynéi kancellár (1263–1269), majd több ízben kancellár (1272, 1273, 1273–1274). Személyére *Vékony Gábor*: *Anonymus kora és korhúse IV. Életünk* 29. (1991) 355–375. (364–365.); valamint családi hovatarozására és halálára is: *Zsoldos A.*: *Archontológia* i. m. 101., 109., 111., 115., 276., 341.

³⁹ Farkas prépost, alkancellár (1262–1268), prépostsága közben választott zágrábi püspök (1262–1263), majd győri püspök (1268–1269). Személyre l. *Bán János – Házi Jenő – Erőss István*: *A győri püspökök sora*. In: *Győregyházmegyei alma-*

korábbi esztergomi főesperes, Demeter, aki 1268-tól volt prépost, két ízben is betöltötte az alkancellárságot (1268–1270, 1277).⁴⁰ Belőle – szokatlan módon – nem vált püspök, jóllehet pápai kápláni és alszerpapi címmel is büszkélkedhetett. Benedek, Achilles, Smaragd, Pál és Demeter egyébként mind IV. Béla király bizalmi emberei voltak, többen római követséget is viseltek.⁴¹

A IV. László (1272–1290) uralma alatti zavaros évtizedekben törést szenvedett a fehérvári prépostság és az alkancellárság már intézményesült kapcsolata, ekkor más székes- és társaskáptalanok vezetői is betölthették a királyi írásbeliség tényleges vezetőjének posztját. De 1277–1278-ban Tamás prépost (mellette érdekes módon a kisebb tekintélyű Hánta prépostja is, majd Fehérvárról távozva váci püspök)⁴² újból alkancellár lett, Honpázmány nembeli András fia János prépost (később kalocsai érsek) 1278-ban alkancellár (1277-ben rövid ideig, még budai prépostként már betöltötte a posztot),⁴³ a viharos múltú Kán nembeli László fia Miklós egykori választott esztergomi érsek pedig 1278 és 1279 között volt választott prépost és alkancellár.⁴⁴ A két tisztség állandó kapcsolata csak 1286-ban állt helyre: [Tengerdi] Miklós fia Tivadar (Tódor) szebeni prépostot, aki már 1286-tól alkancellár volt, 1287-től említik forrásaink fehérvári prépostként – őt választotta meg a három oszlopos kanonok – és alkancellári tisztségét még győri püspökként is betöltötte 1297-ig.⁴⁵ Az ő működése alatt született meg 1290-

nach. Szerk. Bánk József. Győr 1968. 21–73. (31.); *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 92., 103., 111.

⁴⁰ *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 111., 112.

⁴¹ *Szűcs Jenő*: A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla király és az egyház. *Történelmi Szemle* 21. (1978) 158–181. (165–166., 173.).

⁴² Tamás prépost, alkancellár (1277–1278), korábban kápolnaispán (1277), később váci püspök (1278–1289), királynéi kancellár (1280–1284), végül kancellár (1284–1289). Személyére l. *Galla F.*: Váci egyházmegye püspökei i. m. 116–118.; *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 97., 109., 112., 114., 116.

⁴³ János prépost, alkancellár (1278), korábban nyitrai főesperesként kápolnaispán (1276), budai prépostként (alkancellár), majd kalocsai érsek (1278–1301), kancellár (1278–1279, 1290–1301). Személyére l. *Udvardy J.*: Kalocsai érsekek i. m. 162–175.; *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 85., 109., 110., 112., 114.

⁴⁴ Miklós prépost, alkancellár (1278–1279), korábban erdélyi prépostként ifjabb királyi kancellár (1266), királynéi alkancellár (1272), alkancellár (1272–1273), választott esztergomi érsekként (1273, 1276, 1277–1278), kancellár (1273, 1277–1278), ill. alkancellár (1276). Személyére l. *Beke Margit*: Kán nembeli II. Miklós. In: *Esztergomi érsekek* i. m. 121–125.; *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 82., 102., 111., 112., 117., 119.

⁴⁵ Tivadar (Tódor) prépost, alkancellár (1286–1287), korábban szebeni prépost, később prépostsága közben váci választott püspök (1289), majd préposti méltóságát

ben az a híres törvényi rendelkezés, amelyben a király így nyilatkozott: „az alkancellárt [...] országunk nemeseinek tanácsából, országunk régi szokása szerint fogjuk kinevezni. Épségben hagyván azonban a székesfehérvári egyháznak ama jogát és kiváltságát, amelyet fehérvári egyházunk eme alkancellárság tekintetében régtől fogva és köztudomás szerint bír”.⁴⁶ 1297–1298-ban is a választott fehérvári prépost, az utolsó Árpád-házi királyt, III. Andrást (1290–1301) később csúfosan cserbenhagyó Bicske nembeli Botond fia [Bicskei] Gergely volt az alkancellár. Ő egyébként korábban örkanonok volt. 1299-ben az esztergomi érsekség és a fehérvári prépostság kormányzója lett pápai kinevezéssel, de a trónkövetelő Anjou-herceghez, a későbbi I. Károlyhoz húzó magatartása miatt az alkancellári tisztséget már más egyházi személyek töltötték be.⁴⁷

Újabb kutatások hívták fel a figyelmet arra, hogy a fehérvári prépost és a káptalan tagjai (örkanonok, olvasókanonok) a 13. század első felében gyakran jártak el pápai kiküldött (delegált) bíróként. A fehérvári egyház jelentősége kitűnik ezekből a megbízásokból is, hiszen a magyarországi egyházi társadalom középső rétegéből – bencés és ciszterci apátok mellett – e káptalan tagjai nyerték el a legtöbb ilyen delegációt.⁴⁸

A prépostság mint intézmény történetére visszatérve, adataink a 13. század elejétől szaporodnak meg, javarészt a prépostság és a pannonthalmi apátság 1210 táján kezdődött somogyi tizedvitájával kapcsolatosan keletkezett forrásoknak köszönhetően. Elöljáróban a fehérvári társaskáptalan Árpád-kori birtokairól kell néhány szót szólni: a kezdeti, államalapítás-kori 27 birtoka 85-re szaporodott fel, és hét megyében (Baranya, Bodrog, Fejér, Komárom, Somogy, Tolna és Zala) feküdt. A birtokok döntő többsége azonban Somogyban helyezkedett el. Ez a birtokmennyiség az esztergomi érsekséghez vagy a pannonthalmi apátsághoz mérhető vagyont jelentett, és meg-

követően győri püspök (1295–1308). Személyére l. *Bán J. – Házi J. – Erőss I.*: Győri püspökök i. m. 32–34.; *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 92., 113.

⁴⁶ The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary, I. (1000–1301). Transl., ed. by János M. Bak, György Bónis, James Ross Sweeney. (The Laws of Hungary I.) Bakersfield 1989. 45., Szöveggyűjtemény i. m. 84–85.

⁴⁷ Gergely választott prépost, alkancellár (1297–1298), később választott esztergomi érsek és kormányzó (1298–1303). Személyére l. *Thoroczky Gábor*: Az esztergomi érsekség kormányzata a XIII–XIV. század fordulóján. (A XIV. századi krónikakompozíció 188. fejezetének kritikájához). In: *Uő*: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. (TDI-Könyvek 9.) Budapest 2009. 143–149. (Első megjelenése: *ΓΕΝΕΣΙΑ*. Tanulmányok Bollók János emlékére. Szerk. Horváth László et al. Budapest 2004. 385–391.); *Szende László*: Bicskei Gergely. In: *Esztergomi érsekek* i. m. 134–142. *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 82., 113.

⁴⁸ *Barabás Gábor*: A Pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 5.) Pécs 2015. 59., 336–337.

előzte a legtöbb korabeli magyar püspökséget. A káptalan az Árpád-kori nagyobb egyházi intézmények többségéhez hasonlóan részesedett az ország sójővedelmeiből. Az 1233. évi beregi egyezmény szerint a fehérvári társaskáptalant ugyanannyi kósó illette meg, mint pl. az esztergomi „egyházat”, az óbudai prépostságot vagy a zirci (bakonyi) apátságot.⁴⁹ Ezenfelül övé volt a somogyi tizedekből eredetileg a királynak járó huszadrész is (ez az uralkodói részesedés magyarországi sajátosság volt). Somogyi tizedrésze nem kevés keserűséget szült a fehérvári egyháznak. Somogy megye dézsmáinak döntő részét ugyanis – az államalapítás korától kezdve, a Koppány-féle 997. évi lázadással összefüggésben, számos Árpád-kori elbeszélő és okleveles kútfő által megörökített érdekes (egyházjogi) kiváltsággént – nem a területileg illetékes, egyébként Szent István által kárpótolt veszprémi megyéspüspök, hanem a pannonthalmi bencés apát szedte be.⁵⁰ Pannonthalma híres 13. századi apátja, Uros (1207–1242) viszont három hosszú évtizedig pereskedett a fehérvári egyházzal az említett tizedrészesedésért, amely vita csak az 1230-as évek legvégén zárult le IV. Béla király és IX. Gergely pápa előtt, ahol a prépostság végül is elvesztette a somogyi tizedekből származó jövedelmét és némi birtokállományát is.⁵¹ Uros apát egyébként korábban, az 1210-es években már a fehérvári örkanonok somogyi tizedei kapcsán is sikeresen pereskedett a pápai széknél.⁵² A fentiekén túl vámjővedelmei is voltak az Árpád-korban a fehérvári egyháznak (Mosoni vásárvám egyhar-

⁴⁹ Erre összefoglalóan l. *Kubinyi András*: Só. In: KMTL 603–604.; újabban: *Draskóczy István*: Sóbányászat és sókereskedelem Magyarországon a középkorban. *Valóság* 57. (2014: 4.) 56–67. A beregi egyezmény vonatkozó részletét l. Theiner I. 118.

⁵⁰ Pannonthalma apátságának somogyi tizedeire elsősorban l. *Erdélyi László*: A somogyi tizedek s a velük kapcsolatos egyházjogi kérdések. Egyéb tizedek és a sójővedelem. In: A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Budapest 1902–1916. (a továbbiakban: PRT) I. 144–190. Újabb áttekintés: *Solymosi László*: Szent István és a pannonthalmi apátság tizedjoga. In: *Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae*. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára. Szerk. Somorjai Ádám, Zombori István. (METEM-Könyvek 85.) Budapest 2016. 11–23.

⁵¹ A pannonthalmi apátság és a fehérvári prépostság somogyi tizedvitájának alapvető összefoglalását l. *Erdélyi L.*: Somogyi tizedek i. m. 165–172., 177. L. még *Solymosi László*: Albeus mester összeírása és a pannonthalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: *Mons Sacer* 996–1996. Pannonthalma 1000 éve. Szerk. Takács Imre. I–III. Pannonthalma, 1996. I. 515–526. (520., 522.); valamint *Barabás G.*: Pápaság és Magyarország i. m. 269–272. [Sajnos ez utóbbi szakmunka az ügy lezárását nem ismeri!]. A vitát berekesztő királyi és pápai oklevelek datálása (1238?, 1239?) nem mentes a problémáktól (erre l. *Solymosi L.*: Albeus mester i. m. 522.), kiadásukat l. PRT I. 758–759., 765–766. (Reg. Arp. 643. sz.).

⁵² MREV I. 43–44.

mada,⁵³ Nagyszombat közlekedési vámja⁵⁴). Röviden ennyit lehet mondani a fehérvári társaskáptalan korai jövedelmi viszonyairól.⁵⁵

1234-ben Pecorari Jakab választott palestrinai bíboros püspök, Magyarországra küldött pápai követ vizsgálatot tartott a fehérvári egyházban. Később pápai jóváhagyást is szerezve, „miután mérlegelte ennek az egyháznak az anyagi lehetőségeit, kiegyenlítette annak nagyobb és kisebb javadalmaival (*ipsius ecclesie pensatis facultatibus eiusque prebendis maioribus et minoribus coequatis*); előrelátó gondoskodással elrendelte, hogy ugyanez az egyház elégedjen meg negyven kanonokkal, akikből tizenhét áldozópap legyen és ebben az egyházban személyesen helyben lakjon; elrendelte továbbá, hogy a mondott kanonokok fekete cappát [liturgikus köpenyt – Th. G.] használjanak a kórusban, elmozdítva ebből [az egyházból – Th. G.] örökre a nős klerikusokat.” A szentszéki jóváhagyó irat kikötötte: „ha viszont egyszer annyira megnövekednének ugyanennek az egyháznak az anyagi lehetőségei (*nisi forsan in tantum eiusdem ecclesie facultates excreverint*), hogy abban a kanonokok számát joggal lehetne emelni, ezt az apostoli szék hatalmának épségben tartásával [lehet tenni – Th. G.]”⁵⁶ A negyven kanonok igen soknak számított, az esztergomi főegyháznak a 14. század végén volt 39 kanonoka, a veszprémi székesegyházi káptalan pedig a 15. században csak 36 taggal működött.⁵⁷

1237-ben Mihály prépostot tisztségéből felfüggesztettnek nevezik káptalani oklevelek,⁵⁸ de még ugyanebben az évben pápai utasításra visszahelyezték méltóságába.⁵⁹ 1240-ben IX. Gergely pápa magyarországi egyházi vezetőket bízott meg, hogy a kanonokok panaszára kivizsgálják a főpap visszaéléseit. A panaszlevélben hosszan sorolják fel állítólagos bűneit: „az egyházi ítéleteket és javadalmakat ugyanis áruba bocsátotta (*iudicia quidem et beneficia ecclesiastica exponit venalia*), az előbbieket áraik meg-

⁵³ Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Szerk. Wenzel Gusztáv. Pest–Budapest 1860–1874. XII. 355–356. (Reg. Arp. 3156. sz.). *Weisz Boglárka*: A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak) Budapest 2013. 272–273.

⁵⁴ F. VIII/3. 297. (Anjou-kori oklevéltár. Szerk. Kristó Gyula et al. I–. Budapest–Szeged 1990–. XII. 462. sz.); illetve *Weisz B.*: A királyketteje i. m. 384–385.

⁵⁵ A jövedelmi és birtokviszonyok ismertetésére l. *Zsoldos Attila*: Székesfehérvár története az Árpád-korban. In: *Zsoldos Attila – Thoroczkay Gábor – Kiss Gergely*: Székesfehérvár története az Árpád-korban. (Székesfehérvár története I.) Székesfehérvár 2016. 91–96.

⁵⁶ MREV I. 99.

⁵⁷ A magyarországi káptalanok létszámadataira l. *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest 1971. 115–118.

⁵⁸ L. pl. Hazai okmánytár. I–VIII. Kiad. Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győr–Budapest 1865–1891. (a továbbiakban: HO) I. 20.

⁵⁹ Theiner I. 154.

szabásával hirdette, az utóbbiakat bér közbejöttével átruházva, majd a fent említett [fehérvári – Th. G.] egyház javait is, kiterjesztve rájuk megátalkodott kezeit, s szinte azok tiltakozása közepette elhasználva, sőt elverve felemésztette. Arra vetemedett, hogy Krisztusban igen kedvelt fiunknak, [Bélának – Th. G.], Magyarország jeles királyának kancelláriáját is, amely ugyanehhez az egyházhoz tartozik, elidegenítse, megszegve esküjét, amelyet ezen egyház jogainak és szabadságának megőrzésére tett; magának ennek az egyháznak néhány szolgáját is, megvetve és meg nem kérdezve a kanonokokat, bár a jog engedélye alapján egyáltalán nem állt szabadságában, ténylegesen felszabadította, és továbbra is azzal próbálkozik, hogy mások felszabadításával kárt okozzon ennek az egyháznak. Ezenfelül a már említett egyház embereit, hogy jogtalan kényszerítéssel csikarja ki belőlük, amit megadni adósság címén nem tartoztak, bilincsekbe verette, és addig kínoztatta kegyetlenkedve és kegyetlenkedett velük kínzásokkal, amíg az önkéntes megváltás keserősége meg nem lágyította a sebektől elborítottak keménységét, és nem kevésbé gyötörve őket váltságdíjjal, adókkal és más beszolgáltatásokkal gonoszságát teljesen ki nem elégítette. Az említett egyház egyik faluját fegyveres csapatot toborozva lerombolta, a falu leányain a szűzi szemérem sérelmére erőszakot téve és a női tisztességet szemérmetlen módon meggyalázva. Az udvarispánságot és vidéki ispánságokat (*comitatus vero curialem et terrestres*) az eskü szentségét megvetvén maga az egyház és az ő emberei feléntúli sérelmére eladta (*vendit in enormem ipsius ecclesie ac suorum hominum lesionem*) ugyanezen egyház dicséretes és jóváhagyott szokása ellenére cselekedve, és bár az adósságot a kiközösítés köteléke által, amely magát a prépostot bűneinek következtében köti, részben szinte már meg is fizették, ő azonban e kifizetéssel még jobban lekötelve magát, az isteni dolgokat, amelyektől őt az egyház kulcsa eltiltotta, vakmerő bátorkodással, amennyire csak képes volt, világiaknak adta, ezáltal még egyházi tilalommal is elvágva magát az ő közösségüktől.”⁶⁰

Érdekes a „feléntúli sérelem” (*laesio enormis*) római-kánoni jogi kifejezés szereplése az oklevélben, Mihály prépost bűnlajstromának felsorolásakor. Ez lényegében a római jog posztklasszikus időszakában kialakuló jogintézmény volt, amely védte az ingatlan eladóját az áron aluli adásvételtől. A 12–13. századi egyetemes kánonjogászok, különösen éppen a prépost tevékenységével egyidőben, már kiterjesztő értelemben fogták fel a feléntúli sérelmet (ingóságokra is vonatkoztatták az ingatlanok mellett, és a vevő érdekeit is figyelembe vették).⁶¹ Esetünkben lényegében, valószínűsíthetően az egyházi vagyon és a hozzá tartozó tisztségek megkárosításának túlzott,

⁶⁰ Uo. 176. (Rihmer Zoltán ford.).

⁶¹ A jogintézményre elsősorban l. *Dömötör László*: Észrevételek a *laesio enormis* és továbbélése kérdéséhez. *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae* 35. (1995/1996) 45–65.

nagyfokú mértékét fejezték ki e régi római jogi műszóval a pápai dokumentumban. Mihály prépostot egyébként hamarosan, még 1240-ben Benedek, az említett budai prépost és kancellár váltotta fel tisztségében.

A tatárjárás idején Fehérvár megmenekült a pusztulástól. 1241. június 17-én Benedek prépost abban a rendkívüli pápai kiváltságban részesült, hogy a mongol támadás alatt senki sem indíthatott pert ellene a pápaságnál.⁶² 1242. február 2-án pedig a városból kelt a számos egyházi tisztségviselő és világi segélykérő levele a pápához.⁶³ Az írást, valamint Uros pannonthalmi apát két levelét Salamon mester, a Szűz Mária-káptalan kanonoka, a külvárosi Szent Miklós-káptalan prépostja vitte el néhány ferences barát kíséretében. Ez azt jelezheti, hogy az 1215 óta említett külvárosi káptalan vezetője egyben mindenkor a nagyobb, Szűz Mária-káptalan kanonoka lehetett.⁶⁴ Ő 1244-ben engedélyt kapott IV. Ince pápától (1243–1254), hogy szegényes préposti javadalma mellé másik beneficiumot is kaphasson.⁶⁵

A tatárjárás után, valamikor 1242 és 1249 között IV. Béla király áttelepítette a polgárságot a külvárosból a várba, amelynek jó részét addig a prépostság birtokolta. A király rendelkezésére a város földjeit felosztották a prépost és a polgárok között.⁶⁶ Valószínűleg ezzel függ össze, hogy a vespérmi püspök 1248-ban bepanaszolta a pápánál, hogy a káptalan más egyházi intézményekkel együtt elfoglalta az ő fehérvári vásárvámját.⁶⁷ Az áttelepítés a prépostság jelentős érdeksérelmével járt, ezért Achilles prépost 1250-ben panaszt tett a pápánál. Az oklevél szerint, „amikor [...] [Béla – Th. G.], Magyarország jeles királya a tatárok vidékeitekről való kivonulása után a fehérvári vár külvárosának lakóit ugyanabba a várba átvitte (*habitatores suburbii castris Albensis in idem castrum transferri fecisset*), hogy az a nép sokasága miatt biztonságosabbá és erősebbé váljon, ezek a lakosok a prépost, a Szent Imre-[egyház] és a kanonokok palotáit ezek udvarházaival együtt és a megművelhető földet, valamint mindazt, ami ugyanebben a külvárosban van, ahol egyházatok sok szolgáltatónépe és vendégtelepese élt, ugyanazon király által maguknak adományozni és a vásárvámot (*tributum fori*), amelyet ugyanezen egyház bírt, egészen megszüntetni (*remitti*

⁶² Theiner I. 185.

⁶³ Györffy György: Újabb adatok a tatárjárás történetéhez. *Történelmi Szemle* 33. (1991) 84–88. (86–87.), A tatárjárás emlékezete. Szerk. Katona Tamás. (Bibliotheca Historica) Budapest 1981. 311–313.

⁶⁴ A fehérvári Szent Miklós-társaskáptalanra l. F. Romhányi Beatrix: Kolos-torok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. [Katalógus]. [Budapest] 2000. 61.

⁶⁵ Theiner I. 191.

⁶⁶ Reg. Arp. 919. sz.

⁶⁷ Budapest történetének okleveles emlékei. Csánky [!] Dezső gyűjtését kiegész. és s. a. r. Gárdonyi Albert. I. (1148–1301). Budapest 1936. 49.

omnino) kérték, ugyanezen egyháznak a súlyos sérelmére. És jóllehet a mondott királynak és a lakosoknak jó darabig e vonatkozásban ellenálltak, mégis a király neheztelése miatt végül beleegyezéseket kellett adni ebbe, és szinte erőszak hatására erről oklevelet is kellett adnotok. Ezért alázatosan kértek minket, hogy ugyanezen egyháznak a fent mondott visszaszerzéséről [...] atyai odafigyeléssel gondoskodjunk. Mi tehát [...] nektek és utódaitoknak a mondottak visszaszerzésére ennek az egyháznak a jogába és tulajdonába – mivel erre jogotok van – jelen [oklevelünk – Th. G.] tekintélyével teljes felhatalmazást adunk.”⁶⁸ A vásárvám valószínűleg régtől fogva megoszlott a veszprémi püspök és a fehérvári káptalan között, amely ennél fogva vitákra adott okot.⁶⁹

Ezekben az években (1248–1251) volt a fehérvári káptalan örkanonoka a királyné kancellárja, az arisztokrata származású Ákos nembeli Ákos mester. Korábban pesti plébános, örkanonoki működése után pedig haláláig óbudai prépost volt, élete végén pedig egyben a Szent Margitnak is otthont adó Nyulak-szigeti domonkos apácakolostor gondnoka. A 20. század közepe óta többnyire őt tekintik az V. István (1270–1272) király korában létrejött krónikaszerkesztmény szerzőjének. Annak feltételezésére, hogy ő lehetett a korábban névtelenségbe burkolódzó krónikáíró, aki többek között a nemzetségek eredetével, a kalandozások történetével, valamint igen szűkszavúan a 13. század történetével bővítette-folytatta az addig meglévő krónikasöveget, részben éppen a krónikában olvasható részletező egyházleírások, a fehérvári és óbudai prépostság alapítási körülményeinek, kincseinek, javainak felsorolása vezetett. Ezeket a részeket egyértelműen az ő tollának tulajdonítják a kutatók. Az általa írt szövegegységek ma a 14. századi krónikakompozíció részét képezik.⁷⁰

Érdekes hagyományról értesülünk az 1270-es években. IV. László több oklevele szerint Benedek mester, alörkanonok komoly szolgálatokat tett mind apja, V. István, mind pedig az ő koronázásakor. Egy 1277. évi forrásból megtudjuk, hogy Benedek milyen teendőket teljesített: „koronázásunk ünnepélye közben, országunk jelenlevő bárói előtt fennhangon kihirdette: azt kívánja, hogy részére, aki íme, koronázásunk napján boldog elő-

⁶⁸ Mon. Vespr. I. 128.

⁶⁹ Az áttelepítésre l. *Fügedi Erik*: Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon. *Településtudományi Közlemények* 20. (1967) 31–45. A vásárvámra l. *Weisz B.*: A királyketteje i. m. 155–158.

⁷⁰ *Györffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest 1948. 152–180.; *Mályusz Elemér*: Az V. István-kori gesta. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.) Budapest 1971. *Györffy György*: Az Árpád-kori magyar krónikák. *Századok* 127. (1993) 391–412. (395–406.); *Kristó Gyula*: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. (A történettudomány kézikönyve) Budapest 2002. 68–70.

deinknek a koronázásra szánt, szentséges királyi jelvényeit reánk adja, királyi kegyünkéből és bőkezűségünkéből, a szent elődeink által bevezetett és jóváhagyott gyakorlat szerint valamely birtok adományozásáról gondoskodjunk”.⁷¹ Kun László betartotta a szokást, az őt a koronázáskor felöltöztető Benedek kanonokot és rokonait – többek között testvérét, a neki egyébként követségekben szolgáló Pál mestert – birtokadományokban részesítette (1272, 1277, 1279). Az egyik adományt az említett Pál – ekkor már fehérvári olvasókanonok – számára III. András is megerősítette (1291).

1293-ban a már említett Tivadar prépost-alkancellár és rokonsága részesült birtokadományban. III. András mások mellett így indokolta ezt: „amikor [...] Székesfehérvárott a legszentebb István király koronájával és felségjelvényeivel meg akartuk koronáztatni magunkat [1290-ben – Th. G.], uralmunk és koronázásunk néhány ellenzője kezdetben titokban, később nyíltan azon mesterkedett, hogy a szent király koronáját ne kaphassuk meg, s vele uralmunk jogosultsága csorbát és az országlakók üdvének kezdete késedelmet szenvedjen. Akkor ez a Tódor mester a legnagyobb hűség hevével, ügyesen és óvatosan és – ahol kellett – bátran és erélyesen, a sors minden eshetőségének kitéve magát addig fáradozott, míg Szent István koronáját nekünk átadta, s kellő és alkalmas időben, koronázásunk napjára előállította.”⁷²

A fehérvári prépostság Árpád-kori történetének áttekintését hiteleshelyi tevékenységének bemutatásával zárhatjuk le. Magam e vonatkozóakat – lévén kormányzattörténeti, és nem szigorúan vett egyháztörténeti kutatás tárgyai – nem igazán szoktam vizsgálni a világi prépostságokat bemutató munkáimban,⁷³ de e társaskáptalan esetében rendelkezésünkre áll egy mintaszerű feldolgozás,⁷⁴ így hiba lenne annak eredményeit említés

⁷¹ 1277: F. VII/2. 54–55. (Reg. Arp. 2784. sz.); A korona kilenc évszázada 50–52. További oklevelek: 1272: Reg. Arp. 2304., 2314. sz.; 1276 előtt: HO I. 66. (Reg. Arp. 2684. sz.); 1279: *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek* 3 (1863) 112. (Reg. Arp. 2998. sz.); 1291: *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek* 3 (1863) 114. (Reg. Arp. 3715. sz.).

⁷² F. VI/1. 237. (Reg. Arp. 3900. sz.), A korona kilenc évszázada 53–56.

⁷³ Thoroczky Gábor: A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig. *Fons* 19. (2012) 409–433.; *Uő*: A szebeni prépostság történetének főbb kérdései a XIV. század közepéig. *Uo.* 37–55. *Uő*: A messziről jött királyné prépostsága. A hajszentlőrinci társaskáptalan korai története (1342-ig). In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. Szerk. Bárány Attila, Dreska Gábor, Szovák Kornél. I–II. Budapest–Debrecen 2014. I. 321–335.; *Uő*: A Szent Bölcsesség egyháza. A titeli társaskáptalan története a kezdetektől a XIV. század közepéig. *Fons* 21. (2014) 331–350.

⁷⁴ *Solymosi László*: A székesfehérvári káptalan hiteleshelyi működésének főbb sajátosságai. In: *Uő*: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok. Budapest 2006. 105–116. (Első megjelenése: A székesfehérvári Boldogasszony Bazilika i. m. 180–201.)

nélkül hagyni. A hiteleshelyek az európai írásbeliség történetében egyedülálló magyar jelenségek voltak, lényegében a Nyugaton elterjedt közjegyzői hivatal feladatkörét töltötték be. Magyarországon a székes- és társaskáptalanok, valamint a bencés, premontrei és johannita konventek a 12. századtól adtak ki közhitelű okleveleket természetes és jogi személyek megkezesésére, valamint királyi, nádori, érseki, püspöki stb. megbízásra. A 13. századtól már törvények biztosították ebbéli jogaikat. A székes- és jelentősebb társaskáptalanok hiteleshelyi szerepének kialakulásához nagyban hozzájárulhatott, hogy a kereszténység felvétele után itt zajlottak az istenítéletek, amelyek a peres ügyeknél a korai középkorban jórészt helyettesítették a bizonyítási eljárást. A fehérvári egyházban – későbbi adat szerint – Szent László király uralkodása alatt már történt istenítélet.⁷⁵

A fehérvári káptalan hiteleshelyi és magánlevéltára a török korban elpusztult, ennek ellenére jelenlegi ismereteink szerint mintegy 150 Árpád-kori oklevele maradt korunkra, amelyből 13 keletkezett a tatárjárás előtt. Első fennmaradt oklevele 1184-ből származik, e káptalani kiadvány szerint Dénes nádor és más bírák szolgálát ítélték vissza a tihanyi apátságnak.⁷⁶ Az 1230-as évek előtt a káptalan archaikus hitelesítési módot alkalmazott, úgynevezett chirographálással érvényesítette okleveleit. E módszer szerint egy oklevelet többször másoltak le egymás alá vagy mellé, közéjük az ábécé betűit írták, és ezek közepén elvágták őket. Egy példányt az oklevélkiadó szerv őrzött meg, s hitelesnek akkor fogadták el a másik példányt, ha összeillesztéskor pontosan illeszkedett az oklevélkiadónál őrzött darabhoz. Igen későn, 1235 és 1237 között tértek rá a pecsételésre – 1249-ig egyben chirographumok is az oklevelek –, első pecsétje egy 6 cm átmérőjű kerek pecsét volt, amely az *Angyali üdvözet* motívumát ábrázolta, és körirata a következő volt: „A fehérvári egyház káptalanjának pecsétje”. 1235 után a káptalan törekedett korábbi pecsét nélküli oklevelei megpecsételésére is. 1250 táján újabb reformok történtek a káptalan hiteleshelyi tevékenységében: ettől fogva a kiadott okleveleket regisztrumkönyvekbe másolták (ezzel a chirographálás kivételessé vált), és egy második pecsétet is elkezdtek alkalmazni, amely ovális (mandorla) alakú volt, Szűz Máriát ábrázolta, és felirata az alábbi volt: „A fehérvári egyház káptalanjának memoriális pecsétje”. Ettől kezdve ez került az ideiglenes jogot vagy tényrt biztosító oklevelekre. A diplomák az Árpád-korban sajátos módon nem tüntették fel, kinek a kezéből kelt az oklevél, illetve csak a 13. század közepétől adtak napi kelteezést. A feltételezések szerint a fehérvári káptalan hiteleshelyi tevékenysége már ekkor országos hatáskörű volt.⁷⁷

⁷⁵ F. VI/2. 361., ill. uo. IX/7. 642.

⁷⁶ Árpád-kori oklevelek 90.

⁷⁷ A hiteleshelyekre általában l. az intézmény klasszikus monográfiáját: *Eckhart Ferenc*: Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Die glaubwürdigen Orte

Áttekintésem végére értem. Ez a közlemény – korábban megjelent, döntően a bazilikával, kincseivel, a koronázási jelvényekkel kapcsolatos tanulmányommal⁷⁸ együtt – reményeim szerint a legfrissebb kutatásokat is összefoglalva, továbbgondolva teljes képet ad a legjelentősebb magyarországi társaskáptalan és híres temploma Árpád-kori történetéről.

Ungarns im Mittelalter. Szerk. Rokolya Gábor. Ford. Csókay Balázs, Dreska Gábor. (Studia notarialia Hungarica 11.) Budapest 2012. Jóval rövidebb, de minden lényeges információt tartalmazó áttekintés: *Solymosi László*: Hiteleshely. In: KMTL 263–264. A fehérvári káptalan közhitelű tevékenységére pedig l. *Solymosi L.*: A székes-fehérvári káptalan i. m.; valamint *Solymosi László*: Transfixum – oklevélritkaság a XIII. századból. In: *Uő*: Írásbeliség és társadalom i. m. 138–155. (Első megjelenése: Tanulmányok a középkorról. Szerk. Neumann Tibor. [Analecta mediaevalia I.] Budapest 2001. 229–250.).

⁷⁸ L. a 2. jegyzetet.

PÜSPÖKÖK ÉS PÜSPÖKSÉGEK 1046-BAN A VATA-FÉLE POGÁNYLÁZADÁS TANÚSÁGA

A Magyar Királyság és a magyar keresztény egyház története egyik fordulópontja 1046, amikor a királyellenes összeesküvéshez kapcsolódó pogánylázadás nemcsak Péter király uralmát söpörte el, hanem az egyházat is megsemmisüléssel fenyegette. Az alábbi vizsgálat tárgya, hogyan alakult ki a belpolitikai és uralmi válság (1031–1046 között), hány püspökséggel és püspökkel számolhatunk az 1046-os lázadás idején, milyen veszteségek érték a főpapi kart, és megkísérlem a pogánylázadás kori püspöki kar rekonstrukcióját. Kitérek Levente szerepére és I. András restaurációs politikájának elemzésére is.

Szent István fia, Imre herceg vadászbalesetben elszenvedett korai halála (1031) után megfelelő utódot keresett, aki folytatni tudja politikáját. A XIV. századi krónikakompozíció szerint István király észlelte azt, hogy „a magyar nemzet inkább hajlott a pogány szertartásokhoz, mint Krisztus hitéhez”, és „atyafiságából senkit sem látott olyat, aki az ő halála után keresztényi hitben tartsa az országot”.¹ A szeniorátusi öröklési rend szerint apai ági unokaöccsének, Mihály fia Vazulnak kellett volna követnie a trónt, akinek fiai (András, Béla és Levente) is voltak. Az Altaichi Évkönyv tudósítása szerint István nem „a királyságra méltóbb” unokaöccsét tette meg örökösévé, hanem nővérének fiát, Orseolo Pétert fogadta fiává és örökösévé. Az Évkönyv szerint az unokaöccs nem értett ezzel egyet, ezért István megvakíttatta, kiskorú fiait (*parvulos*) pedig száműzetésbe küldte.² A krónikakompozíció bonyolult történettel magyarázza Vazul uralkodásra alkalmatlanná tételét és fiai száműzetését. Eszerint István ifjúkori vétek miatt Nyitrán börtönbe záratta Vazult, de most királlyá akarta tenni. István szándékát keresztelte felesége, Gizella, aki Péter érdekében lépett fel. Gizella Buda tanácsára Seböst küldte Nyitrára, megvakíttatta Vazult és fülébe ólmot öntetett. István betegsége miatt nem lépett fel a merénylet

¹ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I–II. Ed. Szentpétery, Emericus. Budapest 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) I. 319–320.; magyar fordítására Képes Krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. Ford. Geréb László. Budapest 1959. (a továbbiakban: Képes Krónika) 99.

² *Annales Altahenses maiores.* In: *Monumenta Germaniae historica, Scriptores.* Ed. W. Giesebrecht und E. L. B. Ab Obfele. XX. Ed. G. H. Pertz, Hannoverae, 1868. (unervändter Nachdruck, Stuttgart, 1989) (a továbbiakban: MGH SS) 802–803.; *Gombos, Franciscus Albinus: Catalogus fontium historiae Hungaricae.* I–III. Budapest 1937–1938. (reprint: Budapest 2005) (a továbbiakban: Gombos) 93.

ellen, csak magához hívatta másik unokaöccse, Szár László fiait, és azt tanácsolta nekik, hogy meneküljenek el.³ Egy krónikapasszus Szár Lászlótól és rutén anyától származtatja a száműzetésbe küldött hercegeket, és elveti azt, hogy Vazul és egy Tátony nembeli lány leszármazói lettek volna.⁴ A krónika átdolgozója a szentté avatott (1083) Istvánt akarta menteni, és feleségére, Gizellára és bűntársaira hárítani a megvakíttatás ódiumát, amely a méltatlan Péter érdekében történt. A krónikapasszus átdolgozója Vazult méltatlannak érezvén, testvérét, Szár Lászlót tette meg a hercegek apjává. Volt tehát egy olyan krónikavariáns, amely Vazult és a Tátony nemzetségbeli lányt tudta András, Béla és Levente szüleinek.⁵ A rekonstruálható valóság az Altaichi Évkönyv tudósítását támasztja alá; István intézkedésére történt Péter örökössé való kijelölése, a neki ellenszegülő unokaöccs (Vazul) megvakíttatása és kiskorú gyermekeinek száműzetésbe küldése. Vazul törvényszegésére utal az a körülmény, hogy a király börtönbe záratta. Házasságát nem ismerte el István törvényesnek, erre vonatkozhat az ifjúkori vétek és butaság, illetve a Tátony nemzetségbeli lánnyal (*puella*) való kapcsolatra utalás.⁶ Szent István kisebbik legendája merényletről is tud a király ellen, amely négy udvari emberhez kapcsolódott. Az egyik megkísérelte István megölését, de kudarcot vallott. Cinkostársait beárulta, akiknek szemét a király kitolatta, kezüket levágatta. A merénylet kötődhetett Vazulhoz, akit megvakíttatott István.⁷ Az István elleni összeesküvés lehetőségére utalhat az, hogy II. törvénykönyvében két törvénycikkely (2. és 17.) is foglalkozik a király elleni összeesküvés kérdésével. A 2. törvénycikkely szerint, ha valaki „a király halálára vagy a királyság elárulására törekedett, az ilyen halálos ítélet alá essék, javai azonban változatlanul szálljanak át ártatlan gyermekeire”. A javak a királyra szállnak, ha „a király halálára és az ország elárulására összeesküvést szőtt, vagy idegen országba menekült”.⁸ A 17. törvénycikkely szerint „ha valaki a király vagy a királyság ellen összeesküvést sző, menedéket ne találjon az egyházban”, ki kellátkozni,

³ SRH I. 320–321.; Képes Krónika 99–100.

⁴ SRH I. 344.; Képes Krónika 116.

⁵ Vö. Font Márta: I. András és Bölcs Jaroszláv. *Világtörténet* 37:4. (2015) 607–624., 608.

⁶ A krónikában: „*ex quadam puella de genere Tatun*”. SRH I. 344.; Kézainál „*ex quadam virgine de genere Tatun*”. SRH I. 178.

⁷ SRH I. 399.; értékelésére vö. Hóman Bálint: *Őstörténet – törzsszervezet – keresztény királyság*. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet I.* Budapest 1928. 248–249.; Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpád-ház uralkodói*. Budapest 1995. 49–50.; Font, M.: I. András i. m. 608.

⁸ Bertényi Iván: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*. Budapest 2000. 230.

és kirekeszteni a hívek közösségéből.⁹ A kései II. törvénykönyv tehát hangsúlyosan foglalkozott a király elleni összeesküvés kérdésével, amelynek hátterében a legendában említett, István elleni merénylet húzódnak meg.¹⁰ Lehetőséges ugyanakkor, hogy a II. törvénykönyv vagy egyes betoldásai már I. András uralkodásához kapcsolódnak.¹¹ Utóbbi azért is indokolt lehet, mert nemcsak Szent István uralkodása vége felé, hanem az őt követő nyolcéves zavaros időszakban sűrűn követték egymást az összeesküvések.

Az István halála után trónra került Péter tisztában lehetett azzal, hogy korántsem mindenki értett egyet utóddá való kijelölésével. Az Altaichi Évkönyv szerint Péter megígérte nagybátyjának azt, hogy Gizella királynét tiszteletben fogja tartani. Ezt egy évig meg is tartotta, utána viszont megfosztotta őt javaitól, sőt mozgásszabadságában is korlátozta.¹² A krónika-kompozíció a magyarok általános sérelmét említette, hogy Péter a németeket és olaszokat favorizálta a magyarokkal szemben.¹³ Az Altaichi Évkönyv a püspökökkel való konfrontációra utalt. Péter eszerint két püspököt is elmozdított helyéről, helyükre másokat szenteltek fel.¹⁴ Péter bukása után a helyére került Aba Sámuel felvetette egy zsinati gyűlésen nemcsak Péter törvényeinek eltörlését, hanem vissza is akarta adni a két püspöknek a főpapi méltóságát, de „mivel másokat állítottak helyükre, úgy vélte, hogy ezt a római főpap (ti. a pápa) döntésére kell bízni”.¹⁵ Az Altaichi Évkönyv szerint a püspökök és előkelők egyhangú tanácsával (*communi consilio*) törölték el Péter törvényeit. Az elmozdított püspökök nevét és székhelyét nem tudjuk, de legalább két püspök esetében feltételezhetjük, hogy sérelmük volt az uralkodóval szemben.¹⁶ A helyükre került két püspök kilétét

⁹ Uo. 232.

¹⁰ *Font M.*: I. András i. m. 608.

¹¹ Vö. *János Monika*: Törvényalkotás a korai Árpád-korban. Szeged 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 9.) 70–71., 90–91.

¹² *Annales Altahenses Maiores*. In: MGH SS XX. 794.; *Gombos*, Cat. font. I. 93.

¹³ SRH I. 323–324.

¹⁴ *Annales Altahenses Maiores*. In: MGH SS XX. 795.; *Gombos*, Cat. font. I. 94.; értékelésére *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Budapest 1899. I. 78.; *Gerics József*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest 1995. 93–95.

¹⁵ *Annales Altahenses Maiores*: „*episcopis duobus pontificia vi sublata redere voluit, sed alii ordinati sunt, hoc Romani preaesulis iudicio reservandum censuit*”. In: MGH SS XX. 795.; *Gombos*, Cat. font. I. 94.; magyar fordítására l. Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) (a továbbiakban. ÁKÍF) 243. (Makk Ferenc).

¹⁶ Péter egyházpolitikájára l. *Gerics József*: Péter király egyházpolitikája és következményei. In: *Gerics J.*: Egyház i. m. 115–120. Koszta László feltevése szerint az egri püspök lehetett az egyik elmozdított püspök. Érvelése szerint Aba Sámuel

sem tudjuk azonosítani. Feltételezhető, hogy Péter egyházpolitikája a püspökök zömének tetszését sem nyerhette el, ezért támogatták a Péter elleni fellépést. A Képes Krónika szerint az előkelők és a vitézek a püspökök tanácsára (*consilio episcoporum*) jöttek össze, és Péter helyébe királyt választottak, Aba Sámuel (István nővérének fia) személyében.¹⁷ Péter III. Henrik német királyhoz menekült. Aba Sámuel kezdeti népszerűségét vélhetően a Péter-ellenes átmeneti egységfrontnak köszönhetette, amit kezdetben jól használt fel, eltörölte Péter törvényeit. Aba előkelő híveit is megnevezték a források; Viskét (*Wisce, Wisca*) említette a Képes Krónika, továbbá Peszlit (*Pezli*) és Tojszlánt (*Toyzlau*).¹⁸ Az Altaichi Évkönyvek *Pezili* és *Ztoizla* névvel a két utóbbira utaltak.¹⁹ Aba Sámuel valószínűleg a püspökök többségének támogatását élvezhette. Aba azonban a közrendű szabadokra kezdett támaszkodni, ami kiválthatta az előkelők és a püspökök egy részének elégedetlenségét. A szervezkedők ellen fellépett, a nemeseket nagybőjt idején levágatta.²⁰ Aba kegyetlensége kiváltotta Gellért csanádi püspök neheztelését, aki Aba 1042. évi húsvéti csanádi/marosvári ünnepi koronázásakor nemcsak nem volt hajlandó a király fejére tenni a koronát, de hangot is adott felháborodásának.²¹ Jelenlévő püspöktársai hajlandók voltak a király fejére tenni a koronát, így nem beszélhetünk arról, hogy a püspökök egységesen elfordultak volna tőle. Aba bukását nem a belső, Péter uralkodását visszakívánó, jórészt Péter által felemelt, idegen és magyar előkelők szervezkedése okozta, hanem a Péter visszahozatala érdekében munkálkodó III. Henrikkel folytatott háborúskodása. A német uralkodó 1044 nyarán indított támadása során legyőzte a ménfői csatában Aba Sámuel. A csatából elmenekülő, elfogott Abával végeztek.²² A vereségben része volt Péter egykori híveinek is, akik megfutottak a csatából. Pétert maga III. Henrik helyezte vissza Székesfehérváron a trónjára, királyi jelvényekkel felruházta és őrséget hagyott mellette.²³ A források megemlégték, hogy III. Henrik

érdekszférájába tartozott az egri püspök, ezért lépett fel ellene Péter; vö. *Kosztai László*: A váci püspökség alapítása. *Századok* 35. (2001) 363–375., 371.

¹⁷ A krónikakompozícióban: „*principes Hungarorum et milites consilio episcoporum*”. SRH I. 324.

¹⁸ SRH I. 326.; Képes Krónika 104.

¹⁹ *Annales Altahenses Maiores*. In: MGH SS XX. 795. *Gombos*, Cat. font. I. 94.; ÁKIF 243.

²⁰ SRH I. 329–330.; Gellért nagyobbik legendája, SRH I. 500. ÁKIF 424–425.

²¹ SRH I. 330.; Képes Krónika 106.; Gellért nagyobbik legendája. In: SRH I. 500.; ÁKIF 425–426.

²² A krónikakompozíció szerint a magyarok végeztek Abával: SRH I. 332.; Képes Krónika, 107.

²³ SRH I. 333.; Képes Krónika 109.; *Annales Altahenses Maiores*, vö. MGH SS XX. 800.; *Gombos*, Cat. font. I. 98.; ÁKIF 254.

összebékítette a királyt a néppel (ti. a főemberekkel), és engedélyezték a magyarok kérésére a német törvényeket (*scita Teutonica*).²⁴

Azonban Péter második regnálása (1044–1046) is ellenállást szült, és ez előrevetítette végső bukását. A krónikakompozíció szerint két összeesküvést is szerveztek ebben a rövid időszakban. Az első Viska/Viske, és a gyula fiak, Bolya (Bua) és Bonyha (Buhna) nevéhez fűződött.²⁵ Viskét azonosíthatjuk az Aba Sámuel által fontos pozícióba emelt Viskével.²⁶ Feltehető, hogy Aba veresége után elvesztette befolyását, ezzel is magyarázhatjuk Péter király elleni szervezkedését. Bolya és Bonyha a Szent István által legyőzött Prokuj gyula leszármazottai voltak.²⁷ A Képes Krónika szerint a Péter-ellenes ellenzék Vazul száműzött fiaival vette fel a kapcsolatot, mivel vissza akarta juttatni az „országot Szent István király nemzetségének, aki szerette és fölmagasztalta őket”.²⁸ Viske/Viska és a gyula fiak esetében is feltételezhető, hogy nem Szent István, hanem Aba Sámuel uralma jelentette számukra hatalmuk visszaszerzését. Ezért fordultak Vazul fiaihoz, akikről azt remélhették, hogy az István és Péter által képviselt új politikai berendezkedést megváltoztathatják. Péter a második uralma alatti első szervezkedést bizalmasai (Buda és Devecser) révén kegyetlenül megtorolta, a hangadókat kivégeztette, megvakíttatta.²⁹

A megtorlást követően rögtön, 1046-ban kibontakozó szervezkedés már nem mindhárom Vazul fiút, hanem csak az Oroszországba menekült Andrást és Leventét hívta vissza. Utóbbi összeesküvést a krónika Csanádra tette, ahol „a magyar nemesek látván nemzetük baját, összegyűltek Csanádon, tanácsot tartottak”.³⁰ Gellért csanádi püspök, akinek székhelyén volt a tanácskozás, nemcsak Aba Sámuel kegyetlen módszereivel, hanem Péter hasonló jellegű megtorlásával sem értett egyet. Ennek másik bizonyítéka, hogy a Vazul fiak elé vonuló küldöttség prominens képviselője éppen Gellért püspök volt. A Vazul fiakhoz járuló küldöttségben négy püspök és egy ispán volt jelen forrásaink szerint. A küldöttség behódoló, a Vazul fiakat a

²⁴ Annales Altahenses. In: MGH SS XX. 800.; *Gombos*, Cat. font. I. 98.; ÁKÍF 254.; a krónikakompozíció ezzel szemben a magyar szokásokra és törvényekre utal, „Hungarica scita”: SRH I. 333.; Képes Krónika, 109.

²⁵ SRH I. 336.; Képes Krónika 111.

²⁶ SRH I. 326., 336.; Képes Krónika 104, 111.

²⁷ Anonymus: *Gesta Hungarorum*: „Bue et Bucne”, SRH I. 69.; A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) 311.

²⁸ SRH I. 336.; Képes Krónika 111.

²⁹ SRH I. 336.; Képes Krónika 111.

³⁰ A krónikakompozíció szerint „*nobiles Hungarie videntes mala gentis sue in Chanad in unum convenerunt, consilioque habito*”, SRH I. 337. a csanádi összeesküvése vé. *Kristó Gy. – Makk F.*: Az Árpád-ház i. m. 58., 70.; *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged 1996.² (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) 79–80.

hatalom átvételére invitáló küldöttség lehetett. Vazul fiai lehetőséget láttak a hatalom megszerzésére, hiszen a csanádi összeesküvők egész Magyarország (*totius Hungarie*) nevében hívták meg az ünnepélyes követség (*nuncios sollempnes*) útján András és Leventét. A Vazul fiak az orosz fejedelem, Jaroszláv jóvoltából, akinek lányát, Anasztáziát vette el feleségül András, orosz segédcsoportokkal érkeztek.³¹ Felszólítottak a Péter-ellenes felkelésre, ami ürügyet adott nemcsak a királyi hatalommal, hanem a keresztény egyházzal szembeni fellépésre is. Kirobbant egy pogány tömegmozgalom, amely a Péter elleni fellépés ürügyén nemcsak az állam, hanem az egyház képviselői ellen is támadt. A hercegekhez Újváron csatlakozó tömegek azt követelték „Andrástól és Leventétől, engedjék meg, hadd éljen az egész nép pogány módra, ölhessék le a püspököket és egyháziakat, ronghassák le az egyházakat, vethessék le a keresztény hitet és tisztelhessenek bálványokat”.³² A pogány lázadás fő hangadója a Belus (Békés?) várából származó, s a kereszténységből a pogányságra visszatérő Vata volt, akit a történeti kutatás zömmel Békés megyéhez kapcsolt.³³ A Vazul fiak elfogadták a felkelők követelését, akik nemcsak Péter király ellen támadtak, hanem egyházakat romboltak, papokat és világiakat öltek. Feltételezhetően nemcsak pogány eszmék, hanem eretnek, bogumil tanok is terjedtek a felkelők körében.³⁴

A Fehérvárról Pest felé tartó küldöttség, a Vazul fiakat behívó előkelők között négy püspök is képviselte a prelátusokat, míg paradox módon csak egy világi személy, Szolnok (Zounuk/Zaunic) ispán a világi vezetőréteget.³⁵ Az Abaújszállásról Pesthez, majd Fehérvárhoz vonuló Vazul fiakhoz csatlakozó

³¹ *Font M.*: I. András i. m. 616–617.

³² SRH I. 337. (82. caput); magyar fordítására vö. Képes Krónika 112.; Gellért nagyobbik legendája. In: SRH II. 501.

³³ „*Vatha de castro Selus*” [*Belus?*], vö. SRH I. 338.; „*Belus várából Vata*”, vö. Képes Krónika 112. Vata nemzetségszövegének tekintette *Kristó Gyula*: Megjegyzések az ún. pogányláadások kora történetéhez. In: *Uő*: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983. 93–106.; Törzsfőnek tekintette *Kristó Gy.* – *Makk F.*: Az Árpád-ház i. m. 58–59.; Vata nemzetségszövege vagy törzsfői tisztsége ellen *Uhrman Iván*: Az utolsó törzsfő vagy az első parasztvezér? Az úgynevezett Vata-felkelés. *Hadtörténelmi Közlemények* 123:1–2. (2010) 44–111., 66–67.; *Tóth Sándor László*: A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században. Szeged, 2010. 259.; *Tóth Sándor László*: A magyar törzsszövetség politikai életrajza. (A magyarság a 9–10. században). Szeged 2015. 579–580.

³⁴ A bogumil tanokra és a Vata-mozgalomra l. *Szekfü László*: Vata népe. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 67. (1980) 11–19.

³⁵ Szolnok ispán neve „*Zonuc comes*”, vö. SRH I. 339.; *Zonuc* változat, vö. SRH I. 342.; *Zaunic* alakra vö. *Annales Altahenses maiores*. In: MGH SS XX. 803.; *Gombos*, Cat. font. I. 93.; „*Zonug comes*” változatra, vö. nagyobbik Gellért-legendája, SRH II. 501., 503.; Szolnok comesre, a megye első ispánjára vö. *Kristó Gy.*: Megjegyzések i. m. 100.

pogány tömeg a pesti révnél összetalálkozott a fehérvári küldöttséggel. A felbőszült pogányok Péter embereit látták a küldöttségben és kegyetlen módon végeztek velük. Az öt prominens vezető közül négyen lelték halálukat, három püspök és egy ispán. A püspökök név szerint Gellért (Gerardus), Besztrik (Beztricus),³⁶ Buldi³⁷ és Beneta/Benetha³⁸ voltak. A Krónika és a nagyobbik Gellért-legenda egyaránt három püspök haláláról számol be; elsőként Gellért mártírhálálát említik, majd Buldi megkövezését, végül pedig Besztrik megsebesülését, aki a harmadik napon halt meg. A nagyobbik Gellért-legenda és a Krónika szerint egyedül Beneta (Benedek) püspök menekült meg, őt maga András herceg mentette volna meg. Forrásaink a később, 1083-ban szentté avatott Gellért püspökre fókuszálnak, egyedül őt tudjuk az 1030-ban szervezett csanádi püspökséghez kötni. A másik három püspök esetében nevük pontos alakja, etnikai identitásuk is kérdéses, nemcsak egyházmegyéhez nem tudjuk biztosan kapcsolni őket. Hóman Bálint már magyarnak tekintti Beneta, azaz szerinte Benedek, Beszteréd és Böldi püspököket.³⁹ Fel kell tennünk a kérdést, hogy vajon hány püspök volt Magyarországon 1046-ban, és ennek megfelelően mekkora arányú vesztesége volt a főpapságnak.

Fontos lehet ennek kapcsán a Krónikának az a megállapítása, hogy a Péter elfogása és megvakítása után hatalomra került András megkoronáztatta magát Székesfehérváron 1046 végén vagy 1047 elején. Ekkor „csupán az a három püspök koronázta meg, akik a keresztények nagy lemészárlásából megmenekültek”.⁴⁰ A híradást megerősíti az Altaichi Évkönyv, amely szintén három főpapot említ. A híradás szerint András „a királyi felszentelést attól a három főpaptól kapta, akik megmaradtak”.⁴¹ A két forrás perdöntő, és nem megkérdőjelezhető bizonyítékot szolgáltat arra, hogy *András hatalomra jutásakor és koronázásakor csak e három püspök volt életben és*

³⁶ Beztricus alakra vö. SRH I. 341.; Boztricus változatra, vö. SRH I. 339.; Veztricus változatra vö. SRH I. 341. Beztridus alakváltozat, nagyobbik Szent Gellért-legenda, SRH II. 501.; Bestridus stb. alakváltozatok, vö. SRH I. 339.; Bistridus változatra, nagyobbik Szent Gellért-legenda, SRH II. 503.

³⁷ Buldi alakra vö. SRH I. 339., 341.; Budi változatra vö. nagyobbik Szent Gellért-legenda, SRH II. 501., 503.

³⁸ Benetha alakra vö. SRH I. 339.; Beneta alakra vö. SRH I. 340., 341.; Gellért-legenda, vö. SRH II. 501., 503.

³⁹ Hóman B. – Szekfű Gy.: Magyar történet i. m. I. 259.

⁴⁰ A krónikakompozícióban: „*in regia civitate regalem coronam est adeptus. A tribus tantum episcopis, qui in illa magna strage Christianorum evaserunt, coronatus anno Domini M-o XL-o VII-o.*” SRH I. 343–344.

⁴¹ Annales Altahenses Maiores, „*A tribus ergo pontificibus, qui residui erant, accepit die regalem ordinationem,*” vö. MGH SS XX. 803.; magyar fordítására vö. Bertényi I.: Magyar történeti i. m. 232.

hivatalban.⁴² A szakirodalomban Hóman Bálint kísérelte meg egyedül, hogy azonosítsa azt a három túlélő püspököt, akik Andrást királlyá koronázták Székesfehérvárott. Szerinte „Benedek, Szent Mór és egy névről nem ismert társuk” volt a három túlélő püspök.⁴³ Hóman az 1055. évi tihanyi alapítólevél kapcsán megadja a két megnevezett püspök, Benedek és Mór esetében egyházmegyéjüket is. Úgy vélte, hogy az „esztergomi érseki széken 1055-ben a kelenföldi vérengzésből megmenekült Benedeket találjuk”.⁴⁴ Hóman szerint a pécsi egyházmegyéjét 1036 óta Szent Mór kormányozta.⁴⁵ Ha Hóman feltevése helytálló, a Benedekkel (Benedictus) azonosítható Be-neta esztergomi érsekként, Mór pedig pécsi püspökként lehetett jelen András székesfehérvári koronázásakor. A harmadik püspök kilétére és egyházmegyéjére vonatkozóan legfeljebb csak későbbi források alapján tehetünk kísérletet.

A Vata-féle mozgalom biztos „végeredményével”, hogy csak három püspök menekült meg a püspökök közül, és ezek koronázták meg Andrást, a szakirodalomban nem merült fel kétely. A veszteség arányát illetően két fontos paramétert kellene még megállapítani, ti. hogy ténylegesen hány püspök volt Magyarországon a pogány mozgalom kitörésekor, és a Vazul fiak bejövetelekor, s ebből következően összesen hány püspök vesztette életét.

Maguk a források is eltérnek abban a kérdésben, hogy hány püspökséget alapított Szent István. István nagyobbik legendája szerint 10 püspökségre osztotta az országot, s ennek fejevé az esztergomit tette.⁴⁶ Gellért nagyobb legendája 12 egyházmegyéjét említett.⁴⁷ A szakirodalomban feltételezték, hogy Szent Istvánt a pseudo-izidorusi joggyűjtemény vezette, miszerint egy független egyháztartomány egy érsekségből és 10–12 alárendelt püspökségből áll.⁴⁸ Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy a gyakorlatban 3–4

⁴² A krónikakompozíció (a Thúróczi-krónika alapján) és az Altaichi Évkönyvek a megmaradt püspökök azonos számára való hivatkozására utalt az Annales Altahenses Maiores kiadója is, illetve hivatkozott a Thúróczi-krónika tudósítására, vö. MGH SS XX. 803. o. 43. jegyzet. A szakirodalomban legutóbb Koszta László hangsúlyozta e két forrás tanúbizonyságát, vö. *Koszta László: A bihari püspökség alapítása. A bihari püspökség alapításának historiográfiája*. In: Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről. I. Nagyvárad 2014. 41–80., 55.

⁴³ *Hóman B. – Szekfű Gy.*: Magyar történet i. m. I. 261.

⁴⁴ Uo. 263.

⁴⁵ Uo. 264. – a pozsonyi évkönyv (Annales Posonienses) szerint 1036-ban lett püspök Maurus (Mór): „1036: Maurus episcopus est effectus.” – SRH I. 125. Pécs első püspöke, Bonifert halálát ugyanezen évkönyv 1042-ben említi: 1042. „Bomper-tus episcopus obiit.”, vö. SRH I. 125.

⁴⁶ SRH II. 383.

⁴⁷ Uo. 491.

⁴⁸ *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i. m. I. 391. o. 63. jegyzet; *Gerics J.*: Egyház i. m. 68–69.; *Koszta László: A kalocsai érseki tartomány kialakulása*. Pécs 2013. 37.

egyházmegye elég volt egy érsekség funkcionálásához.⁴⁹ A korábbi kutatásban domináns nézet volt, hogy Szent István 10 egyházmegyét alapított. Pauler Gyula esztergomi, győri, váci, veszprémi, erdélyi, pécsi, kalocsai, egri, bihari és csanádi püspökségeket sorolt fel, inkább földrajzi, mint kronológiai sorrendben.⁵⁰ Karácsonyi János feltevése szerint az esztergomi egyház volt az első, és már 1001-ben 3–4 püspökség (győri, veszprémi, pécsi és talán az egri) tartozott alá. Valamivel később jött létre a váci püspökség. A gyula legyőzése után, 1005 táján létesült a kalocsai érsekség, és ennek alávetve működött a bihari és erdélyi, s 1030-tól a csanádi püspökség.⁵¹ Hóman Bálint úgy vélte, hogy Szent István 10 püspökséget (2 érsekséget és nyolc püspökséget) alapított, de ezek szervezését sem fejezhette be teljesen. Hóman szerint az esztergomi érsekség volt az első, ezt követte 1002-ben a veszprémi püspökség, majd István 1009-ben alapította a pécsi és győri püspökséget. Ezután következett a váci és egri püspökségek létrehozása. Hóman a Hartvik-legenda alapján Ascherik (Asrik) térítő érsekhez kapcsolta a kalocsai érsekséget (1012 táján). István uralkodásának második felére tette három új püspökség szervezését az ország keleti felében: a csanádit vagy marosvárit (Gellért püspökkel), a bihari és erdélyi térítő püspökségeket.⁵² Az újabb egyháztörténeti kutatásban Török József elfogadta a korabeli egyházi hagyományra hivatkozva a Szent István-i tíz egyházmegyét. Szerinte közülük Esztergom és Veszprém alapítása 1001-ben, Kalocsa 1002-ben, Győr 1009 előtt, Pécs 1009-ben, Erdély 1009 körül, Bihar 1025 táján, Csanád 1030-ban, Vác pedig 1038 előtt történt.⁵³ Az episzkopális szervezet tízes számához az újabb kutatás szkeptikusabban viszonyult, s felvetette, hogy csak nyolc püspökség jött létre Szent István uralkodása alatt.⁵⁴ Kristó Gyula rekonstrukciója szerint a veszprémi püspökség még Géza uralkodásának végén, 996-ban jött létre, István és Gizella házassága kapcsán. Az esztergomi érsekség és a győri püspökség alapítását 1001-re tette. Az erdélyi egyházmegye létesítését a gyula legyőzése (1003) utáni évek valamelyikére keltezte. A következő alapítási hullámot az 1009-es év hozta, amikor a fekete magyarok (kavarok) legyőzése után a pécsi püspökséget, a kalocsai ér-

⁴⁹ Koszta L.: A kalocsai érseki tartomány i. m. 51.

⁵⁰ Pauler Gy.: A magyar nemzet i. m. 40–44.

⁵¹ Karácsonyi János: Szent István élete, Budapest 1904. 31–32.

⁵² Hóman B. – Szekfű Gy.: Magyar történet i. m. I. 202–204.

⁵³ Török József: A tizenegyedik század magyar egyháztörténete. Budapest 2002. 32–60.; Török József: A tizenegyedik század magyar egyháztörténete. Budapest 2014. 11.

⁵⁴ A 8 püspökségre l. például Szekfű László: Pogányság és kereszténység a XI. századi Magyarországon. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. I. Szerk. Makk Ferenc. Tankönyvkiadó, Budapest 1981. 73–95., 87–88. Szerinte a biharit I. András szervezte meg, a vácit pedig I. Géza.

sekséget és az egri püspökséget hozták létre. A nyolcadik püspökséget az 1030. évben létesített csanádi jelentette (Gellért ekkor lett püspök). Kristó alternatív hipotézise szerint Szent István uralkodása vége felé számolhatunk a bihari és a váci püspökségek megalapításával, vagy az 1030–1040-es években.⁵⁵ Kristó a váci püspökséget feltételelesen Péter uralkodásához kapcsolta.⁵⁶ A bihari püspökség esetében úgy vélte, hogy esetleg István uralkodásának végén létesítették. Felvetette azt is, hogy az 1050 táján már létező bihari püspökséget az 1046-os Vata-féle pogány felkelés leverése után alapították.⁵⁷ Thoroczkay Gábor hasonló rekonstrukciót vázolt fel.⁵⁸ Az első püspökség a veszprémi egyházmegye, ezt követi a győri és az esztergomi (1001-ben), majd a kalocsai (1001 után) és az erdélyi püspökségek. A pécsi és egri püspökségeket 1009-re keletzte, a csanádit 1030-ra. Thoroczkay szerint biztosan nyolc Szent István-i püspökséggel számolhatunk. Hangoztatta azt is, hogy az István nagyobb legendájában szereplő, „István haláláig létrejövő 10 püspökség történeti valósága kétségszerűen nehezen kérdőjelezhető meg”.⁵⁹ Utalt arra, hogy a két vitatott keletkezésű egyházmegye, a váci és bihari egyaránt Szűz Máriát nyerte védőszentül. Ezért feltételezhető, hogy Szent István az 1030-as években alapította ezeket, amikor Mária tisztelete fia halála és betegsége alatt felerősödött. Thoroczkay számolt azzal is, hogy e két püspökség Szent István halála után jött létre. Hangsúlyozta, hogy a pseudo-isidorusi hagyomány, a tíz püspökség követése egy érsekségre vonatkozott, holott két érsekség jött létre. Thoroczkay megemlítette azt a feltevést, hogy Vácott Péter alapította a püspökséget, és Géza alatt fejeződött be az egyházmegye létrehozása. Utalt arra a feltevésre, hogy a bihari püspökséget I. András alapította, majd Váradra került székhelye Szent László alatt.⁶⁰ Koszta László Szent István uralkodása alatt nyolc egyházmegyével számolt. Rekonstrukciója szerint több szakaszban történt az egyházmegyéek szervezése. Először a veszprémi püspökség jött létre 997–1001 között és 1001–1003 között szerveződött meg a négy egyházmegyéből (Veszprém, Esztergom, Győr és Erdély) álló önálló magyar egyháztartomány. Majd 1009-ben újabb három egyházmegyét alakítottak ki, a kalocsait, a vácit és az egrit. Ezután 1030-ban a csanádi püspökséget létesítették.⁶¹

⁵⁵ *Kristó Gyula*: Szent István püspökségei. In: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 121–135.

⁵⁶ Uo. 132–133.

⁵⁷ Uo. 131.

⁵⁸ *Thoroczkay Gábor*: Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei. In: *Uő*: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. Budapest 2009. 35–50.

⁵⁹ Uo. 46.

⁶⁰ Uo. 47.

⁶¹ *Koszta L.*: A váci püspökség i. m. 365.

Koszta szerint a váci és a bihari püspökségeket később hozták létre. Az előbbi, a váci püspökség kezdetei Péter uralkodásához fűződnek, de a püspöki szervezet teljes kiépítése Géza hercegre, majd királyra maradt.⁶² Zsoldos Attila hangsúlyozta azt, hogy a pécsi (1009) és az erdélyi püspökség (1030) köthető csak konkrét dátumokhoz. Zsoldos felvázolta a hagyományos, Szent István-i tíz püspökség koncepcióját. Kitért arra, hogy a bihari (váradi) és a váci püspökségeket az 1030-as években (Szent István), vagy I. András idejében, illetve az 1070-es években hozták létre.⁶³

Kérdés, hogy hány püspök volt ténylegesen a Vata-mozgalom kirobanásakor, hány püspök esett a pogánylázadás áldozatául, és elfogadjuk-e a Gellért-legenda és a krónika adatát arról, hogy három püspök halt mártírhalt, és azt az idézett forrásadatot, hogy három püspök élte túl az eseményeket, akik aztán Andrást királlyá koronázták. Sajnálatos módon forrásaink java része általánosságban emlékezik csak meg a főpapi kart ért veszteségekről. Az Altaichi Évkönyvek feljegyzése szerint „annak a földnek szinte összes főpapja abban a veszedelmes időben elpusztult”. A jól tájékozott szerző azonban konkrét neveket és számokat nem említ, kivéve azt, hogy a megmaradt három főpaptól (*tribus pontificibus*) kapta meg a királyi felszentelést (*regalem ordinationem*) András.⁶⁴ Így ebből a forrásból sem derül ki, hogy hány püspök lelte halálát ebben a pogánylázadásban. Maga a nagyobbik Gellért-legenda is, amelyen a krónikakompozíció tudósítása alapul, kizárólag arra a küldöttségre összpontosít, amelyben Gellért püspök is részt vett. A legenda Gellért személyét emeli ki, ezért püspöktársairól vajmi keveset tudunk meg, még nevük pontos alakja is kérdéses. Lehetséges azonban, hogy más püspök is ekkor lelte halálát, csak valamiért nem került be neve a Gellért-legendába, illetőleg a krónikába. A Pozsonyi Évkönyvek (*Annales Posonienses*) tömör, de fontos adatokat is tartalmazó híradása szerint 1047-ben „megölték Gellért és Modestus püspököket, és Péter királyt fájdalmasan megvakították és Andrást királlyá emelték”.⁶⁵ A Pozsonyi Évkönyvekbe tehát bekerült Gellért mellé egy Modestus nevű püspök, akinek neve nem szerepelt a Gellért-legendában vagy a krónikakompozícióban, viszont nem szerepelt a megölt Besztrik és Buldi püspök. Így két lehetőséggel számolhatunk: vagy Modestus volt a negyedik ismert püspök áldozata a pogány tömegmozgalomnak, vagy pedig valamelyik másik püspökkel (Besztrik, Buldi) azonosítható.

⁶² Uo. 370–375.

⁶³ Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig. Debrecen 1997. 90–91.

⁶⁴ Annales Altahenses Maiores. In: MGH SS XX. 803. ÁKIF 256.

⁶⁵ Annales Posonienses. In: SRH I. 125. „1047. *Interficiuntur episcopi Gerardus et Modestus et Petrus rex cum dolo obceatur et Andreas rex elevatur.*”

A történeti kutatásban kevesen kísérelték meg azt, hogy a főpapi kar veszteségét megbecsüljék. Koszta László szerint a váci püspökség Péter, a bihari püspökség pedig I. András alatt jött volna létre. Ennek megfelelően a Vata vezette 1046. évi pogány felkelés idején kilenc püspök volt, akik közül hatot megöltek, és csak a megmaradt három főpap tudott részt venni az új király, I. András koronázásán 1046 szeptemberében.⁶⁶ Koszta úgy fogalmazott, hogy mivel a főpapok közül is csupán három élte túl a pogánylázadást, és 1046-ig „kilenc püspökség jött létre, így a védettebb helyen, gyakran püspökségi székhelyeken élő főpapok kétharmada a pogányok áldozata lett.”⁶⁷ Koszta szerint tehát hat püspököt öltek meg a pogánylázadás során. Valójában nála is csak következtetésre épül ez a számadat, mivel szerinte a Szent István által alapított nyolc püspökség Péter alatt még eggyel (váci) egészült ki, így 1046-ban kilenc püspökség volt. Ezért kilenc püspökkel számolt, és mivel elfogadta a három koronázó püspökről, két forrásban szereplő adatot, szükségszerűen hat mártír püspökre következtetett.⁶⁸ Makk Ferenc utalt arra, hogy András herceget 1047 tavaszán „a pogány atrocitásokat” túlélő három püspök koronázta meg. Szerinte, „ha feltételezzük: István koronázása alatt 8–10 püspökség jött létre, akkor e számokból arra lehet következtetni, hogy Vataék elpusztították a főpapság mintegy 60–70%-át”.⁶⁹ Makk Ferenc tehát a biztos adatból indult ki, és a püspökségek (és püspökök) feltételezett számától – nyolc, kilenc vagy tíz – függően következtetett öt, hat vagy hét püspök meggyilkolására. Forrásadataink három (Gellért nagyobbik legendája, krónikakompozíció), illetve két (Pozsonyi Évkönyv) püspök megölését említik; így összesen legfeljebb négy mártír püspökkel (Gellért, Besztrik, Buldi és Modestus) számolhatunk.

Nézetem szerint merész következtetések lehetőségét is kínálják az 1046-os Vata-mozgalom püspöki áldozataira vonatkozó és az András koronázásakor jelen lévő püspökökre utaló adatsorok. Ha a pesti révnél Vata pogányai által meggyilkolt püspökök számát (három-négy) és a túlélő, Andrást megkoronázó püspökök számát összeadjuk, mindössze hat vagy hét

⁶⁶ Koszta, László: *State Power and Ecclesiastical System in Eleventh Century Hungary (An Outline to the Dynamics of the Development of Hungarian Christian Church)*. In: I. Petrovics – S. L. Tóth – E. A. Congdon (eds.): „In my spirit and thought I remained a European of Hungarian origin”. *Medieval Historical Studies in Memory of Zoltan J. Kosztolnyik*. Szeged 2010. (Capitulum V.) 67–78., 72. o. 13. jegyzet: „During the pagan uprising led by Vata out of the nine bishops six were killed, only the surviving three prelates could participate in the coronation of the new king, Andrew I in September 1046.”

⁶⁷ Koszta, L.: *A bihari püspökség* i. m. 55., 61.

⁶⁸ Koszta L.: *State Power* i. m. 72. o. 13. jegyzet

⁶⁹ Makk Ferenc: *Megjegyzések I. András történetéhez*. In: *Uő: A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged 1998. 128.

püspökkel számolhatunk 1046-ban, a Vata-féle mozgalom kirobbanása előtt. Kérdés, hogy melyik kalkuláció áll közelebb a valósághoz; a forrásadatokban szereplő áldozatok és a megmaradó püspökök összlétszáma, vagy a feltételezett püspökségek (püspökök) és a túlélő, koronázó püspökök létszámának különbözete. Biztos válasz nem adható források hiányában. Számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy 1046-ban, már a Vata-mozgalom előtt sem volt tíz püspökség Magyarországon, hanem legfeljebb nyolc, így a kétségtől nagy veszteség aránya kisebb lehetett annál, mint amit korábban feltételeztek. Hat–nyolc püspökség esetén a püspöki kar veszteségének arányát 50–60%-ra becsülhetjük. Hozzátehetjük azt is, hogy két püspökség esetében Péter hajtott végre személycserét, illetve Bonipert püspök 1042-ben halt meg.⁷⁰ Így a püspökök tényleges létszáma 1046-ban, a Vata-lázadás előtt kisebb lehetett a püspökségek tényleges létszámánál, amelyek között lehettek betöltetlenek is.

A hatalomra kerülő András rekonstrukciót hajtott végre, pótolni kellett a püspökök személyi állományát is. Ezt részint az István kori generáció elöregedése, esetenként halála, részint pedig a pogánylázadás nagyarányú veszteségei indokolták.⁷¹ Az András király egyházi rekonstrukciójához kapcsolódó adatokból vissza lehet következtetni a korábbi, 1046 körüli feltételezett állapotokra. Az események, a Vata-mozgalom után 7–8 évvel kiadott, 1055. évi tihanyi alapítólevél végén, a tanúnévsorban négy főpap is szerepel: Benedek érsek, Mór püspök, Kelemen püspök és Miklós püspök.⁷² Közülük az első érseki címmel Benedek, akit Hóman Bálint azonosított az András által megmentett Beneta püspökkel, és a három koronázó püspök között említett.⁷³ Kérdés, hogy 1046 előtt is ő volt-e az esztergomi érsek, vagy csak társai mártírhalála után került az érseki székbe.⁷⁴ A tanúnévsorban a második Mór püspök, aki a Pozsonyi Évkönyv tanúbizonysága szerint 1036-ban lett püspök, tehát még Szent István uralkodása alatt.⁷⁵ A később szintén szentté avatott Mór pécsi püspök volt 1036–1069 között.⁷⁶ Ő lehetett a második túlélő és koronázó püspök, aki Benetával ellentétben nem volt tagja a fehérvári küldöttségnek. Kelemen veszprémi, Miklóst pedig győri

⁷⁰ Bonipert 1042. évi halálára vö. SRH I. 125.

⁷¹ *Kosztai L.*: A bihari püspökség i. m. 55.

⁷² Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemből. Szerk. Makl Ferenc – Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006. (a továbbiakban: Írott források) 23.

⁷³ *Hóman B. – Szekfű Gy.*: Magyar történet i. m. I. 263.

⁷⁴ Benedek esztergomi érsekként 1046–1055 között szerepel, Írott források, 23. o. 47. jegyzet (*Piti Ferenc*).

⁷⁵ *Annales Posonienses*, vö. SRH I. 125.

⁷⁶ *Hóman B. – Szekfű Gy.*: Magyar történet i. m. I. 263–264.; Mór 1036–1069 közti pécsi püspökségére vö. Írott források, 23., 88. jegyzet (*Piti Ferenc*).

püspöknek feltételezték.⁷⁷ Lehetséges, hogy Kelemen vagy Miklós harmadikként ott volt az Andrást koronázó püspökök között. A tihanyi alapítólevél már tükrözi azt, hogy András király eredményesen lépett fel a pogánymozgalom lecsendítése és a püspöki szervezet stabilizálása érdekében, hiszen szemben a tragikus eseményeket követő 1046/1047. évi koronázásával, immár négy püspök (köztük egy érsek) volt jelen a tihanyi apátság megalapításánál. Sejthetően nem csak ennyi püspökkel számolhatunk, hiszen tudunk arról, hogy egy Leodvin/Liedvin (Lieduinus/Leuduinus) nevű, lotaringiai származású (liège-i) bihari püspök (episcopus *Bichariensis*) tevékenykedett András szolgálatában. Leodvin Magyarországról hazalátogatva, ereklyét adott át az újjáépült namuri Szent Alban-egyháznak, amelyeket még Szent István szerzett.⁷⁸ A bihari püspök története szerint András király „hamarosan hatalomra kerülése után, amidőn elődjének ékszereit, királyi felszerelését kerestette, megparancsolta Leodvin főpapnak: olvassa el az ereklyék feliratait”.⁷⁹ Az 1067-ben lejegyzett, 1047 tájára tehető történet értelmében András trónra kerülése – vélhetőleg koronázása után nem sokkal kerestette Szent István uralkodói jelvényeit, azért, hogy birtoklásuk révén törvényesítse saját hatalmát. Leodvin bihari püspök segítette András király törekvését, és úgy tüntette fel, mintha István közvetlen utóda lett volna András, elhallgatva azt, hogy Péter és Aba Sámuel uralkodtak előtte.⁸⁰ Leodvin az első ismert bihari püspök. Kérdés ugyanakkor, hogy a bihari püspökség létesítését vagy csak Leodvin püspöki kinevezését kapcsolhatjuk Andráshoz. Leodvin mindenképpen bizalmas helyet kaphatott az uralkodónál.⁸¹ Koszta László feltételezte, hogy 1048/1050 körül új püspökség létesült Biharban, éppen azon a területen, ahonnan elindult a pogány mozgalom. Szerinte a püspökség alapítása és az állam szerepének megerősítése összekapcsolódott, amit bizonyít az, hogy az új püspökség székhelye az egy időben (1048 táján) létrejött hercegség központjában kapott helyet, itt volt a

⁷⁷ Kelemen és Miklós veszprémi, illetve győri püspökségét feltételezte Hóman, vö. *Hóman B. – Szekfű Gy.*: Magyar történet i. m. I. 263. Miklóst azonosítják az 1051-es német támadásnál említett (győri) püspökkel, Írott források, 23., 90. jegyzet (Piti Ferenc).

⁷⁸ *Fundatio ecclesiae Sancti Albani Namucensis*. In: MGH SS XV/2. 963–964.; *Gombos*, Catalogus II. 969–970. „*Lieduinus episcopus Bichariensis, genere Lothariensis*”, „*Leuduino presuli*”; a névalak változataira vö. MGH SS 963.; az *episcopus Bichariensis* címre vö. Uo. 963. o. 20. jegyzet; fordítására vö. ÁKIF 226–228.

⁷⁹ András király eszerint, „*qui noviter inthronizatus dum antecessoris inquireret ornamentum, supperlectilem regiam, Leuduino presuli precepit, ut breves reliquiarum legeret*”. In: MGH SS XV/2. 964.; *Gombos*, Catalogus II. 970. magyar fordítására vö. ÁKIF 228.

⁸⁰ *Gerics József*: A magyarországi társadalmi ideológia forrásai Szent István király halála után. In: *Gerics J.*: Egyház i. m. 112–114.

⁸¹ *Makk F.*: Megjegyzések I. András i. m. 132.

bihari földvár is.⁸² Koszta feltevése tehát éppen a Vata-féle pogánylázadás következményeként értelmezi a bihari püspökség alapítását, és összeköti ezt azzal, hogy András elhunyt testvére, Levente helyett a Lengyelországból behívott Béla öccsére bízta az ország keleti és északi felében létesített hercegséget. Koszta hangsúlyozta, hogy a Tiszántúl krisztianizáltsága alacsony volt, távol feküdt a korábban létrejött egyházmegyei központtól, ezért szükséges volt a peremterületeken megerősíteni az államhatalom és a dinasztia jelenlétét.⁸³ Még egy püspök szerepel forrásainkban Leodvinhez hasonlóan, tisztséggel együtt. György (Georgius) kalocsai érseket 1050/1051-ben említik a források.⁸⁴ Eszerint György „a magyarok kalocsai egyházának érseke”,⁸⁵ illetve „György kalocsai érsek Magyarországról”⁸⁶ vett részt IX. Leó pápával és francia főpapokkal együtt Lotaringiában liturgikus cselekményekben. György kalocsai érseket András király küldte Leó pápához 1050 őszén, hogy segítsen közvetíteni a császár felé. András uralkodása alatt két érsekkel is számolhatunk, Benedek (Beneta) esztergomi és György kalocsai érsekkel. A fenti adatokból Hóman Bálint joggal következtetett arra, hogy András uralkodásának elején nagy hangsúlyt fektetett a püspöki szervezet helyreállítására, személyi állományának pótlására.⁸⁷ Koszta László is hangsúlyozta azt, hogy „a lázadás alatt elhunyt egyháziak pótlása nélkül nem volt megvalósítható az egyházszervezet helyreállítása”.⁸⁸ A német–magyar ellenséges viszony miatt a papi utánpótlás francia területről, közelebbről Lotaringiából érkezett 1047 táján (24 kanonok).⁸⁹ András királynak sikerült a püspöki kar gyors reorganizációja, hiszen 1047/1048 táján Leodvin bihari püspök, 1050/1051-ben György kalocsai püspök, 1055-ben Benedek (Beneta) esztergomi érsek, valamint Mór pécsi, Kelemen veszprémi és Miklós győri püspök jelenléte bizonyítható.⁹⁰ Hóman ugya-

⁸² Koszta L.: State Power i. m. 73.; Koszta L.: A bihari püspökség i. m. 53–54.

⁸³ Koszta L.: A bihari püspökség i. m. 53–54.

⁸⁴ Koszta L.: A kalocsai érseki tartomány i. m. 28–29., 63.

⁸⁵ S. Leo IX. papae [1048–1054]: Litterae ad Hugonem archiepiscopum Ventionensem, vö. *Gombos*, Cat. font. II. 1450–1451. (3427. sz.) A jelenlévők névsorában: „Georgio Colocensis ecclesiae Ungrorum archiepiscopo”. (A. 1051. Ian. 11.)

⁸⁶ Elevatio corporis s. Gerardi ep. Tull. a 1050. okt. 20 facta est, In: *Miracula s. Gerardi episcopi Tullensis* (ob. a. 994) auctore Widrico abbate S. Apri Tullensis monasterii. In: *Gombos*, Cat. font. II. 1641. (3736. sz.). – A jelenlévők között „Georgius Colocinensis de Ungaria advenerat.”; vö. még Koszta L.: A bihari püspökség i. m. 63., 284. jegyzet.

⁸⁷ Hóman B. – Szekfű Gy.: Magyar történet i. m. I. 263. „András első gondja volt a gazdátlan püspöki székek és tisztségek betöltése.”

⁸⁸ Koszta L.: A bihari püspökség i. m. 55.

⁸⁹ Makk F.: Megjegyzések I. András i. m. 131–132.; Koszta L.: A bihari püspökség i. m. 54–55.

⁹⁰ Hóman B. – Szekfű Gy.: Magyar történet i. m. I. 263–264.

nakkor csak hat püspöki széket és püspököt tudott kimutatni – köztük két érseket és négy püspököt –, ezek közül is kétséges egyik-másik esetében, hogy ki melyik püspökség élén állott. Ez a hat püspök ugyan valószínűleg nem reprezentálja az összes püspököt, de nem több, mint amennyire az 1046-os pogánymozgalom püspöki áldozatai és a túlélő, Andrászt megkoronázó püspökök összlétszáma alapján következtethetünk. Hangsúlyoznom kell, hogy mind a koronázásig számítható 1046–1047-es rendkívüli állapotot, mind pedig András uralkodásának első, 1055-ig tartó restaurációs időszakát illetően minimálisan számolhatunk hat püspökséggel, ennél vélhetően több lehetett. A Vata-felkelés püspök-áldozatai és megmaradó püspökei, illetőleg rájuk vonatkozó forrásaink, ha gyéren is, de megvilágítják a magyarországi egyházszervezetet és bizonyos rekonstrukciót lehetővé tesznek. Másfelől értékelendő a püspöki szervezet stabilitása és András király szívós restaurációs politikája. Leodvin és György lotaringiai származású főpapok jelzik András egyházépítő politikáját. Valószínűleg az új püspökség, a bihari *episcopatus* is András uralkodásának elején, a hercegség létrehozása kapcsán, 1047–1048 táján létesült. Az András-féle reorganizáció kapcsán újabban Koszta László feltételezte azt, hogy Leodvin/Liedvin – akit a lüttichi (liège-i) székeskáptalan nekrologiumában egri püspökként is említettek⁹¹ – kettős püspöki tisztséget is viselhetett, a bihari püspökség mellett az egri püspökség vezetését is rábízta az uralkodó.⁹² Ez az intézkedés a főpaphiánnyal magyarázható. Két további felvetés is megtehető. A nagyobbik Gellért-legenda szerint Gellért halálának 7. évében, 1053-ban került sor a csanádi püspök holttestének átvitelére Csanádra, ahol ekkor Mór volt a csanádi püspök.⁹³ Így, ha nem véletlen névazonosságról van szó, Mór pécsi püspök betölthette a Gellért halálával megüresedett csanádi püspökséget is. Kérdés az is, hogy György kalocsai érseki címét Andrásnak köszönhette-e, vagyis a jóval korábban létrehozott kalocsai egyházmegye nem éppen e korban jutott-e érseki rangra.⁹⁴ Koszta László szerint András célja a Vata-féle pogánylázadás után, a német veszély árnyékában csak a Szent István-i

⁹¹ Liège-i necrologium 107v. „*II Idus novembris commemoratio fratris nostri Lidiuni Agriensis episcopi...*” – vö. Marchandisse, Alain: *L'obituaire de la cathédrale Saint-Lambert de Liège (XIe–XVe siècles)*. Bruxelles 1991. 158. Idézi Koszta L.: A bihari püspökség i. m. 56. o. 54. jegyzet. Liedvin egri püspökségét megkérdőjelezve bihari püspöknek tartotta Székely György: *A székesfehérvári latinok és a vallonok a középkori Magyarországon*. In: Székesfehérvár évszázadai 2. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1972. 59., 64.

⁹² Koszta L.: A bihari püspökség i. m. 56–62.

⁹³ A legenda szerint „*Maurus episcopus Chanadiensis*”, vö. SRH II. 503.

⁹⁴ Bakay Kornél: *A magyar államalapítás*. Budapest 1978. 148. Szerinte „Kalocsát később, talán I. András korában emelték érseki rangra, mivel 1050-ben szerepel egy pápai regesztában György kalocsai érsek neve.”

egyházszervezet helyreállítása lehetett, nem pedig az episzkopális szervezet gyökeres átalakítása.⁹⁵

András nem könnyű helyzetben lépett a trónra. Le kellett küzdenie Péter ellenállását, akit elfogtak és megvakítottak, uralkodásra alkalmatlanná tettek. Testvére, Levente is akadályt jelenthetett számára. Péter ellenzéke a Vazul fiakat hívta be, és ők osztozhattak a megszerzett hatalmon. A forrásokból nem derül ki egyértelműen, hogy Levente vagy András volt-e az idősebb. Ráadásul Levente pogány életmódot folytatott – talán apjához, Vazulhoz hasonlóan – így élvezhette a pogány felkelők bizalmát. Ezért kétséges, hogy Levente óhajtotta volna-e a keresztény hatalmi szimbólumot, a koronát, és a túlélő püspökök hajlandók lettek volna-e megkoronázni. Forrásainkból ellentmondó kép bontakozik ki. Az egyik verzió András megkoronázása és a pogányság ellen kiadott törvénye után említi meg, hogy „Levente éppen ezekben a napokban (*in eisdem diebus*) halt meg; ha tovább élt volna és hatalmat nyer az országon (*regni potestatem*), kétségtelenül egész Magyarországot megrontja a pogány bálványozással; minthogy Levente nem élt katolikus módon (*catholice non vixit*), a Dunán túl, Taksony falvánál temették el; mondják, ott van eltemetve pogány módra nagyapja, Taksony is.”⁹⁶ E változat szerint Leventének lett volna lehetősége arra, hogy elnyerje a királyság feletti hatalmat, ebben csak halála akadályozta meg. Roppant érdekes, hogy András törvénye fejvesztés terhe alatt tiltotta be a pogányság gyakorlását; kérdés, hogy ez Leventére vonatkozhatott-e. A krónika másik verziója szerint Levente együgyűségből (*de simplicitate*) adta Andrásnak egykoron a koronát.⁹⁷ Eszerint a hatalmat megszerző Vazul fiak osztoztak a hatalmat jelentő koronán, és Levente önként mondott le a hatalmat jelképező koronáról. Nem tudhatjuk biztosan, melyik verzió fedi a történeti valóságot.⁹⁸ Az Andrásnál idősebb (*senior*), pogány Levente nem tudta vagy nem akarta vállalni a koronázással járó feladatokat, a pogány tömegmozgalommal és saját életmódjával való szembefordulást.⁹⁹ A gyér információkból leszűrhető, hogy Péter bukása után rövid ideig tartó hatalmi vákuum lehetett, amelyből végül a kompromisszumot kötő András került ki győztesen. A kétes hitelű magyar–lengyel krónika zavaros híradása szerint István fiai közül előbb Levente uralkodott 2 hónapig, utána Péter, majd Béla következett. E történet szerint a belharcokba beavatkozó lengyel Boleszláv herceg Leventét meg is koronázta Fehérvárott, Péter

⁹⁵ Koszta L.: A bihari püspökség i. m. 12.

⁹⁶ SRH I. 344.

⁹⁷ Eszerint András: „*Putabat enim de eadem simplicitate dedisse coronam filio suo, sicut sibi Leuente dederat.*” vö. SRH I. 355.

⁹⁸ Összefoglalóan vö. Tóth Sándor: Levente és András. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 82. (1985) 31–36.

⁹⁹ Font M.: I. András i. m. 615.

és Béla pedig hercegek lettek.¹⁰⁰ Több súlyos tévedés is rejlik a tudósításban, nem István fiairól van szó, Péter helyett Andrást kell értenünk, és Péter korábban, a Vazul fiak előtt uralkodott.¹⁰¹ A magyar–lengyel krónika híradásából kitűnik, hogy Levente rövid ideig uralkodhatott, bár a pogány herceget a túlélő püspökök aligha koronázták volna meg. A kéthónapos hatalmi vákuum magyarázhatja azt, hogy míg az Altaichi Évkönyben 1046, a krónikakompozícióban és a nagyobbik Gellért-legendában 1047 szerepel András megkoronázásának éveként.¹⁰² Hasonlóképpen 1047-ben említette András koronázását Ortilo de Lilienfeld. Eszerint, „miután Péter börtönben halálozott el, és Levente is elhunyt, Andrást megkoronázták”.¹⁰³ A szakirodalomban András trónra lépését 1046 őszére, végére és 1047 elejére, tavaszára egyaránt tették.¹⁰⁴ Makk Ferenc rekonstrukciója szerint Gellért meggyilkolása (1046. szeptember 24.) és Péter 1046 októberére tehető bukása után került sor András megválasztására (*electus rex*), megkoronázásával a bizánci koronával (Monomakhos-korona/nyitraivánkai korona) azonban csak 1047 elején vagy tavaszán számolhatunk.¹⁰⁵ Levente halálával oldódott meg a kérdés, a pogány módon élt, legidősebb Vazul fiú Andrástra hagyta az uralmat jelképező koronát, akit 1047-ben megkoronáztak.¹⁰⁶

A koronázás fejében András restaurálta a keresztény egyházszervezetet, szakított az őket hatalomra juttató pogány tömegmozgalommal, és szigorú törvényt hozott koronázása után a pogányság ellen. Eszerint „megparancsolta egész nemzetének fejvesztés terhe alatt, hogy hagyják el a pogány vallást, amit előbb engedélyeztetett nekik, térjenek vissza Krisztus hitére és mindenben annak törvénye szerint éljenek, miképpen Szent István oktatta őket”.¹⁰⁷ Nem tudjuk, hogy mennyire szigorúan hajtotta végre András a pogányellenes törvényét. Valójában csak egyetlen forrás utal va-

¹⁰⁰ A Chronicon Hungaro-Polonicum híradására: SRH II. 319.

¹⁰¹ A lengyel–magyar krónika értékelésére l. Karácsonyi Béla: Tanulmányok a magyar–lengyel krónikáról. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 16. (1964).

¹⁰² 1046-ra vö. Annales Altahenses Maiores. In: MGH SS XX. 803.; ÁKÍF 255–256.; 1047-re krónikakompozíció, SRH I. 343–344.; Képes Krónika 116.

¹⁰³ Ortilo de Lilienfeld művének híradására: „A. 1047. *Petro in carcere mortuo et Levenza defuncto, coronatur Andreas.*” Gombos, Cat. font. III. 1756.

¹⁰⁴ 1046 szeptemberére l. Koszta L.: State Power i. m., 72. o. 13. jegyzet; 1047 elejére (karácsonyi évkezdét) vö. Kosztolnyik, J. Zoltan: Hungary under the early Arpads, 890s to 1063. New York 2002. 343–344.; 1047 tavaszára vö. Makk F.: Megjegyzések I. András i. m. 128–129.; Uő: Magyar külpolitika i. m. 81.

¹⁰⁵ Makk F.: Megjegyzések i. m. 128., 11. jegyzet.

¹⁰⁶ Font M.: I. András i. m. 616.

¹⁰⁷ A krónikakompozíció híradására, SRH I. 344. magyar fordítására vö. Képes Krónika 116.; nagyobbik Gellért legenda, SRH I. 503. elemzésére vö. János 1996. 91–92.

lamiféle számonkérésre. Herimannus Augiensis krónikája szerint András király követei útján kinyilvánította III. Henriknek, hogy „akik ellene [Péter ellen] összeesküdtek, azokat részint ő megölte, részint a császárnak át fogja adni, közölve, hogy a császárnak aláveti magát, évi adót fizet és alázatos szolgálatot teljesít, ha az megengedi, hogy ő birtokolja az országot”.¹⁰⁸ Okkal feltételezhető, hogy András ígéretekkkel próbálta elhárítani a német uralkodó támadását, így a Péter elleni összeesküvők megöléséről tett kijelentését aligha vehetjük készpénznek. Erre utalhat, hogy a pogánymozgalom prominens képviselője, Vata az 1070-es években is feltűnik fontos szereplőként, ezúttal Géza herceg szolgálatában, a váradi (bihari) püspök társaságában.¹⁰⁹ Vatát tehát nem érintette a pogányok ellen hozott törvény, fontos pozícióba került. Feltételezhető, hogy András támogatóit, ahogy Vata esete is jelezheti, nem büntette meg, erre nem is volt szükség. András király ugyanakkor István örököséként lépett fel, felkutatta koronázási ékszereit. Fontos szerepet játszott a keresztény egyház és a püspöki kar rekonstrukciójában, személyi állományának pótlásában. Ezért kapta utólag az Albus (Fehér) és Catholicus (katolikus) jelzőket.¹¹⁰ Az Albus melléknévvel utalhattak keresztény voltára, de lehet, hogy ez volt András pogány neve.¹¹¹ Tekintettel arra, hogy Vazul fiait a krónika Szár Lászlótól származtatta, így az *albus* jelző utalhatott erre a török eredetű névre. A Szár szónak volt „világos, fehér” jelentése, amely utalhatott ember esetében bőr- és hajszínre, előkelőségre; illetőleg volt „kopasz” (*calvus*) jelentése is. A krónikás a Szár szó „fehér” jelentését fogadta el, amely szinkronban lehetett a másik jelzővel. A pogány restaurációval szemben András a keresztény vallást, egyházat vitte diadalra, ezért kapta joggal a katolikus melléknevet.¹¹²

¹⁰⁸ Herimannus Augiensis szerint: „*quique adversus eum coniuverant, partim a se trucidatos, partim imperatori tradendos denuntians, suamque imperatori subiectionem, annuum censum et devotam servitutem, si regnum se habere permitteret, mandans.*” vö. MGH SS V. 127.; Gombos, Cat. font. II. 1144.

¹⁰⁹ Géza herceg Salamon királyhoz küldte „*episcopum Waradiensem et nequam Vatha*”, vö. SRH I. 378.; Képes Krónika 140. aztán a király küldi a herceghez: „*Vatham et episcopum Waradiensem*”, SRH I. 379.; Képes Krónika 140. Vata későbbi szerepére l. Koszta L.: A bihari püspökség i. m. 70. kételkedését fejezte ki Pauler Gyula: „még sem hiszem, hogy e Vatha ugyanaz, ki 29 évvel ezelőtt a pogányság zászlaját felemelte”, vö. Pauler Gy.: A magyar nemzet története i. m. 435., 248. j.

¹¹⁰ A krónikakompozíció szerint: „*iste quidem rex Albus Andreas et Catholicus*” SRH I. 344.

¹¹¹ Török J.: A tizenegyedik század i. m. 113. „A Fehér valószínűleg András pogány neve lehetett.”

¹¹² Makk, F.: Megjegyzések I. András i. m. 130–131.

KÖZÉPKORI BENCÉS SZERZETESEINK ÉS A VÍZIMALMOK – A GARAMSZENTBENEDEKI APÁTSÁG PÉLDÁJA

A Hont megyei Garamszentbenedek (ma Hronský Beňadik, SK)¹ bencés monostorának történetére vonatkozó középkori oklevelek többsége (legalább magyar nyelvű regeszták, de olykor latin nyelvű és teljes szövegű közlések formájában is) évtizedek óta a tudományos kutatás rendelkezésére áll.² Ennek megfelelően a monostor történetét többen is összefoglalták.³ Az oklevelek közül számos megjelent a modern oklevéltár-sorozatokban teljes szövegű latin közlésben vagy magyar kivonatokban jelentős jegyzetapparátussal,⁴ így nem csoda, hogy egyház-, művészet-, gazdaság- vagy nyelvtörténészek továbbra is megkülönböztetett figyelemmel fordulnak a Garam⁵ jobb partján fekvő apátság históriájának kutatásához.⁶

¹ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest 1963–1998.; Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Budapest 1997. (a továbbiakban: ÁMF) I. 500.; Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. I. Abaúj – Csongrád megye. Szerk. Hoffmann István. Debrecen 2005. (a továbbiakban: KMHSZ) 256.; Lelkes György: Magyar helységnév-azonosító szótár. Budapest 2011.

² Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–III. Ed. Ferdinandus Knauz – Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924 (a továbbiakban: MES).

³ Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre I–III. Pest – Budapest 1870–1876. I. 144–150.; Knauz Nándor: A Garannalmetti Szent-Benedeki apátság. Budapest 1890.; Sörös Pongrácz: Az elenyészett bencés apátságok. (Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története XII/b.) Budapest 1912. 94–115.; Haiczl Kálmán: A garamszentbenedeki apátság története. Budapest 1913. (a továbbiakban: PRT) 7–25., 34–43.

⁴ Anjou-kori oklevéltár. Főszerk.: Kristó Gyula, Almási Tibor. Szerk.: Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, B. Halász Éva, Kőfalvi Tamás, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Rábai Krisztina, Sebők Ferenc, Tóth Ildikó és Teiszler Éva. Budapest–Szeged 1990–2015. (a továbbiakban: AOkl) I–XV., XVII., XIX–XXXII., XXXIV., XXXVIII. és XL. kötet; Monumenta Ecclesiae Strigoniensis IV. Ed. Gabriel Dreska. Esztergom 1999.; Zsigmondkori oklevéltár I–XII. Ed. Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Lakatos Bálint. Budapest 1951–2013. (a továbbiakban: ZsO).

⁵ Ortvaý Tivadar: Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig. I–II. Budapest 1882. I. 326.; ÁMF I. 413–414.; Kiss L.: Földrajzi nevek i. m. I. 497.; Tóth Valéria: Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Abaúj és Bars vármegye. Debrecen 2001. 16–17.

⁶ Keglevich Kristóf: A garamszentbenedeki bencések és Újbánya polgárai a 14. század közepén. In: Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egye-

Koszta László szintén kitartóan és elkötelezetten vizsgálta a monostor páratlan jelentőségű középkori forrásait. Több egyetemi kurzuson is bemutatta az 1075. évi alapítás rendtörténeti, politikai, gazdasági és társadalmi összefüggéseit. Amikor érdeklődő hallgatói számára kerékpártúrát szervezett, magától értetődő volt, hogy Garamszentbenedeket is felkeresték, hogy a helyszínen szemléltethesse mondanivalóját. Ugyanakkor nem csak személyesen kutatta és oktatta a garamszentbenedeki apátság középkori történetét a különféle egyház- és gazdaságtörténeti kurzusain, munkája mellett a fiatal történészeket is önzetlenül bátorította és segítette a téma vizsgálatára, ilyen irányú publikációik megjelentetésében pedig tevékenyen részt vett. Így kerülhetett bele az általa alapított és szerkesztett *Capitulum* könyvsorozatba Keglevich Kristóf kiváló munkája is. Utóbbi kötetek kiadása egyúttal arra is kiváló példa, hogy Koszta László – az egyetemek és tudományos műhelyek közötti párbeszéd és együttműködések híveként – nemcsak szegedi, de budapesti doktoranduszok munkáinak kiadását is támogatta.⁷

Rendi előírások és a garamszentbenedeki alapítólevél

Regulájában Szent Benedek magasztalta a kétkezi munkát. Számára az volt a valódi szerzetes, aki saját kezének munkájából élt. Így szabályzatában a lelki és liturgikus előírások mellett kitért az apátságok infrastrukturális szükségleteinek biztosítására is: „A monostort, ha lehetséges, úgy kell építeni, hogy minden szükséges dolog, mint a víz, malom, kert és különféle műhelyek a monostoron belül legyenek.”⁸ Az instrukció világos: a szerzetesek a kézműves tevékenységet a kolostor falain belül műveljék.⁹ A Regulát természetesen minden monostorban ismerték, erről Szent Benedek

temi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Budapest 2012. 137–144.; *Szabó Noémi Gyöngyvér*: Bencés (pénz)gazdálkodás a késő középkorban: Garamszentbenedek példája. In: Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon. Szerk. Illés Pál Attila – Juhász – Laczik Albin. Budapest 2012. 1011–1046.; *Szőke Melinda*: A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelv-történeti vizsgálata. Debrecen, 2015.; *Uő*: Az apát lexéma megjelenése a garamszentbenedeki apátság birtokainak nevében. *Névtani Értesítő* 35. (2013) 109–122.

⁷ *Keglevich Kristóf*: A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és Anjou-korban: 1075–1403. Szeged 2012.; *Uő*: A garamszentbenedeki apátság 13. és 14. századi oklevelei: 1225–1403. Szeged 2014.

⁸ Szent Benedek regulája. Ford. Sövegcs Dávid OSB. Pannonhalma 1995. 130.

⁹ *Szende László*: Kolostori kézművesség az Árpád-kori Magyarországon. In: Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17–19.) előadásai. Szerk. Tóber Márta – Maléth Ágnes. Szeged 2015. 334.

külön is rendelkezett.¹⁰ A fenti előírás és a természeti gazdálkodással jellemezhető környező társadalom arra készítette az egyes monostorokat, hogy többé-kevésbé kielégítsék saját szükségleteiket. Következésképpen műhelyeket kellett létrehozniuk, hogy a birtokaikon élő egész népesség közvetlen szükségleteit biztosíthassák.¹¹

Apátság	Vízimalmok említése
Pécsvárad	1015 (1220 k.)
Bakonybél	1086 (12–13. szd.)
Pannonhalma	1093 k.
Tihany	1055
Zselicszentjakab	1061 (13–15. szd.)
Százd	1067 (1267)
Almád	1121
Bozók	1135
Csatár	1141/1146
Madocsa	1145 (1443)
Szentjobb	1169 k.
Cégénymonostor	1181

*Korai bencés apátságaink okleveles malomemléktételei*¹²

A 9–10. századi nyugat-európai monostorok gazdasági infrastruktúrájára vet fényt a Saint-Germain-des-Prés apátjának, Irminonnak 823 körül készített birtokleltára, amely felsorol 59 vízimalmot is.¹³ A Sankt Gallen-i bencés apátságban 820 körül készített tervrajz egy akkori elgondolás szerinti bencés apátságot ábrázol. Az épületkomplexum szélén különféle gazdasági épületek és műhelyek sora található, köztük a pékség és a sörfőzde

¹⁰ Vizkelety András: A Regula Benedictini középkori kéziratok Magyarországon. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I–III. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 1996. I. 387.

¹¹ Philibert Schmitz OSB: A bencések civilizációs tevékenysége. A kezdetektől a XIII. századig. Pannonhalma, 2006. 28.

¹² Részletes adatok: Vajda Tamás: Korai bencés apátságaink vízimalmai: a szerzetesek szerepe a technikai fejlődésben. In: Episcopus, archiabbas benedictus, historicus ecclesiae. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára. Szerk. Somorjai Ádám OSB – Zombori István. Budapest 2016. 27–31.

¹³ Jean-Pierre Devroey: Économie rurale et société dans l'Europe franque (VIe–IXe siècles) 1. Fondements matériels, échanges et lien social. Paris 2003.

közelében két malom, amelynek meghajtását az újabb vizsgálatok szerint vízenenergia felhasználásával biztosították.¹⁴ A 11–12. századból több Kárpát-medencei bencés apátság okleveleiben mutathatók ki malmok, malomhelyek vagy molnárok. Ez arról tanúskodik, hogy a Nyugat-Európából érkező térítők és egyházszervezők az ezredforduló után hazánkban is elterjesztették a vízimalmok technikáját.

A többi hazai bencés apátság korai okleveles adataitól eltér Garamszentbenedek 1075-ben kelt alapítólevele.¹⁵ A diploma első teljes szövegű kiadása Fejér György *Codex diplomaticus*ában jelent meg.¹⁶ Hitelessége a 18–19. században kétségtelennek tűnt. Napjainkra tisztázódott, hogy a ma ismert alapítólevél 1075. évi és interpolált részeket egyaránt tartalmaz. Szövegének módosítása több lépésben történhetett. Formulás részei, a benne szereplő birtokok megfelelnek a 11. századnak, az egyes birtokok határleírása (azaz kiterjedése), a szolgák száma és kötelezettségeik meghatározása azonban számos esetben az apátság javára módosult. A diploma egyes átírásai 11. századi részeket is tartalmaznak, s teljesen új, minden valóságot nélkülöző jogot vagy birtokot nem (illetve alig) szerkesztettek az oklevélbe a 13–14. századi interpolátorok.¹⁷ Meglévő szöveget bővítettek tehát ki kissé annak szinte minden pontján, főképpen a birtokok határleírásainál, valamint az apátság 13. században vitatott jogaival (pl. tizedszedéssel, halastavakkal stb.) foglalkozó mondatoknál.¹⁸ A betoldások idejére az apátság több birtokán már széles körben elterjedtek és eredeti, hiteles oklevelekkel is alátámaszthatóan működtek a monostor tulajdonában lévő vízimalmok, az alapítólevél mégsem említ egyetlen malmot, malomhelyet vagy molnárt. Ebből akár arra is következtethetnénk, hogy más hazai bencés közösséggel

¹⁴ Walter Horn: Water power and the Plan of St. Gal. *Journal of Medieval History* 1. (1975) 219., 252.

¹⁵ Az oklevél szövegkiadásai: *Diplomata Hungariae Antiquissima* I. (1000–1131). Ed. Georgius Györffy. Budapest 1992. (a továbbiakban DHA) 213–218.; Kiss Péter – Körmendi Tamás: A garamszentbenedeki apátság alapítólevele. In: Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk. Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. Szeged 2006. 51–69. Az oklevél kritikája: *Szentpétery Imre – Borsa Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Budapest 1923–1987. (a továbbiakban Reg. Arp.) 20. sz.; *Keglevich K.*: Apátság története i. m. 13–29.

¹⁶ *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban Fejér CD) I. 428–439. [Digitális kiadásai: 1. *Codex Diplomaticus Hungariae*. Arcanum könyvtár. Levéltár. Budapest 2004. DVD-ROM; 2. Magyarország digitális okmánytára 1. 0. Arcanum könyvtár. Levéltár. Pápa–Budapest 2005. DVD-ROM; 3. MOL DVD.

¹⁷ *Keglevich K.*: Apátság története i. m. 28.

¹⁸ Kiss, P. – Körmendi T.: A garamszentbenedeki apátság i. m. 51.

ellentétben Garamszentbenedek életében nem játszottak meghatározó szerepet a vízimalmok. Ez azonban korántsem volt így.

Az apátság központi vízimalma

Egy 1400. december 21-én kelt oklevél szerint a zobori konvent igazolta III. Henrik apát (1374–1400) panaszát, miszerint két évvel korábban az apátság Miklós nevű peszéri (ma: Garamszentbenedek/Hronský Beňadik része Psiare néven, SK)¹⁹ molnárát Dacsó fia, László félholtra verte.²⁰ Egy 1407. november 17-i diploma szerint a peszéri malom jövedelmét Frigyes apát (1407–1409) a szerzetesek asztala és ruházata fedezetére engedte át („*pro mensa, coquina, coquinariis, vestimentis, calciis et aliis quamplurimis expensis ocurrentibus integrum annualem censum oppidi nostri Petend ac universos fructos, proventus molendini nostri in villa Pezzer habiti ac totum censum eiusdem possessionis Pezzer*”) a malom karbantartását magára és utódaira vállalva.²¹

Szintén a zobori konvent 1414. november 10-i (és a sági konvent ugyanerről ugyanekkor kiadott) jelentése szerint az apátság szentbenedeki molnárát, Pétert, s egy Pál nevű jobbágyot Maróti Miklós fia: János barsi alispán²² október 27-én Barson elfogatta, amint azok Nagysáróról (ma: Vel'ké Šarovce, SK)²³ 1 hordó bort szállítottak, s elrabolta tőlük a szekeret, a boros edényt, valamint 7 lovat, s mindezeket a panaszosok többszöri kérésére sem hajlandó visszaadni.²⁴ Zsigmond király 1415. február 4-én a zobori konventhez írt parancslevele szerint János alispánt az uralkodó különös jelenléte elé idézte, familiárisai előállítására kötelezve őt. Minthogy sem akkor, sem a jelen nyolcadon nem jelent meg, harmadszorra is különös jelenléte elé idézi.²⁵

1516-ban Barbathwyzi Lukácsot, Chulai János apát (1510–1522) tisztjét a peszéri malomban Zsámbokréti László fegyveresei rútul elverték.²⁶

Egy 1528. évi oklevél szerint a peszéri malom a monostor központi épületei alatt volt („*ab occidentali plaga via publica, qua itur de dicto oppido Zenthbenedek ad vadum fluvii Gron: per quam viam solent duci*

¹⁹ ÁMF I. 466.; Tóth V.: Névrendszertan i. m. 113.; *Lelkes Gy.*: Helységnév i. m. 541.; *Keglevich K.*: Apátság története i. m. 190.

²⁰ *Knauz N.*: Garan-melletti i. m. 169.; ZsO II. 723. sz.

²¹ *Knauz N.*: Garan-melletti i. m. 181.; PRT XII/b. 103.; ZsO II/2. 5811. sz.

²² *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Budapest 1996. I. 107.

²³ ÁMF I. 471.; *Kiss L.*: Földrajzi nevek i. m. II. 208.; *Lelkes Gy.*: Helységnév i. m. 485.

²⁴ DF 235 794.; *Knauz N.*: Garan-melletti i. m. 210. ZsO IV. 2671. sz.

²⁵ DF 235 885.; ZsO V. 181. sz.

²⁶ *Knauz N.*: Garan-melletti i. m. 181.

lapides ligna et ramos ad clausuram sew aggerem Molendini nostri sub dicto monasterio nostro devoluentis”), ezért szerepelhet a forrásokban peszéri és szentbenedeki néven egyaránt.²⁷ Egyike volt azon kevés birtokoknak, amelyeket hosszú ideig háborítatlanul bírt az apátság. Mivel tehát ritkán képezte per, hiteleshelyi vagy egyéb hatósági eljárás tárgyát, kevés forrásban szerepel ez a birtok. Így a központi fekvésű malom akár évtizedekkel (akár évszázadokkal) korábbi is lehet, mint első ismert okleveles előfordulása. Ez pedig azt jelenti, hogy a garamszentbenedeki apátság a rendi előírásoknak és a nyugat-európai mintának megfelelően – az alapítólevél és az első évtizedek okleveleinek hallgatása ellenére is – rendelkezhetett vízimalommal az apátsági központban.

Garamszentbenedek első okleveles malomadatai

1158-ban Adorján fia István végrendeletében két Bars megyei falut, Barátkát (Léva/Levice D-DNy-i határában feküdt, SK)²⁸ és Szántót (Léva/Levice D-DNy-i határában feküdt, SK)²⁹ nagy számú (72 *mansio*) hospeszszel, 40 ekényi földből és rétből álló birtokkal és az általuk megművelt földdel, valamint a Kompa (Cumpa) folyón³⁰ lévő malomhellyel együtt az apátságnak adományozta.³¹ Ennél nagyobb kiterjedésű szántóföldekkel a 38 birtok közül csak a Komárom megyei, szintén Szántó nevű prédiomon (ma: Nemesócsa határának DK-i és Nagykeszi Éki-i szöglete)³² rendelkezett az apátság. Ott az 1075. évi alapítólevél is említ 67 ekényi földet,³³ vagyis az alapítólevélben felsorolt 38 birtok összesen 355 ekealj³⁴ szántóföldjének közel ötöde (18,9%) itt koncentrálódott. Az 1158. évi adománnyal elnyert Bars megyei Szántón lévő 40 ekényi, azaz 8800 katasztrális hold, azaz 5065 hektár méretű szántóföldjei voltak az apátságnak.³⁵ A település nevéből

²⁷ Knauz N.: Garan-melletti i. m. 210.

²⁸ ÁMF I. 428.; Tóth V.: Névrendszertan i. m. 158.; KMHSZ I. 45.; Keglevich K.: Apátság története i. m. 178.

²⁹ ÁMF I. 474.; Tóth V.: Névrendszertan i. m. 158.; KMHSZ I. 248.; Keglevich K.: Apátság története i. m. 193.

³⁰ Ortvaý T.: Régi vízrajz i. m. I. 212.; Tóth V.: Névrendszertan i. m. 165.

³¹ Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár I–XII. Pest 1860–1874. VI. 91.; MES I. 81–82. (116. sz.); Knauz N.: Garan-melletti i. m. 199.; Fejérpataky László: III. Béla oklevelei. Budapest 1900. 28.; Reg. Arp. 90. sz.

³² ÁMF III. 453–454.; Szőke M.: Alapítólevél i. m. 63., 196.

³³ DHA I. 215.; Kiss, P. – Körmendi T.: A garamszentbenedeki apátság i. m. 57.

³⁴ Szabó N. Gy.: Pénzgazdálkodás i. m. 1015.

³⁵ Egy királyi ekealja föld 150 királyi holdnak vagy 220 katasztrális holdnak, azaz 126,63 hektárnak felelt meg. Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Budapest 1978. 161.; Uő: Régi magyar mértékek. Budapest 1987. 66.; Uő: Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874. Budapest 1990. 267–268.

kiindulva feltételezhető, hogy mindkét Szántó elsősorban szántó–vető–arató munkákra kötelezett alattvalók lakóhelye volt.³⁶ Az általuk termelt gabona jelentős őrlési igényt képezhetett, így logikus lépés volt vízimalom létesítése a birtokon. 1489-ben a Szántó helységet elfoglaló Lévai Péter javára János apát átengedte az akkor már pusztá Szántót és a malomhelyet („*et locum molendini super fluvio Kumpa, qui trasit ipsas possessiones, cum ipso fluvio, prystucz, wlgo perecz vocato*”).³⁷

1165 körül foglalta írásba III. István király (1161–1171) György barsi ispán³⁸ kérésére Forcosnak, Poznan fiának a monostor javára tett adományát, mely a Zsitva³⁹ mellett két Szelepcsény (ma: Slepčany, SK)⁴⁰ és egy *Edeci* nevű (fekvése bizonytalan)⁴¹ birtokból és ezek tartozékaiból, így többek között két malomból (*dua molendina*) állt.⁴²

A két fenti diploma azt mutatja, hogy legkésőbb a 12. század közepére a garamszentbenedeki apátság is oklevelekkel igazolható őrlési kapacitást épített ki a birtokkomplexum centrumában fekvő, nemcsak vízi energiával jól ellátott, de könnyű szállítási lehetőséggel és jelentős szántófölddel is rendelkező prédiúmain. Ennek fényében a szerzetesek különös önmérsékletére vall, hogy az 1075. évi alapítólevél 13–14. századi interpolátorai nem soroltak fel vízimalmokat jogaik védelme érdekében.

A gyarapodás időszak

1246-ban IV. Béla adott a Bars megyei Barson (ma: Starý Tekov, SK)⁴³ házhelyet kerttel és vízzel a monostornak a Garam hídjánál. V. Ist-

³⁶ Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről. *Századok* 92. (1958) 323.; Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Budapest 1970. 119.; Györffy György: István király és műve. Budapest 1977. 426., 439.

³⁷ Knauz N.: Garan-melletti i. m. 199–200.

³⁸ Novák Veronika: Nyitra, Bars és Abaúj vármegyék tisztségviselői és oklevélnyilvántartásuk 1526-ig. Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 16. (2003) 43.; Wertner Mór: Az Árpád-kori megyei tisztségviselők. Budapest 2010. 16.; Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Budapest 2011. 134.

³⁹ Ortway T.: Régi vízrajz i. m. II. 218.; ÁMF I. 413–414.; Kiss L.: Földrajzi nevek i. m. II. 819.; Szőke M.: Alapítólevél i. m. 207–208.

⁴⁰ ÁMF I. 475.; Kiss L.: Földrajzi nevek i. m. II. 548.; Tóth V.: Névrendszertan i. m. 166.; KMHSZ I. 254.; Lelkes Gy.: Helységnév i. m. 628.; Keglevich K.: Apátság története i. m. 194.

⁴¹ ÁMF I. 439.; Keglevich K.: Apátság története i. m. 182.

⁴² MES I. 118.; Knauz N.: Garan-melletti i. m. 1890. 203.

⁴³ ÁMF I. 429.; KMHSZ I. 47.; Lelkes Gy.: Helységnév i. m. 508.; Keglevich K.: Apátság története i. m. 179.

ván király 1272-ben megerősítette az adományt, s említi az apátság négykerekű barsi malmát.⁴⁴

1270-ben Márton apát Barson egy másik, négy kőre járó malmot Herch barsi polgártól 16 márkáért megvásárolt.⁴⁵ Dénes barsi ispán⁴⁶ ellenzte ezt a vásárlást, s lefoglalta a malmot. Ezért Márton apát V. István királyhoz fordult, aki 1272. július 13-án Garamszentbenedeken megjelent, s a nyitrai káptalannak az 1270. évi malomvásárlásról szóló oklevelét megerősítette, Dénes ispánnak pedig meghagyta, hogy az apátot e malom és telek végett többé ne bolygassa, s azt neki azonnal engedje vissza.⁴⁷ Valószínűleg nem lett sok foganatja a királyi utasításnak, mert néhány év múlva, 1278. március 22-én IV. László király is megerősítette az oklevelet, s ráparancsolt nagymartoni Simon fia Simon ispánra,⁴⁸ hogy rögtön adja vissza az elfoglalt malmot az apátságnak, egyúttal a monostort a telek és a malom után minden adó alól kivette.⁴⁹

Egy 1310. május 13-án kelt oklevél szerint Pál petendi⁵⁰ lakos az apátságnak adományozta a Bars megyei Tolmácson (ma: Timače, SK)⁵¹ lévő fél malmát, miként azt korábban testvére, Vrach is tette a malom másik felével.⁵²

1347. október 24-én István mester azt a Bars megyei Újbánya (ma Nová Baňa, SK)⁵³ közelében az apátság határain belül a Bükksevnice-patak⁵⁴ partján lévő, a Garam folyótól lefelé számított 6. malomhelyet, ame-

⁴⁴ MES I. 602.; Reg. Arp. 2218. sz.

⁴⁵ MES I. 583.; *Knauz N.*: Garan-melletti i. m. 141.

⁴⁶ *Novák V.*: Nyitra, Bars és Abaúj vármegyék i. m. 43.; *Wertner M.*: Az Árpádkori megyei tisztviselők i. m. 17–18.; *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 134.

⁴⁷ Mon. Strig. I. 601–602.; *Knauz N.*: Garan-melletti i. m. 141–142.; Reg. Arp. 2218. sz.

⁴⁸ *Novák V.*: Nyitra, Bars és Abaúj vármegyék i. m. 43.; *Wertner M.*: Az Árpádkori megyei tisztviselők i. m. 18.; *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 135.

⁴⁹ MES II. 263–264.; *Knauz N.*: Garan-melletti i. m. 141–142.; Reg. Arp. 2848. sz.

⁵⁰ ÁMF I. 467.; KMHSZ I. 222.; *Lelkes Gy.*: Helységnév i. m. 542., 260.; *Szőke M.*: Alapítólevél i. m. 84.

⁵¹ ÁMF I. 481.; *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 451.; *Kiss L.*: Földrajzi nevek i. m. I. 501.; *Tóth V.*: Névrendszertan i. m. 68.; KMHSZ I. 279.; *Lelkes Gy.*: Helységnév i. m. 260.; *Keglevich K.*: Apátság története i. m. 197.

⁵² DF 237 003.; MES II. 622. (687. sz.); *Knauz N.*: Garan-melletti i. m. 208., 214.; AOkl II. 886. sz.

⁵³ ÁMF I. 482.; *Kiss L.*: Földrajzi nevek i. m. I. 697.; KMHSZ I. 285.; *Lelkes Gy.*: Helységnév i. m. 694.; *Keglevich K.*: Apátság története i. m. 198.

⁵⁴ *Tóth V.*: Névrendszertan i. m. 109.

lyet korábban szolgálataiért malomépitésre kapott az apáttól, 1 márka aranyért eladta a monostornak örök birtoklásra.⁵⁵

1354. július 1-jei oklevél szerint egy újbányai kétkerekű malmot („*duas rotas in dicto fluvio Gron locatas et molendino*”), továbbá egy házat adott el Miklós újbányai esküdt 6, illetve 3,5 márka 12 karátos aranyért az apátságnak.⁵⁶

III. János garamszentbenedeki apát (1476–1510) még az apáti tiszt elnyerése előtt Guti Ország Mihály nádor (1458–1484) jegyzője volt, jövedelméből („*propriis suis cum expensis, quas scilicet antequam hanc Abbatiam possedisset, habuisset*”) a Bars megyei Zsemléren (ma: Žemliare, SK)⁵⁷ 1476 előtt kétkerekű malmot építtetett,⁵⁸ amelyet 1491-ben a plébánosnak engedett át.⁵⁹ Zsemlér kapcsán említésre érdemes, hogy a település már az 1075. évi alapítólevélben is szerepel *Semlar* alakban, Géza király ugyanis 16 ekényi földet és 1 nagy ligetet adományozott a faluban az apátságnak.⁶⁰ Vagyis ez a birtok is a számottevő méretű szántóval rendelkezők közé tartozott.⁶¹ Ez pedig – mint Szántó falu esetében láthattuk – nagy őrlési igényt jelentett, vagyis akár az első okleveles említést megelőzően is feltételezhető vízimalom Zsemléren. Alátámaszthatja az elképzelést a falu nevének etimológiája. A falu jelenlegi Žemliare neve a korábbi magyar Zsemlér átvétel, amelynek értelme „zsemlesütők”.⁶² A magyar Zsemlér (*Semlar*) névalak

⁵⁵ DF 237 056; MES III. 650. (848. sz.); AOkl XXXI. 998. sz. A vételár színezüst egyenértéke 2700,5 gramm. A 14. században használt márka tömege 245,5 grammnak felelt meg. *Engel Pál*: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. *Századok* 124. (1990) 44. Az arany–ezüst Hóman Bálint által megállapított 14. század közepi aránya 1:11. *Hóman Bálint*: A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Budapest 1921. 136.

⁵⁶ DL 4445; Anjou-kori oklevéltár I–VII. Szerk. Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Budapest 1878–1920. VI. 226. 143. sz.; *Szabó N. Gy.*: Pénzgazdálkodás i. m. 1027.; *Keglevich K.*: Újbánya polgárai i. m. 141. A 12 karátos (50%-os) tisztaságú márka színarany tömege 122,75 gramm, ami figyelembe véve az arany–ezüst 1:11 arányát, márkánként 1350,25 gramm tömegű színezüsttel volt egyenértékű. Vagyis 1354-ben az újbányai kétkerekű malom vételára mintegy 8,1 kg, a ház vételára pedig 4,73 kg színezüsttel volt egyenértékű.

⁵⁷ ÁMF I. 489.; *Kiss L.*: Földrajzi nevek i. m. II. 816.; KMHSZ I. 307.; *Lelkes Gy.*: Helységnév i. m. 746.

⁵⁸ *Knauz N.*: Garan-melletti i. m. 81.; PRT XII/b. 107.

⁵⁹ *Knauz N.*: Garan-melletti i. m. 236.

⁶⁰ DHA I. 215.; *Kiss, P.* – *Körmendi T.*: A garamszentbenedeki apátság i. m. 56.

⁶¹ Az 1075. évi alapítólevélben szereplő 38 birtok együttesen 355 ekealj nagyságú teljes területe alapján kiszámítható 9,3 ekealj átlagos szántóméretnek közel duplájával rendelkezett.

⁶² *Kiss L.*: Földrajzi nevek i. m. II. 816.; *Tóth V.*: Névrendszertan i. m. 119.; KMHSZ I. 307.; *Szőke M.*: Alapítólevél i. m. 207.

hasonlóságot mutat a „legfinomabb búzaliszt” értelmű latin *simila* szóval. Ilyen módon a magyar név a zsemlesütéshez felhasznált alapanyagra és a készítőkre egyaránt utal. Az etimológiához párhuzamul használható a Somogy megyei Zarány (ma: pusztá Kaposvár és Kaposfüred között)⁶³ birtok malmáról szóló 1275. évi oklevél. Ez megjegyzi a vízimalomról, hogy „benne a Somogy megyei udvarnokok zsemlelisztet szoktak nekünk örölni” („*in quo udwarnici de comitatu Simigiensi farinam simile pro nobis molare consueverunt*”).⁶⁴ Az Árpád-kori kézimalmoknak búzaórléshez elégtelen műszaki színvonala⁶⁵ és az 1275. évi oklevél szóhasználata⁶⁶ alapján valószínűsíthető, hogy a zsemlesütéshez szükséges őrlési kapacitást Zsemlelén is vízimalmokkal biztosították.

Dacsó László, Péter, Lázár, Margit egyéb elzálogosított birtokaik kiváltására III. János garamszentbenedeki apáttól 200 aranyforintot vettek kölcsön, azonban ezt az összeget valószínűleg nem tudták visszafizetni, s 1493. június 10-én a sági konvent előtt együttesen megjelenvén saját és elődeik lelki üdvéért, s ama 200 Ft fejében nemcsényi (ma: Nemčičany, SK)⁶⁷ összes részirtokaikat, nemesi kúriával, malommal és halastóval együtt átadták.⁶⁸

Hatalmaskodások az apátság kárára

A zabori konvent 1338. augusztus 22-i jelentése szerint a környékbeli nemesektől és közrendűektől, valamint a barsi falunagytól megtudták, hogy a barsi Pehtold fia Mihályt a Garam folyón lévő malom építésétől (amit a monostor barsi malmának elpusztulásakor kezdett építeni) a konvent törvényesen tiltotta el. Mihály azonban a malmot az apát és a konvent joga sérelmére sietett befejezni. A malmot és az ott dolgozókat a helyszíni vizsgálat alkalmával a királyi ember és konvent nevében eljáró János testvér maguk is látták.⁶⁹ Végül 1339. augusztus 28-án a nyitrai káptalan előtt

⁶³ *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Budapest 1890–1913. II. 657.

⁶⁴ *Fejér CDV/2*. 256.; Hazai oklevéltár. Codex diplomaticus patrius (a 4. kötetből még) Hungaricus I–V. Kiadják: Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghegy Dezső. Budapest 1876–1891. VIII. 133.

⁶⁵ *Vajda Tamás*: Régészeti adatok középkori malmainkról. In: Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Szeged 2010. 309–311.

⁶⁶ *Vajda Tamás*: Újabb adatok Árpád-kori vízimalmainkról. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai. Szerk. Révész Éva – Halmágyi Miklós. Szeged 2007. 219.

⁶⁷ ÁMF I. 463.; *Kiss L.*: Földrajzi nevek i. m. II. 227.; *Tóth V.*: Névrendszertan i. m. 166.; KMHSZ I. 199. *Lelkes Gy.*: Helységnév i. m. 492.

⁶⁸ *Knauz N.*: Garan-melletti i. m. 171.

⁶⁹ DL 3173; AOKI XXII. 410. sz.

kiegyezett az apátság és Mihály: malmaikon megosztottak, egymásnak engedve át fél-fél malmaikat. A malomköveket a molnárokkal együtt közösen tartoznak beszerezni, a malomjövedelmek beszedőit szintén közösen jelölik ki. Mihály és fiai vállalták, hogy e malmokat saját költségükön és fáradságukkal felújítják, kijavítják és karbantartják. Vállalták továbbá, hogy 1340. május 1-jéig 8 malomkereket készítenek.⁷⁰ A fentiek kiegészítésére ugyanazon a napon kötöttek egy másik megállapodást is a felek, ebben Mihály és fiai kötelezték magukat, hogy a Garam folyón lévő malmuk építése során keletkezett károkért 10 márkát fizetnek a konventnek.⁷¹ 1340-ben ismét barsi polgárok foglalták el a malmot. 1340. június 1-jei oklevélből értesülünk arról, hogy a szomszédos nemesek és közrendűek tanúvallomása szerint Szécsényi Tamás erdélyi vajda (1321–1342)⁷² tisztje, Mihály a barsi polgárok ösztönzésére a Bars megyei Szólen (falu Óbarstól, ma Starý Tekovtől északra a Garam mellett)⁷³ földet a határai közt lévő malommal együtt április 2-án elfoglalta, s e polgároknak adta a monostor jogának sérelmére.⁷⁴

Egy 1346. szeptember 9-i oklevél szerint a nyitrai káptalan tanúja és a királyi ember határjárás alkalmával látta, hogy az Újbányához legközelebbi hegyen miként vájták a malomköveket, miként kaszálták mások a monostor rétjeit, s miként vezették mások az apátság területéről saját malmaikhoz a vizet. Az oklevélben tilalmazták az újbányai *hospeseket* az apát földjén malmaikhoz vezetett vizektől („*necnon cursibus aquarum per terram eiusdem domini abbatibus ad molendina eorum constructa ductis et ducentis*”).⁷⁵ Ők azonban nem hagytak fel a patak elterelésével, és 1351-ben helyszíni vizsgálat erősítette meg, hogy Iuvenis János volt újbányai ispán a monostor birtokának határául szolgáló felső patakot az 1347-ben újonnan épített malomhoz terelte („*unum construxisset molendinum in possessione monasterii, ad quod molendinum superiorem rivulum, qui est meta monasterii Sancti Benedicti, a suo vero meatu abstrahens ad ipsum molendinum duxisset*”), és ezzel a vízvezetékkel (*per eundem aqueductum*) a monostor földjéből nagy darabot elbitorolt.⁷⁶

⁷⁰ DF 237 019; AOkl XXIII. 519. sz.

⁷¹ DL 3256; Fejér CD VIII/4. 410–411.; AOkl XXIII. 520. sz.

⁷² Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 11.

⁷³ ÁMF I. 478.; KMHSZ I. 267.; *Keglevich K.*: Apátság története i. m. 195–196.

⁷⁴ MES III. 368.; *Knauz N.*: Garan-melletti i. m. 142., 212.; AOkl XXIV. 350. sz.

⁷⁵ DF 237 046; *Knauz N.*: Garan-melletti i. m. 222.; MES III. 610–611. (800. sz.); AOkl XXX. 644. sz.

⁷⁶ DF 235 787; *Knauz N.*: Garan-melletti i. m. 222.; MES III. 53. (20. sz.) A mederváltozások birtokjogi következményei tekintetében Degré Alajos mutatta ki *Magyar halászati jog a középkorban* című jogtörténeti munkájában, hogy a középkori joggyakorlat élesen különbséget tett a mesterséges és természetes eredetű me-

1356-ban a zabori konvent tanúsította, hogy András vámszedő és ladoméri (ma: Ladomer, SK)⁷⁷ jobbágyok támadtak Apátira (Bars megye Horné Opatovce, SK),⁷⁸ ahonnan a gabonát elhordták, és a monostor apáti molnárát megverték, megsebesítették – meg is ölték volna, ha az el nem menekül –, a malmot pedig szétdarabolva teljesen tönkretették (*ipsum molendinum dissecando penitus destruxisset*).⁷⁹ Az apáti malom azonban a hatalmaskodás után újjáépülhetett (ha nem is azonnal), amikor ugyanis Zsigmond király 1424. október 11-i parancsa értelmében a Bars megyei Saskő várba (a megye ÉK-i részén, Garamkeresztúrtól keletre a Garam bal partján Šašovské Podhradie, SK)⁸⁰ és a hozzá tartozó falvakba királyi adomány címén bevezették Borbála királynét, épségben hagyták a garamszentbenedeki monostor közeli birtokait, így többek között az Apáti és Mindszent

derváltozás között. Amennyiben egy birtokhatárként is szolgáló folyó vagy természetes okból változtatta meg futásának irányát, akkor a birtokok határa, valamint a birtokosok jogai – igazodva a változásokhoz – követték a megváltozott viszonyokat, s a két meder közti ingatlanok gazdát cseréltek. Ha azonban mesterséges okok vezettek a meder megváltozásához, akkor nem következett be a birtokjogi változás, mert a régi birtokos eredeti tulajdonjoga és középkori kiváltságai az új állapotok között is szigorúan megmaradtak, sőt többnyire kötelezték az okozót az eredeti vízrajzi helyzet visszaállítására. *Degré Alajos*: Magyar halászati jog a középkorban. Budapest 1939. 138–139. A középkor végén azonban jelentős változtatást hajtottak végre. Werbőczy István Hármaskönyve (I. könyv 87. fejezet Bevezetés és 1–3.§.) szerint, ha valamely határuroló folyó – akár természetes, akár mesterséges okból kifolyólag – megváltoztatja futását, és a folyó más irányba tér, a jövőben is a régi, elhagyott meder szolgál a birtok határául, s a régi mederben középkori vízjoggal rendelkező személyek az új mederben is gyakorolhatták kiváltságaikat. Werbőczy újítása következtében szükségtelen és haszonnélkülivé vált a mesterséges mederváltozások előidézése. *Vajda Tamás*: Árpád- és Anjou-kori vízimaink tájalkító hatása. In: *Micae Mediaevales II. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Péterfi Bence – Vadas András – Mikó Gábor – Jakab Péter. Budapest 2012. 68.

⁷⁷ ÁMF I. 456.; *Kiss L.*: Földrajzi nevek i. m. I. 499.; *Tóth V.*: Névrendszertan i. m. 112.; *KMHSZ I.* 170.; *Lelkes Gy.*: Helységnév i. m. 259.

⁷⁸ ÁMF I. 425.; *Kiss L.*: Földrajzi nevek i. m. I. 497.; *Tóth V.*: Névrendszertan i. m. 112.; *KMHSZ I.* 34.; *Lelkes Gy.*: Helységnév i. m. 230.; *Keglevich K.*: Apátság története i. m. 177.; *Szőke M.*: Apát lexéma i. m. 110–111.

⁷⁹ DF 235 955; MES IV. 154–155. (124. sz.); *Knauz N.*: Garan-melletti i. m. 191.; *AOkl XL.* 460. sz.

⁸⁰ *Csánki Dezső*: Bars vármegye várai a XIV–XV. századokban. In: *Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kunó negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján*. Szerk. Lukinich Imre. Budapest 1925. 292.; ÁMF I. 473.; *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmondkorban. Budapest 1977. 147.; *Kiss L.*: Földrajzi nevek i. m. II. 458.; *Tóth V.*: Névrendszertan i. m. 156.; *KMHSZ I.* 239.; *Lelkes Gy.*: Helységnév i. m. 593.

(ma: Vieska, SK)⁸¹ birtokok határában álló egy malomköves malomban lévő jogait („*necnon molendini unius lapidis molaris ibidem currentis*”).⁸²

1388-ban a Sárói László csókakői várnagy és temesi ispán (a Lévai család őse)⁸³ Szólen birtokot és egy barsi malomhelyet vett bérbe az apátságtól,⁸⁴ de sem a bérletet nem fizette, sem a birtokot nem adta vissza. A telek és az elmaradt bérleti díj miatt az apátok többször is tiltakoztak (1456, 1465, 1481, 1482, 1483). III. János apát 1489-ben a birtokot végleg átengedte a Lévai családnak.⁸⁵

Az apátsági jobbágynak a monostor malmaiban – illeték ellenében – történő őrlésének akadályozásával is jelentős károkat okoztak a hatalmaskodó szomszédok. Erre példa az az eset, amikor 1362-ben Saskó vár Boda fia Paska nevű alvárnagya⁸⁶ az apátság Saskó körüli jobbágyságát az apátság erdeiből és malmából kitiltotta, illetve egy Szenk nevű jobbágyságát elvette (valószínűleg azért, mert az alvárnagy tiltása ellenére is az apátsági malomban akarta megőröltetni). 1362. szeptember 1-jén kelt oklevelében Lajos király elégtételre szólította fel az alvárnagyot, de ő – mint a zabori konvent írta – sem az elvetteket visszaadni, sem az okozott károkat helyreállítani nem akarta („*nec de suis illatis actibus se iustificando emendare voluisset*”).⁸⁷

Malmok, malomhelyek bérletbe adása

Bencés monostoraink életében a 13. század második felében jelentek meg és az 1330-as években váltak jelentőssé a birtokok bérbeadásából befolyló jövedelmek.⁸⁸ Garamszentbenedek esetében a legkorábbi adat 1268-ból ismert, s a bérbeadások a 14. század elejétől váltak egyre gyakoribbá.⁸⁹ A garamszentbenedeki apátság 85 fennmaradt középkori bérleti szerződésének ötöde malmokról, malomhelyekről szól.⁹⁰ Ennél nagyobb gyakorisággal csak szántóföldeket adtak bérletbe. A folyamat a 14. század első harmadá-

⁸¹ Kiss L.: Földrajzi nevek i. m. I. 499.; Tóth V.: Névrendszertan i. m. 122.; Szőke M.: Apát lexéma i. m. 120.

⁸² Knauz N.: Garan-melletti i. m. 194.; ZsO XI. 1293. sz.

⁸³ Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 210.

⁸⁴ DL 7362; ZsO I. 379. sz.

⁸⁵ Szabó N. Gy.: Pénzgazdálkodás i. m. 1025.

⁸⁶ Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 406.

⁸⁷ Knauz N.: Garan-melletti i. m. 192.

⁸⁸ Maksay Ferenc: Benedekrendi gazdálkodás Tihanyban a XII–XIV. századi struktúraváltás idején. Somogy Megye Múltjából 3. (1972) 8–9.; Székely György: Az egyházi birtok és bérbeadása az Anjouk és Luxemburgiak országaiban. *Agrártörténeti Szemle* 42. (2000) 15–21.

⁸⁹ Keglevich K.: Újbánya polgárai i. m. 142.

⁹⁰ Szabó N. Gy.: Pénzgazdálkodás i. m. 1017.

nak végén kezdődött, s a 15. század végéig nyomon követhető az oklevelek alapján.

Elsőként 1337-ben a későbbi Újbánya területén a Bükksevnice-patak mentén adták bérbe az alulról számított negyedik telket malomépítésre két bakabányai (ma: Pukanec, SK)⁹¹ polgárnak, Miklósnak és testvérének, Péternek. A bérleti díj kerekenként: évi $\frac{1}{4}$ ezüst márka és 1 *lat*, amelynek színezüst egyenértéke összesen 76,731 g),⁹² s kikötötték, hogy a telket vagy a felépített malmot idegeneknek nem adhatják el csak a konvent egyetértésével és a konvent oklevelének közbejöttével.⁹³ Ezzel a szerződéssel kezdődött a rövidesen jelentős bányavárossá fejlődő (a szabad királyi városi jogot 1345-re elérő) Újbánya kialakulása, s a következő esztendőkből egymást követték a hasonló bérleti szerződések.

Egy 1345. augusztus 16-i oklevél szerint a király területén újonnan talált Schewnycze (Újbánya része)⁹⁴ nevű bánya társművelői úgy egyeztek meg a bánya érdekében („*quidam ceteri concives et concultores nostri nove montanie, Schewnycze nominate, per nos super territorio domini regis noviter nunc invente et exorte*”) Szigfrid apáttal és a garamszentbenedeki monostor konventjével annak Bükksevnice nevű folyója ügyében, hogy az apát és a monostor ezen, a monostor földbére alá eső területen folyót, malomhelyeket és a folyón a polgárok által építendő malmokat meghatározott *census*ért bérbe adták a polgároknak („*loca molendinorum ac molendina super eodem fluvio per nos construenda, pro determinato censu, nobis ex nunc locantes et concedentes, perpetuo contulerunt possidendum*”), kivéve 4 malomhelyet a víz alsó részén, amelyeket a konvent megtartott magának. A polgárok közül mindenki, aki e folyón malmot bír („*sui molendini*”), *census*ként minden kerék után évente 1 *ferto* finom ezüstöt fizet a konventnek az Úr mennybemenetele ünnepének 8. napján a monostorban, a malomhely utáni ajándékként (*pro munere loci molendini*) pedig 3 pondust.⁹⁵ A polgárok e malmokat (*eadem molendina*) a konvent oklevelével birtokolják, s ha valame-lyiküknek nincs ilyen konventi oklevele, a malma birtokjogából ki lesz zárva (*a possessione sui molendini iure sit exclusus*) az oklevél kiadásától 1346. március 25-ig, a malom pedig visszakerül a konventhez birtoklásra (*ipsum*

⁹¹ ÁMF III. 176.; *Lelkes Gy.*: Helységnév i. m. 110.

⁹² A német *quartalis* rendszer szerint 1 márka = 4 *ferto* = 16 *lat*. *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest 1916. 60.

⁹³ Fejér CD VIII/4. 273–274.; MES III. 588. sz.; AOkl XXI. 688. sz.; *Szabó N. Gy.*: Pénzgazdálkodás i. m. 1035.

⁹⁴ ÁMF I. 482.

⁹⁵ A bérleti díj és a kötelező ajándék együttes színezüst egyenértéke ezúttal is 76,731 gramm. Ugyanis 1 márka = 4 *ferto* = 48 pondus. *Hóman B.*: Pénztörténet i. m. 109.

molendinum protinus devolvetur ad manus eiusdem conventus iure possidendum).⁹⁶

Alig két hónappal később, 1345. október 6-án Szigfrid apát újabb bérleti szerződést kötött: a monostor birtokán a Werencze pataknál egy telket vagy helyet malom építésére (*unum fundum seu locum pro molendino construendo*) Leó fia Miklósnak, Moder Dytelnek és örököseiknek adtak, akik a jelen évben és minden ezutáni évben Pünkösöd utáni vasárnap a malom minden kereke után 1 ferto tiszta ezüstöt fizessenek az apátnak és a konventnek a monostorban – miként mások is, akik ezen a patakon malmot építenek (*de qualibet rota molendini unum fertonem puri argenti nobis persolvere, in nostro monasterio, tenebuntur, sicut et ceteri constructores molendinorum in predicto ryvulo communiter assumpserunt*).⁹⁷

Szintén 1345-ben (pontos napi keltezés nélkül) foglalta írásba a garamszentbenedeki apátság, hogy a király Sewniche nevű birtokán újonnan talált bányák fejlesztése érdekében (*ad promocionem nove montanie in possessione domini regis Sewniche noviter invente*) közös megfontolással Jakab bakabányai polgárnak adtak a monostor birtoka határain belül a Büksewniche-patakon egy telket vagy malomhelyet – az ezen patak alsó részétől felfelé számítva a tizenkilencediket – (*intra metas possessionis nostri monasterii habitum unum fundum, seu locum molendini, nonum decimum ab inferiori parte ipsius rivuli sursum numerando*) éves censusért, úgy, hogy Jakab e telket vagy helyet vagy a felépített malmot más embereknek nem adhatja el (*quod predictus Jacobus, ipsum fundum seu locum vel molendinum constructum aliis hominibus non posset conferre seu vendere*), csak a konvent oklevelével.⁹⁸

Az 1345-ben kelt három bérleti szerződés jól mutatja azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen tőkeerős városi polgárok megtakarításaikat felhasználva a feudális vízjog keretében szomszédos földesurak területén malomépítésre alkalmas területeket bérelnek ki, hogy energetikai központokat építsenek ki.⁹⁹ Mindhárom esetben malomhely (*locus molendini*) bérbeadása történt, amelyre a vállalkozó bérlő építhette fel malmot. A szerződésekben megállapított bérleti díjak színezüst egyenértéke igen közel állt egymáshoz. A szerződések szövegében egymással váltakozva, mintegy szinonimaként szerepel a malom és a malomhely terminus, ami arra is utalhat, hogy a fogalmazó elegendőnek látta oklevelenként egy, legfeljebb két alka-

⁹⁶ Fejér CD IX/1. 345–347.; MES III. 565–566. (745. sz.); AOkl XXIX. 480. sz.

⁹⁷ DF 237 041; MES II. 570–571. (757. sz.); AOkl XXIX. 652. sz. A bérleti díj egyenértéke évente 61,384 gramm színezüst.

⁹⁸ DF 237 043; MES II. 592–593. (776. sz.); AOkl XXIX. 919. sz.

⁹⁹ Vajda Tamás: Földesúri jogok és kötelezettségek a középkori vízimalmok körül. In: Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Budapest 2014. 99–100.

lommal hangsúlyozni, hogy malomhely képezi a bérlet tárgyát, s az oklevél további mondataiban a rövidebb szóalakkal is megelégedett. A malomhely tehát a 14. századi oklevelek szóhasználatában a malom tulajdoni viszonyának jelölésére és nem a malom készütségi fokára, állapotára utalt.¹⁰⁰

1346. október 3-án írásba foglalt szerződés szerint Chomar Miklós az Újbánya külvárosában (*suburbium*) a nagyobbik patakon levő háromkerekű malmot bérbe vette egy évre 4 márka 12 karátos aranyért (*pro quatuor marcis auri, ad duodecim garatas*),¹⁰¹ aminek 5401 gramm a színezüst egyenértéke, azaz kerekenként 1800,3 gramm. A garamszentbenedeki bencések okulva az előző évek bérlőinek visszaéléséből, komoly garanciákat építettek a megállapodásba. A bérlő a szerződés időtartamára zálogba adja nekik újbányai örökjogait: egy kétkerekű malmot, házat és területet az utóbbi malom mellett. Ha a testvéreknek e bérleti díjat nem fizeti ki teljesen, akkor ők az elmaradt összeg fejében az ő ingó és ingatlan javait eladhatják.

1347. január 31-i oklevelében Lajos király az ércmalmok bérleti díjat kerekenként 1-1 Ft-ban határozta meg (*de singulis rotis molendinorum suorum super terra ecclesie seu abbacie sancti Benedicti de Iuxtagron existencium, singulis annis singulos florenos ipsi ecclesie persolvere teneantur*),¹⁰² amelynek színezüst egyenértéke 38,74 g.¹⁰³ A király határozatának megfelelően az 1347. március 4-i bérleti szerződés értelmében a Bükksevnice-patakon, illetve az apátság határain belül folyó vizeken létesítendő malmok után terragium gyanánt malomkerekenként évi 1 budai kamarai Ft-ot fizetnek. Ha ezt elmulasztanak, a monostor elzárhatja a malmokat tápláló vizet, és attól fogva a censust kétszeres összegben kell megfizetni.¹⁰⁴ A szerződés újítása, hogy a malomhelyek már nem közvetlenül a Bükksevnice-patak partján sorakoztak, hanem valamiféle külön malomcsatorna mentén, amelyet a bérlők tartozása esetén az apátság egyszerűen elzárhatott, hogy a malmok kényszerű leállításával jobb belátásra bírja a vonakodókat.

1348. január 29-én kelt egyezmény szerint az újbányai polgárok hitük alatt ígérték, hogy minden malom és hámor után járó 1 Ft bért minden hamvazószerda nyolcadán meg fogják fizetni. Továbbá kötelezték magukat, hogy ezentúl senki sem fog a monostor határai között engedély nélkül mal-

¹⁰⁰ Vö. Vadas András: Terminológiai és tartalmi kérdések a középkori malomhelyek körül. *Történelmi Szemle* 57. (2015) 639.

¹⁰¹ DF 237 045; MES III. 615. (806. sz.); AOkl XXX. 706. sz.; Knauz N.: Garan-melletti i. m. 219.; Szabó N. Gy.: Pénzgazdálkodás i. m. 1027., 1038.

¹⁰² Knauz N.: Garan-melletti i. m. 222.; MES III. 617–618. (810. sz.); Szabó N. Gy.: Pénzgazdálkodás i. m. 1026.

¹⁰³ A mindenkori aranyforint tömege 3,5585 gramm (színarany-tartalma 3,5214 gramm) volt. Hóman B.: Pénztörténet i. m. 98–99., 407–408.; Engel P.: Pénztörténet i. m. 43.

¹⁰⁴ DF 237 051; Mon. Strig. III. 621–622. (814. sz.); Anjou XXXI. 179. sz.

mot vagy hámort építeni (*debeat vel audeat deinceps intra metas monasterii molendina aut gasas*).¹⁰⁵ Hiábavalónak bizonyult azonban minden királyi parancs és minden fogadkozás, az újbányaiak továbbra sem fizettek a monostornak bérleti díjat, így Szigfrid apát (1330–1358) az uralkodóhoz ment panaszra. Lajos király 1350. április 6-án kelt oklevelében Szigfrid apát panaszára, amely szerint bizonyos emberek malmot bírnak egyháza földjén és vízén (*quod quidam homines super terra et super aqua ecclesie sue molendina haberent*), de az egyes malomkerekek után neki járó 1 Ft-ot már 5 éve visszatartják (*de quibus molendinis, videlicet rotis ipsorum molendinorum proventus, scilicet de singulis rotis molendinorum singulos florenos habere deberet, quos florenos a quinto anno incipiens hucusque sibi dare et persolvere recusassent*), megparancsolja urburariusának és az újbányai bírónak, esküdt polgároknak és hospeseknek, hogy szolgáltatassanak igazságot az apátnak mindazok részéről, akik malmot birtokolnak az apát földjén és folyóján, s abból az apátnak malomkerekenként járó 1 Ft-ot visszatartják, ezért ráparancsolt az újbányaiakra, hogy ötévi tartozásait fizessék meg.¹⁰⁶ Ezt követően a békés megegyezés reményében az apátság elengedte a hátralékos négyévi bérleti díjat, a bérlők azonban továbbra sem fizettek.

1400 körül Miklós és Péter bakabányai polgároknak adott bérbe az apátság a Bükksevnice-patakon alulról számolva az 5. telket vagy helyet (*fundus seu locus*) egyrészt malomépítés céljából, másrészt a szokásos bér megfizetésének terhével. Kikötik, hogy a telket vagy a felépített malmot idegeneknek csak az apát hozzájárulásával lehet eladni évi census ellenében, mely évente áldozócsüörtök nyolcadán minden egyes kerék után ajándék címén esedékes 1 ferto és 1 lat ezüstöt (*unum fertonem argenti et unum lottum*), mulasztás esetén pedig az összeg kétszeresét teszi ki (ennek színézüst egyenértéke 76,73 gramm). Abban az esetben, ha kötelezettségüknek további 15 nap alatt sem tennének eleget, a malom tulajdonjoga a monostorra száll, és nem érvényesül javukra a bakabányai civisek vagy Sevnice új hegyein lakó (*in novis montanis Schewnycze vocatis*) lakó hospesek szokásjoga, sem a királytól nyert bárminemű szabadsága.¹⁰⁷

A nagyjelentőségű arany- és ezüstabányák többnyire városi polgárok közül kikerülő vállalkozóinak olyan erős volt az alkupozíciója, hogy – a hatalmaskodó földesurakhoz hasonlóan – évtizedeken át nem fizették a bérleti díjat. Emiatt a garamszentbenedeki apát több alkalommal is hosszas pereskedéseket kezdeményezett. A többszöri sikertelen bírósági elmarasztalás

¹⁰⁵ Knauz N.: Garan-melletti i. m. 223.; Mon. Strig. III. 658–659. (861. sz.); Keglevich K.: Újbánya polgárai i. m. 138.

¹⁰⁶ Knauz N.: Garan-melletti i. m. 223.; MES III. 38–39. (3. sz.); AOkl XXXIV. 259. sz.

¹⁰⁷ DL 25 169; ZsO II. 752. sz.; Szabó N. Gy.: Pénzgazdálkodás i. m. 1026.; Keglevich K.: Újbánya polgárai i. m. 138.

után 1442. február 22-én az újbányai bányászok – megelégedve az elmaradt bérleti díjak miatti vitát –, körmöci és zólyomi társaikkal összefogtak, körülzárták a monostort, s egészen felégették azt. Természetesen továbbra sem fizettek. 1465-ben II. György apát (1465–1472) tiltja el őket, 1488-ban pedig III. János apát (1476–1510) folyamodott a királynéhoz, hogy mivel az újbányaiak már több éve nem fizettek, engedje meg rajtuk e bért per útján megvenni.¹⁰⁸

A 13–14. század fordulóján még előnyös lehetett az apátság számára a félreeső, lakatlan vagy nem eléggé termékeny birtokok bérbeadása. Így a szerzetesek is visszavonulhattak az üzemirányítás és felügyelet gondjaitól.¹⁰⁹ A bérleti díjak fizetésének 1340-es években egyre szaporodó megtagadása, az egyre gyakoribbá váló birtokfoglalások, a bérletekkel kapcsolatos perek sorozata és az egyre szigorodó bérbeadási feltételek azonban jól mutatják, hogy a szomszédok mindinkább az egyházi birtok megkaparintására törekedtek.¹¹⁰ Az uralkodó és a különböző ítélkezési fórumok minden alkalommal az apátságnak adtak igazat (megállapították a bérleti díj fizetésének többéves elmaradását és felszólították a bérlőket a hátralékaik rendezésére, valamint a továbbiakban rendes fizetésre) mindazonáltal nem intézkedtek az ítéletek foganatosítása és végrehajtása érdekében, hiszen nagyobb anyagi haszonnal kecsegtette őket a bányák profitjából való részesedés.

Bányászat és ércfeldolgozás vízi erővel

Az érczúzó malmok konjunktúrája Károly király bányászati reformjával¹¹¹ összefüggésben a Garam mentén is az 1340-es években következett be.¹¹² Ekkor – ahogy az 1345. évi bérleti szerződések fogalmaztak – a

¹⁰⁸ *Knauz N.*: Garan-melletti i. m. 228.

¹⁰⁹ A kolozsmonostori bencés apátság a 15. század elejére szintén bérbeadás-sal hasznosította malmai többségét. *Szabó Noémi Gyöngyvér*: A kolozsmonostori bencés apátság gazdálkodása a késő középkorban. Doktori (PhD) értekezés. Debrecen, 2012. 86.

¹¹⁰ *Keglevich K.*: Újbánya polgárai i. m. 142–143.

¹¹¹ *Hóman B.*: Gazdaságpolitika i. m. 152–155.

¹¹² Magyarország oklevelekkel igazolható első érczúzó malmai az aranybányászat 14–15. századi központjában, Körmöcbányán fordulnak elő. Egy 1331. július 14-i oklevél szerint Ieclinus 150 királyi marka kölcsönt vett fel Marsily Istvántól. Elzálogosított vagyonát 135 márkára becsülték: 1 vízikerék a Sohler-völgyi víz hatodrészeivel 30 marka értékben, 2 vízikerék és kohó a víz felső folyásán 40 marka értékben, 1 malom Mazaldrus szomszédságában 50 marka értékben, 1 kölyű 5 marka értékben, valamint egy ház és egy házhely 10 marka értékben. DF 250 152; AOkl XV. 278. sz.; *Heckenast Gusztáv*: A vaskohászati innovációk lehetőségei és akadályai Magyarország történetében a középkortól a 18. század végéig. In: *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon. Malomipar – vaskohászat – textilipar*. Szerk. Endrei Walter. Budapest 1995. 144.

garamszentbenedeki apátság a Bükksevnica-patak mentén „újonnan talált bányák fejlesztése érdekében” adott bérbe malomépítésre alkalmas helyeket. Jól mutatja az ekkor kibontakozó energiaigényt, hogy Újbánya, Bakabánya polgárai nemcsak egymás után kötnek malomépítési szerződéseket, de mind gyakrabban jogellenesen is malomépítésekbe kezdtek, így a garamszentbenedeki apátságot és Saskó várát is megkárosították.¹¹³

A kitermelt ércek feldolgozását a bánya közelében végezhatték, hogy a szállítás ne emelje tovább a költségeket. Az érceket zúzómalomban törték apróbb darabokra, mosóművekben különítették el a magasabb ércartalmú szilánkokat, a kiválogatás után pedig megkezdődhetett az olvasztás.¹¹⁴ Mind a zúzómalom, mind a mosó és rostáló berendezések, mind pedig az olvasztókemence fűtatójának meghajtását előszeretettel oldották meg vízierővel, ami nagyban növelte a munka hatékonyságát. A bányászathoz és a kohászathoz tehát egyaránt nagymennyiségű vízre és energiára volt szükség: a bányák fejlesztése valóban a felszíni patakokra épített vízikerekeken nyugodott, azok nélkül nem végezhatték munkájukat a bányászok és kohászok.

1427-ben Pausman Jakab újbányai polgár bérbe vette az apátság rongált és elhagyott újbányai malmát, a felújításhoz az apát a maga részéről 16 Ft hozzájárulást adott, s a bérlő köteles volt a malmot 2 kőre és 1 zúzóra berendezni (*cum duobus molaribus currentibus et maleo, ulgo pochr nuncupato*). Ezért egy évre ingyen, utána a szokásos áron kapta bérbe.¹¹⁵ 1472-ben Schentel János és Hanko János évi 3 aranyforintért bérelték ki az újbányai külvárosban (*in valle Abskronth*) fekvő érczúzó malmot.¹¹⁶ Ennek a bérleti díjnak színezüst egyenértéke 116,22 gramm volt. Amennyiben az 1427-es bérleti szerződésben vállalt háromkerekes malom valóban felépült Újbányán, akkor az 1472-es 3 Ft-os bérleti díj 3 kerék között oszlik meg, s 1427-ben tízévi adómentességgel vették bérbe az Újbánya külvárosában fekvő érczúzó malmot (*ulgo Erczmul*), ennek letelte után a szokásos bért

¹¹³ Becsei Imre fia: Vesszős mester, Saskó várnagya 1344. szeptember 28-án tett panaszt bakabányai és báti (ma: Bátovce, SK) polgárok és hospesek iránt, mert azok a bakabányai birtokait használják, hatalmaskodva malmokat építve ezeken az ő joga sérelmére. AOkl XXVIII. 647. sz. A sági konvent 1344. október 8-i oklevelében tanúsította, hogy a bakabányai és báti bírót, esküdteket és hospeseket tilalmazta Vesszős mester Baka nevű birtoka használatától, s különösen attól, hogy ott erőszakosan malmot építsenek. DL 87 171; AOkl XXVIII. 671. sz.; *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 406.

¹¹⁴ *Szende László*: Műhelyek, mesterségek a késő középkori és kora újkori Magyarországon. In: A magyar kézműipar története. Szerk. Szulovszky János. Budapest 2005. 155.

¹¹⁵ *Knauz N.*: Garan-melletti i. m. 220.; *Szabó N. Gy.*: Pénzgazdálkodás i. m. 1027., 1043.

¹¹⁶ *Knauz N.*: Garan-melletti i. m. 220.; *Szabó N. Gy.*: Pénzgazdálkodás i. m. 1027., 1038.

tartoztak volna megfizetni a vállalkozók.¹¹⁷ Az 1437. évi oklevélből azonban arról értesülünk, hogy nem újították meg a bérletet, hanem Zeller Mihály vette át a malom további működtetését, évi járandóságát azonban ő is vonakodott megfizetni, ezért az apátság a nyitrai káptalan előtt tiltakozott.¹¹⁸

1463-ban Modrár Endre kamaraispán¹¹⁹ bérelte ki az apátság bakabányai érczúzó malmát (*molendinum mineralium*), amely egy 1659-es tanúvallomás szerint érces köveket törő malom (*molendinum contundendis lapidibus metallicis*) volt.¹²⁰ 1483. június 17-én bizonyította a bakabányai hatóság, hogy az apátság a bakabányai ércőrlő malmot (*molendinum minerum*) 16 Ft-ért adja bérbe a polgároknak.¹²¹ Schaidner Péter körmöci kamaraispán (1486–1494)¹²² 1487. március 15-én kelt levelével kérte bérbe az apátság bakabányai malmát 16 Ft-ért (*ut ego possim molere mineralia Reginalis Maiestatis, que ibidem ceduntur ex parte Urburarum Regie Maiestatis*).¹²³ 1487. július 23-án kelt oklevélben Scheyder elismerte, hogy a malmot a királyi urbura feldolgozására (*pro labore urburarum Reginalium*) évi 16 Ft-on átvette.¹²⁴ Bakabányai érczúzó malmát 1496-ban is bérbe adta a garamszentbenedeki apát.¹²⁵

Ahogy fenti okleveles adatokból látható, az ércfeldolgozáshoz használt vízierőművek bérlői bakabányai polgárok vagy körmöci kamaraispánok voltak. Az apátság bérbeadóként több esetben komoly anyagi áldozatot is hozott egy-egy rongált és elhagyott malom felújításában, amikor a bérleti díj átmeneti elengedésével vagy konkrét összeggel járult hozzá a beruházás költségeihez. A malomhelyek és malmok után fizetendő éves bérleti díj túcatnyi esetben számszerűsíthető. Az adatok többsége az évi 77 g színezüst egyenértéknél alacsonyabb bérleti díj volt. Ez a kategória a malomhelyek esetében a bérlő által kiépítendő malmok kerekai után fizetendő díj volt. Ettől lényegesen magasabb bérleti díja volt a bakabányai érczúzó malomnak az 1483-as és 1487-es szerződésekben. A közel 620 gramm színezüst

¹¹⁷ Knauz N.: Garan-melletti i. m. 220.; Szabó N. Gy.: Pénzgazdálkodás i. m. 1027., 1038.

¹¹⁸ Szabó N. Gy.: Pénzgazdálkodás i. m. 1027.

¹¹⁹ Gyöngyössy Márton: Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon. Budapest 2003. 277.

¹²⁰ Knauz N.: Garan-melletti i. m. 135.; Szabó N. Gy.: Pénzgazdálkodás i. m. 1043.

¹²¹ Knauz N.: Garan-melletti i. m. 135.; Szabó N. Gy.: Pénzgazdálkodás i. m. 1043.

¹²² Gyöngyössy M.: Pénzgazdálkodás i. m. 291.

¹²³ Szabó N. Gy.: Pénzgazdálkodás i. m. 1027., 1043.

¹²⁴ Knauz N.: Garan-melletti i. m. 135–136.

¹²⁵ Pór Antal: Gazdaságtörténelmi okirat-kivonatok az esztergomi főkáptalan magán-levéltárából. II. közlemény. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 11. (1904) 351.; Szabó N. Gy.: Pénzgazdálkodás i. m. 1044.

egyenérték még akkor is magas érték, ha ez az összeg esetleg több (3–4) kerék között oszlott meg. Messze a legmagasabb díjat pedig a Chomar Miklós által 1346-ban kibérelt újbányai maloméért kellett fizetni. A szerződés szóhasználata alapján ebben az esetben valószínűleg nem üres malomhely, hanem kiépített, komplett malom került kiadásra. Ugyanakkor a bérlet időtartamára a vállalkozó zálogba adta az apátságnak saját kétkerekű malmát és házat a malom mellett, az oklevélben rögzített bérleti díj tehát tulajdonképpen csak a két malom közötti különbség, mégis mintegy 46-szorosan haladja meg a szokásos 1 Ft-os értéket.

Helyszín	Év	Díj	Ezüst egyenérték kerekenként
Újbánya	1337	1/4 ezüst márká + 1 lat	76,73 g
Újbánya	1345. 08. 16.	1 fertó + 3 pondus	76,73 g
Újbánya	1345. 10. 06.	1 fertó	61,38 g
Újbánya	1346. 10. 03.	4 márká 12 karátos arany 3 kerékre	1800,3 g
Újbánya	1347. 01. 31.	1 Ft/kerék	38,74 g
Újbánya	1347. 03. 04.	1 Ft/kerék	38,74 g
Újbánya	1348. 01. 29.	1 Ft/kerék	38,74 g
Újbánya	1350. 04. 06.	1 Ft/kerék	38,74 g
Bakabánya	1400 k.	1 fertó + 1 lat	76,73 g
Újbánya	1472	3 Ft (3 kerékre?)	116,22 g (vagy 38,74 g)
Bakabánya	1483. 06. 17.	16 Ft/malom	≤ 619,84 g
Bakabánya	1487. 03. 15.	16 Ft/malom	≤ 619,84 g

Malomhelyek és malmok éves bérleti díjainak színezüst egyenértéke

A hazai bencés apátságok oklevelekben szereplő vízimalmak jól illeszkednek a kézműipar terén tapasztalható hasonlóan aktív szerephez.¹²⁶ A 14–15. századi okleveles adatokból kirajzolódó kép pedig már nagyrészt megegyezik az 1513-ban készült rozsnyói *Szent Anna harmadmagával* c. táblaképen megfigyelhető részletekkel,¹²⁷ valamint a középkor végi nyugat-

¹²⁶ Szende László: Bencés kolostorok kézművessége az Árpád-kori Magyarországon. In: Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Budapest–Debrecen 2014. 898.

¹²⁷ Gangel Judit: Rozsnyó műemlékei. Budapest 1942. 16., 26–28.; Batta István: Középkori bányászatunk és kohászatunk a Metericán. *Bányászati és Kohászati Lapok* 123. (1990) 617–627.; Batta István: A rozsnyói Meterica. *Gömörország* 3:2. (2002) 37–46.

európai bányák gépeiről Georgius Agricola 1556-ban megjelent, *Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról* (*De re metallica libri XII*) c. munkájában¹²⁸ található több tucat rajzzal. Agricola a munka megírása előtt járt Magyarországon, s művének több fametszetes ábrájáról bizonyosodott már be magyar vonatkozás.¹²⁹

A páratlanul kedvező ércbányászatnak a 15–16. század elején jelentkezték első komolyabb természeti akadályai. Az ércet kezdetben külszíni fejtéssel bányászták. A Kárpát-medencében a 14–15. században már jórészt lefejtették a feldúsult arany-előfordulásokat: a torlatokban felszaporodott és az úgynevezett oxidációs zónában jelentkező aranyérceket. Az ezüst ércei is mélyebb szinteken helyezkedtek el már a 15. század derekán. A bányaművelésnek tehát a mélység felé kellett haladnia, a szegényebb és elvékonyodó telérekben. Ezek következtében emelkedtek az aknák mélyítésének, az érc szállításának és főleg a bányavíz emelésének a költségei.¹³⁰ A vizet többféle módszerrel próbálták meg elvezetni. Vízkiemelő szerkezeteket állítottak üzembe, amelyek a felszíni patakok mozgási energiája segítségével kiszivattyúzták a tárnák és járatok vizeit. 1385-ben királyi rendelet született arról, hogy az előtött bányarészek a vízmerítőgép alkalmazójának tulajdonába mennek át.¹³¹ Ahol lehetséges volt, ott vízelvezető altárót építettek. Ez a művelt telepek alatt húzódó 3–5‰ lejtésű vágat volt, s az egész hegytömb vizeit lecsapolta.¹³²

Bakabányán a 15. század végén egyre komolyabbra fordult a mélyebb járatok vízbetörési veszélyeztetése. Erre utalhat az 1496. évi érczúzó bérleti

¹²⁸ *Georgius Agricola: Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról.* Szerk. Molnár László. Budapest 1985.

¹²⁹ *Faller Jenő: Georgius Agricola 1494–1555. Bányászati és Kohászati Lapok* 88. (1955) 605–614.; *Gyulay Zoltán: Vázlatok a magyarországi szénhidrogének történetéből.* In: Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből. Szerk. Zsámboki László. Miskolc, 1982. 6.; *Szemán Attila: Georgius Agricola De re metallica c. művének újabb magyar vonatkozású metszetei.* In: Agricola évszázada. Georgius Agricola (1494–1555) születésének 500. évfordulója alkalmából tartott ülészek előadásai. Szerk. Zsámboki László. Miskolc, 1994. 89–104.

¹³⁰ *Molnár László: A XVI–XVII. századi nemesfém-bányászat Magyarországon és Erdélyben.* Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 65. (1986) 609. [http://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_HAJB_DERI_1986/?pg=610&layout=s&query=SZO%3D\(609\)](http://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_HAJB_DERI_1986/?pg=610&layout=s&query=SZO%3D(609)) (letöltve: 2016. március 20.)

¹³¹ *Vajda Pál – Oszetzky Gábor – Szabadváry Ferenc: Magyar tudomány- és technikatörténeti kronológia. Technikatörténeti Szemle* 12. (1980–81) 267. http://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_KOZL_TechTortSzle_12/?pg=268&layout=s letöltés: 2016. március 20.

¹³² *Paulinyi Oszkár: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és kifejtett feudalizmus korszakában (1000–1526).* *Századok* 106. (1972) 567.

szerződésének névhasználata (vizesbakai). Újbányán 1515-ben gépeket kellett alkalmazni a tárnákat elöntő víz kiszivattyúzására. A gép hajtásához szükséges energia biztosítására az egyik közeli malomtól terelték el a patakot, így a malmot bérlő beszercei városhatóság visszaadta a víz hiányától leállt malmot (*ad nova montana et ad ingenia pro aquaductu; maxime ex eoquod aque ductus, super quo idem voluebatur, deberet recipi ad ingenia montanarum*). Az oklevélben szereplő Nova Montana alatt az az új bánya értendő, amelyet – miután a víz a régi bányákat már igen komolyan veszélyeztette – a Reissenschuh nevű hegyen kezdtek megnyitni, s művelés alá vonni.¹³³

Összefoglalás

Az apátság 12–14. századi malmainak elhelyezkedése, a falvak neve és az egyes birtokok termelési profilja alapján megállapítható, hogy minden bizonnyal hamarabb rendelkezett az apátság vízimalommal, mint ahogy az a fennmaradt oklevelekben kimutatható. Így annak ellenére, hogy az 1075. évi alapítólevélben nem található malom, valószínűsíthető, hogy a Regula előírásainak megfelelően és más hazai bencés monostorhoz hasonlóan a garamszentbenedeki apátság is igen korán rendelkezett saját vízimalommal. Sőt nemcsak egy-két malma volt, hanem intenzíven felhasználta birtokainak természeti adottságait, a folyóiban rejlő vízi energiát. Így a hazai viszonylatban egyedülállóan nagyszámú, 20–30 saját vízimalommal rendelkező pannonhalmi apátságéhoz¹³⁴ mérhető a garamszentbenedeki infrastruktúrája is. A fenti oklevelek alapján részletes kép rajzolódik ki arról a folyamatról, ahogyan a monostor birtokai meghatározó szerepet töltöttek be Bars megye energetikai fejlődésében.¹³⁵ Kezdetben a szerzetesek, később világi bérlők építették és üzemeltették a vízimalmokat. Utóbbiak számos esetben bérleti szerződéseiket megszegve jogellenesen tetemes kárt is okoztak az apátságnak. A 14. század közepére a birtokok patakjainak és folyóinak mozgási energiáját már nemcsak gabonaórlésre, hanem igen sokoldalúan a bányászat, kohászat legkülönbözőbb igényei kielégítésére használták fel. A malmokat a szántók vagy egyéb ingóságaihoz hasonló gyakorisággal adta bérbe a monostor.

¹³³ Knauz N.: Garan-melletti i. m. 229.

¹³⁴ Ferenczi László: Vízgazdálkodás a középkori Magyarországon. In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Szerk. Kubinyi András – Laszlovsky József – Szabó Péter. Budapest 2009. 355.

¹³⁵ Vajda Tamás: 1326 és 1344 közötti okleveles adatok hazai vízimalmokról. In: Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai. Szerk. Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György. Szeged 2012. 379–380.

A SZEPESSÉGI KARTHAUZIAK A 15. ÉS A 16. SZÁZADBAN

Csehország és Morvaország határait rohamtempóban átlépték a huszita tanok. Hazánkban sem csak teológiai értelemben hódítottak, hanem harci kedvük is elérte Magyarországot, a Szepességet sem kímélték a katonák. Ellenségüknek érezték minden egyházat, így a karthauzi monastorokat is. A szerzetesek sorsáról a támadások során főleg az elbeszélő források segítségével kaphatunk pontosabb képet. A rendtörténeti írásoknak köszönhetően megállapíthatjuk, hogy a karthauziak birtokait az 1419. évtől pusztították a husziták.¹

A huszita csapatok számára kiváltképp vonzó lehetett a dunajeciek konventje, hiszen az átépítés során megerősített kőfallal látták el. A tudós szerzők közül főleg a lengyel krónikás, Jan Długoss emlékezett meg a nehéz időkről,² de a kamalduli Romuald barát is készített feljegyzéseket.³ Megemlítette, hogy először 1431-ben törtek a védtelen szerzetesekre és teljesen kifosztották a monastort.⁴ Krakko püspöke, Zbignev a nagyhét előtti időben betiltotta a misék mondását egészen addig, amíg a husziták fel nem hagynak a pusztítással. Ez annyira feldühítette a seregeket, hogy a környéken való rablás után a Szepességet is megtámadták. Ekkor esett áldozatul a Dunajec mentén található monastor.⁵ A templom kincseinek elrablásán kívül még a könyvtárat is elpusztították. Miután a talált zsákmány nem elégítette ki vágyukat, dühükben a szerzetesek ellen fordultak. Némelyiket megkínózták, megalázták, de sokuk a rablók vérszomjának áldozata lett. A vérengzés során a perjelnek szánták a legnagyobb büntetést. Mihályt valatni kezdték a monastor kincseiről, de a nem létező gazdagságról a perjel

¹ A prágai monastor szenvedte el az első huszita támadásokat. *Jože Mlinarič*: Kartuziji Žiže in Jurklošter. Žička kartuzija ok. 1160–1782. Jurkloštrska kartuzija ok. 1170–1595. Maribor 1991. 176–179. A további eseményekről: *Branislav Varsík*: Husitské revolučné hnutie a Slovensko. Bratislava 1965. 11.

² A vonatkozó részeket közli: *Carolus Wagner*: *Analecta Scephusii sacri et profani* I–IV. Viennae 1774–1778. II. 94–95.

³ *Dedek Crescens Lajos*: A karthausiak Magyarországbán. Budapest 1889. 176.; *Wagner, C.*: *Analecta* i. m. III. 187.; *Török József – Legeza László*: *Kartauziak*. Budapest 2001. 44.; *Michal Buchta*: *Kartuziánsky kláštor v Lechnici*. Červený kláštor. Szakdolgozat. Trnava 2005. 38.

⁴ A Sperfogel-féle krónika 1415-ös dátumot említ, míg a szepesszombati krónika meg sem említi az 1431. évi támadást. *Jozef Špirko*: *Husiti, jiskrovci a brazríci v dejinách Spiša (1431–1462)*. Levoča 1937. 13.; *Dedek, C. L.*: *A karthausiak* i. m. 176.

⁵ *Špirko, J.*: *Husiti* i. m. 12.

nem tudott mit mondani. A kínzások ellenére sem beszélt, ezért az idős atyát magukkal vitték.⁶ Két évvel később, 1433-ban ismét megjelentek a husziták a Szepességben, de ekkor még nagyobb sereggel. Erről a pusztításról már a lőcsei krónika is megemlékezett. Megtámadták a dunajeci monostort, illetve a chorstini várban megszállt rablók sanyargatták, majd elűzték az utolsó szerzeteseket is.⁷ Visszatértük után perjelüknek Gábort választották meg, ám a rablók ismét lecsaptak rájuk.⁸ A pusztítás során a karthauziak könyvtára is sokat szenvedett, így okleveleik megsérültek, vagy teljesen megsemmisültek. A perjel ezeket pótolni akarta, így a lengyel és a magyar uralkodóktól is a régi privilégiumaik megerősítését kérte.⁹

Forrásaink túlzó adatai ellenére arra a következtetésre juthatunk, hogy a dunajeci monostornak rövid idő alatt sikerült kihevernie a huszita pusztítást. Nem kizárt, hogy a szerzetesek központi fekvésű lakóhelye is hozzásegítette őket a gyors újjászerveződéshez. Mivel hamar híre ment a mészárlásnak,¹⁰ így a segítség sem váratott magára.¹¹ Az 1460-as években egy bizonyos Neubeck Benedek volt a dunajeci konvent perjele.¹² Szerzetesi fogadalmát a gamingi Throni Beatea Marie monostorban tette le, ahol *procurator*nak és vikáriusnak választották. Mielőtt szerzetes lett, a Wolfgang nevet viselte és a bécsi egyetem diákja volt. 1462-ben azzal bízta meg a generális káptalan a perjelt, hogy járjon utána a krakkói monostor alapításának: felvette a kapcsolatot Mikuláš Bylina-val és Ján Długossal. Feltehetőleg nem a dunajeci konventet szerették volna átköltöztetni a huszita

⁶ *Matúš Pajdušák*: Kláštorisko. Dejiny kláštora kartuziánskeho na Skale Útočista. Levoča 1924. 21. A szerző szerint a megmenekült szerzetesek a tárkányi monostorban húzták meg magukat. Hain Gáspár lőcsei krónikája. Szerk.: Bal Jeromos – Förster Jenő – Kauffmann Aurél. Lőcse 1910. 1. (továbbiakban: *Hain*) 1415. évet jelöli meg. További sorsáról nem tudunk semmit, hiszen azt sem Długoss, sem Romuald nem jegyezte fel. *Mlinarič, J.*: Kartuziji Žiče. i. m. 178.; *Varsík, B.*: Husitské hnutie i. m. 59.; *Špirko, J.*: Husiti i. m. 28.

⁷ De ettől az időtől kezdve csak kisebb károkat okoztak a karthauziaknak. Ján Vencko szerint azonban az 1433. évi huszita pusztításkor megölték az összes karthauzi szerzetest a monostorban. *Dedek, C. L.*: A karthausiak i. m. 178.

⁸ *Ján Vencko*: Dejiny štiavnického opátstva na Spiši. Ružomberok 1927. 64.

⁹ *Dedek C. L.*: A karthausiak i. m. 185.; DL 14 564.

¹⁰ *Dedek C. L.*: A karthausiak i. m. 185.

¹¹ Az adományok körül azonban néha még akkor is problémák kerekedtek, ha maga az uralkodó volt a jótevő. II. Ulászló király 1494. április 16-án kelt okleveléből is kiolvasható, hogy nem ment minden gördülékenyen. Szapolyai István nádort és a kassai harmincad szedését intéző officialisait figyelmeztette, hogy teljesítsék a korábban megítélt adományokat. DL 20 203.

¹² 1462. (AC 100:5. 140.) – 1465. (meghalt, AC 100:5. 205.)

támadások után.¹³ A krakkói alapítás egy hosszasan elhúzódó procedura volt, amely végül nem zárult sikerrel, ám a folyamatokból arra következtethetünk, hogy a dunajecieknek valóban sikerült talpra állniuk – a szerzetesek létszáma is megfelelő lehetett egy új monostor alapításához.

A világiak szeme elől elzárt menedékszírti monostort sem kímélték meg a husziták támadásai, ám a csapatmozgásokból arra a megállapításra juthatunk, hogy ők valamivel később estek a rablók áldozatául. A legújabb kutatások azt feltételezik, hogy 1433-ban néptelenedett el mindkét szepességi monostor.¹⁴ Nem teljesen tisztázott, hogy mikor és hova mehettek a karthauziak, valószínűleg más házakban kerestek menedéket a zaklatott időkben.¹⁵ A Szepességet minden bizonnyal el kellett hagyniuk, mivel a rabló csapatok nem kímélték meg a többi szerzetesrend otthonát sem. A menedékszírti krónika szerint a huszita támadásra 1436-ban került sor, ami minden bizonnyal elírás, mivel a táboríták 1433-ban ténykedtek a környéken, a savnyiki ciszterci apátság birtokai után dúlták fel a karthauziak házáat.¹⁶ Kandra Kabos feltételezése szerint a lechnici és a menedékszírti barátok az Eger melletti tárkányi házba menekültek. Jóllehet logikus feltételezésnek tűnik, de kutatásaim során eddig nem találkoztam olyan forrással, amely alátámasztaná e feltevést, igaz, olyannal sem, amely cáfolná. A szerzetesek 1450 körül térhettek vissza celláikba. A perjel ebben az időben Monesser János volt, aki minden energiáját a monostor helyreállítására áldozta.¹⁷ A névtelen krónikás szerint új utat is szeretett volna építeni a

¹³ *Buchta, M.*: Kartuziánský kláštor i. m. 41.; *Nada Rácová*: Zoznam priorov a iných hodnostárov kláštorov kartuziánov na Spiši. In: *Historia Scepusii I. Dejiny Spiša I.* Szerk.: Homza, Martin – Sroka, Stanisław. Bratislava–Krakow 2009. 571. Az új alapításról évekig beszámolt a generális káptalan, még 1480-ban is szó volt róla: AC 100:31. 26.; *Witkowski, R.*: Praedicare manibus i. m. 680.

¹⁴ *Stanisław Sroka*: The Contacts between the Monastery at Lapis Refugii and Poland. In: *Central European Charterhouses in the Family of the Chartusian Order.* Szerk.: Homza, Martin – Kucharská, Veronika – Kuzmová, Stanislava – Rácová, Nada. Levoča–Salzburg 2008. 107. A huszita támadásokat Strážnicei Bedřich vezette. *Rafał Witkowski*: Praedicare manibus. Zakon kartuzów w Europie Środkowej od początku XIV do połowy XVI wieku. *Analecta cartusiana* vol. 285. T. I., II. Salzburg 2011. 667.

¹⁵ *Dedek C. L.*: A karthausiak i. m. 178.

¹⁶ A táboríták vezére, Strážnicei Frigyes, miután elfoglalta Köln városát, várat építtetett magának, amit *Lapis Refugii*-nek nevezett el. *Varsík, B.*: Husitské hnutie i. m. 112.; *Vencko, J.*: Dejiny štiavnického i. m. 328.; *Špirko, J.*: Husiti i. m. 27–28.; *Dedek, C. L.*: A karthausiak i. m. 178.

¹⁷ 1452. IV. 28. (DL 14 550) – 1462. (meghalt, AC 100:5. 140.) Tárkányi vikáriusként lett menedékszírti perjellé. A generális káptalan feljegyzései alapján 1462-ben saját kérésére lemondott funkciójáról, ezután a konvent saját maga választhatott perjelt. *Rácová, N.*: Zoznam priorov i. m. 569. További adatok: 1451–1545. *Rupp*

grangiától a monostorhoz, mivel Káposztafalváról addig csak az erdőn keresztül lehetett megközelíteni a monostort – itt támadtak rájuk a rablók is. Csakhogy a térségben randalírozó katonai csapatok ismét zaklatni kezdték a szerzeteseket. Ebben az időben a husziták ismét megtámadták Menedékszirtet, méghozzá a Marcelvár területén táborot vert kelyhesek csapatai.¹⁸ Így nem volt más lehetőségük, mint elhagyni Menedékszirtet; a támadás során a husziták még az öltözetüket is letépték a szerzetesekről és teljesen kifosztották őket. Ekkor Monesser János a generális káptalan engedélyével, bár az utasításokat kijátszva, új monostor építésébe kezdett Lőcsén. Ennek időpontját immár pontosan ismerjük: a költözés az uralkodó és a generális káptalan engedélyével történt meg, az utóbbi már 1452-ben értesült arról, hogy a dunajeci konvent egyesült a menedékszirtivel. Két évvel később a káptalan egyértelműen új ház alapításáról beszélt, amely a vizitátorok közreműködésével Lőcse városában fog felépülni: „Azt akarjuk, hogy amennyiben megszűnik a törvényes akadály, hogy ott az új monostort megalapítsák, mihelyt tudnak, menjenek oda, szemléljék meg a helyet és mindent, ami egy új monostor alapításával kapcsolatos, aztán minderről, ahogy jónak látják, döntsenek és intézzék a mi tekintélyünkkel. Odamenet és visszajövet, hogy takarékoskodjanak a kiadásokkal, mindjárt vizitálják a Rend útba eső házait.”¹⁹ 1454-ben V. László király Lőcsének, mivel a rablók által az otthonaikból elűzött menedékszirti és lechnici karthauzi barátokat befogadták és nekik menedékhelyet adtak, elengedte az évi 3 ezüstmárka *census* megfizetését.²⁰ Az uralkodó a szíven viselte a néma barátok sorsát, mivel a következő évben újabb engedményeket tett az őket befogadó városnak. László király május 14-i okleveléből tudjuk, hogy Lőcsén a *Kynazloh fovea* melletti helyet a menedékszirti karthauziaknak adományozta, ahol a szerzetesek egy kápolnát és néhány házat, illetőleg lakóhelyet építettek a király és a város engedélyével, hogy szükség esetén ott húzassák meg magukat és javaikat is biztonságba helyezhessék. Az uralkodó az ott élő embe- reiket felmentette valamennyi királyi és városi szolgáltatás és munka alól, javaikat pedig a királynak fizetendő *census* alól, ennek címén pedig a város adójából évenként 15 aranyforintot engedett el a városnak.²¹ Ám a szerze-

Jakab: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre. I–III. Pest 1870–1876. II. 214.

¹⁸ *Špirko, J.*: Husiti i. m. 85–86.; *Vladimír Rábík*: Marcelov hrad na Spiši a okolnosti jeho držby v stredoveku. In: *Terra Scepusiensis*. Szerk.: Homza, Martin – Gladkiewicz, Ryszard. Levoča–Wrocław 2003. 319.

¹⁹ *James Hogg*: Daily Life in the Charterhouses of Lethenkov and Lechnitz in the Late Middle Ages as seen in the Acta of the Cartusian General Chapter. *Archaeologia Historica* 29 (2004) 431.; AC 100:4. 183.

²⁰ Átírásból ismert: DL 25 208 (Lőcse városa, 1454. II. 4.).

²¹ Átírásból ismert: DL 15 686 (Mátyás király, 1464. V. 27.).

tesek cselekedetei nem teljesen fértek össze a rend akaratával. Az 1455-ben tartott generális káptalanon a perjelt ugyan nem menesztették, „bár a merészségéért, hogy a generális káptalan hozzájárulása nélkül elkezdett egy építkezést, hogy két rendi házat egyesítsen egy kevésbé alkalmas helyen, súlyos büntetést érdemelne ..., mégis a lőcsei polgárok kérésére irgalmasan elengedjük. Lelkére kötjük, hogy ilyeneket többé ne merészeljen. A Káptalan kegyes döntését köszönje ezeknek a polgároknak.”²² A problémát az jelenthette, hogy a rend a vizitátorokat bízta meg az új alapítás felülvizsgálásával, akik valószínűleg nem találták alkalmasnak a városi körülményeket. A száműzetés után valamikor 1462 körül térhettek újra vissza a szerzetesek otthonaikba, miután a királyi csapatok felszámolták a huszita martalócok fészkeit. Tudjuk, hogy Menedékszírt 1478-ban már javában folyt a ház újjáépítése.²³ A volt aggsbachi perjel, az idősödő Tamás fogta össze a közösséget és állította helyre a rendet. Fő céljának az elpusztult épületek felújítását tekintette. Kora miatt azonban erre már nem volt módja, utódjának a lövöldi monostor fogadalmását, az újfalusi Gábort választották. Az új perjel szerette volna folytatni elődje munkáját, ám először a birtokügyeket kellett tisztázni.²⁴

A megerősödés azonban külső tényezőknek is köszönhető volt. A kontemplatív élethez szokott karthauziak nehezen viselték a megrázkódtatásokat, mivel a lőcsei menedék nem biztosította számukra a szükséges magányt. Gábor perjel minden igyekezete ellenére utódjának, Jánosnak sikerült elherdálnia a konvent vagyonát.²⁵ Ezután a tartomány egykori vizitátora, Miklós mauerbachi perjel lett a menedékszírti monostor előljárója, aki jól ismerte a nehéz helyzetet. Sokat fáradozott azon, hogy az épületek visszanyerjék régi dicsőségüket. A perjel tevékenysége felkelthette Mátyás király figyelmét is, mivel többször támogatta a karthauzi szerzeteseket. Miklósnak 1491-ben el kellett hagynia az országot, mivel Freidnicz előljárójává nevezték ki.²⁶ Utódja Nagyszombati András lett, aki a tárkányi monostor fogadalmasaként megtanulta a magyar nyelvet. A menedékszírti krónika szerint bővítette a monostort, a falakon kívül kápolnát, hidat, utakat építtetett, valamint a felső monostorban egy újabb cellát, ami azt jelezheti, hogy a szerzetesek száma megnövekedett. A következő perjel András tanít-

²² Hogg, J.: *Daily Life* i. m. 431.; AC 100:4. 207.

²³ Dedek C. L.: *A karthausiak* i. m. 179.; Sroka, S.: *The Contacts between* i. m. 107.

²⁴ A szerzetesek mindennapi életvitelét is megviselték a nyugtalan évek. 1484-ben még Kassa városának polgárai is a segítségükre siettek: 19 aranyforint alamizsnát adtak a barátoknak, ebből a pénzből fehér habitust kellett varratatniuk. DF 270 608.

²⁵ Az alkímista János perjellel a későbbiekben részletesen fogunk foglalkozni.

²⁶ Dedek C. L.: *A karthausiak* i. m. 183.

ványa, Jodok lett, aki figyelmét a templom helyreállításának szentelte.²⁷ Nagy segítséget jelentett az építkezések során a monostor legnagyobb támogatója, Szapolyai Hedvig.²⁸ Férje, Szapolyai István nádor halála után nagylelkű adományokat tett nemcsak a rend monostorainak, hanem más egyházi intézményeknek is. Szapolyai nádori működése során gyakran került kapcsolatba a lövöldi szerzetesekkel. Nagyon megkedvelhette a rendet, hiszen 1499. szeptember 1-jén pápai várában kelt végrendeletét a Szent Mihály-egyház tagjával, Mihály atyával fogalmaztatta meg.²⁹ A kor vallásosságát figyelembe véve nem rendhagyó cselekedete volt ez a főúrnak: Fedeles Tamás a késő középkori misealapítványokról szóló tanulmányában árnyalta Pásztor Lajos ez idáig uralkodó negatív képét Szapolyai végrendeletéről, illetve a nádor vallásosságáról. Pásztor ugyanis úgy vélte, hogy a főúr bőkezű kegyes adományának a célja a gazdagságával való hivalkodás volt. Fedeles Tamás cáfolta azt a nézetet, miszerint Szapolyai István anyagi lehetőségeit fitogtatva szerette volna megvásárolni lelki nyugalmát. Ezt mutatják a család további adományai is, a tokaji pálos kolostor alapítása, a rend támogatása, valamint három magyarországi karthauzi monostor jótévi voltak.³⁰ Mindezek ellenére az ismert források fényében nem található

²⁷ 1502. VII. 14. (DF 263 170) – 1508. (AC 100:21/2. 130.) Vágendrüssel, a mai Nálepokovo település szülöttje volt. Szerzetesi fogadalmát Menedékszírtén tette le. Perjelsége alatt folytatta az elődje által megkezdett felújítást. A karthauzi krónika szerint tehetséges illuminátor és írnok volt. Valószínűleg tehetős család tagja volt, mivel saját forrásból finanszírozta az egyik cella felújítását. Nemesi származást tulajdonítanak neki, ezzel magyarázható az is, hogy Hedvig hercegnővel is baráti kapcsolatot tartott fenn. Saját kérésére 1508-ban lemondott hivataláról, betegégre és magas korára hivatkozva. A házban maradt egészen haláláig, ami 1514-ben következett be. *Wagner, C.*: *Analecta i. m. II. 78.*; *Rácsvá, N.*: *Zoznam priorov i. m. 570.*; *Rupp J.*: *Magyarország helyrajzi története i. m. II. 214.*; *Henryk Ruciński*: *Neskorostredoveké dejiny Spiša*. In: *Historia Scepusii I. Dejiny Spiša I.* Szerk.: Homza, Martin – Sroka, Stanislaw. Bratislava – Krakow 2009. 525.; *Dedek C. L.*: *A karthausiak i. m. 244.*; *Witkowski, R.*: *Praedicare manibus i. m. 671.*; AC 100:27/2. 167.

²⁸ *Dedek C. L.*: *A karthausiak i. m. 183.*; *Pajdušák, M.*: *Kláštorskó i. m. 26.*; *Sroka, S.*: *The Contacts between i. m. 108–109.*

²⁹ *Wagner, C.*: *Analecta i. m. III. 149.*; *Németh Péter*: *A városlódi karthauzi kolostor története és régészeti emlékanyaga I. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19–20 (1993–1994). 372.*; *Neumann Tibor*: *A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526).* Budapest, 2012. (Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak.) 288. A nádor utolsó akaratában világi személyeken kívül több egyházi intézményt is megajándékozott. *Neumann Tibor*: *A gróf és a herceg magánháborúja. (Szapolyai István és Corvin János harca a lipői hercegségért.) Századok 148:2 (2014), 393.*

³⁰ *Pásztor Lajos*: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában.* Budapest, 2000. 75–93.; *Fedeles Tamás*: „*Medicina contra peccata mundana*” Késő középkori főúri misealapítványok. *Századok 148:2 (2014) 451–452.*

ésszerű magyarázat arra, miért alakult ki ilyen jelentős kötődés a család és a rend között. Talán a középkori oklevelek nagymértékű pusztulásának köszönhető, hogy a két felet összekötő első ismert forrás csak 1496-ból származik: II. Ulászló király figyelmeztette Szapolyai István nádort és a kassai harmincad szedését intéző officiálisait, hogy a Szent Antal-völgyi kartauziak minden évben jogosultak a kassai harmincadosoktól két rőf lengyel fehér posztóra és egy *tunella alecumra*.³¹ A nádor egyetlen ismert jótéteménye a rend felé csak említés formájában maradt fenn, ugyanis Hedvig megerősítette elhunyt férje miseadományát.³² A lengyel Piast-dinasztiából származó Hedvig, hasonlóan női sorstársaihoz a korban, húszéves özvegysege alatt tudott igazán érvényesülni. Nagy figyelmet szentelt a menedékszírti és a dunajeci karthauziaknak.³³ A generális káptalantól engedélyt szerzett arra, hogy udvarhölgyeivel együtt beléphessen a klauzúrába, vagyis a kerengőbe, ahonnan a szerzetesek cellái nyíltak.³⁴ Hedvig tevékenysége időben közel állt a menedékszírti krónika szerzőjéhez, így nem csodálkozhatunk azon, hogy részletesen ír a 16. század elején történt eseményekről. 1506-ban nagy pompával vonult be a menedékszírti monostorba, látogatása emlékére két új cellát építtetett, valamint egy kápolnát is, amelyet ellátott két oltárral, képekkel és ruhákkal. A templom fő oltárának képét is Hedvig rendelte meg. A szerzetesek szükségleteire a Szepes megyei Sümeg határában halastavat ásátott, valamint szőlővel is ellátta a karthauziakat. Ezek az adományok oly mértékűek voltak, hogy a menedékszírti krónikás egyenesen a monostor anyjának és alapítójának nevezte Hedviget.³⁵ Ezen felül 1509. április 29-én Hedvig és fiai, Szapolyai János és György szepesi örökös ispánok felmentették a menedékszírti karthauziakat a Szepes megyei Sümeg birtok határában lévő malmuk és rétjük után járó földesúri adó fizetése alól, ami évente 239 dénárt jelentett.³⁶ Ugyanebben az évben megerősítette azt a miseadományt is, amit férje tett a konvent részé-

³¹ DL 20 203.

³² Wagner, C.: *Analecta i. m. I. 428–429.*; Neumann T.: A Szapolyai család i. m. 342. sz.

³³ Pirhalla Márton: A Szepesi prépostság vázlatos története. Lőcse 1899. 123.

³⁴ Sroka, S.: The Contacts between i. m. 109.; Veronika Kucharská: Hedviga Tešínska. Šlachtičná na prelome stredoveku a novoveku. Doktori értekezés. Pozsony 2011. 110.

³⁵ Wagner, C.: *Analecta i. m. II. 79.* Hedvig látogatásának leírása fennmaradt Hain Gáspár krónikájában is. *Hain i. m. 85–92.*; Veronika Kucharská: Hedwig von Teschen und die Kartäuser. In: *Central European Charterhouses in the Family of the Chartusian Order.* Szerk.: Homza, Martin – Kucharská, Veronika – Kuzmová, Stanislava – Rácová, Naďa. Levoča–Salzburg 2008. 113.

³⁶ Neumann T.: A Szapolyai család i. m. 342. sz. (= újkori másolatai: DL 21 913; DL 25 083.)

re.³⁷ A következő perjelek újabb építkezésekbe foghattak, egy kápolnát és ispotályt is emelhettek a falakon kívül.³⁸ Ám a dunajeci monostor szerencsés felépülésének hátterében sem felejthetjük el a karthauziak legnagyobb jótévőjét, Hedvig tescheni hercegnőt. A két szepességi konvent megkülönböztetett helyet élvezett kegyeiben, mivel a Szapolyai-birtokok központjához közel kerültek el. Feltételezhető, hogy még oltárt is alapított a Szent Antal-völgyi szerzetesek templomában.³⁹ Hedvig 1507. szeptember 18-án a lechniciek bényei, *Gotki* nevű szőlőjét örökre felmentette a borkilenced és más földesúri adók fizetése alól.⁴⁰ Mindezekért cserébe nagy kegyben részesült a hercegnő a rend részéről. A generális káptalan felvette őt azok névsorába, akiket a rendtagok imáikba foglalnak cselekedeteikért. Nem tudjuk pontosan megállapítani, mikortól részesült imákban Szapolyai Hedvig: az első bejegyzés az 1504. évből való, tehát egy évvel korábbi a kegy, viszont az említett év előtti káptalani feljegyzések ma már nem ismertek. Az utolsó bejegyzés az 1522. évi jegyzőkönyvből származik, amikor haláláról tudósítanak a karthauziak: *magna benefactrix domorum existentium in Ungaria*.⁴¹ A rend jótévője április 2-án elhunyt, ami bekerült a karthauzi nekrológiumba is.⁴² 1521-ben a trencsényi várban hunyt el a hercegnő, akinek pompázatos temetési ceremóniájáról a lőcsei Sperfogel-krónika is megemlékezett. Testét Szapolyai István mellé temették a szepesi káptalanban.⁴³ Példás életútját követte lánya Borbála is, aki mint a lengyel Zsigmond király felesége, 1512-től szintén szerepelt a rend mecénásai között, de nem feledkezhetünk meg Sándorról sem, az uralkodó öccséről.⁴⁴ A hazai forrásadottságok között egyedinek mondható Hedvig kapcsolata a renddel, ám a hercegnő mecénási tevékenysége nem példa nélküli a Lengyel Királyságban.⁴⁵

A szepességi monostorok végnapjai

Luther Márton tanai nem maradtak visszhang nélkül a Szepességben sem. A németek lakta területeken futótűzként terjedtek az új nézetek, bár a

³⁷ Wagner, C.: *Analecta* i. m. I. 428.

³⁸ Dedek C. L.: *A karthausiak* i. m. 185.

³⁹ A gótikus oltárfestmény a lengyelországi Somowce templomában található és feltűnő hasonlóságot mutat a szepesi káptalan oltáraival. *Veronika Kucharská: Mecénát Hedvig Zápolskej. Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia* V. (2006). 250.

⁴⁰ Neumann T.: *A Szapolyai család* i. m. 291. 332. sz. (= átirásból ismert: DL 21 762, szepesi káptalan, 1518. II. 24.)

⁴¹ AC 100:22/2. 65.; *Kucharská, V.: Hedviga Tešínska* i. m. 111.

⁴² AC 100:22/2. 65.

⁴³ Wagner, C.: *Analecta* i. m. I. 428.; *Sroka, S.: The Contacts between* i. m. 109.; *Kucharská, V.: Hedwig von Teschen* i. m. 117.

⁴⁴ *Kucharská, V.: Mecénát Hedvig Zápolskej* i. m. 247–248.

⁴⁵ *Witkowski, R.: Praedicare manibus* i. m. 1050–1051.

karthauzi monastorokra nézve nem jelentett volna hatalmas fenyegetést az egyházon belül dúló harc. Hasonlóan a mohácsi vereség sem fenyegette közvetlenül a barátokat, ám az országban dúló trónviszályok következtében hadseregek végeláthatatlan sora táborozott közvetlen környezetükben. Zsoldosok jöttek az országba, csak hogy egy idő után nem bírták kifizetni a fenntartásukra szükséges tetemes összegeket. Ezért a hadakból csapatok váltak ki és a környéket kezdték el fosztogatni. Így történhetett meg az is, hogy a Ferdinándhoz hű szepesi prépost, Horváth János, akit még Hedvig hercegnő is támogatott kinevezésekor, 1529-ben hadisarcot vetett ki a menedékszírti szerzetesekre.⁴⁶ A monostor a Kassa felől érkező hadak útjába esett, János fejedelem csapatai pedig, mivel a menedékszírtiek Ferdinándnak fizették az adót, fenyegetést jelentettek. Feldúlták a telepet, de a király csapatai sem kímélték őket. A szepesi prépost ismét a színe elé idézte a két karthauzi perjelt és a savnyiki apátot, akiktől újabb adót követelt. A három monostor már nem tudott fizetni, ezért zálogba adatták birtokaik egy részét a késmárkiaknak.⁴⁷

A szerzetesek arra törekedtek, hogy a szegénység ellenére fenn tudjanak maradni, így a földművelésre helyezték a hangsúlyt. Rövid időn belül több birtokcseréről szerzünk tudomást, mivel távol eső földjeiket, amelyeket nem tudtak saját maguk ellátni, folyamatosan a környéken elterülő birtokokra cserélték. *Leököfalván* a konventnek volt egy nagyobb birtoka, amit 1540. március 22-én az Édesfalvi családdal elcseréltek azok urbánfalvi birtokára.⁴⁸ Így 1540-ben Beer, vagy más néven Ursini Márton perjelnek köszönhetően a karthauziak egyedüli urai lettek a településnek.⁴⁹ Hasonló ügyletet vitt véghez Péter perjel is, aki Rosen Mihály savnyiki apáttal a földek lehető legmegfelelőbb kihasználása érdekében a ciszterciek Káposztafalvától nem messze található *Grinberg* nevezetű prédiúmát a karthauziak káposztafalvi jobbágynak adta bérbe évi 15 aranyért. A menedékszírtieknek viszont a ciszterci apát birtokainak közelében, Szepesvéghelyen volt egy házuk, ami egykor az ottani soltész kúriája volt, valamint egy malmuk is. Mihály apát 1536-ban egyezett meg a cseréről Péter perjellel.⁵⁰ A napjainkban is tartó kutatások és régészeti eredmények szerencsés mó-

⁴⁶ *Dedek C. L.*: A karthausiak i. m. 194.; *Wagner, C.*: *Analecta* i. m. II. 203. Az egyházakra kivetett hadi adóról a Szepességben: *Pirhalla M.*: A Szepesi prépostság i. m. 178–189.

⁴⁷ *Dedek C. L.*: A karthausiak i. m. 194.; *Wagner, C.*: *Analecta* i. m. II. 204.; *Hradszky József*: A XXIV királyi plébános testvérülete és a reformáció a Szepességben. Miskolc 1896. 129–130.

⁴⁸ DL 382. 107. p.

⁴⁹ *Dedek C. L.*: A karthausiak i. m. 195.

⁵⁰ A kölcsönös cseréről a kamalduli szerzetesek által készített birtokkönyvben találunk feljegyzéseket. DL 382. 98.

don kiegészítik a csekély írott forrással alátámasztható szerzetesi gazdálkodásra utaló információkat,⁵¹ így a közeljövőben mindenképpen pontosabb képet kaphatunk a karthauzi rend mezőgazdasági tevékenységéről is. Az a tény, hogy a néma barátok mindennapjait szigorú szabályokhoz kötötték, kutatási szempontból igen szerencsés. A központosított rendek tevékenységét ugyanis ebben a kérdésben is szabályozták.⁵²

A dunajeci konvent életében szintén a kettős királyválasztás járt komoly következményekkel: a Szepesség északi részét Kauffang Zsigmond, más néven Casparich pusztította, aki a Szapolyai-párti Dunajec várának őrzésével volt megbízva. Innen támadta meg rendszeresen a Lengyelországból érkező kereskedőket.⁵³ A dunajeci monostor stratégiai szempontból volt megkerülhetetlen. A lőcsei krónika tanúsága szerint a lechnici karthauziak elküldték a lőcseieknek Szapolyai emberének, Tőke Kristófnak a levelet, melyben elpusztítással fenyegette a szerzeteseket, ha nem pártolnak át János oldalára és embereinek nem engedik át minden birtokukat.⁵⁴ Sperfogel Kristóf lőcsei bíró 1528. szeptember 8-án vette át ezt a bizonyos levelet, ám ekkor Liptószentmiklósnál legyőzték Tőke Kristóf csapatait, így a karthauziaknak nem kellett tovább félniük.⁵⁵ Ugyan ebben az évben Szapolyai János a nedeci várbirtokot Laski Jeromos lengyel nemesnek adományozta, ám a végső csapást a király kegyeltje, Bornemissza Gergely prépost⁵⁶ jelentette, aki megszerezte a menedékszirti és dunajeci néma barátok jövedelmeit is.⁵⁷ Zsófia lengyel királynő 1543-ban kérte a chorsztyni és podolíni kapitányokat, valamint az egész elzálogosított terület városait, hogy ne sértsék meg a lechnici karthauziak privilégiumait, sőt védelmezzék őket tulajdonukban, ám ez az intézkedés már nem segített a barátoknak.⁵⁸

A dunajeci és a menedékszirti monostorok önálló intézményként tevékenykedtek a 15. század során is, mégis további sorsukat célszerű egységesen bemutatni.⁵⁹ A menedékszirti monostort a Szapolyai pártján álló

⁵¹ *F. Romhányi Beatrix*: Kolostori gazdálkodás a középkori Magyarországon. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest 2008. 406.

⁵² Hasonlóan a ciszterci szerzetesek központosított gyakorlatához l. Uo. 408.

⁵³ *Wagner, C.*: *Analecta i. m. II.* 175.; *Wagner, C.*: *Analecta i. m. III.* 191.; *Dedek C. L.*: *A karthausiak i. m.* 197.

⁵⁴ *Hain i. m.* 37.

⁵⁵ *Buchta, M.*: *Kartuziánsky kláštor i. m.* 46. *Hain* krónikájában a levél küldését 1528-ra teszi: *Hain i. m.* 122.

⁵⁶ A főpap politikai és egyházi szerepéről: *Pirhalla M.*: *A Szepesi prépostság i. m.* 253–298.

⁵⁷ Uo. 255

⁵⁸ *Archív Gréckokatolickeho Biskupstva v Prešove*, fond SBM, inv. 959.

⁵⁹ Zsigmond király idejében még nem látszódott azok szomorú sorsa, ámde a huszita betörések megkezdésével folyamatosan egymással összhangban keresték a

murányi kapitányok foglalták el, hogy innen, mint egykor Basó Mátyás, a Ferdinándhoz tartozó Szepelességben garázdálkodhasson.⁶⁰ A monostor elfoglalásáról Moller György naplójából is értesülünk, aki ebben az időben a 24 szepesi város testvérületének egyik seniora.⁶¹ A Wagner Károly által publikált forrásból kiderül, hogy 1543-ban, pénteken, Szent Péter és Pál ünnepén este hét órakor jelentek meg a rablók – az ifjabb Podmaniczky, Basó öccse Demeter és Sadarlo – Menedékszirt kapujánál, a kapitányokat háromszáz ember kísérte. Minden oldalról körbevették az épületet, hogy a menekülést megakadályozzák. Minden ellenállás nélkül betörték az ajtókat és kirabolták a monostort. Csakhogy nem elégedtek meg a fosztogatással, úgy döntöttek, hogy saját központjukat áthelyezik Menedékszirtre. Ehhez a döntésükhöz hozzájárult az is, hogy a Szapolyai-pártiak békét kötöttek a lengyel uralkodóval. Mivel a Szepelesség így védtelen maradt, csak Ferdinánd hadaitól kellett tartaniuk. Elővigyázatosságból a monostor kőkerítését megerősítették és lőréseket vágtak a falakba. A felső részek kapitánya, Bátori Bonaventúra értesült az eseményekről és a barátok segítségére sietett. Ezer huszárral és négyszáz gyalogossal indult a karthauziak egykori otthonába. Mire seregével elérte a hegyeket, a rablóknak nyoma sem volt, így feladata csak a romok védelmének biztosítása volt. Mindezek ellenére a karthauziak még három hétig az elpusztult monostorban maradtak.⁶²

Moller György tudósításából azt is megtudjuk, hogy a támadás után nem sokkal összegyűltek a szepesi és sárosi urak és megvitatták többek között a karthauziak helyzetét is. Egyetértettek abban, hogy ha állni hagyják a monostort, akkor az a jövőben is hasonló támadások áldozatává vál-

túlélés lehetséges módját. Ez vonatkozik azokra a területekre is, amelyeken a királyságot az oszmán csapatok fenyegették, illetve pusztították. A török veszélyről a karthauziak életében: *Dennis Martin: Carthusians, God's Judgment, and the „Infestacio Thurcorum” of the Fifteenth Century.* In: *Central European Charterhouses*, i. m. 51.

⁶⁰ Ursini Márton perjel feljegyzései alapján 1543. június 29-én a rablók elfoglalták a monostort. A perjel ezt egy misekönyv hátlapjára jegyezte fel, ami saját tulajdona volt és bevallása szerint 1530-ban vásárolta 1 arany forintért. Ezt az információt Romuald kamalduli atyának köszönhetjük, aki a könyvet megtalálta a vöröskolostori könyvtárban. *Wagner, C.: Analecta i. m. III. 191.; Dedek C. L.: A karthausiak i. m. 198.; Pirhalla M.: A Szepesi prépostság i. m. 195.; Pajdušák, M.: Kláštorisko i. m. 27.*

⁶¹ *Wagner, C.: Analecta i. m. II. 239–240., 293–295.; Martin Homza: Včasnostredoveké dejiny Spiša.* In: *Historia Scepusii I. Dejiny Spiša I.* Szerk.: Homza, Martin – Sroka, Stanisław. Bratislava–Krakow 2009. 414. Moller lomnici és lőcsei lelkész is volt, akinek a matrikulájából sok fontos információt tudunk meg a karthauziakról: *Hradský J.: A XXIV királyi plébános testvérülete i. m. 147.*

⁶² A naplórészlet legújabb közlése Nada Rácová írásában: *Homza, M.: Včasnostredoveké dejiny i. m. 414.; Witkowski, R.: Praedicare manibus i. m. 673.*

hat és veszélyt jelenthet a vidékre. Eldöntötték, hogy Menedékszirtet lerombolják, a szerzeteseket átköltöztetik Lőcsére, ahol a huszita támadások alatt meghúzódtak. Batori tiltakozott ez ellen, mivel Ferdinánd király nem engedte az elpusztult kolostorok lerombolását. Lőcse város tanácsa kijelentette, hogy szívesen fogadja a szerzeteseket. A barátok végignézték, ahogy néhány nap alatt megsemmisül egész addigi tevékenységük. Kevés holmijukat és könyveiket, amiket a rablók meghagytak, a lechnici testvérekhez küldték, ők maguk meg 1543. július 19-én bevonultak Lőcsére. Két nappal később már csak kőhalom maradt a falakból, ekkor szűnt meg teljesen a Keresztelő Szent Jánosról címzett menedékszírti, vagy látókői monostor működése.⁶³ Hain Gáspár az 1543. évi eseményekről csak annyit jegyzett meg, hogy Basó Mátyás murányi kapitány elfoglalta a Káposztafalva melletti monostort, majd a lőcseiek felégették azt. Henckel Konrád bíró még az alapokat is leromboltatta.⁶⁴ Annak ellenére, hogy Lőcsén szívesen fogadták a karthauziakat, a szerzetesek nem maradtak sokáig a városban. Ursini feljegyzései szerint ugyanis ők voltak azok, akik a leginkább sürgették monostoruk lerombolását.⁶⁵ Ráadásul a városi élet zaja mellett nem tudták folytatni eddigi magányos életüket. Ezért is döntöttek amellett, hogy testvéreikhez költöznek a Dunajec partjára. Csakhogy a másik szepességi monostort sem kerülte el a pusztítás. Amikor a menedékszírti barátok ingóságait az északabbra fekvő konventhez vitték, a rablók lecsaptak rájuk. Mollertől tudjuk, hogy száznál is több fegyveres ütött rajtuk. Amit tudtak, elraboltak és a kíséret tagjait megölték, sőt ezen felbuzdulva betörték a dunajeci monostorba is. A fiatalokat kiűzték és csak az öt legidősebb szerzetesnek engedték meg, hogy maradjanak. Elterelték a jószágait is, és a nedeci várhoz vitték.⁶⁶ Annyi ígéretet tettek, hogy a megmaradt szerzetesek élelmezéséről gondoskodni fognak. Arról, hogy mikor és hogyan sikerült felszabadulnia a monostornak, nem tudunk, a jelenlegi kutatások során sem sikerült forrásokkal igazolni a rablók kiűzésének folyamatát.

A történetek fontos szereplője Beer, vagy Ursini Márton, aki először Lechnic perjele lett, csak 1539-ben nevezték ki Menedékszirt előljárójává. 1544. január 23-án elhagyta Magyarországot, felkereste a rend központi monostorát, majd ugyanebben az évben, július 27-én brünni perjel lett. 1548-ban Itáliába utazott, majd visszatért Krakkóba, ahonnan származott.⁶⁷

⁶³ Moller György naplóbejegyzését Dedek is ismerteti: *Dedek C. L.: A karthausiak i. m. 89.; Pajdušák, M.: Kláštorisko i. m. 28.*

⁶⁴ *Hain i. m. 92.*

⁶⁵ *Dedek, C. L.: A karthausiak i. m. 203.* Ursini perjel feljegyzéseit Wagner Károly publikálta: *Wagner, C.: Analecta i. m. III. 191.*

⁶⁶ *Pirhalla M.: A Szepesi prépostság i. m. 196.; Hradszky J.: A XXIV királyi plébános testvérelete i. m. 130.*

⁶⁷ A perjel naplóbejegyzéseit Dedek is közli. *Dedek, C. L.: A karthausiak i. m. 204.*

Mivel Márton távozott, így nem volt kérdéses, hogy a dunajeci perjel lesz a két konvent előljárója: az elpusztult monostor címét nem hagyhatták veszni, ezért az egyesült konvent perjele címében viselte a két monostor nevét.

A szerzetesek élete továbbra sem volt mentes a háborúktól. 1545-ben újabb támadás érte őket, amit Romuald atya csak úgy jellemez, hogy hatalmaskodás áldozatai lettek.⁶⁸ A Budaháznak tulajdonított krónikában arról olvashatunk, hogy a zaklató, aki kifosztotta a karthauziakat, nem más volt, mint Horváth János egykori szepesi prépost.⁶⁹ A volt prépost négyezer aranyért megvásárolta a késmárkiaktól, pontosabban a sok kárt okozó Laszky Jeromostól Dunajec várát és onnan indított támadásokat a szerzetesek ellen, egyesével elvette a birtokaikat.⁷⁰ Nagy szegénység állt be a szerzetesek életében, ezért azon sem csodálkozhatunk, hogy minden lehetséges módon ragaszkodtak ahhoz, ami megmaradt. Ferdinánd király kísérletet tett arra, hogy hatalmánál fogva megvédelmezze a lechnici monostort. Utasította az officiálisokat, hogy ne háborgassák a szerzeteseket, és ne szedjenek tőlük semmilyen illetéket.⁷¹ Egyik oklevelében megemlíti azt is, hogy a Lechnicen élő menedékszírti szerzetesek korábban már szereztek hasonló privilégiumot.⁷² Mátyás perjel ezért, mivel mindkét konvent címét bírta, megpróbálkozott a menedékszírti monostor birtokainak visszaszerzésével: az 1550-es évek elején többször a szepesi káptalan elé járult, hogy átírassa korábbi adományleveleiket. Ezek közé tartozott a frankvágási soltésztség, csakhogy a területet annyira elpusztították, hogy nem sok hasznát látták. Kristóf perjel arra kényszerült, hogy a birtokot eladja 35 forintért Miksa soltésznek.⁷³ Így csak Vilkfalva maradt meg az első karthauzi monostor vagyonából. Ráadásul a szerzetesek egyre kevesebbszer kapták meg az uralkodók által biztosított adományokat. Ezért is fordulhatott elő, hogy egyre több barát hagyta el a monostort, többen Lengyelországba vándoroltak, hogy ott békésebb körülmények között élhessenek. Okleveleik egy részét az ottani Szent Klára-kolostor apácáinál helyez-

⁶⁸ Uo. 204.; Wagner, C.: *Analecta* i. m. III. 191.

⁶⁹ MNL OL Budapest, E szekció 151 – *Acta ecclesiastica ordinum et monialium: Camaldulenses de Lechnicz*, Fasc. C., Nr. 6–10. A szepesi prépostot valóban megfosztották hivatalától. Pirhalla M.: *A Szepesi prépostság* i. m. 136–140.

⁷⁰ A krónikáról Dedek tudósít: Dedek C. L.: *A karthausiak* i. m. 205.

⁷¹ Archív Gréckokatolíckeho Biskupstva v Prešove, fond SBM, inv. 960.; Buchta, M.: *Kartuziánsky kláštor* i. m. 47.

⁷² Archív Gréckokatolíckeho Biskupstva v Prešove, fond SBM, inv. 961.

⁷³ Wagner, C.: *Analecta* i. m. III. 193.

ték el, itt talált rájuk Radzivil krakkói püspök, aki a nagyobb biztonság érdekében átszállíttatta a levéltárat a krakkói Szent András-konventbe.⁷⁴

A csekély adományok nem javították a karthauziak anyagi helyzetét. Ezért Kristóf perjel új megoldást keresett. Úgy gondolta, hogy a falvak újratelepítésével és új települések létrehozásával meg tudja menteni a monostort. Tervét a Szepesség északi részében és Sáros megyében szerette volna végrehajtani keletről jött telepesek, ruténok segítségével. Így telepítették újra rutén jog alapján Frankvágását is.⁷⁵ 1553-ban Miksának eladta a település örökös bírói jogát 35 forintért azzal a feltétellel, hogy újratelepíti azt. Az összeget 5 forintonként kellett megadnia minden év Szent Jakab napján egészen addig, amíg nem törleszti adósságát. Miksa ezért 3 ekealjnyi földet kapott, a bírói címet és annak jövedelmét is, valamint a sörfőzés jogát és annak árusítását a kocsmában, malom építésének jogát, szabad halászatot és nyájai legeltetésének jogát. Minden új telepesnek, aki a faluba érkezik, évente fél forintot és egy sajtot kell fizetnie a monostornak, a falu pedig Szent Mihály napján egy forintot köteles adni a szerzeteseknek a juhtúró készítéséért.⁷⁶

A következő perjeleknek a Nedecből irányuló támadásokat is el kellett szenvedniük. Ennek következtében Kristóf és Ferenc perjeleknek több birtokot el kellett adniuk. A karthauziak legbefolyásosabb ellensége azonban Bornemissza Gergely választott csanádi püspök és szepesi prépost volt, aki meg akarta szerezni a rend vagyonát, így minden lehetőséget kihasználta a lechniciek ellehetetlenítésére. Menedékszirt egy részét, az egykori lőcsei otthonukat, már oktatási célokra elnyerte,⁷⁷ sőt azokat a birtokokat is, amelyeket a dunajeci konvent kapott, hogy ott újra felépítsék Menedékszirtet. A prépost igyekezett még azelőtt megszerezni az adományt, mielőtt a perjelek elzálogosítják az összes birtokukat.⁷⁸ A királyi udvarban negatív képet festett a csavargó szerzetesekről, akik elherdálták a vagyonukat és züllött életmódot folytattak. Ferenc perjel mindeközben próbálta elnyerni legalább a lengyel uralkodó kegyeit. Végső megoldásként azon dolgozott, hogy meg tudjon jelenni Miksa pozsonyi koronázásán, hogy Ferdinánd királynak beszámolhasson valódi helyzetükről. Az útiköltségek fedezése miatt el kellett adnia Menedékszirt egykori gánfalvi birtokát Csepánszky Má-

⁷⁴ *Dedek C. L.*: A karthausiak i. m. 205–206. Az esetről Repffius Udalrik is beszámolt relációjában. MNL OL Budapest, E szekció 151 – Acta ecclesiastica ordinum et monialium: Camaldulenses de Lechnicz, Fasc. C. Nr. 6–10.

⁷⁵ *Buchta, M.*: Kartuziánsky kláštor i. m. 47.

⁷⁶ *Wagner, C.*: Analecta i. m. III. 193.

⁷⁷ *Nada Rácová*: Die Umstände der Stiftung des Kartäuserklosters auf dem Lapis Refugii. In: Central European Charterhouses i. m. 94.

⁷⁸ *Pirhalla M.*: A Szepesi prépostság i. m. 263.

tyásnak.⁷⁹ Ám a perjel csak úgy tudott elindulni, hogy Vilkfalvát is zálogba adta.⁸⁰ Ferenc fáradozásai hiábavalók voltak, mivel Miksa király felkarolta Gergely prépostot: 1563. november 20-án a dunajeci,⁸¹ majd egy nappal később a menedékszírti birtokokat adta neki.⁸² A két oklevél a karthauzi rend megszűnését jelentette a Szepességben. Ferdinánd király leírása szerint hű emberei jelentették, hogy a szepesi káptalannak ebben a zavaros időben nincs olyan birtoka, ahová elrejtethné az általa őrzött okleveleket. Továbbá azt is, hogy a lechnici monostor szerzeteseinek erkölcsé megromlott, javai elvesztek, főleg a jelenlegi perjel hanyagsága miatt és az épület csak csavargók menhelye lett. Ezért tetszése idejére Bornemissza prépostnak és a káptalannak adományozza a monostort anélkül, hogy a benne élő perjelt és a szerzeteseket el kelljen látnia. Bornemissza a rendeletről nem értesítette a szerzeteseket, akiknek külföldi testvéreik jóvoltából sikerült megszerezniük Miksa támogatását. Utasította bethlenfalvi Thurzó Szaniszlót, hogy védje meg a lechnicieket. Ez az utolsó kétségbeesett cselekedet is hasztalannak minősült, mivel a prépost bemutatta Ferdinánd parancsát, mire Miksa visszavonta a magáét.⁸³ Ezzel az oklevéllel a dunajeci konvent jogilag megszűnt létezni. Romuald és Budaházy szerint Ferenc perjel világga ment, de megemlítenek még két szerzetest, Schätz Mihályt és Egri Györgyöt, akik ezek után még perjelei lehettek a konventnek.⁸⁴ Ezt bizonyítja a szepesi káptalan által 1565. június 2-án kiadott oklevele is, amelyben Mihály, a két konvent perjele, még rendelkezett Felsőszépfalu birtokról.⁸⁵ A kamalduli atya szerint volt még néhány barát a monostorban, az idősök meghaltak, a fiatalok Lengyelországba és Ausztriába menekültek, a dunajeci monostor csak 1567 után pusztult el teljesen.⁸⁶ Dedek Crescens Lajos ezzel szemben úgy véli, hogy ezek az állítások nem teljesen igazak, mivel az említett perjelek csak bitorolták a címet és hitehagyottak voltak, mivel a jogos perjel egy Tamás nevű szerzetes volt, aki Ursini Márton feljegyzései alapján 1567. május 26-án halt meg Lechnicen.⁸⁷ Ezt az állítást megerősíti egy 1564-ben készült lusztráció, amelyet a lengyel határjárás

⁷⁹ DL 382.

⁸⁰ Prot. 1562. Ind II, fol. 3. 70.

⁸¹ *Wagner, C.*: *Analecta* i. m. I. 435.

⁸² Uo. 436.; *Pirhalla M.*: *A Szepesi prépostság* i. m. 263.

⁸³ *Wagner, C.*: *Analecta* i. m. I. 437.

⁸⁴ Mihály még Felső-Sunyavát is elzálogosította.

⁸⁵ DL 24 342.

⁸⁶ *Wagner, C.*: *Analecta* i. m. III. 194.; *Buchta, M.*: *Kartuziánsky kláštor* i. m. 49.

⁸⁷ *Dedek C. L.*: *A karthausiak* i. m. 207.; *Wagner, C.*: *Analecta* i. m. III. 192.

során készítették.⁸⁸ Ez alapján már ebben az évben lakatlan volt Lechnic, csak a perjel és egy megtért testvér maradt a falak között.

1572-ben Bornemissza elzálogosította Lőcse városának a karthauziak lőcsei monostorát 300 forintért, amiből csak 125-öt kapott meg.⁸⁹ Sok viszontagságon mentek keresztül a birtokok, míg Pethe Márton kalocsai érsek kiváltotta azokat és III. Ferdinánd engedélyével 1663-ban a jezsuitáknak adta. A testvérek 1610-ben megkapták Lőcsén a karthauziak egykori menedékét a templommal együtt, ahol iskolát alapítottak.⁹⁰ A karthauzi szerzetesek távozása után Dunajec elvesztette egyházi jellegét, világi urak lakóhelyévé és erődítménnyé vált. A császári család támogatásának fejében Miksától Mágócsi Gáspár kapta zálogba a monostort.⁹¹ Az általa készített összeírásból tudjuk, hogy nem jelentéktelen adományról volt szó. A főúr örököseinek köszönhetően Thököly István lett az új birtokos 1609-ben, aki három évvel később a birtokot eladta Palocsay Horváth Györgynek. 1625-ben a Rákóczi-család vásárolta meg a monostort, amely tovább gyarapította annak vagyonát és az épületeket is felújította. A monostorra az ekkori várrá alakítás miatt, tetőszerkezetének felújítása során ragadt a Vöröskolostor elnevezés. 1699-ben Rákóczi Erzsébet eladta a nyitrai püspöknek, aki végrendeletében a kamalduli szerzetesekre hagyta a szent helyet.⁹²

A kamalduli rend feloszlatása után, valamint a szerzetesek lakhelyének zavaros tulajdoni viszonyának ellenére az épületben található oklevelek nem kallódtak el. Az újonnan létrejött Eperjesi Görög Katolikus Püspökség gyűjteményébe kerültek, ezért először a lechnici plébániára vitték az összegyűjtött anyagot, majd a püspökség megszüntetése után az Eperjesi Állami Levéltár állományának része lett 1956-ban. Annak ellenére, hogy a püspökséget újra létrehozták, a „Vöröskolostor” nevet viselő gyűjtemény csak 1989-ben lett ismét a görög katolikus levéltár része.⁹³

⁸⁸ A szöveget közli: *Dedek, C. L.*: A karthausiak i. m. 207–208.; MNL OL Budapest, E szekció 151 – Acta ecclesiastica ordinum et monialium: Camaldulenses de Lechnicz, Fasc. C. Nr. 24.

⁸⁹ *Pirhalla M.*: A Szepesi prépostság i. m. 276. A Lőcsei krónika adatai szerint ez 1571-ben történt. *Hain* i. m. 121.

⁹⁰ *Dedek C. L.*: A karthausiak i. m. 221. A vonatkozó oklevelek másolata – a felsorolással együtt – a menedékszírti birtokok tulajdonlását igazoló oklevelek összeírásában szerepel. DL 382. 109.

⁹¹ DF 266 995.

⁹² *Števík* 2007. 23–24.

⁹³ *Vladimír Rábik*: Monumenta diplomatica historiam Cartusianorum in Scepus illustrantia. Projekt diplomatára spišských kartuziánov. *Studia Archeologica Slovaca Mediaevalia* 6. (2007) 8.

CONTRAROTULARE – EGY FORDULATOS SZÓTÖRTÉNET ÜZENETE A JELENTÉSEK TITOKZATOS TERMÉSZETÉRŐL

Lehet-e szervesnek nevezni a jelentések láncolatát, amely összekapcsolja az ókori papirusztekercsek és a középkori könyvelés- és iratkezelési technikák világát a keresztény ikonológiával, a kora újkori angol filológiával, sőt még a kortárs anime-kultúrával is? Miként értékelhetjük azt, ha egy szóalak úgy őrződik meg történelmi vándorútján, hogy noha mindig új funkciót tölt be, képesek vagyunk minden, látszatra különböző előfordulásban felfedezni az értelmet adó tartalmak részleges azonosságát?

A társadalomtudomány számára James R. Beniger fedezte fel, hogy az egyre több finom jelentésárnyalatot egyesítő formájában rendkívül elterjedt és tudományos szakszóvá is előlépett *kontroll* (control) szavunk eredetét keresve a középkor elejének hivatali írásbeliségéhez kell visszalépni.¹ Beniger (és nyomában szinte mindenki, aki a kontrollt szakszóként használja, és szükségét érzi etimológiai kitérőnek) a középlatin igei '*contrarotulare*' formát adja meg induló változatként a szó hosszú vándorlásának és rövidülésének kezdő alakjaként – mint látni fogjuk, minden bizonnyal tévesen.

A *rotulustól* a *contrarotulusig*

Az 'ügyirat, jegyzék, iratcsomó' jelentésű *rotulus* (t.sz.: rotuli)² származékszava a középkor iratkezelési gyakorlatának számos olyan pontján

¹ Beniger, James R.: Az irányítás forradalma. Az információs társadalom technológiai és gazdasági forrásai. Budapest 2004. 34.

² A *rotulus* ezt megelőzően a római írásbeliségben irattekercset jelentett, amely a jól göngyölhető, bár nem különösebben tartós papirusz tárolásának és utaztatásának bevett módja volt. A papirusztekercseknek számos fajtájáról tudunk, attól függően, hogy mekkora volt a tekercs szélessége, milyen hosszúságot ért el, egy vagy két oldalára írtak-e, használtak-e technikákat a folyamatos szöveg felosztására, hogy pecsételték vagy (vékony papiruszfonallal) átkötötték-e. Előbbinél a pecsételtetése, utóbbinál a zsinag megoldása előzte meg a kitekeresést. (Később nemcsak a ki-, hanem a becsomózás (*inrotulatio*) is rituális és dramaturgiai pillanattá emelkedett, amikor az európai bírósági gyakorlatban a periratok összetartozó egysege elnyerte végleges formáját az ügymenet adott pontján. Az összerendezés e csomózásos módja mai napig széles körben elterjedt a bírósági gyakorlatban. Hosszabb-rövidebb ideig más hivatali típusok is éltek vele, a porosz állami adminisztráció már-már művészi szintre emelte és német minisztériumokban még a 20. században is használták.) Az ókor írástörténeteszei szenvedélyes vitákat folytatnak az egyes rotulus-változatok nevééről és funkciójáról, de az bizonyos, hogy több íráshelyzetben

feltűnik, ahol a kezelt/tárolt adatok ellenőrzése szükségessé vált egy másik példány (*contrarotulus*) segítségével.³ Hoskin és Macve⁴ két folyamat találkozási pontján helyezik el a *contrarotulatio* technikájának újra- vagy megteremtését. Részben a textuális kultúra több pontján nagyjából a 8. század elejétől megjelenő sokszoros másolás (újraírás) láncolataiban fellépő bizonytalansági elemek kiküszöbölésében, részben a nagy gondosságot és fegyelmet igénylő pénzügyi-gazdasági adminisztráció igényeiben⁵ találja meg a nyomást, ami az adatok összevetésének, helyességük biztosításának eljárásait intézményesíti. A kezdeteket a 12. század legelejére teszik, amikor nagyjából egy időben a pápai kancelláriában az archívum újraszervezésével együtt új adminisztratív posztok jönnek létre (*capellani*), Angliában pedig megszületik a kezdetleges könyvelést és archiválást egyszerre végző *Exchequer* tisztsége. Az időnként csomókká egyesített ad hoc irattermés irányítási és döntési folyamatok nyersanyagaként került tárolásra, s a kezdetleges technológia sokáig nem volt alkalmas az információ szisztematikus visszakeresésére (még akkor sem, amikor szaporodni kezdtek az ezzel kapcsolatos igények).

is használták (rövid alkalmi feljegyzésektől terjedelmes irodalmi művek lejegyzéséig). A könyvek esetében a tekercsformát már jóval a papirusz-utánpótlásnak az arab terjeszkedés miatti 7. századi elakadása előtt, az 5. században elkezdte kiszorítani az ún. kódexforma, melynek kiindulópontja viszont – legalábbis Gulyás (1923:30) közlése szerint – a napi följegyzésekhez használt *dyptichon* volt. A rotulus (az írás/tudás megtestesítőjeként) a római istenábrázolások toposzaként erőteljes képi motívummá lett, és öröklődött tovább a kora keresztény ikonológiába is. Szép magyarországi leletek is segítenek a rekonstrukcióban: a brigetiói bronz plasztikákon hol bőségszaru, hol irattekercs van az istenek kezében (Bartus, 2015), a bakonyai mintagazdaság ládikaveretén (Nagy, 2014:8) és a pécsi Péter-Pál sírkamra falfestményén (Gábor, 2008:130) pedig Jézus, ill. Pál apostol tanító mivoltát hangsúlyozza a kezükben tartott rotulus. A görögkeleti ikonképeken a kisdéd Krisztust is sokszor ábrázolják irattekerccsel (Bakos, 2013).

³ Berle és Means (1932) – hivatkozás és forrás megnevezése nélkül – úgy tudják, hogy már a római tisztviselők gyakorlatában megjelent az állami adminisztráció írott feljegyzéseiben szereplő tények összevetése más iratok tartalmával, és így ők használták elsőként a 'contrarotulare' igét. Ennek kiderítése további kutatásokat igényel, de ha be is bizonyosodik a római eredet, akkor sem szükségszerű (bár nem lehetetlen), hogy az írásbeliség folytonosságát nélkülözve, hét–nyolcszáz év múlva az ókori előzmény elnevezésének ismeretében „éled újra” a gyakorlat és az azt leíró terminológia.

⁴ Hoskin, Keith W. – Macve, Richard H.: Accounting and the examination: A genealogy of disciplinary power *Accounting, Organizations and Society* 11:2. (1986) 110–114.

⁵ Ez az oka annak is, hogy a paleográfusok által legnagyobb kedvvel cserkészt okleveles forrásanyagban a *contrarotulare* és szócsaládja nem fordul elő.

Egy páratlanul izgalmas korabeli beszámolóból részletesen megismerhetjük, hogyan zajlott az adatrögzítő, kalkulációs munka, és azt miként „minőségbiztosítják”.

Richard fitz Nigel (1130–1198), Ely püspöke, az uralkodói jövedelmek nyilvántartásának felelőse – méltatói szerint a „közszolga” prototípusa – *Dialogus de Scaccario* (The Dialogue of the Exchequer) című művében⁶ részletesen elmeséli, hogyan vezették át az abakusszal kiszámolt adatokat a nyugtaként, kiadásra szolgáló fa rovásbotokra (*talea, tallies*), valamint azok megőrzendő kópiáira (*contratalea, counter-tallies*), miközben a tranzakció minden részletét rögzítették. (Erre szolgált a Pipe Roll vagy Great Roll.)

A Pipe Roll. Forrás: Public Record Office

<http://www.mondes-normands.caen.fr/angleterre/histoires/7/zoom/pic7-1c.htm>

Minden műveletet kétszer végeztek el a *calculatorok*, és kétszer is ellenőrizték őket királyi megbízottak. Ám ott ült mindnyájuk mögött Thomas Brown magiszter, a legszükségesebb adatokat (*quad oportet excipiat*) egy harmadik tekercsre átvezető írnok munkájáért felelős „főellenőr”, aki azonban nem volt akkora tekintély, hogy később az általa felügyelt irat helyességét is ne ellenőrizték volna.

⁶ Már a 12. századból négy latin nyelvű kéziratváltozat maradt fenn, később számos kiadása ismert. Mi az 1902-es kiadás javított változatát használtuk (Johnson, Charles: Richard Fitz Nigel's *Dialogus de Scaccario*. Oxford 1983). Ez nyilvánosan is elérhető az alábbi oldalon: <http://www.law.harvard.edu/faculty/cdonahue/courses/lhsemelh/materials/Exchequer.pdf> Jellemző, hogy még legutóbb is érdemesnek bizonyult az újrakiadásra és újrakiadásra (Amt, Emilie: *Dialogus de Scaccario: The Dialogue of the Exchequer*. Oxford 2007.).

Hoskin és Macve⁷ szilárd meggyőződése, hogy itt, ebben az immár kifejezetten archiválási céllal készített harmadik tekercsben kell keresni a '*contrarotulus*' őseit. Ahogy az ellenőrzési célú rováspálcával foglalkozó szakember legalább 1155 óta már '*contrataleator*', ennek mintájára legalább 1220 óta⁸ a harmadik tekercs készítője a '*contrarotulator*' (később: '*contrarotulus*'⁹). S mivel Clanchy bizonyítja,¹⁰ hogy egész Európában egyedül az angol állami adminisztráció használt tekercset az adatrögzítésre, mindenütt másutt értelmetlen lett volna „ellen-tekercsről” és annak felelőséről beszélni.

Ne feledkezzünk el eközben arról, hogy az írás tekercselt elrendezésének legalább a Karoling-korszak óta ismeretes, és azt követően is nagyon hosszú ideig létező, két másik, tipikus elterjedt használati formája is. Tekercset használtak hosszú liturgikus szövegek könnyű olvasásának támogatására, és kegyes életű elhunytak vagy csoportjaik tetteinek megörökítésére és méltatására. A halotti tekercs (*rotulus mortuorum*, mortuary roll, death roll, Totenroll, les rouleau de mort) a 11–15. században volt különösen népszerű.¹¹

⁷ Hoskin, K. W. – Macve, R. H.: Accounting i. m. 114.

⁸ A szerzők Latham, Ronald E.: Dictionary of Medieval Latin from British Sources, fast. II. London 1981.) szótárában lelik meg ezt az első előfordulást, amely közel 180 évvel régebbi, mint Du Cange (*Du Cange, Charles du Fresne: Glossarium mediae et infimae latinitatis. Tomus secundus. Niort, Favre Paris 1883. 540.*) 1399-es adata a *contrarotulatorra* (megosztását Varga Andrásnak köszönöm).

⁹ A 14. századból név szerint ismerjük Johannis de Ferybyt, az Augmentation Office *contrarotulator*át (Brayley, Edward Wedlake – Britton, John: The History of the Ancient Palace and Late Houses of Parliament at Westminster. London 1836. 141.). Az a tény, hogy Du Cange (1883:540) háromfajta speciális *contrarotulator*ról ad számot, jól jelzi, hogy ilyen tisztséget több intézményben is betöltöttek: *Contrarotulator Pipae* (évszám nélkül, feltehetően a Pipe Roll felelőse), később, még a 14. századból *Contrarotulator Argentariae Regis* (1378), a 17. századból pedig *Contrarotulator Audientiae* (1672). Cooper, C.P. Esq.: Proceedings of His Majesty's Commissioners on the Public Records of the Kingdom. London 1833. 541.) tanúsága szerint még a 19. század elején is létezik ilyen poszt, Johannis de Estone tölti be.

¹⁰ Clanchy, Michael T.: From Memory to Written Record: England, 1066–1307. Oxford–Cambridge MA 1979. 105–108.

¹¹ Matilda of Caen apátnő, Hódító Vilmos leányának halotti tekercse 72 láb (kb. 20 méter) hosszú és 8–10 inch széles volt, egyike a valaha készült legterjedelmesebb daraboknak. A halotti tekercs körbehordozása „szakfeladat” volt, a hírnökök számos elnevezéssel illették (*gerulus, rotularius, rollifer, tomiger, breviator*).

Liturgikus tekercs: a Lorsch Rotulus (10. sz.?)

Forrás: Frankfurt/Main, Stadt- und Universitätsbibliothek

http://www.adeva.com/faks_detail_en.asp?id=23

Halotti tekercs: Rotulus Mortuorum/Dodenrol (Gent, cca 1406)

Forrás: Sint-Baafskathedraal, Gent

<http://balat.kikirpa.be/object/88259>

S mindemellett vannak nem tipikus előfordulások is, történetírói művek, krónikák, de főleg periratok: részletesebb szemléjüket l. a jogi tanúsítvány funkcióját betöltő szenzációs lőcsei tekercs bemutatása kapcsán készült áttekintő tanulmányban.¹²

¹² *Sroka, Stanislaw*: A lőcsei rotulus 1332-ből. *Aetas* 22:3 (2007) 148–164.

Clanchy meggyőző érvéből azonban egyáltalán nem következik, hogy a kontroll a *contrarotulus*-ból származna. Ahogy azt maguk az angolok derítették ki,¹³ a kontroll szóalak középfrancia eredetű,¹⁴ az igei *contre roller* rövidülésével alakult ki, és innen veszik majd át a szigetországban.¹⁵ De hogyan kerülhet a francia lexikába a tekercs, ha az ő hivatali gyakorlatukban fektetett lapok az iratok?

A kontroll eredete és a *contrarotulare* továbbélése

Varanini és Ginevri (2012:4) úgy tudja,¹⁶ hogy a '*rôle*' francia területen már a 13. században egyszerűen 'jegyzék' jelentésben használatos,¹⁷ azon belül is főleg névsorok és eseménylisták rögzítésére. Az ellenőrző példány, a '*contre-rôle*' bevezetése a hivatali gyakorlatba feltehetően ugyanolyan megfontolásokból történik, mint Angliában, de nem a műveletet végző személy önálló megnevezésére szolgáló formaként terjed el a '*contre-roleur*', (1372), hanem igeiként: 1310-es első előfordulásában (*contre roller*) elszámolások valóságtartalmának másodpéldánnyal való igazolásaként.¹⁸ Egy 1437-es forrás tanúsága szerint pedig ekkorra már felveszi az általánosabb, kiterjesztett jelentést: valamit aprólékos pontossággal ellenőrizni (*conteroller* = examiner minutieusement), amelynek aztán rövid alakja kerül át (talán még ebben az évszázadban, *comptroll*-ként) az angolba.¹⁹ Onnan aztán hódító útjára indul,²⁰ elképesztően összetett jelentésbokrokat növesztve.²¹

¹³ Az Oxford Dictionary of English azért nem teljesen biztos benne, de ezt valószínűsíti: „*The noun is perhaps via French contrôle*” (Sanderson, Angus (ed.): Oxford Dictionary of English. Oxford 2010. 380)

¹⁴ Meg kell jegyeznünk, hogy ugyanígy a franciából vezet az angolba 'információ' szavunk útja is. Részletesebben l. (Z. Karvalics, 2015).

¹⁵ Ezt az értelmezést követi a mi etimológiai szótárunk is: „*contrerole* = két példányban készített, egymás ellenőrzésére szolgáló lajstrom.” L. Benkő Loránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. Budapest 1970. 555.

¹⁶ Varanini, Francesco – Ginevri, Walter (eds.): Projects and Complexity. Boca Raton 2012.

¹⁷ Tipikus jelentésfejlődési mintázat: az 'irattekeres' jelentés irattá válik, de az egykor a tekercset jelentő lexikai elemet viszi tovább.

¹⁸ A francia adatok forrása az Ortolang (Outils et Ressources pour un Traitement Optimisé de le LANGue) online is elérhető etimológiai szekciója: <http://www.cnrtl.fr/etymologie/contrôler>

¹⁹ A szóalak francia nyelvterületen való végleges rövidülése mindenesetre némi ingadozás után a 16. századra marad: noha már 1446-ban feltűnik a *controoler* forma, 1541-ben újra van előfordulás a *contreroler*-re. 1563-ban *controler*, s utána már úgy tűnik, nincs alternatív forma.

²⁰ Jellemző, hogy a szofisztikált jelentésfejlődésre utaló 'kontrollálhatatlan' alak – egy érdekes blogbejegyzés szerint – már a 16. század végén két változatban

De ne hagyjuk magára az alapszavunkat se! Azt már láttuk, hogy a források tanúsága szerint *nem* az igei forma, a '*contrarotulare*' felől bontakozik ki a használat története.²² Az alábbi táblázatban Du Cange (1883:540) adatait a későbbi gyűjtésen és rendezésen alapuló DMLBS (*Dictionary of Medieval Latin from British Sources*)²³ által megtalált előfordulásokkal összevetve azt látjuk, hogy a *contrarotulare* 1298-as első előfordulását megelőzően már öt (!) különböző módon továbbképzett névszói változata dokumentálható.

	DMLBS	DuCange
<i>contrarotulus</i>	1220	
<i>contrarotulator</i>	1220	1399
<i>contrarotularius</i>	1268	
<i>contrarotulatorius</i>	1280	
<i>contrarotularia</i>	1289	
<i>contrarotulare</i>	1298	
<i>contrarotulatura</i>	1309	
<i>contrarotulamentum</i>	1325	
<i>contrarotulatio</i>	1378	1406
<i>contrarotulatum</i>		1482
<i>contrarotulum</i>		é.n.

Hoskin és Macve feltételezése minden bizonnyal igaz: Anglia a „magterület”. Nem véletlen, hogy a hivatali írásbeliségből a *contrarotulare* itt kerül át egy másik regiszterbe, a szépirodalomba is. De Spiegeleire és Essens (2010) szerint Geoffrey Chaucer (1343?–1400) maga is 'kontroller' volt (ami nem valószínűtlen, hiszen II. Richárd többször helyezte őt különböző állami hivatalokba), és ezt a tudását praktikus formában fel is használta a *Can-*

versenyez: az 'uncontrollable' forma 1570 és 1580 között jelenik meg, az 'incontrollable' 1590 és 1600 között (<http://genlisae.com/2014/12/>).

²¹ Az Oxford Learner's Dictionary hét főcsoportban közel 30 különböző, mondatba helyezéssel illusztrált jelentést ismer:

http://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/control_1

²² A középlelatinban igeiként nem dokumentálható, de főnévként megvan a holland középlelatin szótárban '*contrarotulator*' = controleur, inspector = ellenőr alakban (Szovák Kornél szíves közlése). A középkori magyarországi latinságban viszont egyáltalán nem fordul elő (Zsoldos Attila szíves közlése).

²³ A chicagói egyetem *Logeion* projektje (<http://logeion.uchicago.edu>) a különböző szógyűjteményeket együttesen teszi online kereshetővé, így kerülhetnek egymás mellé a DMLBS Latham (1981) által szerkesztett második kötetének adatai DuCange-ével.

terbury mesék írásakor. A *contrarotulare* legizgalmasabb előfordulását azonban egy Shakespeare-korabeli szatirikus színműben találjuk.

George Ruggle (1575–1622) egyetlen fennmaradt komédiája az először 1614-ben előadott *Ignoramus*, amit latinul írt, angol és francia betétekkel. Az egyetemvárosok sajátos, torzsalkodó *'town-gown'* (egyetemi közösség versus mindenki más) légkörében fogant mű középpontjában Cambridge diákjainak a városi tisztviselőkkel elmérgesedő viszálya áll. Ruggle célkeresztjébe az egyetem ádáz jogász-ellensége, a város *Recordere*, Francis Bracklyn kerül, aki balszerencsés feleségvadászatba bonyolódik. A darabban ő Ignoramus, a kőfejű, obskurus jogi nyelven okoskodó pojáca, akinek kfigurázása valójában az életidegen bürokrata humanista kritikája (Tucker, 1977).²⁴ Nagy kérdés, hogy amikor Ignoramus a *contrarotulare* használatával színesíti a mondandóját,²⁵ érti-e bárki a nézőtéren, hogy az mit is jelent? (Pedig a bemutatón ott ült a király, I. Jakab is, akinek annyira tetszett az előadás, hogy visszatért még egyszer megnézni.)

Talán még ennél is érdekesebb azonban, hogy amikor a számtalan 17. századi kiadás után, immár az enciklopédizmus ígézetében John Sidney Hawkins (1758–1842) a 18. század végén hozzáfog egy gazdagon adatolt mesterkiadáshoz (Hawkins, 1787), abban minden mozzanatra, minden egyes szóra, ami több mint másfélszáz év után magyarázatot igényel, részletesen kitér. Így a *contrarotulare* pusztá megjelenése heves etimológiai lábjegyzetgyártásra készíti: felismerve a szóban az addigra már bevett kontroll elődjét, az antikváriusból lett szöveggondozó két oldalon keresztül részletezi azt az utat, amelyet a leírása óta a kifejezés megtett.²⁶

²⁴ Tucker, Edward Frederick J.: Ruggle's *Ignoramus* and Humanistic Criticism of the Language of Common Law. *Renaissance Quarterly* 30:3 (1977) 341–350.

²⁵ *IGN(oramus): Funis de te! vis me contrarotulare adhuc: num habebat curvum collum?*

²⁶ Figyelemre méltó, hogy miután Hawkins „megoldja” a szótörténet rejtélyét (Hawkins, 1787:181–183), utána felfedezi, hogy Franciscus Junius 1743-as *Etymologicum Anglicanum*ának Controul szócikke már elvégezte a feladatot (amúgy ugyanolyan eredménnyel, mint Hawkins).

I G N O R A M U S. 181	182. I G N O R A M U S.
IGN. Quid ergo non portasti <i>Rofabellum</i> mihi? DUL. Illam <i>Rofabellum</i> portabam, quum <i>Torcal</i> trifiterat mihi. IGN. Fumis de te! vis me <i>contrarotulare</i> adhuc: num habebat curvum collum? DUL.	DUL. Imo per fidem; & plorabant ita in departo, quod faciebant me plorare quoque. IGN.
<i>English</i> occurs in Mr. <i>Roy's</i> collection, edit. 1678, p. 291, and is introduced into the following stanza of that most singularly humorous ballad, <i>The second part of St. George for England</i>, written by Mr. <i>John Crash</i>, of <i>Christ Church, Oxford</i>, and printed in <i>The Reliques of ancient English Poetry</i>, vol. III. p. 313. * The amazon <i>Thalfrui</i> was * Both beautiful and bold; * She fear'd her breasts with iron ho, * And bang'd her foes with cold. * Her hand was like the tool wherewith * <i>Jesse</i> keeps proud mortals under; * It thone just like his lightning, * And batter'd like his thunder. * Her eye darts lightning that would blaff * The proudest he that feagge'd, * And melt the rapier of his foul; * In his corporal scabbard. * Her beauty and her drum to foes * Did cause amazement double; * As timorous larks amazed are * With light and with a low bell. * With beauty, and that <i>Lynard</i> clam'd, * Poor men he did bewitch all; * Still a blind whining lover had, * As <i>Pallas</i> had her scir-owl. * She kept the challenge of a nun, * In amour as in cloyster; * But <i>George</i> undid the dragon, just * As you'd undo an oyster. And <i>Beaumont</i> and <i>Fletcher</i>, in <i>The Hand Prince</i>, have introduced the same thought, at II. where one of the characters, lamenting a misfortune, exclaims in these words, 'I'm undone,' and is answered by another in this, 'Like an oyster.' * <i>contrarotulare</i>—] Dr. <i>Johann</i>, in a note inserted in his and Mr. <i>Stevens's Shakespeare</i>, vol. I. edit. 1778, p. 36, says, that <i>To controul</i> B h signifies	signifies to confute, to contradict unanimously. <i>Mistaken</i>, in his Dictionary, art. <i>To controul</i>, thus explains its significations: 'To controul or correct. <i>G.</i> Contreroller, metaphorice dict, ab antiqua pho, five officii exaflow, cuius est officium aliorum scripta & rationes accepti & expensi, examine, computare; & si quid iniquum & injustum in illis inveniat corrigere. Sed nunc temporis ita invaluit usus, ut pro corrigere tantum sumatur.' In the article <i>Contreroller</i>, he gives the etymology of the word in a very explicit manner; and it has therefore been thought proper here to insert his explication of that word also: 'A contreroller. It is properly an officer which keepeth a roll of other officers accounts, thereby to discover them if they do amis. Contrerolleur, a contrer: i. e. contra, against; & rolle, vel roule, a roll. Catalogus volumen five accepti & expensi: ut sit ille, cui id munus innotandum est, ut aliorum, quibus accipiendi & erogandi pecuniam data est potestas, scripta & rationes accepti & expensi examine, corrigat, & in suum catalogum aut volumen referat; ne quid detrimenti aut damni domino suo ex rationibus eorum proveniat; because his office is to keep a counter-roll of other officers accounts. <i>J.</i> Contreroller, contrascribitor, q. contra-scripserem diceret. <i>T.</i> Rotel-schreiber, q. a Roll-writer, catalogi vel voluminis accepti & expensi scriptor. <i>R.</i> Contreroller, a <i>Ged.</i> supra. <i>L.</i> vulgo Contrarotulator, qui contra alios rotula memorativa scribit, ut, in computis faciendis, rotula petitiones aut probentur aut reprobentur. Unde <i>contrarotulare</i> idem est quod corrigere; who keepeth a double or counter roll of other men's doings, that thereby their demands, in making their accounts, may be either allowed or disallowed. Whence also, to controul signifies to correct: <i>Censur.</i> a <i>censendo.</i> <i>Cmd.</i> Offici caudor, cultor, observator. <i>Ulpian.</i> Adnotator. <i>Bud.</i> Antigraphe. <i>Gr.</i> ἀντιγραφῆς ab <i>anti</i>, i. contra & <i>γραφῆς</i>, scribo, propter rationem supra ostendam. It is wonderful that when <i>Mistaken</i> was so very near, as he certainly was in many places of the above extracts, to the true etymology of the word, he should yet, as he has done, miss it. The nature of the office of a contreroller he has sufficiently explained; but the reason which he assigns for terming the officer a contreroller, because 'contra alios rotula memorativa scribit,' is certainly not a sufficient reason for the term. It is sufficiently obvious from the above extracts, and might be proved (for Sir <i>Henry Spelman</i>, in his Glossary, art. <i>Jegroffitor</i>, speaking of the clerk of the pipe, an officer so called, says, 'Ingroffitor magne rotule appellatus fuit, qui hodie clericius pipe est; & duplex ingroffitor, qui nunc pipe contrarotulator') that the contreroller is a clerk who keeps a duplicate of another clerk's accounts. Now the reader is to know, that accounts in public offices were anciently entered, like other records, upon rolls of parchment; and this practice is III

A *contrarotulare* az *Ignoramus* 1789-es kiadásában, a kontroll szótörténetére vonatkozó végtelenített lábjegyzettel (folytatódik a 183. oldalon is)
Forrás: Hawkins (1787)

S miközben a kontroll kiszabadul a hétköznapiak, majd a tudományos terminológia végtelen szemantikai óceánjára, a *contrarotulare* visszaszorul a szótárak lapjaira. De mint bármely információ, amely hozzáférhető marad, csak idő kérdése, hogy mikor fedezi fel és veszi újra használatba valaki.

A *Contrarotulare* feltámadása és egy jelentésháló pókfonatainak újrafelfedezése

Néhány évvel ezelőtt az OC Bishop álnéven alkotó sokoldalú amerikai művész, Gary L. Bailey az anime-világ vonzásában megalkotja és meg is rajzolja egy különös démonvilág, a Nagy Árnyékok (Grand Shadows) alapfiguráit, akik együtt kormányozzák különös univerzumukat fogantatásuk óta. Az egyik furcsán szimmetrikus, sok szemével folyamatosan figyelő lény a keresztségben a *Contrarotulare* nevet kapta.

Contrarotulare, a Nagy Árnyék egyik földémona

Forrás: Gary L. Bailey személyes engedélye

<http://ocbishop.deviantart.com/art/G-S-Contrarotulare-215594912>

Bailey elmondása szerint²⁷ egy régi személyi számítógépre letöltött latin szótárt kezdett böngészni, hogy jófajta, archaizálón klasszikus nevet találjon, így szaladt bele a kifejezésbe, ami különös hangzása révén keltette fel a figyelmét és nyerte el a tetszését. Amikor aztán egy még erősebb démonra cserélte *Contrarotularét*, újra latin elnevezést keresett, ami kifejezi az alakváltási képességet is, jobb híján kikötött az 'adaptáció' mellett, és megszületett *Adapatare*.

S mielőtt bárki hüledezni kezdene, hogy miért tulajdonítunk e véletlen egybeesésnek jelentőséget, idézzünk fel néhány új és régi kapcsolódási pontot az eddigi gondolatmenetből. A démon egyik közkeletű, a középkorban is népszerű elnevezése, a *contrarius* szűk értelemben ördögöt (*diabolus*, *satan*), de elvontabb minőségében 'másik erőt', 'egyensúlyteremtőt' jelent (a DuCange-szótárban ugyanazon az oldalon találjuk, mint a *contrarotulust*).

Barney figyelt fel rá,²⁸ hogy a *contrarotulare* igébe, a kontroll ősjelentésébe messze több sűrűsödik bele, mint a pusztá iratellenőrzés. Ott áll mögötte a tény, hogy a látszatra az irányítás, kényszer, uralom, vezérlés fogalmaival leírható, ellenőrzési célú cselekvés valójában mindig *a valóság és a valóságra vonatkozó ismeretek közti összhangot igyekszik megte-*

²⁷ Gary L. Bailey személyes közlése 2016. július 10. és 14. között váltott e-mailjeinkben.

²⁸ Barney Darin: Prometheus Wired: The Hope for Democracy in the Age of Network Technology. Vancouver–Toronto 2000. 97–98.

remteni, s emiatt a *verifikáció* és a *reguláció* mellett legalább annyira szól az *adaptáció* folyamatairól is.

S ha most emellé helyezzük azt az eddig nem hangsúlyozott adalékot, hogy a *rotulus*nak van a középkori művészetben fölíratokat, neveket vagy dialogikus szövegeket tartalmazó 'mondatszalog' jelentése is, abban nehéz nem felismerni a képregény-kultúrából oly ismerős vágástechnika és szöveg-buborék bizánci és középkori elődjét.

Thurzó György. 16. századi vízfestmény a Fugger-család aranykönyvében. A mondatszalog a címeit sorolja fel. Az eredetiről másolta Túry Gyula.

Forrás: Magyar Elektronikus Könyvtár

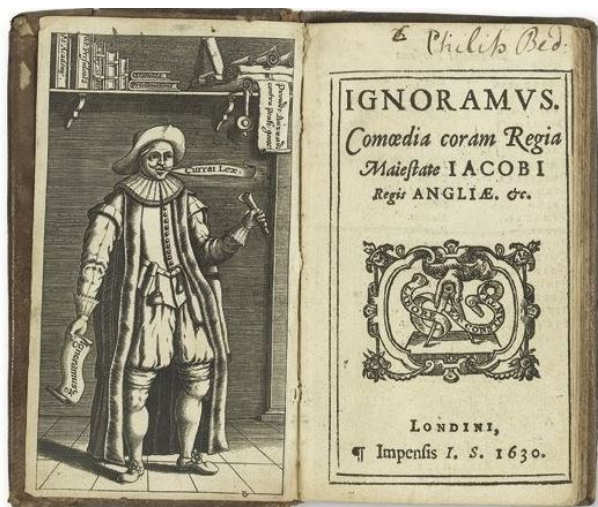
<http://mek.niif.hu/00800/00893/html/doc/c400305.htm>

Józsue könyvének eseményei az Ótestamentumból. 10. sz.-i, illuminált bizánci tekercs

*Forrás: Vatikáni Könyvtár, a Wikipedia engedélyével
<https://michelinewalker.com/2013/03/01/>*

Mindezekkel felvértézve vegyük szemügyre végül az Ignoramus 1630. évi kiadásának címlapképét, amit idáig rejtegettünk!

Az Ignoramus 1630-as kiadásának címloldala

*Forrás: a World Histories oldal hosszú bejegyzése a komédiáról
<http://wordhistories.com/2013/12/11/ignoramus/>*

Ezen a komédia elfuserált jogász-hősét látjuk, bal kezében tekerccsel, mint az ókori rotulus-ábrázolásokon, jobb kezében és háta mögött mondat-szalagokkal, miközben egy szövegbuborékban épp annyit mond: *Currat lex*. Ami nem más, mint az ismert mondás (De minimis non *curat lex* – a törvény nem törődik a jelentéktelen apróságokkal) vége. Ez pedig így, az eleje nélkül mintha azt sugallná, hogy éppen ellenkezőleg: *tessék csekélységekkel foglalkozni*.

Éppen ezt tettük, s ahonnan indultunk, oda értünk vissza.